

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

КОНСТАНТИНОВА Вікторія Миколаївна

УДК: 94(477)“18-19”:314(043)

**УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

07.00.01 — історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Бойко Анатолій Васильович,
доктор історичних наук,
професор

Запоріжжя — 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Історіографія урбанізаційних процесів на півдні України	12
1.2. Джерела з історії урбанізації регіону	38
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження урбанізаційних процесів на півдні України	57
РОЗДІЛ 2. ТИПОЛОГІЇ ТА ДИНАМІКА ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	70
2.1. Типології міських поселень Півдня	70
2.2. Динаміка зміни чисельності міських поселень Південної України	88
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ МІСЬКИМИ ПОСЕЛЕННЯМИ	106
3.1. Міські поселення Півдня в системі державного управління	106
3.2. Розбудова органів міського самоврядування	132
РОЗДІЛ 4. МІСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК ПІВДНЯ	163
4.1. Освоєння “міського простору” Південної України: межі, земельна власність, розвиток структури забудови і благоустрій міських поселень	163
4.2. Економічні функції і місце міських поселень в еволюції промисловості, транспортної мережі, торгівлі, фінансової сфери та сільського господарства в регіоні	200
РОЗДІЛ 5. СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ	233

5.1. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність	233
5.2. Роль міських поселень у суспільному житті Півдня	248
5.3. Міста як культурні центри	267
5.4. Роль міських поселень у розбудові закладів освіти та охорони здоров'я Півдня	286
РОЗДІЛ 6. СПЕЦИФІКА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ	313
6.1. Міське населення і демографічні процеси на півдні України: особливості зростання чисельності городян	313
6.2. Специфіка етнічного складу городян	332
6.3. Ментальність міського населення	349
6.4. Особливості міської повсякденності	369
ВИСНОВКИ	390
ДОДАТКИ	399
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	532

ВСТУП

Актуальність дослідження. Однією з визначальних характеристик сучасного світу, в якій немов у дзеркалі відображаються всі проблеми, прорахунки, але в той же час і досягнення суспільства, є урбанізованість. Урбанізаційний перехід, який відбувся на українських землях за часів радянської влади, став логічним результатом попередніх етапів урбанізаційного процесу, і в той же час знаменував початок якісно нового етапу “міської історії”, коли домінування міст у політичній, адміністративній, культурній та інших сферах буття доповнилося і в той же час закріпилося чисельним переважанням городян над мешканцями сільської місцевості. І хоча з моменту урбанізаційного переходу Україна зазнала багато в чому кардинальних змін, урбанізація залишилась однією з домінант її розвитку.

За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів урбанізації, під час яких формувалися витоки тієї ролі, яку відіграють міста і міський образ життя в сучасній державі.

Необхідною передумовою для створення узагальнюючого дослідження з історії урбанізаційних процесів в Україні є реконструкція відповідних процесів на теренах її регіонів. Адже тривалий час в умовах відсутності власної державності національна історія розвивалася саме як історія регіонів.

Особливо актуальним є дослідження урбанізації на землях Південної України. Адже, з одного боку, саме тут знаходиться найбільш урбанізована на сьогодні складова України — Донбас, саме на Півдні зосереджено три з п'яти українських міст, в яких населення до 2010 р. перевищувало мільйон осіб. З іншого боку, саме Південна Україна, згідно зі вкоріненою історіографічною традицією, вважається регіоном, який не має тривалої “міської історії” і чи не всіма досягненнями на шляху урбанізації зобов'язаний “цивілізаторській місії” Російської імперії, а згодом — і Радянського Союзу.

Тож поряд із пошуками коріння “міської традиції” непересічного значення набуває дослідження характеру, специфіки та конкретики урбанізацій-

них процесів у регіоні за імперської доби. Причому чи не вирішальним для розуміння цих процесів є звернення до періоду, що слідував за початком реформ Олександра II — адже саме з цим часом традиційно асоціюється поширення Україною модернізації, складовою якої зазвичай і вважається урбанізація. І саме стосовно цього часу в “міській” історіографії наявний цілий комплекс лакун, фактографічних помилок і кліше, що, будучи зумовлені використанням традиційного кола джерел і тривалим домінуванням класового підходу, не давали змоги побачити цілісну коректну картину урбанізації Південної України, підміняючи її “біографіями” окремих міст або ж висвітленням лише окремих аспектів “міської історії”, часто — без бачення місця цих аспектів у загальній логіці урбанізації.

Отож, потреба в ґрунтовному узагальнюючому дослідженні, присвяченому саме урбанізаційним процесам у південноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст., давно назріла.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами й темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукових тем кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету “Дослідження з історії Запорізького краю в особистостях та подіях” (номер державної реєстрації 0103U007133) та “Історична пам’ять етносоціальних груп як складова формування толерантного суспільства Степової України” (номер державної реєстрації 0108U001330).

Об’єктом дослідження є урбанізація як процес міської розбудови, зростання ролі міст і поширення міського образу життя.

Предметом вивчення виступають урбанізаційні процеси в південноукраїнському регіоні 1861 – 1904 рр.

Нижня межа **хронологічних рамок дослідження** пов’язана із початком “великих реформ”, які, суттєво вплинувши на всі аспекти життя південноукраїнського “міського простору”, знаменували новий етап у його розвитку вже самою емансипацією селянства, міграція якого до міст стала потужним фактором урбанізації. Верхньою межею визначений канун першої російської ре-

волюції, в ході якої міське життя Півдня, як і Російської імперії в цілому, зазнало важливих змін, пов'язаних із потужним соціальним вибухом і формуванням нових суспільно-політичних реалій.

Територіальні межі праці визначаються традиційним для історіографії розумінням під терміном “Південна Україна” такої, що нині перебуває в межах України території Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній у кордонах, які існували наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На сьогодні це територія Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Луганської областей, Автономної Республіки Крим.

Мета роботи полягає у реконструкції урбанізаційних процесів у південно-українському регіоні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., висвітленні трансформації мережі, еволюції системи управління міських поселень, їхнього місця у господарському розвитку Півдня, соціокультурних аспектів урбанізації, специфіки міського населення.

Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- аналіз стану наукової розробки проблематики;
- формування та характеристика репрезентативної джерельної бази дослідження;
- окреслення методологічних підходів, характеристика методів, що використовуються при підготовці роботи;
- аналіз типологій та динаміки змін у мережі міських поселень;
- визначення місця міських поселень у системі державного управління;
- простеження специфіки становлення та розбудови органів міського самоврядування;
- характеристика господарського освоєння “міського простору” Південної України;
- розгляд змін соціальної стратифікації та соціальної мобільності;
- встановлення ролі міських поселень у суспільному житті регіону;

- показ ролі міст як культурних центрів;
- висвітлення ролі міських поселень у розбудові системи освіти та охорони здоров'я;
- вивчення демографічних процесів у “міському просторі” Півдня;
- розкриття особливостей етнічного складу городян;
- з'ясування специфіки і взаємозалежності ментальностей міського населення і мешканців сільської місцевості, їх трансформацій в умовах модернізації;
- встановлення особливостей міської повсякденності.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає насамперед у тому, що урбанізаційні процеси в південноукраїнському регіоні 1861 – 1904 рр. вперше стали предметом спеціального комплексного дослідження. Дисертанткою проведена евристична робота, в результаті якої неопубліковані джерела з проблематики дослідження виявлені в 27 архівних, музейних і бібліотечних установах України та Росії. Значний відсоток виявлених джерел вводить до наукового обігу вперше.

У ході проведеного дослідження одержано результати, які мають наукову новизну, а саме:

зроблено спробу реконструкції мережі міських поселень Південної України та відстеження її трансформацій;

за законодавчими джерелами простежено тенденції в зміні уваги офіційного Петербурга до кожного міста Південної України; досліджено еволюцію мережі управлінських структур, розміщених у міських поселеннях регіону; конкретизовано характер взаємин органів міського самоврядування та розташованих у містах земських структур;

виявлено специфіку формування і стану меж “міського простору” в розумінні території окремих міських поселень; зроблено узагальнення щодо темпів, характеру та особливостей містобудування, благоустрою міських поселень; отримало подальшого розвитку вивчення змін в економічних функціях міських поселень, провідних тенденцій їхнього економічного розвитку,

специфіки модернізаційних процесів у економічній сфері міських поселень Південної України у порівнянні з сільською місцевістю Півдня і міськими поселеннями інших регіонів;

у контексті дослідження соціокультурних аспектів урбанізаційних процесів розглянуто зміни в соціальній стратифікації населення як окремих південноукраїнських міст, так і “міського простору” регіону в цілому; акцентовано увагу на специфіці соціальних процесів у містах у порівнянні із населеними пунктами інших типів; вивчено розширення мережі культурних установ, закладів освіти і охорони здоров’я;

простежено зміни чисельності населення окремих міст, городян регіону в цілому у відповідності з показниками змін загальної чисельності мешканців трьох південноукраїнських губерній; звернуто увагу на роль міграції, природного приросту і розширення мережі міських поселень у зростанні відсотку мешканців “міського простору”; уточнено специфіку етнічного складу городян Півдня; з’ясовано специфіку, взаємозалежність, трансформації ментальностей міського населення і мешканців сільської місцевості, особливості повсякденності “міського простору” Півдня та його складових.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що вміщені у ній емпіричний матеріал, теоретичні інтерпретації, узагальнення та положення можуть бути використані при створенні узагальнюючих досліджень з історичної урбаністики, регіональної історії, історії України, при розробці вузівських і шкільних підручників, а також при формуванні муніципальної та регіональної політики органів місцевого самоврядування та вертикалі виконавчої влади.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення та висновки належать особисто здобувачу та є його науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійно виконаною працею, у якій викладене авторське бачення та вирішення поставленої наукової проблеми — урбанізаційних процесів на теренах Південної України.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст роботи обговорено на засіданнях кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Окремі фрагменти й положення праці оприлюднювалися в Україні, Румунії, Польщі, Росії на таких наукових форумах: I Міжнародному конгресі “Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця” (Запоріжжя, вересень 2004 р.), IV регіональній краєзнавчій конференції “Придніпров’я давнє і сучасне: невідомі та маловідомі сторінки історії та культури” (Дніпропетровськ, березень 2005 р.); Всеукраїнській науковій конференції “Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI – XVIII ст.” (Нікополь, листопад 2005 р.), Міжнародній науковій конференції “Нижньодунайський регіон в XV – XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації” (Одеса – Тульча (Румунія), травень 2008 р.); Міжнародній науковій конференції “Північне Приазов’я у філософсько-історичному та філологічному вимірі” (Бердянськ, травень 2008 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Усна історія в науковому дослідженні” (Запоріжжя, травень 2008 р.), Міжрегіональній науково-практичній конференції “Особливості державної політики у соціокультурній ситуації в Україні. Шляхи формування у молоді національної свідомості і патріотизму на основі традицій українського народу та запорозького козацтва” (Запоріжжя, жовтень 2008 р.), “II Новицьких читаннях” (Запоріжжя, жовтень 2008 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “II Корфовські педагогічні читання” (Бердянськ, листопад 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Історія Степової України XVII – початку XX століття” (Запоріжжя, травень 2009 р.), воркшопі з міської історії Центру міської історії Центрально-Східної Європи (Львів, вересень 2009 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України” (Запоріжжя, жовтень 2009 р.), Міжнародній науковій конференції “Міфи і стереотипи в історії Польщі та України XIX і XX ст.”

(Лодзь (Польща), жовтень 2009 р.), Міжнародній науковій конференції “Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності” (Запоріжжя, жовтень 2009 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “ІІІ Всеукраїнські Корфовські читання” (Бердянськ, жовтень 2009 р.), VI Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції “Історія Дніпровського Надпоріжжя” (Дніпропетровськ, квітень 2010 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “IV Всеукраїнські Корфовські читання” (Бердянськ, травень 2010 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Історія Степової України XVII – XX століття” (Запоріжжя, травень 2010 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Духовно-нравственное воспитание и развитие: традиции и современность” (Іваново (Росія), вересень 2010 р.), Міжнародній науковій конференції “Историческая антропология пограничья: коммуникация – культура – ландшафт” (Петербург – Стара Ладога (Росія), вересень 2010 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції “Історія запорозького козацтва в пам’ятках та музейній практиці” (Запоріжжя, жовтень 2010 р.), XI Міжнародній науковій конференції “Болгари Північного Причорномор’я” (Мелітополь, жовтень 2010 р.), Міжнародній науковій конференції “Історична наука, історична пам’ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі” (Черкаси, жовтень 2010 р.), Міжнародній науковій конференції “Греки в Північному Причорномор’ї: історія та культура (XVIII – початок XXI ст.)” (Одеса, листопад 2010 р.), а також при проведенні дисертанткою наукового семінару “Усна історія та її наукові можливості” (Інститут Історії України НАН України, червень 2009 р.) та презентації ““Свої серед чужих, чужі серед своїх?”: сприйняття городянами Північного Приазов’я селян-переселенців і місце останніх у соціальній структурі міст краю першої третини XX століття (проект історико-археографічних експедицій)” (Центр міської історії Центрально-Східної Європи, лютий 2010 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені у 95 публікаціях: 1 монографії (35 умовних друкованих аркушів), 7 археографічних виданнях (загальний обсяг — 336 умовних друкованих аркушів, з них 184 належать безпо-

середньо дисертантці), 1 брошурі (5 умовних друкованих аркушів), 86 інших наукових працях (з них 33 — наукові статті у фахових виданнях).

Структура дисертаційного дослідження обумовлена поставленими метою та завданнями. Робота складається зі вступу, 6 розділів, 17 підрозділів, висновків, додатків (133 сторінки), списку використаних джерел та літератури (2279 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 782 сторінки машинопису, з них основна частина — 398 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія урбанізаційних процесів на півдні України

Вихідним пунктом аналізу історіографії є чітке усвідомлення того, що для багатьох праць з історичної урбаністики притаманна міждисциплінарність, і предмет нашого дослідження не обмежується самою історією міст. Тож при систематизації історіографічного доробку потрібно тримати в полі зору значно ширший, аніж виключно історичні праці, комплекс досліджень, і в той же час ми змушені відмовитися від викладення історіографії за принципом належності тієї чи іншої праці до певної науки, хоча й аж ніяк не схильні ігнорувати відповідну характеристику. З огляду на таку специфіку під самим терміном “історіографія” ми будемо мати на увазі не виключно “історію історичної науки”, а “сукупність літератури з конкретної проблематики” [1738, с. 15].

Зважаючи на те, що великі масиви важливих для нашої проблематики робіт створені за межами простору, де свого часу панувала марксистська ідеологія, а на теренах самого Радянського Союзу мала місце своєрідна розірваність історіографічного процесу, ми відкинули ідею керуватися вельми поширеним у сучасній історіографії хронологічним підходом, згідно з яким історіографія викладається за схемою “дорадянський – радянський – пострадянський періоди” (тим більше недоречним вважаємо використання доволі часто вживаної при цьому хронології “до 1917 року — 1917 – 1991 роки — 1991 рік – по теперішній час”, оскільки, зокрема, панування марксистської ідеології в історичній науці розпочалося аж ніяк не одночасно із жовтневими подіями в Петрограді).

З іншого боку, попри факт створення значної частки цікавих у контексті нашого дослідження праць за кордоном, ми не схильні брати за основу систематизації сувору схему “вітчизняні праці – зарубіжні праці”, оскільки в ба-

гатьох випадках проблематичним є саме однозначне віднесення того чи іншого дослідника до вітчизняних чи зарубіжних, особливо якщо йдеться про кінець XIX – початок XX ст. або ж про останні два десятиліття, коли в умовах глобалізації чимало українських науковців живуть і працюють за межами України.

Низку переваг має підхід до викладення історіографії, згідно з яким модель огляду нагадує конус, відштовхуючись від “ієрархічного розсортування” літератури, коли найвищий шабель (“верхівку конуса”) посідають авторитетні підсумкові праці, нижче йдуть роботи, присвячені “вузловим згусткам досліджуваної проблеми”, а на “підніжжі конуса” лежать розвідки про окремі сюжети в рамках цієї ж проблематики [2052, с. 317-318]. Втім, ми змушені відмовитися від використання цього підходу “в чистому вигляді”, оскільки така концентрація на концепціях не дала б можливості приділити достатньо уваги простеженню динаміки розгортання досліджень, дотичних до проблематики, що нас цікавить.

Критично розглянувши і відхиливши низку інших підходів до організації викладення огляду історіографії, ми зупинилися на систематизації історіографічного доробку за такими тематичними групами: 1) праці, що стосуються урбанізаційних процесів безпосередньо Південної України; 2) роботи, в яких йдеться про різні аспекти урбанізації на інших українських землях, або ж у Російській імперії в цілому чи її неукраїнських складових; 3) дослідження з урбанізаційної проблематики, в яких безпосередньо не йдеться про зазначені вище території. Цілком усвідомлюючи умовність будь-якої систематизації, вважаємо використання такого групування досліджень за ознакою їхніх географічних рамок доречним із кількох міркувань. По-перше, воно дає змогу визначити місце в загальному доробку з історичної урбаністики, що посідають наявні на сьогодні дослідження безпосередньо з різних аспектів урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. По-друге, така систематизація передбачає можливість звернути увагу на асинхронність історіографічних процесів на теренах України і в цілому Радянсько-

го Союзу, з одного боку, та за їх межами — з іншого. По-третє, вона дозволяє розглянути комплекс використаних нами праць, не обмежуючись дисциплінарними чи методологічними рамками. При цьому вже в межах кожної тематичної групи ми плануємо розглядати проблемну історіографію не просто у формі бібліографічного покажчика, а зі зверненням уваги на методологічні підходи, тенденції, на специфіку історіографічної ситуації.

У межах першої тематичної групи умовно можна виокремити шість хронологічних періодів: 1) 1861 – 1904 рр.; 2) 1905 р. – 1910-і рр.; 3) 1920-і – початок 1930-х рр.; 4) початок 1930-х – середина 1950-х рр.; 5) середина 1950-х – друга половина 1980-х рр.; 6) з кінця 1980-х рр. до сьогодення.

Виокремлення періоду до 1905 р. зумовлене не лише тим, що саме цей час включено в хронологічні рамки нашого дослідження, а отже, низка створених тоді праць певною мірою можуть розглядатися не тільки як складові історіографії, але і як джерела з проблематики урбанізаційних процесів на півдні України. Важливою складовою урбанізаційних процесів були процеси соціальні, на які події першої російської революції справили неабиякий вплив; на це досить чітко відреагувала історіографія, і в дослідженнях, які створювалися, починаючи з 1905 р., вже проглядає пошук причин революційних подій, а отже, намагання поглянути на всі процеси, що мали місце раніше, у тому числі — і на урбанізаційні, “з висоти нового досвіду”. Попри це, у 1905 р. не відбулося якоїсь докорінної зміни методологічних підходів, складу науковців, які займалися проблематикою, що нас цікавить тощо. Тож маємо підстави казати про те, що перший та другий періоди характеризувалися багато в чому схожими рисами.

Праці першої групи, що побачили світ до 1905 р., мають неабияку цінність перш за все для реконструкції історії урбанізаційних процесів на мікрорівні. Згідно з домінуючим позитивістським підходом слідування за джерелами розглядалось як найбільш оптимальний принцип викладення матеріалу; це ж визначало фактографічність досліджень.

З нагоди святкування ювілеїв міст [1781, с. 340-342] побачили світ видання з історії Катеринослава [1247; 1607; 1786], Ялти [1940], Миколаєва [1617], Одеси [1696; 1788; 1894; 1897; 1934; 1980], Ананьєва [1695] (при цьому книги з історії тієї ж Одеси виходили і без “прив’язки” до “круглих” дат [1575]). Опубліковані праці, присвячені Феодосії [2008], Маріуполю [1844], Керчі [1685], Єлисаветграду [1904], Мелітополю [1661], містечку Дмитрівка [1973].

Доволі поширеною була практика публікації праць з історії окремих міських установ (зокрема навчальних закладів; упорядниками більшості з таких робіт були представники адміністрації та викладацького складу самих освітніх установ — директори, секретарі педагогічних рад, інспектори, викладачі [1613; 1630; 1637; 1652; 1686; 1698; 1826; 1871; 1927]). На особливу увагу заслуговує укладений членом Херсонської міської управи Д. Горловським історико-економічний начерк “Двадцятип’ятиріччя Херсонського міського самоврядування” [1701].

Великого поширення набуває видання такого різновиду історико-краєзнавчої літератури, як путівники (із 326 путівників по Криму, поданих у бібліографічному покажчику А.А. Непомнящим, 169 опубліковано саме між 1861 і 1904 рр.) [1882, с. 151, 182-202].

Дотичні до досліджуваної нами проблематики статті публікувалися, зокрема на сторінках “Єпархіальних відомостей” [1592; 1697; 1787; 1886; 1958; 1985], “Записок Одеського товариства історії та старожитностей” [1809], “Новоросійського календаря” [1584; 1586; 1636; 1678; 1880], “Київської Старовини” [1899], “Російської старовини” [1559; 1576; 1692], на шпальтах газет.

Стосовно рівня цих статей цілком справедливими є спостереження, зроблені І.І. Лиманом, щодо опублікованих у тих же виданнях статей із церковної історії: науковий рівень публікацій великою мірою залежав від вимогливості редакцій; тож на сторінках солідних часописів переважно вміщувалися статті, написані в кращих традиціях позитивізму, побудовані на солідній джерельній базі; там же, де планка стояла не так високо (здебільшого — в місцевій пресі) і де формат видання не давав можливості вмістити розлогі ґрун-

товні статті, друкувалися головним чином замітки про окремі цікаві факти, і рівень їх науковості залежав від здібностей та самокритичності їхніх авторів [1820, с. 16].

В інституалізації досліджень із регіональної історії знаковими віхами стало створення Таврійської і Катеринославської вчених архівних комісій [1552; 1554], у виданнях яких вміщувались і публікації, дотичні до історії міст Півдня (зокрема біографічні відомості про осіб, які тут працювали [1571; 1619; 1650; 1590; 1850; 1962]).

На особливу увагу заслуговують підготовлені під керівництвом і за участі П.П. Семенова-Тян-Шанського капітальні географічні видання “Географічно-статистичний словник Російської імперії” [1621-1625] та “Живописна Росія” [1677], до роботи над якими були залучені не лише географи, але й історики, етнографи, економісти, а у випадку з “Живописною Росією” — ще й літератори та художники.

У контексті продовження після 1904 р. накопичення фактографічних матеріалів з історії різних аспектів урбанізації в регіоні, поміж іншими, заслуговують на увагу праця Д. Атласа “Стара Одеса, її друзі та недрузи”, видана у 1911 р. [1563], та присвячені Одесі публікації О.М. Дерібаса [1658].

Разом із тим цей час позначився появою низки узагальнюючих праць, які стосувалися міст Європейської Росії в цілому, але при цьому містили цілі блоки, присвячені безпосередньо “міському простору” Південної України. Йдеться передусім про монографію географа В.П. Семенова-Тян-Шанського “Місто і село в Європейській Росії” (1910 р.) [1956], яка до сьогодні широко використовується географами, істориками, економістами, соціологами, політологами, містобудівниками [1635]. Під редакцією В.П. Семенова-Тян-Шанського вийшов і присвячений “Новоросії та Криму” том багатотомного видання “Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини” [1938].

Із установами на теренах і Півдня, і України в цілому радянської влади, попри зміни суспільно-політичного устрою та національної свідомості, деякий час ще зберігались і ті підходи до висвітлення проблем, що стосу-

валися урбанізаційних процесів, які існували раніше. “Золотий вік” українського краєзнавства позначився поживавленням інтересу до місцевої історії, що великою мірою було пов’язано з діяльністю Всеукраїнської Академії наук та її комісій (у тому числі — й Одеської краєзнавчої комісії, очоленої М.С. Грушевським Комісії Полудневої України), Українського комітету краєзнавства, утвореного в 1925 р. Розгортання краєзнавчого руху на місцях знаменувалося створенням на півдні України близько 10 наукових товариств, 150 краєзнавчих, науково-дослідних гуртків [2047, с. 78-79], які зокрема займались і підготовкою та виданням присвячених містам книг на кшталт “м. Бердянське та його околиці...”, що побачила світ у Бердянську в 1928 р. і, як записано в передмові до неї, була “синтезом колективної праці членів Бердянського краєзнавчого товариства та студентів Бердянського педтехнікуму” [1219, с. 9, 389-394; 1835].

Створеною при Держплані УСРР комісією з вивчення міст у 1930 р. видано дослідження І.К. Вологодцева, в якому на підставі, головним чином, даних переписів 1897 і 1926 рр. аналізувалися демографічні та економічні зміни в містах і містечках України, у тому числі — і в губерніях Півдня [1610].

Закріплення панування марксистської ідеології знаменувало початок якісно нового етапу вивчення проблем, дотичних до урбанізаційних процесів на півдні України. Як і раніше, більшість робіт, що стосувалися безпосередньо регіону, були створені мешканцями самого Півдня. Але тепер вони, як й інші радянські автори, писали в рамках методології, яка (в цьому можна погодитись із Б.М. Мироновим) характеризувалась економізмом, апріоризмом, презентизмом, матеріалізмом, об’єктивізмом, універсалізмом, заідеологізованістю та політизованістю [1856, с. 14].

До кінця 1980-х рр. найбільшу увагу привертають проблеми історії південноукраїнських міст, пов’язані з економічним розвитком [1632; 1691; 2199; 2206; 2219; 2247; 2253; 2254] (із наголосом на вивчення історії окремих промислових підприємств, що передбачалося ще рішенням ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р.) та класовою боротьбою [1909; 2183; 2245] (про масштаби

історіографії останнього напрямку можна судити зокрема за тим, що вже у виданій 1933 р. “Бібліографії революційного руху в Одесі (1820 – 1920)” нараховувалось 1259 позицій) [1578].

Разом із тим, починаючи з середини 1950-х рр., спостерігається посилення уваги до вивчення історії окремих міст. Має рацію Д.М. Чорний, який вбачає в цьому вплив періоду “відлиги”, коли влада послабила тотальний контроль над історичною наукою і, сподіваючись міцніше прив’язати населення до системи через пропаганду “переможної ходи соціалізму” на прикладі конкретних населених пунктів, певною мірою стимулювала природний потяг людини знати більше про минуле своєї “малої батьківщини” [2023, с. 7].

Тож побачила світ низка краєзнавчих видань, присвячених окремим містам регіону [1558; 1567; 1568; 1643; 1645; 1649; 1666; 1675; 1796; 1829; 1852; 1862; 1903; 1921; 1930; 2028]. Захищається дисертація з історії Горлівки [2244].

Помітний прогрес у вивченні “міської історії” пов’язаний із підготовкою та публікацією у 1962 – 1974 рр. “Історії міст і сіл Української РСР” [1705-1713]. Краєзнавство розглядалось як форма залучення широких кіл громадськості до пізнання історії рідного краю, як прояв творчої активності мас у пошуку, збереженні й примноженні історико-культурної спадщини. Тож до підготовки томів “Історії міст і сіл Української РСР” долучилися не лише науковці, але і вчителі, студенти, співробітники культурно-освітніх установ і краєзнавці, письменники, журналісти, архівісти, бібліотечні і музейні працівники, пенсіонери [1999, с. 15]. При цьому сам П.Т. Тронько, голова Головної редакційної колегії видання (яке він справедливо називає “найповнішим на сьогоднішній день літописом населених пунктів республіки” і таким, що знаменувало перехід від вибіркового вивчення історії окремих населених пунктів до розробки історії міст і сіл у межах регіонів), не приховує, що в “Історії міст і сіл Української РСР” є недоліки, притаманні в той час усій історичній науці: не завжди вдавалось уникати схематизму, одноманітності, загальних

декларативних фраз; мали місце лакування дійсності, пропуски “незручних” з ідеологічного погляду сюжетів, фактичні помилки [1999, с. 21, 22].

Із методологією радянських авторів помітно дисонували підходи західних науковців, які в цей час зверталися до проблем урбанізаційних процесів на півдні України.

Друга половина ХХ ст. у західній історіографії позначилася зокрема триумфальною ходою теорії модернізації, яка розглядалась як вдала альтернатива марксистській теорії. І саме в цьому ключі були написані зокрема публікації Ф. Скіннера [2143; 2144], де в контексті модернізаційних процесів розглядається історія Одеси; Р. Тейда [2156], який ставить питання про зв'язок індустріалізації та урбанізації в “Новоросії” (ще в 1970 р. Тейд захистив на географічному факультеті університету Вашингтона Ph.D. дисертацію “Місто і функція в царській Росії: географічний аналіз торгівлі та промисловості в містах Новоросії, 1860 – 1910” [2156, р. 138]).

У 1986 р. в США було видано і в 1991 р. перевидано книгу П. Герлігі, присвячену історії Одеси 1794 – 1914 рр. [2092]. В Україні книгу перевидано у 1999 р. [1626], причому фактографічні помилки самої Герлігі тут “доповнені” ще й недоречностями, припущеними перекладачем (зокрема прізвище генерала Х.Х. Роопа (в англійському варіанті — Roop [2092, р. 159]) передане як “Руп” [1626, с. 159]). Та й, здавалось би, дрібна помилка в українському тексті передмови до видання, де зазначено, що “темою цієї книги є досвід міста, яке впродовж ХХ ст. зросло ex nihilo до рівня європейської метрополії” [1626, с. 10], тоді як в оригіналі йдеться про ХІХ ст. [2092, р. VIII], вельми спотворює концептуальне бачення П. Герлігі предмета свого дослідження.

Майже одночасно з працею Герлігі в 1985 р. в Стенфордському університеті видається дослідження С. Ципперштейна [2166] (цілком логічно, що Герлігі написала рецензію на цю книгу [2093]). Ципперштейн розглядає історію одеських євреїв 1794 – 1881 рр. як історію культурної інтеграції, економічного успіху і соціальної взаємодії. У російському перекладі книгу перевидано в 1995 р. [2018].

Початок нового етапу в історіографії урбанізаційних процесів безпосередньо на Півдні зумовлений так званими “перебудовчими процесами” і проголошенням невдовзі незалежності України, з чим прямо було пов’язано поживлення загального інтересу до минулого і початок активного пошуку методологічних підходів до його вивчення.

Пострадянські науковці опинилися в ролі наздоганяючих, будучи змушені багато в чому проходити шлях, давно вже подоланий західною історіографією. З іншого боку, в цьому були і свої переваги, оскільки можна було брати апробовані іншими методології. За таких умов у більш “вигідному” становищі опинилися молоді дослідники, відкритіші для новацій та обізнані в іноземних мовах. Потужним стимулом для багатьох стало одержання чи прагнення одержати західні гранти. Це ж викликало виникнення досить суперечливого феномена “грантоїдства”, коли прагнення “сподобатися” грантодавцям призводить до домінування “модної форми” над змістом, до того, що по зерне опозиціонування “офіційній історіографії” іноді приховує смислову порожнечу продукованих текстів.

Разом із тим у цей період спостерігається повернення частини авторів до традицій історіописання XIX – початку XX ст. Справжній бум краєзнавчих студій знаходить вияв у появі чисельних книг, присвячених окремим міським вулицям [1634; 1913; 1986], містам регіону [1564; 1572; 1574; 1588; 1589; 1609; 1612; 1660; 1715; 1797; 1825; 1840; 1842; 1849; 1851; 1861; 1892; 1905; 1915; 1947; 1966; 1977; 1978; 1987; 1990; 2050]. Причому по відношенню до багатьох з них можна прикласти характеристику, дану нами спільно з І.І. Лиманом у рецензії на книгу “Бердянськ. Погляд через століття”: “Перед нами — публіцистична книга, а не академічне видання... Тут не варто шукати сухого теоретизування, методологічних новацій, глибоких концептуальних конструктів, широких узагальнень. Фактично книга — це серія начерків, присвячених окремим вулицям, заводам, будівлям, персонам, подіям...” [1831, с. 421]. Разом із тим, в оцінці науково-популярних праць ми не схильні слідом за Н. Яковенко так уже однозначно стверджувати, що предметом їх

аналізу має бути “сприйняття історії, а не історія як така” [2052, с. 303]. Адже і в науково-популярних працях часто вводяться до наукового обігу цінні комплекси джерел, які дозволяють заповнити існуючі в історії міст лакуни.

На загальному тлі досліджень, присвячених окремим містам Півдня, однією з найгрунтовніших видається колективна праця під науковою редакцією А.Г. Болебруха “Історія міста Дніпропетровська” [1714]. Географ М.В. Крилов, автор монографії “Начерки з історії міста Мелітополя. 1814 – 1917 рр.”, зосередився на тематичній і хронологічній систематизації виявленої ним вельми розлогої джерельної бази, фактично відмовляючись від узагальнень і глибокого аналізу [1801]. Дослідженню архітектури Миколаєва присвячена праця Ю.С. Крючкова [1802], історичної топоніміки Сімферополя — В.Є. Полякова [1924].

Серед проблем “міської історії”, які привертають найбільшу увагу дослідників, назвемо діяльність органів міського самоврядування [1616; 1728-1731; 1846; 1847; 1997; 1998; 2013], економічний розвиток міст [1596; 1604; 1667; 1672; 1734; 1793; 1874-1877; 1979; 2014; 2016], історію установ, підприємств та організацій [1657; 1680; 1805; 1895; 1976], розвиток науки і культури [1638; 1659; 1838; 1867, 1869; 1916; 2046], благодійництва [1640; 1644; 1653; 1694; 1866; 1944; 2032], історію освіти в містах [1569; 1668; 1669; 1702; 1721; 1723; 1832; 1848; 1946; 2004; 2007; 2022; 2024; 2025], суспільний рух [1964; 2019; 2048], окремі страти міського населення [1808; 1875; 2041], персоналії [1555; 1629; 1671; 1718; 1733; 1740; 1789-1791; 1823; 1837; 1839; 1858; 1868; 1870; 1884; 1910; 1911; 1917; 1951; 1963; 2033; 2210].

Звернення до регіональної історії набуває все більшої популярності. Якщо бібліографія та анотації наукових публікацій з історії Півдня, надрукованих у періодиці в першій половині 1990-х рр., вмістилися в одну статтю [1834], то на сьогодні лише перелік самих кандидатських дисертацій є значно розлогішим. За нашими підрахунками, серед усіх дисертацій, захищених в Україні за роки її незалежності, жодному іншому регіону держави не присвячено робіт більше, аніж Південній Україні. При тому, що з огляду на розло-

гість урбаністичної проблематики чи не в кожній із них, які стосуються другої половини XIX – початку XX ст., так чи інакше зачіпаються питання, цікаві в контексті нашого дослідження, низка дисертацій стосується і безпосередньо “міської історії”. Причому йдеться не лише про дисертації з історичних спеціальностей (зокрема працю О.М. Марченка, присвячену міському самоврядуванню Півдня другої половини XIX ст. [2231] (на жаль, список використаних джерел і літератури у цій дисертації вміщує лише 100 позицій, а всі додатки складені тільки на основі книги В.А. Нардової); роботу О.В. Черемісіна про органи міського громадського управління Херсона, Миколаєва та Одеси до 1870 р. [2264]; дослідження В.В. Дмитрієва з історії градоначальств регіону [2194; 2195]; С.Б. Надибської, присвячене соціально-економічному розвитку семи міст Південної України [2239]; Д.Ю. Аверіної-Лугової, де йдеться про міську повсякденність кримських міст кінця XIX – початку XX ст. [2167]; А.М. Шевченка щодо зовнішньої торгівлі портів Півдня [2266]), але і з юридичних наук [2267; 2275], архітектури [2234].

Розвиток міст регіону в дореформений період простежено в дисертаціях Н.М. Діанової [2193], М.Е. Кавуна [2204], В.М. Константинової [2207].

Найбільш співзвучною із нашою є тема кандидатської дисертації А.Х Маргулова (“Урбанізація Донбасу у 1861 – 1917 роках”) [2228]. Втім, з усього комплексу проблем, пов’язаних з історичною урбаністикою, А.Х Маргулов обмежився вивченням зростання капіталістичної промисловості та розширення транспортної мережі Донбасу, індустріальної спеціалізації басейну, його заселення, заснування робітничих селищ, задоволення побутових, медичних та освітніх потреб населення.

На фоні кандидатських досліджень виділяються захищена у 2008 р. докторська дисертація “Міста Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.” харківського історика Д.М. Чорного [2265] та його монографія 2007 р. “По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.)” [2023]. Важливо, що в територіальні рамки монографічного дослідження входить і частина південноукраїнських земель, оскільки

під “лівобережжям України” автор розуміє Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську губернії, материкову частину Таврійської губернії, причому, не керуючись виключно географічним чинником, включаючи до “лівобережжя” і розташовані на правому березі Дніпра Катеринослав, Нікополь, Верхньодніпровськ [2023, с. 4, 24-25]. Напевно, така нетривіальність підходу змусила харківського науковця скоригувати рамки свого дослідження, в докторській дисертації обмежившись уже Чернігівською, Полтавською та Харківською губерніями. На жаль, значущість згаданих праць Д.М. Чорного для нашого дослідження зменшується тією обставиною, що, як підкреслює сам автор, головна увага ним приділяється подіям та процесам, що розгортались між 1906 та 1914 рр. Тобто вже за рамками періоду, що цікавить нас. До того ж, у центрі уваги Д.М. Чорного знаходиться історія офіційних міст, а не урбанізаційні процеси (докладніше про це мова піде у другому розділі).

На особливу увагу заслуговують монографія Л.О. Цибуленко з окремих аспектів діяльності органів міського самоврядування Одеси, Миколаєва та Херсона [2015]; історико-правове дослідження С.М. Стременовського з історії самоврядування в Одесі середини XIX ст. [1982]; монографія О.С. Двуреченської, в якій вивчаються органи самоврядування Катеринослава кінця XVIII – початку XX ст. [1655]; книга С.Й. Татарінова та Н.О. Турової з історії місцевого самоврядування Бахмута і його повіту [1991]; дисертація і складений на її основі навчальний посібник Л.Л. Левченко, присвячені історії Миколаївського та Севастопольського військового губернаторства [2218; 1811], монографія Г.І. Гончарука та О.Ю. Нагайцева з історіографії одеських фабрик і заводів [1633].

В останній період побачила світ низка монографічних видань, в яких висвітлюються певні аспекти історії міст Південної України другої половини XIX – початку XX ст., хоча в самих їхніх назвах не зустрічаємо ні термінів “місто”, “міський”, “урбанізація”, ані назв міст [1639; 1646; 1953; 2047].

Окремо згадаймо про монографії, в яких висвітлюється індустріальний розвиток регіону та його складових [1670; 1798], який закладав передумови урбанізації сільської місцевості. Низка важливих спостережень щодо характеру зв'язку урбанізаційних процесів у регіоні з процесами українського націотворення міститься в монографії “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ – 1921 р.)” [2002].

Характерним для сучасної історіографічної ситуації стало проведення наукових конференцій, круглих столів, присвячених як історії окремих міст [1556; 1557], так і проблемній чи регіональній тематиці “міської історії” (“Актуальні питання дослідження історії міст і сіл Придніпров'я” [1704], “Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід” [1651], “Історія Дніпровського Надпоріжжя” (присвячена проблемі урбогенезису на Дніпропетровщині) та інші).

Як і в попередні періоди, більшість авторів, які звертаються до “міської” тематики Південної України, представляють сам цей регіон [1766]. Разом із тим, безпосередньо проблематика, пов'язана із Півднем, привертає увагу не тільки вчених пострадянського простору, але і деяких західних дослідників.

Зокрема подіям до 1905 р. у “південній Пальмірі” присвятив кілька розділів своєї монографії “Революція 1905 року в Одесі” Р. Вейнберг [2164].

Політичним подіям у Юзівці до 1905 р. присвячена значна частина книги Т. Фридгута “Юзівка та революція” [2077].

Г. Куромія, вивчаючи історію Донбасу, розглядає життя його промислових селищ з перспективи співіснування тут свободи та насильства [1807], в цьому плані порівнюючи Донбас із Сибіром, американським Заходом і середньовічними європейськими містами [1807, с. 18-19].

У монографії Р. Лінднера “Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр.” [1824], нарівні з Києвом, Житомиром та Харковом, увага звертається на модернізаційні процеси в південноукраїнських Катеринославі та Юзівці. При цьому німецький історик не ігнорує методологічний арсенал культурології та соціології. На жаль, робота Р. Лінднера не позбавлена повтору деяких “псев-

донаукових” міфів на кшталт “Олександрівськ розташований... на Запорізькій Січі” [1824, с. 78].

Оскільки землі Півдня охоплюють близько третини території сучасної України, природно, що фактаж щодо міст і загалом урбанізаційних процесів регіону доволі широко присутній у дослідженнях, що стосуються держави в цілому. Разом із тим, до сьогодні узагальнюючого дослідження з історії урбанізаційних процесів в Україні так і не створено.

На завершення огляду першої виокремленої нами тематичної групи вважаємо не зайвим наголосити, що, за великим рахунком, зважаючи на зміст поняття “урбанізація” (див. підрозділ 1.3), бібліографія праць, принаймні дотичних до проблематики нашого дослідження, є ненабагато меншою за бібліографію всіх робіт, які стосуються Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Наскільки розлогим є перелік таких робіт, можна судити вже за бібліографією окремих аспектів історії Півдня [1561; 1933].

Попри цілу низку беззаперечних досягнень на ниві вивчення проблем, дотичних до історичної урбаністики Південної України, як і України в цілому, мусимо констатувати, що до сьогодні, при тому, що урбаністичними дослідженнями тут займаються економісти, географи, архітектори, соціологи (а отже, вивчаються головним чином містобудівна система, сучасний економічний розвиток міст, перспективи цього розвитку тощо), безпосередньо історики в абсолютній більшості не наважуються виходити за рамки своєї науки і зосереджені виключно на вивченні окремих аспектів “міської історії”. Проблемою залишається те, що вивчення міст та їхньої історії до сьогодні не є інституалізованим (тут мова йде не про красназнавчі організації). Так само як в Україні немає і певного центру (винятком можна вважати Центр міської історії Центрально-Східної Європи у Львові, діяльність якого є вельми специфічною), формального чи реального, який би об’єднав навколо себе фахівців, які займаються урбаністикою. Тож поки що можемо лише мріяти про створення, скажімо, української асоціації з дослідження історичної урбаністики (як приклади вже діючих подібних асоціацій можна згадати Urban History

Association в США з виданням “Urban History Newsletter”, Canadian Urban History Association з її часописом “Urban History Review”, European Association of Urban Historians).

Переходячи до огляду робіт другої групи, зауважимо, що праці, в яких висвітлюються різні аспекти урбанізації в Російській імперії та її інших, крім Південної України, складових, вельми важливі для адекватного відтворення історії урбанізаційних процесів у регіоні з огляду на те, що населені пункти Півдня перебували в імперському правовому полі, у структурі адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії і відчували на собі всі ті процеси, що відбувались у країні; ознайомлення ж із ситуацією в інших регіонах дає змогу більш глибоко зрозуміти специфіку ситуації на Півдні.

І характеристики праць другої групи, і періодизація історіографічного процесу тут багато в чому є подібними до тих, що дані нами відносно робіт, які стосуються урбанізаційних процесів безпосередньо Південної України. Адже в обох випадках абсолютна більшість авторів писала в рамках парадигм, притаманних Російській імперії – СРСР – пострадянському простору.

Упродовж 1861 – 1904 рр. побачив світ великий масив фактографічних досліджень з різноманітних локальних проблем міської історії регіонів Російської імперії. Ці роботи створили підґрунтя для появи узагальнюючих праць. До таких відноситься, зокрема, історико-правове дослідження І. Дитятіна, в якому була звернута увага на одну з ключових характеристик урбанізації в Російській імперії — невідповідність адміністративного статусу міст реаліям їхнього життя [1663; 1664]. Активно вивчався комплекс проблем, пов’язаних із самоврядуванням [1955], у тому числі — і в компаративістському аспекті [1594; 1595; 1950]. У такому ж аспекті видавалась і низка праць, присвячених містам Російської імперії та інших країн (зокрема “Збірка статей з питань міського життя в Росії та за кордоном”, опублікована 1901 р. [1948]). З’являються праці, присвячені феномену великих міст [1582; 1896]. На подальшу історіографію величезний вплив справили роботи В.І. Ульянова (Леніна), зокрема “Розвиток капіталізму в Росії” [1815]. І хоча Ленін звертався до

питань “міської історії” переважно в контексті розгляду інших проблем, для радянських вчених стало аксіоматичним чи не кожне його висловлювання щодо міст (на кшталт “кожне місто, кожна верста залізниці втягує селянське господарство в торговий і капіталістичний оборот” [1813, с. 329], “міста являють собою центри економічного, політичного і духовного життя народу і є головними рушіями прогресу” [1814, с. 341], “протириччя між культурою міст і варварством села” [1812, с. 145-146]).

Після жовтневих подій у Петрограді дореволюційні традиції в дослідженні міст ще зберігались, і в 1920-х ще мали місце елементи плюралізму, які уможливлювали наукові дискусії, у тому числі — і між, з одного боку, “старими кадрами” та їх учнями, які багато в чому додержувалися традиційних для попередніх часів методологічних засад і світоглядних позицій, і з іншого, — прибічниками нових підходів. Зокрема в цей час побачили світ роботи вихідців зі “старої школи” М.П. Анциферова, Л.А. Веліхова [1560; 1600], які помітно сприяли теоретико-методологічному становленню місто-знавчих студій як в УСРР [2023, с. 5], так і в цілому в Радянському Союзі.

Втім, у 1930-х рр. уже чітко простежуються відмова від дореволюційних традицій, закріплення монопольних позицій марксистської ідеології, що призвело до помітного звуження кола міської проблематики і в той же час до акцентування уваги на вивченні радянського, а не дореволюційного, міста. Таке акцентування зберігалось впродовж десятиліть, хоча це не завадило появі низки праць з історії давньоруських, феодальних міст, а також міст періоду, що нас цікавить.

При цьому в СРСР упродовж 1930-х – 1950-х рр. сам термін “урбанізація” не застосовувався по відношенню до вітчизняних міст, і навіть у словнику середини 1960-х він однобоко трактувався як “характерний для капіталізму процес концентрації промисловості та населення в крупних містах” [1957, с. 4-5]. Тільки з кінця 1950-х рр. серед радянських дослідників поступово, доволі повільно став поширюватися погляд на урбанізацію як на набагато складніший, багатоаспектніший процес, який включав, між іншим, і поширення

міського образу життя на сільську місцевість. Має рацію О.С. Сенявський, який пише, що затвердження такого погляду затяглося на десятиліття і не дуже відобразилося на дослідницькій практиці, оскільки урбанізація села великою мірою залишалася поза увагою вчених-урбаністів. Можна погодитись із російським урбаністом і в тому, що урбаністичні дослідження в СРСР пішли переважно іншим шляхом, коли зростала маса спеціалізованих праць у рамках конкретно-наукових дисциплін (економіки, географії, архітектури, демографії, соціології та інших), предметом яких були міські підсистеми або ж аспекти урбанізаційного процесу; при цьому залишалися невирішеними ключові методологічні проблеми, була відсутня розгорнута загальносоціологічна концепція урбанізації. Безпосередньо історична наука опинилася на периферії урбаністичних досліджень, зосередившись переважно на краєзнавчій проблематиці, присвяченій окремим містам [1957, с. 5-7]. Історичні дослідження, які виходили за межі краєзнавства, були нечисленними і при цьому переважно обмеженими тематично, хронологічно, географічно, не вивчаючи урбанізацію як цілісний процес. Серед найбільш знакових історичних праць цього періоду звернемо увагу на роботи Л.М. Іванова [1693], П.Г. Риндзюньського [1941], В.А. Нардової [1878]. У 1986 р. О.С. Мазурок захистив докторську дисертацію “Соціально-економічний розвиток міст на західноукраїнських землях в епоху імперіалізму (кінець XIX ст. – 1918 р.)” [2223]; згодом було видано монографію з відповідної тематики [1836].

Певною мірою зазначене “відставання” історичної науки від інших наукових дисциплін, які вивчають урбанізацію, спостерігалось і після подолання монопольних позицій марксистської ідеології. Попри це, впродовж уже більш ніж двох десятиліть на ниві дослідження “міської історії” Російської імперії та її регіонів спостерігається справжній прорив, причому не тільки в кількісному, але і в якісному планах.

Активізація вивчення відповідної проблематики знайшла вираз, між іншим, у тому, що поряд зі зростанням “валу” краєзнавчих публікацій (зі всіма позитивними та негативними сторонами цього процесу) лише упродовж

останніх 15 років тільки в Росії було підготовлено більше 200 дисертацій, присвячених окремим містам або ж “міській історії” регіонів. При цьому багато з них захищено з неісторичних спеціальностей [2168; 2171; 2177; 2179; 2188; 2189; 2191; 2198; 2201; 2202; 2213; 2222; 2225; 2227; 2238; 2241; 2255; 2262; 2263]. В Україні з’явилася низка дисертаційних досліджень, присвячених окремим аспектам “міської історії” її регіонів [2176; 2181; 2187; 2237; 2242; 2248; 2272] (тут ми не кажемо безпосередньо про історію міст Півдня).

Напевно, найбільш знаковим на пострадянському просторі дослідженням, що має відношення до урбанізаційних процесів у Російській імперії, став фундаментальний двотомник Б.М. Миронова [1856; 1857], який, з огляду на його науковий і суспільний резонанс, уже неодноразово перевидавався. Подаючи широку картину соціальної історії Росії, Миронов звертає увагу і на її урбанізаційний аспект, що зумовлюється, між іншим, і “давнім зацікавленням” автора проблематикою російського міста середини XVIII – середини XIX ст. [1855]. У контексті нашого дослідження принципово важливо, що Б.М. Миронов у “Соціальній історії Росії...” вдається до певної підміни понять: наголошуючи, що пише не про Російську імперію, а саме про Росію, розуміючи, що соціальне життя кожного етносу “протікало за особливими звичаями і законами” [1856, с. XXVIII], він базується у своїй роботі і на деяких матеріалах щодо України. Заслуговує на увагу оцінка концепції російського дослідника Р. Лінднером: ідея Б.М. Миронова про “нормальність” розвитку Росії (що далеко не є очевидною) є спробою позбавити російське минуле “баласту історичних фактів і болісних подій та надати йому імперського лоску” [1824, с. 33].

У сучасній російській урбаністиці чільне місце посідає праця О.С. Сенявського [1957], яка хоча і стосується переважно радянського періоду, є вельми цікавою в контексті нашої проблематики з огляду на спробу теоретичного, історіографічного і конкретно-історичного аналізу урбанізації як “найважливішого змісту історичного процесу” в Росії XX століття.

Співзвучна з проблематикою її докторської дисертації монографія професора Московського державного університету Л.В. Кошман “Місто і міське життя в Росії ХІХ століття: Соціальні та культурні аспекти”, на жаль, не містить цілісної картини міського життя, висвітлюючи лише вибіркові сюжети, про що можна судити вже із назв розділів цієї роботи (“Місто Нового часу і буржуазної епохи. Формування економічного і культурного простору”, “Міщанство — “забутий стан” російських міст”, “Професійна освіта і її роль у формуванні середньої міської верстви”, “Культурно-інформаційна система. Пошта. Телеграф. Телефон”). При цьому дослідниця виходить із розуміння, що основу урбанізації становило матеріальне виробництво [1792, с. 169-170].

Вкрай претензійною є праця О.М. Лоли “Основи містознавства і теорії міста (в російській інтерпретації)” [1827], яка в анотації до неї позиціонується як “перша робота в Росії, спрямована на створення єдиної науки про місто і теорію міста, в російській інтерпретації”. При такій претензії щодо “єдиної науки” в тій же анотації книга адресується виключно “професійним архітекторам і містобудівникам, студентам архітектурних вузів, керівникам і працівникам регіональних і місцевих органів влади”.

Спроба узагальнити світовий досвід щодо методики літочислення міст зроблена В.А. Бабюхом [1565].

Кажучи про другу виокремлену нами в історіографічному доробку групу, необхідно звернути особливу увагу на присвячені проблемам “міської історії” Російської імперії та її регіонів праці західних авторів, які помітно дисонували з роботами, написаними з марксистських позицій. Причому в історіографії попередніх періодів подібного дисонансу не спостерігалось, оскільки наука і на українських, і на російських теренах у цілому розвивалася в загальноєвропейському контексті і була органічною складовою світової історіографії. У подальшому ж західна наука вільна, на відміну від науковців СРСР, від необхідності триматися в руслі марксистської ідеології, спромоглася продукувати дослідження з урбаністики Російської імперії та її складових, які багато в чому випередили радянські. Йдеться зокрема про монографії

Дж. Бредлі “Мужик і москвич. Урбанізація в пізній імперській Росії” [2056], Д. Бровера “Російське місто між традицією та модерністю” [2058], розділи виданих під редакцією М. Хемма колективних праць “Місто в російській історії” [2153] та “Місто в пізній імперській Росії” [2152].

Зростання інтересу до соціальної історії знайшло вияв у появі праць Г. Фріза з історії духовенства Російської імперії [2074-2076], в яких не проігнорована і специфіка існування цієї страти в міських умовах.

Доволі симптоматично, що починаючи з років “перебудови” “винятковість” західних досліджень аспектів урбанізації Російської імперії значною мірою нівелюється, що прямо пов’язано з активним зверненням радянських (згодом — пострадянських) науковців до західних методологій. Однак і в цей період не залишилися непоміченими студії американських і західноєвропейських дослідників з історії міст імперії [2086].

Ознакою останнього періоду стала поява спільних праць західних і пострадянських авторів, присвячених “міській історії” Російської імперії [2062].

На відміну від двох попередніх, виокремлених нами груп у історіографічного доробку, абсолютна більшість робіт третьої групи була створена за межами Російської імперії – Радянського Союзу – пострадянського простору. Тож тут використання періодизації історіографічного процесу, наведеної щодо двох попередніх груп, вже не є доречним. І найбільший інтерес у контексті нашого дослідження викликає не наявний у цих працях фактографічний матеріал (який проте використовується для порівняння ситуації на півдні України з тією, що мала місце в інших країнах), а концепції, методологічні підходи до вивчення урбанізації.

Уже в XIX – на початку XX ст. в дослідженні урбанізації потужно заявила про себе соціологія, саме становлення якої сучасні дослідники небезпідставно прямо пов’язують із урбанізацією та індустріалізацією [1923, с. 290]. На подальшу історіографію помітний відбиток наклали праці К. Маркса і Ф. Енгельса, у тому числі — і вміщені там спостереження щодо характеру капіталістичних міст [2104; 2123]. Висунуті класиками соціологічної думки

М. Вебером, Ф. Теннісом, Г. Зіммелем [1597; 1687-1689; 1993] проблеми (роль міст в історії суспільства, співвідношення міського та сільського життя, розвиток особистості в міських умовах) стали базовими в подальших дослідженнях “міського простору” [1716, с. 61-62].

У 1903 р. в Петербурзі було видано перекладене з англійської фундаментальне дослідження А. Вебера, присвячене аналізу росту міст світу у ХІХ ст. На підставі широких статистичних узагальнень тут особлива увага приділена визначенню причин концентрації населення, простеженню темпів приросту населення міст та їхнього взаємозв'язку з міграцією, вивченню структури міського населення, специфіки фізичного і морального стану городян у порівнянні із селянами [1599].

На розвиток урбаністичних досліджень величезний вплив справила Чиказька школа соціології. Центральна фігура цієї школи Р. Парк [1901; 1902; 2126-2128] увів до наукового обігу поняття “міське середовище”. Згідно з ним, зміни в “екологічній організації міста” (концентрація населення, розширення ринків, розподіл праці тощо) спричиняють зміни у звичках, почуттях і характері городян. Тож міське середовище, з одного боку, виступає джерелом соціальних хвороб, а з іншого, — стимулом до розвитку особистості.

Учень Парка Л. Вірт [1605], засновник концепції урбанізму, розробив поняття “міський образ життя”, пов'язавши у єдине ціле характеристики просторової і соціальної організації міста (велика чисельність, висока концентрація, гетерогенність населення) з характеристиками специфічного міського типу особистості, що формується в замкненому “міському просторі”.

Концепція урбанізму, розроблена в рамках Чиказької школи, залишалася домінуючою в немарксистській соціології до 60-х рр. ХХ ст., коли поряд з її переосмисленням виникає велика кількість шкіл, підходів і напрямків у соціології міста. Зокрема згадаймо про технологічну школу, школу культурних цінностей, школу соціальної влади [1716, с. 62-64]. Формується “нова міська соціологія” (“new urban sociology”) [2161, р. 302-303].

Вельми симптоматично, що саме в 1960-х рр. виникає так звана “нова історична урбаністика” (“new urban history”). Поштовхом для цього стали праці Е. Лампарда, в яких знаковим словом стає саме “урбанізація”. Лампард зазначав, що всупереч популярному серед істориків жанру написання міських “біографій”, варто вивчати не міста як серії “проблем”, а шукати більш прийнятну теорію, аби визначити характерні ознаки “міського” і “неміського” [2108, р. 50-54, 56, 60]. У контексті нашої проблематики показово, що виникнення самої “нової історичної урбаністики” пов’язане з конференцією 1968 р. в Йельському університеті, присвяченою індустріальним містам ХІХ ст., праці якої були видані під заголовком “Міста дев’ятнадцятого сторіччя: есе з нової історичної урбаністики” за редакцією С. Тернстрома і Р. Сеннета [2125]. Саме тоді були намічені принаймні три тренди, які і визначили “обличчя” “нової історичної урбаністики”: 1) прагнення застосовувати підходи та концепції, розвинені в рамках інших дисциплін, перш за все — соціології; 2) використання кількісних даних і методів; 3) особлива увага до життя “простої людини” [2055, р. 293-294].

Розвиваючи ідеї Лампарда, його послідовники виступали проти “біографічного методу історико-урбаністичного дослідження”, під яким розумілася дослідницька традиція, “при якій великі та малі міста зображаються як одиниці, кожна з яких має свій власний характер і навіть власну волю”. Критикувався підхід, коли наголос робився на унікальності кожного міста, в результаті чого, як зазначав С. Варнер, “полиця з книгами з історичної урбаністики виглядала як ряд не зв’язаних між собою локальних історій” [2162]. На противагу цьому висувається концепція, згідно з якою міста — це перш за все субсистеми більш ширших систем, що включають і саму міську мережу, і “шаблони взаємин” села та міста [2097, р. 46-50].

Попри велику популярність така концепція не стала домінуючою, і в подальшому чимало дослідників продовжили звертатися до проблематики історичної урбаністики саме у форматі вивчення “біографій” міст. Втім, кожну роботу, присвячену конкретному місту, не варто ототожнювати з тими “ан-

тикварними” працями, від традиції написання яких закликали відійти послідовники Лампарда. Адже тоді як в одних “біографіях” міст наголос продовжував робитися на їхній унікальності (причому часто без належного співвіднесення цієї унікальності з ситуацією в інших містах), усе більше стало з’являтися досліджень, в яких розвиток конкретного міста розглядався з перспективи загального процесу урбанізації [2078; 2111; 2124; 2132; 2154; 2165].

При цьому до сьогодні успішно продовжуються ті традиції в написанні праць з урбаністики, які в 1970 р. Е. Лампард сформулював як “міста-суперники” (тобто компаративістські студії) і “*orbis et urbis*” (маючи на увазі все різноманіття тем, які включають що завгодно “... та місто”) [2109, р. 262].

Як зростала популярність тем, пов’язаних з історичною урбаністикою, певною мірою можна судити з того факту, що між 1882 і 1974 рр. в США було захищено 1417 Ph.D. дисертацій у цій царині; причому 32 % з них (453) захищені в 1960 – 1969 рр., і ще 29,1 % — у 1970 – 1974 рр. [2069, р. 70]. Як зауважував С. Тернстром у 1971 р., “лейбл “міський” [*urban*] зараз входить у моду в історії, так само як і в низці інших дисциплін”, і “кордони у сфері історичної урбаністики сьогодні здаються доволі невловимими” [2155, р. 359].

Наведення нами статистики щодо Сполучених Штатів аж ніяк не означає, що зростання інтересу до історичної урбаністики спостерігалось лише там. Відповідні тенденції мали місце і в Західній Європі. І вельми симптоматично, що один із найяскравіших представників англійської урбаністики, Г. Дайес в інаугураційній лекції 1973 р. висловив своє бачення історичної урбаністики так: “Це сфера знання, а не одна дисципліна в загальноприйнятому розумінні; сфера, в якій сходяться багато дисциплін... Це фокусування різноманітних форм знання, а не форма знання в собі” [2119, р. 438].

Показово, що поширення впливу “*new urban history*” знайшло вияв і в тому, що дослідники історії села все наполегливіше заговорили про необхідність створення “*new rural history*” (“*нової сільської історії*”) [2149]. Не менш показово, що деякі “аграрні історики” переключилися на урбанізаційну проблематику. Зокрема Я. де Врайс написав монографію “Європейська урбаніза-

ція, 1500 – 1800”, в якій наполягав, що “базовою рамкою для міської історії має бути історія урбанізації” [2066, р. 3].

Сама ж “нова історична урбаністика”, як і деякі інші течії у вивченні “міської історії” [2072; 2080; 2103; 2121; 2163], значною мірою зазнавала впливу соціальної історії, яка, набувши шаленої популярності у 1960-х – першій половині 1980-х рр. і після цього переживши певний період занепаду, згодом “перереформатувавшись”, багато в чому відновила свої позиції [2060; 2071; 2083; 2090; 2098; 2100; 2101; 2103; 2106; 2107; 2113; 2117; 2140; 2146; 2147; 2151; 2157; 2158] (звернемо увагу на появу формулювання “нова соціальна історія” (“new social history”)) [2099].

Не без впливу школи “Анналів” у світі набирає сили вивчення міської антропології [2088; 2110; 2116; 2118; 2142].

Що стосується теорії урбанізації, то її еволюція знайшла вираз зокрема в появі останніми роками праць С. Паркера [2129], Дж. Шорта [2141], А. Айзенберга [2096].

До розробки теоретичних питань урбаністики, до її дослідження в загальносвітовому контексті певною мірою долучились і науковці радянського – пострадянського простору [1907; 1908].

Наскільки представницькою і різноплановою є світова історіографія історичної урбаністики у 1970-ті – 2000-ні рр. можна судити хоча б з бібліографії, що, починаючи з 1974 р., друкувалась у “Щорічнику історичної урбаністики” (“Urban History Yearbook”) (з 1992 р. — “Історичній урбаністиці” (“Urban History”)). Зокрема тільки за 2007 р. ця бібліографія склала 827 позицій, що увійшли до традиційних для цього видання категорій “Загальні” (дослідницькі методи, матеріали; урбанізація; історія, ріст і долі окремих міст; портрети міст); “Населення”; “Фізична структура”; “Соціальна структура”; “Економічна діяльність”; “Комунікації”; “Політика та адміністрація”; “Формування міського середовища”; “Міська культура”; “Ставлення до міста”. За даними 1990-х рр., у просторі Європейського Союзу тільки з-поміж безпосе-

редньо істориків більше ніж 1500 осіб ідентифікували самі себе саме як “міські історики” (“urban historians”) [2136, p. 8].

Наразі стала ще драматичнішою ситуація у світовій історіографії, що відзначили американські історики архітектури З. Целік і Д. Фавро наприкінці 1980-х рр.: не існує (і не має існувати) домінуючого підходу до вивчення історичної урбаністики; сама історична урбаністика “є чим завгодно, що з неї робить конкретний автор”; її царина, так само як і ступінь інкорпорування нею різних наукових дисциплін, широко варіюється [2059, p. 7]. При цьому вельми симптоматичним у плані міждисциплінарності є підхід до самого поняття “міський історик” (“urban historian”), що фіксує Г. Янсен: це будь-який автор, який вивчає минуле міста, незалежно від того, чи має він спеціальну історичну освіту; тож соціологи, економісти, представники інших соціально-гуманітарних наук також іменуються “urban historians”, якщо в їхніх працях наголос робиться на історію міст [2097, p. 19].

Обумовимося, що, зважаючи на широту урбанізаційної проблематики, в короткому історіографічному огляді неможливо звернути увагу на всі навіть більш-менш знакові праці, використані при підготовці нашого дослідження, і тим більше — проаналізувати їх, давши характеристики як їхніх “слабких”, вразливих для критики, так і “сильних” сторін. Так само як неможливо подати і розгорнутий аналіз деталізованої проблемної історіографії. Втім, певною мірою такі прогалини будуть заповнені при розгляді конкретних аспектів урбанізаційних процесів на півдні України.

Наведений аналіз історіографії дає підстави поставити під сумнів сформульоване в 2006 р. О.І. Журбою твердження, згідно з яким “історія міських поселень Південної України, їх виникнення і організація, формування архітектурного, соціального, господарського простору, проблеми національно-демографічного, конфесійного, духовно-культурного обличчя, питання діяльності міського самоврядування, комунального господарства, громадської самоорганізації суспільства та його структур, суспільно-політичного, а особливо повсякденного життя різних верств міського соціуму, їх зв'язки і конта-

кти із зовнішнім позаміським світом, відношення влади до потреб як міст в цілому, так і до прагнень різних прошарків їх мешканців, не говорячи вже про дослідження менталітету міських спільнот в часі і просторі — майже все з цього поверхневого переліку відноситься до кола тих проблем, які, якщо брати південноукраїнські міста ХІХ ст., хіба що за щасливим винятком Одеси, відносяться, як це не дивно, до *terra incognita* вітчизняної історичної науки, до тієї незнаної території, яку ще тільки належить відкривати фахівцям, незадоволеним такою історіографічною ситуацією... Вивчення міської історії Південної України ведеться допоки досить фрагментарно і ілюстративно, здебільшого в жанрі статей і тез, з відчутною перевагою проблем духовно-культурного плану” [1679, с. 148]. Науковий доробок із більшості перелічених О.І. Журбою проблем і до 2006 р. був досить вагомим; до того ж, він помітно збагатився впродовж останнього п’ятиріччя. Інша справа, що ми все ще маємо мозаїку з досліджених (із вельми нерівним ступенем професійності і глибини) фрагментів міського буття (причому фрагментів у сенсі і проблематики, і територіальних та хронологічних рамок), створених з різних ідеологічних і методологічних позицій. До того ж, що вельми важливо, ця мозаїка містить у собі чисельні лакуни. Цілісної ж картини міського життя, а тим більше — урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні, так і не створено: при доволі високому ступені фактографічності, дослідження з різних аспектів “міської історії” на Півдні не піднялися до такого рівня узагальнення. Натомість у працях, що присвячені складовим урбанізації Російській імперії в цілому, південноукраїнському регіону, якщо навіть там і згадуються пов’язані з ним сюжети, належної уваги не приділено. При цьому саме ці роботи відзначаються вже ширшим спектром методологічних підходів, глибшим рівнем і узагальнень, і міждисциплінарності. Ще більшою мірою це стосується праць, які створені цілком або ж переважно на матеріалах інших, аніж Російська імперія та її складові, політико-географічних утворень. Така ситуація великою мірою пов’язана з тим, що роботи третьої виокремленої нами групи, на відміну від більшості праць групи другої, і тим більше —

першої, писались не в умовах розірваності історіографічного процесу, в яких доводилося працювати дослідникам Південної України і Радянського Союзу в цілому. Тож на часі стоїть завдання створення комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на півдні України, яке б спиралось як на джерела, так і на вже наявні напрацювання стосовно самого Півдня, інших регіонів та Російської імперії в цілому, а також на широкий спектр дотичних до історичної урбаністики праць, написаних безвідносно до Південної України та держави, до якої вона входила в другій половині XIX – на початку XX ст.

1.2. Джерела з історії урбанізації регіону

Створення повноцінного комплексного дослідження вимагає формування репрезентативної джерельної бази. Причому, якщо для вивчення “міської історії” останньої чверті XVIII – середини XIX ст. нам було достатньо обмежитись самими писемними джерелами, то при створенні праці, присвяченої урбанізаційним процесам другої половини XIX – початку XX ст., мають використовуватись й інші типи джерел, включаючи фотодокументи (які в цей період набувають поширення у зв’язку із просуванням технічного прогресу) та усноісторичні свідчення. Крім того, не варто ігнорувати речові, етнографічні, лінгвістичні джерела; вони використовуються нами здебільшо опосередковано, шляхом опрацювання публікацій архітекторів, мистецтвознавців, етнографів, мовознавців.

При цьому основу джерельної бази нашого дослідження становлять все ж таки писемні джерела, які за видовою класифікацією поділяються на документальні (законодавчі, актові, справочинні, описово-статистичні, картографічні джерела, плани, креслення, періодика) і наративні.

Виявлені законодавчі джерела, що продукувались чи санкціонувались верховною владою, представлені переважно маніфестами, указами, статутами, положеннями, наказами, думками та доповідями, затвердженими імператором.

Вельми широко представлені як розпорядчі (укази місцевих органів влади, циркуляри, розпорядження, ухвали, пропозиції, рішення, інструкції), так і засвідчувальні (паспорти, атестати, свідоцтва, підписки, метричні виписки, межові книги, оголошення, довіреності) актові джерела.

Використано широкий спектр продуктованих переважно органами державної влади і міського самоврядування, підприємствами та установами Півдня справочинних документів, включно із доповідними (донесення, звіти, подання, відношення, рапорти, повідомлення), обліково-статистичними (формулярні, послужні списки, метричні книги, переліки, відомості), реєстраційними (журнали, реєстри, кошториси, реєстри, облікові книги), протоколами.

Становлення та розвиток у другій половині XIX – на початку XX ст. статистики органів місцевого самоврядування і земств великою мірою зумовили наявність представницьких масивів описово-статистичних джерел: статистичних таблиць, довідкових видань, описів, переписів.

Надзвичайно важливими для вивчення “міського простору” є картографічні джерела, представлені картами трьох південноукраїнських губерній та їх адміністративно-територіальних і природно-географічних складових, планами міст й інших населених пунктів регіону.

Дослідження елементів “міського простору” великою мірою уможливають виявлені будівельні плани та креслення.

Широко використані періодичні видання, включаючи передусім місцеві газети, а також різноманітні часописи, що побачили світ упродовж 1861 – 1904 рр.

Важливою складовою джерельної бази стали наративи: мемуари, щоденники, спогади, подорожні записки, епістолярія, промови.

З огляду на широчінь урбанізаційної проблематики і на факт зосередження саме в містах більшості органів влади, установ, організацій та осіб, які продукували цікаві для нашого дослідження джерела, ми не ставимо завдання докладного висвітлення класифікації цих джерел за походженням, хо-

ча і зважаємо на цю класифікацію при аналізі різних аспектів урбанізаційних процесів у регіоні.

Натомість, задля формування чіткішого уявлення про актуалізовану джерельну базу, для акцентування на тих джерельних комплексах, які, попри свою важливість для реконструкції урбанізаційної історії Півдня, досі залишалися не введеними до наукового обігу, вважаємо за доцільне зосередитися на розгляді джерел при їх розподілі за формальною ознакою на неопубліковані та опубліковані із зверненням уваги на характер їхнього представництва в архівних, музейних зібраннях і рукописних фондах бібліотек.

Особливий адміністративний статус, який мала в досліджуваній нами період Одеса, концентрація тут як чисельних управлінських структур, так і підприємств та організацій значною мірою зумовили відкладення в Державному архіві Одеської області писемних документів, вельми різноманітних за походженням. Надзвичайний інтерес у контексті дослідження з історії урбанізації становлять у першу чергу матеріали фондів, що відклалися в результаті діяльності управлінських структур генерал-губернаторств — “Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора” (Ф. 1), “Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора” (Ф. 5); градоначальства — “Канцелярія Одеського градоначальника” (Ф. 2), “Канцелярія Одеського поліцмейстера” (Ф. 314); структур у підпорядкуванні градоначальника — “Одеський (міський) статистичний комітет” (Ф. 274); органів міського самоврядування — “Одеська міська дума” (Ф. 4); єпархіальної влади — “Херсонська духовна консисторія” (Ф. 37); низки управлінських структур інших відомств — “Канцелярія попечителя Одеського навчального округу” (Ф. 42), “Управління Одеського поштово-телеграфного округу” (Ф. 307); окремих установ — “Новоросійський університет” (Ф. 45) тощо [591-651].

На окрему увагу заслуговують фонди архівів, розташованих в інших підрозділах українських містах — колишніх центрах градоначальств.

Зокрема в Державному архіві Миколаївської області відклалися фонди управлінських структур військового губернаторства — “Канцелярія Микола-

ївського військового губернатора” (Ф. 230); градоначальства — “Канцелярія Миколаївського градоначальника” (Ф. 229); поліції — “Миколаївська міська поліція” (Ф. 231); міського статистичного комітету — “Миколаївський міський статистичний комітет” (Ф. 239); органів міського самоврядування — “Миколаївська міська дума” (Ф. 222), “Миколаївська міська управа” (Ф. 216), “Очаківська міська дума” (Ф. 224), “Вознесенська міська дума” (Ф. 225), “Очаківська міська ратуша” (Ф. 279), “Вознесенська міська управа” (Ф. 331), станових органів — “Миколаївська міщанська управа” (Ф. 218), “Богоявленська міщанська управа” (Ф. 219); підприємств — “Миколаївський суднобудівний завод “Наваль” Бельгійського акціонерного товариства” (Ф. 297); закладів охорони здоров’я — “Міська лікарня Миколаївської міської управи” (Ф. 308); храмів — “Миколаївський Адміралтейський собор протопресвітера військового та морського духівництва” (Ф. 168), “Очаківська Свято-Миколаївська соборна церква” (Ф. 169), “Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії (об’єднаний архівний фонд)” (Ф. 410); освітніх і культурних установ — “Вознесенська жіноча гімназія” (Ф. 124), “Миколаївська міська громадська бібліотека” (Ф. 142); низки комісій і комітетів, що діяли в місті — “Миколаївська комісія з організації свят з приводу коронації Олександра III” (Ф. 203), “Миколаївська комісія з організації свят з приводу коронації Миколи II” (Ф. 204), “Миколаївський особливий комітет піклування про народну тверезість” (Ф. 207), “Миколаївський комітет народних читань” (Ф. 208), “Миколаївський піклувальний про в’язниці комітет” (Ф. 209); благодійних товариств — “Миколаївське відділення товариства піклування про бідних армійського та флотського духівництва” (Ф. 309) [403-550].

З-поміж міст півдня України, які на сьогодні не є обласними центрами, свого часу було зроблено виняток для Севастополя: до міського архіву з тоді ще Кримського обласного державного архіву були передані цінні документальні комплекси дореволюційного періоду. Тож в архіві цього колишнього центру градоначальства зберігаються фонди “Канцелярія Севастопольського градоначальника” (Ф. 15), “Управління поліцмейстера Севастопольського гра-

доначальства” (Ф. 27), “Карантинне агентство Севастопольського градоначальника” (Ф. 22), “Севастопольський міський магістрат” (Ф. 18), “Севастопольська міська управа” (Ф. 25), “Севастопольське Костянтинівське реальне училище попечителя Одеського навчального округу” (Ф. 26), “Комісія музею Севастопольської оборони” (Ф. 7)”, “Комісія з будівництва в Севастополі храму Св. Володимира” (Ф. 21), “Колекція метричних книг церков Севастопольського благочиння” (Ф. 30) [551-590].

З огляду на губернський статус, який мали Сімферополь, Херсон і Катеринослав (згодом — Дніпропетровськ), зібрання розташованих у цих містах архівів містять фонди відповідних щаблів управління. Разом із тим, специфіка представництва в губернських центрах органів влади, установ і підприємств (що буде розглянута нами у наступних розділах), обставини фондозберігання зумовили вельми нерівну репрезентативність фондів зазначених архівів.

Найбільш представницькими є фонди розташованого в Сімферополі Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим.

Тут у контексті дослідження, присвяченого урбанізаційним процесам, найціннішими видаються матеріали губернських установ — “Канцелярія Таврійського губернатора, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 26), “Таврійське губернське правління, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 27), “Дирекція народних училищ Таврійської губернії попечителя Одеського навчального округу, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 100); міського поліцейського управління — “Сімферопольське міське поліцейське управління Таврійського губернського правління, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 197); установ, що діяли при Керч-Єнікальському градоначальнику — “Канцелярія Керч-Єнікальського градоначальника, м. Керч Таврійської губернії” (Ф. 162), “Керч-Єнікальський особливий комітет піклування про народну тверезість Керч-Єнікальського градоначальника, м. Керч Таврійської губернії” (Ф. 164), “Керч-Єнікальське особливе присутствіє по міських справах Керч-Єнікальського градоначальника, м. Керч Таврійської губернії”

(Ф. 167); органів міського самоврядування — “Карасубазарська міська дума, м. Карасубазар Таврійської губернії” (Ф. 169), “Сімферопольська міська дума, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 183), “Бахчисарайська міська управа, м. Бахчисарай Таврійської губернії” (Ф. 64), “Ялтинська міська управа, м. Ялта Таврійської губернії” (Ф. 522), “Євпаторійська міська управа, м. Євпаторія Таврійської губернії” (Ф. 681); станових установ — “Бахчисарайська міська міщанська управа, м. Бахчисарай Таврійської губернії” (Ф. 55), “Карасубазарська міська міщанська управа, м. Карасубазар Таврійської губернії” (Ф. 177); міського статистичного комітету — “Керченський міський статистичний комітет при Керч-Єнікальській міській управі, м. Керч Таврійської губернії” (Ф. 286); портового управління — “Управління міське Ялтинського торгового порту Відділу торгових портів Міністерства торгівлі та промисловості, м. Ялта Таврійської губернії” (Ф. 158); установ і чиновників, що опікувалися міжміським сполученням у Криму — “Управління роботами по влаштуванню доріг у Таврійській губернії, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 175), “Начальник ділянки Кримських шосе Правління Київського округу шляхів сполучення, м. Ялта Таврійської губернії” (Ф. 250), “Таврійська губернська будівельна та дорожня комісія Таврійського губернського правління, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 791) [1-153].

Серед фондів Державного архіву Херсонської області найбільший інтерес у контексті нашого дослідження становлять зібрання, що відклалися внаслідок діяльності губернських установ — “Канцелярія Херсонського цивільного губернатора Міністерства внутрішніх справ, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 1), “Херсонська губернська палата державного майна Міністерства державного майна, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 300), “Херсонська казенна палата Міністерства фінансів, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 22), “Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 14); органів міського самоврядування — “Херсонська міська управа Міністерства внутрішніх справ, м. Херсон

Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 4); єпархіального керівництва — “Херсонська духовна консисторія Синоду, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 198); освітніх установ — “Херсонська земська фельдшерська школа Херсонської губернії земської управи, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 20), “Херсонське морехідне училище дальнього плавання Міністерства торгівлі і промисловості, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 212); інших відомих установ — “Херсонське відділення Державного банку Міністерства фінансів, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 195), “Поштово-телеграфні контори і відділення Одеського поштово-телеграфного округу Херсонської губернії” (Ф. 82) [652-716].

Менш репрезентативними в порівнянні з архівозбірками двох інших колишніх губернських центрів Півдня є фонди Державного архіву Дніпропетровської області, що значною мірою зумовлено обсягами втрат, яких він зазнав унаслідок німецької окупації міста. Тут на особливу увагу заслуговують фонди губернських установ — “Канцелярія Катеринославського губернатора” (Ф. 11), “Катеринославське губернське правління” (Ф. 20), “Канцелярія старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії” (Ф. 23), “Катеринославське губернське з військової повинності присутствіє” (Ф. 54), “Катеринославська губернська тюремна інспекція” (Ф. 113), “Катеринославська губернська палата кримінального суду” (Ф. 368); органів міського самоврядування — “Катеринославська міська дума і управа” (Ф. 469) [154-189].

Менш різноманітними в плані походження є документи фондів архівів теперішніх обласних центрів, які в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. мали повітовий статус. Тож їх опрацювання дає можливість простежити специфіку урбанізаційних процесів передусім у повітових і безповітових містах.

Зокрема в Державному архіві Кіровоградської області найбільшу цінність для реконструкції минулого Єлисаветграда періоду, що нас цікавить, становлять фонди “Єлисаветградський міський магістрат, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 76), “Єлисаветградська

міська дума, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 18), “Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 78), “Єлисаветградська міщанська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 17), “Єлисаветградська реміснича управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 359), “Єлисаветградська дворянська опіка, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 52), “Єлисаветградський повітовий предводитель дворянства, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 21), “Єлисаветградський міський сирітський суд, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 53), “Єлисаветградська чоловіча класична гімназія, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 59), “Єлисаветградська міська громадська бібліотека, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 66), “Єлисаветградський машинобудівний та чавуноливарний завод товариства “В.А. Яскульський”, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 1), “Єлисаветградський міський громадський банк, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 11); минулого колись безповітового Новомиргорода — “Новомиргородська міська дума, м. Новомиргород Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 25), “Новомиргородська міська управа, м. Новомиргород Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 23), “Новомиргородська міщанська управа, м. Новомиргород Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 24); Бобринця — “Бобринецька міська дума, м. Бобринець Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 360), “Бобринецька міська ратуша, м. Бобринець Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 361), “Бобринецький міщанський староста, м. Бобринець Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” (Ф. 362) [310-381].

Відтворити “міську історію” Олександрівська другої половини XIX – початку XX ст. певною мірою дозволяють матеріали фондів Державного ар-

хіву Запорізької області — “Олександрівська міська ратуша” (Ф. 1), “Олександрівська міська дума і управа” (Ф. 24), “Олександрівська повітова земська управа” (Ф. 56), “Олександрівський повітовий землемір” (Ф. 230), “5-й округ Катеринославського губернського акцизного управління, м. Олександрівськ” (Ф. 27), “Олександрівська міська жіноча гімназія” (Ф. 4), “Олександрівське технічне училище з нижчою ремісничою школою при ньому” (Ф. 6), “Олександрівське міське комерційне училище” (Ф. 58), “Олександрівське міське 1-ше вище початкове 6-класне училище” (Ф. 77), “Олександрівське відділення Імператорського товариства судноплавства” (Ф. 2), “Фабричний інспектор 3-ї дільниці Катеринославської губернії” (Ф. 32), “Механічний і чавуноливарний завод торгово-промислового товариства “Лепп і Вальман”, м. Олександрівськ” (Ф. 30), “Завод землеробних машин і знарядь товариства “Копп”, м. Олександрівськ” (Ф. 158) [218-309].

У Державному архіві Луганської області урбанізаційні процеси досліджуваного нами періоду відобразилися перш за все в документах фондів “Луганська міська управа, м. Луганськ Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії” (Ф. 60), “Слов’яносербська повітова земська управа, м. Луганськ Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії” (Ф. 61), “Слов’яносербське повітове казначейство, м. Луганськ Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії” (Ф. 62), “Радомське відділення державного банку, м. Луганськ Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії” (Ф. 34), “Луганський паровозобудівний завод Гартмана Російського акціонерного товариства машинобудівних заводів Гартмана, м. Луганськ Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії” (Ф. 2) [382-402].

Єдиним обласним архівом Південної України, розташованим у населеному пункті, що в другій половині XIX – на початку XX ст. не мав статусу міста, є Державний архів Донецької області. Втім, його зібрання важливі не тільки для вивчення історії розташованих на території області колишнього окружного і повітового міста Маріуполь (“Маріупольська міська дума” (Ф. 107), “Маріупольська міська управа” (Ф. 113), “Маріупольська портова

митниця” (Ф. 134), “Управління робіт Маріупольського порту” (Ф. 117), “Інспектор Маріупольських духовних училищ” (Ф. 163)) і повітового ж Бахмута (“Бахмутська міська управа” (Ф. 90)), а й для простеження поширення урбанізаційних процесів за межами офіційно визнаного “міського простору” (“Новоросійське товариство кам’яновугільного, залізного, сталевого й рейкового виробництва, м. Юзівка” (Ф. 6)) [190-217].

Низка цінних писемних, речових джерел, фотодокументів з “міської історії” виявлена нами в музеях південноукраїнських міст. Зокрема йдеться про Центральний музей Тавриди [1179-1196], Одеський історико-краєзнавчий музей [1139-1164], Донецький [1058-1065], Запорізький [1066-1083], Кіровоградський [1084-1098], Луганський [1099-1106], Миколаївський [1116-1138], Херсонський [1165-1178] обласні краєзнавчі музеї, Мелітопольський [1107-1115], Бердянський [1053-1057] краєзнавчі музеї.

Неопубліковані писемні документи з історії Одеси другої половини ХІХ ст. виявлені у фондах відділу рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького [1017-1025].

Джерельні комплекси з проблематики, що нас цікавить, відклались і в установах за межами південноукраїнського регіону.

Зокрема в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ “міського простору” регіону прямо стосуються матеріали фондів “Канцелярія Миколаївського військового губернатора” (Ф. 356), “Жандармське управління м. Одеса” (Ф. 385), “Штаб-офіцер корпусу жандармів в м. Одеса” (Ф. 1252), “Помічник начальника жандармського управління м. Одеса в Одеському порту” (Ф. 339), “Помічник начальника Херсонського губернського жандармського управління в м. Миколаїв” (Ф. 354), “Миколаївський розшуковий пункт Херсонського губернського жандармського управління” (Ф. 359), “Одеське розшукове відділення” (Ф. 386), “Одеський військово-окружний суд” (Ф. 347), “Одеська судова палата” (Ф. 348), “Прокурор Одеської судової палати” (Ф. 419), “Управління Херсонських військових поселень, м. Єлисаветград” (Ф. 1316) [717-771].

Неабияку цінність у контексті нашої проблематики становлять окремі документи фондів Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського “Одеське товариство історії та старожитностей” (Ф. V), “Архів ВУАН” (Ф. X), “Архів Синоду” (Ф. XIII), “Кабінет єврейської культури” (Ф. 190), “Новицький Я.П.” (Ф. 202) [989-1016; 1763, с. 20].

Найбільш представницьким зібранням джерел з досліджуваної нами проблематики за межами Південної України є Російський державний історичний архів, де документи, продюковані на Півдні або стосовно безпосередньо його міст, виявлені у фондах “Головне управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ” (Ф. 1288), “Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ” (Ф. 1287), “Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ” (Ф. 1284), “Центральні установи Міністерства фінансів по частині торгівлі та промисловості” (Ф. 22), “Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі Міністерства фінансів” (Ф. 18), “Головне управління у справах печаті” (Ф. 776), “Акціонерне товариство “Російський провіант у Маріуполі”” (Ф. 1502) [843-988].

Документи щодо міст Південної України, продюковані в результаті діяльності центральних органів державної влади та їхніх зносин з установами на місцях, зберігаються у фондах Державного архіву Російської Федерації “Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ” (Ф. 102), “Третє відділення Власної Її Імператорської Величності канцелярії” (Ф. 109), “Верховна розпорядча комісія зі збереження державного порядку і громадського спокою” (Ф. 94), “Імператор Олександр II” (Ф. 678), “Товариство піклування про тюрми Міністерства юстиції” (Ф. 123) [772-842].

Окремі писемні джерела, що стосуються міст Півдня, зберігаються в Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки — “Мілютіні” (Ф. 169), “Відділ рукописів. Зібрання” (Ф. 218) [1026; 1027].

Переважно приватне листування діячів (з діячами) науки та культури Південної України виявлено в персональних фондах Відділу рукописів Російської національної бібліотеки “Айвазовський І.К.” (Ф. 9), “Гаєвсь-

кий В.П.” (Ф. 82), “Бикови” (Ф. 118), “Бичкови” (Ф. 120), “Зібрання П.Л. Вакселя” (Ф. 124), “Корнілов І.П.” (Ф. 377), “Краєвський А.О.” (Ф. 391), “Ніконов М.М.” (Ф. 521), “Платонов С.Ф.” (Ф. 585), “Половцови” (Ф. 601), “Помяловський І.В.” (Ф. 608), “Пипін О.М.” (Ф. 621), “Толстой І.І.” (Ф. 781), “Тюменев І.Ф.” (Ф. 796), “Гіль Х.Х.” (Ф. 904), “Ковалевські” (Ф. 1004), “Візель” (Ф. 1033) [1028-1052].

Поки ще чекають на публікацію комплекси усноісторичних джерел, сформовані нами в ході експедицій з дослідження проблем “Феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції” і ““Свої серед чужих, чужі серед своїх?”: сприйняття городянами Північного Приазов’я селян-переселенців і місце останніх у соціальній структурі міст краю”. Хоча абсолютна більшість записаних розповідей стосувалася переважно епохи “соціалістичного будівництва”, часів розгортання урбанізації як широкого процесу, визначеного індустріальним розвитком кінця 1920-х – 1930-х рр., нам вдалося отримати кілька усних свідчень, в яких переказувалися родинні згадки про “допромислову добу” в історії регіону; дещо більше переказів було про часи активного розвитку міст Півдня ХІХ ст., про період пореформеного піднесення промисловості й торгівлі, про процеси початку ХХ ст.

З огляду як на успіхи розвитку видавничої справи, так і на ту увагу, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. приділялась органами державної влади та місцевого самоврядування систематизації та оприлюдненню матеріалів, які висвітлювали їхню діяльність, корпус опублікованих джерел з історії урбанізаційних процесів на півдні України 1861 – 1904 рр. є набагато більш представницьким, аніж опубліковані джерела з тієї ж проблематики більш раннього періоду [1748; 1770].

Публікація джерел, що стосуються наших тематики і періоду, безпосередньо в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. передбачала перш за все суто прагматичні завдання створення сприятливіших умов для функціонування держави в цілому, органів влади, окремих осіб, звітування щодо виконаної роботи тощо.

Упродовж досліджуваного нами періоду було продовжено роботу з публікацій Другого і розпочато видання Третього Повного Зібрання законів Російської імперії — найбільш представницького комплексу законодавчих документів 1861 – 1904 рр. Важливо, що загалом підходи до публікації Третього Повного Зібрання були дещо інші, ніж до публікації Другого Зібрання. Це відобразилося зокрема на кількості опублікованих документів. Якщо за період з 19 лютого 1861 р. по 15 червня 1870 р. (тобто період між селянською та міською реформами) представлено 11848 документів, а за період від затвердження 16 червня 1870 р. Міського положення, що знаменувало початок міської реформи в державі, і до маніфесту 1 березня 1881 р. про воцаріння Олександра III (з якого і починається Третє Зібрання) — 13431 документ [1407-1461], то за період з 1 березня 1881 р. по 10 червня 1892 р. (тобто до затвердження нового Міського положення, яким розпочинався новий етап в історії міського самоврядування і в цілому міст Російської імперії) Повне Зібрання містить лише 8707 документів; при цьому за період з 11 червня 1892 р. по 31 грудня 1904 р. опубліковано вже 16897 документів [1462-1494].

Матеріали, які увійшли до Повного Зібрання законів, є надзвичайно строкатими за формою та змістом [2031, с. 288]. Іншою важливою рисою Повного Зібрання законів, яка відзначена багатьма дослідниками, була невідповідність назві в плані саме повноти: через цілу низку причин до зібрання увійшли далеко не всі законодавчі документи вищих органів влади [1818, с. 173; 2009, с. 18, 127].

Беручи до уваги чисельні вади, неповноту показчиків, матеріали Повного Зібрання нами були опрацьовані методом суцільної евристики [1745; 1749; 1752; 1754; 1765].

Різноманітні аспекти як безпосередньо міського життя, так і контактів міста і села відобразилися в опублікованих матеріалах земських зібрань [1252; 1379-1389; 1403-1406; 1498-1500; 1506; 1507; 1545], звітах земських управ [1241].

Важливою складовою джерельної бази нашого дослідження стали журнали органів міського самоврядування, чисельні опубліковані звіти про діяльність розташованих у містах Півдня інших, крім земських, установ та організацій [1233; 1250; 1251; 1355-1362]. Джерелами з історії низки з цих установ є галузеві видання (так, в освітній галузі найбільший інтерес у контексті нашої проблематики становлять періодичні “Журнал Міністерства народної освіти” і “Циркуляр по управлінню Одеським навчальним округом” (з 1887 р. видання мало назву “Циркуляр по Одесскому учебному округу”) [1215, с. 367-391; 1216, с. 225-273]).

Вельми інформативними є матеріали додатків до “Всепідданіших звітів” [1287-1311; 1392-1401] губернаторів, військових губернаторів, градоначальників.

Важливим джерелом є чисельні статистичні видання, що публікувалися земськими установами [1515-1517; 1520], Одеським статистичним комітетом [1526; 1527], Херсонським губернським статистичним комітетом [1512; 1513; 1528], Миколаївським статистичним комітетом [1283], статистичним бюро при Одеській міській управі [1271] тощо.

Безперечно, найбільш значущим статистичним джерелом кінця XIX ст. є матеріали Першого (і єдиного) загального перепису населення Російської імперії 1897 р. Для зіставлення матеріалів по трьох південноукраїнських губерніях дуже важливо, що, на відміну від матеріалів по 18 губерніях Російської імперії, опублікованих до 1902 р., матеріали Першого загального перепису населення Катеринославської [1369], Таврійської [1370] і Херсонської [1371] губерній були надруковані за дещо видозміненою схемою, що обумовлювалося передусім браком коштів. Відтак, для всіх трьох губерній маємо уніфікований формат статистичних даних. Окремий том перепису склали статистичні дані щодо Одеси [1372]. Для з'ясування специфіки ситуації в губерніях Південної України на фоні загальноімперської картини і ситуації в інших регіонах нами використано також матеріали “Загального зводу по імперії результатів опрацювання даних Першого загального перепису населення...”

[1313; 1314]. Надзвичайно інформативними для урбаністичного дослідження є матеріали підготовленого Центральним статистичним комітетом на основі матеріалів перепису 1897 р. видання “Населені місця Російської імперії в 500 і більше мешканців...” [1281], в якому наведені дані про статуси населених пунктів, чисельність чоловічого і жіночого населення, дані про конфесійний склад мешканців.

Дані щодо міст Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній станом на початок досліджуваного нами періоду систематизовані у виданнях “Міські поселення в Російській імперії” [1238-1240], “Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861 – 62 р.” [1547; 1548]. Неабияке значення мають матеріали видання Центрального статистичного комітету “Міста Росії в 1904 році” [1237], яке складене на основі зібраних за посередництвом губернських статистичних комітетів бланків опитування із 40 питаннями. У 22 таблицях вміщено цифрові дані щодо різних аспектів життя конкретних населених пунктів губерній Російської імперії, включаючи і всі три південноукраїнські (до питання достовірності даних цього та інших видань ми будемо звертатись у наступних розділах). Списки сільських поселень південноукраїнських губерній вміщено у виданні 1886 р. “Волості і найважливіші поселення Європейської Росії” [1226].

Комплексними джерелами відомостей [1700, с. 18, 28-30] про населені пункти губерній Півдня є “Матеріали для географії та статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу” (опубліковані по Катеринославській і Херсонській губерніях) [1268-1270]; “Матеріали для військової географії та військової статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу” (опубліковано лише по Катеринославській губернії) [1363]; “Списки населених місць” [1509-1513].

На початку ХХ ст. у Катеринославі публікується видання “Катерининською залізницею”, в якому подаються доволі докладний опис місцевостей і безпосередньо міст регіону, через які прокладена ця залізниця [1375].

Побачив світ великий масив подорожніх записок [1222; 1223; 1225; 1229-1231; 1234; 1235; 1256; 1261; 1264; 1364; 1374; 1377; 1541], в яких міститься чимало інформації і про міські поселення Півдня. Наскільки представницьким є цей комплекс джерел можна судити вже з того, що значна частина з 1001 бібліографічної позиції записок мандрівників по Криму стосується саме середини ХІХ – початку ХХ ст. [1882, с. 87-150].

Важко переоцінити значення довідкових видань на кшталт “Календарів”, “Пам’ятних книжок” та “Адрес-календарів” [1197-1206; 1246; 1258; 1259; 1365-1368; 1501].

Довідкова, статистична інформація друкувалася на сторінках “Новоросійського календаря”, який щорічно видавався до 1874 р., хоча у 1865 – 1869 рр. і не містив відділ, у якому розміщувалися саме статистичні огляди [1890]. Видання було поновлено у 1890 р. і проіснувало ще три роки.

Зразком видання, в якому “по свіжих слідах” переказуються події підготовки та безпосередньо святкування ювілею міста і публікуються пов’язані з цим документи, є видана у 1894 р. Одеським міським громадським управлінням книга “Сторіччя Одеси. 22 серпня 1894 року” [1523].

Чимало повідомлень про наукове та культурне життя міст Південної України публікувалось у “Київській старовині” [1224; 1242; 1254; 1255; 1257; 1262; 1267; 1276; 1277; 1279; 1280; 1282; 1285; 1312; 1378; 1390; 1391; 1402; 1495; 1508; 1514; 1522; 1538; 1539; 1542-1544; 1546; 1549]. Наведення інформації про засідання товариства, про відрядження його членів було передбачене форматом “Записок Одеського товариства історії та старожитностей”.

Важливою складовою джерельної бази є матеріали місцевої преси, яка нарівні із офіційною інформацією вмещувала статті та кореспонденції, що дають можливість побачити життя південноукраїнських міст “із середини”, очима самих їхніх мешканців.

Поряд із публікацією матеріалів, які стосувалися сучасних упорядникам та кореспондентам фактів і подій, мала місце й археографічна діяльність у контексті вивчення історичного минулого. І хоча археографи, які друкува-

лись упродовж 1861 – 1904 рр., акцентували увагу на документах переважно більш ранньої, аніж цікава нам, хронології, в цей період була видана низка матеріалів чи їх анотацій і щодо міської історії безпосередньо другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема такі публікації з’являлися на сторінках “Записок Одеського товариства історії та старожитностей” [2010], “Ізвестій Таврійської вченої архівної комісії” [1265; 1504], “Російської старовини” [1227].

Більше таких матеріалів побачило світ після 1904 р.

1910 р. окремим виданням публікуються “Спогади про місто Катеринослав (1887 – 1910 рр.)” одного з членів Катеринославської ученої архівної комісії, В. Машукова [1272].

На особливу увагу заслуговує археографічна діяльність Я.П. Новицького та Д.І. Яворницького, одним із акцентів якої були запис і публікація джерел з усної історії. Побіжно обумовимось, що ці дослідники створили праці і безпосередньо з “міської історії” Олександрівська і Катеринослава, хоча і більш раннього, ніж досліджуваний нами, періоду, при цьому виходячи з розуміння нерозривності попередньої історичної традиції із сучасною їм специфікою розвитку південного регіону.

Наскільки розлогим є список опублікованих до 1920 р. джерел певною мірою можна судити хоча б за систематизованою А.А. Непомнящим бібліографією публікацій і рукописів кінця XVIII – початку XX ст., присвячених історії та етнографії народів Криму: значна частина із зібраних у ній 6,5 тисяч матеріалів є джерелами, які стосуються періоду і проблематики, що нас цікавлять [1883].

У 1920-і рр. одним з основних напрямів археографічної діяльності стає публікація спогадів учасників (про учасників) суспільних рухів другої половини XIX – початку XX ст. [1232; 1244; 1249; 1266].

За часів панування марксистської ідеології археографічна діяльність у рамках нашої проблематики не припинилася, хоча відбулася кардинальна зміна акцентів на користь публікації матеріалів з історії міст, що стосувалися все тієї ж класової боротьби і нужденного становища “низів”. У цьому плані

знаковими можна вважати видання 1933 р. матеріалів з історії Катеринославського загального страйку 1903 р. [1373], 1938 р. — збірки документів “Загальна стачка на Півдні Росії в 1903 році”, до якої увійшли матеріали щодо того ж Катеринослава, а також Одеси та Миколаєва [1228].

Уже в 1970-х – 1980-х рр. на хвилі святкування ювілеїв міст публікуються збірки документів і матеріалів з історії Дніпропетровська [1243], Херсона [1540], Севастополя [1502], Сімферополя [1505], Миколаєва [1284].

Помітне розширення і тематичного, і видового кола джерел, до якого звертаються археографи, спостерігається з кінця 1980-х рр.

При все зростаючій кількості праць, які мають відношення до “міської історії” Півдня, відповідно зростає і чисельність “квазіархеографічних публікацій”, коли тексти джерел або ж їхні фрагменти включаються в аналітичні статті. Відзначимо і розміщення в багатьох краєзнавчих, ювілейних виданнях фотодокументів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Усе поширенішою стає практика публікації джерел у додатках до монографічних досліджень. Зокрема документи, що стосуються станиць Азовського війська 1861 – 1867 рр., з Повного Зібрання законів Російської імперії, фондів Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву Краснодарського краю опубліковані в додатках до монографії Л. Маленко [1841]; низка документів, цікавих у контексті урбанізаційної проблематики, опублікована А.В. Гедьо [1618].

Разом із тим набуває поширення публікація суто археографічних видань.

Останнім часом з’являється все більше видань, які являють собою зібрання листівок і фотографій, причому якість і поліграфії, і коментарів, що супроводжують фотодокументи, широко варіюється [1214; 1503; 1524].

Видані щоденники бердянця В.К. Крижанівського [1208], матеріали з історії Олександрівська [1260], Єлисаветграда [1278], Херсона [1245], Берислава [1220], Одеси [1210], інших міст Півдня.

На особливу увагу заслуговує започаткована Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського

НАН України серія “Джерела з історії Південної України”, в рамках якої, між іншим, опубліковані епістолярна спадщина родини Нечаєвих [1248] і низка мемуарів та щоденників, в яких відобразилося сприйняття міст регіону як селянами, так і безпосередньо їхніми мешканцями [1273-1275].

Останнім часом ведеться активна робота з публікації усних джерел з історії Південної України, записаних організованими А.В. Бойком експедиціями Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізькою філією Східного інституту українознавства ім. Ковальських [1529-1537]. Експедиції проводилися починаючи з 2000 р., і серед опитаних респондентів було присутньо чимало тих, хто пам’ятав події досліджуваного нами періоду. Важливо, що в запитальниках цих експедицій присутній окремий тематичний блок “Село та місто”.

Варто згадати, що при певному інтересі західних дослідників до Південної України та безпосередньо її “міської історії”, вони і за радянських часів, і в пострадянський період акцентували увагу на створенні аналітичних, а не археографічних праць.

Насамкінець огляду джерел з історії урбанізаційних процесів Південної України варто наголосити, що широта урбаністичної проблематики, стан розвитку діловодства, досягнення видавничої справи другої половини ХІХ – початку ХХ ст., добра, порівняно з попередніми історичними періодами, збереженість архівних фондів та ціла низка інших чинників зумовили існування потенційної джерельної бази, актуалізувати яку в повному обсязі одному дослідникові чи навіть інституції не уявляється можливим. Адже лише виявлені та опубліковані нами спільно з І.І. Лиманом матеріали з історії тільки одного міського навчального закладу регіону — Бердянської чоловічої гімназії [1741; 1751; 1759; 1817] — склали двотомник обсягом 134 умовних друкованих аркушів [1215; 1216] (ще два томи цього археографічного видання, в яких простежується історія Бердянського навчального закладу 1920 – 1953 рр. і вміщується ряд документів з історії гімназії останньої третини

XIX – початку XX ст., мають обсяг 140 умовних друкованих аркушів [1217; 1219]). Самі виявлені, систематизовані та опубліковані нами статті газети “Одеський Вісник” [1764; 1771; 1830] за 1861 – 1893 рр., присвячені лише одному південноукраїнському місту — Бердянську — склали двотомне археографічне видання обсягом 45 умовних друкованих аркушів [1263; 1376]. Нарешті, тільки матеріали, які стосуються одного бердянця — В.К. Крижанівського — склали археографічне видання в 17 умовних друкованих аркушів [1218]. Тож ми і не ставили перед собою завдання актуалізувати всю потенційну джерельну базу з проблематики нашого дослідження. Натомість евристична робота в 13 архівах, 10 музеях і 4 рукописних збірках бібліотек України і Росії, виявлення та опрацювання комплексів опублікованих джерел дали можливість сформуванню репрезентативну джерельну базу, яка дозволяє провести комплексне дослідження урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження урбанізаційних процесів на півдні України

Предмет нашого дослідження, при наявності в історіографії чисельних, часто суперечливих і взаємовиключних підходів до розуміння сутності урбанізаційних процесів, спонукає зробити відправною точкою визначеність із низкою понять, перш за все з самим поняттям “історична урбаністика”. Тоді як в англійській історіографії загальноживаним і прийнятним аналогом поняття “історична урбаністика” є “urban history” (дослівно — “міська історія” або “історія міста (міст)”), то в україномовному історіографічному просторі, на нашу думку, поняття “історична урбаністика” та “історія міста (міст)” мають розмежовуватись.

Зважаючи на те, що Я. Верменич намагається вмістити у своє визначення чи не все, що так чи інакше стосується сфери дослідження історичної ур-

баністики, а отже, і поняття самої урбанізації, має сенс відштовхуватися саме від її формулювання, навівши його прямою мовою і без купюр:

“Історична урбаністика — галузь соціогуманітарного знання, яка вивчає історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, самоврядування, принципи містобудування тощо; пропонує класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. Сучасна урбаністика іде й далі, досліджуючи урбанізацію як історичний процес підвищення ролі міста у розвитку суспільства — процес, що викликає зміни у соціальній і демографічній структурі суспільства, культурі, способі життя, психології, а також концентрацію форм спілкування. У фокусі уваги тут перебуває увесь спектр проблем, що стосуються міського способу життя — від дослідження закономірностей переходу від традиційних (доіндустріальних) до урбаністичних (індустріальних і постіндустріальних) форм міського життя до вивчення різних типів міських культур, простеження еволюції соціокультурної стратифікації “міського простору”, систем управління містами і міського самоврядування, специфічності міської ментальності. В ідеалі історична урбаністика прагне до аналізу міста в його цілісності — як специфічного соціокультурного феномена із власними фазами розвитку, в широкому політичному й ідеологічному контексті. На практиці ж увага фокусується переважно навколо з’ясування неповторних рис окремих міст, які викристалізувалися в процесі їхньої тривалої чи короткої історії, та формування системи урбанізаційних атрибутів — від фортифікаційних і культово-релігійних до соціальних і архітектурно-планувальних” [2276].

При всій претензії на “всеосяжність” наведеному формулюванню, на наш погляд, бракує акцентування уваги на одній принципово важливій складовій, яка якщо там і присутня, то у вельми розмитій формі. Йдеться про поширення міського образу (способу) життя на сільську місцевість. Адже у формулюванні Я. Верменич сама згадка про сільську місцевість як про “сферу інтересів” історичної урбаністики відсутня. Причому вбачаємо в цьому аж

нік не неухажність дослідниці, але віддзеркалення концептуального розмежування історії міста і села, яке досить недвозначно відображено і в самій назві цитованої статті (“Історія міст і сіл як дослідницький об’єкт”), і в тезі про оформлення історії села в окремий науковий напрям.

У нашому розумінні поширення міського образу життя на “неміську” територію не має залишатися поза межами дослідження з історії урбанізації, а отже, при розгляді заявленої проблематики ми не будемо обмежуватися виключно містами чи навіть міськими поселеннями.

Що стосується винесення в заголовок поняття процесу, то тут наша позиція певною мірою збігається з позицією Т. Хершберга, коли той писав, що місто повинно вивчатися скоріше як процес, ніж як місце, і дослідник має вийти за “незв’язані між собою шматки урбаністичного досвіду” [2095, р. 32-33]. Присутність у назві нашої роботи терміна “процес” є маркером і більш широкого узагальнення щодо методологічних підходів авторки. При наявності в історіографії надзвичайно широкого спектра поглядів на “обумовленість історії”, на роль у цьому закономірностей, тенденцій, вільної волі людини, випадковостей тощо, а отже, і на саму можливість розглядати історію саме як процес, ми поділяємо підхід одного з чільних російських урбаністів О.С. Сенявського. Він, стоячи на “історицистських” позиціях, розуміє під історичним процесом весь комплекс реальних суспільних змін в єдності закономірного й випадкового, внутрішнього й зовнішнього; при цьому заперечуються телеологічне трактування історичного процесу, наявність у нього “мети”, отожднення його з прогресом, який передбачає аксіологічну, ціннісну, явно позитивну оцінку якісних змін “по висхідній” [1957, с. 23-26].

Неприпустимість знаку рівняння між історичним процесом і прогресом є важливою відправною точкою при формулюванні нашого розуміння теорії модернізації, яку ми плануємо широко застосовувати при аналізі урбанізаційних процесів на півдні України. Адже в розумінні багатьох сучасних істориків (передусім — російських) використання теорії модернізації є рівнозначним згоді з телеологічністю історичного процесу, з його спрямованістю на

“універсальний зразок, модель загального прогресу”, з поглядом на історичний процес як на “лінійний розвиток від нижчого до вищого, де вершина — західна демократія” [1957, с. 30], а сама модернізація — “завершальний етап еволюції всіх суспільств” [1724, с. 69]. Модернізація ототожнюється з “вестернізацією”, “американізацією”. Цілком зрозуміло, що на пострадянському просторі такі спрощені, а то й перекручені трактування теорії модернізації широко використовуються в першу чергу її критиками, які відстоюють ідеї “унікальності російського шляху”, “рівновеликість” Росії і “західної цивілізації”. Втім, ми, слідом за Н. Яковенко, схилиємося до розуміння під поняттям “модернізація” “успішної метафори”, моделі описування/пояснення минулого, стрижнем якої є синтезування останнього “в певну цілісність на підставі низки усталених ознак трансформації традиційних суспільств у “модерні”, індустріальні”, причому одним із засадничих критеріїв модернізаційних процесів є саме урбанізація [2052, с. 272, 274]. У цьому контексті доцільно звернутися зокрема до “чотирьох головних елементів процесів модернізації” (у формулюванні німецьких науковців) — диференціації соціальних структур; раціоналізації і секуляризації людського життя, індивідуалізації особистості та її ідентичності, одомашнення природного середовища [1824, с. 14-15]. При цьому, як і Р. Лінднер, ми далекі від бачення модернізації Російської імперії в цілому і Південної України зокрема як лінійного і тотального процесу [1824, с. 14].

Ми цілком свідомі тих обмеженостей теорії модернізації, на які вказували П. Гетрелл, Д. Мейсі та Г. Фріз, критикуючи книгу Б.М. Миронова “Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початок XX ст.)”. Ці західні “гранди” соціальної історії, визнаючи, що модернізація як модель сприяє приверненню уваги до ключових аспектів розвитку, зазначили, що як схематична форма подання минулого вона “не залишає місця для тих форм соціальної поведінки та організації людей, які не перетинаються з даною схемою і є за визначенням відсталими”, а тому книга Миронова має тенденцію мінімізувати своєрідність дореволюційної Росії, приділяє мало уваги маргінальним со-

ціальним групам [1628, с. V-VI]. Втім, звернення до теорії модернізації зовсім не обов'язково має апріорно передбачати наявність у роботі зазначеної “однобокості” і мінімізації звернення до своєрідності (специфіки). До того ж, нашу роботу можна розцінювати і як своєрідний варіант відповіді на питання, сформульоване все тими ж П. Гетреллом, Д. Мейсі та Г. Фрізом: “Було б... цікаво знати, як буде виглядати російська модернізація, якщо її вивчати з точки зору неросійських меншин — від периферії, а не від центру” [1628, с. VI].

Між іншим, допомогти “згладити” “однобокість” теорії модернізації може реалізація пропозиції ще одного учасника дискусії навколо книги Б.М. Миронова, І.В. Побережнікова [1918-1920]. Йдеться про застосування теорії дифузії при вивченні модернізації в Російській імперії. Згідно з нею, західні моделі, інституції та цінності використовувались як зразки, але на практиці відбувалася не заміна старих (традиційних) моделей, інституцій та цінностей новими (модерними), а складна взаємодія перших із другими, що призводила до їх трансформацій, а отже, в результаті модерні новачії на теренах імперії вже не були простою калькою “західних зразків” [1662, с. XXXV].

У ключі теорії модернізації варто згадати про Ф. Броделя та його послідовників, які розглядали історію як багаторівневу, “ешолоновану”, основними рівнями (“пластами”) якої виступають “структури довгої тривалості”, “кон’юнктури” і “факти”. Адже під “структурами довгої тривалості” можна розуміти саме ті “пласти” в історії міст, які залишалися традиційними, майже незмінними, тоді як “кон’юнктури”, будучи рухливими, зазнавали модернізації.

При цьому важливо, що і сам Бродель розумів схематичність даної концепції, спрощення нею історичної дійсності, в якій, на його ж думку, можна виділити десятки, сотні різних пластів, які, як у річці, не всі рухаються з однаковою швидкістю [1587, с. 15-20].

Прикладаючи зазначений підхід до нашої проблематики, можна побачити, що суспільство одночасно жило принаймні в кількох основних часових вимірах. У той час як одні пласти рухалися досить швидко (модернізація), інші залишалися майже нерухомими (традиційними). Це ж — з різними соціальними стратами. Причому тут спостерігалася певна залежність і від географії розташування, від статусу населеного пункту: центр, столиці виступали найшвидшим (верхнім) пластом, менші міста — середнім, “глуха провінція”, села — найповільнішим.

Повертаючись до важливості вивчення в дослідженні з історії урбанізації не лише “міської території”, не можна не звернутися до того, що Л. Енгельстейн назвала серед “класичних дихотомій російської історіографії” (держава і суспільство, місто і село, селяни і пролетаріат) [2070, р. 784]. Ми ясно усвідомлюємо, що безоглядне використання концепцій уже на початку роботи над дисертацією рівнозначно апріоризму та підгонці фактів під формули. Саме тому, приступаючи до систематизації матеріалу і будучи свідомими наявності в історіографії поглядів на зв’язку “місто – село” і як на дихотомію (складові якої сприймаються як два антагоністичні, полярні, “паралельні”, “протилежні світи”), і як на “континуум” (при якому село і місто розцінюються як глибоко інтегровані, взаємозалежні складові одного цілого, які не можуть існувати одна без іншої), ми схильні розглядати ці дві крайні позиції скоріше як дві ідеальні моделі, з якими може бути співвіднесена реальна картина взаємин міста і села на півдні України. У цьому плані нам до певної міри співзвучна позиція Х. Петкович, яка, пишучи про різницю між міською і сільською культурою, зауважує, що всі класифікації культури (культур) є перш за все відносними, ментальними конструкціями і мають передусім дослідницький сенс, тоді як реалії життя є куди складнішими [2131, р. 27].

У схожому ключі можна розцінювати і наш підхід до такого надзвичайно важливого для вивчення урбанізаційних процесів міждисциплінарного поняття як “міський образ життя”. Ми схильні розглядати пропоновану од-

ним із лідерів Чиказької соціологічної школи Л. Віртом у його класичній роботі “Урбанізм як образ життя” [1605] дихотомію “міський образ життя – сільський (традиційний) образ життя” скоріше як “систему координат”, ментальну конструкцію, завдяки якій можна знайти орієнтири в безмежному морі проявів образу життя конкретних мешканців Південної України досліджуваного нами періоду.

Ми далекі від позиції “правового нігілізму”, за яку засуджує деяких своїх російських опонентів Б.М. Миронов пишучи, що для них проголошення якихось принципів у законі не має ніякого значення [1662, с. XXII]. Тож важливою складовою багатьох підрозділів дисертації є аналіз законодавчого регулювання аспектів урбанізації, що в них розглядаються. Разом із тим, ми аж ніяк не ототожнюємо плани і документи, що продукувалися вищими органами влади із реальною ситуацією на місцях. Цілком слушним є зауваження Д. Бровера, що історія міст Російської імперії може розглядатися з одного боку, як історія планів можновладців щодо створення населених пунктів, гідних бути складовою європейської цивілізації, а з іншого, — як практики міського населення, причому ці практики формували зовсім інше місто [2058, р. 9].

Розлогість урбаністичної проблематики аж ніяк не означає, що це не царина прикладання зусиль істориків й останні не мають нею займатись, або ж що дослідження з історії урбанізації мають бути виключно колективними “продуктами”, до написання яких залучаються, крім істориків, географи, архітектори, економісти, соціологи, культурологи, психологи тощо. При всій привабливості такий підхід має свої пастки міждисциплінарності, одну з яких Я. Верменич називає “небезпекою своєрідної “недодисциплінарності”” [2276], коли надзвичайно складно узгодити зусилля і, головне, позиції фахівців різних галузей. Тож мова скоріше має йти про те, що для дослідження з історії урбанізації замало використання лише загальнонаукових і спеціально-історичних методів. У цьому плані заслуговує на особливу увагу думка Р. Роджера про те, що на відміну від тих науковців, які підходять до предмета

свого дослідження з чітко окресленої дисциплінарної перспективи (йдеться про соціологів, архітекторів, географів) і відповідно використовують теоретичні конструкти саме своїх спеціальностей, історики, що займаються історичною урбаністикою, мають бути більш еkleктичними [2136, р. 3]. З іншого боку історик, який займається дослідженням урбанізації, має застосовувати методи, які дали б йому можливість вийти за рамки вивчення виключно окремих аспектів міської історії (соціального, економічного, культурного, інституційного тощо); саме таке “долання кордонів” і є, за влучним висловом Г. Дайеса, тим, що принципово відрізняє представників історичної урбаністики від тих, хто “лише перетинає їхню територію” [2136, р. 3].

Якщо формалізувати викладення методологічної основи роботи, слідуючи традиційним для вітчизняної історіографії канонам, то варто обов’язково згадати про базування на трьох принципах, “трьох китах”, які пройшли добру перевірку часом і залишаються актуальними до сьогодні. Йдеться про історизм, об’єктивність і багатофакторність. Керування принципом історизму тісно взаємопов’язане з тим, що, як уже наголошувалося вище, одним із ключових термінів нашої роботи є “процес”, а отже, ми розглядаємо саме еволюцію, генезу урбанізації, конкретно-історичні обумовленості та індивідуальності, а не населені пункти, інституції, городян як незмінні у часі і просторі даності. Разом із тим, ми прагнемо отримати об’єктивно-історичні знання з історії урбанізації на півдні України 1861 – 1904 рр., що зумовлює необхідність керуватися принципом об’єктивності. Це аж ніяк не означає, що ми ігноруємо необхідність вивчення суб’єктивного боку урбанізації. Тож слідування принципу багатофакторності якраз і передбачає дослідження складного комплексу як об’єктивних, так і суб’єктивних чинників, що впливали на “міський простір” Півдня і поширення урбанізації на сільську місцевість.

Найважливішими загальнонауковими методами, до яких ми звертаємося у нашій роботі, є історичний і логічний, що використовуються у тісному взаємозв’язку, адже “міський простір” вивчається нами як синхронно, так і діах-

ронно, й історичний метод дозволяє розкрити скоріше “конкретний світ” [1732, с. 155] урбанізації, тоді як логічний — її внутрішню сутність.

Вирішення завдань комплексного дослідження історії урбанізаційних процесів уможлиблюється і використанням таких загальнонаукових методів, як сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного.

У тісному взаємозв’язку із загальнонауковими і між собою використовуються спеціально-історичні методи.

Звернення до такого найбільш універсального і гнучкого [1732, с. 184] спеціально-історичного методу, як історико-генетичний, обумовлене необхідністю простеження динаміки змін чисельності міст, посадів і містечок у регіоні, еволюції системи управління міськими поселеннями, господарського і соціокультурного розвитку “міського простору”, змін, яких зазнавала специфіка міського населення Півдня. Разом із тим, ми цілком свідомі небезпеки абсолютизації використання та обмеженості історико-генетичного методу, зумовлені, зокрема, його тяжінням до описовості, фактографічності, більшої уваги до індивідуального та унікального, ніж до загального.

Аби уникнути зазначеної небезпеки, ми звертаємося зокрема до історико-типологічного методу, що передбачає виділення стадіарно-однорідного в часовому континуумі і спільного в просторово-одичному, і який широко використовується нами зокрема як при типологізації міських поселень Півдня, так і при аналізі стратифікації міського населення.

Усвідомлення обмеженостей розгляду міської історії як “біографій” міст у контексті, критикованому Е. Лампардом і його послідовниками, прагнення зрозуміти специфіку урбанізації Півдня через зіставлення зумовили широке звернення до історико-порівняльного методу, яке, втім, не маркує наше дослідження як роботу з компаративістики (адже остання передбачає розміщення порівняння в центрі аналізу, концентрацію на питаннях умов, засобів, масштабів і цілей зіставлення [2044, с. 343]).

При використанні історико-системного методу ми зважаємо на позицію В. Бондаря, згідно з яким міста, будучи ланцюгами глобальної системи розселення, є одночасно підсистемами певного рівня в цій загальній системі; місто як система має розглядатися в трьох рівнях ієрархізації територіально-просторових систем: перший рівень — єдина загальнодержавна система розселення; другий рівень — регіональні (або субрегіональні) системи розселення; третій рівень — окремі поселення [1583, с. 10].

Завдання формування репрезентативної джерельної бази дослідження, наявність чисельних лакун у мозаїчній, фрагментарній картині “міської історії” і пов’язана з цим необхідність звернути особливу увагу на роботу із джерелами обумовили широке використання спеціальних джерелознавчих методів: евристичного, герменевтичного, порівняльного, кількісного, текстологічного аналізу.

У ході вивчення урбанізаційних процесів ми звертаємось і до мікроісторії (хоча в історіографії й існує думка, що мікроісторія, не маючи власного “методу”, скоріше є методологічним принципом вибору досліджуваного сюжету та зосередження на ньому максимально пильної уваги [2052, с. 247], нам є ближчим підхід І. Колесник, яка розглядає мікроісторію саме як метод дослідження, який відрізняє антропоцентризм, увага до індивідуальності, людини в історії та історії в людині [1737, с. 214]). Саме до мікроісторичних досліджень відноситься відтворення нами біографії В.К. Крижанівського.

Антропоцентризмом відзначається й усна історія, методи якої застосовуються нами при дослідженні взаємин села та міста [1317-1354; 1744; 1747]. Принципово важливо обумовитися, що специфікою усноісторичних свідчень є те, що вони прямо залежать від властивостей людської пам’яті, а прочитане в текстах-транскрипціях не варто ототожнювати з об’єктивною істиною, “історичною правдою”: усна історія за своєю природою великою мірою індивідуальна, суб’єктивна, і часто відбиває не реальну дійсність, а її сприйняття (згадування) респондентом.

Щодо міждисциплінарних методів, то вивчення макрорівнів урбанізації як процесу вимагає широкого звернення до квантитативних методів дослідження, що традиційно використовуються в соціології, статистиці і багато з яких уже доволі добре адаптовані соціальними істориками. Ми солідарні із позицією К. Конзен, яка писала, що “відповіддю для урбаністики є не зменшення підрахунків, а покращення підрахунків” [2063, р. 676]. У квантитативному контексті надзвичайно важливим видається застосування таких складових методів демографії, як статистичний вимір, що включає розрахунок узагальнюючих показників (абсолютних, відносних, середніх тощо), і стандартизація (в трактуванні Д. Сміта) [2145].

Глибшому вивченню специфіки складових “міського простору” сприяє звернення до спеціальних методів, що використовуються архітекторами, перш за все — натурних досліджень, що включають візуальне обстеження історичних частин південноукраїнських міст і фотографування фрагментів міської забудови.

З арсеналу методів географічних наук використана географічна систематизація, прикладена до сукупності міських поселень трьох південноукраїнських губерній, з методів юридичних наук — формально-юридичний (застосований зокрема при визначенні правового становища і компетенції представлених у містах управлінських структур) та порівняльно-правовий (використаний при зіставленні законодавчих документів, що стосувалися різних складових “міського простору” Півдня).

Насамкінець маємо зазначити, що оскільки урбанізація не тільки знаходила вияв у чи не всьому спектрі безпосередньо міського життя, але і тією чи іншою мірою відбивалася на житті населення “неміських територій”, ми ясно усвідомлюємо, що в межах одного дослідження неможливо висвітлити з однаковою повнотою всі аспекти урбанізаційних процесів у регіоні. Певною мірою обмеженість таких можливостей обумовлена самим станом історіографії, коли багато конкретноісторичних сюжетів попри свою значущість залишаються ще малодослідженими навіть на рівні окремих населених пунктів

Півдня. З іншого боку, через розробленість, завдяки попередникам, цілої низки аспектів, а іноді і надмірну увагу історіографії до певних сюжетів урбанізації на Півдні (як, наприклад, до питань класової боротьби), немає сенсу наводити розлогий фактаж щодо них, а достатньо обмежитися викладенням, аналізом та узагальненням тенденцій і специфіки. Тож ми намагаємося звернути увагу передусім на вузлові проблеми урбанізаційних процесів, будучи змушеними в низці випадків лише пунктиром позначати деякі їхні аспекти. Тут наша позиція певною мірою є суголосною тезі, висловленій А. Болебрухом, згідно з яким задля того, аби приступити до написання узагальнюючої праці, не обов'язково спочатку мати докладні розвідки стосовно минулого всіх населених пунктів, соціальних верств, груп тощо; немає імперативної умови “неодмінно використовувати весь комплекс краєзнавчих фактів (при їх безперечно повному знанні) — можна обмежитися лише найбільш характерними прикладами” [1714, с. 3]. При цьому, всупереч занадто радикальній (і в той же час “типово соціологічній”) думці Р. Парка про те, що “місто — це особлива організація з типовою біографією, і... окремі міста мають достатню схожість, аби знання, одержане про одне місто, могло вважатись (до деякої міри) істинним і для інших міст” [1901, с. 7], ми прагнемо не переносити безоглядно висновки, зроблені на підставі аналізу ситуації в одному населеному пункті, на всі міські поселення регіону, а при випрацюванні узагальнень верифікувати їх усіма наявними в нашому розпорядженні фактами, зосереджуючись не тільки на пошуку спільних рис і тенденцій, але і на специфіці ходу урбанізаційних процесів в окремих населених пунктах Півдня.

Таким чином, аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що проблема комплексного вивчення урбанізаційних процесів на теренах Південної України досі не ставилась; у рамках першої виокремленої нами тематичної групи в історіографії увага “міських істориків” до сьогодні залишається зосередженою переважно на проблемі, яка повинна була б бути вирішена ще наприкінці ХІХ ст. — заповнення лакун і написання “позитивних історій” міст регіону. Паралельно з накопиченням “критичної маси” фактографічних досліджень, прис-

вчених окремим аспектам “міської історії” інших, аніж південноукраїнські, губерній України і Російської імперії в цілому, останнім часом мають місце спроби поглянути на “міське минуле” імперії саме в урбанізаційному контексті. При цьому висновки та узагальнення, що наявні у таких роботах, мало враховують (а то й не враховують взагалі) специфіку південноукраїнських реалій. Тож при створенні комплексного дослідження урбанізації на Півдні є доцільним, з одного боку, тримати в полі зору загальну картину “міської історії” держави, до якої входила Південна Україна, а з іншого, — застосовувати до регіону наявні у другій виокремленій нами в історіографії групі спостереження лише за умови верифікації. Широке, і в той же час критичне, звернення до праць третьої групи, що не базуються на матеріалах України і Російської імперії, є доцільним передусім з огляду на наявність у них широкого спектру концептуальних і методологічних підходів до урбаністичної проблематики.

Вирішення поставлених нами завдань уможлиблюється використанням репрезентативного комплексу джерел у його різноманітті за типами, видами та формальною ознакою. Неопублікована складова актуалізованої джерельної бази виявлена переважно в результаті евристики в архівах, музеях і рукописних збірках бібліотек як безпосередньо Південної України (Одеси, Миколаєва, Севастополя, Сімферополя, Херсона, Дніпропетровська, Кіровограда, Запоріжжя, Луганська, Донецька, Мелітополя, Бердянська), так і Києва, Петербурга та Москви.

Специфіка урбаністичної проблематики значною мірою зумовила характер теоретико-методологічної бази нашої роботи. Досягнення мети дисертаційного дослідження базується на використанні, наряду з комплексом загальнонаукових і спеціально-історичних, широкого спектру міждисциплінарних методів, поєднання яких дає можливість реконструювати урбанізаційні процеси в південноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст., визначити особливості трансформації мережі міських поселень, еволюції системи управління останніми, місця міських поселень у господарському розвитку Півдня, соціокультурних аспектів урбанізації, специфіку міського населення.

РОЗДІЛ 2

ТИПОЛОГІЇ ТА ДИНАМІКА ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Типології міських поселень Півдня

Однією з основних проблем урбаністики є те, що, при досягненні консенсусу в погляді на міста як на ключ до розуміння урбанізації, як на “одиницю виміру” урбанізаційного процесу, його конститутиву, носія, транслятора, дослідники не мають єдиної точки зору щодо визначення самого поняття “місто”. Згідно з іронічним висловлюванням С.Н. Перцика, “що таке місто скаже всякий, крім урбаніста” [1906, с. 12].

Сучасні дослідники міста і міського середовища (соціологи, філософи, культурологи, економісти, географи, демографи, психологи, екологи), як правило, або зовсім відмовляються від розв’язання “дефініційної проблеми”, або ж дають місту визначення, в яких намагаються відобразити всю багатоманітність існуючих характеристик [1673, с. 23]. У науковому доробку неісториків можна зустріти найрізноманітніші дефініції і твердження щодо міст: від такого, що вже вважається класичним, погляду Л. Вірта на місто як на “комбінацію трьох ключових перемінних: розміру, щільності і гетерогенності (або різноманітності) населення” [2082, р. 6], погляду Р. Парка, згідно з яким “місто — стан свідомості, корпус звичаїв і традицій; це не лише фізичний механізм і штучна конструкція” [2128, р. 1], і аж до провокативно-полемічної сентенції, що “міста у нас існують переважно як написи на картах і рядки в статистичних звітах. У Росії не було і немає міст, якщо під містом розуміти перш за все соціальну організованість городян” [2277].

Найчастіше повторюваними у визначеннях міста є такі моменти:

1. Вказівка на просторове скупчення та організацію споруд, людей, речей, стосунків, на наявність специфічної інфраструктури.

2. Виділення специфічних видів міської діяльності (несільськогосподарської), вказівка на її якісну своєрідність (інтенсивна, різноманітна, концентрована, інтегрована, диференційована тощо).

3. Виділення міського образу життя.

4. Акцентування на наявності офіційного статусу міста.

5. Зазначення місця в системі розселення населення.

6. Визначення міста як специфічного штучного життєвого середовища; як цілісності; як системи взаємодії різних середовищ (соціальних, просторових, економічних, екологічних тощо) [2197, с. 33-34].

7. Звернення уваги на наявність традиції сприйняття відповідного статусу населеного пункту.

8. Погляд на місто як на концепт культури [2201].

Якщо ж казати про істориків, то більшість із них відмовляється давати визначення міста поза конкретно-історичним контекстом, справедливо вважаючи, що “немає міста і села взагалі — в кожную епоху і в кожній країні ці поняття мають конкретний економічний, соціальний і політичний зміст” [1856, с. 282].

У цьому плані ми, із певним застереженням, схилиємося до підходу, яким користується і Б.М. Миронов, згідно з яким “містами є ті поселення, які визнавалися за міста самими сучасниками... Ми маємо справу з містом кожного разу, коли його мешканці вважали, що вони проживали в місті” [1856, с. 282]. Щодо застереження, то маємо відзначити певну неузгодженість у наведеному формулюванні провідного російського соціального історика: безпосередньо мешканцями населеного пункту аж ніяк не обмежується коло осіб, чия позиція має враховуватися при віднесенні поселення до категорії міст. Важливо брати до уваги сприйняття населеного пункту і оточуючим “неміським” населенням, і сучасниками-мешканцями інших населених пунктів (які зокрема складали і публікували статистичні та інші матеріали).

Ще більш важливою є позиція тогочасної офіційної влади щодо статусу того чи іншого населеного пункту. Саме ця позиція, як правило, була визна-

чальною при класифікації населених пунктів укладачами статистичних та довідкових матеріалів, вона ж суттєво впливала на сприйняття поселення його мешканцями та оточуючим населенням (попри це ми аж ніяк не схильні казати про повний збіг “образу міста” і його офіційного статусу).

Отже, необхідно звернутися до позиції імперської влади щодо визначення і статусу того чи іншого населеного пункту, і загалом типології поселень. Упродовж XVIII – початку XX ст. містом називався населений пункт, що визнавався таким офіційно державою, а його населення автоматично отримувало юридичні права міських обивателів [1856, с. 283]. Критерії міста були визначені Жалуваною грамотою містам (“Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії”) від 21 квітня 1785 р. [2012], хоча самої чіткої дефініції відповідного населеного пункту не містилось і тут. Місто мало будуватися за планом, затвердженим імператором (п. 1); імператором же мав затверджуватися герб міста (п. 28). Крім того, аби вважатися містом, населений пункт повинен був мати свою жалувану грамоту за підписом імператора і державною печаткою, де “прописувались від слова до слова” “громадські та особисті вигоди”, перелічені в Жалуваній грамоті містам (п. 57).

Населені пункти, що визнавалися офіційною владою за міста, мали свою ієрархію, яка включала столиці, губернські, повітові, безповітові (заштатні) міста, міста з особливим статусом. Підкреслимо, що йдеться виключно про офіційні міста. Та ними далеко не обмежувався перелік міських поселень. До останніх до 1860-х рр. відносились інші види неземлеробських населених пунктів: посади, окремо розміщені промислові заклади, духовні (релігійні) поселення, військові поселення, містечка (Б.М. Миронов невиправдано звужив характеристику останніх до “торгово-промислових центрів без фортеці, заселених переважно євреями на території, приєднаній в результаті поділів Польщі” [1856, с. 283], не врахувавши при цьому специфіку цілої низки містечок Півдня, які аж ніяк не можна зарахувати до тих, що увійшли до складу Російської імперії із землями, що раніше належали Речі Посполитій).

Досить типовими для свого часу, і в той же час такими, що враховували місцеву специфіку, були визначення різних типів населених пунктів, наведені у виданні Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ “Херсонська губернія. Список населених місць за відомостями 1859 року” (щоправда, формулювання щодо безпосередньо “міста” тут таки відсутнє). Так, містечком назване “поселення, до якого можуть приписуватись на проживання купці та міщани”. Посад — “поселення з тими ж правами, що й містечко; ця назва належить у Херсонській губернії переважно поселенням великоросійського походження”. Пригород — “те ж, що й посад. Ця назва приурочується в Херсонській губернії 6 населеним місцям, що в минулому були адміралтейськими поселеннями”. Слобода — “населена місцевість, мешканці якої користувались у старину особливими правами; також поселення міських міщан в Одеському градоначальстві” [1509, с. LXXIX].

Після 1860-х рр. міськими поселеннями офіційно вважалися вже лише безпосередньо міста, посади та містечка. У деяких випадках до них зараховувались і слободи. При цьому не можна погодитись із тезою дисертації С.Б. Надибської, що “під час проведення перепису 1897 року містечка, слободи, посади та інші населені пункти були виключені зі складу міських поселень” [2240, с. 10]. Тут маємо справу з некоректним переказом фрагмента книги П.Г. Риндзюньського, на яку і посилається Надибська. Адже у Риндзюньського читаємо: “У виданнях матеріалів перепису 1897 р. населення подібних місцевостей (містечок, слобід і посадів. – В.К.) до міського не зараховувалось” [1941, с. 127]. Тобто йдеться аж ніяк не про виключення містечок, слобід і посадів зі складу міських поселень, а лише про специфіку проведення перепису і систематизації його матеріалів.

У Повному Зібранні законів Російської імперії за період, що нас цікавить, зустрічаємо цілу низку варіацій “адміністративно-територіальної адресації” законодавчих документів.

У деяких пунктах Положення про мито на право торгівлі та інших промислів від 9 лютого 1865 р. окремо йдеться про “міста, посади та містечка”

[1418, с. 157-175], чим містечка віднесені до розряду міських поселень [2271, с. 58].

Те ж саме стосується затвердженого 4 жовтня 1866 р. Положення про податок з нерухомості в містах, посадах та містечках [1421, с. 88-92].

У Височайше затвердженій 29 липня 1868 р. думці Державної Ради про влаштування громадських банків у промислових селищах мова йшла про “селища, що наближаються за своїм характером до міських поселень” [1425, с. 122-123].

Певною мірою про зміст, що вкладався офіційною владою в дефініцію міста, можна судити з Іменного указу від 1 червня 1869 р. “про перейменування поселень, які не мають міського характеру, в губерніях Царства Польського на посади”. Тут зазначається, що серед 452 міст Царства “знаходиться багато таких поселень, які хоча і йменуються містами, але через незначну кількість мешканців, малий розвиток промисловості і недостатність прибутків насправді не мають значення міст”. Але у цьому ж документі знаходимо і таке формулювання: “Ті з міст, які, через незначну кількість мешканців, малий розвиток торгівлі і недостатність прибутків, не мають насправді значення міських поселень, перейменувати на посади”. Тобто тут йдеться вже про “малий розвиток” не промисловості, а торгівлі [1427, с. 570-572].

Не знаходимо чіткої дефініції міста в Міському положенні від 16 червня 1870 р. [1430, с. 821-839]; натомість тут міститься розлога регламентація діяльності органів міського самоврядування, тобто як ознака міста передбачається наявність тут специфічних громадських установ. Симптоматично, що Міське положення фактично повторює деякі вимоги щодо критеріїв міста, визначені “Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії”.

Показово, що тоді як у Міському положенні від 16 червня 1870 р. використовувався термін “місто”, Міське положення від 11 червня 1892 р. оперувало вже переважно терміном “міське поселення” [1474, с. 430-456]. Тут же знаходимо своєрідну градацію міст у зв’язку із регламентацією виборів до дум: 1) столиці; 2) губернські міста з населенням більшим за 100 тис. осіб та

Одеса; 3) решта губернських міст, обласні, міста, що входять до складу градоначальств, “більш значні повітові міста”; 4) “решта міських поселень” [1474, с. 440]. Крім того, в Міському положенні окремо згадується про міста, влаштовані на території фортець, про безповітові міста і “приморські порти”.

У Височайше затверджених 11 серпня 1903 р. правилах щодо вжиття заходів з припинення холери та чуми, при появі їх в імперії, міститься така градація “окремих населених пунктів”: “місто, порт, містечко, селище та ін.” [1491, с. 881].

У законодавстві знаходимо дихотомії “міста і селища”, “місто і повіт” [1481, с. 322]. Поширеним було формулювання “міські і сільські громади” [1430, с. 437-438]. Крім того, якщо в узаконенні не передбачалося розрізняти міста і повіти, то вживалося формулювання “в місцевостях”.

Те, що поняття “міського поселення” було ширшим за поняття “місто”, досить прозоро відбилось у Височайше затвердженій 16 грудня 1896 р. думці Державної Ради, якою визначались умови видачі довгострокових кредитів “під нерухоме майно, яке знаходиться поза містами, в місцевостях, які мають характер міських поселень” [1478, с. 774].

Ми цілком свідомі того, що офіційна типологія населених пунктів, їхній поділ на “міські” і “неміські”, що застосовувався в Російській імперії, були далекими від ідеальних і багато в чому не враховували реального стану розвитку того чи іншого конкретного поселення.

Між іншим, усвідомлення такої недосконалості підштовхувало вже сучасників до спроб випрацювання науково обґрунтованих критеріїв розподілу населених пунктів на “міські” і “неміські” та організувати, згідно з цими критеріями, викладення документального матеріалу [1941, с. 126].

Однією з перших масштабних спроб внести ясність у питання про специфічні ознаки, за якими можна розрізняти міські поселення, можна вважати працю “Міста Росії в 1904 році”, видану Центральним статистичним комітетом у 1906 р. [1237]. У “Загальних висновках” після промовистого підзаголовку “Невизначеність поняття “міста”” тут міститься таке спостереження:

“поняття і ознаки міського поселення ніде в законі твердо не встановлені”. Хоча далі і зазначається, що міськими поселеннями вважаються міста, а також посади та містечка, які знаходяться на міському положенні; посади, які визнаються за міські поселення, нічим не відрізняються від міст, особливо якщо до них застосоване Міське положення; те ж саме стосується і тих містечок, в яких запроваджене Міське положення. Укладачі “Міст Росії в 1904 році” небезпідставно зауважують, що при розподілі населених пунктів на “міські” і “сільські” зовсім не береться до уваги ні характер занять мешканців, ані їхня чисельність. Тому в багатьох офіційно визнаних міських поселеннях головним заняттям мешканців є сільське господарство, іноді промисли (рибальство, полювання), які “нічого спільного з міським життям не мають”, тоді як ремісництво і торгівля там іноді повністю відсутні. У той же час неврахування при визначенні статусу населеного пункту чисельності його населення призводить до того, що серед міст Російської імперії 200 мають населення менше за 5 тисяч, тоді як приблизно стільки ж сільських поселень мають мешканців більше ніж 10 тисяч кожне [1237, с. 439].

Тож були запропоновані дані щодо кількох десятків ознак (з поділом багатьох з них на підпункти), за якими різняться міські і неміські поселення, причому до списків “Міст Росії в 1904 році” було включено багато населених пунктів, які офіційно вважалися селами. Щодо населених пунктів Південної України згідно з “Містами Росії в 1904 році”, маємо таку картину. Стосовно Катеринославської губернії не згадуються містечка Аннівка, Веселогорськ (Всевологорськ), Дмитріївка, Іванівка, Ігрен, Котовка, Одинково-Кулікова, Петропавлівка, Хорошево, Юр’ївка, слобода Чаплі, і разом із тим наводяться дані щодо селища Амур-Нижньодніпровськ, сіл Гуляйполе, Кам’янка, Кам’янське, Новоспасівка, Покровське, Саксагань, Софіївка, Томаківка, Чаплинка. У даних по Таврійській губернії не знаходимо згадки міста Генічеська і містечка Каховки; натомість наводиться інформація про села Андріївка, Берестове, Велика Білозерка, Велика Знам’янка, Велика Лепетиха, Верхній Рогачик, Верхня (Мала) Білозерка, Михайлівка, Миколаївка, Попівка, Рубанів-

ка, Чернігівка. Щодо Херсонської губернії немає даних про містечка Велика Олександрівка, Анчекрак (Янчокрак), Братолюбівка (Лисаневичева), Варварівка (Велика Коса), Іллінське (Парутіно), Кам'янка Красна, Кантакузівка, Ковалівка, Костянтинівка, Куликово Поле (Черново), Ізмайлове Куркове (Покровське, Курисово Покровське, Балай, Балаєве), Лиса Гора, Любомирка, Мостове (Ляхово, Привольне), Нечаянне (Козлово), Миколаївка (Жидовське), Новгородка (Куцівка), Нововоронцовка (Воронцовка, Миколаївка), Нова Одеса (Федорівка), Новопавлівка (Меланське), Онуфріївка (Іванівка), Свято-Троїцьке (Волхонське, Волохонське, Троїцьке), Северинівка (Потоцьке), Софіївка (Гайківка, Гейківка), Станіслав, Степанівка (Шараєво, Ширяєво), Троїцьке (Коблево), Улянівка, Федорки, Широке, Янівка (Баранова Мала), про посад Новоархангельськ (Архайгород). Натомість наводяться дані про село Казанка.

Але уже невдовзі підходи, використані упорядниками праці “Міста Росії в 1904 році”, були піддані жорсткій критиці. В.П. Семенов-Тян-Шанський дійшов висновку, що ця цікава за своїм задумом робота далеко не виправдала очікувань, що на неї покладалися. За переконанням В.П. Семенова-Тян-Шанського, найголовніші ознаки міського життя (з яких деякі, доволі суттєві, взагалі пропущені) в таблицях і висновках “Міст Росії в 1904 році” були “перемішані” із зовсім неважливими ознаками, так що “ніякого ясного уявлення про міський статус даного пункту не виходить” [1956, с. 48].

Тож В.П. Семенов-Тян-Шанський запропонував свою, оригінальну, систему ознак, що розрізняли міські і неміські поселення, з яких найважливішими були частка населення, не зайнятого в сільському господарстві, і жвавність торгово-промислового обороту, що вираховувався на одного мешканця.

Семенов-Тян-Шанський розробив класифікацію поселень, які могли претендувати на міський статус, причому ним були виокремлені форми поселень, які мали проміжний статус між “істинним містом” і селом. Маються на увазі “адміністративні пункти” (тобто офіційні міста, чий економічний розвиток не дотягував до критеріїв “істинних міст”) і “майбутні міста” (населені

пункти без офіційного статусу міста але з перспективним торгово-промисловим потенціалом). Серед південноукраїнських населених пунктів до “адміністративних пунктів” В.П. Семеновим-Тян-Шанським були зараховані Ананьїв, Бобринець, Новомосковськ, Берислав, Очаків, Новомиргород, Овидіополь, Карасубазар, Бахчисарай, Старий Крим, Єнікале, Слов’яносербськ. “Майбутніми містами” були названі Злинка (Новоукраїнськ), Петропавлівка (Павлоградського повіту), Висунськ (Батуринець), Пологи, Братолюбівка (Лисаневичева), Ігрень, Мігея, Долинська (Олександрійського повіту), Чаплино, Нью-Йорк (Бахмутського повіту), Яковлівка, Рудченково, Ясинувата, Селидівка, Залізне, Государів Байрак, Попасна [1956, с. 157, 167, 176-177].

Доцільно співвіднести наведені вище списки з даними щодо офіційного статусу кожного зі згаданих населених пунктів [1281]. Назване співвіднесення дає таку картину: тоді як усі “адміністративні пункти” були повітовими або безповітовими містами, серед “майбутніх міст” жоден населений пункт не мав офіційного статусу міста, натомість були представлені 1 посад, 4 містечка, 2 станції, 6 сіл, 1 “деревня”. Ще 3 названі В.П. Семеновим-Тян-Шанським “майбутні міста” (Нью-Йорк, Яковлівка, Рудченково) взагалі відсутні в опублікованому в 1905 р. на підставі даних перепису 1897 р. списку населених пунктів із кількістю мешканців від 500 осіб. Сам Семенов-Тян-Шанський зазначав, що ці населені пункти, вірогідно, вже стали “справжніми (не “істинними”. – В.К.)] економічними містами”, але вони виникли настільки недавно, що про їхнє населення немає ніяких даних, а отже, до “майбутніх міст” вони можуть бути віднесені лише умовно [1956, с. 176-177].

Семенов-Тян-Шанський запропонував три шкали для класифікації міських поселень:

Перша — за чисельністю населення, згідно з якою виділялось шість груп “істинних міст”: 1) столиці (1 млн. і більше мешканців); 2) крупні міста (100 тис. – 1 млн.); 3) великі міста (40 тис. – 100 тис.); 4) середні міста (10 тис. – 40 тис.); 5) малі міста (5 тис. – 10 тис.); 6) “городки” (1 тис. – 5 тис.). Звернемо увагу, що С.Б. Надибська у своїй дисертації переклала назву останньої

групи “істинних міст”, виділеної Семеновим-Тян-Шанським, як “містечка” [2240, с. 11]. На нашу думку, такий прямий переклад є некоректним, оскільки В.П. Семенов-Тян-Шанський використовував термін “городок” саме з метою розрізнення населених пунктів з населенням від 1 тис. до 5 тис. від населених пунктів з офіційним статусом “местечек”.

Друга шкала — за річним торгово-промисловим оборотом на одного мешканця: 1) вельми жвавий (від 800 крб. і вище); 2) жвавий (від 500 до 800 крб.); 3) середній (від 100 до 500 крб.); 4) слабкий (від 50 до 100 крб.); 5) вельми слабкий (нижче 50 крб.). Причому, за переконанням Семенова-Тян-Шанського, населені пункти двох останніх категорій не повинні зараховуватися до “істинних економічних міст”.

Третя шкала — за “ступенем участі промисловості в торгово-промисловому обороті міста”: 1) сильно промисловий (40 % і більше всього торгово-промислового обороту); 2) промисловий (25 – 40 %); 3) помірно промисловий (20 – 25 %); 4) торговий (слабо промисловий) (менше 20 %) [1956, с. 73-74; 1635, с. 24-26]. При цьому залишається незрозумілим, куди саме мають бути віднесені поселення, де відповідний показник становив рівно 40 % і 25 %.

Семенов-Тян-Шанський не обмежився наведеними вище класифікаціями, і зробив спробу розділити міста Європейської частини Російської імперії за географічною ознакою, виокремивши специфічні типи заселення.

За цією типологією більшість міських поселень Південної України була віднесена Семеновим-Тян-Шанським до “чисто долинного” підтипу “південного чорноземного типу заселення”. Серед “крупних міст” сюди були зараховані Одеса, Катеринослав, Миколаїв; “великих міст” — Єлисаветград, Херсон; “середніх міст” — Маріуполь, Бердянськ, Кам’янське, Великий Токмак, Олександрівськ, Євпаторія, Нікополь, Мелітополь, Кривий Ріг, Павлоград, Вознесенськ, Олександрія, Каховка, Гуляйполе, Генічеськ; “малих міст” — Олешки, Широке (зі станцією Інгулець Херсонського повіту), Ольвіополь, Верхньодніпровськ, Гола Пристань, Березівка (Новоолександрівка

Ананьївського повіту), Амур, Оріхів, Нововоронцовка, Лозова, Сартана, Перекоп (з Вірменським Базаром), Мануйлівка (зі станцією Верхньодніпровськ), Якимівка; “городків” — Маяки, Великий Анадоць (з Ольгіним), Старий Керменчик, Городище, Павлівка (Маріупольського повіту), Синельниково, Веселі Терни (з Новопавлівкою), Карань, Гришино, Нова Каракуба, Добре (Херсонського повіту), Гальбштадт (з Альт-Нассау, Гоффенталем і Мунтау), Царедарівка, Хортиця, Знам’янка (Олександрійського повіту), Саки, Пришиб, Джанкой, Славгород [1956, с. 150-157].

До “південного садівницького типу” були віднесені: “великі міста” — Севастополь, Сімферополь; “середні міста” — Керч, Феодосія, Ялта; “городки” — Алушта, Гурзуф, Балаклава, Алушка, Судак (ні “крупні міста”, “ні малі міста” півдня України до цього типу, згідно із Семеновим-Тян-Шанським, не належали) [1956, с. 165-166].

До “гірничозаводського типу” Семенов-Тян-Шанський зараховував: “велике місто” — Юзівку; “середні міста” — Луганськ, Бахмут, Горлівку (з Корсунню); “малі міста” — Голубівку, Успенське (Ольхове), Крестну (Іванівку), Щербинівку (з Кривим Торцем), Юр’ївку (Слов’яносербського повіту); “городки” — Олександрівку (Кремінну, з Григор’ївським), Лисичанськ, Дружківку, Микитівку (Бахмутського повіту), Єнакієво (Петровські заводи), Алмазну, Костянтинівку (з Дмитрієвським, Бахмутського повіту), Старомихайлівку, Лозову Павлівку, Дебальцево, Миколаївку (Бахмутського повіту), Авдотьїно, Сантуринівку, Волинцево (Верівку, Верещагіно), Єленівку, Первозванівку, Гаврилівку (Бахмутського повіту) [1956, с. 173-176].

Критика класифікації, запропонованої видатним російським геоурбаністом, не забарилася. Одним зі “слабких місць” виявилось саме визначення “істинного міста”. В.Е. Ден писав, що ні людність, ані жвавість торгово-промислового життя не є принциповими ознаками “істинного міста”. Натомість В.Е. Ден звернув увагу на іншу ознаку — переважання несільських занять населення, до яких В.П. Семенов-Тян-Шанський не відносив службу в армії і флоті, чиновницьку і церковну службу, “вільні професії” а також осіб

без професій (пенсіонери, учні, особи, що перебувають у в'язницях та лікарнях, а також ті, що живуть на відсотки з капіталу або ренти) [1656; 2251, с. 7-8]. Значно пізніше принципи виділення Семеновим-Тян-Шанським “істинних міст” були поставлені під сумнів П.Г. Риндзюньським, який зауважував, що якщо цензом для віднесення населеного пункту до “міст” чи “неміст” взяти якусь кількість мешканців населеного пункту або розмір обігових капіталів, задіяних у промисловості чи торгівлі, або ж комбінований показник співвідношення розмірів капіталів і чисельності населення, то навряд чи можна вивести переконливі межі такого цензу. П.Г. Риндзюньський не певний, що є прийнятним такий показник ступеня підприємництва, як загальна сума капіталів без урахування диференціації останніх за сферами обігу, так само як існує сумнів і щодо того, що критерієм міста може служити загальна чисельність мешканців без урахування соціальної і професійної структури населення [1941, с. 126-127].

Критика деяких положень концепції В.П. Семенова-Тян-Шанського міститься і в книзі, присвяченій його пам'яті — “Місто і село в Європейській Росії. Сто років змін”.

Але підкреслимо, що, як правило, ставляться під сумнів не самі підрахунки Семенова-Тян-Шанського, а деталі його концептуального підходу.

Так чи інакше уразливими для критики є й інші спроби запропонувати чіткі критерії для розподілу поселень на “міські” і “неміські”, “міста” і “неміста” [1783, с. 105-106]. Залишається актуальною теза Я. Верменич про те, що типологія українських міст належним чином не розроблена [1602, с. 25]. Це ж справедливо і щодо типології населених пунктів Російської імперії періоду, що нас цікавить. Механічне ж перенесення на український чи імперський ґрунт західноєвропейських чи американських типологій навряд чи є доцільним.

Тож досить показовою є позиція, яку зайняв при аналізі особливостей розвитку міст України І.К. Вологодцев. Український науковець усвідомлював, що при дослідженні міст імперської доби було б методологічно правиль-

ним, установивши основні економічні ознаки міського поселення для того часу, провести розмежування “дійсних” і “фіктивних” міських поселень. Але Вологодцев визнавав, що це — “цілком безнадійна операція”, оскільки немає достатньої кількості узагальнених не тільки прямих, але й опосередкованих даних щодо занять населення міських поселень. Застосування ж тільки якогось кількісного критерію для віднесення населеного пункту до міських поселень І.К. Вологодцев вважав неправильним, а тому доходив висновку, що найбільш доцільно “розглядати як міську всю масу поселень, що володіли вищезгаданими юридичними правами”, тобто мали офіційний статус міських поселень [1610, с. 96].

У цілому ми змушені погодитись із висновком П.Г. Риндзюньського про те, що практика показала неможливість знайти достатньо обґрунтовані і тому для всіх переконливі критерії розподілу населених пунктів на “міські” і “неміські”. Тож відмовившись від суперечливого і багато в чому незадовільного, але ж “чіткого” розподілу, що базується на офіційно-адміністративній ознаці, важко або навіть і неможливо знайти безумовний і достатньо переконливий інший принцип поділу, якого можна було б послідовно дотримуватись [1941, с. 126]. Крім того, зважаючи на специфіку складання статистичних та інших масових джерел досліджуваного нами періоду, використання типології, яка б не враховувала офіційного статусу населених пунктів, є ще більш проблематичним, якщо ставити завдання дослідити не статичний стан мережі населених пунктів, а динаміку урбанізаційних процесів.

З огляду на вищесказане, цілком логічним є те, що абсолютна більшість дослідників, які звертаються до історії міст “підросійської” України чи Росії імперського періоду, під містами розуміють виключно населені пункти, які в досліджуваній період мали саме такий офіційний статус. У цьому плані велими показовою є аргументація, до якої вдався Д.М. Чорний, пояснюючи, чому в центрі уваги його дослідження перебувають саме офіційно визнані міста: “Вибір офіційних міст як головного об’єкта студій продиктований необхідністю дотримуватись принципу історизму. Адже будь-яке розширення їх

кола за рахунок так званих “фактичних міст”, фабрично-заводських селищ, містечок, посадів, включення до числа міст значних за чисельністю населення пунктів, що офіційно вважалися селами, може суттєво змінити суспільно-політичний вимір доби, спотворити реальні процеси” [2023, с. 23].

Втім, для нас принципово важливо наголосити, що задекларований Д.М. Чорним підхід є прийнятним саме для досліджень, що стосуються історії міст, але не урбанізаційних процесів, в які, за визначенням, були включені не лише офіційні міста, але й інші офіційні міські поселення, а певною мірою — і “неміські” населені пункти, куди поступово проникав міський образ життя. Симптоматично, що навіть П.Г. Риндзюньський не обмежився у своїй монографії “Селяни і місто в капіталістичній Росії другої половини XIX століття” самими офіційними містами, а звернувся і до вивчення посадів, згадавши при цьому інші “перехідні в адміністративному відношенні типи поселень”: містечка і слободи. І це при тому, що Риндзюньський декларував: “відокремлений розгляд населених пунктів, які офіційно визнавалися містами, має свій особливий сенс і значення... При достатньо широкому підході до суспільних явищ і належній увазі не тільки до виробничої діяльності людей, але і до всіх суттєвих сторін їхнього громадського життя розгляд міст у тому їх складі, яким він був офіційно визнаний, отримує своє виправдання і уявляється єдиним можливим” [1941, с. 127]. Адже дослідник, ставлячи за мету вивчення взаємин міста і села, фактично мав звернутися до феномена урбанізації, а не до виключно історії міст як таких. У цьому ж контексті є логічним підхід, застосований А.Х. Маргуловим, який, поставивши за мету здійснити дослідження передумов та політики царизму стосовно урбанізації Донбасу [2228, с. 2] і пишучи про “промислові населені пункти краю”, звернувся до історії не тільки промислових міст, але й робітничих селищ [2228, с. 11-14].

На сьогодні існує ціла низка типологій міських поселень Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., які беруть у розрахунок саме населені пункти з офіційним статусом міста. Звернемо увагу лише на деякі з них.

І.К. Вологодцев поділив міські поселення українських губерній за чисельністю мешканців на шість груп: 1) більше 100 тис. мешканців; 2) від 50 до 100 тис.; 3) від 20 до 50 тис.; 4) від 10 до 20 тис.; 5) від 5 до 10 тис.; 6) менше 5 тис. [1610, с. 117].

На п'ять груп міста Європейської частини Російської імперії за чисельністю населення поділяє П.Г. Риндзюньський: 1) з населенням більшим за 100 тис.; 2) 50 – 100 тис.; 3) 25 – 50 тис.; 4) 11 – 25 тис.; 5) з населенням меншим за 11 тис. [1941, с. 152]. Разом із тим, радянським істориком був запропонований і поділ міст досліджуваного нами періоду на п'ять груп за ознакою кількості мешканців, зайнятих у промисловості так званого І типу (тобто у фабрично-заводській промисловості): 1) більше 100 тис.; 2) 10 – 30 тис.; 3) 5 – 10 тис.; 4) 3 – 5 тис.; 5) менше 3 тис. [1941, с. 158-159].

Доцільно застосувати типології І.К. Вологодцева і П.Г. Риндзюньського до південноукраїнської ситуації в плані визначення чисельності офіційних міських поселень, що представляють кожну із виділених двома згаданими науковцями груп. Для цього звернемося до матеріалів видання “Населені місця Російської імперії в 500 та більше мешканців” [1281], що було складено на основі даних перепису 1897 р. Підставами для такого вибору служить те, що, по-перше, матеріали перепису, при всій своїй недосконалості, є найбільш повними для періоду, що нас цікавить, а по-друге, у згаданому виданні вони систематизовані за губерніями і головне — з позначенням офіційного статусу кожного населеного пункту з кількістю мешканців від 500 осіб.

Застосовуючи типологію І.К. Вологодцева, одержуємо таку картину. До першої групи (більше 100 тис. мешканців) в Катеринославській губернії належало 1 офіційне міське поселення; у Таврійській — 0, Херсонській — 1; до другої групи (від 50 до 100 тис.) у Катеринославській губернії — 0, у Таврійській — 1, Херсонській — 3. Причому всі поселення, що відносилися до перших двох груп, мали офіційний статус міста. Третя група (від 20 до 50 тис.) представлена в Катеринославській губернії 2 офіційними міськими поселеннями, в Таврійській — 4, Херсонській — 1. До четвертої групи (від 10 до 20

тис.) в Катеринославській губернії належали 6, в Таврійській — 6, Херсонській — 14 офіційних міських поселень. П'ята група (від 5 до 10 тис.) нараховувала в Катеринославській губернії 2, Таврійській — 5, Херсонській — 20 офіційних міст, містечок і посадів. Нарешті, до шостої групи (з населенням меншим за 5 тис.) в Катеринославській губернії відносилось 11, Таврійській — 4, Херсонській — 38 офіційних міських поселень.

За типологією ж П.Г. Риндзюньського маємо таку розбивку по останніх трьох групах (дві перші є ідентичними тим, що виділяє І.К. Вологодцев). До третьої групи (25 – 50 тис.) в Катеринославській губернії належало 1, Таврійській — 3, Херсонській — 1 офіційне міське поселення. Четверта група (11 – 25 тис.) в Катеринославській губернії представлена 7, в Таврійській — 6, в Херсонській — 10 офіційними міськими поселеннями. І, нарешті, п'ята група (населення менше за 11 тис.) в Катеринославській губернії нараховувала 14, Таврійській — 10, Херсонській — 62 офіційні міські поселення.

Показово, що залежність між офіційним статусом населеного пункту і чисельністю його мешканців не була чітко вираженою [Додаток А].

Для нашого дослідження не менш цікавою є типологія, яку слідом за Ж. Боже-Гарньє, Ж. Шабо і П. Мерленом використовує Б.М. Миронов у монографії “Російське місто в 1740 – 1860-і роки...”. Йдеться про типологію за видами діяльності міст, або за їх функціями. Причому під функцією тут розуміється діяльність міських мешканців, спрямована на зв'язок із зовнішнім для міста світом, та, що і “виправдовує буття міста”. “Не піднімається до рівня функцій” внутрішньоміська діяльність, що задовольняє виключно внутрішні потреби городян. Тож виділяються такі функції міст: економічна (промислова, торгова, транспортна, сільськогосподарська), культурна (релігійна, наукова, освітня, літературно-художня), адміністративно-політична, військова, рекреаційна. При визначенні функціонального типу міста варто зіставити всі види “міжміської” діяльності його населення і виявити домінуючу. Оскільки неможливо знайти вартісний (грошовий) еквівалент адміністративної, культурної, військової та інших видів невиробничої діяльності, за кількісний кри-

терій при зіставленні різних функцій береться чисельність мешканців, які їх виконували. Причому Б.М. Миронов доходить висновку, що загальний відсоток “містообслуговуючого населення” (тобто такого, що було зайняте у внутрішньоміській діяльності) був настільки невеликим, що належність міста до того чи іншого типу можна виявляти за галузевою структурою зайнятості всього міського населення. Це суттєво спрощує завдання визначення функціонального типу міста [1855, с. 194-197].

Обумовимося, що відповідні функціональні типи міст, а також зміни чисельності міських мешканців Півдня, зайнятих у різних сферах діяльності, будуть нами проаналізовані в підрозділах, присвячених цим сферам.

Р. Лінднер запропонував, за його формулюванням, “нову для російських міст ХІХ ст.” типологію, згідно з якою виділив три групи: 1) історичні міста, які виникли в епоху середньовіччя; 2) імперські міста, засновані у ХVІІ і ХVІІІ ст.; 3) промислові поселення [1824, с. 19, 37-78]. Мусимо відзначити певну плутанину з критеріями, що кладуться в основу цієї типології (тоді як перші дві групи виділяються за хронологічною ознакою, то третя — за статусом населеного пункту), сумнівність доречності як протиставлення понять “історичні” та “імперські”, так і віднесення до “імперського” періоду ХVІІ ст., а також неузгодженості у викладенні заявленої типології (зокрема Р. Лінднер логічно відносить Харків і Катеринослав до другої, а Юзівку — до третьої групи, але в той же час підкреслює, що Катеринослав і Юзівка були засновані значно пізніше Харкова “у процесі імперського поглинання територій і економічної експансії”, тим самим ніби намацуючи ґрунт для іншої типології. Попри це, вважаємо, що типологія Р. Лінднера певною мірою може бути врахована при з’ясуванні специфіки урбанізаційних процесів саме на півдні України в рамках дискусії щодо наявності глибокої “урбаністичної традиції” в регіоні.

Зауважимо, що з огляду на хронологічні рамки нашого дослідження завдання простеження витоків “міської традиції” на Півдні нами спеціально не ставиться, адже в епоху “великих реформ” регіон вступив із вже фактично

сформованою міською мережею. Разом із тим, вважаємо за потрібне сформулювати деякі позиції з приводу зазначеної дискусії, що допоможе і “вписати” події урбанізації на Півдні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в загальноімперський контекст цього ж періоду, і збагнути сутність урбанізаційних процесів у регіоні.

Певну специфіку має не тільки “урбаністична традиція” кожного регіону, але й ситуація із виникненням чи не кожного міського поселення. У той же час дослідник ризикує встати на нетвердий ґрунт, намагаючись з’ясувати питання датування виникнення міських поселень, адже воно часто носить скоріше не науковий, а ідеологічний характер. Тож у наступному підрозділі ми простежимо динаміку зміни чисельності міських поселень на півдні України, базуючись, згідно з локаційною концепцією [1601, с. 11], на даних щодо прийняття офіційного рішення про зміну статусу населеного пункту. При цьому ми усвідомлюємо різницю між заснуванням міського поселення (що і фіксується відповідним законодавчим документом) і його утворенням (що є не правовою, а історичною категорією [1601, с. 12], причому в багатьох випадках певний час після утворення населений пункт не мав ні офіційних (формальних), ані реальних ознак міського поселення).

На нашу думку, варто поставити під сумнів поширене в історіографії твердження про відсутність “міської традиції” на Півдні “докатеринівських” часів. Адже достатньо згадати, що ціла низка міст Криму небезпідставно відраховує свою історію ще з античних часів. Причому в історії низки з них до певної міри присутній той самий континуїтет (безперервність), який і є однією з головних ознак при визначенні віку населеного пункту. Та й землі Півдня, що знаходились за межами Кримського півострова, не можна розглядати як “Дике поле” до “цивілізаторської місії” Катерини ІІ: певні “міські традиції” були присутні і тут [1768; 1769]. І все ж після падіння Нової Січі міста регіону засновувалися і розвивалися скоріше всупереч, аніж у продовження старих місцевих (передусім козацьких) традицій [1755; 1756; 1762; 1772]. Вони були продуктом і в той же час чинником імперської експансії на землі

Півдня [1783, с. 113]. Тому урбанізація Південної України мала чітко виражену регіональну специфіку у порівнянні з урбанізацією інших регіонів України, міста яких вступили в період “великих реформ” маючи за плечима значно давнішу, аніж більшість південноукраїнських, історію, зі всіма позитивними і негативними наслідками цього [1783, с. 114]. Тож більшість міст Півдня були саме “імперськими”, а не “історичними”, якщо слідувати типології Р. Лінднера. Ті ж міста регіону, що виникли навіть не в середньовіччя, а в античну добу (тобто які за хронологією заснування взагалі не вписуються в типологію Р. Лінднера), хоча і не можна віднести до “імперських” за датуюванням виникнення, в останній чверті XVIII – середині XIX ст. зазнали помітних змін у ключі їхнього “вмонтовування” в загальнодержавну систему, ставши “імперськими” не за часом виникнення, а за своєю сутністю.

Узагальнюючи, маємо наголосити, що позиціонування нашої роботи як дослідження саме з історії урбанізації, а не з історії міст, дозволяє і в той же час вимагає не обмежуватися зверненням до якогось одного чи навіть кількох типів міських поселень, не “відсікати” населені пункти, які за тією чи іншою типологією не підпадають під визначення “міста” чи “міського поселення”; разом із тим, це ж робить зручним використання як інструментарію типології, в основу якої покладений офіційний статус населених пунктів регіону та періоду, що цікавлять нас. У той же час це не заважає при вивченні окремих аспектів урбанізаційних процесів на півдні України звертатися до типологій населених пунктів, які базуються не тільки на їхньому офіційному статусі, але і на чисельності населення, його заняттях тощо.

2.2. Динаміка зміни чисельності міських поселень Південної України

Попри безперервність історичного процесу, в тому числі — і процесу урбанізації, наші дані щодо нього є дискретними, що зумовлено станом джерельної бази. Тож є сенс у реалізації того, що архітекторами сформульовано

як “методологічно-важливе завдання виконання характерних часових “зрізів” в еволюції урбанізаційного процесу” [1703, с. 78]. Йдеться про реконструкцію мережі міських поселень станом на окремі періоди (роки) із подальшим застосуванням порівняльного аналізу в статистичній площині [Додатки Б. 1 – Б. 3]. Не менш важливо доповнити таку дискретну картину виявленими даними щодо конкретних змін, які відбувались з мережею міських поселень Південної України в часових проміжках між зробленими “зрізами”.

Загалом за даними тому “Міські поселення в Російській імперії”, що побачив світ у 1861 р., Катеринославська губернія станом на 1858 р. нараховувала 8 міст, 2 посади, 20 містечок (зауважимо, що до цих показників не врахований Маріуполь, який на той час знаходився у Таганрозькому градоначальстві, дані про яке підраховувались окремо, і в той же час враховані такі, що не входять до територіальних рамок нашого дослідження, місто Ростов-на-Дону, посад Азов і 5 містечок Ростовського повіту). За даними виданого у 1864 р. тому “Міські поселення в Російській імперії” у Таврійській губернії (враховуючи і Керч-Єнікальське градоначальство) у тому ж 1858 р. нараховувалось 17 міст і 11 містечок. Згідно ж із опублікованим наступного року томом у Херсонській губернії налічувалось 18 міст, 3 посади, 6 пригородів і аж 113 містечок (тут враховано міста Тирасполь, Григоріополь, Дубоссари і 12 містечок Тираспольського повіту, що не входять до складу Південної України) [1238, с. 587; 1239, с. 7; 1240, с. 59]. Для порівняння, за даними цих же видань, у Волинській губернії налічувалось 12 міст і 139 містечок; Київській — 12 міст і 99 містечок; Подільській — 17 міст і 123 містечка; Полтавській — 17 міст, 1 посад, 94 містечка; Харківській — 18 міст; Чернігівській — 19 міст, 14 посадів, 1 слобода і 49 містечок [1239, с. 7; 1240, с. 59-62].

За даними А.О. Скальковського, у 1862 р. у Новоросійському краї та Бессарабії нараховувалось “52 міста, 122 менші міські садиби або містечка, 304 колонії, 29 грецьких і вірменських поселень..., 14 козачих станиць і 6606 різного сорту поселень і “деревень”, казенних і поміщицьких” [1965, с. 63].

Згідно з даними “Матеріалів для географії і статистики Росії, зібраним офіцерами Генерального штабу”, на початок 1860-х рр. Херсонська губернія (якщо не враховувати Тираспольський повіт) налічувала 1 губернське, 5 повітових, 3 безповітових, 5 заштатних, 1 портове місто, 2 посади, 74 містечка [1270, с. 709-710]. При цьому упорядник зізнається, що досі всі відомості про точну кількість населених пунктів імперії, що збиралися Міністерством внутрішніх справ та іншими відомствами через губернських чиновників, виявлялися “далеко не відповідними вимогам уряду” [1270, с. 708].

За даними С. Берштейна, у 1863 р. у Катеринославській губернії знаходилось 11 міст і 151 посад та містечко, у Таврійській — відповідно 17 і 15, Херсонській — 18 і 78 [1575, с. 55].

“Новоросійський календар на 1867 рік” повідомляв, що станом на 1865 р. у Катеринославській губернії налічувалось 8 губернських і повітових міст, 2 заштатних міста, 2 посади, 20 містечок, 129 слобод, 5 козацьких станиць. У Таврійській губернії було 8 губернських і повітових міст, 9 заштатних міст, 6 містечок, 9 слобод. Херсонська губернія нараховувала 6 губернських і повітових міст, 11 заштатних міст, 3 посади, 75 містечок [1518, с. 72].

У період, що нас цікавить, першим статус міста одержало поселення Маяки Одеського повіту. 26 березня 1862 р. імператором була затверджена думка Державної Ради, яка, у свою чергу, базувалася на поданні Міністра внутрішніх справ про перейменування Маяків на безповітове місто, з переведенням причислених до нього державних селян у міський стан [1410, с. 271-272]. Показово, що населення Маяків у цей час налічувало лише 1190 осіб [1240, с. 88, 90].

5 листопада 1876 р. Олександр II затвердив положення Комітету Міністрів, яким у правах міста затверджувались Олешки. При цьому зазначалося, що “міське поселення” Дніпровського повіту Олешки існує з 1796 р. Передбачалось, що до міської території має бути включена й однойменна слобода [1449, с. 428-429]. Втім, зазначимо, що Олешки йменувалися містом у чисельних джерелах і до 1876 р.

3 вересня 1882 р. на півдні України з'явилося ще одне офіційне місто. Саме у той день Олександр III затвердив положення Комітету Міністрів про “возведення в ступінь повітового міста” Луганського заводу з прилеглим до нього селищем Кам'яний Брід. При цьому Слов'яносербськ втрачав статус повітового і перетворювався на безповітове місто, оскільки центром повіту відтепер ставав саме Луганськ, з переведенням туди відповідних повітових установ [606; 1463, с. 395-396].

В останнє десятиліття XIX ст. на безповітове місто була перетворена Березівка (Нова Олександрівка, Новоолександрівка) Ананьївського повіту [1489, с. 80; 1516, с. 6], яка з 1846 р. мала статус містечка [1240, с. 236].

31 травня 1902 р. Микола II затвердив положення Комітету Міністрів, яким офіційний статус міста отримувало селище Алушта з прилеглими до нього приватними земельними ділянками [1489, с. 412].

Нарешті, 10 травня 1903 р. імператором було затверджене положення Комітету Міністрів про зміну статусу Генічеська Мелітопольського повіту з містечка на місто [1491, с. 494-495].

Некоректно слідом за Д.М. Чорним писати про те, що з 1904 р. вважався містом Нікополь [2023, с. 32], оскільки законодавчого документа про зміну статусу цього містечка тоді підписано не було.

У межах досліджуваного нами періоду мала місце зміна статусів міст регіону. Так, на початку 1860-х рр. Бобринець ще значився як повітове місто [1240, с. 38], тоді як згодом він став безповітовим, залишившись у такому статусі до кінця періоду, що нас цікавить. Річ у тім, що 21 лютого 1865 р. імператором була затверджена складена за поданням Міністра внутрішніх справ думка Державної Ради, якою повітове управління і всі присутні місця мали бути переведені з Бобринця до Єлисаветграда, перший переіменовувався на заштатне, а другий — на повітове місто, а Бобринецький повіт отримував назву Єлисаветградського [1418, с. 234-235].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. мережа офіційних міст Південної України зазнала низки змін, хоча при цьому вони не

були чисельними і кардинальними. Тож, якщо виходити з того розуміння терміна “мережа міст”, що в нього вкладають архітектори (“оптимальна форма розташування міст під впливом комплексу факторів, характерних для певного історичного періоду” [1703, с. 74]), то мережа, з якою регіон увійшов у 1861 р., залишалася для держави (адже саме вона визначала, чи вносити відповідні зміни) в цілому оптимальною впродовж усього досліджуваного періоду. Те ж, що з точки зору відповідності потребам модернізаційних процесів, у тому числі — й індустріалізації, ця мережа була далекою від оптимальної, знаходило вираз зокрема у тому, що відбувалися переміщення у “диференційному ланцюзі”, коли “старі” міста, які не відповідали новим чинникам, пересувались у його кінець [1703, с. 81], переживаючи стагнацію, а то й деградацію, і “пропускаючи вперед” більш вдало, з точки зору нових реалій, розташовані міста, хоча при цьому і не зникаючи з міської мережі. Тож на те, якою була ця мережа у 1861 – 1904 рр., вплинули не ті принципи просторової рівномірності населення, які діяли, скажімо, в густозаселеній Західній Європі із щільною мережею міст, а історичні реалії міської історії Півдня, коли до тих кримських міст, місце влаштування яких було визначене ще за античних часів або ж за періоду середньовіччя, додалися міста, що стали продуктами колонізації регіону XVIII – першої половини XIX ст., і місце розташування яких великою мірою було зумовлене етапністю цієї колонізації, неодномоментністю приєднання нових територій до Російської імперії і військовими потребами, що склалися на той чи інший історичний момент (хоча при цьому певною мірою і бралися до уваги принципи, які ґрунтувалися на ідеях, що сучасні архітектори йменують “планіметричним урбанізмом” і “математичним фортечним урбанізмом” [1703, с. 55]). Нерівномірність розташування офіційних міст зумовлювалась і природно-географічними чинниками. Останні ж великою мірою визначили місцезнаходження тих міст, які влаштовувались у першу чергу з міркувань господарського освоєння регіону.

Принципово важливо мати на увазі, що мережа офіційних міст Півдня не розвивалась “у відриві” від більш широкої мережі всіх міських поселень регіону, складовою якої вона і була.

Що ж до змін цієї мережі, то варто згадати, що в рамках періоду, що нас цікавить, вона зазнала втрати посаду з причини його перетворення на село. Йдеться про Петровський посад — станицю Азовського козачого війська [1752; 1780; 1816; 1819], який змінив свій статус у зв’язку із ліквідацією останнього [1707, с. 155]. Така ж доля спіткала і станиці Азовського козачого війська Нікольську, Новоспасівку, Покровську, Стародубівку, що перетворились на села [1238, с. 168; 1281, с. 61; 1363, с. 180; 1841, с. 387-391].

На окрему увагу заслуговує одержання статусу так званих пригородів. 14 липня 1861 р. імператором була затверджена думка Державної Ради, якою колишні адміралтейські поселення Херсонської губернії Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Висунськ, Березнеговате і Покровськ переіменувалися на пригороди Миколаєва. Причому тут вирішальну роль зіграло аж ніяк не географічне розташування колишніх адміралтейських поселень: відстань від них до Миколаєва коливалася від 12 аж до 80 верст [1240, с. 218-219]. Обумовлювалося, що поселяни цих населених пунктів, які висловлять відповідне бажання, мають бути зараховані до складу пригородних громад на загальних підставах міщанами, ремісниками і купцями. При цьому передбачалось, що у випадку, якщо “цього вимагатиме хід і характер подальшого промислового розвитку в пригородах”, деякі з цих населених пунктів у майбутньому можуть, за клопотанням громад і з дозволу Міністра внутрішніх справ, бути об’єднані між собою, бути повністю відокремлені від Миколаєва або ж переіменовані на сільські поселення [1408, с. 169-170]. Як повідомила 4 квітня 1862 р. канцелярія Миколаївського військового губернатора, поселяни всіх згаданих колишніх адміралтейських поселень у приговорах громад висловили бажання бути зарахованими до миколаївського міського стану, на підставі загальних законів, складаючи особливі пригороди [505, арк. 3-3 зв.]. Згодом, 13 травня 1877 р., Олександр II затвердив положення Комітету Міністрів,

яким пригорода Миколаєва Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Висунськ, Березнеговате і Покровськ відділялися від міста і перейменовувалися на посади [1451, С. 479-480].

Зазнавала змін мережа містечок Південної України.

31 січня 1861 р. статус містечка одержала Злинка (Новоукраїнськ) Єлисаветградського повіту [1240, с. 243], а 27 березня 1861 р. — Федорівка Олександрійського повіту [1240, с. 235]. Указом Сенату від 28 серпня 1861 р. статус містечка одержав Великий Токмак Бердянського повіту [1239, с. 747; 1938, с. 665], а 31 жовтня того ж року — Дмитрівка Олександрійського повіту [1240, с. 233-234]. 29 січня 1863 р. містечком став Сухий Ташлик (Гладоси, Глодаси) Єлисаветградського повіту [895; 1240, с. 240], 29 квітня 1863 р. — Янополь (Усманське, Уманське) Єлисаветградського повіту [1240, с. 245], 27 липня того ж року — Аджамка і Красна Кам'янка Олександрійського повіту [1240, с. 232, 234]. 27 серпня 1863 р. сенатським указом статус містечка одержав Новобаяут Сімферопольського повіту [1239, с. 746-747]. У 1860-х рр. було розглянуто питання про надання статусу містечок населеним пунктам Херсонської губернії Куликове Поле [907], Акмечеть [907], Бокове [892], Мар'янівка [893]. Хоча в подальшому мережа містечок регіону зазнала змін в бік скорочення.

У Катеринославській губернії, згідно з томом 1861 р. “Міські поселення в Російській імперії”, мали статус містечок, але у виданні 1905 р. “Населені місця Російської імперії в 500 та більше мешканців” не значаться з таким статусом Григорівка Олександрівського повіту, Алферове Верхньодніпровського повіту.

По Таврійській губернії Ак-Мечеть (Акмечетка, Шейхляр) Євпаторійського повіту в томі “Міські поселення в Російській імперії” 1864 р. значиться як містечко [1239, с. 750-751], тоді як у “Населених місцях Російської імперії в 500 та більше мешканців” воно записане як село [1281, с. 216]. Так само у виданні 1864 р. як містечка записані Благовіщенське і Василівка Мелітопольського повіту (з позначкою, що за інформацією губернського начальства ста-

тус містечок вони одержали в 1831 р.) [1239, с. 751], тоді як у виданні 1905 р. ці населені пункти значаться як села [1281, с. 216, 217]. Подібну ситуацію маємо і з Алуштою Ялтинського повіту [1239, с. 753; 1281, с. 216] та Судаком Феодосійського повіту [1239, с. 754; 1281, с. 219]. По Херсонській губернії у виданні 1865 р. йменуються як містечка, при відсутності зазначення такого статусу у виданні 1905 р., Балацьке, Іванівка (Білозерка), Володимирівка, Заградівка, Касперівка (Касперо-Миколаївка), Мілове, Тягінка Херсонського повіту, Олександрівка, Березівка, Богоявленськ (Ратьківка, Радьківка), Василівка (Василівськ, Секретарка, Секретарівка), Григороденісівка (Велика Тимківська), Новий Стародуб (Аврамівка), Ревівка (Реовка), Федорівка Олександрійського повіту, Акмечетка (Ахмечетка, Ахмечет, Олександрівка), Олександрівка (Веселиново), Боково (Маланка, Міланка, Аннополь), Петрівка (Завадівка, Заводівка), Покровське (Милашевичеве, Красно-Милашевичеве, Красно-Малошевичево), Софіївка (Чорноморське), Улянівка (Степанівка, Анастасіївка, Шелихово) Ананьївського повіту, Олексіївка (Лутківське, Лутківка), Аннівка (Безродне, Шмидово), Априлівка (Олейниково), Братське (Станковичі), Василівка (Мар'янівка), Величківка, Віктор-штадт (Кагарлик), Вітязівка (Нечаївка), Іванівка (Антипо-Марківка), Коротяк (Перепеліцино), Лозоватка (Дончине), Маріополь, Миколаївка (Розмаріцино), Нікольське (Патріно, Миколаївка Винтелева), Ольгополь (Графське), Орлове Поле (Олейниково), Седневка, Семинасте (Семеноастівка), Степанівка (Стойкове), Степанівка (Юр'ївське), Трикрати (Велика Скаржинка), Хмільове, Якимівка (Чернече, Чернече Дункерт), Янополь (Усманське, Уманське) Єлисаветградського повіту, Олександрівка (Сичівка, Ізмаїлівка), Анатоліївка (Мала Коблівка), Антоно-Кодинцеве (Колмогорове), Василівка (Барабой, Шестаково), Бециліївка, Благодатне (Кромидівка), Єрмеївка, Ігнатовка, Миколаївка (Велика Корениха), Раснополь Одеського повіту [1240, с. 227-250].

Важливо, що 91 із 112 населених пунктів частини Херсонської губернії, що нас цікавить, які за даними опублікованого в 1888 р. “Списку населених місць...” [1513] мали статус міських поселень, ще значилися саме як містечка

[Додаток Б. 3]. Більше того. Згідно з опублікованим Херсонською губернською земською управою “Статистичним звітом по Херсонській губернії за 1887 – 88 роки” губернія (включно із Тираспольським повітом) нараховувала 18 міст, 9 посадів, і аж 111 містечок [1521, с. 3]. Щоправда, список останніх при цьому не наводився.

При всій розбіжності даних, тенденція зосередження переважної більшості містечок Південної України на території саме Херсонської губернії чітко простежується за всіма джерелами [Додатки Б. 4 – Б. 6]. Причому підгрунтя цієї тенденції, що зберігалась упродовж усього досліджуваного періоду, було закладено ще до 1861 р. Про причини цієї ситуації в “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Херсонській губернії знаходимо таке пояснення: “Численність містечок у губернії пояснюється тим, що в тутешньому краї скупниками продукції землеробів майже виключно є євреї, яким дозволено мешкати тільки в містах і містечках. Хоча цей закон існує тільки *de jure*, однак він зменшує іноді бариші, що одержують євреї від торгівлі. Тому вони скрізь намагаються відкрити якомога більшу кількість містечок, за посередництвом їх власників. Через це тут багато містечок не має навіть церков і є гіршими за деякі села. Тому й ні в якому разі не можна дивитися на тутешнє містечко як на перехідний стан від села до міста через промисловість, що в ньому розвинулась” [1270, С. 724-725].

Що ж до наведених вище даних, то в деяких випадках відсутність у списках “Населених місць Російської імперії в 500 та більше мешканців” містечок, існування яких зафіксоване в “Міських поселеннях в Російській імперії”, пояснюється саме тим, що їхнє населення станом на 1897 р. так і не зросло до 500 осіб. Цікаво, що більшість із населених пунктів, які у 1860-х рр. значилися як містечка, а за матеріалами перепису 1897 р. — як села, у фундаментальній роботі під редакцією В.П. Семенова-Тян-Шанського [1938] фігурують саме в статусі містечок [Додатки Б. 1 – Б. 3]. Причому показово, що головним чином ідеться про ті населені пункти, які продовжували виконувати функції центрів волостей (докладніше це буде розглянуто в третьому розділі). Пока-

зово також, що низка поселень, які і за “Міськими поселеннями в Російській імперії”, і за даними перепису 1897 р. значаться як містечка, за інформацією, поданою кількома роками раніше Херсонським губернським правлінням, фігурують як села [Додаток Б. 3].

Деякі містечка пережили процес, який Б.М. Миронов сформулював як “природний шлях перетворення на сільське поселення” [1856, с. 285]. У цьому плані доволі симптоматичним був розгляд Єлисаветградським повітовим земським зібранням 3 вересня 1894 р. піднятого гласним І.П. Живковичем питання про переіменування губернським правлінням деяких населених пунктів повіту з містечок на села і про правильність такого перейменування (згадаймо, що саме в Єлисаветградському повіті знаходилася значна частина населених пунктів, які у виданнях 1860-х рр. значились як містечка, а за матеріалами перепису 1897 р. вже мали статус сіл). За пропозицією гласного П. Зеленого зібрання постановило доручити управі зібрати відомості про всі населені пункти повіту, що на той час або в минулому іменовалися містечками, із зазначенням часу і причин перейменування деяких з них на села, і ці відомості разом із узаконеннями про права і привілеї містечок надати наступному черговому зібранню. Слід зазначити, що ні впродовж решти місяців 1894 р., ні в 1895 р. це питання так і не розглядалось [1506, с. 326].

Кількома роками раніше, 14 травня 1891 р., те саме Єлисаветградське повітове земське зібрання розглядало клопотання Гладоської сільської громади про перейменування Гладос з містечка в село. Зібрання постановило: розгляд цього клопотання знаходиться поза його компетенцією [1506, с. 326].

Загалом же маємо наголосити, що, на відміну від отримання статусу містечка або міста, втрата містечком статусу не передбачала обов’язкового фіксування законодавчим документом, що суттєво ускладнює, а то й унеможлиблює визначення точної хронології перетворення містечок Південної України на сільські поселення.

У цілому мусимо констатувати, що теза П.Г. Риндзюньського про “чіткий розподіл” міських поселень, “що базується на офіційно-адміністративній

ознаці” [1941, с. 126], є певною мірою занадто оптимістичною: якщо реконструювати перелік офіційних міст і посадів та простежити його зміни впродовж середини ХІХ – початку ХХ ст. не становить великої складності, то зі списком містечок маємо іншу ситуацію. Як свідчать проаналізовані нами матеріали, ні центральні, ані місцеві органи влади не мали єдиних узгоджених переліків містечок, що в багатьох випадках спричиняло плутанину і невизначеність. Саме розмежування понять містечка і села іноді становило для влади проблему. Так, Херсонське губернське земство змушене було зізнатися, що у 1880-х рр. деякі містечка Одеського повіту зовсім уникали податку на нерухомість, передбаченого для міських поселень (міст, посадів і містечок), тоді як цим же податком обкладалися, “через нез’ясованість самого поняття містечка”, деякі села [1699, с. 145]. Досить типовою була ситуація, коли в одній справі, а то й у тому самому документі, вказувався різний статус населеного пункту. Зокрема у 1893 р. була розпочата справа про влаштування захисної лісової дачі при Міловому, розташованому на Дніпрі. Мілове в документах цієї справи за той самий рік іменується то селом, то містечком, то просто поселенням [660, арк. 1-6]. Більше того. Різничитання щодо статусу населеного пункту Півдня зустрічаємо навіть у Повному зібранні законів Російської імперії. 24 жовтня 1897 р. імператором були затверджені умови діяльності Бельгійського “Товариства Північно-Східних Донецьких кам’яновугільних копалень і металургійних заводів (Кам’янка, маєток Духовного)”, що, як передбачалося, мало видобувати вугілля при селі Кам’янці (Первозванівці) Слов’яносербського повіту [1480, с. 601-602]. В іншому ж, на кілька місяців ранішому, узаконенні, датованому 26 травня 1897 р., Первозванівка називається вже як містечко Слов’яносербського повіту [1480, с. 314].

Загалом за нашими підрахунками, враховуючи матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., інші матеріали цього ж періоду і дані про зміни, що відбувалися впродовж наступних років, мережа міських поселень Південної України станом на кінець періоду, що нас цікавить, нараховувала в Катеринославській губернії 9, Таврійській губернії —

19, Херсонській — 16 офіційних міст. Офіційний статус посадів у регіоні мали лише 9 населених пунктів, причому всі вони були розташовані в Херсонській губернії. Що ж стосується містечок, то тут джерела дають вельми розбіжну картину: у Катеринославській губернії містечок нараховувалося від 11 до 14, Таврійській — від 3 до 7, Херсонській — від 42 до 93.

Підкреслимо, що йдеться про офіційні міські поселення (до яких не зараховуються промислові селища, залізничні станції, інші “сільські” населені пункти з переважанням несільськогосподарських занять населення). За підрахунками В.П. Семенова-Тян-Шанського, за період 1867 – 1897 рр. загальна чисельність населених пунктів Катеринославської губернії зростає на 285 %, Таврійської — на 232 %, Херсонської — на 298 % [1938, с. 178]. Ці цифри, навіть враховуючи те, що підрахунок вівся за хронологічно дещо вужчий, ніж цікавий нам, період, досить наочно демонструють відставання зміни чисельності офіційних міських поселень від темпів зростання загальної кількості населених пунктів Південної України. Маємо констатувати, що ситуація зі зміною в регіоні чисельності офіційних міст знаходилась у руслі загальноімперських тенденцій. З цього приводу московська дослідниця історії міст Росії Л.В. Кошман зауважує: “Процес містоутворення не припинився в ХІХ ст., але випадки перетворення села на місто були одиничними” [1792, с. 52].

Наявність доволі невеликого списку нових міст, містечок, посадів Південної України, офіційні рішення про створення яких були прийняті в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., не означає, що такою ж невеликою була кількість подань про зміну статусу населених пунктів. Про такі подання, між іншим, згадує і В.І. Ульянов (Ленін) у “Розвитку капіталізму в Росії”: “Бахмутське повітове земське зібрання клопоче про перетворення торгових селищ з 1000 населенням на містечка, а з 5000 населенням — на міста. “У нас спостерігається безприкладний ріст торгових і заводських селищ... Загалом нараховується вже до 30-ти селищ, які виникли і зростають з суто американською швидкістю”” [1815, с. 524]. Є відомості, що у 1892 р. устинівська громада звернулася до Єлисаветградського повітового земського зібрання із клопо-

танням про перейменування села Устинівки в містечко. Але за висновком управи зібрання відхилило це клопотання [1506, с. 326]. Додамо сюди ініціативи, які навіть не оформились у клопотання. В цьому плані показовою є стаття в губернській газеті “Юг” за 13 (26) вересня 1903 р., в якій стосовно села Качкарівки Херсонського повіту повідомлялося: “Про прогрес тут можуть тільки побазікати, але людей, здатних серйозно узятися за громадську справу, тут майже немає... Про перейменування у містечко чи навіть у заштатне місто говорять, правда, давно, але розмовами й закінчується справа” [1220, с. 60].

Отже, на шляху прийняття рішення про офіційну зміну статусу населеного пункту стояла ціла низка перешкод.

Загальний порядок перейменування поселень у міста було законодавчо прописано у 1863 р., і саме в такому вигляді він протримався до кінця досліджуваного періоду. 11 листопада імператор затвердив думку Державної Ради, складену в результаті розгляду висновків об'єднаного присутствія Головного комітету із влаштування сільського стану і Департаменту державної економії Державної Ради. При цьому визначались основні умови і кроки на шляху перейменування поселень у міста у випадках, коли цього побажають їхні мешканці. 1). Для перейменування потрібна згода селян, що мешкають у поселенні; якщо ж ці селяни мешкають не на власних або викуплених землях, то необхідна також згода того власника або відомства, на чийх землях поселення влаштоване. 2). Згода селян на перейменування документально оформлюється як приговор, складений не менш як 2/3 домовласниками поселення. Разом із тим, у багатолюдних поселеннях селянам дозволяється розділитись на дві громади (міську і волосну), з тим, аби остання нараховувала не менше 300 душ. 3). При перейменуванні на місто поселення тимчасово зобов'язаних селян останні можуть добровільно укласти із землевласником будь-які умови, що не суперечать загальним законам і не обмежують прав селян, передбачених положеннями від 19 лютого 1861 р. 4). Такі, що належать землевласнику, земельні ділянки, садиби, заклади і оброчні статті, які входять до меж ново-

утвореного міста (якщо вони за умовою між землевласником і селянами залишаються в безпосередньому розпорядженні власника), підпадають під ті обмеження, що передбачаються узаконеннями щодо земельних ділянок і закладів на території міст. 5). Клопотання про перейменування селища на місто подається в губернське із селянських справ присутствіє. Останнє має переконатись у дійсності і правильності громадського приговору та умов, укладених між землевласником і селянами, а також у матеріальній спроможності селян утримувати органи міського управління. Після цього присутствіє робить подання через губернатора Міністру внутрішніх справ. 6). Міністр внутрішніх справ на підставі потреб і матеріальних можливостей майбутнього міста, згідно з бажанням громади, складає пропозицію щодо застосування до відповідного населеного пункту передбачених законодавством правил влаштування громадського, поліцейського і судового управління. Свій висновок про влаштування міста міністр передає, після узгодження з відповідними відомствами, через Комітет Міністрів імператору, якому і належить право “Височайшого” затвердження [1414, с. 200-201].

Отже, серйозні складності на шляху отримання населеним пунктом статусу міста передбачалися вже самим цим документом. І йдеться не тільки і навіть не стільки про тривалість і багатостадійність процедури проходження відповідної справи. Складність полягала в тому, що в питанні зміни статусу поселення ключовою визнавалась одночасно позиція і населення, і землевласника, і держави.

Аналізуючи реалії процедури зміни статусу населених пунктів, П.Г. Риндзюньський узагальнив, що, як правило, “бажанням перейти в міський стан була охоплена більшість мешканців поселень”, щодо яких виникали справи про перейменування на міста. Тут зіштовхувалася ціла низка тенденцій, головними серед яких були: 1) прагнення “маси рядових мешканців” покінчити із залежністю від колишнього (доемансипаційного) або нового (післяемансипаційного) власника населеного пункту; 2) прагнення верхівки населення затвердити свою керуючу роль у вирішенні справ поселення й одно-

часно звільнитися від залежності від власника населеного пункту; 3) “ціпка хватка” колишніх власників, які намагалися зберегти свої привілеї, і в той же час розширити власні прибутки від прискороного розвитку поселення через набуття ним міського статусу; 4) консервативна позиція вищої бюрократії [1941, с. 257-258]. Таке спостереження небезпідставне. Щоправда, ми б не були категоричними при узагальненнях щодо “охоплення більшості мешканців поселень” і прагнення “маси рядових мешканців”. Адже і в роботі самого радянського історика наводиться чимало прикладів, коли “рядове населення” гальмувало справи про зміну статусу їхніх поселень.

П.Г. Риндзюньський дійшов висновку, що саме земельне питання в багатьох випадках ставало нездоланною перешкодою на цьому шляху. Згідно з місцевим положенням про поземельне облаштування колишніх поміщицьких селян у перше десятиліття після проголошення емансипації селянства при переведенні мешканців у міський стан у колишньому поміщицькому населеному пункті вся мирська земля, яка залишалася після відведення з неї території під поселення і вигін, мала повертатись у розпорядження поміщика. По закінченні десятирічного перехідного періоду вирішення земельного питання для мешканців нововлаштованого міста або посаду полегшувалося, але вплив поміщиків на створення міст залишався.

Показово, що саме земельне питання змусило міщан Маяків у 1880-х рр. клопотати про перетворення їхнього міста на селище або ж про переведення їх у сільський стан [916].

Свою специфіку мали труднощі із перетворенням на міста промислових селищ, але і тут земельне питання продовжувало відігравати неабияку роль. У справі одержання статусу міста Луганським заводом її противником стала саме “громада сільських обивателів”, чие небажання перетворюватися на городян генерал-губернатор пояснював побоюванням збільшення платежів і втрати надії на покращення ситуації із забезпеченням землею.

Право власності на землю стало перепоною і на шляху одержання міського статусу селом Кам’янським Катеринославського повіту.

Вельми напруженою була ситуація навколо визначення статусу Юзівки (Юзово), яка і за кількістю населення, і за економічним несільськогосподарським розвитком набагато випереджала більшість повітових міст Південної України. Губернська влада повідомляла до Петербурга, що “за місцевим звичаєм” це поселення йменується містечком, так само воно називається і в багатьох відомчих виданнях, але “для цього немає документальних підстав”. Згідно зі спільним рішенням Міністерства фінансів і Міністерства внутрішніх справ Юзівка (Юзово) мала вважатися “сільською місцевістю”, оскільки в ній не було міського управління. У зверненні Міністерства внутрішніх справ до Сенату визнавалося, що це поселення є схожим на місто, але все ж таки містом вважатися не може, оскільки все його існування пов’язане із заводом Новоросійського товариства, і тому Юзово насправді є лише ніби додатком заводу. Отже, питання одержання цим населеним пунктом статусу міста тривалий час обговорювалося на різних щаблях, включаючи вищі, але рішення так і не приймалося. Коріння ж напруженості ситуації полягало в тому, що Юзово, за формулюванням скарги її мешканців, поступово перетворювалося на “державу в державі”, оскільки Дж. Юз, ставши власником землі, призначеної для поселення, став і повновласним господарем населеного пункту, який і визначав там порядки. За переконанням П.Г. Риндзюньського, саме це і слугувало приводом не тільки для чисельних скарг, але і для клопотань про надання Юзову статусу міста. Адже мешканці прагнули замінити всевладне заводське правління громадським міським самоврядуванням [1941, с. 238-254]. Зрозуміло, що саме Новоросійське товариство з тих самих причин прагнуло зберегти існуючий статус населеного пункту. Щоправда, автори книги “Юз і Юзівка” пояснюють причини того, що власники товариства зробили все можливе, аби Юзово не стало містом, у такому формулюванні: “Напевно, англійці не хотіли сплачувати додаткові податки на розвиток території” [2050, с. 87].

Модернізаційні процеси, що розгорталися в імперії, досить прозоро виявляли гальмівну роль існуючих земельних відносин і станової структури в набутті населеними пунктами міського статусу. На це не міг не звернути ува-

гу офіційний Петербург, який врешті-решт почав розглядати можливість спрощення відповідної процедури. Але робилося це не квапливо.

У 1897 р. Міністерство внутрішніх справ розпочало відповідну підготовку, звернувшись до керівництва губерній із запитом щодо стану справ у населених пунктах, зміна чийх статусів назріла. Відповіді лише підтвердили наявність проблеми та її гострий характер. Низка населених пунктів, які потребували зміни статусу, були названі і керівниками південноукраїнських губерній. До цього списку увійшли, між іншим, і містечко Каховка (підстава: воно було великим поселенням при пристані, в якому скупчувалися великі маси людей, що чекали найму на роботу), і селище Алушта (підстава: виконання населеним пунктом функцій курорту).

Повідомлення з місць стали матеріалом для розгляду спеціальними урядовими комісіями, що створювалися для вирішення питання про зміну статусу “селищ, які з самого початку їх заснування за умовами життя в них являють собою поселення більше міського, аніж сільського типу” [1941, с. 254-257]. Втім, “прориву” в розширенні мережі міських поселень, у тому числі і на півдні України, це не спричинило.

Таким чином, будучи складовою підсистеми загальноімперської системи розселення або ж другим рівнем ієрархії територіально-просторових систем, сформована станом на 1861 р. мережа офіційних міст Півдня, яка в цілому задовольняла потреби забезпечення управління складовими регіону, до 1904 р. зазнала лише незначних змін, як були незначними і зміни адміністративно-територіального поділу Південної України. Вважаємо це двома тісно взаємопов’язаними обставинами: як і в попередні історичні періоди, офіційним міським поселенням, і передусім містам, державою відводилась як пріоритетна функція адміністративна. І хоча в другій половині XIX – на початку XX ст. все голосніше заявляла про себе функція економічна, це докорінним чином не змінило балансу. Не дивно, що суттєва зміна територіальної організації регіону в плані розміщення виробництва мало відбилася на мережі офіційних міст, будучи набагато більше взаємопов’язаною зі зміною мережі

промислових селищ, залізничних станцій, багатолюдних економічно розвинутих сіл тощо.

При наявності широкого спектру типологій міських поселень є доцільним базуватись на тій з них, в основу якої покладений офіційний статус адміністративно-територіальної одиниці в період другої половини XIX – початку XX ст., коли державною владою до міських поселень зараховувались міста, містечка та посади. Причому посади не були характерними для Південної України, і їхнє створення в регіоні являло собою перенесення на південноукраїнський ґрунт російських шаблонів. Не було характерним для регіону досліджуваного періоду й існування як окремих населених пунктів слобід, які у деяких випадках також офіційно зараховувались до міських поселень.

При цьому ми цілком свідомі наявності цілої низки вад офіційного імперського поділу населених пунктів на “міські” та “сільські”, а тому є сенс звертатися і до інших типологій.

Упродовж 1861 – 1904 рр. мережа офіційних міст Катеринославської губернії зростає лише на 12,5 % (з 8 до 9), Таврійської — на 11,8 % (з 17 до 19), Херсонської — на 14,3 % (з 14 до 16). Разом із тим, тоді як у Катеринославській губернії втратив свій статус єдиний наявний на 1861 р. посад, у Таврійській губернії статус посаду впродовж усього досліджуваного періоду не мав жоден населений пункт, у Херсонській губернії мережа посадів зростає аж на 300 % (з 3 до 9). Чисельність же містечок у кожній південноукраїнській губернії помітно скоротилася.

Вивчення зміни чисельності міських поселень дає підстави казати про те, що мережа населених пунктів Південної України з офіційним статусом міста в період другої половини XIX – початку XX ст. може розглядатись як така, що мала певні ознаки “структур довгої тривалості”: залишаючись майже незмінною, ця мережа виступала каркасом, кістяком, який уже слабо відповідав потребам швидко зростаючої економічної “м’язової маси” населених пунктів регіону. Це певною мірою гальмувало розгортання модернізаційних та урбанізаційних процесів на Півдні.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ МІСЬКИМИ ПОСЕЛЕННЯМИ

3.1. Міські поселення Півдня в системі державного управління

Попри те, що в Російській імперії в цілому і на півдні України зокрема в другій половині XIX – на початку XX ст. мала місце тенденція перетворення міст на поліфункціональні центри певних територій, як нами вже відзначалося, виконання офіційними містами саме адміністративної функції з точки зору державної влади зберігало свій пріоритет. Тим самим багато в чому продовжувалась тенденція, що спостерігалася в регіоні з самого початку його інтенсивної імперської колонізації: в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. велика частина міст тут будувалась і досить довго розвивалася переважно саме як військові, військово-адміністративні або ж суто адміністративні центри [1767; 1782]. Для абсолютистської імперії це було цілком природно.

Отже, має рацію Л.В. Кошман пишучи, що “пореформене місто зберігало адміністративні функції як найбільш важливі” [1792, с. 62]. Щоправда, варто додати два суттєві уточнення: по-перше, ці функції були найбільш важливими з точки зору держави; по-друге, йдеться саме про офіційні міста. Адже, як було показано в попередньому розділі, саме держава тримала під пильним контролем зміни в мережі офіційних міст. І самі ці зміни великою мірою визначалися тим, наскільки існуюча мережа задовольняла потреби управління адміністративно-територіальними складовими країни. Можна погодитись із О.С. Сенявським, який, поділяючи думку про домінування адміністративної функції в містоутворенні і діяльності міст, зазначає, що єдина абсолютистська держава визначала єдність фундаментальних процесів міського розвитку у всіх кінцях імперії, що знаходило втілення і в ініціюванні процесів містоутворення, і в залежності функціональної еволюції міст від центральної влади. З цим пов’язана і така тенденція: чим вищим був адміністративний статус населеного пункту, тим більшим було його населення. Причому

залежність тут двостороння: з одного боку, вищий адміністративний статус надавався, як правило, поселенню з більшою чисельністю мешканців, а з іншого, більш високий статус сприяв зростанню кількості населення і функціональному багатоманіттю [1957, с. 51].

Ця відмічена щодо міст імперії тенденція в цілому підтверджується на південноукраїнських матеріалах. Хоча, знову ж таки, це якщо брати до уваги лише офіційні міські поселення. Адже, як нами буде показано згодом, чисельність мешканців багатьох робітничих селищ та інших населених пунктів, що офіційно не вважалися за міські, набагато перевищувала населення повітових центрів, і тут демографічні процеси мали іншу обумовленість.

Втім, констатація першочерговості для держави адміністративної функції міст є лише відправною точкою для аналізу місця міських поселень регіону в системі державного управління імперії.

Звичайно, певним перебільшенням, “полемічним загостренням” є теза Д.М. Чорного про те, що “політика царизму щодо міст... не набула висвітлення в літературі” [2023, с. 22]. Навіть якщо йдеться про міста окремо взятого регіону. Натомість маємо констатувати, що відповідна політика висвітлена (тут не йде мова про рівень глибини та компетентності такого висвітлення) скоріше або фрагментарно (коли йдеться про окремо взяте місто), або занадто широко, переважно — в масштабах всієї імперії.

Тож вкрай необхідно простежити, якою була увага до міст Південної України з боку офіційного Петербурга. Причому зробити це треба не в статичній, а в динамічній, аби мати можливість наочно побачити зміни пріоритетів центральної влади щодо конкретних міст регіону. Для цього доцільно звернутися до матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії [Додаток В]. Звичайно, ці дані лише певною мірою відображають рівень уваги офіційного Петербурга до конкретних південноукраїнських міських поселень як до адміністративних центрів [1745; 1749; 1754; 1765]. Адже потрібно врахувати, що узаконення з’являлися переважно за потреби внести зміни в існуючу мережу чи функції адміністративних установ. До того ж, треба зважати

не лише на кількість узаконень, що видані стосовно того чи іншого міста, але і на те, яких сфер міського життя ці узаконення стосувалися. До цього питання ми ще будемо повертатися, зараз же констатуємо, що адміністративна складова тут відіграла одну з провідних ролей. Особливо це контрастує із тією незначною роллю, яку відіграло регулювання відповідної складової в узаконеннях, що стосувалися неміських поселень Півдня. Більше того, є підстави стверджувати, що і в цілому передбачений законодавством рівень регулювання державою різних сфер життя міст був набагато вищим, ніж рівень законодавчого регулювання життя неміських поселень. Тож слушною є думка, що окрім функціонального “структурування” більшості міст, держава регулювала їхнє життя законодавчо, причому ступінь втручання в міські справи був суттєво більшим, ніж у житті села; пряме та опосередковане державне втручання в міське життя було фактично всеосяжним [1957, с. 51-52].

Немає потреби зупинятися на описі “стандартної мережі” адміністративних установ, що діяли в офіційних містах Російської імперії різних рівнів ієрархії. Адже в історіографії відповідна проблематика вже знайшла досить глибоке висвітлення [2036, С. 84-91]. Звернемо увагу лише на деякі ключові узагальнення щодо цієї мережі.

На матеріалах регіону підтверджується теза про те, що у порівнянні з дореформеним періодом з розвитком самоврядування і в місті, і на селі відсоток чиновників серед населення дещо зменшився, оскільки одним із завдань запровадження земств і нового міського самоврядування верховна влада якраз і бачила скорочення функцій місцевої коронної адміністрації і звільнення центральних урядових інституцій від маси справ, що “не мали загальнодержавного значення”. Тож сфера суцього бюрократичних методів управління дещо звузилася [1857, с. 201-202]. Щоправда, йдеться саме про відсоток, а не про абсолютну чисельність чиновництва в населених пунктах Півдня, яка таки помітно зросла. До того ж, відзначена тенденція справедлива більше для 1860 – 1870-х, ніж для 1880-х рр. – початку ХХ ст.

Загалом же варто прислухатися до думки західних дослідників про те, що бюрократія другої половини XIX ст. була тією соціальною елітою, яку верховна влада Російської імперії обрала як головну політичну силу для проведення “консервативного оновлення” в умовах модернізації [1581, с. 4].

Безпосередня “присутність” держави в житті міст в особі розміщених у них адміністративних структур різних відомств великою мірою впливала на міський розвиток, на формування самої специфіки, структури, функцій міста, образ життя його мешканців [1957, с. 51].

Мережу адміністративних установ, розташованих у містах Південної України, можна розглядати як підсистему загальноімперської системи в категоріях соціальної комунікації, запропонованих Р. Лінднером (щоправда, в дещо іншому контексті). Розуміючи під комунікацією фундаментальний елемент соціуму і базову соціальну подію суспільства, процес соціальної взаємодії (інтерації), порівнюючи горизонтальну і вертикальну комунікації, можна дійти висновку, що для імперської влади найбажанішою була саме вертикальна, тобто адміністративна, комунікація, що закріплювала панування центру над периферією [1824, С. 22-23].

Варто докладніше зупинитися на змінах у системі управлінських структур, представлених у південноукраїнських містах, що зумовлювалися зокрема змінами адміністративних статусів цих населених пунктів.

Відправною точкою для простеження цих змін візьмемо структуру, що склалася на півдні України на середину 1860-х рр.

Перебування регіону в складі Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства як “надгубернської” структури зумовлювало знаковість ролі “Головного управління Новоросійського краю і Бессарабії” у вертикалі керівництва Півднем, у тому числі — і його містами. Розташування цього управління в Одесі великою мірою й обумовлювало виключність адміністративного статусу цього міста і в багатьох аспектах — його першість по відношенню до губерньського міста Херсона. Отже, в Одесі розміщувався сам Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор, його канцелярія, чинов-

ники, які знаходилися при генерал-губернаторові, а також чиновники, що знаходилися в розпорядженні генерал-губернатора.

Особливий статус Одеси зумовлювався і наявністю в адміністративно-територіальній структурі Півдня Одеського градоначальства. У його управління входили безпосередньо градоначальник та канцелярія градоначальника.

До управлінських структур, розміщених в Одесі, належали і будівельний комітет (під головуванням градоначальника), відділення комерційної ради (президент — усе той же градоначальник), біржовий комітет, комерційний суд, контрольна палата, повітове казначейство, прокурор, Одеський комітет іноземної цензури, управління окремого цензора з внутрішньої цензури в місті Одеса, міська поліція, комітет, створений в Одесі за Височайшим повелінням для влаштування мостових, управління капітана над карантинним портом тощо.

Інше місто з особливим статусом, Миколаїв, у структурі управління мало військового губернатора та його канцелярію, міський комітет, міську поліцію, квартирну комісію.

В ієрархії управління Херсонською губернією були безпосередньо губернатор та його канцелярія, губернське правління (з будівельним та лікарським відділеннями), камера прокурора, губернська креслярня, казенна палата, губернське казначейство, палата державного майна, палата кримінального суду, палата цивільного суду, губернське по селянських справах присутствіє, губернська комісія народного продовольства тощо.

Крім того, в Херсоні були представлені дворянська опіка, повітові мирові установи, повітовий суд, повітове та міське поліцейські управління, повітовий казначей, повітовий стряпчий, землемір, міський лікар, повітова акушерка та інші.

Відповідні структури та посадові особи знаходились і в інших повітових містах губернії (у тому числі і в тій самій Одесі).

Що стосується безповітових міст, то державні управлінські структури в них були набагато скромнішими. Зокрема в Новомиргороді, Ольвіюполі, Но-

вогеоргіївську, Вознесенську було по приставу і його помічнику. У Бериславі, Очакові та Овідіополі державна влада була представлена поліцейським надзирателем. До чиновників традиційно для Російської імперії зараховувалися і міський лікар, наявний у деяких безповітових містах, хоча можна погодитись із думкою, що лікарі, так само як і ветеринари, працівники благодійних закладів та деякі інші лише частково підпадають під категорію чиновництва в значенні сукупності професіоналів, які перебувають на державній службі і зайняті безпосередньо державним управлінням, адже саме в управлінні ці особи зайняті не були [1857, с. 199-200].

У губерньському Катеринославі були представлені ті ж структури губерньського управління, що і в Херсоні, плюс контрольна палата. Подібними до херсонських за структурою тут були і державні установи міського та повітового рівнів.

Майже аналогічним наявним у містах Херсонській губернії відповідного статусу було представництво структур державної влади в повітових містах Катеринославщини. За наявності в місті тюремного замку його наглядач також включався в перелік представників державних управлінських структур.

Грецький суд діяв у тоді ще окружному Маріуполі (місту підпорядковувались 24 поселення в східній частині Олександрівського повіту).

Структура управління Таврійською губернією, в порівнянні з її двома іншими південноукраїнськими відповідниками, була доповнена кількома чиновниками з особливих доручень.

Управлінські структури повітових міст Таврійської губернії в основних рисах не відрізнялися від відповідних структур губерній Катеринославської і Херсонської. Головною ж відмінністю портового повітового міста Бердянськ була наявність тут посади начальника міста і порту.

Безповітові Карасубазар і Бахчисарай мали міські поліцейські управління, а Карасубазар, крім того, і римо-католицький суд. У Старому Криму цих органів не було.

Севастополь мав міську поліцію. Серед управлінських структур Керч-Єнікальського градоначальства були представлені безпосередньо градоначальник, чиновник з особливих доручень при ньому, канцелярія градоначальника, міське поліцейське управління, комерційний суд, будівельний комітет (під головуванням градоначальника) [1286, с. 3-42].

До перелічених вище установ та посадовців, представлених у південноукраїнських містах, варто додати управлінські структури окремих відомств.

Зокрема міста Південної України служили місцем розташування керівних структур військового відомства. І в цьому аспекті Одеса мала адміністративну зверхність над іншими містами регіону, в тому числі і губернськими. Адже саме вона виконувала роль адміністративного центру Одеського військового округу, і тому тут розміщувалися командуючий військами, його помічники, ад'ютанти, офіцери з особливих доручень, військово-окружна рада, окружний штаб, військово-медичне управління. Тут же розміщувались окружні артилерійське, інженерне та інтендантське управління.

У Херсоні знаходився начальник місцевих військ та інспектор шпиталів Одеського військового округу, крім того, в Херсоні, Катеринославі і Сімферополі перебували губернські військові начальники.

В Одесі, Херсоні, Миколаєві та Севастополі розміщувалися комендантські управління. Переважно в містах розташувалися командування дивізій та полків. Артилерійські бригади, розміщені в регіоні, базувались у Єлисаветграді, Вознесенську, містечках Новгородка та Нова Одеса.

По лінії жандармського відомства Одеса знову ж таки мала адміністративну першість, причому не лише в регіоні. Адже саме тут розміщувалось управління п'ятого округу корпусу жандармів, якому підпорядковувались, крім трьох південноукраїнських, ще й Полтавська, Харківська, Курська, Чернігівська губернії і Бессарабія. Причому штаб-офіцер у Херсонській губернії розміщувався не в губернському місті, а все в тій же Одесі.

Деякі приморські міста регіону мали управління портових частин. Зокрема в Миколаєві воно було представлене головним командиром та його під-

леглими, комісаріатською частиною порту, комісією військового суду Миколаївського порту, Миколаївським портовим і 1-м Чорноморським зведеним флотським екіпажами. У Севастополі розміщувалися контора порту і 2-й Чорноморський зведений флотський екіпаж, у Маріуполі — управління портового правління.

Показово, що Одеса виступала адміністративним центром регіону і по лінії освітній, оскільки саме в цьому місті розташовувалися попечитель Одеського навчального округу, його підлеглі та рада попечителя.

В Одесі ж знаходився і Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії.

Там же базувалось Херсонське питейно-акцизне управління. В Одесі та деяких інших повітових центрах розміщувалися окружні акцизні управління.

По лінії карантинного управління центральні карантини знаходилися в Одесі, Феодосії і Керчі. В Одесі і Феодосії до того ж перебували роти карантинної сторожі, а в Керчі — напівбатальйон. Євпаторія мала приватний, Севастополь — військовий карантин і карантинну роту.

Одеса виступала і центром митного округу, до складу якого входили Одеська, Миколаївська митниці та Одеська бригада прикордонної сторожі. У той же час до складу Феодосійського митного округу включались Феодосійська, Севастопольська, Євпаторійська митниці, Ялтинська митна застава і Балаклавський нагляд, а також Таврійська бригада прикордонної сторожі. Керченська, Бердянська митниці, Маріупольська, Генічеська митні застави, Керч-Єнікальська бригада карантинної сторожі входили до Таганрозького митного округу [1286, с. 49-97].

Міста виступали і центрами розміщення церковних управлінських структур [1783, с. 330-331].

Варто звернути увагу, що впродовж першої половини 1860-х рр. система управлінських структур, представлених у південноукраїнських містах, вже зазнала певних змін.

Зокрема Одеса набула статусу центру військового округу після утворення останнього, що сталося якраз на початку 1860-х рр.: коли П.Є. Коцебу зайняв посаду Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (1862 р.), він водночас був командувачем тільки-но створеного Одеського військового округу [2026, с. 218].

Скасування кріпацтва зумовило реорганізацію в структурі органів влади, що займалися селянським питанням.

Суттєво реформувалася структура поліцейських установ. 25 грудня 1862 р. були затверджені “Тимчасові правила про устрій поліції в містах і повітах губерній, що керуються за загальним установленням”. Згідно з ними земська та міська поліція об’єднувалися, за винятком усіх губернських і “деяких найбільш значущих” міст, посадів і містечок, які зберігали свою окрему від повітової поліцію. Тут поліція залишалась у підпорядкуванні поліцмейстерів, а городничі правління перейменовувалися на міські поліцейські управління. Причому ці правила не поширювалися на поліцію деяких міст, військових портів і містечок, які знаходились у завідуванні особливих управлінь і були непідвідомчі місцевому губернському керівництву. В інших же місцях влада об’єднаної повітової поліції відтепер поширювалася на весь повіт із повітовими і безповітовими містами, посадами, містечками та іншими поселеннями. Городничі правління приєднувалися до земських судів, які перетворювалися на повітові поліцейські управління; посади городничих і поліцмейстерів скасовувались, їхні обов’язки перекладалися на повітових справників, а обов’язки міських поліцій — на повітові поліції. Повітові поліцейські управління мали складатись із повітового справника, помічника справника, загального присутствія і його тимчасових відділень. Міські ж поліцейські управління мали включати поліцмейстера, його помічника (де буде призначений) і загальне присутствіє. Обумовлювалось, що приміські слободи та найближчі до міста селища можуть, за поданням поліцейського управління, бути підпорядковані міському приставу; безповітові ж міста, посади та містечка, для яких не передбачено спеціальних виконавчих чиновників, підпорядкову-

ються в поліцейському відношенні місцевому становому приставу [1411, с. 588-593]. Згідно з додатком до “Тимчасових правил...” на півдні України окрему від повітової поліцію дозволялося мати, крім губернських міст, містам, підвідомчим Одеському і Керч-Єнікальському градоначальствам, повітовим Бердянську, Феодосії, безповітовим Бахчисараю і Карасубазару [1412, с. 543].

На початку 1860-х рр. міста відомства військових поселень були передані відомству цивільному, що потягло за собою і зміну управлінських структур [771].

Внаслідок Кримської війни і Паризького договору 1856 р., які завдали нищівного удару по Севастополю, у 1864 р. було трансформоване Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство, що існувало з 1805 р. Іменним указом від 7 жовтня 1864 р. було скасовано звання Севастопольського військового губернатора. Віце-адмірал П. Кислинський, який займав цю посаду, відтепер ставав Севастопольським комендантом [1416, с. 15]. За даними, наведеними Л. Левченко, саме місто підпорядкували цивільному управлінню спочатку Сімферопольського, а згодом Ялтинського повіту. У 1865 р. всі присутні місця Севастополя на підставі рішення Державної Ради були передані Таврійському губернському керівництву. Змінилась і сама назва Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, яке стало іменуватися Миколаївським. Відповідно посада військового губернатора в Миколаєві залишалась, але після Кримської війни вона була поєднана спочатку з посадою завідуючого морською частиною в Миколаєві, а згодом — головного командира Миколаївського порту [1811, с. 79, 110].

Щодо змін в управлінських структурах Миколаєва сумнівним видається твердження О.Ф. Ковальнової та В.П. Чистова про те, що посада головного командира Миколаївського порту була заново запроваджена 1 лютого 1862 р., а до того відповідні функції виконував завідуючий морською частиною в Миколаєві [1725, с. 200]. А вже в затвердженій імператором 14 липня 1861 р. думці Державної Ради про звільнення Чорноморських адмі-

ралтейських поселян з морського відомства, і в Положенні про навчальну артилерійську команду Чорноморської флотилії від 24 липня 1861 р. йшлося саме про головного командира Миколаївського порту [1408, с. 169-170, 189-190].

У 1865 р. цивільному управлінню Катеринославської губернії були підпорядковані колишні слободи Азовського козацького війська [1844, с. 113]. Разом зі зміною статусу на села ці населені пункти втратили і частину своїх “державних функцій” (за формулюванням О.С. Сенявського, саме переважанням таких функцій характеризуються міські поселення з військовим статусом — козацькі, військові поселення і міста, що з них вирости) [1957, с. 51].

Аналізуючи систему державного управління в регіоні, варто наголосити, що тут офіційним Петербургом провідна роль відводилася Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору. Самі чиновники, які займали цю посаду, у свою чергу прагнули чіткіше розмежувати повноваження з іншими керівниками, представленими на Півдні, у тому числі і з керівниками міст. Так, Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор О.Г. Строганов звернувся до імператора з питанням про підпорядкування собі Миколаївського і Севастопольського військових губернаторів, наголосивши, що населення цих міст складається не лише з морських чиновників, але й з інших станів, які потребують державної опіки. Як результат, з 11 червня 1858 р. діяв закон, що чітко унормовував відносини військових губернаторів із генерал-губернатором [2026, с. 210]. Глибоко проаналізувавши діяльність “головних урядовців краю” — генерал-губернаторів О.Г. Строганова (1855 – 1862 рр.) і П.Є. Коцебу (1862 – 1874 рр.) щодо управління регіоном, і, в тому числі, його містами, В.С. Шандра дійшла висновку, що вона була спрямована на запровадження загальноросійських нормативних актів, однак населення ставилося до модернізації “зверху” неоднозначно; генерал-губернатори здійснювали нагляд за дотриманням законності, забезпеченням потреб населення, виконанням протиепідемічних заходів, підтримували стосунки з сусідніми держа-

вами. До названих додалися нові повноваження: канцелярія генерал-губернатора безпосередньо відповідала за формування етнонаціональних стосунків; найважливішим завданням цієї інституції було узгодження інтересів місцевого соціуму та влади, що перебирала на себе більшу, ніж у внутрішніх губерніях, відповідальність за становлення нових соціально-економічних відносин в умовах поліетнічного Півдня [2026, с. 209-229]. Варто додати, що в досліджуваній період існувала думка, згідно з якою після генерал-губернаторства М.С. Воронцова така специфічна і важлива складова Південної України, як Крим “тільки прозябала рутинним життям провінцій, вилучена з-під впливу всякої державної думки”; причому саме з персоною генерал-губернатора старожили пов’язували причини і “нічтожества” Феодосії, і “штучного створення нового південнобережного центру міста Ялта” [1677, с. 217-218; 2008, с. 102-104]. Таким же суб’єктивним моментом деякі сучасники були схильні пояснювати і причини певного “потьмяніння сяяння” Одеси — там після М.С. Воронцова керівники не були так наближені до Петербурга і не перебували в родинних зв’язках з імператором.

Іменним указом від 17 січня 1874 р. посада Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора ліквідовувалась, і управління в Херсонській, Катеринославській, Таврійській і Бессарабській губерніях та Одеському, Керч-Єнікальському, Севастопольському і Таганрозькому градоначальствах встановлювалося на загальних засадах. Ліквідовувалась і канцелярія генерал-губернатора, а її справи передавалися канцеляріям відповідних губернаторів і градоначальників [1442, с. 56]. Іменним указом від 29 березня того ж року права та обов’язки Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора передавалися Міністру внутрішніх справ [1442, с. 475]. На думку В.С. Шандри, причиною відмови центру від цієї форми врядування стало те, що з проведенням реформ адаптація спільнот до загальноросійських норм життя значно пришвидшила інтеграцію Південної України у складі імперії [2026, с. 247-248].

Симптоматично, що регіон і безпосередньо Одеса залишалися без генерал-губернатора недовго [97]. Як захід протидії соціальній нестабільності другої половини 70-х років, яка знайшла вияв і в замаху на імператора, 5 квітня 1879 р. з'явився Іменний указ про призначення тимчасових генерал-губернаторів у містах Петербурзі, Харкові та Одесі, з наданням їм, як і генерал-губернаторам Москви, Києва та Варшави, особливих прав для охорони порядку і громадського спокою. Причому самим цим указом у віданні тимчасового Одеського генерал-губернатора опинялася лише Херсонська губернія. Передбачалось, що генерал-губернатору підпорядковуються всі місцеві цивільні управління на тих саме підставах, на яких головнокомандувачу армії підпорядковуються губернії та області, оголошені на військовому положенні, а також навчальні заклади всіх відомств у питаннях, що стосуються збереження порядку і громадського спокою [1457, с. 298-299]. Двома днями пізніше Іменним указом на посаду тимчасового Одеського генерал-губернатора був призначений головнокомандувач діючої армії інженер-генерал Е.І. Тотлебен [1457, с. 299]. У доповнення Іменного указу від 5 квітня 1879 р. вже 8 квітня було підписано Іменний указ, яким визначався порядок судочинства над цивільними особами, що передавалися військовому суду [1457, с. 303-304]. Кількома днями пізніше, 12 квітня, Іменним указом компетенція тимчасового Одеського генерал-губернатора була поширена на Таврійську губернію [1457, с. 307]. Іменним указом від 23 квітня повноваження тимчасових генерал-губернаторів були ще більш розширені територіально, і відтепер, у разі необхідності, могли поширюватися на весь відповідний військовий округ [1457, с. 317]. А сенатським указом від 25 травня 1879 р. тимчасовому Одеському генерал-губернатору були підпорядковані і Катеринославська та Бессарабська губернії [1457, с. 448-449]. 28 березня 1880 р. було Височайше затверджене положення Комітету Міністрів про права тимчасових генерал-губернаторів [1460, с. 109]. 16 травня 1880 р. Іменним указом було ще раз підтверджено, що до складу тимчасового Одеського генерал-губернаторства включені Херсонська, Таврійська, Катеринославська і Бессарабська губернії,

і зазначено, що зміна цих кордонів у майбутньому можлива не інакше як спеціальним імператорським рішенням [1460, с. 241-242]. Височайше затвердженим 22 січня 1882 р. положенням Комітету Міністрів уточнювалося, що до складу Одеського генерал-губернаторства входили все ті ж Херсонська та Бессарабська губернії, повіти: Сімферопольський, Євпаторійський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський та місто Бердянськ Таврійської губернії, міста Ростов-на-Дону і Маріуполь Катеринославської губернії, а також Одеське, Таганрозьке і Керч-Єнікальське градоначальства [1463, с. 22]. Височайше затвердженим 24 березня 1882 р. положенням Комітету Міністрів у стані посиленої охорони оголошено Миколаївське військово-губернаторство та Севастопольське градоначальство. Обумовлювалося, що ці адміністративно-територіальні одиниці включаються до Одеського тимчасового генерал-губернаторства [1463, с. 136]. На переконання Л. Левченко, характер завдань Одеського тимчасового генерал-губернатора корінним образом відрізнявся від завдань Новоросійського генерал-губернатора, метою якого було освоєння та інтеграція краю до складу Російської імперії [1811, с. 45].

Одеське тимчасове генерал-губернаторство проіснувало до 1889 р., коли Іменним указом від 8 серпня було ліквідоване. Незакінчені справи були передані до канцелярій губернаторів та градоначальників тих місцевостей, яких вони стосувались, або ж до Міністерства внутрішніх справ [1470, с. 548].

Крім змін управлінського статусу у зв'язку із запровадженням та ліквідацією генерал-губернаторств, Одеса, як адміністративний центр, зазнала в період, що нас цікавить, і низку інших нововведень [1199, с. 37-218; 1200, с. 39-257; 1201, с. 37-255; 1202, с. 22-180; 1788, с. 153-160]. І на початку ХХ ст. Одеса, будучи повітовим містом, градоначальством, у той же час, як сформульовано в одному з адрес-календарів, була “зосередженням не тільки багатьох центральних закладів губернії, але всього Новоросійського краю... і загалом району, що до неї тяжів”. Тут знаходились управління Херсонської єпархії, військовим, навчальним, судовим, карантинним, митним, поштово-телеграфним, південно-західним гірничим округами, головного інженера Но-

воросійських комерційних портів, Херсонсько-Бессарабське управління державного майна тощо [1203, с. 63, I-IX].

Щодо міст Півдня, в яких розташовувалася губернська влада, маємо зазначити, що, безумовно, ліквідація Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства деякою мірою послабила “нестандартність” ситуації із розподілом державних управлінських структур між Одесою і Херсоном. Втім, і після 1874 р. губернському центру тривалий час доводилось боротись за збереження саме в ньому губернських же установ. Адже у 1876 р. Херсон втратив таку важливу державну установу, як управління державного майна, що було переведене до Одеси. А в 1877 р. група гласних губернського земського зібрання винесла на обговорення записку про переведення всіх губернських закладів із Херсона до Одеси. Справі був даний хід [1701, с. 73]. Показово, що на своєму засіданні 19 травня 1878 р. Єлисаветградське повітове земське зібрання постановило приєднатися до клопотання 30 гласних губернського зібрання про переведення губернських присутніх місць [1506, с. 104]. Херсонському міському голові довелося неодноразово їздити до столиці для особистого клопотання перед урядом про залишення губернських установ у його місті. Через вісім років невизначеності справа все ж таки була вирішена на користь Херсона. Втім, мали місце й інші спроби послабити Херсон як губернський центр. Зокрема наприкінці 1870-х рр. уже Миколаїв увійшов до уряду із клопотанням про переведення до нього окружного суду. І знов керівництво Херсона було змушене їздити до Петербурга і відстоювати інтереси губернського міста. Врешті-решт, окружний суд залишився в Херсоні, але за це місто було зобов’язане витратитися на облаштування його будівлі [1701, с. 73]. Додамо, що свого часу деякі присутні місця, так само як і гімназія, з Херсона тимчасово переводилися до Бобринця, і Марко Кропивницький з цього приводу згадував, що через це до Бобринця “чиновництва наїхало сила, і всякого панства” [1278, с. 229].

Щодо іншого губернського центру регіону, Сімферополя, то він, за переконанням сучасників, був “лише пристойним і милим губернським город-

ком, що мав виключно адміністративне значення”, не являючи собою ні промислового, ні торгового, ані стратегічного центру. Тож, на думку Є. Маркова, одного з авторів “Живописної Росії”, “немає ніякого сумніву, що Феодосія або Севастополь мали б незрівнянно більші майбутнє та смисл як столиці Криму”. Більше того, висловлювалася впевненість, що при правильному облаштуванні Криму, з розвитком його торгівлі та промислів, з пануванням російського флоту на Чорному морі Севастополь неминуче стане столицею Криму [1677, с. 215-216].

На відміну від двох своїх сусідів, губернський Катеринослав не мав потенційних конкурентів в адміністративному сенсі. Губернські структури в ньому, так само як і в Сімферополі і частково — в Херсоні (з врахуванням того, що деякі з них були переведені з міста), трансформувалися в руслі тих змін, яких зазнавала імперська бюрократична система в цілому. На думку Р. Лінднера, Катеринослав став осередком комунікації поміж адміністративним центром (Петербургом) та індустріалізованою периферією, і в той же час — “містом-символом перетворень, покликаних до життя автократичною волею, завдяки якій він виріс у промисловий центр, що створив власну символіку, незалежну від плетива царських претензій на представництво своєї влади в цьому регіоні” [1824, с. 69].

На особливу увагу заслуговують зміни в управлінських структурах Миколаєва та Севастополя.

Як важливий симптом відновлення військово-морського потенціалу, підірваного Кримською війною, можна розцінювати Іменний указ від 1 жовтня 1871 р. про відновлення колишнього статусу Чорноморської флотилії як флоту і про іменування головного командира Миколаївського порту головним командиром Чорноморського флоту і портів (управління головного командира Чорноморського флоту було ліквідоване ще в 1856 р.). Причому в самому узаконенні зауважувалося, що воно приймається “з огляду на майбутній розвиток морської і портової діяльності в Чорному морі” [1434, с. 339].

Після Лондонської конвенції 1871 р., коли Російська імперія зняла з себе зобов'язання виконувати умови Паризької угоди, офіційний Петербург повернувся до питання про особливий статус Севастополя. Височайше затвердженою 16 червня 1873 р. думкою Державної Ради передбачалося створення Севастопольського градоначальства, яке виводилося зі складу Таврійської губернії. При цьому обумовлювалося, що під керівництво градоначальника передаються Севастополь і прилеглі до нього території, тобто Херсонський півострів і Північна сторона. Севастопольському градоначальнику надавалося “вище в градоначальстві завідування всіма урядовими адміністративними закладами”, для чого в особі градоначальника поєднувалися посади командира Севастопольського порту і коменданта. По справах цивільного управління Севастопольський градоначальник підпорядковувався Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору на тих самих підставах, що й інші градоначальники. Для завідування цивільним управлінням при Севастопольському градоначальнику створювалася канцелярія [1439, с. 861-862].

У 1883 р. в Севастополі було скасовано посаду коменданта й управління при ньому. Комендантські функції були перекладені на начальника розквартированих у місті військових частин. Показово, що таке нововведення проводилося в контексті загальнодержавного курсу на скорочення штатів комендантських управлінь, і саме узаконення від 7 січня 1883 р., яким скасовувалася посада Севастопольського коменданта, передбачало такі ж заходи щодо системи управління містами Павлівськом, Владикавказом і фортом Олександрівським [1464, с. 2]. Дещо пізніше, 18 квітня 1889 р., було ліквідоване Миколаївське комендантське управління [1470, с. 161].

Разом із тим, статус Севастополя як адміністративного центру, влада якого поширюється на повіт, певною мірою посилювався внаслідок прийняття рішення від 15 листопада 1885 р. про переведення з Ялти до Севастополя управління повітового військового начальника [1466, с. 458].

У 1895 – 1896 рр. до Севастополя були переведені з Миколаєва управління Чорноморського флоту та військовий флот, що загрожувало економіч-

ній стабільності Миколаєва, який, за висловом Г. Ге, завжди жив “тільки від адміралтейства та корпусу флотських офіцерів” [1811, с. 106]. Відповідно 23 травня 1895 р. було прийнято рішення і про переведення до Севастополя військово-морського суду Миколаївського порту [1477, с. 319-320].

А 5 червня 1900 р. імператором було затверджено думку Державної Ради про реорганізацію управління цивільною частиною в Миколаєві та Севастополі. Згідно з нею в Севастополі запроваджувалася посада градоначальника, не поєднана з посадою капітана над Севастопольським портом. В Миколаєві ж скасовувалося військове губернаторство, а замість нього у тих же кордонах запроваджувалося градоначальство. Посада Миколаївського градоначальника поєднувалася із посадою командира Миколаївського порту. Градоначальнику доручалося “вище завідування” всіма урядовими адміністративними закладами в градоначальстві. Канцелярія Миколаївського військового губернатора перейменовувалася на канцелярію Миколаївського градоначальника [448, арк. 1-2 зв.; 1485, с. 613-614]. Втім, на думку Л. Левченко, такі нововведення суттєво не змінили статусу міста. Можна погодитись із миколаївською дослідницею в тому, що причиною для рішення про ліквідацію Миколаївського військового губернаторства стало те, що Миколаїв уже втратив роль південного стратегічного форпосту імперії, натомість ставши значним торгово-промисловим центром; необхідність у військовому губернаторстві, яке впродовж майже століття спрямовувало всі зусилля на розвиток флоту і суднобудування, відпала [1811, с. 112].

На відміну від розглянутих вище, як можна судити з матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії, Керч-Єнікальське градоначальство і структура його управління впродовж досліджуваного періоду таких кардинальних трансформацій не зазнавали. Разом із тим, звернемо увагу на висновок, зроблений В.В. Дмитрієвим при вивченні історії всіх градоначальств Півдня: внаслідок реформ 60 – 70-х рр. частина функцій градоначальників була передана органам міського самоврядування (управління міським господарством, питання, пов’язані з охороною здоров’я, освітою, промисловістю, внутріш-

ньою торгівлею, збором повинностей). У той же час на градоначальників покладалися контрольні функції стосовно міських дум та управ. Міське ж положення 1892 р. розширило ці контрольні функції градоначальників. А у зв'язку із загостренням внутрішньополітичного становища в країні на перше місце вийшли адміністративно-правоохоронні функції [2194, с. 11].

Суттєвих змін зазнала управлінська структура Маріуполя. У 1868 р. там було відкрите Маріупольське поліцейське управління для самого міста і грецького округу. Наступного ж року там було ліквідовано грецький суд, після чого місто було причислене до округу Таганрозького окружного суду [1844, с. 113]. У 1873 р. в Маріуполі було відкрите повітове казначейство [1440, с. 537], а в 1874 р. — повітове військове присутствіє [1844, с. 113].

Нечисленні посади регіону посідали доволі скромне місце в ієрархії управління. Коли положенням від 13 травня 1877 р. шість пригородів Миколаєва були відділені від міста і перейменовані на посади, вони були виведені з-під управління Миколаївського військового губернатора і натомість підпорядковані керівництву Херсонської губернії [1451, с. 479-480]. Надалі там, крім органів місцевого самоврядування, були представлені пристави Богоявленсько-Покровської, Воскресенсько-Калинівської, Березнеговато-Висунської дільниць [1512, с. 7-10]. У “старих” посадах, які існували на території Півдня вже станом на 1861 р., державна влада була представлена посадською поліцією (і то не у всіх).

Вельми скромним було представництво управлінських структур і в містечках. Херсонське губернське земство зізнавалося, що великі труднощі для нього становило те, що в деяких містечках взагалі були відсутні органи, які б могли подавати відомості про ці населені пункти [1699, с. 145].

Структури управління фортецями Півдня зазнавали певних змін з огляду як на коригування загальнодержавних підходів до бачення відповідних структур, так і на зміни місця півдня України і безпосередньо цих фортець у геополітичних планах Петербурга. 15 червня 1886 р. імператором було затверджене Положення про управління фортецями, яким усі фортеці поділялися на

чотири класи; докладно регламентувався статус коменданта фортеці, фортечного штабу, фортечних артилерійського, інженерного, інтендантського управлінь [1467, с. 360-371]. 15 ж вересня 1901 р. побачило світ нове Положення про управління фортецями, яким передбачалося, що фортеці залежно від їхнього стратегічного значення, озброєння та гарнізону поділялися на три класи, причому до класів не належать ті фортеці, що втратили бойове значення, а зберігаються лише як склади тощо. До наявних у попередньому Положенні додавалася регламентація статусу фортечного медичного управління [1487, с. 895-913].

Гарнізони фортець становили лише незначний відсоток військових формувань, представлених у регіоні. Тільки в Повному Зібрані законів Російської імперії нами виявлено 65 узаконень, якими визначалися штати і платня військових команд та управлінь, розташованих безпосередньо на півдні України. Причому законодавством чітко регламентувались і правила взаємних зносин установ та посадовців цивільної та військової влади. Цілком логічно, що більшість командних військових структур упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. в регіоні розташовувалась саме в містах.

Разом із тим, мілітаристська держава, якою була Російська імперія, не могла задовольнитися самими містами при розміщенні своїх чисельних збройних сил. Показово, що в списку населених пунктів Катеринославщини, де могли бути розташовані штаби різних військових одиниць, присутні як міські, так і неміські поселення. Щоправда, останні, поряд із містечками, визнавалися зручними для розміщення лише штабів батальйонних та артилерійських батарей, а також рот та ескадронів. Натомість, з-поміж міст Півдня, губернський Катеринослав передбачався для розміщення дивізійного штабу, а повітові Олександрівськ, Бахмут, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Павлоград і Слов'яносербськ — для полкових штабів [1363, с. 181-196].

Тож військові команди разом із своїм керівництвом розміщувались і в сільській місцевості. У цьому можна вбачати один із проявів проникнення міського образу життя в неміські поселення, адже, по-перше, в особах війсь-

кового керівництва в низці сільських поселень були представлені органи державної влади, по-друге, особовий склад військових підрозділів являв собою несільськогосподарське за заняттями населення, і, по-третє, серед військових був певний відсоток колишніх городян, а отже, їхня присутність служила одним із каналів зв'язку села і міста.

Міста були зосередженням і органів судової влади. Аналізуючи структуру та трансформації судових органів Таврійської губернії досліджуваного нами періоду, І.І. Поляков зауважив, що першим кроком, яким започатковувалося реформування судової системи, стало введення інституту судових слідчих ще в 1860 р. Призначались же ці слідчі в Таврійській губернії впродовж 1861 р. Іншим кроком стала підготовка до закриття старих судів. Судова реформа 1864 р. призвела до створення нової системи судів, основною ланкою якої в губернії став Сімферопольський окружний суд, відкритий 22 квітня 1869 р. і до округу якого увійшли Сімферопольський, Євпаторійський, Перекопський, Феодосійський та Ялтинський повіти. У підпорядкуванні окружного суду був апарат судових слідчих. Відбулися суттєві зміни в діяльності прокуратури, провідна роль у системі якої належала прокурору Сімферопольського окружного суду. У судовій системі Таврійської губернії були представлені і суди присяжних, мирові суди, судові пристави (які репрезентували виконавчу гілку судових установ) [2249, с. 15-17]. Структури та трансформації судових органів Таврійської губернії були в цілому подібними з іншими губерніями. Не вдаючись до докладного висвітлення згаданих змін, зазначимо, що в Повному Зібранні законів Російської імперії нами виявлено 95 документів, які регулювали структуру і діяльність безпосередньо судових органів Південної України. У контексті нашого дослідження важливо, що в деяких німецьких населених пунктах регіону на початку ХХ ст. була передбачена діяльність міських суддів. Йдеться про Височайше затверджену 15 грудня 1903 р. думку Державної Ради, якою посади міських суддів запроваджувались у селі Гуляйполе Олександрівського повіту, на Петровських заводах і в селищі Юзівці Бахмутського повіту Катеринославської губернії

[1491, с. 1092-1093]. Звернемо увагу і на інший аспект, вельми важливий для вивчення урбанізаційних процесів: розміщення судових установ переважно у містах робили судові розгляди одним із каналів відвідування міст селянами. Досить красномовними є спогади М. Алексєєва про судову тяганину між двома селянами, його батьком і дядьком, яким у 1894 – 1895 рр. доводилось їздити в “губернію” (Сімферополь) за 200 верст і “повіт” (Мелітополь) за 60 верст, де одного “подоїли добре на гроші”, а іншого “помучили” [1274, с. 492-493].

Надзвичайно важливою складовою державних органів влади, представленою як у міській, так і в сільській місцевості, і в той же час “реалією... впливу міста на село” [1969, с. 77], була поліція. Оскільки в історіографії певною мірою знайшли висвітлення і зміни штатів та діяльність поліції в окремих південноукраїнських містах [1612, с. 42; 1714, с. 150-151, 252-253; 1904, с. 108-109; 1990, с. 28-34; 1991, с. 192-200] та градоначальствах [2194, с. 14; 2195, с. 85-96], і деякі аспекти діяльності поліції на українських землях [1631, с. 73-89; 2273] і в імперії в цілому [2058, р. 189-202], ми звернемо увагу лише на декілька моментів, важливих для нашого дослідження. Після затвердження “Тимчасових правил про устрій поліції в містах і повітах губерній, що керуються за загальним установленням” від 25 грудня 1862 р. штати і функції поліцейських установ неодноразово коригувалися законодавчо. У Повному Зібранні законів Російської імперії нами виявлено 66 узаконень, в яких йдеться про міську поліцію і поліцію градоначальств Південної України, 17 — про повітову поліцію; виявлено 12 узаконень, що стосувалися південноукраїнських городничих, 7 — поліцмейстерів, 7 — поліцейських надзирателів, 3 — приставів, 3 — поліцейських урядників; 5 законодавчих документів про поліцейські стани в південноукраїнських повітах (зокрема про збільшення їхньої чисельності), 2 — про поліцейські управління, 4 — портову поліцію. Для цілої низки міст були затверджені особливі штати поліції. Стосовно ж штатів поліцейських команд інших населених пунктів Державна Дума у 1887 р. передбачила, що в міських поселеннях з населенням до 2 тис. осіб має

бути не більше 5 городових, а в більш людних населених пунктах має бути не більше одного городского на кожні 500 осіб. Показово, що коли цей законодавчий документ був переданий Катеринославським губернатором Олександрівському міському голові, Олександрівська міська управа одразу вийшла з пропозицією зняти з міського поліцейського надзирателя обов'язок стежити за правопорядком у відділеному від міста лише річкою селі Шенвізе, а також на залізничній станції Олександрівськ, у селищі поблизу неї і на заводі Леппа і Вальмана, розташованих за міською межею. Пропонувалося вийти з клопотанням перед урядом про введення для поліцейського нагляду за названими місцевостями окремого околоточного з двома поліцейськими десяцькими [242, арк. 12-12 зв., 23-23 зв., 118-118 зв.].

У 1880-х рр. С.О. Приклонський, порівнюючи діяльність поліцейських органів у містах та на селі, зіставляючи функції і дії городових та околоточних з урядниками, зробив таке спостереження: “ті і інші — цілком однакові люди, мають однакове коло прав та обов'язків, підпорядковані тому самому відомству, але, будучи поставленими в таких несхожих між собою середовищах, як місто і село, абсолютно по-різному ставляться до оточуючого їх населення”. Приклонський впевнений, що якщо “ідеально турботливого про спокій і безпеку обивателів” городского чи околоточного призначити урядником на село, то невдовзі він стане свавільничати і його буде не впізнати. І навпаки, якщо “самого дикого і невгамовного” урядника перевести до міста, той одразу перетвориться на скромного охоронця громадського спокою. Вишновок, якого доходить С.О. Приклонський, вельми красномовний: “Ось яка велика різниця між міським і сільським середовищем і до яких сумних результатів призводить правова приниженість селянства, яка вносить у сільське життя деморалізуюче начало!”. Важливо, що в підтвердження своєї позиції Приклонський наводить і випадки, що мали місце в містечку Волхонському Ананьївського повіту та селі Олександрівці Одеського повіту [1929, с. 340-341, 346-347]. Втім, ідеалізація згаданим автором міської поліції навряд чи доречна. Тут варто згадати доповідь Херсонського губернського жандармсь-

кого управління приблизно того ж часу, коли писалась і книга Приклонського. У цій доповіді йшлося про розбещеність і хабарництво як міських, так і сільських поліцейських установ [716, арк. 3, 8]. Щодо Таврійської губернії 1880-х рр. маємо багато в чому суголосне повідомлення. Згідно з ним своєю неприборканістю вражала поліція Ялти. Приїжджі були обурені поведінкою помічника пристава Деренговського, який порушував усі правила про швидку їзду, цілими днями катаючись у поліцейській формі по місту за жінками то верхи, то в екіпажах. “Донжуанські пригоди” цього чиновника призвели до самогубства одного чоловіка, який “не зміг перенести позору своєї дружини”. Після цього Деренговського перевели з Ялти до Сімферополя, причому з підвищенням. Крім того, той самий Деренговський побив палашем відставного рядового Семена Єрофеева. У Сімферопольському суді розбиралось кілька справ, в яких поліцейські чиновники Ялти “фігурували в дуже некрасивому вигляді”, але всі були виправдані. За переконанням автора повідомлення, “ці результати мало вплинули на ялтинських поліцейських чиновників, і вони продовжують нагадувати часи підкорення Криму” [8, арк. 176]. Вже у 1890-х рр. Херсонський губернатор констатував, що чи не кожен день він переконувався, що більшість поліцейських чинів “далеко не стоять на висоті свого покликання, що в них немає необхідної енергії, немає ініціативи”; чини міської поліції “лише як виняток” обходять підвідомчі їм ділянки, а в повітах поліцейські “не знають доручених їм районів, а в деяких місцях і взагалі не були”, оскільки дуже рідко, лише при крайній необхідності, виїжджають у повіт [654, арк. 7].

Надзвичайно важливо, що станові квартири розміщувалися пріоритетно саме в міських поселеннях, хоча ними не обмежувались. Так, за нашими підрахунками, у станів, поліцейських пригородів і дільниць Херсонської губернії наприкінці XIX ст. станові квартири або квартири приставів розташовувалися: 13 — у містах, 12 — у містечках, 6 — у посадах, і лише 6 — у селах [1512, с. XIV-XVIII] (та й то деякі з останніх за іншими джерелами значаться як містечка). Разом із тим, держава була змушена звертати все більше уваги

на забезпечення правопорядку в промислових населених пунктах, що не мали статусу міських поселень. У цьому плані заслуговує на увагу Височайше затверджена 1 лютого 1899 р. думка Державної Ради про посилення поліцейського нагляду “за населенням фабрик, заводів і промислів” [1483, с. 93-94].

Окремо варто згадати про жандармські структури, представлені в регіоні. У Повному Зібранні виявлено 1 узаконення про губернське жандармське управління, 2 — фортечні жандармські команди, 5 — про інші жандармські команди на півдні України. Разом із тим, аж в 10 законодавчих документах йдеться про жандармські установи та управління залізниць на території регіону (зокрема 28 липня 1893 р. з Київського жандармського поліцейського управління залізниць виділялось окреме Одеське управління) [1475, с. 538].

Розглядаючи місце міських поселень Південної України в системі державного управління імперії, варто звернути увагу, що з міст регіону не лише Одеса в певних сферах слугувала адміністративним центром для територій, які знаходилися за межами Півдня. Зокрема згадаємо, що з 1887 р. розташований у Миколаєві головний командир Чорноморського флоту і портів називався головним командиром флоту і портів Чорного та Каспійського морів [1468, с. 423], і лише 13 травня 1891 р. Каспійська флотилія і порти Каспійського моря були виведені з-під його підпорядкування [1473, с. 254]. Згадаємо також, що Височайше затвердженою 13 травня 1891 р. думкою Державної Ради про запровадження Гірничого управління південної Росії місцем розташування відповідного управління із завідування гірничим та соляним промислами, якому підпорядковувалася величезна територія: Катеринославська, Харківська, Таврійська, Херсонська, Бессарабська, Подільська, Київська, Волинська та Чернігівська губернії, визначався Катеринослав [1473, с. 251-252].

З іншого боку, в певних сферах південноукраїнські міста підпорядковувались установам, розташованим за межами регіону, причому не лише в Петербурзі. Між іншим, Височайше затвердженою 9 грудня 1891 р. думкою Державної Ради передбачалося, що Таврійська (так само як і Бессарабська) губернія в питаннях нагляду за виконанням постанов про працю та навчання

малолітніх робітників, а також про працю підлітків та жінок, включається до складу Київського фабричного округу [1473, с. 660].

Про роль міст Південної України в системі державного управління певною мірою можна судити за відсотком населення, зайнятого в адміністративній сфері. На жаль, ми не маємо статистики за різні роки, яка б дала можливість простежити зміни відповідного показника в кожному місті регіону. Тож звернемося лише до “зрізу”, який дають матеріали перепису 1897 р. Згідно з ними в адміністрації, суді та поліції було зайнято 1,59 % населення міст Катеринославської, 1,64 % Таврійської і 1,46 % Херсонської губернії. У той же час у повітах цих же губерній відповідний показник був у багато разів, а то й майже на порядок нижчим: 0,19 %, 0,25 % і 0,16 %. Загалом відсоток населення, чия професія була пов’язана з адміністрацією, судом та поліцією, на півдні України був нижчим, ніж у середньому по країні: в цілому по імперії в містах у відповідній сфері було зайнято 2,12 %, тоді як у повітах — лише 0,22 % мешканців. Варто відмітити, що за національною належністю (визначеною за мовною ознакою) серед зайнятих у відповідній сфері в містах усіх трьох південноукраїнських губерній домінували росіяни, в Катеринославській губернії складаючи 63,50 % (при цьому українці — 30,08 %), Таврійській — 81,57 % (українці — 10,38 %), Херсонській — 71,61 % (українці — 16,82 %). При цьому сама частка росіян та українців серед міського населення трьох губерній становила відповідно по Катеринославській 40,68 % і 27,04 %, Таврійській — 49,10 % і 10,40 %, Херсонській — 44,96 % і 17,22 %. Отже, відсоток росіян у сферах адміністрації, суду і поліції [Додаток Д] був значно вищим, ніж їх представництво в південноукраїнських містах у цілому (докладніше етнічна специфіка міських поселень регіону нами буде розглянута в шостому розділі).

Таким чином, у системі державного управління в регіоні домінуюча роль беззаперечно відводилася саме офіційним містам. Причому значимість кожного конкретного міста в цій системі визначалася його місцем в ієрархії “губернський центр – повітове місто – безповітове місто”, а також наявністю

в нього особливого адміністративного статусу, як то центру генерал-губернаторства, військового губернаторства, градоначальства, фортеці тощо. Містечка і посади мали на своїй території вельми обмежене коло управлінських структур. Як ознаки поширення міського образу життя на сільську місцевість можна розглядати присутність у ряді неміських поселень військових начальників, команд і поліцейських чиновників.

Саме запровадження та ліквідація генерал-губернаторств, військових губернаторств, градоначальств та інших структур, що мали місце впродовж другої половини XIX – початку XX ст., демонстрували пошук офіційним Петербургом оптимальної моделі організації системи управління на півдні України; спостерігалось своєрідне балансування між дотриманням уніфікаторських тенденцій і врахуванням специфіки Півдня в умовах розгортання модернізаційних процесів.

Абсолютне домінування міст як адміністративних центрів, місця розташування управлінських структур мало подвійний ефект на взаємини села і міста. З одного боку це поглиблювало “водорозділ” між ними, посилювало у свідомості селян протиставлення “свого” села і “начальничого” міста. З іншого ж боку це обумовлювало необхідність відвідання мешканцями неміських населених пунктів адміністративних інституцій “по справах”, що служило одним з каналів знайомства селян із міським життям.

3.2. Розбудова органів міського самоврядування

Тоді як у попередньому підрозділі нами було розглянуто місце південноукраїнських міських поселень у системі державного управління, тепер звернемося до такого не менш важливого ракурсу проблематики еволюції системи управління міськими поселеннями регіону, як розвиток органів міського самоврядування. Адже саме трансформації системи міського самоврядування були одним із знакових виявів модернізаційних процесів другої половини XIX – початку XX ст., в якому відбилася вся непослідовність і суперечли-

вість модернізації в Російській імперії та її регіонах; у той же час призвичаєння в містах до самоврядування, тобто до інакшого типу політичної ідентичності, є однією з важливих ознак урбанізації [2052, с. 274].

Напевно, історія розвитку органів міського самоврядування на сьогодні є однією з найбільш досліджених проблем, безпосередньо пов'язаних з урбанізаційними процесами другої половини XIX – початку XX ст. Йдеться про міське самоврядування на території і імперії в цілому [1878; 1879; 2175; 2190; 2227], і її неукраїнських регіонів [2177; 2178; 2205; 2216; 2217; 2252; 2257; 2260; 2261; 2274], і українських губерній, що не входили до складу Півдня [2181; 2248; 2272], і безпосередньо Південної України. Нарівні з іншими (актуальність для сьогодення, компактність і стан збереженості фондів органів місцевого самоврядування в архівах, наявність представницьких комплексів опублікованих матеріалів діяльності дум, управ, що суттєво полегшує написання присвячених їм робіт), важливою причиною активного звернення науковців до відповідної проблематики є саме її значущість, у тому числі — і в плані розуміння ролі органів міського самоврядування в розбудові міст другої половини XIX – початку XX ст.

Наявність доволі розлогої історіографії звільняє нас від необхідності докладно викладати обставини підготовки Міських положень 1870 і 1892 рр., структуру та функції окремих органів міського самоврядування тощо. Натомість ми маємо можливість зосередитися на значущих проблемах законодавчого регулювання нововведень щодо міського самоврядування, на специфіці цих нововведень на теренах Південної України, на найбільш суперечливих питаннях становлення та розбудови відповідних органів та їх стосунків із органами земського самоврядування.

Міста Південної України не знали традиції міського самоврядування, заснованої на Магдебурзькому праві. І в 1860-х рр. в абсолютній більшості міст регіону діяли органи громадського управління, правові основи діяльності яких були закладені Положенням про губернії 1775 р. і “Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії” 1785 р. Саме останнім документом ви-

значались повноваження міських голів, магістратів, ратуш, загальної думи, шестигласної думи тощо [2208, с. 87-92]. Після 1785 р. мали місце певні коригування існуючої системи, хоча вони не були кардинальними [2208, с. 92-93]. Можна погодитись із О.В. Черемісіним у тому, що ці коригування здійснювалися в першу чергу в інтересах державної влади, будучи спрямовані на посилення контролю за органами міського самоврядування; проголошуючи самостійність міських управлінь, закони у той же час ставили їхню діяльність під жорсткий контроль органів виконавчої влади на місцях. Губернська адміністрація розглядала себе як повновладного “хазяїна губернії”, в тому числі — і в плані зверхності над органами громадського управління. Мала місце жорстка бюрократична опіка органів міського самоврядування губернським керівництвом [2264, с. 8-9]. Досить типовою для свого часу була характеристика, дана міському самоврядуванню 1850 – 1860-х рр. у виданні “Феодосія (історичний нарис)”: “знаходячись у прямому підпорядкуванні губернській адміністрації, тодішнє міське громадське управління, в особі міського голови, в діях і розпорядженнях своїх позбавлене було всякої частки самостійності. Йому надана була тільки ініціатива у громадській справі; реальне ж втілення її, без попереднього запиту санкції губернського керівництва, за законом не допускалось. Звідси майже повна відсутність видатних громадських справ і механічне виконання думою поточних буденних обов’язків по міському господарству. Нічого нового, свого; над всім панував канцелярський дух...” [2008, с. 108]. Варто наголосити, що наведена цитата опублікована у 1884 р., коли автор мав можливість оцінити стан міського самоврядування на той час вже перегорнутої сторінки в історії останнього “з висоти” знань про реформування відповідної системи у 1870-х рр.

Важливо подивитись, як організовувалась система органів міського самоврядування у населених пунктах, що змінювали свій статус у перше десятиліття після початку селянської реформи.

15 липня 1861 р., при перейменуванні адміралтейських поселень Богоявленська, Воскресенська, Калинівки, Висунська, Березнеговатого і Покровська

на пригороди Миколаєва обумовлювалося, що для завідування господарськими, громадськими та сирітськими справами в них мають бути влаштовані думи (одна на два або три пригороди), які мають складатися з пригородного голови, двох гласних і секретаря. Право вирішувати, після одержання відзивів від пригородних обивателів, які з пригородів можуть підлягати загальному управлінню по господарських і громадських справах, і право дозволу на відкриття самих дум надавалося Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору. По судових справах пригородні купці, міщани та ремісники мали підлягати відомству Миколаївського міського магістрату [1240, с. 217-218; 1408, с. 169-170]. Як і планувалось, у 1862 р., згідно з пропозицією генерал-губернатора від 11 січня, відбулися вибори голів і гласних Богоявленсько-Покровської, Воскресенсько-Калинівської та Березнеговато-Висунської дум [495, арк. 1 зв.; 505, арк. 3-3 зв.].

Стосовно першого нововлаштованого на півдні України після емансипації селянства міста, Маяків, уже в указі від 26 березня 1862 р. про його утворення з селища обумовлювалося, що для завідування господарськими справами тут має бути створена дума з міського голови, двох гласних (одного з купців і одного з міщан) і одного секретаря. Для розгляду торгових позовів при думі запроваджувався торговий словесний суд із двох словесних суддів, який у плані діловодства підпорядковувався Одеському міському магістрату. Судові та опікунські справи доручалися завідуванню магістрату та сирітського суду Одеси; разом із тим, задля усунення незручностей із відрядженням до Маяків ратманів з Одеси для присутності при проведенні слідства, маяцькій громаді дозволялось обирати для цього двох депутатів з купців і міщан (як з місцевих, так й іногородніх), з обов'язковим затвердженням їх кандидатур губернським керівництвом [1240, с. 89-90].

Певні зміни до системи громадського управління південноукраїнських міст, як і міст інших регіонів імперії, були внесені в рамках судової реформи. Зокрема Іменним указом від 13 квітня 1866 р. передбачалася ліквідація магістратів і ратуш, причому в тих населених пунктах, де вони завідували і питан-

нями міського господарства, Міністру внутрішніх справ доручалося влаштувати замість них або міські думи, або ж спрощене громадське управління. Частина функцій магістратів і ратуш мала бути передана думами, частина — повітовим судам. Останнім відтепер підпорядковувались і словесні суди, які до того перебували під віданням магістратів і ратуш [1420, с. 343-346]. На виконання цього узаконення губернські правління видали свої укази (зокрема відповідний документ Катеринославського губернського правління побачив світ 5 вересня того ж 1866 р.). Невдовзі передбачене указами було виконане на місцях. Так, у повітовому Олександрівську міська ратуша була ліквідована 16 вересня 1866 р. Для вирішення адміністративно-господарських питань на території міста, “до загального перетворення міського самоврядування”, було запроваджене Олександрівське спрощене громадське управління, яке, як впливає зі справ його фонду, займалося плануванням міського бюджету, віданнями питаннями розкладки та збирання податків, виконанням повинностей, відведенням земельних ділянок, причисленням до станів купців і міщан, цеховим управлінням, благоустроєм, сприяло розвитку промисловості і торгівлі. Це управління очолювалося виборним міським старостою, члени управління — депутати — обиралися міською громадою за становим принципом [1783, с. 169]. Прикладом південноукраїнського міста з більш високим рівнем організації структур міського самоврядування став Бердянськ. Причому прикладом типовим і в плані рівня активності місцевої громади. “Одеський Вісник” від 17 вересня 1866 р. писав, що призначені міською ратушею вибори гласних для створення міської думи вже вдруге не відбулися через неявку виборців і перенесені на листопад. Причиною неяви називалося те, що “міщанська громада тепер переважно зайнята ще молотьбою хліба, а торговий клас стурбований справами по хлібній торгівлі і сам собою не може скласти узаконеної кількості виборців”. Сама ж міська ратуша, “передавши, за новим порядком, судові справи в місцевий повітовий суд, зберегла за собою лише господарську частину і має бути перетворена на міську думу” [1211].

Загалом же, за нашими підрахунками за Повним Зібранням, за період 1861 – 1866 рр. держава видала 10 узаконень, що стосувались південноукраїнських ратуш і 6 — магістратів.

При доволі ординарній системі органів міського самоврядування, характерній і для міських поселень Російської імперії в цілому, Південна Україна в перші ж роки після скасування кріпацтва все ж отримала один важливий виняток, який дає підстави казати про специфічність, “пілотність” регіону в реформуванні відповідної системи. Йдеться про запровадження Положення про громадське управління міста Одеси 1863 р. На жаль, про нього забувають деякі з авторів, які пишуть про зміни місцевого самоврядування в Російській імперії. Зокрема У. Хенчетт у доволі глибокій і розлогій роботі “Царське законодавче регулювання муніципальної влади в ХІХ столітті” пише лише про два винятки в загальноімперській системі — Положення щодо Петербурга 1846 р. і Москви 1862 р. [2087]. Втім, винятковість Одеси в плані діяльності органів самоврядування досить ясно розумілася сучасниками, що підкреслювалось зокрема упорядниками “Живописної Росії”, які писали про Одесу, що для неї: “навіть міське громадське управління, впродовж усього часу його існування, виявляється зовсім не мачухою, як у більшості інших російських міст, а рідною матір’ю” [1677, с. 134]. Але сама система, що діяла до 1863 р., була “суттєвим гальмом розвитку нормального міського господарства” “столиці” всього Новоросійського краю. Симптоматично, що початок справі реформування міського самоврядування формально поклав представник державної влади, одеський градоначальник барон Местмахер, який ще в 1859 р. у своєму “Всепідданішому звіті за 1858 р.” писав про незадовільність і невідповідність для Одеси існуючого міського громадського управління. Местмахер жив в Одесі 16 років, і за цей час переконався, що головний недолік господарського управління тут — відсутність живої участі в ньому городян. Надалі до справи підключився інший можновладець, Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор Строганов, який звернувся до імперського керівництва з клопотанням про надання Одесі право організувати самоврядуван-

ня за Положенням, затвердженим для Петербурга. При цьому генерал-губернатор посилався на досвід міст Західної Європи, на Константинополь та інші міста Сходу. Був створений спеціальний комітет зі складання проекту Положення для Одеси, до якого увійшли самі одесити [1982, с. 90-93]. Вельми важливо, що підготовка цієї реформи, як й інших, широко обговорювалась у місцевій пресі [1639, с. 233-258; 1641]. Нарешті, 30 квітня 1863 р. було затверджено Положення про громадське управління міста Одеси [1413, с. 402-412]. Цим документом передбачалася дія органів загального управління (загальна дума, розпорядча дума, міський голова) та органів часткового управління (зібрання виборних, станові старшини та управи — купецькі та міщанські). Загальна дума шляхом двоступеневих виборів мала формуватися з міського голови, станових старшин (з товаришами) і 75 гласних. Домовласницький, купецький та міщанський розряди мали обирати по 50 виборних, а ті з-поміж себе обирати по 25 гласних. Передбачалося, що міський голова обирався загальними зборами всіх трьох розрядів з осіб, які досягли 25-річного віку і володіли в місті нерухомістю вартістю не нижче 15 тис. крб. Голову мав затверджувати на посаді Міністр внутрішніх справ. Загальна дума мала виконувати суто дорадчу функцію, тоді як виконавчим органом визначалася розпорядча дума, яка заміняла думу шестигласну. Вона мала складатись із 9 членів, що обиралися на 4 роки зібранням виборних, по 3 від кожного розряду, що затверджувалися генерал-губернатором [1894, с. 87].

Важливо, що реально виборче право отримали лише 2,3 % одеситів, адже обирати могли лише чоловіки не молодші 21 року, які володіли в місті нерухомістю або мали щорічний грошовий прибуток не менший за 100 крб. сріблом, були записані в міську обивательську книгу або приписані до міста не менше двох років, до того ж, не були “опорочені судом, не підпали торговій неспроможності” і не позбавлені права голосу [1413, с. 407]. Тож можна погодитися з авторами “Історії Одеси” в тому, що Положення 1863 р. проблему створення безстанового самоврядування радикально не вирішило, хоча з його запровадженням у відповідному напрямку були зроблені вагомні кроки

[1715, с. 154]. Разом із тим, не можна погодитись із викладенням цими ж авторами переліку умов, що висувалися до виборців. Адже через невдале формулювання (“а також члени купецької гільдії та міщани”), і пропуск навіть згадки про деякі важливі умови [1715, с. 154] може здатися незрозумілим, чому правом вибору могла скористатися лише зовсім незначна частина мешканців Одеси.

Запроваджена в Одесі система була навіть більш досконалою у порівнянні з тими, що діяли в Петербурзі та Москві. Серед її переваг сучасні юристи називають те, що саме в Одесі була вперше застосована трьохзрядна система тих, хто брав участь у виборах; Одеська розпорядча дума була поставлена в більш самостійне положення, ніж думи Петербурга та Москви; в Одеському положенні встановлювався новий, прогресивний і перспективний порядок виборів: замість загальноприйнятого балотування шарами тут передбачалось подання бюлетенів або записок [1982, с. 117-124].

За формулюванням С. Бернштейна, “з відкриттям в Одесі самоврядування інтереси міста перейшли у відання самих громадян... Наскільки минулі адміністратори сприяли всіма своїми силами її розвитку та процвітанню, настільки згодом, при самоврядуванні її, Одеса зобов’язана подальшому своєму успіху інтелігентним своїм представникам, міському голові... і першим гласним міста” [1575, с. 54]. С.М. Стременовський звертає увагу на те, що за своїм складом ця дума була “різко безстанова” у порівнянні з думою дореформеною. Раніше купці 1-ї та 2-ї гільдії вважали ганьбою потрапити до складу гласних. Тепер же поруч із купцями та міщанами серед гласних були і “родовиті та поважні” одесити, зокрема дворяни [1982, с. 127-128].

Як доводить С.М. Стременовський, розроблене в Одесі Положення про громадське управління міста багато в чому визначило процеси, які були в 1870 р. санкціоновані реформою міського управління в загальноімперському масштабі. Цим Положенням було визначено багато з тенденцій більш пізніх реформ [1982, с. 144-145].

Разом із тим, до справи підготовки Міського положення 1870 р. були залучені й інші міста. Зокрема ще у 1862 р. за розпорядженням Міністра внутрішніх справ до них були надіслані запитання щодо покращення міського управління. Тоді Херсонське губернське правління запропонувало зокрема елисаветградській громаді створити комісію для розробки відповідних пропозицій. Що і було зроблено [317, арк. 4-4 зв., 28-55 зв.]. Катеринославський губернатор створив подібну особливу комісію, яку очолив Я.Я. Савельєв, у своєму губернському місті. “Міркування стосовно перетворення міського громадського управління в м. Катеринославі” були надіслані до Петербурга, де йшла підготовка міської реформи, і деякі принципові пропозиції катеринославців таки увійшли до законодавчого документа, що, як зазначають автори “Історії Дніпропетровська”, робить честь членам комісії і в першу чергу її голові Якову Яковичу Савельєву [1714, с. 131, 134]. Так само до Міського положення 1870 р. увійшли і пункти, співзвучні з пропозиціями елисаветградців. Втім, навряд чи варто вбачати в цьому особливу увагу офіційного Петербурга до думки південноукраїнських городян. Скоріше можна казати про те, що їхні пропозиції багато в чому були схожими з пропозиціями комісій від інших міст і були спрямовані на вирішення самих нагальних проблем, на ліквідацію тих недоліків організації міського громадського управління, що викликали найбільше нарікань. Адже загалом при тому, що у відповідь на звернення Міністра внутрішніх справ 1862 р. багато створених у містах комісій, лякаючись нових витрат, які могла потягнути зміна системи громадського управління, просили залишити старий порядок, тільки комісії більш ніж 130 міст імперії запропонували зміни щодо оплати посад по міському самоврядуванню [1881, с. 451].

Міське положення, затверджене імператором 16 червня 1870 р., знаменувало собою початок якісно нового етапу в історії міського самоврядування більшості міст Російської імперії, включаючи і міста Півдня. Чи не всі дослідники, які згадують це Положення, в першу чергу звертають увагу на те, що воно ліквідувало принцип становості в міському громадському управлінні.

Адже відтепер право голосу мали російськoпіддані чоловіки, що досягли 25-річного віку, не мали недоїмок по міських зборах, володіли у місті нерухомістю або ж утримували торговий чи промисловий заклад, або ж мешкали в місті не менше двох років і сплачували на його користь збір з купецького, промислового чи прикажчицького свідоцтв, або ж з білетів на утримання промислових закладів. Таким чином, основним критерієм для одержання виборчого права ставала наявність власності, а не станова належність.

Установами міського громадського управління визначалися міські виборчі зібрання, міські думи та управи. Передбачалося, що для розгляду справ про незаконність рішень органів міського самоврядування, а також для обговорення деяких складених міськими думами обов'язкових для мешканців постанов, у кожній губернії створюється губернське з міських справ присутствіє, очолюване губернатором.

У самому Міському положенні обумовлювалося, що воно негайно вступає в дію в Катеринославі, Керчі, Миколаєві, Сімферополі, Херсоні; в інших же містах і посадах це має бути зроблене “в найближчий, за можливості, час” [1430, с. 821-839].

Показово, що Міське положення 16 червня 1870 р. спочатку не поширювалося на столиці та Одесу. І лише 20 червня 1872 р. було прийнято правила про його застосування до Петербурга, Москви та Одеси [1436, с. 927-931] (П. Герлігі помилково вважає, що нові правила набрали для Одеси чинності вже в 1871 р. [1626, с. 152]). Нововведення стосувалися головним чином процедурних питань і передбачали певне спрощення механізму функціонування дум трьох міст. На переконання С.М. Стременовського, Міське положення 1870 р. (яке він помилково датує 16 липня, а Правила про застосування цього положення до столиць і Одеси — 20 липня) могло дати Одесі значно менше, аніж іншим містам імперії і навіть столицям, оскільки вже існуюче Положення 1863 р. включало в себе значну частку нових начал міського самоврядування [1982, с. 145].

Важливо, що після запровадження в Одесі Положення 1870 р., за даними “Історії Одеси”, кількість виборців в Одесі збільшилася несуттєво — лише до 3 % [1715, с. 155]. Загалом же частка городян, які отримали виборчі права в південноукраїнських містах, за підрахунками О.М. Марченка, коливалася від 2 до 10 %. Що стосується тих, хто скористався активним виборчим правом, то за двадцятиріччя дії Міського положення 1870 р. серед гласних дум міст Півдня вихідці з купецького стану становили 48,6 %, з “дворянсько-чиновничої” групи — 39,2 %, міщани, ремісники, селяни — 12,2 % [2231, с. 11, 12].

Реалії запровадження Міського положення 1870 р. наочно продемонстрували, наскільки неоднозначним було ставлення до реформування міського самоврядування громад південноукраїнських міст. У той же час структури державної влади виявили доволі високу активність, прагнучи забезпечити виконання норм, передбачених Положенням.

Уже невдовзі після публікації Міського положення Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор П.Є. Коцебу заходився перевіряти, чи виконується передане губернаторам розпорядження Міністерства внутрішніх справ щодо відкриття губернських з міських справ присутствій, за посередництвом яких планувалося запроваджувати нове Міське положення. Тоді ж генерал-губернатор поцікавився, що зроблено у тих містах, де Міське положення, згідно з його ж нормами, мало вступити в дію негайно [39, арк. 16-16 зв.].

П.Є. Коцебу, заручившись підтримкою севастопольської міської громади, вже в жовтні 1870 р. увійшов у зносини з Міністром внутрішніх справ щодо поширення Міського положення на це місто, “з огляду на те, що м. Севастополь володіє немаловажними коштами, має всі задатки майбутнього процвітання зі спорудженням до нього залізниці, що проектується, і покращенням його порту”. Міністр повідомив, що з його боку перешкод немає, і що нові міські установи мають бути відкриті в Севастополі не пізніше осені 1871 р., про що генерал-губернатор і проінформував Таврійського губернато-

ра для подальших розпоряджень [40, арк. 1-2]. Така ж процедура була пройдена стосовно Феодосії [40, арк. 7], Ялти [40, арк. 9], Бердянська, про який генерал-губернатор писав, що той, “володіючи немаловажними коштами, за своїми торговими оборотами, господарством і кількістю населення стоїть не нижче багатьох губернських міст” [40, арк. 5].

Втім, далеко не у всіх містах Півдня нововведення запроваджувалися з готовністю. Майже через півтора року після початку міської реформи, 30 листопада 1871 р. генерал-губернатор писав, що до нього досі не надійшли подання від Таврійського губернського керівництва про введення Міського положення в Олешках, Балаклаві, Бахчисараї, Євпаторії, Мелітополі, Ногайську та Оріхові, тоді як “в багатьох інших містах ввіреного моему управлінню краю, які знаходяться за кількістю населення і значенням своїм на однаковій і навіть на набагато нижчій ступені, дозволено вже ввести сказане Положення” [40, арк. 75].

Обов'язковим етапом процедури запровадження Міського положення було складання приговору міської громади, і саме на цьому етапі виявлялися складності та суперечності процесу. Зокрема Євпаторійська міська дума ще 20 серпня 1871 р. повідомила Таврійське губернське правління, що частина євпаторійської громади бажає введення нового Положення і просить відповідного клопотання думи, тоді як інша частина виступає проти [40, арк. 35-35 зв.]. А 18 листопада того ж року “значна більшість” євпаторійської громади відмовилася від нововведень, висловивши впевненість, що із введенням Міського положення витрати міста неминуче збільшаться, так що воно “при своєму вкрай бідному становищі і відсутності яких-небудь нових джерел прибутків ніяким чином не може бути спроможним утримувати нове міське управління”. Тож Євпаторійська дума рапортувала губернському правлінню, що громада не може клопотати про введення Положення, оскільки це “не обов'язково для всіх міст”, і розраховує відкласти справу “до більш сприятливих часів”. Дума підтримала таку позицію [40, арк. 82-82а].

Про те, що населення Євпаторії виявилось розколотим у питанні запровадження Міського положення, свідчить лист, складений частиною місцевої громади, в якому містилося клопотання про нововведення і наголошувалося, що попередній приговор прийнятий незначною кількістю городян. При цьому підкреслювалося, що Євпаторійська дума, яка складалася переважно з гласних караїмів, захищаючи права своїх одновірців якраз і вплинула на масу неписьменних, не наполягала на складанні позитивного вироку і, не питаючи згоди інших громад, повідомила офіційний Сімферополь про небажання євпаторійців ввести нове Положення; саме тому губернське правління розпорядилося провести нові вибори на старих підставах. Тим самим, скаржилися городяни, “велика і блага справа вирішена караїмським населенням в ущерб громадян християнського сповідання, позбавлених за старого порядку не лише всякого впливу, але і найменшої участі у справах міського управління”. При цьому висловлювалася впевненість, що нове Положення вкрай необхідне для Євпаторії, яка “як за населенням, так і за величезними торговими оборотами... не поступається іншим містам”. Втім, тут же висловлювалася впевненість, що попри невеликі міські прибутки, малий запасний капітал, при єдності мешканців торгівля Євпаторії може зрости і покращитись, а невиробничі витрати зменшитись, що “неодмінно полегшить долю більшості городян, які не можуть протистояти силі експлуатуючого населення” [40, арк. 100-102].

Мелітопольська громада 20 грудня 1871 р. в присутствії міського спрощеного господарського управління склала приговор, в якому записано: “запровадження в теперішній час у місті Мелітополі нового Міського положення буде передчасним через відсутність особливих на це джерел, а тому міське управління бажаємо залишити на старих началах” [40, арк. 90-90 зв.].

В Оріхові громада була готова перейти на нові правила, втім, лише за умови трансформації міського спрощеного господарського управління у спрощену ж структуру, з огляду на те, що “через малочисельність городян... в теперішній час більша їх частина перебуває на посадах по виборах, як от де-

путатами по квартирній комісії, по торгівлі, присяжними оцінщиками з кандидатами”. Тож оріхівська громада склала приговор, за яким в Оріхові мала бути сформована лише дума, без управи, з перекладенням усіх функцій управи на міського голову [40, арк. 66, 83-83 зв.]. Позиція оріхівців не зустріла заперечень з боку державної влади [40, арк. 156].

Бахчисарайська громада на сході у лютому 1872 р. розсудила, що хоча і належало б ввести в місті Положення 1870 р., але це не можна робити, оскільки “обивателі... знаходяться в тяжкому становищі, перебуваючи в більшості на заробітках в інших місцях,... місто з торговими містами веде саму незначну торгівлю, ... і прибутки ні в якому разі не зможуть покрити при введенні нового Положення міських витрат, які мають збільшитись” [40, арк. 131-136 зв.].

Вельми показовою в зазначеному питанні була позиція Бахчисарайського міського голови, який відчував себе зобов’язаним відстоювати інтереси і держави, і безпосередньо міста. Голова рапортував Таврійському губернатору, що оскільки губернське правління наполегливо звертається до думи щодо скорішого запровадження Міського положення, він “цілком співчуває турботі про це уряду”, але не може зрозуміти, як розв’язати колізію: серед більш ніж 5 тисяч населення Бахчисараю християн налічується не більше 200, а право голосу з них мають менше 30. Стаття ж 35 Міського положення передбачала, що християни мають становити не менш як 2/3 складу гласних міських дум. Тому міський голова і запитував губернатора: чи потрібно застосувати до Бахчисарая статтю 35 буквально? [40, арк. 216-217]. Державна влада тоді врахувала конфесійну специфіку кримського міста. 22 листопада 1873 р. була Височайше затверджена думка Державної Ради про дозвіл не дотримуватися статті 35 Міського положення в тих містах, де чисельність християн незначна. У тексті самої думки згадується, що відповідне подання до Державної Ради було зроблене Міністром внутрішніх справ відносно міських дум Таврійської губернії [1440, с. 527-528].

Генерал-губернатор і губернське керівництво продовжували тримати справу про запровадження Міського положення під контролем і певною мірою тиснули на міське керівництво. Як результат, уже в січні 1873 р. Таврійський губернатор повідомляв, що в його канцелярії є відомості про введення нового Положення в Сімферополі, Карасубазарі, Ялті, Феодосії, Старому Криму, Бердянську та Перекопі, і про дозвіл провести вибори в Мелітополі та Ногайську [40, арк. 286-286 зв.]. Ще 21 червня 1872 р. Положення було запроваджено в Оріхові [40, арк. 304]. Важливо, що офіційний Петербург постійно тримав хід реформування системи міського самоврядування під контролем і вносив до нього корективи. Так, у Повному Зібранні нами виявлено 28 узаконень часів Олександра II, які не стосувалися виключно якогось одного чи кількох міст, але вносили зміни та доповнення до Міського положення 1870 р., були спрямовані безпосередньо на реалізацію або тлумачення його норм. Ще 7 відповідних узаконень побачили світ за Олександра III до 11 червня 1892 р. Сюди можна додати ще 40 законодавчих документів, в яких ідеться про міста Російської імперії в цілому і значна частина яких стосувалася місцевого самоврядування та інших питань, що регулювалися Міським положенням 1870 р., хоча в самих текстах містилися посилання на більш пізні, аніж це положення, узаконення [1749; 1765].

Посилання на необхідність застосування Міського положення 1870 р. зустрічаємо і в законодавчих документах про надання населеним пунктам статусу міст, що побачили світ у період між двома Міськими положеннями. Так, і у Височайше затверджене 5 листопада 1876 р. положенні щодо Олешок, і у Височайше затвердженому 3 вересня 1882 р. положенні Комітету Міністрів, яким Луганський завод одержав статус повітового міста і став іменуватися Луганськом, обумовлювалося, що Міністр внутрішніх справ має зробити розпорядження про введення в цих населених пунктах Положення від 16 червня 1870 р., з надання права голосу особам сільського стану, які мали передбачені Положенням торгіві документи і підлягали обкладенню

міськими зборами, або ж були власниками нерухомості, з якої сплачуватиметься оціночний збір на користь міста [1449, с. 428-429; 1463, с. 395-396].

Разом із тим, нічого не сказано про організацію органів місцевого самоврядування у положенні Комітету Міністрів від 13 травня 1877 р., яким пригороди Миколаєва відділялися від міста і перейменовувалися на посади [1451, с. 479-480].

Як наслідок суспільного піднесення кінця 1870-х – початку 1880-х рр. владою було поставлене питання про необхідність перегляду засад формування міського громадського управління. У 1886 ж році Міністр внутрішніх справ виступив з розгорнутою програмою перегляду реформ 1860 – 70-х рр. [1654, с. 136-137]. Як результат, 11 червня 1892 р. розпочинався новий етап в історії міського самоврядування і південноукраїнських, і міст Російської імперії в цілому. Саме тоді Олександром III було затверджено нове Міське положення [1474, с. 430-456].

На відміну від попереднього Міського положення, тепер визнавалося, що установами міського громадського управління є міські дума та управа і її виконавчі органи [1474, с. 436]. Причому “в незначних повітових і безповітових міських поселеннях” функції управи з дозволу Міністра внутрішніх справ могли покладатися одноосібно на міського голову, з призначенням йому помічника [1474, с. 446]. Міський голова, його товариш, члени управи, а в губернських містах та градоначальствах — і міський секретар стали вважатися такими, що перебувають на державній службі [1474, с. 451]. Передбачалося, що в міських поселеннях, в яких запроваджене спрощене громадське управління, замість міської думи має діяти зібрання міських уповноважених, яке обирає міського старосту з одним або двома помічниками [1474, с. 170-171].

Міським положенням 1892 р. передбачалось існування не губернських з міських справ присутствій (як обумовлювалося Міським положенням 1870 р.), а губернських із земських та міських справ присутствій, що розташовувались у губернських містах і діяли під головуванням губернаторів, ма-

ючи повноваження обговорення правильності та законності постанов і рішень міського громадського управління. Крім того, спеціально обумовлювалося, що в Одесі, Миколаєві, Керчі та Севастополі для обговорення справ, що стосуються громадського управління містами, мають діяти особливі з міських справ присутствія, під головуванням градоначальника або військового губернатора [1474, с. 435]. Це був лише один аспект, в якому виявилася роль державної влади у вирішенні справ міського самоврядування. Загалом Положенням 1892 р. значно розширювалися повноваження губернаторів і залежність від них органів міського самоврядування. Виборче право було надане представникам установ, товариств і компаній, але в той же час посилювалися вимоги до осіб, що мали право голосу, тим самим звужуючи коло виборців (до 1 % і навіть менше). Міське положення 1892 р. мало одним із завдань забезпечити перевагу в думках дворянства, і відповідний план попервах мав успіх у низці південноукраїнських міст, зокрема в Одесі і Миколаєві, але в цілому значна частина думських місць залишалася в руках купецької верстви [2231, с. 12]. Загалом же, за нашими підрахунками, зберігалася тенденція, що мала місце і раніше: чим меншим було населення міста, тим більший відсоток його мешканців брав участь у виборах.

За формулюванням О.М. Марченка, реформа 1892 р., проведена в умовах зростаючої політичної реакції, обмежила компетенцію міських громадських установ, максимально підпорядкувавши їх бюрократичному апарату, перетворивши їх на різновид виконавчих органів при губернській владі, послабивши її виборні засади, значення і роль у громадському житті [2231, с. 11].

Після прийняття Міського положення 1892 р. міста південноукраїнських губерній стали керуватись його нормами, хоча відбулося це далеко не одночасно [918-923]. Причому з червня 1892 р. до грудня 1904 р. офіційний Петербург видав ще 9 узаконень, які вносили роз'яснення, доповнення та зміни до нового Міського положення [1783, с. 181-182].

Між іншим, 6 травня 1893 р. було затверджено список населених пунктів, в яких дозволялося запровадити спрощене міське громадське управління.

З південноукраїнських до цього списку увійшли Слов'яносербськ та містечко Нікополь Катеринославської губернії, Маяки, Нова Прага й Ольвіополь Херсонської губернії, Оріхів і Старий Крим Таврійської губернії, плюс Балаклава, що входила до складу Севастопольського градоначальства [1475, с. 149-151].

А до затвердженого 10 лютого 1894 р. розпису повітових міст, постанови чийх міських дум можуть бути скасовані лише через Комітет Міністрів, увійшли Бердянськ, Мелітополь, Феодосія Таврійської губернії і Єлисаветград Херсонської губернії; при цьому Катеринославська губернія в списку представлена не була [1476, с. 35].

Під “саму ж завісу” періоду, що нас цікавить, 12 грудня 1904 р., з’явився Іменний указ щодо передбаченого “вдосконалення державного порядку”, яким, між іншим, декларувався і намір надати право міським і земським установам “по можливості широкої участі в завідуванні різними сторонами міського благоустрою, дарувавши їм для цього необхідну, в законних межах, самостійність, і закликавши до діяльності в цих установах, на однакових підставах, представників усіх частин зацікавленого в місцевих справах населення” [1493, с. 1197].

Після 11 червня 1892 р. в законодавчих документах, яким південноукраїнським населеним пунктам надавався статус міста, обов’язково фігурувало посилання на Міське положення 1892 р. У Височайше затверджених 31 травня 1902 р. і 10 травня 1903 р. положеннях Комітету Міністрів, згідно з якими статус безповітового міста отримували відповідно Алушта і Генічеськ, вказувалося, що в них має бути запроваджено передбачене Положенням спрощене громадське управління [1489, с. 412; 1491, с. 494].

Принципово важливо, що попри всі зміни, які мали місце в другій половині ХІХ ст., структура наявних у населеному пункті органів місцевого самоврядування великою мірою залежала від його статусу.

Що стосується містечок, то існування в них міського спрощеного управління дозволялося лише як виняток. Зокрема таке управління ще до Міської

реформи 1892 р. мав Нікополь, органи самоврядування якого були представлені міським старостою, письмоводителем і міщанським старостою. Міський староста тут очолював і міський сирітський суд [1367, с. 551]. Після того, як 6 травня 1893 р. Нікополь єдиний серед південноукраїнських містечок увійшов до списку населених пунктів, в яких дозволялося запровадити спрощене міське громадське управління згідно з новим Міським положенням, тут діяли міський староста і його помічник [1246, с. 59].

Херсонське ж губернське земство ще стосовно періоду до реформи 1892 р. зізнавалося, що відсутність у деяких містечках спрощеного міського управління створює для нього великі ускладнення [1699, с. 145]. Після ж 1892 р. у більшості містечок Херсонської губернії діяли лише волосні правління, а то не було і їх [1512].

Досить показовим у цьому ж плані є формулювання, що міститься у клопотанні юзівських мешканців Г.Т. Круглова і Я.М. Топорова, складеному в 1892 р. на ім'я Міністра внутрішніх справ: “Селище Юзівка, яке перевищує за площею, що воно займає, чисельністю населення і розмірами торгово-промислової діяльності багато наших повітових міст, поставлене в ряду населених центрів імперії в абсолютно виключне становище. Не маючи міського устрою і не входячи до складу якого-небудь поселення або волості, населення селища Юзівки позбавлене прав самоврядування, наданих міським і сільським громадам у сфері господарських їх інтересів. Головні функції державної і громадської влади в цьому посаді зосереджені фактично в руках іноземної компанії, що розпоряджається безконтрольно як особою, так і майном численного місцевого населення” [1978, с. 123].

У цитованому документі Юзівка іменується посадом, хоча офіційно такого статусу вона не мала. Що ж стосується посадів регіону, визнаних такими законодавчо, то єдиним з них, який отримав 6 травня 1893 р. право запровадити спрощене міське громадське управління, згідно з новим Міським положенням, була Нова Прага (тут мало місце певне продовження визнання за цим посадом особливого статусу, оскільки там ще в 1785 р. була сформована

дума, яка згодом передала свої функції посадській ратуші; остання з 1817 по 1864 р. знаходилась у віданні керівництва військових поселень, доки не була передана під управління Херсонського губернського керівництва) [1240, с. 223]. У тих же посадах, які колись мали статус пригородів Миколаєва, діяли Богоявленсько-Покровська, Воскресенсько-Калинівська, Березнеговато-Висунська посадські думи [1512, с. 20-24]. У той же час немає відомостей про наявність інших, крім волосних правлінь, органів управління в посадах Новоархангельську та Новоукраїнці [1512, с. 259, 268-269].

Вельми корисно подивитися на розбудову органів міського самоврядування з ракурсу місця цього процесу в переході від “спільноти” до “суспільства” (Ф. Тенніс) [1853; 1856, с. 423-424] і в плані порівняння форм організації міського населення з іншими, що існували в той самий період — селянською общиною і дворянським самоврядуванням [1783, с. 184-185].

Надзвичайно важливим аспектом і урбанізаційних процесів у цілому, і безпосередньо історії органів міського самоврядування вважаємо взаємини міського самоврядування із земствами, передусім — у питанні виділення міст в окремі земські одиниці. На жаль, попри вельми розлогу історіографію не лише самоврядних міських структур, але і земств [1566; 1684; 2200; 2203; 2186; 2229; 2233; 2235], у тому числі — і безпосередньо південноукраїнських [1828; 1935; 2184; 2212; 2224; 2226; 2232; 2246; 2269], саме цьому аспекту приділено мало уваги, і щодо Південної України заслуговує на увагу теза Д.М. Чорного про те, що “взаємини міст із земствами не набули висвітлення в літературі” [2023, с. 22]. Сам же Чорний згадує лише про клопотання кількох південноукраїнських міст щодо відділення їх від повітових земств, і то акцентуючи увагу на подіях, що мали місце після 1905 р. [2023, с. 152-165].

Згідно з Положенням про губернські і повітові земські заклади, затвердженим імператором 1 січня 1864 р., доволі розлогий список питань управління на рівні губернії та повіту передавався у відання земських губернських (губернське земське зібрання і губернська земська управа) та повітових закладів (повітове земське зібрання і повітова земська управа). Причому части-

на цих питань стосувалася безпосередньо міст, тобто окремі аспекти міського життя потрапили в певну залежність від земського самоврядування. З іншого боку, право вибору гласних земського зібрання, наряду зі з'їздом повітових землевласників і з'їздом виборних від сільських громад, надавалось і з'їзду міських виборців. Губернське ж земське зібрання обиралося повітовими земськими зібраннями. При цьому Положенням обумовлювалося, що в Одесі, як і в двох столицях, завідування земськими справами покладається на міські думи (загальна дума виконує функції повітового зібрання, а розпорядча дума — земської управи). Одеський же повіт повинен мати окремі від міста земські зібрання та управу [1415, с. 1-14]. Тож Одеса направляла представників не в повітове, як усі інші міста регіону, а безпосередньо в губернське земське зібрання, з дотриманням певної пропорції по відношенню до кількості гласних від повітів.

Саме законодавство заклало підвалини незадоволення міст характером їхніх взаємин із земствами. Як констатував у 1880-х рр. С.О. Приклонський, “місто прагне все більше і більше відокремитися від села, що особливо виявляється в постійних суперечках між земствами і міськими управліннями” [1929, с. 333].

Уже на початку 1870-х рр. мало місце серйозне протистояння між Одесою і земськими структурами. У 1871 р., коли уряд поставив питання “про краще влаштування стосунків міст, не виключаючи і столиць, до установ земських”, була створена спеціальна комісія з рівної кількості представників від Одеської загальної думи і Херсонського губернського земства, яка зосередила увагу на вивченні ролі міста у фінансуванні земських справ. І хоча комісія більшістю дійшла висновку, що “інтереси м. Одеси нічим не порушуються на користь губернського земства”, а тому і змінювати характер взаємин між містом і земством немає потреби, члени комісії від Одеси занесли до протоколу думку, що “за своїми розмірами, величезними торговими оборотами, і, нарешті, за значущістю свого міського бюджету, що дорівнює бюджету всієї Херсонської губернії, м. Одеса в близькому майбутньому повин-

на скласти собою окреме ціле, цілком незалежне від земства, і користуватись у справі самоврядування правами не повіту, а губернії”. Показовими в плані оцінки характеру взаємозв’язку міста та повіту були контраргументи, висловлені членом цієї ж комісії з боку земства головою Херсонської губернської земської управи О.С. Ерделі: “Чим продуктивніша в матеріальному і розумовому відношеннях оточуюча місцевість, тим більше вона сприяє розвитку і процвітанню населеного пункту, тим більше вона дає йому різних вигод. У свою чергу, населений пункт, стаючи багатшим і більш промисловим, справляє вигідний вплив на інші поселення оточуючої його місцевості. Таким чином, з’являється обмін взаємних вигод, що породжує солідарність інтересів населених пунктів певної місцевості, і ставить їх у більшу чи меншу залежність один від одного. Без такої залежності немислиме існування окремого поселення, як немислиме існування людини без зв’язку з оточуючим суспільством” [1699, с. 38-39].

Питання про виділення міста в окрему земську одиницю було підняте і Миколаївською міською думою. У 1870 р. під головуванням Миколаївського військового губернатора була створена комісія, до якої увійшла однакова кількість членів від міста і земства. Миколаївці прагнули одержати земський статус, який уже мала Одеса, акцентуючи увагу на могутньому економічному потенціалі свого міста і великих сумах, які воно витрачає на земські справи саме повіту, а не міста [466, арк. 17-21 зв.]. І знов контраргумент земства (цього разу — вже Херсонського повітового) стосувався “загальної справи” і спільних інтересів міста і повіту [1803, с. 156]. Справа позитивно вирішена не була. 21 квітня 1889 р. товариш Міністра внутрішніх справ Плеве повідомив Миколаївського військового губернатора: “при всій увазі до наведених Вашою Превелебністю міркувань щодо клопотання про відділення міста Миколаєва в земсько-господарському відношенні від Херсонського повітового земства, згідно з постановою про те місцевої міської думи, це, подібно однорідним клопотанням по деяких інших містах, не може тепер отримати подальшого, в законодавчому порядку, просування, без загального зв’язку із на-

мірами як щодо облаштування місцевого управління, так і щодо способу встановлення кращого відношення міст до земств повсюди в губерніях імперії” [466, арк. 9].

Невдовзі відбулися зміни законодавства, про які писав петербурзький високопосадовець. Причому йдеться не тільки про прийняття нового Міського положення, але і про затверджені імператором 12 липня 1889 р. положення про земських дільничних начальників, селянські та судові заклади [1470, с. 508-535] і затверджене 12 червня 1890 р. нове Положення про губернські і повітові земські заклади [1471, с. 493-511].

За оцінкою херсонських земських діячів, останній документ не звузив сферу діяльності земських закладів, але суттєво обмежив їхню самостійність у прийнятті рішень: губернатор отримав право опротестовувати постанови зібрань за сутністю, міг зупинити їх виконання у разі, якщо вгледів у них невідповідність законам, вихід за межі земських повноважень, або ж навіть невідповідність “загальним державним вигодам і потребам” чи порушення інтересів місцевого населення; було розширене право протестів місцевої адміністративної влади проти постанов земських зібрань, а також право контролю і ревізії посадових осіб, що обиралися земськими зібраннями [1699, с. 40]. У цьому плані чітко проглядає та ж тенденція на посилення контролю за місцевим самоврядуванням з боку державної влади, що спостерігається і в Міському положенні 1892 р.

Проблему, яка набула актуальності для міст чи не всієї імперії, досить чітко окреслив М.Ф. Страдомський у передмові до брошури з промовистою назвою “Міста і земство. (До питання про врегулювання їх взаємних стосунків)”, що побачила світ на початку 1905 р. Страдомський наголошував, що ці взаємини є вкрай неправильними як у плані представництва для спільного задоволення потреб, так і в плані фінансовому; з одного боку, міста входять до складу земства і сплачують податки земству за його розсудом, через що має місце крайня нерівномірність в обкладенні міст, а з іншого, — міста є відособленими від земства через відсутність їх правильного представництва в

земських установах, через що спільна праця робиться неможливою. До того ж, майже всі міста імперії (за винятком столиць та Одеси) знаходяться в однаковому становищі відносно земства, незважаючи на їхнє різне значення (як обласних, губернських, повітових тощо), на різну чисельність їхнього населення. Разом із тим, до громадських управлінь великих міст висувуються все більші вимоги щодо задоволення різних культурних потреб, але органи міського самоврядування не мають для цього достатньо коштів, частина яких, до того ж, йде на загальнодержавні і земські потреби [1981, с. 3].

Цілком логічно, що наприкінці XIX ст. низка міст висловлювала незадоволення існуючим станом речей. Реагуючи на звернення з місць, Міністерство внутрішніх справ циркуляром від 9 липня 1897 р. звернулося до губернаторів, аби ті після зносин із міськими та земськими установами висловили свої міркування щодо законодавчої зміни взаємин між ними [287, арк. 1-2].

Показово, що з цього приводу Олександрівська повітова управа в доповіді повітовому земському зібранню однозначно заявила, що в повіті немає міст, які могли б бути виділені в самостійні земські одиниці, а тому відповідне питання варто залишити без обговорення [287, арк. 2].

У доповіді Єлисаветградської міської управи 1897 р. зазначалося, що місто витратило на потреби повітового земства в середньому 30 тис. крб., тобто 12 % міського бюджету, а на губернське земство — 10 тис. крб., тобто 5 % бюджету, що було для нього досить обтяжливим. Крім того, зазначалося, що міське самоврядування за свій рахунок виконує в місті більшість обов'язків, покладених на повітове земство: організацію народної освіти, медичної допомоги, прокладання шляхів тощо. Хоча земство і брало участь у фінансуванні відповідних сфер, але, на думку управи, робило це не достатньо активно. У той же час міське самоврядування несло витрати на утримання поліції, пожежної команди, військ, у чому земство не надавало ніякої допомоги, оскільки ці обов'язки на нього не поклалися. Вихід з такої ситуації, який бачили представники міського самоврядування, був далеко не оригінальним: виокремлення Єлисаветграда в окрему земську одиницю і встановлення фіксо-

ваного розміру податку, який виплачувався б лише одноразово губернському земству, а вже звідти б гроші надходили до повітів [1846, с. 50-51].

23 – 29 вересня того ж 1897 р. питання про виділення зі складу земства розглядала Катеринославська міська дума, а 31 липня 1898 р. — міська дума Верхньодніпровська [2023, с. 154].

Того ж 1898 р. питання про відокремлення міста від земства Херсонської губернії знов розглядала Одеська міська дума. Рішення не було прийняте великою мірою через позицію міського голови П.О. Зеленого, який у своїй промові наголосив, що “рвати зв’язок, який встановлювався десятиріччями, порушувати ці спільні інтереси і вигоди, створювати антагонізм між земським і міським управліннями не викликано необхідністю” [1699, с. 39]. Така позиція багато в чому була обумовлена біографією П.О. Зеленого, яка, між іншим, є доволі цікавою ілюстрацією взаємин міста і земства на мікрорівні: Зелений став міським головою Одеси в 1897 р., а до того більше трьох десятиліть, з 1865 р., займався земською діяльністю, таким чином будучи одним з “перших земців” Херсонської губернії [1840, с. 19].

Повернувся до питання про виділення в самостійну земську одиницю і Миколаїв [451, арк. 1-5]. Втім, у доповіді думі 24 лютого 1904 р. міський голова зізнався, що хоча він і підтримав особисто відповідне клопотання перед Міністром внутрішніх справ і його товаришем, але питання швидко вирішене бути не може, оскільки, з одного боку, мають бути заслухані і губернське та повітове земства, які наведуть свої аргументи, а з іншого, — питання має пройти багато інстанцій, включаючи Державну Раду. Тож міський голова висловлював стримане сподівання, що уряд хоча б зверне увагу “на нормальне ставлення земства до м. Миколаєва як платника прибутків” [467, арк. 1-1 зв.].

У 1904 р. лист Олександрівського міського голови про порушення клопотання щодо виділення міст у незалежні від земств одиниці, які змогли б спрямувати всі витрати на покриття безпосередньо міських потреб, був заслуханий на засіданні Херсонської міської думи. Причому Херсонський міський голова, зачитавши відповідний лист, наголосив, що не сумнівається:

гласні не будуть заперечувати нагальної необхідності для міст “звільнити себе від тієї економічної залежності, через яку земство гнобить платіжну спроможність городян і боротьба з якою, за справедливим висловлюванням Олександрівського міського голови, складає одну з похмурих сторін діяльності сучасних міських громадських управлінь”. Справа була передана на розгляд однієї з думських комісій і вирішено поки що не визначати, чи звертатися до вищих інстанцій з окремим клопотанням, або ж зробити його частиною спільного подання уряду “про користь і потреби російських міст”, тобто того подання, яке могло б відбутися на передбаченому з’їзді міських голів, про дозвіл якого вже піднімалося питання деякими міськими управліннями [1362, с. 150-151].

Загалом станом на початок 1905 р. жодна з ініціатив південноукраїнських міст про їхнє виділення у самостійні земські одиниці так і не була доведена до прийняття відповідного рішення на законодавчому рівні. У 1905 ж році розпочалася нова сторінка в історії земств і регіону, і держави в цілому, що було пов’язано з активним включенням земств у політичне життя.

Наголосимо, що висунення містами вимог відокремлення від земства можна вважати лише “вершиною айсберга” тих конфліктів, які мали місце у взаєминах органів міського і земського самоврядування. Більшість же конфліктів обмежувалася взаємними наріканнями і скаргами на те, що та чи інша сторона бере недостатню участь у фінансуванні тієї чи іншої справи, не виконує своїх зобов’язань тощо. Типовою ілюстрацією в цьому плані може слугувати докладно розглянутий нами розвиток ситуації із спорудженням та утриманням Бердянської чоловічої гімназії, яка супроводжувалася багаторічними взаємними наріканнями місцевого міського самоврядування і повітового земства [1215; 1216]. Прикладом конфлікту було і висловлюване новомосковським міським самоврядуванням незадоволення несправедливістю ситуації, коли міська управа, видаючи свідоцтва на торгові і промислові підприємства для міста і повіту, мала право стягувати на користь міста збори лише зі свідоцтв на підприємства, розташовані в самому Новомосковську, тоді як усі

збори зі свідоцтв на підприємства повіту йшли на користь земства. І це при тому, що абсолютна більшість свідоцтв міською управою виписувалася саме на підприємства, розташовані в повіті, оскільки “Новомосковськ відноситься до числа міст зі слабкорозвиненою торгівлею і промисловістю, і кількість підприємств у ньому мізерна” [164, арк. 391-392].

У той же час принципово важливо наголосити, що конфлікти були лише однією, причому багато в чому — не визначальною стороною взаємин органів міського і земського самоврядування, які прагнули знаходити паритет у задоволенні інтересів як міст, так і повітів. Показово, що в ситуації, подібній тільки-но викладеній новомосковській, в інших повітах тієї ж Катеринославської губернії компроміс було досягнуто: Слов’яносербське земство взяло на себе видачу торгових документів на промислові підприємства, а Бахмутське земство видавало від себе місту субсидію на найом писця, який і виписував відповідні папери [164, арк. 392].

Варто враховувати, що серед гласних повітових земських зібрань були доволі широко представлені городяни; вони ж шляхом обрання потрапляли і до губернських земських зібрань. Втім, як свідчить наш аналіз представництва городян (мешканців міст) на засіданнях земства на прикладі Бердянського повітового земського зібрання [1216, с. 472-476], спостерігалася тенденція, що гласні-городяни відвідували засідання не так справно, як гласні від сільських громад. Ще важливіше, що гласні-городяни, як правило, були серед обраних до земських зібрань у меншості, що суттєво впливало на характер рішень цих органів місцевого самоврядування щодо міст. Причому йдеться про характер представництва як безпосередньо другої, “міської”, курії (гласних від міст), так і міського стану в порівнянні із селянством. За підрахунками, зробленими А.С. Маскіною, гласні міського стану в результаті виборів 1866 р. у повітових земських зібраннях Таврійської губернії склали 25,4 % (що і так вдвічі перевищувало відповідний середній показник для земських губерній імперії), 1884 р. — 18,8 %, 1890 р. — 25,5 %. Гласні ж селяни у відповідні роки склали 35,6 %, 50,9 % і 53,4 %. Побіжно зазначимо, що поміт-

ною була і роль дворянства, які у 1866 р. зайняли 34,0 %, а в 1884 р. — 25,5 % депутатських міст, тоді як серед гласних губернського земського зібрання їх представництво коливалося між 66,7 і 60,0 % [2232, с. 6-10]. Крім впливу на діяльність земських установ через безпосереднє в них представництво, дворянські зібрання продовжували зберігати такий вагомий важіль, як предводитель дворянства [1785, с. 220-233].

При аналізі взаємин міст і земств необхідно мати на увазі, що самі губернські та повітові земські установи розташовувалися саме у містах; разом із тим, 6 червня 1894 р. Височайше затвердженою думкою Державної Ради було дозволено, в разі необхідності, проводити термінові засідання повітових з'їздів за межами губернських і повітових міст [1476, с. 447].

В рамках вивчення взаємин міських і сільських поселень побіжно варто звернути увагу на те, які населені пункти виконували функції центрів волостей, тобто нижчих адміністративних одиниць селянського самоврядування. Наш аналіз списків [Додаток Е] дає підстави стверджувати, що, як правило, тільки в разі відсутності у волості жодного міського поселення волосним центром визначалося село а то й “деревня”. Звичайно, чимало містечок не були центрами волостей, але, як правило, це спостерігалось саме у тих випадках, коли центром було визначене інше містечко. Ще більш важливо, що серед центрів волостей знаходимо більшість тих населених пунктів, які і в томах “Міських поселень в Російській імперії” 1860-х рр., і в роботі початку ХХ ст. під редакцією В.П. Семенова-Тян-Шанського [1938] значаться як містечка, а в “Населених місцях Російської імперії в 500 та більше мешканців” видання 1905 р. записані як села. Тож маємо підстави припустити, що саме виконання відповідними населеними пунктами функцій адміністративних центрів волостей впливало на сприйняття їхнього статусу.

Нарешті, зробимо ще одне спостереження щодо місцевого самоврядування на півдні України. Ми принципово не згодні з Р. Лінднером, коли він пише про Південь, що “з огляду на відсутність тут традицій місцевого самоврядування мирові судді не обиралися, а призначалися Міністром юстиції”

[1824, с. 77]. І справа не лише в тому, що в тому самому Донбасі, про який пише Р. Лінднер, мирові судді таки обирались органами місцевого самоврядування, що докладно описано С.Й. Татариним і Н.О. Тутовою [1990, с. 26-27; 1991, с. 190-191]. Ще важливішим є те, що, всупереч твердженню Лінднера, регіон **мав** давні традиції самоврядування. Достатньо згадати про відповідний аспект історії Вольностей Війська Запорозького, в кордони якого входила частина того самого Донбасу. Інша справа, що ці традиції не вписувалися в імперський дискурс, а тому після 1775 р. державою було зроблено чимало, аби вони були забуті. Для цього, зокрема, на Півдні активно і впроваджувалися моделі самоврядування, прийняті в інших регіонах Російської імперії. Тож у цьому плані традиція (але традиція імперська) місцевого самоврядування насправді глибокого коріння на Півдні не мала. Між іншим, у цьому контексті заслуговує на увагу висновок, зроблений Т.М. Плаксієм у результаті дослідження міського самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.: запровадження розпорядчих (дум) і виконавчих (управ) органів самоврядування у містах Середньої Наддніпрянщини у відповідності з Міським положенням 1870 р. стало одним із чинників, який обумовив ліквідацію національних особливостей розвитку системи місцевого громадського самоврядування і сприяв уніфікації системи державного управління та її підпорядкування Російській імперії [2248, с. 14].

Таким чином, зосередження уваги на значущих проблемах законодавчого регулювання нововведень щодо міського самоврядування, на особливостях цих нововведень на теренах Півдня, на найбільш суперечливих питаннях становлення та розбудови відповідних органів (у тому числі — у населених пунктах Південної України, що змінювали свій статус) дозволяє конкретизувати специфіку еволюції системи управління міськими поселеннями. Вивчення же стосунків органів міського та земського самоврядування (передусім — у питанні виділення міст в окремі земські одиниці) дає можливість звернути увагу на неодноспрямованість у сфері організації управління: наряду з тим, що в міських поселеннях Півдня розміщувалася частина органів зе-

мського самоврядування, під чією юрисдикцією знаходилися сільські поселення, самі земські структури і представлені в них “негородяни” мали можливості брати участь в управлінні певними сферами життя міських поселень, що слугувало одним із каналів зв’язку села і міста.

Вивчення еволюції системи управління на півдні України дозволяє констатувати, що впродовж періоду, який досліджується, відсоток офіційних міст регіону, що виконували адміністративні функції (тобто були адміністративними центрами губерній, повітів, градоначальств, військових губернаторств, округів), кардинально не змінився. Якщо на початок 1860-х рр. у регіоні нарахувалось 3 губернських, 16 повітових міст, 3 міста в складі двох градоначальств, 2 міста у складі військового губернаторства, 1 місто — центр округу, 14 безповітових (заштатних) міст, а отже, відсоток міст-адміністративних центрів становив 61,5 %, то у 1904 р. маємо все ті ж 3 губернські, 17 повітових міст, 6 міст у складі чотирьох градоначальств і 18 безповітових (заштатних) міст, тобто відповідний показник дорівнював 54,5 %. Причому цей показник був відчутно нижчим, аніж середньоімперський (загалом по Російській імперії (без врахування Польщі та Фінляндії) і в 1856, і в 1910 роках адміністративними центрами були близько 80 % міст). При цьому для адекватної оцінки ролі міст як адміністративних центрів варто зважати на те, що в наведених вище підрахунках не враховано розміщення деяких керівних структур і чиновників у безповітових містах. Значно ж менший, ніж у цілому по імперії, відсоток у регіоні міст-адміністративних центрів великою мірою пояснюється тим, що значна частина місцевих безповітових міст до 1860-х рр. пріоритетною мали військову функцію, зумовлену геополітичною специфікою Південної України.

Міста продовжували зберігати за собою традиційну домінуючу роль центрів концентрації органів державної влади, чия компетенція поширювалась і на сільську місцевість, у чому можна вбачати елементи “структур довгої тривалості”, які значною мірою впливали на характер урбанізаційних процесів у регіоні.

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. система органів громадського управління в південноукраїнських міських поселеннях зазнала еволюції, яку доцільно розглядати в контексті змін відповідної системи Російської імперії в цілому. При цьому особлива роль, яку відігравала серед імперських міст Одеса, зумовила наявність певної специфіки в реформуванні органів міського самоврядування на Півдні, пов'язаної із розробкою та запровадженням Положення про громадське управління міста Одеси 1863 р., яке багато в чому послужило зразком для Міського положення 1870 р. Загалом же всі законодавчі нововведення у сфері міського самоврядування можна розглядати як звивистий, великою мірою — непослідовний шлях пошуку компромісу між прагненням зберегти контроль з боку держави за відповідною сферою і в той же час перекласти частину державних функцій на плечі самих городян. Реалії реформування системи міського самоврядування слугують доволі показовим проявом нелінійності модернізаційних процесів і в імперії в цілому, і в південноукраїнському регіоні зокрема. “Призвичаєння у містах до самоврядування, себто до інакшого типу політичної ідентичності” як ознака урбанізації виявилось вельми обмеженим, охопивши лише малий відсоток городян Південної України. Сама структура органів самоврядування, наявна в тому чи іншому населеному пункті, великою мірою визначалася його офіційним статусом. Разом із тим, ми не схильні ототожнювати те, що відбувалось із міським самоврядуванням *de jure* і *de facto*: реальна ситуація зі станом органів міського самоврядування в конкретних містах визначалася складним комплексом чинників, серед яких статус цих органів, визначений законодавчо, відігравав важливу, але далеко не монопольну роль (на відміну від структур органів міського самоврядування, їхня діяльність буде розглянута нами в контексті висвітлення окремих сфер життя південноукраїнських міських поселень у відповідних підрозділах).

РОЗДІЛ 4

МІСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК ПІВДНЯ

4.1. Освоєння “міського простору” Південної України: межі, земельна власність, розвиток структури забудови і благоустрій міських поселень

Для вивчення як особливостей “територіального розгортання” урбанізаційних процесів на півдні України, так і місця міських поселень у господарському розвитку регіону доцільно звернутися до поняття “міського простору”, яке все ширше використовується фахівцями різних сфер, дотичними до історичної урбаністики. Погоджуючись із доречністю звернення до вивчення “міського простору” як у широкому (тобто як міської мережі в цілому, що нами вже розглянуто в попередньому розділі), так і в більш вузькому розуміннях (у тому числі — як території окремих міських поселень), ми дивимося на проблему багатоплановіше, ніж географи, які розглядають просторову складність поселенського ландшафту як взаєморозташування поселень і в той же час як планувальну структуру окремого поселення відповідно до природного ландшафту [2045, с. 64]. Тож у цьому підрозділі, крім безпосередньо питання вписування міських поселень у природний ландшафт, ми плануємо розглянути аспекти формування та освоєння “міського простору”, пов’язані із межами міських поселень, їх земельними угіддями, принципами і специфікою забудови населених пунктів, облаштуванням (благоустроєм) “міського простору” тощо. При цьому ми солідарні з Т. Хершбергом, який наголошував, що зміни міського середовища, оточення були більше ніж пасивним фоном для розгортання подій — вони допомагали формувати тенденції та події [2085, р. 6].

Для міст півдня України було характерним те, що їх більшість не знала часів розвитку виключно в межах міських мурів або фортець. Та й для тих із них, які все ж зберегли на своїй території фортеці чи їхні рештки, останні в досліджуваний нами період давно не становили кордонів міської території.

Тож стосовно міст Півдня уже середини XIX ст. ми маємо підстави сказати те, що було сказано Д.М. Чорним відносно і міст інших регіонів України кінця XIX ст.: вони не відокремлювалися видимою межею від навколишнього простору [2023, с. 34]. Щоправда, з тією поправкою, що, як така, межа все ж свого часу була визначена, причому вона місцями була саме “видимою” — йдеться про роботу землемірів і встановлювані ними межові знаки [661-663], а також про застави, що встановлювалися на деяких дорогах при в’їзді до міста. Втім, межові знаки в багатьох випадках не підтримувалися в належному стані, не поновлювалися, а часто — і не переносились в разі зміни міської території. Загалом же варто прислухатися до думки, що існуючі плани міст, складені повітовими землемірами і губернськими межовими конторами, не відповідали новітнім вимогам, а поняття “міська межа” було дуже умовним: міські думи, статистики, податкові органи, поліція, земства, рядові громадяни часто трактували її на свій розсуд [2023, с. 34-35]. Точніше кажучи, різні відомства та установи використовували різні підходи до визначення міської межі, причому між собою ці підходи узгоджувалися далеко не завжди.

Досить типова ситуація зі станом визначеності міської території зафіксована в заслуханій Херсонською міською думою 24 жовтня 1900 р. доповіді Херсонської управи і земельної комісії із промовистою назвою “Про необхідність проведення обміру всієї міської землі”. Гласні думи інформувалися, що генеральне межування відбулось у 1782 р., поновлення межі проведено у 1795 р., а у 1852 – 1855 рр. була проведена докладна зйомка всієї землі спеціально відрядженими для цього цивільними топографами. Тоді міські землі і Херсона, і всіх інших міст ще вважалися казенними і лише знаходились у постійному володінні міст для одержання з них прибутків. Втім, за півстоліття, що минули після останньої зйомки, із міською територією відбулися суттєві зміни. Але всі обміри у цей час носили локальний характер, стосувалися лише окремих ділянок і ніяк не співвідносились із тими обмірами, що мали місце у 1850-х рр. До того ж, з того часу вже встиг змінитися сам ландшафт: були розорані деякі дороги, знищені чагарники, висохли озера, осушені плавне-

ві болота. Всіма цими землями безкоштовно і користувалися орендарі тих ділянок, що до них примикали. Ситуація ускладнювалася тим, що в межах міської землі перебували приватні земельні володіння, чії ділянки чергувалися з міськими вигінними землями, не будучи позначені межовими знаками, що давало можливість розширювати ці володіння за рахунок міста. Тож управа і земельна комісія дійшли висновку про “крайню необхідність” не пізніше літа 1901 р. розпочати новий обмір всієї міської землі, що мало зайняти три роки [1361, с. 355-357].

Отже, маємо підстави констатувати, що для Півдня періоду, який нас цікавить, є справедливою теза про те, що в адміністративній практиці часто мало місце безпідставне і нечітке проведення межі між міською та неміською територією [1941, с. 127]. Це стосується в тому числі і пригородів, хуторів, сіл, садиб, слобод, колоній, поселень при заводах і фабриках, окремих будівель тощо. Віднесення “прикордонних” місцевостей, розташованих на межі міст і “неміст”, до того чи іншого виду поселень багато в чому було довільним і в різних статистичних виданнях [1941, с. 128]. Тож стосовно чисельності передмість при містах регіону ми маємо лише приблизні відомості.

Нами виявлено небагато законодавчих документів, які чітко обумовлювали розширення території південноукраїнських міст за рахунок включення до їх території інших населених пунктів.

Розглянуті нами у другому розділі узаконення щодо надання колишнім адміралтейським поселенням Богоявленську, Воскресенську, Калинівці, Висунську, Березнеговатому і Покровську статусу пригородів Миколаєва були винятком, не типовим для ситуації з регламентацією статусів пригородів, якими згадані поселення можна вважати лише умовно, зважаючи на їх відстань від Миколаєва. Ще точніше буде сказати, що Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Висунськ, Березнеговате і Покровськ були до перетворення на посади пригородами *de jure*, в адміністративному плані, тоді як абсолютна більшість поселень регіону, які іменувалися пригородами, не мали

чітко визначеного юридичного статусу і щодо безпосередньо них не приймалися спеціальні узаконення.

Що ж до інших законодавчих документів, якими передбачалося включення нових територій до міст Півдня, то їх прикладом є затверджене імператором 15 березня 1896 р. положення Комітету Міністрів про розширення площі Ялти, яким спеціально обумовлювалося, що до меж цього міста тепер мають бути включені землі, які примикають до Ялти і зайняті селами Нижньою Ауткою, Кучуком, Біюк-Сараєм, слобідками Шеломе і Низиною, зарічною частиною з дачами вздовж Лівадійського шосе і слободою Балашевою. При цьому зазначалося, що приєднані земельні ділянки залишатимуться у повній власності осіб та установ, які їх придбали раніше на законних підставах [1478, с. 187].

Невдовзі, 15 лютого 1897 р., Миколою II було затверджене положення Комітету Міністрів про розширення площі Сімферополя, що передбачало “включення в планову межу названого міста” Султанського Лугу, садів Бухштаба та Абрикосова, товариства “Ейнем”. Щодо збереження права власності на приєднані ділянки тут містилося те ж формулювання, що і в узаконенні щодо розширення території Ялти [1480, с. 60].

Двома роками пізніше, 9 квітня 1899 р., імператор затвердив ще одне положення Комітету Міністрів стосовно Сімферополя, яким передбачалося включення до меж міста землі товариства “Ейнем”, суміжної з приєднаною згідно з узаконенням від 15 лютого 1897 р., з тим, що ця ділянка залишалася повною власністю товариства “Ейнем” [1483, с. 296].

Важливо, що законодавче визнання за поселенням статусу пригороду не обов’язково означало, що воно за своїм економічним, соціальним розвитком, чисельністю населення поступається місту, до якого входило. Приклад тому — Вірменський Базар, офіційний пригород повітового міста Перекопа. Цей пригород і в першій половині XIX ст. був “більше схожий на місто”, ніж сам Перекоп [1797, с. 38], і на кінець XIX ст. в ньому мешканців було набагато більше, ніж у повітовому місті [1370, с. 2].

Ситуацію із передмістями південноукраїнських міст станом на кінець XIX ст. до певної міри допомагають з'ясувати матеріали перепису 1897 р. [1783, с. 201-203].

Вельми показово в плані нечіткої визначеності із статусом окремих поселень, що від наявного в переписі 1897 р. списку передмість Одеси помітно відрізняється відповідний перелік, що знаходимо в адрес-календарі Одеського градоначальства на 1902 р. [1203; 1372]. Не менш показовим, але тепер уже в плані оцінки специфіки такої складової населення міст, як мешканці передмість, є формулювання, використане в цьому ж виданні: “Населення Одеси складається з міських мешканців і мешканців приміських сіл, які всі числяться одеськими міщанами, хоча за всім складом свого життя, заняттям та промислам наближаються до селян” [1203, с. 65].

Про умовність віднесення того чи іншого поселення при проведенні перепису 1897 р. до міських меж свідчать дані не тільки по Одесі, а й по цілій низці інших південноукраїнських міст. Зокрема достатньо порівняти вже згадане положення від 15 березня 1896 р. про розширення площі Ялти і список передмість цього міста в матеріалах перепису.

На прикладі тієї ж Ялти простежується і поширення “зони впливу” міст (причому в даному випадку маємо на увазі вплив не адміністративний) на прилеглі території, і в той же час умовність віднесення тієї чи іншої заселеної території до такої зони. Як зазначалось упорядниками “Живописної Росії”, навколо Ялти, Алушти та інших населених пунктів узбережжя виникла “безліч чарівних дач” [1677, с. 214]. Тоді як багато з них належали мешканцям цих міст і являли собою літні будинки, в яких можна було мешкати лише в сезон, інші зводилися “мешканцями незатишної російської півночі” [1677, с. 214], які переїздили до Криму і круглий рік мешкали у своїх капітально облаштованих дачах, маючи обмежені зв'язки з розташованим поблизу містом.

Підкреслимо, що містечка, як правило, передмість як таких не мали, хоча в “зоні впливу” багатьох із них і знаходилися розташовані поблизу інші населені пункти.

Щодо кількості населення передмість міст Півдня В.П. Семеновим-Тян-Шанським зроблені такі спостереження: серед “крупних міст” “чисто долиного” підтипу найменший відсоток населення, що мешкало в передмістях, припадав на “казенний” Миколаїв (7,1 %); у Катеринослава (27,8 %) відсоток мешканців передмість набагато більший, ніж в Одесі (18,2 %), оскільки “Катеринослав ріс також вільніше Одеси”. Серед “великих міст” цього ж підтипу, найбільше передмістя у Херсона (44,0 %), “на який, під боком у Миколаєва, тривалий час не зверталась особлива адміністративна увага”. Єлисаветград “виріс вільніше” за Таганрог, і тому в нього мешканців передмість відносно більше (34,2 %). Щодо “середніх” і “малих міст”, то приблизно в третини перших і у чверті других передмістя “сильно розвинені”. Нарешті, серед “городків” лише 3 (Великий Анадоць з Ольгіним, Веселі Терни з Новопавлівкою, і Гальбштадт з Альт-Нассау, Гоффенталем і Мунтау) мали людні передмістя (67,1 %, 52,1 % і 50,2 % відповідно) [1956, с. 151-157].

Про передмістя міст виділеного ним “південного садівницького типу” В.П. Семенов-Тян-Шанський не робить ніяких узагальнень, хоча зі складених ним таблиць випливає, що серед “великих міст” у Севастополі в передмістях мешкало 47,3 % населення, тоді як у Сімферополі — лише 12,2 %; в “середніх містах” відповідний показник становив: у Керчі 29,3 %, Феодосії — 49,9 %, Ялті — 30,6 %; серед 4 “городків” передмістя мала лише Балаклава — 20,8 % [1956, с. 165-166].

Так само Семенов-Тян-Шанський ніяких спостережень не зробив і стосовно передмість міст “гірничозаводського типу”. Згідно ж з його таблицями “велике місто” Юзівка в передмістях мало 19,3 % населення; “середні міста” Луганськ — 14,0 %, Бахмут — 2,3 %, Горлівка (з Корсунню) — 31,1 %. Жодне з 5 “малих міст” передмість не мало. Серед 17 “городків” даного типу в регіоні лише Олександрівка (Кремінна, з Григор’ївським) мала передмістя, де мешкало 28,6 % населення [1956, с. 173-176].

Втім, щодо наведених вище цифр і спостережень маємо зробити кілька зауважень. По-перше, в низці випадків із “городками” великий відсоток на-

селення їхніх передмість обумовлений тим, що під час перепису за цими “городками” записувалось і населення сусідніх населених пунктів, які реально за людністю і рівнем розвитку мало відрізнялися від них. Так що передмістями такі населені пункти можна вважати лише з великою часткою умовності. До того ж, варто не забувати, що переважна більшість населених пунктів Півдня, віднесених Семеновим-Тян-Шанським до “городків”, офіційно не вважалася міськими поселеннями. По-друге, заслуговує на критику саме пояснення В.П. Семеновим-Тян-Шанським причин різної ситуації із чисельністю населення передмість. Зокрема не можна погодитись із тим, що на губернський центр Херсон “не зверталась особлива адміністративна увага”.

Загалом є підстави казати, що в період, який досліджується, уже намітився процес перетворення низки великих міст регіону на констеляцію “природних зон”, кожна з яких мала своє специфічне середовище і свою особливу функцію в міській економіці в цілому.

Маємо на увазі ті “природні зони”, що виділяються соціологами Чиказької школи і є “природними” саме тому, що мають свою “природну історію”, часто виникали незаплановано і виконували певну функцію, навіть якщо вона могла суперечити чийсь планам. Саме наявність таких “природних зон” із їхніми специфічними функціями, на переконання Р. Парка, вказує на те, чим місто виявляється при більш прискіпливому аналізі — не просто артефактом, а певною мірою організмом. Якщо казати конкретніше, то характер співвідношення різних “природних зон” найбільш чітко виявляється саме в стосунках “місто – передмістя”. Передмістя великих міст є продовженням міської громади. Кожне передмістя, “виштовхнуте у відкриті простори”, відрізняється за своїм характером від інших передмість. А саме велике місто являє собою “величезний сортувальний механізм”, який “відбирає” людей, більш за все пристосованих для проживання в тій чи іншій його частині. Як правило, чим більше місто, тим чіткіше визначені функції його передмість. Місто зростає в ході експансії, але набуває свого особливого характеру в ході

селекції і сегрегації свого населення, так що кожен індивід знаходить місце, де він може жити чи де він повинен жити [1901, с. 7; 2126].

Звичайно, спроба застосувати викладену схему американських соціологів ХХ ст. до південноукраїнських міст ХІХ ст. виявляє цілу низку моментів “неспівпадіння”, що зумовлюються як самими розбіжностями в хронології, так і специфікою історичного розвитку Південної України в реаліях Російської імперії. Це стосується, зокрема, “свободи вибору індивідами” району місця для проживання. Разом із тим, у плані “природності” принаймні частини південноукраїнських передмість, а також їхньої функціональної спеціалізації сумнівів не виникає.

У цьому контексті достатньо звернути увагу на саму топоніміку міських передмість, у назвах багатьох з яких відбилася специфіка складу їхнього населення або ж їхня спеціалізація [1783, с. 206-207].

Доволі красномовні дані щодо вписування у природний і соціогенний ландшафт передмість Одеси знаходимо в “Працях Одеського статистичного комітету”. Згідно з ними Молдаванка примикала безпосередньо до міста, відділяючись від нього колишнім зовнішнім бульваром; частина передмістя лежала на правому березі Водяної балки; інша ж частина цієї місцевості, що переходила на лівий берег, іменувалася Бугаївкою. Пересип займала піщану, низинну рівнину, що примикала до моря. Романівка являла собою поселення, відокремлене від міста балкою і розташоване, на відміну від Пересипу, на крутому схилі. Пригороди Млини розмістилися “на схилах між щілинами” Водяного яру і на рівнині праворуч від нього. Територія між Млинами і Молдаванкою іменувалася Воронцовкою і була зайнята товарною залізничною станцією, вокзалом і майстернями. Низка хуторів і дач, що входили до складу міста, частково перемежувались із кварталами передмість, але більша їх частина тягнулася вздовж узбережжя на південь. Серед поселень, розміщених на міській землі, починаючи від Нової слобідки на північний захід, йшли Криві хутори, Куяльницькі хутори, Усатове, Нерубайське і Фоміни хутори. На самій межі міської землі розташовувалися Гниляково і Холодні хутори; на

захід і південний захід — Дальник, Татарка, Сухий Лиман; на південь, поблизу моря — Великий, Середній і Малий Фонтани. Причому ці поселення “мали загальний вигляд, властивий поселенням Новоросійського краю”, і розташовувалися по схилах ярів і балок [1620, с. 7-8].

Загалом же про площу південноукраїнських міст маємо можливість скласти певне уявлення завдяки статистичним виданням, що побачили світ у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, згідно з матеріалами “Міст Росії в 1904 році”, серед офіційних міст Катеринославщини найменша площа була у Бахмута (2,7 кв. верст), найбільша — у Катеринослава (14,5 кв. верст). По Таврійській губернії найменшу площу мала Балаклава (0,5 кв. верст), найбільшу — Єнікале (7,3 кв. верст). По Херсонській відповідні позиції займали Очаків (1,1 кв. верст) та Ананьїв (21,2 кв. верст). Як видно, відповідні показники мало корелюються з місцем відповідних населених пунктів в адміністративній ієрархії міст. Більше того, серед населених пунктів кожної з трьох губерній за цими даними найбільшу площу мали аж ніяк не офіційні міста. Так, найбільшим у Катеринославській губернії було село Кам’янське, що мало площу 59,3 кв. верст, у Таврійській — село Велика Знам’янка — 60,0 кв. верст (містечко Великий Токмак мало площу 23,9 кв. верст), у Херсонській — містечко Новий Буг — 28,8 кв. верст [Додаток Ж].

При всьому різноманітті підходів до визначення площі міських володінь все ж маємо констатувати, що в цілому частка таких земель у загальному земельному фонді була доволі незначною. Для прикладу, за підрахунками статистичного відділу при Херсонській губернській земській управі у 1890 р. землі міст і посадів, розташованих на території губернії, включаючи і Миколаївське військове губернаторство та Одеське градоначальство, становили 4,2 % від площі губернії, тоді як під приватним землеволодінням знаходилось 45,2 % (плюс ще 9,4 % під землеволодінням німецьких колоністів), у власності селянських громад і товариств — 31,7 %, Міністерства державного майна — 6,0 %, церков — 1,0 %, болгарських громад і товариств — 0,9 %, єврейських громад і товариств — 0,8 %, удільного відомства — 0,3 % [1783, с.

209]. У цілому незначним був і відсоток земель, що перебували у розпорядженні містечок регіону (у вищенаведених підрахунках відповідні дані увійшли переважно до груп “власність селянських громад і товариств” і “приватне землеволодіння”).

У досліджуваний період перший законодавчий документ, що серйозно змінював регулювання земельних прав міст, був прийнятий 4 травня 1864 р. Йдеться про затверджену Олександром II думку Державної Ради, якою наказувалося зупинити подальше наділення міст додатковими вигінними землями, і на майбутнє робити це як для міст, так і для містечок лише за узгодженням Міністрів внутрішніх справ і державного майна [1415, с. 403].

За формулюванням статті 4 Міського положення 1870 р. коло дій міського громадського управління обмежувалося “границями міста і відведених йому земель” [1430, с. 823], тобто два названі поняття не визнавалися за тожні. Згідно зі статтею 116 Міського положення, міське громадське управління мало право на придбання та відчуження від імені міста нерухомого і рухомого майна, на укладення договорів і виступ у суді по майнових правах міста. Стаття 120 передбачала, що міські землі, призначені по міському плану під площі, вулиці, провулки, тротуари, проходи, мости, переправи, а також водні артерії, що перетинають міські землі, залишаючись міською власністю, перебувають у спільному всіх користуванні і не можуть відчужуватися міським самоврядуванням без зміни плану міста [1430, с. 834].

Отже, законодавство визнавало право власності міст на міській земельний фонд, право встановлення плати за користування цими землями тощо. Л.О. Цибуленко зазначає, що під поняттям “міські землі” Сенат розумів увесь обсяг у межах міської території та всі відведені місту землі, що закріплювалися не міським планом, а планом генерального межування. Усі відмежовані за цим планом землі належали до міської, а не повітової території незалежно від їх господарського призначення і місця розташування. Щоправда, Цибуленко при цьому посилається на сторінку 1052 першого відділення XLV тому II

зібрання Повного Зібрання законів Російської імперії [2015, с. 20, 123], тоді як у відповідному томі лише 896 сторінок.

При тому, що Міське положення 1870 р. не обумовлювало право міст на вигінну землю, тим самим фактично зберігаючи останню у власності казни, вже 10 листопада 1871 р. Олександр II затвердив думку Державної Ради, згідно з якою при запровадженні Міського положення відведені містам вигонні землі мали надаватись їм у повну власність [1434, с. 497-498].

Міським положенням 1892 р. контроль з боку державної влади за розпорядженням органами громадського управління міським земельним фондом посилювався: затвердженню губернатора відтепер підлягали всі рішення дум зі встановлення розцінок планових міських земель, призначених під забудову і “врегулювання” міського поселення, про умови викупу садибних місць, що перебували в безстроковій оренді. Крім того, на затвердження вже Міністра внутрішніх справ мали передаватися всі рішення дум щодо відчуження нерухомості, яка належала містам (за винятком “маломірних місць”, призначених за міським планом під забудову приватними будівлями і “врегулювання міського поселення”) тощо [1474, с. 443-444].

Таким чином, органи міського самоврядування були обмежені в праві розпорядження міським земельним фондом, хоча прибутки з останнього становили вельми важливу статтю надходжень до міського бюджету.

Доцільно простежити регламентацію земельної власності населених пунктів Півдня, що одержували статус міста. Думкою Державної Ради, затвердженою 26 березня 1862 р., про перейменування Маяків на безповітове місто губернському керівництву доручалося розпорядитись щодо складання плану новоутвореного міста і подати пропозиції по відведенню йому вигінної землі в передбаченому законодавством розмірі, причому незалежно від площі земель під виноградниками і фруктовими садами, що розводилися мешканцями. Губернське керівництво мало перевірити і докладно пояснити, чи немає перешкод застосуванню по відношенню до земельної власності Маяків статей Статуту про казенні поселення [1410, с. 272].

У положенні Комітету Міністрів від 5 листопада 1876 р., яким у правах міста затверджувались Олешки і до меж міста офіційно включалась однойменна слобода, спеціально зазначалося, що поки що не робиться ніяких уточнень із прав міста щодо земель та оброчних статей цієї слободи, оскільки ці питання будуть вирішуватися передбаченим для таких справ порядком [1449, с. 428].

Положенням від 3 вересня 1882 р. про створення Луганська обумовлювалося, що цьому місту, за узгодженням Міністрів внутрішніх справ і державного майна, має бути надана визначена кількість вигінної землі (700 десятин з південної частини Красноярської оброчної статті) на загальних для подібних випадків підставах [1463, с. 395-396].

У положенні Комітету Міністрів про надання статусу міста селищу Алушті з прилеглими до нього приватними земельними ділянками від 31 травня 1902 р. спеціально зазначалося, що, згідно із наданим Таврійським губернатором планом, площа міських земель тут дорівнює 332 десятинам 412 квадратним сажням. Обумовлювалося, що землі в межах міста, за винятком тих, що знаходяться під “місцями загального користування”, мають залишатися у повній власності тих осіб та установ, яким належали і раніше. За особами ж селянського стану, які мешкали на цій території і не побажали б бути причисленими до міських станів, зберігалось право на поземельний устрій, який вони мали і раніше [1489, с. 412].

Нарешті, у затвердженому 10 травня 1903 р. положенні про зміну статусу Генічеська з містечка на місто було записано, що площа міста приблизно складає 244 десятини. Тут же містилися формулювання про збереження прав власності на землю і на поземельний устрій, що містились і в згаданому законенні щодо Алушти. Щоправда, без уточнення щодо земель під “місцями загального користування”. Міністру внутрішніх справ доручалося зробити розпорядження про надання Кабінету Міністрів додаткових міркувань про точні межі майбутнього міста [1491, с. 494].

Набагато складнішою була ситуація із межами тих міст регіону, які існували вже доволі тривалий час і реальні кордони яких розширювалися часто без належної фіксації. Що ж до законодавчого закріплення змін у складі земельної власності таких південноукраїнських міст, то в Повному Зібранні нами виявлені документи про розподіл між Балаклавою, її передмістям Кадикой та сусідніми поселеннями земель та лісів колишнього Балаклавського грецького піхотного батальйону (29 жовтня 1861 р.) [1408, с. 395-396]; про передачу у власність Одеси території Одеського деревного розсаднику (29 жовтня 1865 р.) [1419, с. 120]; передачу у власність Морського відомства земель міст, громад і приватних осіб, на яких розташовувалися Чорноморські та Азовські маяки (9 березня 1882 р.) [1463, с. 81-82]; передачу Севастополю ділянки землі Морського відомства (17 березня 1892 р.) [1474, с. 177-178]; обмін ділянки казенної землі в Севастополі на севастопольську міську землю поблизу Балаклави (31 січня 1900 р.) [1485, с. 72-73]; цілу низку узаконень про передачу земель під порти, шляхи, залізниці тощо.

Що ж стосується інших, крім міст, міських поселень Півдня, то заслугоує на увагу, що при наданні колишнім адміралтейським поселенням Богоявленську, Воскресенську, Калинівці, Висунську, Березнеговатому і Покровську статусу пригородів Миколаєва вони зберегли свої землі за собою. Причому в приватній власності поселенців знаходилися лише присадибні ділянки, які можна було передавати в спадщину і відчужувати. Зберігалося право общинного користування полями та пасовиськами, як і наполягали мешканці пригородів на свої зборах. Разом із тим, віддавати цю землю в оренду пригородні думи могли лише з дозволу Миколаївського військового губернатора [1811, с. 38-39].

У значно скрутнішому становищі знаходилося містечко Нікополь, яке у ті ж роки, коли влаштовувалися зазначені вище пригороди Миколаєва, не мало власної землі, а отже, і власної нерухомості. Через це нікопольським городянам (духовенству, дворянам, купцям та міщанам) доводилося сплачувати, крім окладу на нерухомість, ще гроші громаді державних селян за присадиб-

ну (під будинками і дворами) землю. До того ж, ця власність не приймалася в заставу, а продаватись із публічних торгів могла лише під знесення [1722, с. 153-154].

Загалом же міські землі належали до кількох груп. Перша, яка і давала прибутки до бюджету: безпосередньо в місті — ділянки під будівлями, торгові майданчики, сади; за містом — вигонні землі, лісові, орні й сіножатні угіддя, пристані, рибні промисли тощо (причому такий наведений Цибуленко розподіл не був настільки чітким, адже, скажімо, пристані могли знаходитись і в самому центрі міста). Друга група — землі, які, за не досить вдалим формулюванням херсонської дослідниці, “служували для виконання покладених на них повинностей”: ділянки під казармами, поліцейськими та арештантськими будинками, а також землі “для задоволення суспільних потреб” — під лікарнями, церквами, богодільнями, монастирями тощо. Третя група — землі, які перебували в громадському користуванні: вулиці, майдани, сквери, канали, дамби тощо. Нарешті, четверта група — приватновласницькі дворові ділянки як предмет обкладання міськими, земськими і державними податками [2015, с. 22].

Поширеною залишалася практика самовільного захоплення земель. Відповідний аспект, у більших чи менших масштабах, присутній в історії чи не кожного південноукраїнського міста, досить наочно ілюструється розгортанням подій у Катеринославі. Там ще до Міської реформи 1870 р. загарбання землі, значною мірою обумовлене швидким зростанням населення, відбувалося у двох напрямках: біднота потай обживала балки та байраки, тоді як заможні, наділені владою люди та їх родичі діяли відкрито і широко. У 1870-х рр. через певний застій міського життя і спад темпів збільшення людності обсяги захвату земель дещо зменшились. Новий етап епопеї із загарбанням міських земель розпочався у 1880-х, коли місто почало розростатись у напрямку до залізниці. Прагнучи краще облаштувати цю територію, дума відмовила у виділенні тут нових ділянок для заселення, втім, це лише спровокувало самовільне заселення місцевості біля вокзалу. Черговий акт дійства

був пов'язаний із будівництвом Брянського заводу. Поки міська управа у 1886 р. обмірковувала, як впорядкувати заселення землі, що межувала з територією заводу, там самовільно виросло людне поселення, Чечелівська слобода, причому готові будинки привозили туди вночі, тут же ставлячи їх на місце та огороджуючи парканами. А у 1891 р. місцева влада із подивом для себе виявила існування самовільно забудованої слобідки за єврейським кладовищем [1714, с. 147-148].

Мали місце і непорозуміння з приводу того, кому належать ті чи інші території. Досить показовою була ситуація, коли у 1899 р. з приводу неврожай Херсонська міська дума розпорядилася з'ясувати економічний стан населення міських хуторів, аби визначитись із розміром необхідної допомоги. Коли “спостерігач за міською землею” Фельдман розпочав складання відповідних карток (“перепис”) у Кіндійських хуторах, до нього з'явилися писемні хуторяни із протестом проти питання “На чийй землі садиба — на міській чи власній?”, заявивши, що “все підгороднє населення без винятку вважає себе тільки власниками садибних ділянок”, і на цій підставі відмовившись від надання потрібних відомостей. При цьому було заявлено, що хуторяни на сході самі складуть список нужденних і звернуться із ним не до міста, а до земства, яке і в минулі неврожайні роки неодноразово їм допомагало. Та сама ситуація повторилась і у всіх інших “підгородніх” хуторах [1900, с. 165].

Разом із тим, наведені вище факти аж ніяк не означали, що органи місцевого самоврядування залишались байдужими до зазначених проблем. Від їх вирішення великою мірою залежав добробут міст, а отже, обговорення питань, пов'язаних із земельним фондом, було серед пріоритетних на багатьох засіданнях дум чи не кожного міста, про що свідчать опрацьовані нами протоколи таких засідань.

Трансформовані в результаті міських реформ органи громадського управління містами, певною мірою відчуючи себе в більшій відповідальності за забезпечення місцевих, а не державних інтересів, досить часто вступали в земельні конфлікти з державними відомствами. Зокрема, не зважаючи на те,

що Херсонська фортеця була ліквідована ще в 1835 р., наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. міське самоврядування продовжувало сперечання з військовим відомством за її території та розташовані там споруди, так само як у 1890-х рр. розглядалися у судах суперечки з казною про права власності на землі скасованого в Херсоні адміралтейства [658, арк. 1-4 зв.].

Органами міського самоврядування були випрацювані схеми оренди різних категорій земель, передусім орних, системи заохочення використання досягнень агрокультури. При цьому в різних містах по-своєму вирішували питання пошуку компромісу між прагненням збільшити міські прибутки від земельного фонду і в той же час враховувати необхідність зважати на соціальний чинник поземельних відносин, захищати інтереси представників міської громади [2015, с. 44]. Саме останніми міркуваннями пояснювалося встановлення пільгової орендної плати для певних категорій городян, дрібнення земель міських вигонів, аби, як зазначалося у доповіді Херсонської управи і земельної комісії, “дати можливість найбільшому підгородньому населенню самостійно орендувати, в малий розмірах, міську землю, позбавившись таким чином від залежності та експлуатації заможних хуторян, які орендують міську землю в кількості, недоступній бідним людям” [1361, с. 357] (показово, що майже аналогічна аргументація використовувалась і в деяких інших містах регіону) [1695, с. 106].

Втім, маємо підкреслити, що характер дій органів міського самоврядування різних міст Півдня аж ніяк не був тотожним, оскільки, крім безпосередньо законодавства, визначався складним комплексом чинників, починаючи від персонального складу дум і завершуючи економічним станом міста в той чи інший рік. Тож поряд із піклуванням про незаможних мешканців маємо і факти, коли Оріхівська міська дума своїм рішенням повністю усунула всіх оріхівських же селян від участі в торгах за оренду міської землі, незважаючи на те, що ті, здавна мешкаючи в місті, виконували всі міські повинності і брали участь у виборах. Як наслідок, міські землі опинилися в руках купців та інших заможних городян, які з чималою вигодою для себе стали здавати її

тим же селянам. У цьому ж ключі діяла і Новомосковська дума [1929, с. 266-267]. Загалом же принципово відмітити, що орендні відносини у досліджуваній період не були чимось специфічним саме для міських земель; зокрема Н.Р. Темірова доводить, що на півдні України в пореформений період поміщицьке землекористування було значно меншим від землеволодіння, і орендні відносини (“супутники капіталістичного способу виробництва”) були велими поширеними в сільській місцевості [1992, с. 135-142].

Важливою складовою господарського розвитку і в той же час знаковим елементом урбанізаційних процесів на півдні України можна вважати розвиток структури забудови міських поселень.

Сучасні архітектори, розглядаючи містобудування в широкому сенсі, включають до нього, крім безпосередньо будівництва і реконструкції поселень, законодавче регулювання відповідної сфери, соціальне та економічне планування, архітектурне та економічне планування, наукові дослідження [1665, с. 6]. Із певною умовністю таке розуміння може бути застосовано і до містобудівних процесів, що мали місце на півдні України в досліджуваній нами період. При цьому важливо, що містобудування не варто ототожнювати із проектуванням та зведенням будинків і споруд, адже воно спрямоване на просторову організацію території, середовища розселення, а не на формування окремих елементів цього середовища [1665, с. 6].

Один із провідних російських урбаністів О.М. Лола відзначає, що ще з часів Катерини II держава взяла під свій контроль розробку та реалізацію проектів планування та забудови міст, починаючи з указу “Про виготовлення всім містам, їх будівництву і вулицям, спеціальних планів для кожної губернії окремо” (щоправда, при цьому Лола, не будучи істориком, робить малозрозуміле посилання на “Повне Зібрання законів Російської імперії. В 42-х томах. СПб. 1839 – 1913 рр.”, плутаючи матеріали різних зібрань і, разом із тим, не вказуючи не те що сторінку, але й номер потрібного тому) [1827, с. 56, 320].

Згідно з Міським положенням 1870 р. зміни в затверджених для міст планах, а також нові плани для міст, які їх ще не мали, повинні були затверджуватися після прийняття міськими думами, для губернських міст — Міністром внутрішніх справ, для інших міст і для посадів — губернатором [1430, с. 833].

Між іншим, затвердження нових планів міст було одним із шляхів узаконення змін території останніх (шляхом, який діяв поряд із розглянутими нами вище). Зокрема у 1874 р. міському громадському управлінню Ялти за посередництвом генерал-губернатора саме таким чином вдалося домогтися розширення меж міста: П.С. Коцебу підніс імператору, який перебував у Лівадії, щойно складений міським управлінням план міста, і Олександр II його схвалив. Так Ялті відійшли землі майже до самої Лівадії, і територія повітового міста з 4 – 5 десятин зросла майже до 500 [1940, с. 37].

Міське ж положення 1892 р. обумовлювало, що на затвердження губернатора мають передаватися рішення дум повітових і безповітових міських поселень щодо зміни або затвердження нових їхніх планів, причому губернатор повинен узгоджувати це питання, в разі зміни плану у зв'язку з відведенням ділянок для потреб судноплавства, з керівником місцевого округу шляхів сполучення, а в разі розташування міського поселення “в районі фортеці” — з комендантом останньої. Рішення ж дум про зміни або нові плани губернських міст і міст, що входили до складу градоначальств, мали передаватися на затвердження Міністра внутрішніх справ. Причому він мав узгоджувати плани таких міських поселень, розташованих “в районах фортець”, з Військовим міністром, плани Севастополя — з Військовим же міністром і Управляючим Морським міністерством, а плани, які мали змінюватися з огляду на потреби судноплавства — з Міністром шляхів сполучення [1474, с. 443-445].

Досліджуючи відповідну проблематику, архітектор Н.В. Мельник дійшла висновку, що епоха становлення містобудування півдня України в період кінця XVIII – початку XX ст. породила різноманіття варіантів планувальних рішень; кожного разу реалізація містобудівничого задуму узгоджувалася з

топографічним, соціально-демографічним чинниками та ув'язувалася із економічними завданнями. Принцип регулярної системи реалізувався на Півдні у варіантах компактних, лінійних, дисперсних, лінійно-дисперсних структур [2234, с. 50].

На думку Н.В. Мельник, регіональні особливості містобудівної історії півдня України кінця XVIII – початку XX ст. полягали перш за все у “величезному досвіді планувального розвитку, який був здійснений” на цих територіях. Причому і в період закладки південних міст, і при їх перебудові принципів планувальні рішення відповідали правилам класицизму. Що ж до “особливостей, що відрізняли” безпосередньо Одесу, Миколаїв та Херсон, то її Н.В. Мельник вбачає в ансамблевості історичних міських центрів, що зумовлювалось обов'язковим рішенням композиції центру міста ще на планувальному рівні. Необхідність цього диктувалася зокрема географічними та кліматичними умовами степового спекотного Півдня, які вимагали інсоляції, провітрювання міської території. Топографічні умови регіону диктували потребу детальної розробки планувань, серйозної інженерної підготовки території, узгодження інженерних та архітектурних рішень [2234, с. 66-67].

“Детальна розробка планувань” зовсім не означала, що городяни її обов'язково чітко дотримувалися. Тут показовою була ситуація в Ананьєві. План міста був складений і височайше затверджений ще в 1835 р., на його підставі територія розбита на вулиці та квартали. Але місто ще тривалий час заселялося не за планом, причому його мешканці нерідко самовільно освоювали ділянки більшого розміру, ніж передбачалось. Тільки у 1874 р. місцева влада приступила до “правильного розпланування міста, щоб здійснити в натурі той план, який топографи начертали на планшетах”. Лише тоді місто було реально розбито на вулиці і квартали згідно з планом 1835 р. Причому міському голові І.Я. Коневському довелося долати серйозний спротив з боку обивателів. Але і після того, як місто отримало широкі прямі вулиці, а будівлі були згруповані в правильні чотирикутники, продовжували зберігатися деякі відхилення “від цієї правильності” [1695, с. 37-38].

Н.В. Мельник підкреслює важливість того факту, що ще при закладці квартальні простори Одеси, Миколаєва та Херсона проектувалися зі врахуванням перспективи розвитку. Їх початкові розміри, зберігаючи свої основні параметри, дозволяли цим містам упродовж більш ніж півтора століття зберігати комфортність простору без суттєвих його трансформацій. На початковому етапі забудова в рамках кварталів не була суцільною, причому в центральних кварталах спочатку великою була кількість одноповерхових будинків, і лише згодом міста почали рости уверх. Окремі квартали відводилися під особняки та церкви. Групи кварталів об'єднувалися для влаштування торгових площ і базарів [2234, с. 97].

Вивчення нами (у тому числі — і із застосуванням методу натурних досліджень) планування і забудови інших, крім розглянутих Н.В. Мельник, міст, дозволяє стверджувати, що тільки-но перелічені характеристики планування були притаманні не лише Одесі, Миколаєву та Херсону. Зокрема фактично всі вони можуть бути застосовані до іншого, значно меншого, портового міста регіону, Бердянська, чий план був затверджений імператором 19 квітня 1862 р. [1410, с. 335-336]. На цьому плані було ще відсутнє позначення і номерів кварталів, і будинків у них, і цілої низки окремо розташованих споруд. Цікаво, що в багатьох краєзнавчих виданнях передруковується план Бердянська, на якому вже є відповідні доповнення, але все одно пишеться, що це саме план, затверджений імператором 19 квітня 1862 р. Реально ж документ складений не раніше 1876 р., оскільки саме тоді була зведена зображена на ньому Бердянська чоловіча гімназія [1216]. Цікаво, що коли в 1945 р. колишній викладач гімназії показав цей план прибулому із обласного центру архітектору, який уже встиг ознайомитись із містом, той зробив професійний висновок: “Забудова міста відбувалась у повній відповідності з генеральним планом. Та ж мережа вулиць, ті ж квартали, два в’їзди в місто з верхньої тераси на широкі вулиці, що обрамляють місто із заходу та сходу, названі на плані проспектами. Західна веде в порт, названий гаванню. Собор, базар, сквер — усе на своїх місцях. Той же недолік планування: залом вулиць, що

закриває вид на море. Задля чого він зроблений? Зрозуміло: щоб на набережній не було гострих і тупих кутів” [1573].

Певну особливість мало планування Єлисаветграда. Це місто було одним із найбільших ярмаркових центрів, і великі його території поблизу центру впродовж другої половини ХІХ ст. не забудовувалися, зберігаючи функції ярмаркових площ. Тільки на межі століть у центрі міста розгорнулось активне будівництво.

За спостереженням Н.В. Мельник, вулиці центральних частин Одеси, Миколаєва та Херсона відрізнялися композиційною стрункістю і чималою шириною, що забезпечувалося визначенням правил забудови: обумовлювалась як “червона” (лінія забудови вздовж вулиці), так і “блакитна” лінія (що визначала висотність будівель). Перспектива вулиць орієнтувалася на певний акцент — домінуючий об’єкт. Багато з центральних вулиць мали вихід на площі або ж “природно вписувалися” в мальовничий прибережний ландшафт [2234, с. 97].

Мусимо підкреслити, що Мельник робить свої спостереження виключно на підставі вивчення центральних частин міст. Тож їх не можна поширювати на міську територію в цілому [473; 600; 601; 1165; 1174; 1176]. Певне уявлення про вулиці та забудову передмість Одеси можна скласти на підставі матеріалів видання “Одеса 1794 – 1894”, які дають досить строкату картину, відмінну від наведеної Наталією Василівною: найближчі до центру вулиці Молдаванки “нагадують міські”, але вже відрізняються від них висотою та якістю будівель; вулиці Бугаївки розташовані вкрай неправильно, провулки вузькі тощо [1894, с. 43-44].

Разом із тим, центральні вулиці цілої низки центрів градоначальств [558; 560], повітових [1066; 1067] і навіть заштатних міст регіону також описувалися сучасниками як “прямі і широкі”, що великою мірою зумовлювалося все тими ж перевагами планування. Зокрема про Керч у 1894 р. писалося, що “місто має доволі привабливий вигляд завдяки правильному плануванню вулиць, доволі широких” [1685, с. 52]. Прямі і широкі вулиці [2047, с. 60] мав

центр у досліджуваній нами період заштатного Вознесенська, який колись, за Катерини II, П. Зубов задумав як “столицю” однойменного намісництва [1681, с. 493]. У той же час один із аутсайдерів серед повітових центрів регіону за показниками свого економічного розвитку, Верхньодніпровськ, мав лише чотири вулиці, і навіть на початку ХХ ст. “зовнішнім виглядом нагадував велике село” [1375, с. 128; 1921, с. 10; 1987, с. 8, 11]. Винятком серед південноукраїнських міст, яке і на початок ХХ ст. зберігало свій вигляд, притаманний йому ще за часів до приєднання до Російської імперії, можна вважати Бахчисарай, про який Є. Марков писав, що він чи не єдиний у Криму повністю зберіг “свою татарську фізіономію”, і коли ви їдете по його вузьких звивистих вулицях, то забуваєте, що знаходитесь “в Росії”, й уява сама собою переносить вас до Каїру чи Алеппо [1677, с. 220].

Важливим чинником, який формував своєрідну модульність міського середовища, була система землекористування, при якій приватний забудовник не мав можливості дроблення або укрупнення визначених при нарізці внутриквартальних ділянок. Це мало забезпечити цілісність і масштабність забудови в цілому [2234, с. 97]. Втім, у тій самій Одесі при досить стійкій тенденції зростання вартості земельних ділянок, особливо в центральних районах міста, забудовники знайшли інший вихід — знесення зведених раніше малоповерхових будинків і будівництво на їхньому місці 3 – 4-х поверхових доходних житлових будинків з метою максимального збільшення прибутків. Це ж прагнення призводило до надзвичайного ущільнення забудови земельних ділянок та утворення “дворів-колодязів” [1682, с. 46].

Як планування, так і забудову промислових населених пунктів Донбасу досить докладно розглянув у своєму дисертаційному дослідженні А.Х. Маргулов [2228, с. 11-13]. Не маючи потреби дублювати наведеного ним фактажу, відмітимо, що саме статус цих населених пунктів, їхня функціональна спеціалізація та воля власників великою мірою вплинули на характер забудови. Адже не маючи в період, що нас цікавить, статусу міста, більшість із розглянутих А.Х. Маргуловим населених пунктів не мали і потреби в скла-

данні планів та їх затвердженні за відповідною процедурою. Тож немає нічого дивного в тому, що зокрема Юзівка тривалий час забудовувалась хаотично, і лише наприкінці XIX ст. власники її землі вирішили впорядкувати тут планування за англійським зразком із розбивкою на паралельні вулиці-лінії. Причому зробити це стосовно не всієї території, а лише центральної частини населеного пункту.

Наше формулювання щодо впливу на характер забудови статусу населених пунктів, їхньої функціональної спеціалізації та волі власників правомірно застосувати і до офіційних неміських поселень інших типів. Що ж до містечок, то вони в плані забудови були ближчими до сіл, аніж до міст. У цьому аспекті заслуговує на увагу характеристика містечка Широкого, що за кількістю населення (9755 осіб) перевищувало цілу низку офіційних міст: “має вигляд багатого торгового села” [1375, с. 76]. При цьому не варто забувати, що забудова Широкого великою мірою зберігала специфіку, притаманну й іншим містечкам-колишнім військовим поселенням кавалерії (типовий опис таких “стандартизованих” населених пунктів наведений у “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Херсонській губернії) [1270, с. 726-727]. Вельми цікавим є спостереження, зроблене нікопольським вихідцем В. Грибовським і Г. Шапошниковим щодо планування цього містечка: впадає в очі різниця між козацькою хаотичною забудовою старої частини Нікополя (“криві вулички, іноді такі вузькі, що руками одночасно можна торкнутися до парканів двох протилежних будинків”) і забудовою колись порожньої нової частини, створеної за імперськими планами (прямі вулиці, добрі будинки) [1642, с. 61].

Модернізаційні процеси, зростання чисельності міського населення спричиняли зміни “зовнішності” південноукраїнських міст. Попри це, у більшості з них залишалось те більш чи менш стійке архітектурне “ядро”, що визначало їх специфіку й основи якого були закладені ще при плануванні. Це “ядро” можна розглядати і в контексті, запропонованому О.В. Сімоною, яка, вивчаючи міста Тульської губернії в процесі урбанізації XIX ст., зазна-

чала, що в конкретно-історичних умовах міста можуть зазнавати багатьох змін, але буде жити їхня внутрішня основа, яка також буде впливати на формування конкретно-історичного середовища. Тож і сучасні міста містять у собі нарівні з новими, що виникли під впливом конкретних історичних ситуацій, і стійкі елементи, що пройшли історичний відбір і закріпились у генотипі міста [2256, с. 5].

У досліджуваній нами період відбувся частковий поступовий відхід від поширеної ще за Миколи I практики “типового будівництва” за затвердженими імператором планами та фасадами будинків. Разом із тим, побачила світ ціла низка законодавчих документів, які, як і Будівельний статут, визначали правила, пов’язані з проектуванням, зведенням, ремонтом і знесенням будинків та споруд [1783, с. 226-227].

Маємо підстави стверджувати, що попри доволі детальну регламентацію, практика будівництва в міських поселеннях Південної України суттєво відрізнялася від тієї, що передбачалась як законодавством, так і органами місцевого управління [1204, с. 203-223]. Історія фактично кожного міста позначилася боротьбою між владою, що прагнула “цивілізувати” “міський простір” згідно з існуючими нормами [93; 102; 208; 498; 597; 598; 1027; 1167-1172; 1178], і городянами, які йшли на порушення правил забудови задля збільшення своїх прибутків та зменшення витрат, а то й не маючи іншого способу отримати дах над головою (в останньому випадку йдеться, передусім, про ту саму самовільну забудову передмість). Місто як організм не могло і не хотіло розвиватися виключно “по вказівці”.

У боротьбу та взаємодію зазначених вище акторів при визначенні реалій і містопланування в цілому, і спорудження окремих кварталів та будинків доволі часто втручався такий потужний і непередбачуваний чинник, як стихія. На мінімізацію можливостей такого впливу, між іншим, і була спрямована велика частина законодавчих документів щодо правил будівництва, роблячи наголос на протипожежній безпеці. Втім, чи не кожне місто Південної України в період другої половини XIX – початку XX ст. зазнало пожеж, які

більшою чи меншою мірою вплинули на їх зовнішній вигляд (за підрахунками дослідника діяльності пожежної служби на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. С. Тараненка [2258] пожежі в містах регіону склали близько 50 % від загальної кількості пожеж в Україні) [1988, с. 177]. У той же час деякі міста потерпали і від повеней, які теж вносили свої корективи в містобудування. Зокрема після потужних злив, які мали місце влітку 1891 і 1892 рр. у Катеринославі, для допомоги бідному населенню, що тулилося переважно по балках, містом були відведені в нагірній частині пустопорожні землі, які згодом отримали назву “Нових планів”, з “правильним”, нескученим розташуванням будівель, що мало упередити на майбутнє нові нещастя від злив та пожеж [1272, с. 4].

Щодо безпосередньо елементів тканини міської системи, то за функціональним призначенням споруд, що існували в досліджуваній нами період в Одесі, Миколаєві та Херсоні Н.В. Мельник виділяє сакральні, адміністративно-громадські, театральні, оздоровчі, навчальні, житлові будівлі. Такі ж типи споруд були присутні і в інших міських поселеннях регіону (зрозуміло, не обов’язково “у повному наборі”, про що докладніше піде мова при розгляді закладів охорони здоров’я, культурної та освітньої сфери; стосовно ж сакральних споруд, то простеження зміни їхньої чисельності в окремих міських поселеннях регіону і співвіднесення відповідних показників із темпами зростання населення дає підстави констатувати зокрема збереження тенденції кращого забезпечення релігійними спорудами мешканців “міського простору” в порівнянні з сільською місцевістю [1783, с. 326-330]).

Втім, задля того, щоб адекватно відображати ситуацію із забудовою південноукраїнських міст, список, наведений Мельник, потребує доповнення. Адже в ньому відсутній так званий тип “господарських споруд”, який, включаючи, між іншим, і будівлі фабрик, заводів, з розгортанням модернізаційних процесів відігравав усе більшу роль у “міському ландшафті”. Звернемо увагу, що кожен із згаданих типів споруд мав свої підтипи, і ступінь їхнього різноманіття великою мірою і визначав специфіку того чи іншого міста.

При цьому варто зважати на спостереження, висловлене в 1863 р. у “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Херсонській губернії: кількість будинків у різних містах не може слугувати їх спільним мірилом; тоді як в Одесі, Миколаєві, Херсоні та Єлисаветграді “якби і зустрілись халупи, з яких складається майже весь Ананьїв, або бобринецькі землянки, то вони, мабуть, взагалі б не увійшли в підрахунки будинків..., і навпаки, ті, хто б надумав рахувати будинки в інших містах губернії подібні лише тим, з яких складаються чотири вищеназвані, могли б її там взагалі не знайти”. Саме тому в згаданому виданні міста губернії за їхніми будівлями були поділені на чотири розряди: 1) Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград; 2) Новогеоргіївськ, Вознесенськ, Новомиргород, Олександрія, Берислав, Овідіополь; 3) Ольвіополь, Очаків; 4) Ананьїв, Бобринець [1270, с. 724].

Не слід забувати і про інший немаловажний аспект: мала місце помітна специфіка окремих районів міст; особливо вражала “прірва” між архітектурою центральних районів і деяких передмість Одеси та губернських міст. Зокрема згідно з доповіддю Херсонської міської управи 1899 р., міські землі в передмісті Млини ще з кінця 1880-х рр. орендували кочові цигани, які звели тут свої мазанки, “що не задовольняють самим примітивним вимогам благоустрою” [1368, с. 147-148]. Із доповіді ж тієї самої управи 1900 р. випливає, що мова йшла навіть не про мазанки, а про землянки [1361, с. 154-155].

Маркером, за яким ми можемо простежити досягнення модернізації в сфері містобудування, є матеріали, з яких зводилися міські споруди [1783, с. 230-233].

Аналіз статистичних даних дозволяє стверджувати, що модернізаційні процеси в цьому ж аспекті не оминули і сільську місцевість, де впродовж досліджуваного періоду співвідношення чисельності будинків, виготовлених із каменю і з залізними покрівлями, як і в містах, також зростало, хоча і вкрай нерівномірно. Те ж стосується і містечок, які на початку досліджуваного нами періоду описувались як такі, що, за не багатьма винятками, не відрізнялись “добрими спорудами”, не мали таких будинків, які зустрічалися в місте-

чках Західної України; житла тут також майже не відрізнялися від селянських, хіба що розмірами вікон [1270, с. 726].

Разом із тим, сільські поселення в плані типологічного різноманіття представлених у них споруд упродовж цього періоду в цілому залишалися біднішими, аніж міста регіону. Особливо це стосується різноманіття за функціональною ознакою. Не набагато “цивілізованішими” в цьому плані були і містечка Півдня. Доволі неширокий спектр підтипів споруд мали залізничні станції, які можуть розглядатись як особливий вид поселень несільськогосподарської спеціалізації [1375]. Причина ж наявності такого “розриву” між містами та іншими населеними пунктами регіону полягала, з одного боку, у вже розглянутій нами раніше ролі офіційних міст як адміністративних центрів, де зосереджувались управлінські структури (для яких, відповідно, відводилися будинки), а з іншого, — в ролі міст як культурних та освітніх центрів, про що мова піде згодом.

Однією зі сфер освоєння “міського простору”, яка досить чітко віддзеркалювала перипетії просування міст регіону шляхом модернізації, була сфера благоустрою. За спостереженням Д. Бровера, початок епохи “великих реформ” знаменував собою і якісно новий етап у ставленні влади до питань міського благоустрою, що було пов’язане з посиленням уваги до місцевих суспільних потреб, зростанням поваги до наукових розробок і загрозою “масової урбанізації” суспільному порядку. Змінилася сама шкала пріоритетів щодо розвитку міст: тоді як раніше першочергове значення надавалося “фасадному плануванню”, тепер новий стандарт “цивілізованого міста” полягав не стільки в його монументах, неокласичних фасадах, скільки в інфраструктурі забезпечення повсякденного життя: заможених вулицях, освітленні, водопостачанні тощо [2058, р. 125-126].

Така зміна пріоритетів знайшла вираз у цілій низці законів, які стосувалися різних аспектів міського благоустрою другої половини XIX – початку XX ст.: освітлення, водопроводів, каналізації, асенізації, утримання проїж-

джих вулиць, площ, облаштування мостових, влаштування телеграфу, телефонізації, міського транспорту [1783, с. 234-235].

З початком реформ мали місце помітні зрушення і в сприйнятті самими городянами значущості проблем благоустрою. Місцева та регіональна преса, статистичні та інші видання стали приділяти все більше уваги саме цій сфері. Причому картина південноукраїнських міст, яка постає зі сторінок цих видань, виглядає аж ніяк не блискуче. Особливо на фоні західноєвропейських прикладів, про які читачі могли дізнатись із тих же видань і до яких апелював багато хто з авторів. Навіть стосовно багато в чому “зразкової” Одеси у виданні 1870 р. писалося, що її чудовий клімат міг би бути кращим у Росії, якби суспільство нарешті зрозуміло, що допотопна система влаштування у дворах помийних ям і відхожих місць шкідливо впливає на здоров'я мешканців, особливо в спеку [2005, с. 114].

Одна з вагомих причин безрадісного стану благоустрою міст полягала в дуже скромному бюджеті, який традиційно виділявся на відповідну сферу. Тож на початок 1860-х рр. благоустрій головним чином і обмежувався піклуванням про стан центральних вулиць, площ, водоймищ, освітлення [1792, с. 78]. Не менш важливою проблемою був стан органів міського самоврядування, який не дозволяв ефективно вирішувати проблеми благоустрою.

Тому знаковим моментом в історії міського благоустрою і регіону, і імперії в цілому можна вважати запровадження Міського положення 1870 р., яким благоустрій (“піклування про облаштування міста згідно із затвердженим планом; завідування... влаштуванням та утриманням вулиць, площ, мостових, тротуарів, міських громадських садів, бульварів, водопроводів, стічних труб, каналів, ставків, канав та стоків, мостів, гатей і переправ, а також освітлення міста”) визнавався сферою відповідальності міського самоврядування [1430, с. 823]. Втім, серед самих членів громадського управління єдності інтересів у відповідному питанні в багатьох випадках не було, що досить наочно демонструють протоколи засідань дум чи не кожного південноукраїнського міста. Ще важливішою проблемою, аніж відсутність єдності бачення

напрямків розвитку міського благоустрою особами, задіяними в міському самоврядуванні, було те, що самі органи громадського самоуправління реально являли собою міську еліту, чиє бачення міських проблем відрізнялося від бачення не тільки державних чиновників, але й самого населення тих самих передмість, чисельних представників “нижчих” суспільних страт, представлених у місті.

Чи не головною проблемою благоустрою і після 1870 р. залишався брак коштів на відповідні потреби в міських бюджетах.

Питання благоустрою міст у багатьох аспектах тісно перепліталися з уже розглянутими плануванням та забудовою “міського простору”. Як приклад, що звертає увагу на інші аспекти цього взаємозв’язку, назовемо боротьбу Миколаївського військового губернатора з недобудовами, які, за його словами, “залишаючись із давніх часів не огороженими, спотворюють місто і в той же час слугують складом для різних нечистот, що заражають повітря” [465, арк. 1].

Згадаймо і такий аспект благоустрою, пов’язаний із плануванням та забудовою, як найменування вулиць, провулків, площ, парків тощо. Між іншим, у Повному Зібранні нами виявлена ціла низка узаконень, що регулювали відповідну проблему [1783, с. 237]. Міста розвивалися, змінювалися, що знаходило вияв як у появі нових, ще не названих, елементів їхнього каркасу, так і у втраті актуальності деяких старих назв. Важливо, що питання про іменування порушувалися переважно органами міського самоврядування, які в ряді випадків виявляли великий ентузіазм. У цьому аспекті показовим можна вважати приклад зі справою щодо зміни назв елементів міського каркасу Миколаєва. У 1881 р. відповідне питання розглядала в думі спеціально створена комісія статистичного комітету. Було висловлено чимало критичних зауважень і пропозицій щодо існуючої топоніміки. Зокрема пропонувалось Адміралтейську частину міста, як таку, що не має ніякого відношення до адміралтейства, назвати Херсонською, за аналогією з Одеською частиною. Вказувалося на “відсутність якого-небудь” значення в назвах багатьох вулиць,

зокрема Купецької, Молдаванської, Німецької, Католицької, Артилерійської, Інженерної, Міщанської, Острожної, Пограничної [450, арк. 31].

Те, як дії влади (як міського самоврядування, так і державної) щодо топонімів відставали від реального розвитку міста, чітко видно на прикладі Єлисаветграда. Міський технік Рекуха 31 січня 1903 р. доповідав Єлисаветградській управі, що ціла низка вулиць, розташованих на окраїнах міста, іменуються спільною назвою “Вигінні”, так само як і ціла низка провулків, розкиданих по всьому місту, йменуються “Безіменними”. Загалом таких вулиць і провулків в Єлисаветграді було виявлено “близько 43”. Втім, справа із наданням їм назв затягнулася до 1906 р. [344, арк. 11-16]. Цікаво, що невтішна ситуація з іменуванням вулиць і провулків Єлисаветграда була виявлена при виконанні розпорядження щодо вручення домовласникам форми “домових табличок” (де потрібно було зазначати власника, назву вулиці чи провулку і номер будівлі). Але номери будинків зазначалися далеко не скрізь. Зокрема херсонець В.Б. Пиворович на підставі наявних у його розпорядженні конвертів початку ХХ ст. робить узагальнення, що на поштових відправленнях того часу не зазначали номери будинків, але тільки вулицю і прізвище домовласника [1912, с. 58]. Наголосимо, що попри всі згадані проблеми, в цьому аспекті спостерігалася кардинальна відмінність між містами та сільською місцевістю, де питання про іменування вулиць не стояло.

У містах раніше, і в значно більшій кількості, ніж у сільській місцевості, з’явилися такі породження прогресу, як нові види транспортних засобів, і вже невдовзі органи влади були змушені звернути увагу на необхідність регламентації їх використання. Тож, наприклад, були оприлюднені розпорядження Одеського градоначальника “Про їзду на велосипедах в межах Одеського градоначальства” 1892 р. [1200, с. 416-418], обов’язкова постанова Одеської думи “Про пасажирський і вантажний рух на автоматичних екіпажах у межах Одеського градоначальства” 1904 р. [1315, с. 223-226]. У тому ж році Херсонська міська дума розглядала питання про організацію автомобільного руху в Херсоні та на його околицях [1362, с. 123-124]. Навіть у пові-

товому Єлисаветграді міська дума ще в 1896 р. розглядала питання про запровадження податку на користування велосипедами та “іншими автоматичними екіпажами” [342, арк. 5-5 зв.]. Згадаймо й появу наприкінці досліджуваного нами періоду на вулицях деяких південноукраїнських міст електричних трамваїв — транспортних засобів, які й досі залишаються ознакою суто “міського простору” [1954, с. 47; 1989, с. 15-45].

Значно більшою мірою, аніж сільська місцевість, міста Півдня були охоплені й іншими технічними “породженнями століття”. Йдеться зокрема про телефон і телеграф, які Р. Лінднер розцінює як важливі засоби транслокальної комунікації, завдяки яким розширювалась і трансформувалась комунікація соціальна [1824, с. 23-24].

З огляду на кліматично-географічну специфіку регіону особливе значення в благоустрої його поселень мало озеленення [429; 1272, с. 42-51; 1612, с. 31-33; 1728; 1967; 2049]. Сади, парки, променади, бульвари були невід’ємними елементами структуроформуючої частини містобудівної системи — каркаса міст півдня України [2234]. Сюди ж відносилися і вулиці з насадженими вздовж них деревами.

Як зазначалось у “Працях Одеського статистичного комітету”, Одеса, “збудована в країні абсолютно безлісій і безводній і такій, що має сухий клімат”, дуже небагата на рослинність, незважаючи на всі великі зусилля і витрати, зроблені містом і приватними особами за прикладом М.С. Воронцова, який заохочував розвиток садів, плантацій і виноградників, вважаючи, що це допоможе змінити і сам клімат [1620, с. 14]. Показово, що такі ідеї були поширеними в регіоні, так само як й ініціювання озеленення саме представниками державної влади. З розвитком структур місцевого самоврядування останні активно включились у цей процес, перебравши ініціативу на себе.

Влада звертала увагу навіть на регламентацію вирощування квітів у горщиках на карнизах і балконах. Щоправда, тут уже бралися до уваги не міркування озеленення. Так, Одеський градоначальник звернув увагу, що в деяких будинках на карнизах біля вікон других і третіх поверхів виставлялися

квіти в горщиках. Це негайно було заборонено, оскільки існувала небезпека, що від поривів вітру ці горщики можуть впасти і спричинити травми перехожим. Тим же рішенням дозволялося залишити квіти на балконах, але з тим, щоб поливали їх лише рано-вранці, коли на вулицях ще не було руху [1204, с. 86].

Тісно взаємопов'язаною з озелененням була турбота про збереження зелених насаджень на міській території, яка знаходила вияв і у відповідних розпорядженнях міського самоврядування та місцевих представників державної влади [1200, с. 467-468].

У цьому ж контексті можна розглядати і заходи щодо збереження лісових ділянок, які належали містам або ж примикали до них [660, арк. 5-5 зв.; 714, арк. 1-19 зв.]. Загалом же проблема лісозбереження в регіоні стояла набагато гостріше, ніж у більшості інших складових Російської імперії (при цьому, як доводить у своєму дослідженні Ж. Костров, “особливе ставлення” до лісів спостерігалось і в державі в цілому, принаймні з боку діячів культури [2064]).

Справі озеленення в деяких випадках шкодили конфлікти між представниками державної влади і місцевого самоврядування [61, арк. 15-23 зв.].

Що ж до самих городян, то вони в цілому з ентузіазмом підтримували ініціативи щодо озеленення їхніх міст. У цьому контексті можна розглядати широку участь міських мешканців у “святах деревонасадження” [83; 482, арк. 6-8; 1220, с. 10; 1361, с. 35].

Загалом же зазначена проблема є складовою набагато ширшої і багатоаспектнішої діалектики взаємовідносин природи і “цивілізації”, уособленням якої і виступало місто. Вельми показовими в цьому плані є терміни “соціо-природа” та “соціоекологія”, введені британським географом Ериком Суїгенду, які фіксують розуміння міст як гібридів природи, технології та архітектури [2000, с. 118]. Серед інших складових зазначеної діалектики — вже згадуване нами вписування міських поселень у природний ландшафт. У контексті же розгляду міського благоустрою доцільно звернути увагу на такий аспект

історії взаємин природи і цивілізації, як назрівання екологічних проблем. Зрозуміло, що вирішення питань благоустрою мало на меті суто прагматичні завдання, зокрема упередження епідемій. Хоча об'єктивно відповідні заходи були спрямовані в тому числі і на захист природного середовища. Прикладами такого захисту і водних ресурсів, і повітря можуть слугувати вперта боротьба миколаївської міської влади за перенесення боєнь салотопних заводів за межі міста [510] і за заборону солити рибу в Миколаєві [445], піклування ялтинської влади про перенесення різниць із “міського сусідства” [1940, с. 40]. Як один із провісників майбутнього екологічного законодавства може розглядатись обов'язкова постанова Одеської міської думи 1902 р. “Про порядок спуску в міські водостоки відпрацьованих вод із фабрик і заводів, що використовують у виробництві сірчану та соляну кислоти” [1315, с. 197-198].

Піклування про водні ресурси мало й багато інших, крім розглянутого вище, аспектів. Великою мірою це зумовлювалося браком питної води, який відчувався в багатьох містах як степових, так і гірських районів Півдня (і це попри те, що в регіоні повною мірою спрацьовувало природне прагнення людини влаштувати поселення поближче до води) [8, арк. 63-63 зв.; 1562; 1677, с. 172].

При розгляді діалектики взаємовідносин природи і цивілізації в контексті міського благоустрою звернемо увагу і на такий специфічний аспект, як утримання в містах домашніх тварин. Причому тут не ведемо мову про тварин свійських, які становили неодмінну складову “пейзажів” навіть центрів багатьох південноукраїнських міст (так, Павлоград був “знаменитий... своїми свинями, які після дощу у великій кількості ніжились зі своїми численними потомствами в чорному місиві липкої багнюки на самій головній вулиці міста” [1589, с. 130]).

Найбільшій регламентації з боку міської влади були піддані правила утримання собак і боротьби з собаками бродячими. Між іншим, цим міста різьче відрізнялися від населених пунктів інших типів, де відповідні питання не ставились. Тож намагання “цивілізувати” відповідну сферу можна вважа-

ти специфічною ознакою розвитку саме офіційних міст досліджуваного нами періоду.

Ще в першій половині 1860-х рр. проблемою бродячих собак серйозно опікувались у Миколаєві [507, арк. 2-2 зв.; 511, арк. 3, 15]. У 1865 р. міська поліція розробила, а Миколаївський військовий губернатор затвердив правила для домовласників, якими, зокрема, передбачалося: “не випускати з дворів собак, коней і худобу, крім того часу, коли остання ганяється на пасовисько чи до водопою, а свині, що бродять по вулиці, будуть забиватись на користь арештантів” [508, арк. 3 зв.].

12 листопада 1880 р. затвердженою імператором думкою Державної Ради міським думам було надане право видавати обов’язкові постанови щодо заходів безпеки проти домашніх тварин [1460, с. 680-681].

Статистика кількості покусаних скаженими тваринами людей, так само й інформація про діяльність міського підрядника щодо знищення бродячих собак і прибирання з вулиць палих тварин була складовою щорічних додатків до Всепідданіших звітів Миколаївського градоначальника, що склалися на початку ХХ ст. [1295, с. 33; 1296, с. 35].

12 грудня 1883 р. Одеська міська дума затвердила постанову “Про порядок і благочиння в публічних купальнях м. Одеси”, окремим пунктом якої обумовлювалася заборона водити в купальні собак та інших тварин [1200, с. 445]. Дещо згодом, 4 березня 1885 р. ця ж дума прийняла постанову “Про порядок і благочиння в публічних банях м. Одеси”, в якій містилась аналогічна заборона [1202, с. 55].

Згідно ж з обов’язковою постановою Одеського градоначальника 1886 р. в межах градоначальства заборонялося випускати собак у всі громадські місця інакше як у намордниках або на прив’язі. Обумовлювалося, що порушники цієї постанови мають підлягати відповідальності в мировому суді, а ті собаки, які будуть виявлені на вулицях, площах або в місцях громадських гулянь без господарів і намордників, підлягають знищенню [1200, с. 409-410].

Після того, як побачила світ низка узаконень, що запроваджували збір за утримання собак у деяких містах імперії, 1 грудня 1897 р. імператором була затверджена думка Державної Ради, якою встановлювалися загальні правила зборів за собак у містах, причому вирішення питання запровадження такого збору передавалося на розсуд міських дум [1480, с. 660-661].

Було б помилкою робити узагальнення щодо впорядкування утримання домашніх собак і боротьби з бродячими собаками без урахування того, що стан опіки відповідними питаннями місцевої влади у різних містах регіону суттєво різнився, що обумовлювалось і рівнем самої активності міського самоврядування, і його фінансовими можливостями [1220, с. 71-72].

Звернемо увагу, що умови утримання кішок такої регламентації, якої зазнавали умови утримання собак, не піддавалися, хоча любителів саме цих тварин у містах вистачало. Газета “Юг” у недільній хроніці за 16 січня 1903 р. повідомляла, що учаділа і загинула бериславська міщанка К. Єрмакова. Бідна жінка дуже любила котів, і в її квартирі завжди можна було нарахувати не менше десятка цих тварин; аби їх прогодувати, Єрмакова не соромилася випрошувати для них їжу в сусідів. “І ось саме ці улюбленці геть вигризли обличчя покійної так, що на ньому не лишилося ані шматочка м’яса; очі також були виїдені. Коли на ранок у квартиру небіжчиці явився пристав Дрімлюга, то його очам постала наступна картина: на трупі Єрмакової спокійнісінько сиділа кішка і продовжувала гризти вухо” [1220, с. 9].

Л.В. Кошман пише, що оскільки впродовж усього XIX ст. аграрна Росія домінувала над міською, місто відчувало великий вплив сільської округи як на економічні процеси, так і на культурний побут населення; “це багато в чому визначало схожість культурної ситуації в більшості провінційних міст”, що знаходило вияв, між іншим, у “відсутності типового міського благоустрою” [1792, с. 61]. У цьому твердженні є раціональне зерно, і південноукраїнські матеріали також дають підстави стверджувати, що благоустрій деяких міст багато в чому був схожим із благоустроєм сільської місцевості, особливо якщо йдеться про передмістя. Втім, не досить зрозумілим є використання

Л.В. Кошман терміна “типовий міський благоустрій”. Який же він “типовий”, якщо, як стверджує сама авторка, був відсутній “у більшості”? Скоріш за все дослідниця бере за “типовий зразок” або сучасне розуміння благоустрою, або ж благоустрій тогочасних столиць (згадаймо, що сама авторка — москвичка). Втім, обидва підходи ми вважаємо хибними.

Загалом же і темпи, й успіхи благоустрою в різних містах Півдня суттєво різнилися, обумовлюючись складним комплексом чинників.

Певною мірою знаковим містом Південної України в плані розгортання модернізаційних процесів (у тому числі — і в аспекті благоустрою) можна вважати Ялту, яка саме впродовж досліджуваного нами періоду пройшла шлях від скромного населеного пункту з півсотнею будинків, нерозвиненою інфраструктурою і віддаленими уявленнями про “блага цивілізації” до провідного курорту Російської імперії з першокласними готелями, водопроводом, каналізацією, організованим вивезенням сміття, впорядкованими тротуарами, освітленням тощо. Вельми показовою була діяльність “Товариства для сприяння розвитку зручностей життя в місті Ялті” [1940, с. 39], сама назва якого доволі симптоматична. Тож вдалим є використання щодо Ялти епітета “вітрина російського капіталізму” [1843, с. 94]. Причому це була вітрина, яка демонструвала як принади парадного боку життя імперії, так і його недоліки. Адже навіть при своїй виключній ролі в розвитку туризму, “обласканості” з боку імператорської родини та інших перевагах над рештою міст Півдня Ялта у сфері того самого благоустрою все ж мала чималі проблеми.

На протилежному “полюсі” за досягненнями в розвитку можна поставити інше повітове місто, Перекоп, яке впродовж другої половини XIX ст. багато в чому втратило свої колишні позиції. У 1859 р. з Перекопа до Сімферополя було переведене Соляне правління, що стало відчутним ударом по місту. Ще раніше, у 1847 р., у зв’язку із введенням в дію нової дороги з материка в Крим через Чонгарський півострів Перекоп втратив монопольну роль єдиних сухопутних “воріт Криму”. А в 1875 р. місто було обійдене стороною при прокладенні Лозово-Севастопольської залізниці [1797, с. 48-49]. Як резуль-

тат, Перекоп певною мірою деградував. У 1887 р. єпископ Гермоген зазначав, що “раніше тут були будинки казенного соляного відомства із дикого каменю, добутого з Перекопської фортеці, і розташовані в порядку, і широкі вулиці обсажені деревами. Тепер багато з цих будинків або продані на злом, і від них залишилися лише пустопорожні місця, завалені сміттям і щебенем, або стоять у руїнах, немовби постраждали від навали неприятеля” [1627, с. 337-338]. Навіть Вірменський Базар, який мав офіційний статус передмістя Перекопа, при цьому маючи більше населення і кращу інфраструктуру, все ж залишався “глухим городишком з незамоценими вулицями, в ньому були відсутні візники з екіпажами, було мало зелені... В 1904 р. з’явилися перші тротуари” [1797, с. 50].

Принципово важливо підкреслити, що в другій половині XIX – на початку XX ст. у сфері благоустрою шлях модернізації торували не лише офіційні міста, але й інші міські поселення та сільська місцевість, чому чимало сприяла діяльність земств. Звичайно, як правило, “блага цивілізації” доходили в містечка та села у порівнянні з містами із запізненням, і ціла їх низка так і залишалася майже виключною прерогативою міст. Втім, певною мірою це обумовлювалося специфічністю потреб “міського простору”.

Що ж до діяльності земств у сфері благоустрою, то вона, за оцінками сучасників, у низці випадків була ефективнішою за активність органів міського самоврядування. У секретному листі від 11 лютого 1887 р. начальник Херсонського жандармського управління писав: “Міські справи губерньського міста Херсона йдуть вкрай погано, оскільки міський голова та члени управи думають тільки про свої кишені, анітрохи не піклуючись про потреби міста... Внаслідок такого ставлення до справи представників міського самоврядування для благоустрою міста як у санітарному, так і в інших відношеннях робиться дуже мало, а тим часом постійно витрачаються досить значні суми, робляться позики під заклад міської землі... Діяльність земства стоїть у всіх відношеннях набагато вище, і хоча в деяких повітах були зловживання, виключно се-

ред нижчих земських діячів, але в цілому все ж таки видно прагнення представників земства принести посильну користь” [716, арк. 4-5].

Таким чином, освоєння “міського простору” у всіх розглянутих нами аспектах демонструвало звивистість і неоднозначність модернізаційних процесів у регіоні.

Підкреслимо, що зрозуміти специфіку цих процесів саме в межах “міського простору” можна лише при співвіднесенні відповідних аспектів, що в той самий час мали місце як у міських поселеннях різних типів, так і в сільській місцевості. При цьому доволі чітко простежується тенденція “асинхронності”, розбіжність темпів розгортання модернізаційних процесів у низці розглянутих сфер освоєння простору офіційних міст, інших міських поселень і поселень сільських.

Сам розвиток інфраструктури, благоустрою був однією зі знакових складових урбанізаційних процесів і формування рис міського образу життя. Причому йдеться не виключно про офіційні міста, але й про населені пункти інших типів.

4.2. Економічні функції і місце міських поселень в еволюції промисловості, транспортної мережі, торгівлі, фінансової сфери та сільського господарства в регіоні

Із певною умовністю розглянуті в попередньому підрозділі формування меж, розвиток структури забудови і благоустрій міських поселень можна розцінювати як внутрішньоміську діяльність, спрямовану переважно на задоволення внутрішніх потреб городян. У той же час, як нами вже зазначалося, доволі поширеною в історіографії є точка зору, що “виправдовують буття міста” ті функції, та діяльність, що спрямовані на зовні, на зв’язок із зовнішнім для міста світом. Тож доцільно звернутися до таких сфер, як промисловість, транспорт (не внутрішньоміський), торгівля, фінанси, сільське господарство,

в еволюції яких наочно і проявлялася зміна ролі міст у господарському розвитку Півдня.

Характеристика стану економіки, більш чи менш детальний фактаж щодо кількості промислових, торговельних та фінансових закладів, обсягів виробництва, наявності шляхів сполучення тощо присутній чи не в кожному виданні, присвяченому конкретному місту регіону. Тож, не маючи на меті реконструкцію та опис економічного розвитку кожного міста, ми вважаємо за доцільніше звернутися до таких вкрай важливих аспектів урбанізаційних процесів, як зміни в економічних функціях міських поселень, провідні тенденції в їхньому економічному розвитку, специфіка модернізаційних процесів в економічній сфері міських поселень Південної України у порівнянні з сільською місцевістю Півдня і міськими поселеннями інших регіонів.

Звернемо увагу, що оскільки проблеми земельної власності найтіснішим чином пов'язані із визначенням меж міських поселень та освоєнням “міського простору”, відповідний аспект нами розглядався в попередньому підрозділі. Тут же ми звернемося до деяких інших аспектів розвитку сільського господарства в міських поселеннях, без яких картина “економічної діяльності на зовні” виглядатиме спотворено.

Для з'ясування і тенденцій в економічному розвитку південноукраїнських міст, і специфіки останніх як на фоні загальноімперської ситуації, так і в порівнянні з відповідними показниками щодо неміських поселень, доречно звернутися до вже згадуваної нами в другому розділі класифікації міст за видами діяльності, або за їх функціями, використаної Б.М. Мироновим.

Підрахунки станом на початок досліджуваного нами періоду дають наступну картину. Із 38 південноукраїнських міст, дані про які систематизовані у виданні “Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861 – 1862 р.”, аграрними були 31,58 %, адміністративно-військовими — 26,32 %, змішаними — 26,32 %, промисловими — 7,89 %, торговими — 7,89 % [1547, С. 1-46; 1548, С. 1-47].

Важливо співвіднести результати наших підрахунків щодо міст Південної України із картиною по всій європейській частині Російської імперії. За підрахунками Б.М. Миронова, тут найбільше було промислових міст (43 %), далі йшли аграрні (22 %), змішані (20 %) і торгові (10 %), адміністративно-військові міста (5 %). Важливо, що міста різного функціонального призначення різнились між собою за всіма ознаками: економічною орієнтацією, чисельністю мешканців, соціально-професійним складом населення, структурою виробництва, кількістю землі, розмірами міського бюджету тощо.

Наведена картина може служити “зрізом”, відправною точкою для прослідкування як безпосередньо еволюції функцій міст, так і в цілому тенденцій в економічному розвитку міських поселень Півдня у 1861 – 1904 рр.

За формулюванням Д. Бровера, в період після 1861 р. економічне зростання міст Російської імперії ставало все менше і менше продуктом дій держави і все більше — соціальним творінням, результатом діяльності працелюбного, мобільного населення, яке прагнуло адаптувати економічні та соціальні практики до своїх потреб і до можливостей міського життя. Моделі для “нового стилю урбанізму” поставали з індустрії, науки та технології, так само як і з нових західних концепцій “цивілізованого міста”. “Російські імперські урбанізаційні плани ставали анахронізмами, коли суспільне втілення прогресу набувало форм парового двигуна” [2058, р. 40].

При вивченні промислової функції міських поселень регіону принципово важливою є теза про те, що індустріалізація, як правило, була важливим чинником не в момент заснування міста, але впродовж наступної, специфічної стадії в процесі урбанізаційного зростання. Хоча адміністративна, торгова, культурна функції були важливі у формуванні урбаністичних осередків і хоча міста могли виживати як виключно адміністративні, комерційні чи культурні центри, саме індустріалізація давала імпульс для міцного урбанізаційного зростання. В Україні, як і в усьому світі, індустріалізація зробила непересічний внесок у виникнення “перших справді великих, справді модерних міст” [2094, р. 153].

Для промисловості південноукраїнських губерній середини ХІХ ст. було характерним збереження тієї спеціалізації регіону, що сформувалась у першій половині століття: 1) переробка сільськогосподарської продукції та 2) виробництво будівельних матеріалів. У 1853 р. з 365 заводів і фабрик міст 115 представляли перший напрямок і 103 — другий, що становило відповідно 31,5 % та 28,2 %. Водночас поступовий розвиток зернового напрямку сільського господарства зумовив збільшення кількості млинів у містах [1891, с. 75-96]. Згідно з даними, наведеними укладачами військово-топографічних описів середини ХІХ століття, найбільшими промисловими центрами на той час були Одеса (44 заводи та фабрики), Херсон (30), Єлисаветград (35), Катеринослав (29), Бахмут (28).

У містах розміщувалися великі промислові об'єкти регіону, які будувалися за підтримки держави. Зростала кількість приватних промислових об'єктів. Мало місце освоєння природних копалин, хоча обсяги видобувної промисловості ще залишалися відносно незначними. Невеликими залишались і в цілому обсяги промислового виробництва регіону [2208, с. 159-165]. Разом із тим, згідно з висновками В.П. Ващенко, промисловість зосереджувалася переважно саме у містах Південної України. За його підрахунками, станом на 1857 р. вартість промислової продукції, виготовленої в містах Катеринославської губернії, становила 95,8 % вартості продукції всіх приватних промислових підприємств. Станом на 1859 р. цей же показник для Херсонської губернії складав 87 % [2174, с. 12].

Настання пореформених часів не знаменувало собою одночасні стрімкі зміни у промисловому розвитку всіх південноукраїнських міст.

Показово, що абсолютна більшість із виявленого нами у Повному Зібранні 271 узаконення за 1861 – 1904 рр. щодо промислових товариств на півдні України побачила світ у 1880 – 1890-і рр.

Згідно з висновками С.Б. Надибської початок більш чи менш значного підйому промисловості в південноукраїнських губерніях припадає на 1880-і рр. За даними, наведеними Надибською, впродовж пореформеного пе-

ріоду обсяг промислового виробництва Катеринославської губернії зріс у 15 разів, а Херсонської — в 11 разів, причому більша частина приросту припала на Одесу. Разом із тим, тримаючи першість серед усіх міст за обсягами промислового виробництва, за темпами його зростання Одеса поступалася Катеринославу, Луганську та Миколаєву [2239, с. 11]. В цьому плані заслуговують на увагу, з одного боку, висловлена Д. Атласом думка про те, що “до епохи великих реформ закінчився золотий вік” Одеси [1563, с. 66], і промовиста назва підрозділу книги С. Ципперштейна “Підйом інших новоросійських міст і зміна економічного становища Одеси” [2018, с. 145], а з іншого, — теза про те, що Катеринослав — один із “найбільш яскравих прикладів тієї майже казкової швидкості, з якою здійснювалося перетворення нікчемних провінційних городишек на величезні, багатолюдні торговельно-промислові центри” [1714, с. 212].

Упродовж досліджуваного нами періоду відбулися помітні зрушення в структурі промислового виробництва і низки окремих міст регіону, і Південної України в цілому.

Великою мірою це було пов’язане з розвитком важкої індустрії і добувної промисловості, що стало однією зі знакових рис економіки Південної України на загальноімперському тлі. Вивчаючи місце індустріального Донбасу в історії розбудови Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. І.В. Довжук дійшов висновків, що на рубежі століть Донецький басейн перетворився на величезний центр важкої промисловості, чий розвиток характеризувався більш високими, у порівнянні із загальноімперськими, темпами розвитку та рівнем концентрації виробництва. У процесі буржуазної модернізації Донбас став одним із найбільших центрів видобутку мінерального палива не тільки в Російській імперії, але і в Європі. Донбас зайняв пріоритетне місце в підросійській Україні і з металургійного виробництва. Перше місце в Україні по виготовленню чавуну та випуску сталейних рейок займав Юзівський завод [1670, с. 355, 358]. За підрахунками, наведеними А.Х. Маргуловим, з 1885 по 1900 р. питома вага Донецького басейну в зага-

льноімперській виплавці чавуну зросла в 6 разів і склала 36 %. З 1889 по 1900 р. видобуток вугілля зріс з 189 млн. пудів до 672 млн. пудів, склавши 68,7 % загальноімперського вуглевидобутку. Швидкими темпами розвивалася хімічна промисловість. Загалом у 1900 р. в Донбасі працювало близько 300 підприємств різних галузей промисловості, причому вагомою була роль іноземних інвестицій у зведенні великих підприємств [2228, с. 10]. Потужним центром залізорудної промисловості став Криворізький басейн.

При цьому і по відношенню безпосередньо до міських поселень залишається справедливою теза, що індустріалізація Південної України не набула всебічного, економічно-збалансованого характеру [2002, с. 30].

Важливо, що попри поступовий відхід від спеціалізації міської промисловості на переробці сільськогосподарської продукції, міста Південної України і в цій сфері багато в чому продовжували домінувати над сільською місцевістю. Як приклад можна навести той факт, що обидва заводи Херсонської губернії, на яких наприкінці XIX ст. виготовлявся цукор-рафінад, розташовувалися в Одесі, звідки він і постачався до всіх портів Чорного й Азовського морів, на Кавказ, у Закаспійську область і Персію [1516, с. 109].

Для розуміння значення міської промисловості для розвитку економіки сільської місцевості важливо підкреслити, що саме в містах розташовувалася переважна більшість підприємств, які виготовляли сільськогосподарську техніку.

Упродовж періоду, що нас цікавить, відбулися серйозні зміни ролі міських поселень Півдня в загальногубернському промисловому виробництві. За підрахунками, наявними в дисертації С.Б. Надибської, на кінець XIX ст. вартість промислової продукції, виготовленої в містах і містечках Херсонської губернії, становила 89,3 %, від загальногубернської, що демонструвало зростання ролі міст у порівнянні з серединою XIX ст., у той час як вартість продукції підприємств усіх міст Катеринославської губернії становила лише 19,9 %, що свідчило про протилежну тенденцію, безумовно, пов'язану із концентрацією частини промисловості губернії (передусім — добувної і металу-

ргійної) у сільській місцевості [2240, с. 95-96]. Не заперечуючи наявності щодо Катеринославської губернії відповідної тенденції, яка мала місце станом на кінець XIX ст. у порівнянні з серединою століття, мусимо поставити під сумнів коректність наведених С.Б. Надибською підрахунків. Для цього звернемо увагу на опубліковані і проаналізовані Д. Лінтварьовим дані офіційної статистики за 1888 – 1898 рр. Згідно з ними, тоді як у 1888 р. на повіті Катеринославської губернії припадало 77 %, а на міста — лише 23 % промислового виробництва, то в 1898 р. відповідні показники вже склали 40,3 % і 59,7 %. Це дало підстави Д. Лінтварьову зробити висновок, що “як і належало очікувати, фабрично-заводська промисловість Катеринославської губернії переноситься все більше і більше в міста, залишаючи позаду себе і відтісняючи на задній план промисловість позаміську” [1821, с. 142]. Вкрай важливо, що в цих підрахунках як міста бралися лише населені пункти, що мали такий статус офіційно. Зміни ж у відсотковому співвідношенні частки міст і повітів великою мірою обумовлювалися потужним зростанням промислового потенціалу безпосередньо губерньського центру.

Аналізуючи промисловий розвиток українських земель 1860 – 1897 рр., І.К. Вологодцев дійшов висновку, що промисловість змогла стати дійсно активним чинником урбанізації тільки в останнє десятиліття цього періоду. Причому серед основних аргументів на користь цієї тези називається саме виникнення й активне зростання в цей час “індустріальних міських поселень”, що брали свій початок від фабрично-заводських поселень при “металургійних гігантах-заводах” (Єнакієво, Алчевськ, Краматорська, Дружківка), а також інтенсивний розвиток тих поселень, що виникли раніше (Юзівка). При цьому Вологодцев відзначає, що згідно з матеріалами опублікованого на підставі даних перепису 1897 р. видання “Населені місця Російської імперії в 500 та більше мешканців” саме Катеринославська губернія (а точніше — територія Донбасу в її межах) мала першість серед усіх губерній України як за чисельністю, так і за кількістю населення заводських, фабричних, залізничних, рудничних селищ [1610, с. 114]. Підкреслимо, що ці населені пункти,

попри їхнє економічне значення і несільськогосподарську спеціалізацію не мали статусу міських поселень. Втім, саме в досліджуваний нами період було закладено економічне підґрунтя для того, аби вони згодом перетворилися на міста. Показово, що в наведеному В. Подовим і В. Курило “Списку міст Донбасу, які стали відомими з ХІХ ст.” [1922, с. 256-257] присутні 26 сучасних міст Донецької і 17 — Луганської областей. Причому, за нашими підрахунками, до 1905 р. офіційний статус міст мали лише 6,7 % з них.

У плані оцінки взаємозв’язку урбанізації та індустріалізації важливою є теза про те, що міста Російської імперії значною мірою виростили не з потреб території, як економічні, культурні та інші центри, а з потреб держави, і тільки економічний сплеск кінця ХІХ – початку ХХ ст. дав поштовх деяким “природним” двигунам міського розвитку [1957, с. 55]. В цьому ж ключі пише і Р. Роуланд, у результаті дослідження доходючи висновку, що слабкий зв’язок між міграцією селян до міст та індустріалізацією віддзеркалював слабкий зв’язок між урбанізацією та індустріалізацією наприкінці ХІХ ст. [2139, р. 122], а в роботі “Урбанізація в Росії та СРСР, 1897 – 1966”, написаною спільно з Р. Льюїсом, взагалі стверджуючи, що вплив індустріалізації на урбанізацію в цілому був незначним, й індустріалізація стала важливим чинником зростання міст тільки наприкінці періоду 1897 – 1926 рр. [2156, р. 137].

Підкреслимо, що наведені висновки робилися стосовно Російської імперії (пізніше — Радянського Союзу) в цілому. Втім, вивчення розвитку промисловості Південної України дає нам підстави погодитись із Р. Тейдом, що такі висновки не є коректними по відношенню до “Новоросії”, де індустріалізація мала значно вагоміший вплив на урбанізацію [2156, р. 137].

Зміна ролі міських поселень у господарському розвитку Південної України найтіснішим чином була пов’язана із розбудовою шляхів сполучення в регіоні, які доцільно розглядати як складову загальноімперської, а в деяких аспектах — і світової транспортної мережі, що формувалась.

Характерним для досліджуваного періоду стало бурхливе зростання залізничної мережі. Певним індикатором такого зростання слугує рівень тієї

уваги, що приділялась будівництву залізниць законодавчою владою, простежений нами за матеріалами Повного Зібрання. Зокрема в період з 19 лютого 1861 р. по 15 червня 1870 р. побачили світ 27 узаконень щодо залізниць на території Південної України, з 16 червня 1870 р. по 28 лютого 1881 р. — 32, з 1 березня 1881 р. про 10 червня 1892 р. — 47, з 11 червня 1892 р. по 31 грудня 1904 р. — аж 121 узаконення. Серед аспектів, стосовно яких з'явилося найбільше законодавчих документів, назовемо відчуження земель під залізницю та залізничні станції (87 узаконень), утворення та діяльність товариств із прокладення та експлуатації залізниць (41), безпосередньо прокладення та експлуатацію залізниць (35), організацію перевезення по залізницях речей та пошти (15), викуп залізниць державою (5) [1775].

Не зупиняючись на динаміці розбудови залізничної мережі Півдня, що вже знайшла докладне викладення в історіографії [1670, с. 95-108, 156-173; 1859; 2027; 2250], приділимо увагу деяким моментам, принципово важливим при вивченні урбанізаційних процесів.

Ми не можемо погодитись із тезою в цілому доволі глибокої і продуманої монографії І.В. Довжука про те, що конфігурація залізниць в Україні визначалася передусім військово-стратегічними міркуваннями імперського уряду, який не цікавили потреби місцевого економічного життя [1670, с. 4].

У цьому плані заслуговує на увагу висновок Р. Лінднера, що будівництво залізниць і мостів аж ніяк не було інструментом імперських територіальних амбіцій, який насаджувався “згори” [1824, с. 300].

Не будучи великою прихильницею методу “заперечення одного авторитету посиленням на іншого”, для аргументації нашої незгоди з позицією І.В. Довжука звернемо увагу на два аспекти.

По-перше, сама практика влаштування залізничних гілок на Півдні демонструвала все зростаючу роль економічного, а не військово-стратегічного чинника в цьому процесі, і прокладання залізниць до промислових поселень Донбасу — яскравий тому приклад (при цьому ми аж ніяк не заперечуємо

зв'язок економічних і військово-стратегічних інтересів мілітаризованої Російської імперії).

По-друге, міські громади не залишались осторонь обговорення питання про напрямок прокладення залізниць. Більше того. Як свідчать і матеріали місцевої та регіональної преси, і документи органів міського самоврядування чи не більшості міст Півдня, сама міська історія другої половини XIX – початку XX ст. певною мірою може розглядатися саме як історія боротьби навколо відповідного питання. Зокрема досить показовим зразком тієї полеміки, що іноді доходила до справжньої “інформативної війни”, яка супроводжувала, а точніше, передувала прокладенню тієї чи іншої залізничної гілки територією Південної України, служать систематизовані і видані нами публікації “Одеського Вісника” щодо Бердянська 1861 – 1893 рр. [1263; 1376].

Причина ж такої небайдужості городян до питання залізничного будівництва цілком очевидна — від того, чи пройде залізниця через конкретний населений пункт, великою мірою залежали перспективи його економічного, та й не тільки, розвитку. Ми вже згадували про те, що в період, який нас цікавить, у багатьох відношеннях деградував Перекоп, великою мірою — і через те, що він був “обійдений” залізницею з материка в Крим. Натомість міста, через які залізниця пройшла, стрімко розвивалися [1783, с. 259].

При вирішенні питання про напрямок прокладення залізниці офіційний Петербург цікавився думкою місцевого самоврядування [1783, с. 259].

Для характеристики урбанізаційних процесів вкрай важливо, що розгортання залізниць слугувало потужним чинником урбанізації регіону в цілому, а не лише економічного розвитку безпосередньо міст. Такі населені пункти несільськогосподарського спрямування, як залізничні станції, ставали центрами економічного життя округи, оскільки саме до них спрямовувалися товаропотоки (навіть певною недооцінкою можна вважати тезу про те, що з проведенням “Бердянської залізниці” навколо залізничних станцій утворилися райони тяжіння до неї хлібних потоків діаметром 15 – 20 верст [261, арк. 42-42 зв.]). Саме прокладання залізниці через той чи інший повіт слугувало

формуванню важливого каналу зв'язку його населення з навколишнім світом, передусім із містами, що, у свою чергу, сприяло поширенню міського образу життя. Якщо підсумовувати, маємо констатувати, що завдяки залізницям місто ставало “ближчим” до села, хоча ми аж ніяк не схильні переоцінювати масштаби такого “зближення”.

Симптоматично, що переваги, які давали залізниці, чудово усвідомлювали не тільки городяни, а й мешканці сільської місцевості, у тому числі — і землевласники.

Показовим у плані значення залізниць для сільської місцевості є спостереження щодо населених пунктів Ананьївського повіту: “з часу визволення селян і прокладення Одесько-Бірзулово-Єлисаветградської лінії залізниці деякі поселення, особливо ті, що лежать по цій лінії, суттєво зросли, тоді як інші не тільки не розвинулись, але навіть прийшли в занепад” [1695, с. 14].

З огляду на значення залізниць зрозуміле незадоволення мешканців Севастополя, який був “незаслужено обділений” проведенням до нього залізниці на користь Азовських портів (Таганрога), що, на думку севастопольців, переслідувало особисті інтереси деяких можновладців і було безглуздом, оскільки порти цього “озера” чи не на півроку замерзають [1364, с. 199-203].

Зрозумілі і мотиви клопотання уповноважених Херсонської міської думи перед головою Ради Міністрів, які просили відхилити клопотання Фальц-Фейна і Скадовського про прокладення залізниці до Скадовського порту, що могло відтягнути товаропотоки від Херсона [658, арк. 5-6 зв.].

Що ж стосується безпосередньо водного сполучення в регіоні, то в його розвитку ще більше, аніж у перипетях розбудови залізничної мережі, відобразилися складності переходу імперії до індустріального суспільства, пов'язані з розгортанням модернізаційних процесів у рамках старих політичних і суспільних структур в умовах збереження поліцейсько-авторитарного режиму; з прагненням держави тримати під цілковитим контролем розвиток економіки; з непослідовністю і незавершеністю реформ; нарешті, з недостат-

ньою розвиненістю внутрішнього ринку і перманентним браком капіталів [2042, с. 16-17; 2270, с. 16-17].

Ці складності певною мірою відбилися і в законодавстві, що регулювало експлуатацію водних шляхів сполучення Південної України (у Повному Зібранні нами виявлено 47 узаконень щодо пароплавств і товариств, які займалися водними перевезеннями в регіоні; 19 узаконень по лініях водного сполучення в регіоні та зв'язках портів Півдня з іншими портами; 25 — стосовно суден південноукраїнських портів Чорного та Азовського морів).

Серед важливих проблем, пов'язаних із розвитком водного сполучення в регіоні, дослідники звертають увагу на його значно меншу державну підтримку в порівнянні з тією підтримкою, що надавалася розвитку залізниць, на суперечливість поєднання протекціоністських заходів відносно малого каботажу і відсутності відповідних обмежень для великого каботажу і тим більше — “далекого плавання”, на недостатню продуманість митної політики, що суттєво впливала на економічне благополуччя портів, на недоліки річкових комунікацій тощо [1795, с. 75; 2206, с. 16-18].

Одночасно звертається увага і на досягнення регіону у відповідній галузі, зокрема на те, що до середини 80-х рр. XIX ст. пароплави вже практично витіснили вітрильники із закордонного плавання; що за темпами технічного перевороту Чорноморсько-Азовський торговий флот помітно випереджав інші басейни імперії, так само як стрімкими темпами розвитку парового флоту позначилось і суднопластво ріками регіону [2199, с. 25-26; 2206, с. 18-19]; на те, що зростання інтенсивності річкового суднопластва було сталим чинником зростання товарообігу та пасажироперевезень [1824, с. 307]; нарешті, на те, що чорноморські й азовські порти спрямували торгівлю інших регіонів України, яка до того була зорієнтована відповідно на Росію і Польщу, в одному, південному напрямку, що було вирішальним кроком до економічної інтеграції українських земель; через ці ж порти економіка України включилася в міжнародний розподіл праці [1822, с. 155; 2002, с. 31].

Ми ж наголосимо на обставині, принципово важливій для розуміння специфіки саме урбанізаційних процесів: центрами морського мореплавства на півдні України в абсолютній більшості були офіційні міста, і лише як виняток — населені пункти, які ще не мали такого статусу (йдеться, зокрема, про Скадовськ). У той же час ми не можемо зробити такого узагальнення щодо ролі офіційних міст у розвитку річкового сполучення. Тут в утриманні пристаней, суден помітною була роль поселень з іншим статусом. Між іншим, це уможливило виконання річковою мережею функції каналу взаємин “село – місто”. У цьому плані показовим було укладення договорів між Херсонською міською управою і Голопристанською сільською громадою про здачу селянам в оренду частини міської пристані Херсона для швартування там їх пароплавів, а також про здачу в оренду місту частини пристані в Голій Пристані для швартування суден, що курсують між цим населеним пунктом та Херсоном [1361, с. 61-69].

Маємо підстави стверджувати, що в період, який нас цікавить, прокладання та модернізація доріг на півдні України відігравали в порівнянні із розбудовою залізничної мережі другорядне значення. Певною мірою це відобразилось і в матеріалах Повного Зібрання, де за період з 19 лютого 1861 р. по 15 червня 1870 р. нами виявлено лише 2 узаконення щодо сухопутних шляхів сполучення на території Південної України (обидва стосуються Сімферопольського шосе), з 16 червня 1870 р. по 28 лютого 1881 р. — 5 (також переважно щодо кримських шосейних доріг), з 1 березня 1881 р. про 10 червня 1892 р. — 3, з 11 червня 1892 р. по 31 грудня 1904 р. — також 3 законодавчі документи.

Попри це, ми вважаємо неприпустимим ігнорування ролі таких шляхів у розвитку міст. У цьому плані некоректним видається підхід С.Б. Надибської, яка, декларуючи прагнення дослідити соціально-економічний розвиток міст Південної України 1861 – 1900 рр. на матеріалах Херсонської і Катеринославської губерній, підрозділ “Розвиток транспортної мережі регіону та будівництво залізниць” практично повністю звела до висвітлення лише останнього

аспекту [2240, с. 97-108] (та й те з доволі сумнівними тезами на кшталт того, що “увесь південь України вкрився сіткою залізних доріг, які в першу чергу пов’язали між собою основні міста”, що суперечать застосованій самою дослідницею типології, згідно з якою міст у двох губерніях було лише сім, і серед них — Херсон, який одержав залізницю лише в 1907 р.).

Безумовно, стан шляхів Південної України залишав бажати кращого, що негативно відбивалося на багатьох аспектах життя навіть тих міських поселень регіону, які мали вихід до водних шляхів сполучення, не кажучи вже про населені пункти, що знаходились у віддаленні від водних шляхів і залізниць. Досить показовою є кореспонденція газети “Юг” від 26 лютого 1903 р. щодо міста Берислава: “Нарешті відкрилась навігація, і бериславцям видалася давно очікувана можливість подивитися на світ Божий, який за кілька зимових місяців геть був від нас відрізаний, й ті, кого невмолима доля змушувала здійснити подорож до Херсона, на відстань 70 вер. від нашого міста, мав би, про всяк випадок, залишити удома дружині духовний заповіт, бо у горезвісних омнібусах їхати було небезпечно” [1220, с. 14].

Про те, що ситуація в Бериславі не була чимось унікальним, свідчить вивчення публікацій бердянських кореспондентів “Одеського Вісника”, які багато чого кажуть про специфіку “життя провінційного міста”. Наведемо лише кілька цитат: “Зима — мертвий сезон для нашого міста: пароплавство припиняється, шляхи робляться неможливими, місто ізолюється від зовнішнього світу, діяльність припиняється, і громада засинає до нової навігації” [1213]; “Зимою загалом, а особливо восени і навесні, коли настає бездоріжжя, всякі зносини із зовнішнім світом у нас припиняються; шлях робиться настільки поганим, що на проїзд від Бердянська до Мелітополя (відстань 110 верст) іноді треба витратити тиждень часу і заплатити за проїзд не менше 70 або 100 крб.” [1212].

Заслуговує на увагу спостереження, зроблене Ю. Присяжнюком: “Відстані, що розділяли села, волості, регіони були ще “надмірно великими”, дороги — “надто довгими”. Рішення міряти їх власними ногами виникали хіба

що за крайньої господарської (матеріальної) чи лікувальної потреби”. І попри це, за офіційними даними у першій половині 1890-х рр. близько 450 тис. селян лівобережних та правобережних губерній щорічно ходили на сезонні роботи, передусім — до Південної України [1932, с. 143-144].

Разом із тим, при недостатній розгалуженості залізниць саме ці сухопутні шляхи сполучення відігравали важливу роль транспортних артерій регіону, які з’єднували порти із внутрішніми районами.

І ці шляхи сполучення згодом зазнали впливу модернізаційних процесів: поряд із диліжансами [203, арк. 9], омнібусами і каретами [8, арк. 151-151 зв.] на міжміських шляхах стали з’являться й автомобілі. Зокрема у вересні 1904 р. як експеримент Херсонський губернатор дозволив підданому Великої Британії організувати автомобільне сполучення між Херсоном, Миколаєвом та Одесою [449, арк. 10-10 зв.].

Важливим аспектом розвитку сухопутних шляхів у регіоні було влаштування та утримання мостів і переправ, які сприяли покращенню регіонального та міжміського сполучення і поживленню економічної діяльності місцевостей, розташованих уздовж річок [1824, с. 307]. Між іншим, саме спорудження та утримання мостів і переправ, так само як і облаштування шляхів, було однією зі сфер взаємин сільського населення і городян.

З розвитком транспорту і шляхів сполучення, як і в попередні часи [1757; 1774], найтіснішим образом була взаємопов’язана торгівля.

За період, що нас цікавить, у Повному Зібранні виявлено 39 узаконень стосовно продажу і видобутку солі в регіоні, 17 узаконень щодо митниць Південної України, 17 — правил вивезення товарів, 16 — правил ввезення товарів у порти, 14 — торгівлі в цілому.

Досліджуючи відповідний аспект економічного розвитку міст Південної України, С.Б. Надибська дійшла висновків, що в період 1861 – 1900 рр. розширювалася мережа ярмарків, базарів, магазинів, крамниць; основні види внутрішньої торгівлі регіону (ярмаркова, постійна, оптова та ін.) були пов’язані із зовнішньою експортною торгівлею; склалася структура поста-

чання сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки, в основі якої стояли ярмарки, базари та оптові хлібні магазини; зовнішня торгівля зосереджувалась у портових містах, причому тоді як загальний експорт через чорноморсько-азовські порти у 1860 р. складав понад 32 % експорту всієї імперії, а по хлібу — 70 – 78 %, на кінець XIX ст. відповідні показники дорівнювали 50 % і 60 – 70 % [2239, с. 10-11].

У цілому висновки є слушними. Разом із тим, ми не впевнені у вдалості формулювання “внутрішня торгівля швидко розвивалась і входила до складу всеросійського ринку”. Та й для адекватного сприйняття висновку про те, що “загалом стан торгівлі у більшості міст регіону був доволі розвиненим” [2239, с. 10] не варто забувати, що його зроблено на матеріалах лише семи міст Катеринославської і Херсонської губерній. Тож у цьому контексті досить двозначно звучить і такий висновок С.Б. Надибської: “Саме торгівля, передусім зовнішня, була одним із головних факторів розвитку міст регіону за винятком промислових (Катеринослава, Луганська та Бахмута)”. Тобто реально йдеться лише про чотири міста: Одесу, Миколаїв, Херсон і Єлисаветград! [2239, с. 11].

Звернемо увагу, що три з чотирьох тільки-но перелічених міст серед головних чинників їхнього розвитку мали торгівлю перш за все через те, що це були міста портів. Подібні тенденції мали місце і на території Таврійської губернії, яка залишилась поза увагою С.Б. Надибської і в якій морських портів міст було більше, ніж у Катеринославській і Херсонській губерніях разом узятих.

Загалом же маємо наголосити, що задля формування адекватної картини варто простежити щодо кожного офіційного міста всіх трьох губерній регіону зміни у співвідношенні їх торгових та інших функцій, що і буде нами зроблено дещо нижче.

Зараз же обмежимося лише кількома зауваженнями.

Маємо звернути увагу на такий специфічно міський (принаймні в досліджуваний період) вид організації торгівлі, як біржі. Досліджуючи формуван-

ня їхньої мережі, Р.Б. Шиханов дійшов висновку, що перші південноукраїнські біржі, які виникли в найкрупніших торговельних портах регіону, Одесі та Миколаєві, надали можливість місцевим та іноземним підприємцям проводити операції з товарами та цінними паперами не періодично, як на ярмарках, а на постійній основі, що змінило сам характер оптової торгівлі на півдні України [2268, с. 10].

Іншою специфічною ознакою саме офіційних міст була діяльність у деяких із них іноземних консульств, основним завданням яких якраз і було сприяння торгівлі.

У плані оцінки ролі міст як центрів торгівлі варто згадати тезу про те, що в економічному відношенні скупчення великих мас населення на незначній території в той самий час збільшує людські потреби і дає засоби для їхнього задоволення: ці вигоди передаються навколишнім сільським місцевостям, які знаходять у містах ринок збуту своїх продуктів і стимул до збільшення їхнього різноманіття [1599, с. 431].

Можна стверджувати, що місцева влада, опікуючись розвитком торгівлі, прагнула забезпечити доступ на міський ринок безпосередньо сільськогосподарських виробників, тим самим не допускаючи монополізації торгівлі городянами. У цьому контексті можна розглядати обов'язкову постанову Одеської думи від 2 травня 1884 р. “Про внутрішній розпорядок на ярмарках, ринках і базарах...”, перший параграф якої обумовлював, що без дозволу управи на міській землі не має права торгувати ніхто, окрім сільських мешканців, які можуть торгувати виробленою ними сільськогосподарською продукцією у відведених управою місцях в призначені для того години [1200, с. 446]. Досить напруженою в деяких містах Півдня була боротьба проти так званих “кулаків” — перекупників, які за заниженими цінами скуповували у селян зерно на під'їздах до міст [654, арк. 18; 1209; 1550; 1611]. Тим самим підтримувався важливий канал зв'язку “село – місто”. Причому для багатьох селян це була чи не єдина нагода, з якої вони знайомились із містом. Досить типовими в цьому контексті є спогади народженого у 1885 р. селянина

І. Ярошенка про своє дитинство: “Часто їздив з батьком на ярмарок торгувати кіньми... Один раз, я пам’ятаю, їздили в Олександрівськ на ярмарок і стояли на постой у Кацина, і батько пішов на ярмарок, а я залишився... і вийшов за ворота, але коли став йти назад, то не знайшов воріт і довго ходив шукати” [1273, с. 262].

Іншим таким каналом, пов’язаним із торгівлею, було відвідування селянами міст із метою придбання товарів.

Варто згадати і такий канал, як чумацтво — явище своєрідне, а то й унікальне в багатьох аспектах [1942], у тому числі — і в плані формування та передачі уявлень селянства про міста. Це, між іншим, простежується і за чумацькими піснями, в яких поміж міст найчастіше згадується Одеса. Лише один приклад: “Зажурився чумаченько, що й копійчки нема; Сидить — лупає очима, як голодная сова. Що в Одесі і Черкесі за сім років заробив; а в Полтаві зробив славу — за дві ярмарки пропив” [1939, с. 237].

З розвитком торгівлі була прямо пов’язана еволюція кредитно-банківських установ на півдні України.

У Повному Зібранні за 1861 – 1904 рр. нами виявлено 93 узаконення, що регулювали зміни мережі та діяльність банків Південної України (з них 11 стосувалися земських банків), ще 30 стосувались взаємного кредиту, 4 регламентували діяльність міських і 1 — сільських ощадних кас, 4 — ломбардів, 3 — позиково-ощадних товариств на селі.

Вивчаючи відповідну проблематику, І.С. Дружкова дійшла висновків, що хоча у другій половині XIX ст. в регіоні і з’явилася розгалужена мережа кредитно-банківських установ, однак зріст попиту на кредит значно перевищував пропозицію. Після скасування кріпацтва на Півдні виникли різні форми економічної допомоги населенню, які ґрунтувалися на багатотисячових народних традиціях; найважливішою для сільського населення стає кооперація як “рух самозахисту економічно слабких і соціально принижених верств населення”. Оскільки темпи економічного розвитку Півдня були швидшими за загальноімперські, тут мало місце штучне гальмування розвитку кредитних

зкладів. Упродовж 1860 – 1890-х рр. створювалася “досконала система” державних кредитно-банківських установ на чолі з Державним банком. До неї входили, крім Державного банку, Селянський поземельний банк (діяльність якого спрямовувалася на розвиток земельної власності селянства) та Дворянський земельний банк (який мав допомагати дворянству й обсяги операцій якого були значно меншими за середньоімперські показники). Тоді як державні банки були орієнтовані на державні ж потреби, ціна позикового капіталу в них була непропорційно високою, а тому купцям і виробникам було вигідніше звертатися за допомогою до приватного організованого або неорганізованого кредиту. У 1864 – 1873 рр. спостерігалася “засновницька гарячка”, в ході якої виникла велика кількість акціонерних банків. Колишні відкупники та грюндери (засновники), які накопичили капітали, почали займатися банківською справою. Для дрібного кредиту були засновані ощадні каси, які не мали змоги суттєво допомогти розвитку торгівлі і промисловості, але слугували для накопичення коштів населенням [2196, с. 11-15].

Маємо зауважити, що хоча тематика дисертації І.С. Дружкової і формулюється як “Кредитно-банківські установи на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст. (історичний аспект)”, до територіальних меж цього дослідження увійшла тільки Херсонська губернія, яка (і в цьому можна погодитись із Дружковою) була лідером в Україні за кількістю кредитно-банківських закладів та обсягами кредитних операцій [2196, с. 1]. Зрозуміло, що причина такого лідерства великою мірою полягала у наявності на території Херсонщини такого виключного у багатьох відношеннях міста, як Одеса. Втім, у такому випадку виникає сумнів щодо “репрезентативності” Херсонської губернії для південноукраїнського регіону, на яку вказує І.С. Дружкова.

Наш аналіз еволюції кредитно-банківських закладів усіх трьох губерній Південної України дає підстави стверджувати, що на теренах Таврійської і Катеринославської губерній у цілому простежувались ті ж тенденції, що відмічені І.С. Дружковою щодо Херсонщини, хоча обсяги кредитних операцій і мережа кредитно-банківських установ у згаданих двох губерніях тут були

меншими. Разом із тим маємо сумніви щодо коректності застосування по відношенню до Півдня в цілому формулювання “досконала система” державних кредитно-банківських установ: і документи щодо діяльності цієї системи в Катеринославській і Таврійській губерніях, і матеріали дисертації самої І.С. Дружкової свідчать про численні вади цієї “досконалості”.

Для тематики ж нашого дослідження вкрай важливо, що відділення і комерційних, і державних банків, у тому числі і тих, які мали за мету допомогу розвитку земельної власності (зокрема Селянського поземельного і Дворянського земельного банків), так само як і земські банки, розміщувалися переважно саме в офіційних містах (на 1904 р. в цьому плані для Катеринославської губернії винятками були Юзівка і Нікополь, для Таврійської — Велика Лепетиха, для Херсонської — Кривий Ріг) [1237, с. 368-369, 0140].

Упродовж досліджуваного періоду ознакою міського життя були ломбарди, що створювалися майже виключно саме в офіційних містах (серед винятків — наявність “міського ломбарду” в посаді Нова Прага [1517, с. 157]). Разом із тим, звернемо увагу, що 24 квітня 1904 р. імператор затвердив положення Комітету Міністрів, яким Міністру фінансів надавалося право після узгодження з Міністром внутрішніх справ затверджувати статuti земських сільських ломбардів, “із введенням до тих статутів деяких, зумовлених особливостями сільського побуту, змін” [1493, с. 394].

Характерною особливістю економічного життя офіційних міст Півдня 1860 – 1870-х рр. було виникнення і в деяких випадках — банкрутство міських громадських банків.

Натомість як у міських поселеннях, так і на селі діяли товариства взаємного кредиту [1237, с. 368-369, 0140]. Втім, можливості міського і сільського населення в плані одержання кредиту залишалися нерівними. Як зазначалось у “Статистико-економічному огляді Херсонської губернії за 1904 рік”, сільське населення в основній масі було позбавлене доступного і дешевого кредиту, через “відносну нечисленність створених для нього кредитних уста-

нов”. Міське ж населення “переважно може задовольняти потребу в такому кредиті” [1517, с. 155-156].

Не тільки в містах, а і в офіційних сільських поселеннях на початок ХХ ст. були доволі поширеними ощадні каси. Специфікою Катеринославської губернії можна вважати практику відкриття таких кас на рудниках [1515, с. 34]. Разом із тим, як можна судити зі статистики діяльності ощадних кас, більша частина вкладників належала до городян [1515, с. 33; 1516, с. 145].

Що стосується сільського господарства, то характер сільськогосподарських занять на міських землях великою мірою зумовлювався загальною специфікою відповідної галузі господарства регіону та його складових, а також особливостями агрономічної культури представлених тут етнічних груп [1268, с. 130-167, 170-189; 1677, с. 29-58; 1922, с. 134-160].

Хоча само по собі превалування сільського господарства в економіці Півдня, так само як і його присутність у міській економіці, традиційно зберігалися, що може дати підстави розглядати це як певні елементи “структур довгої тривалості”, модернізаційні процеси, в які Південна Україна поринула глибше, ніж багато інших регіонів імперії, вельми потужно проявлялись у цій сфері господарювання.

Частка міст у валовому виробництві сільськогосподарської продукції в цілому по губерніях була доволі скромною, що зумовлюється в тому числі і згадуваним нами незначним відсотком міських земель у загальному земельному фонді губерній.

Згадаймо і про такий аспект проблеми місця міських поселень у господарському розвитку регіону, як придбання міськими мешканцями землі в сільській місцевості.

Що ж стосується містечок, то вони у своїй масі зберігали сільськогосподарське спрямування, в цьому аспекті мало відрізняючись від неміських поселень. Досить докладну і в той же час типову картину господарської діяльності містечка містить виданий Херсонською губернською земською управою опис містечка Дмитрівки [1973].

Кажучи ж про роль занять сільським господарством у промислових селищах, варто наголосити, що тут “апогеєм індустріалізації”, символічним маркером витіснення аграрного сектора з економіки можна сприймати наполягання Дж. Юза на забороні робітникам (байдуже, що в переважній більшості це — вчорашні селяни) утримувати худобу. Аргумент був простий, хоча і мало зрозумілий місцевому населенню: “британські робочі живуть тільки на фабричну заробітну плату, не звертаючись до підсобного господарства” [1978, с. 114].

Заслуговує на увагу роль міст як центрів найму і сільськогосподарських працівників для сільської місцевості, і селян, що воліли працювати безпосередньо в містах. Будучи одним із місць, де “місто і село сходились”, за яким селяни могли судити про міста, а городяни — про селян, кожен пункт найму працівників відігравав роль ключового пункту комунікації міського та сільського населення, і в той же час у багатьох випадках був “вогнищем напруження”, зосередженням цілого комплексу проблем.

Зокрема в Маріуполі для двох згаданих вище категорій працівників діяло два пункти найму, в які стікалися селяни, бажаючи працювати на морській пристані, в порту, на залізниці, хлібних складах, на заводах, а також ті, що шукали заробітку як сільськогосподарські робітники. Обидва пункти були розсадниками антисанітарії: один був засмічений, з “вічною пилюкою в сухі дні і багнюкою у дощові”, в поміях тощо; інший — “звалище для палих дрібних тварин і птиці”. Найом відбувався в недільні та святкові дні. Тоді до пунктів приїздили і роботодавці з сільської місцевості. Як можна судити зі звіту про діяльність лікарсько-продовольчого пункту в Маріуполі за 1900 р., між місцевим населенням і сезонними робітниками спостерігалися досить напружені стосунки: “Оскільки прийшлий робочий люд, хоча і не особливо, але все ж знижує поденну плату пропозицією своєї праці, то постійні поденники, які здавна оселились у Маріуполі, не відчують дружелюбних почуттів до прийшлого елементу... Одне завжди неприємно вражало нас — це презирливе ставлення міських “босявок” до прийшлих робочих і повна паси-

вність цих останніх до зухвальства і нахабства перших”. У подібному ж звіті за 1899 р. відмічалось, що “греки-поселяни чомусь вважають себе вище прийшлих селян і ставляться до них з презирством. Ближчі до пункту власники будинків не задоволені влаштуванням пункту, оскільки з часу його влаштування стали частіше повторюватись крадіжки худоби, парканів і т. п. Прийшли робітники ненавидять місцевих мешканців і всіляко намагаються з них здрати зайве скрізь” [1717, с. 201-203].

Багато в чому схожа картина спостерігалась і в Єлисаветграді. Там місцеві власники та орендарі лавок у 1900 р. неодноразово скаржилися міській управі, поліції і торговому наглядачу, що на площі біля їхніх лавок, починаючи з весни, постійно скупчуються і цілими днями знаходяться прийшли робітники, серед яких часто спостерігаються пияцтво, бійки та лайка, що відлякують покупців. Натомість жінки, які перебували на “робочому толчку” Єлисаветграда, у своєму проханні, адресованому місцевому поліцмейстеру, повідомляли, що причина неподобств — винна лавка, розташована поблизу “толчка”. Жінки писали: “Оскільки ми люди бідні і живемо тільки фізичною працею, а саме наймом з толчка на роботи, і не кожна з нас потрапляє на роботу зранку..., ми позбавляємось можливості потрапити на роботу, і тому не маємо засобів для існування”. Тому було сформульоване прохання щодо призначення іншого місця для “толчка”, де жінки могли б, як і раніше, перебувати до вечора, або ж про дозвіл залишатися на старому місці [355, арк. 1-2 зв.].

Розглянувши окремі економічні функції міських поселень, варто повернутися до питання про співвідношення в регіоні міст різного функціонального призначення, з’ясувавши, які зміни відбулися на кінець періоду, що нас цікавить.

За спостереженням Б.М. Миронова, в постемансипаційні часи в економічній структурі міст мали місце такі трансформації: зменшилася кількість чисто аграрних й адміністративно-військових міст, вузька спеціалізація міст на якомусь одному виді діяльності змінилася багатофункціональністю, майже у всіх містах виник “культурний сектор” і сфера обслуговування. Станом на

кінець XIX ст. міст змішаного типу було вже аж 89,2 %, тоді як аграрних — 8,5 %, промислових — 2,0 %, адміністративно-військових — 0,3 %, чисто торгових — 0 %. Втім наведена картина буде малозрозумілою, якщо не уточнити, що серед міст змішаного типу 37,6 % провідними галузями мали саме промисловість і будівництво, 30,0 % — сільське господарство, 17,4 % — сервіс, 9,7 % — адміністративно-військову сферу, 0,7 % — торгівлю, транспорт і фінанси, інші галузі — 4,6 % [1856, с. 297-302].

Південноукраїнська картина за цими ж показниками, що базується на матеріалах перепису 1897 р., виглядала таким чином.

За економічними функціями аграрними були 4,88 % міст, решта ж 95,12 % були змішаними. Серед міст змішаного типу провідними галузями мали: 46,15 % — промисловість і будівництво, 23,08 % — сільське господарство, 12,82 % — сервіс, 10,26 % — адміністративно-військову сферу, 5,12 % — торгівлю, транспорт і фінанси, 2,56 % — інші галузі.

Важливо подивитися на стан міст Південної України кінця XIX ст. і за класифікацією на доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні, яка зазвичай використовується в економічній географії: доіндустріальне місто виконує переважно адміністративну, військову та аграрну функції; індустріальне — промислову, торгову, транспортну, фінансову; постіндустріальний — сервісну, до якої включається і культурна сфера. Підрахунки, зроблені Б.М. Мироновим щодо всієї європейської частини Російської імперії, показують, що на 1897 р. 35,8 % міст відносилися до доіндустріальних, 63,7 % — індустріальних і лише 0,5 % — до постіндустріальних [1856, с. 302-303]. Для Півдня ж маємо таку картину: з 41 міста регіону, матеріали перепису яких опубліковані, доіндустріальні склали 14,63 %, індустріальні — 82,93 %, постіндустріальні — 2,43 %.

Суттєвий прогрес південноукраїнського регіону в порівнянні з рештою європейської частини Російської імперії за показником відсоткового представництва постіндустріальних міст пояснюється присутністю тут Одеси, яка була одним із трьох міст відповідного класу (поряд з Петербургом і Києвом).

Те, що офіційний статус населеного пункту суттєво впливав на специфіку галузевої зайнятості його населення, можна пересвідчитись, порівнявши відповідні показники по окремих містах Півдня [Додатки З. 1 – З. 3].

З'ясуванню місця південноукраїнських міст у господарському розвитку регіону, економічної специфіки міст у порівнянні з сільською місцевістю допомагає вивчення і зіставлення даних щодо галузевої зайнятості городян із їх відповідниками щодо населення повітів. Для виявлення специфіки складових Південної України є сенс зробити відповідні підрахунки по трьох представлених тут губерніях [Додатки З. 4 – З. 6].

Як випливає з аналізу даних перепису 1897 р., у всіх трьох південноукраїнських губерніях мали місце суттєві відмінності між містами і повітами у сфері зайнятості населення.

Якщо землеробством у містах Катеринославської губернії займалось 4,08 % самостійного населення, то в повітах — 61,53 %. Для Таврійської губернії це співвідношення становило 3,86 % і 66,78 %, для Херсонської — 5,59 % і 76,84 %.

Так само і в тваринництві був задіяний значно менший відсоток городян. Зокрема в містах Катеринославської губернії ним займалося лише 0,04 % мешканців, тоді як у повітах — 1,14 %. Для Таврійської губернії відповідні показники становили 0,25 % і 2,30 %, для Херсонської — 0,07 % і 1,35 %.

Зовсім інше співвідношення спостерігаємо стосовно зайнятості в торгівлі. Причому, що вкрай важливо, фактично у всіх її сферах. Так, у Катеринославській губернії торговим посередництвом було зайнято 0,40 % городян і лише 0,04 % населення повітів. Переважання міст у губернії маємо в заняттях торгівлею живою худобою (0,29 % проти 0,09 % в повітах), зерновими продуктами (1,46 % проти 0,22 %), іншими продуктами сільського господарства (4,18 % проти 0,60 %), будівними матеріалами, паливом (1,12 % проти 0,19 %), предметами домашнього вжитку (0,28 % проти 0,03 %), металевими товарами, машинами і зброєю (0,33 % проти 0,02 %), тканинами і предметами одягу (1,75 % проти 0,37 %), шкірою, хутром і т. п. (0,34 % проти 0,04 %),

предметами “розкоші, науки, мистецтва, культу і т. п.” (0,21 % проти 0,02 %), “іншими предметами” (0,30 % проти 0,04 %), в розносній і розвізній торгівлі (0,32 % проти 0,10 %).

У Таврійській губернії торговим посередництвом було зайнято 0,38 % городян і 0,03 % населення повітів. Торгівлею живою худобою в містах займалось 0,25 %, в повітах — 0,08 %, зерновими продуктами — 1,11 % і 0,30 %, іншими продуктами сільського господарства — 4,54 % і 0,60 %, будівними матеріалами, паливом — 0,29 % і 0,16 %, предметами домашнього вжитку — 0,21 % і 0,02 %, металевими товарами, машинами і зброєю — 0,14 % і 0,03 %, тканинами і предметами одягу — 1,27 % і 0,36 %, шкірою, хутром і т. п. — 0,24 % і 0,03 %, предметами “розкоші, науки, мистецтва, культу і т. п.” — 0,12 % і 0,01 %, “іншими предметами” — 0,37 % і 0,06 %, розсноною і розвізною торгівлею — 0,39 % і 0,14 %.

У Херсонській губернії в містах торговим посередництвом займалось 0,82 % самостійних мешканців, а в повітах — 0,06 %. Торгівлею живою худобою займалось 0,17 % городян і 0,11 % самостійних мешканців повітів, зерновими продуктами — 1,54 % і 0,53 %, іншими продуктами сільського господарства — 4,43 % і 0,74 %, будівними матеріалами, паливом — 0,43 % і 0,08 %, предметами домашнього вжитку — 0,26 % проти 0,02 %, металевими товарами, машинами і зброєю — 0,25 % і 0,02 %, тканинами і предметами одягу — 1,56 % і 0,30 %, шкірою, хутром і т. п. — 0,19 % і 0,05 %, предметами “розкоші, науки, мистецтва, культу і т. п.” — 0,17 % і 0,01 %, “іншими предметами” — 0,29 % і 0,02 %, розсноною і розвізною торгівлею — 0,40 % і 0,08 %. При оцінці цих даних варто враховувати, що Херсонська губернія мала на своїй території найбільшу, в порівнянні з іншими південноукраїнськими губерніями, кількість містечок, населення яких традиційно було задіяне в торгівлі більшою мірою, ніж населення неміських поселень. Втім, і перші, і другі при проведенні перепису зараховувалися в повіти.

У галузях промисловості такого переважання міст по всіх показниках не спостерігалось. Особливо це стосується видобувної промисловості та мета-

лургії. Так, у Катеринославській губернії в містах видобутком руди та на копальнях було зайнято 0,23 % самостійного населення, тоді як у повітах — аж 6,30 %, виплавою металів 0,03 % городян і 0,38 % населення повітів.

У Таврійській губернії такої різної розбіжності вже не маємо: в містах видобутком руди та на копальнях було зайнято 0,21 % , а в повітах — 0,33 % самостійного населення, виплавою металів — 0,002 % городян і тільки 0,001 % населення повітів.

Натомість у Херсонській губернії городян у видобутку руди та на копальнях було задіяно 0,41 %, а мешканців повітів — лише 0,31 %, тоді як виплавою металів займалося відповідно лише 0,002 % городян і 0,03 % мешканців повітів.

По інших галузях промисловості такого великого “відставання” міст уже не спостерігалось, а в більшості випадків мало місце і випередження повітів містами за показником відсотку зайнятого в цих галузях населення. Зокрема в містах Катеринославської губернії обробкою волокнуватих речовин займалося 0,25 % самостійного населення, а в повітах — 0,26 %, обробкою тваринних продуктів відповідно 0,37 % і 0,18 %, металообробкою — 8,04 % і 3,84 %, поліграфічним виробництвом — 0,61 % і лише 0,03 %.

У Таврійській губернії в містах обробкою волокнуватих речовин займалося 0,40 % самостійного населення, а в повітах — 0,23 %, обробкою тваринних продуктів 0,52 % і 0,26 %, металообробкою — 3,02 % і 1,85 %, поліграфічним виробництвом — 0,48 % і 0,03 % відповідно.

У Херсонській губернії в обробці волокнуватих речовин було задіяно 0,52 % самостійних городян проти тільки 0,22 % самостійних мешканців повітів, в обробці тваринних продуктів — 0,49 % проти 0,15 %, у металообробці — 3,78 % проти 1,24 %, поліграфічному виробництві — 0,72 % проти 0,02 %.

Серед городян було більше зайнятих і в транспортній сфері, хоча таке переважання мало дуже різні масштаби для різних засобів пересування. Так, на залізничному транспорті Катеринославської губернії було задіяно 2,92 %

самостійних городян і 2,35 % мешканців повітів, у Таврійській губернії — 0,77 % і 0,68 %, Херсонській — 0,92 % і 0,80 %.

У водному сполученні Катеринославської губернії в містах працювало 0,28 %, у повітах — 0,13 %. Для Таврійської губернії це співвідношення склало 1,63 % і 0,26 %, для Херсонської — 1,14 % і 0,05 %. Безперечно, що в суттєвих розбіжностях між губерніями як у співвідношенні зайнятого у водному сполученні міського і повітового населення, так і в розмірах частки працівників відповідної сфери великою мірою відбилась те, що Катеринославська губернія, на відміну від Таврійської і Херсонської, не мала широкого виходу до моря, і тому у водному сполученні тут значно більшою, у порівнянні з відповідними показниками двох інших південноукраїнських губерній, була частка сполучення річкового.

Абсолютно домінували городяни в заняттях візницьким промислом: у містах Катеринославської губернії в ньому було задіяно 2,25 % самостійного населення, а в повітах — лише 0,35 %. Для Таврійської губернії ці показники склали 2,53 % і 0,56 %, для Херсонської — 1,99 % і 0,21 %.

В інших сухопутних засобах пересування і на шляхах сполучення було задіяно в Катеринославській губернії 0,22 % городян і 0,12 % населення повітів, у Таврійській — 0,63 % і 0,03 %, у Херсонській — 0,59 % і 0,01 %.

Абсолютно переважали городяни мешканців повітів за показником частки населення, що працювала в кредитних і громадських комерційних установах. У містах Катеринославської губернії тут було задіяно 0,31 % самостійного населення, тоді як у повітах — лише 0,005 %. Для Таврійської губернії ці показники склали відповідно 0,15 % і 0,01 %, для Херсонської — 0,26 % і 0,004 %.

Господарська специфіка Півдня добре видна на фоні загальноімперської картини галузевої зайнятості населення міст і повітів [Додаток II].

Важливо подитивить і на гендерний аспект професійної зайнятості городян Півдня [1783, с. 432-435] [Додатки 3. 4 – 3. 6].

Для оцінки економічного розвитку і специфіки південноукраїнських міст доцільно звернути увагу і на показники “торгово-промислової жвавості”, підраховані В.П. Семеновим-Тян-Шанським станом на 1900 р.

Співвіднесення наведених цим дослідником абсолютних показників річного торгово-промислового обороту на одного мешканця (в карбованцях) із запропонованою ним же шкалою типології міських поселень (описаною нами в другому розділі) дає таку картину.

До групи “вельми жвавого” обороту (від 800 крб. і вище) відносяться “середні міста”: Маріуполь, Кам’янське, Луганськ; “малі міста”: Сартана, Мануйлівка, Голубівка, Щербинівка, Юр’ївка; “городки”: Дружківка, Микитівка, Єнакієво, Алмазна, Костянтинівка, Сантуринівка.

У групі “жвавого” обороту (від 500 до 800 крб.) знаходилися “крупні міста”: Одеса, Катеринослав; “велике місто” Юзівка; “середні міста”: Бердянськ, Євпаторія, Кривий Ріг, Генічеськ, Горлівка; “малі міста”: Ольвіополь, Амур; “городки”: Гришино, Гальбштадт, Царедарівка, Лисичанськ, Лозова Павлівка, Дебальцево, Авдотьїно, Волинцево.

Групу “середнього” обороту (від 100 до 500 крб.) склали: “крупне місто” Миколаїв; “великі міста”: Єлисаветград, Херсон, Севастополь, Сімферополь; “середні міста”: Олександрівськ, Нікополь, Мелітополь, Павлоград, Вознесенськ, Олександрія, Каховка, Гуляйполе, Керч, Феодосія, Ялта, Бахмут; “малі міста”: Широке, Верхньодніпровськ, Гола Пристань, Березівка, Оріхів, Нововоронцовка, Лозова, Перекоп, Якимівка, Успенське, Крестна; “городки”: Великий Анадоль, Павлівка, Синельниково, Веселі Терни, Карань, Нова Каракуба, Добре, Хортиця, Знам’янка, Саки, Пришиб, Джанкой, Славгород, Алушта, Гурзуф, Балаклава, Алушка, Судак, Олександрівка, Старомихайлівка, Миколаївка, Єленівка, Первозванівка, Гаврилівка.

До групи “слабкого” обороту (від 50 до 100 крб.) увійшли: “середнє місто” Великий Токмак, “мале місто” Олешки, “городки” Маяки, Старий Кермечник, Городище.

Нагадаймо, що належність до двох категорій “слабкого” обороту і “вельми слабкого” обороту (нижче 50 крб.), згідно з концепцією В.П. Семенов-Тян-Шанського, означала випадіння населених пунктів зі складу “істинних економічних міст”. Тому навпроти кожного населеного пункту зі “слабким” оборотом Семенов-Тян-Шанський зробив позначку, що поселення внесене до списку умовно, “в припущенні, що не вся торгово-промислова діяльність була піддана реєстрації”. Населені ж пункти “вельми слабкого” обороту, навіть якщо вони мали офіційний статус міста, до складених Семеновим-Тян-Шанським таблиць не увійшли взагалі [1956, с. 150-156, 165-166, 173-176]. Загалом же маємо відзначити досить слабку кореляцію рівня “торгово-промислової жвавості” як із офіційним статусом населеного пункту, так і з належністю поселення до тієї чи іншої групи, виділеної на підставі даних щодо чисельності населення.

Якщо звернутися до систематизації південноукраїнських населених пунктів за іншою запропонованою В.П. Семеновим-Тян-Шанським шкалою (за “ступенем участі промисловості в торгово-промисловому обороті міста”), то отримаємо таку картину.

До населених пунктів із “сильно промисловим” ступенем (40 % і більше від усього торгово-промислового обороту) відносились: “крупне місто” Катеринослав; “великі міста”: Єлисаветград, Юзівка; “середні міста”: Кам’янське (94 %), Великий Токмак (рівно 40 %), Олександрівськ, Кривий Ріг, Павлоград, Луганськ, Горлівка (91 %); “малі міста”: Широке, Амур, Сартана (99 %), Мануйлівка, Голубівка (98 %), Успенське, Щербинівка, Юр’ївка (96 %); “городки”: Великий Анадоль, Городище, Павлівка, Веселі Терни, Гальбштадт, Хортиця, Саки, Олександрівка, Лисичанськ, Дружківка (98 %), Микитівка, Єнакієво (98 %), Алмазна (95 %), Костянтинівка (90 %), Старомихайлівка, Дебальцево, Миколаївка, Авдотьїно, Сантуринівка (92 %), Волинцево (рівно 40 %), Єленівка, Первозванівка.

“Промисловий” ступінь (25 – 40 %) мали: “велике місто” Херсон; “середні міста”: Мелітополь, Олександрія, Гуляйполе, Керч, Бахмут; “мале місто” Ольвіополь; “городки”: Гришино, Балаклава, Лозова Павлівка.

“Помірно промисловий” ступінь (20 – 25 %) характеризував “крупні міста”: Одесу, Миколаїв; “середні міста”: Каховку, Генічеськ; “малі міста”: Оріхів, Лозову; “городок” Маяки.

Нарешті, “торговий (слабо промисловий)” ступінь (менше 20 %) був ознакою “великих міст”: Севастополя, Сімферополя; “середніх міст”: Маріуполя, Бердянська (7 %), Євпаторії (5 %), Нікополя, Вознесенська (1 %), Феодосії, Ялти; “малих міст”: Олешек (2 %), Верхньодніпровська, Голої Пристані (1 %), Березівки (2 %), Нововоронцовки (2 %), Перекопа (2 %), Якимівки, Крестної; “городків”: Старого Керменчика (1 %), Синельниково (менше 1 %), Карань, Нової Каракуби, Добре (менше 1 %), Царедарівки (менше 1 %), Знам’янки, Пришиба (2 %), Джанкою (менше 1 %), Славгорода (менше 1 %), Алушти (7 %), Гурзуфа (4 %), Алупки (6 %), Судака (менше 1 %), Гаврилівки (менше 1 %) [1956, с. 150-156, 165-166, 173-176].

Щодо іншої запропонованої типології (за географічною ознакою) сам Семенов-Тян-Шанський відзначає, що “чисто долининний” підтип “південного чорноземного типу заселення” відрізняється наявністю десятків дуже людних поселень (в 10 – 20 тис. мешканців), які “не виявляють анітрохи схильності до міського економічного складу життя”; з іншого боку, тут спостерігається бурхливе зростання десятків “економічних міст”. І першу, і другу особливість географ відносить на рахунок того, що “чисто долининний” підтип являє собою останній за хронологією, новітній етап заселення “російської рівнини”. Стосовно ж “гірничозаводського типу” Семенов-Тян-Шанський зауважив, що географічне розташування “економічних міст” тут “цілковито слідує ступені багатства і розробки корисних копалин”; зростання “економічних міст” цього типу заселення повністю віддзеркалює в собі розвиток гірничої промисловості [1956, с. 150, 167].

Аналізуючи специфіку економічного стану та розвитку населених пунктів різних статусів, ми доходимо висновку, що на південноукраїнських матеріалах у цілому підтверджуються спостереження, зроблені щодо загалом Російської імперії: тут існувало чимало неміських поселень із “міським” економічним “обличчям”, і в той же час чимало офіційних міст із слабо вираженими ознаками специфічно міського господарського життя. Разом із тим, великі промислові поселення без офіційного міського статусу мали відмінну від міст економічну (так само як і соціальну) структуру, яка, як правило, була менш універсальною, менш багатоаспектно розвиненою. Тому великі промислові поселення і в економічному плані не зливалися із містами, а лише наближалися до них [1941, с. 264].

Таким чином, аналіз економічних функцій міських поселень регіону дозволяє простежити зміни, що відбулися у співвідношенні чисельності міст різного функціонального призначення, систематизувати міські поселення регіону за низкою типологій, що дають можливість більш глибоко оцінити рівень економічного розвитку та специфіку і в цілому південноукраїнської міської мережі, і її складових. Маємо підстави стверджувати, що для півдня України модернізація другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мала одним із наслідків те, що відбулися суттєві корективи в ієрархії населених пунктів і безпосередньо офіційних міст: тоді як одні з них висунулися наперед, інші залишилися “на узбіччі”. Подібні процеси супроводжували і міські мережі інших регіонів [2187, с. 8].

Дослідження місця міських поселень у господарському розвитку Півдня дозволяє зробити висновок, що офіційний статус населеного пункту накладав помітний відбиток фактично на кожен розглянутий нами аспект освоєння “міського простору” (на його межі, земельну власність, розвиток структури забудови, благоустрій). Тож і законодавче регулювання, і практика упорядкування (розбудови) відповідних аспектів щодо офіційних міст суттєво відрізнялися від тих, що стосувалися населених пунктів інших типів (у тому числі — і міських). Тим самим підтримувалися і в низці сфер певною мірою на-

віть поглиблювалися відмінності між офіційними містами і сільською місцевістю, з посіданням містечками такої собі проміжної позиції між “містом” і “селом”, причому із більшим наближенням до останнього, а не до першого. Разом із тим, конкретика освоєння “міського простору” самих офіційних міст досить помітно варіювалась, що дає можливість відзначити цілу низку важливих відмінностей у площі, мережі передмість, структурі та обсягах земельної власності, структурі забудови, благоустрої різних міст Півдня. У той же час важливі відмінності спостерігались і в освоєнні простору окремих складових тих самих міст; найбільш разючими, як правило, залишалися відмінності між центральними частинами міст та їх околицями. Важливо, що в процесі модернізації середини ХІХ – початку ХХ ст. фактично кожен із розглянутих нами аспектів зазнавав серйозних змін, які, при всій специфічності і звитистості цього шляху, в багатьох складових все ж знаходились у контексті тих трансформацій, що зазнали на цьому ж шляху міста Західної Європи і Сполучених Штатів.

Те саме є справедливим і щодо еволюції економічних функцій південно-українських міських поселень, розвитку промисловості, транспортної мережі, торгівлі, фінансової сфери та сільського господарства.

Важливо наголосити, що в досліджуваній нами період не тільки міські, але і сільські поселення Півдня еволюціонували в плані як освоєння їхнього простору, так і їхніх економічних функцій, що дає підстави відзначити цілу низку рис поширення в сільській місцевості міського образу життя, а відповідно — й урбанізації. Особливо помітними були такі зрушення у промисловій сфері. Розвиток добувної та металургійної промисловості, який вивів регіон на перші позиції в Російській імперії у відповідних галузях, великою мірою відбувався за рахунок саме неміських поселень, що і дає підстави для тверджень про те, що високий рівень економічного розвитку, переважання несільськогосподарських занять і велика чисельність населення аж ніяк не були виключною специфічною ознакою офіційних міст.

РОЗДІЛ 5

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ

5.1. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність

З огляду на надзвичайну строкатість підходів до розуміння поняття “соціокультурний”, що використовуються представниками різних наук і безпосередньо істориками, маємо обумовитись, що в нашій роботі під соціокультурними процесами маються на увазі соціальні та культурні зміни, розвиток суспільства в єдності його соціальних і культурних аспектів. Разом із тим, при розгляді низки складових соціокультурних процесів ми плануємо спиратися на традицію використання терміна “соціокультурна система”, що бере початок від П. Сорокіна, який показав, що повноцінний розгляд будь-якої соціальної взаємодії неможливий без урахування контексту культурних цінностей, оскільки є неможливим саме ізольоване існування суспільства поза культурою і навпаки; такий нерозривний взаємозв’язок проявляється, зокрема, в тому, що одним із надзвичайно важливих “культурних елементів”, без якого неможливо досліджувати соціальні інститути та організації, є правові норми [1975, с. 218-219].

Одними із знакових складових соціокультурних процесів, які великою мірою віддзеркалювали специфіку урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст., були зміни соціальної стратифікації та соціальної мобільності. При їх аналізі ми відштовхуємося від концепції, сформульованої П. Сорокіним у роботі “Соціальна мобільність”, яка справедливо вважається класичною для західної, а останнім часом — і пострадянської соціології [1970, с. 13, 19]. Під соціальною стратифікацією розуміється диференціація населення в ієрархічному ранзі, сутність та основа якої полягає в “нерівномірності розподілу прав та привілеїв, відповідальності та обов’язків, наявності чи відсутності соціальних цінностей, влади та впливу серед членів того чи іншого соціуму”. У той же час, за П. Сорокіним, соціа-

льна мобільність — “будь-який перехід індивіда або соціального об’єкта (цінності), тобто всього того, що створене або модифіковане людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу” [1974, с. 302, 373]. Втім, ми, слідом за усталеною в соціології позицією [1804, с. 290], розуміємо під соціальною мобільністю переміщення виключно індивідів і соціальних груп. Причому виділяється два основних типи такої мобільності: горизонтальна і вертикальна. Горизонтальна — перехід з однієї соціальної групи до іншої, розташовану на тому самому рівні (як от перехід до іншої родини при повторному шлюбі, до іншої конфесії, на інше місце роботи при збереженні соціального статусу тощо). Вертикальна ж мобільність має на увазі ті взаємини, що виникають при переміщенні з одного соціального пласту в інший, а тому двома типами вертикальної мобільності є висхідна і низхідна, тобто соціальний підйом і соціальний спуск [1974, с. 373-374]. Звернемо увагу, що попри суттєве переосмислення підходів до вивчення соціальної історії, яке мало місце і в західній, і в пострадянській (хоча і з певним запізненням) історіографії, дослідження соціальної стратифікації та мобільності не втратили своєї актуальності [2083].

Розглядаючи соціальну стратифікацію міського населення Південної України, ми солідарні з поширеною в історіографії концепцією, згідно з якою у другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії мав місце перехід від станів (*estates*) (які характеризувалися наявністю закріплених специфічних прав і соціальних функцій; спадковою передачею станових прав; об’єднанням представників окремих станів у станові організації, або корпорації; правом на самоврядування і представництво в місцевому і центральному державному управлінні; наявністю специфічного менталітету; зовнішніми ознаками належності до стану — особливими прикрасами, одягом тощо) до класів (під якими розуміються великі групи людей в індустріальному суспільстві, що різняться між собою за родом занять, розмірами прибутків, обсягами влади і впливом у суспільстві). Причому фактично загальним місцем більшості досліджень є погляд на період “великих реформ” як на ключовий

етап, який знаменував початок перетворення станів на класи [1856, с. 76-78]. Втім, процес у багатьох аспектах так і залишився незавершеним.

Згідно із законодавчими нормами, що вже діяли в 1861 р. і зберігали чинність до самого падіння царизму, в імперії виділялось чотири основні стани: дворянство, духовенство, міський стан і селянство.

Підкреслимо, що мова йде саме про існуючі впродовж усього досліджуваного нами періоду основні стани, якими не обмежувалося все різноманіття соціальної структури імперії. Згадаймо, що до 1874 р. виділявся військовий стан, що формувався за рахунок рекрутської повинності міських обивателів і селян; але із запровадженням загальної військової повинності цей стан перестав існувати, оскільки відтепер особи, які призивалися на службу, залишались у своєму стані. Варто згадати і про різночинців, під якими розумілися, з одного боку, особи, які на момент проведення обліку (перепису) відкріпилися від одного і не встигли прикріпитися до іншого стану, а з другого боку, ті, хто належав до дрібних соціальних груп (наприклад, канцеляристи), які мали більш привілейований, ніж селянство і міський стан, і менш привілейований, ніж дворянство, юридичний статус [1856, с. 131-133].

Вкрай важливо, що жоден із названих станів не являв собою нестратифікований моноліт, маючи у своєму складі розряди, що суттєво різнилися між собою, в тому числі — і юридичним статусом.

Так, дворянство поділялося на спадкове та особисте; духовенство стратифікувалось як за конфесіями, так і в їх межах (зокрема звернемо увагу на поділ православного духовенства на чорне, парафіяльне, військове і придворне, на поділ духовних осіб на священно- та церковнослужителів).

Юридична стратифікація міського стану у останній чверті XVIII – першої половини XIX ст. зазнала певних змін, хоча до самої Міської реформи 1870 р. продовжували вестись міські обивательські книги [602], правила заповнення яких були закладені ще “Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії” (мається на увазі розподіл міської обивательської книги на шість частин, у першу з яких вносяться “справжні міські обивателі”, тобто

мешканці міста незалежно від стану, які мали тут нерухомість; у другу — гільдійські купці; в третю — записані до цехів ремісники; в четверту — іноземні та іногородні “гості”, які були приписані до міста “заради промислу, роботи чи інших міщанських вправ”; у п’яту — імениті громадяни, до яких могли бути зараховані службовці, науковці, митці, художники, “капіталісти”, банкіри, судновласники, а також ті, що відзначилися службою в міському управлінні; нарешті, в шосту частину вносилися “посадські”, тобто мешканці міста, які не внесені в попередні п’ять частин і займалися “промислом, рукоділлям чи роботою”). Серед змін, що зазнала викладена вища структура в першій половині XIX ст., важливу роль відіграло запровадження у 1832 р. почесного громадянства замість розряду іменитих громадян.

Хоча селянська реформа і нанесла важливого удару по системі стратифікації селянства, останнє і після 1861 р. не стало являти собою цілком монолітного нестратифікованого стану.

Важливо, що в межах кожного із перелічених станів можна виділити страти на підставі розміру прибутків, освіти, престижу. Досить струнку систему такого ранжування використовує Б.М. Миронов, умовно ділячи кожен зі станів на три страти: нижчу, середню і вищу [1856, с. 86-87]. На прикладі купецтва імперії переконливо викладав таку “трьохрівневу” стратифікацію Альфред Рібер [2133; 2134, р. 418-420].

Немає потреби докладно зупинятися на викладенні фактажу щодо змін і стану соціальної стратифікації, з яким міста Півдня увійшли в другу половину XIX ст. Відповідні проблеми вже були розглянуті нами в дисертаційному дослідженні “Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.” [2208, с. 140-151]. Згадаймо й про кандидатську дисертацію Н.М. Діанової “Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.)” [2193].

Тож має сенс приділити увагу підрахунку відсоткового представництва станів у складі мешканців окремих міських поселень кожної з трьох південноукраїнських губерній станом на 1861 р., взявши за основу матеріали ви-

дання “Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861 – 62 р.” [Додаток К. 1], а також підрахунку співвідношення станової стратифікації населення міст і сільської місцевості губерній [Додатки К. 2 – К. 3].

Доцільно звернути увагу на зміни, яких зазнали окремі стани, представлені в “міському просторі” Півдня.

Симптоматичними і для свого часу, і для регіону є характеристики, дані дворянству Херсонської губернії в “Матеріалах для географії і статистики Росії” 1863 р. Згідно з ними, дворянство являло “величезну суміш усіх народностей, звичаїв, понять та освіченості”, причому такої “племінної строкатості” дворянства “навіть чи десь у Росії можна зустріти”. “Життя в містах, окрім Одеси, доволі слабо розвинене, власне тому, що тутешнє дворянство воліє мешкати на селі, або, якщо дозволяють статки, мешкає в Одесі, поміж іноземців. Звідси — відчуженість і взаємна роз’єднаність тутешніх дворян”. “Чинівне дворянство, що мешкає тут у містах, за образом життя і поняттями схоже з цим класом інших губерній імперії; тільки Херсон не становить привабливості для молоді з тутешніх поміщиків, які бажають служити поближче від своїх маєтків, тому вони й обирають для цього Одесу або губерньські міста сусідніх губерній. Особисті ж дворяни цілком зберегли тип дрібного чиновництва” [1269, с. 550-555]. Важливо, що згодом деякі із перелічених характеристик стали втрачати актуальність, зважаючи на перебіг модернізації. Зокрема спостерігалась стійка тенденція зменшення дворянського землеволодіння, що стало важливою передумовою переселення частини дворянства до міст. В опублікованому 1892 р. аналізі руху приватної земельної власності в Херсонській губернії наведені підрахунки, згідно з якими впродовж 1861 – 1891 рр. дворянське землеволодіння в губернії скоротилося на 45 % [1585, с. 87]. Як зазначалося в аналізі руху земельної власності в Катеринославській губернії, “назад тому років 20 – 25 земельна власність у Катеринославській губернії зосереджувалася майже виключно в руках дворян”, але пізніше “земля переважно... переходить в руки тих станів, які вносять в обробку землі свою власну працю” [1678, с. 31, 41]. У наступні роки кінця XIX – початку

XX ст. тенденція скорочення дворянського землеволодіння на Півдні збереглася [1517, с. 3-4]. Мав місце процес збідніння більшої частини дворянства, що в багатьох випадках супроводжувався переселенням до міст із зайняттям посад на державній чи приватній службі, заняттям підприємництвом тощо.

У досліджуваний нами період низки важливих змін зазнав духовний стан. Звернемо увагу на православне духовенство, яке складало абсолютну більшість духовних осіб регіону і серед якого, у свою чергу, чисельно абсолютно домінувало духовенство біле. І.І. Лиман дійшов висновку, що парафіяльне духовенство не сформувалось у монолітну групу і певною мірою являло конгломерат осіб із досить різними умовами існування, що визначалися не лише наявністю певного сану чи посади, але й місцем служіння. Причому матеріальні умови існування духовенства великою мірою залежали саме від того, в місті чи у сільській місцевості знаходився храм. Серед духовенства панувало переконання, що найбільші прибутки мали причти соборних церков, інших храмів процвітаючих приморських міст, єпархіальних і губернських центрів. Тож отримання місць при таких храмах було жаданим для священно- та церковнослужителів [1820, с. 224-225, 229]. Така тенденція кращості служби в містах зберігалась і в період, що нас цікавить.

1860-і рр. знаменували собою початок нового етапу в житті православного духовенства і Південної України, і імперії в цілому. Була проведена ціла низка церковних реформ, спрямованих на перетворення духовного стану на відкриту професійну групу. Спадкова передача місць при церквах була заборонена. При зайнятті посади при церкві єпархіальне керівництво тепер мало враховувати виключно професійні і моральні якості, а не соціальний стан кандидата. Діти духовенства отримали світський юридичний статус. Мав місце відхід від традиції укладати шлюби виключно між представниками духовного відомства та членами їхніх родин. Суттєво послабилася влада єпархіальних архієреїв як “господарів єпархії” і “вершителів долі” підлеглих [1856, с. 106-107]. Втім, традиційність цього стану великою мірою гальмувала реформи, які вкорінювались із великими складнощами, і хоча законодавство фак-

тично створило міцне правове підґрунтя для перетворення духовного стану на професію, в яку могли приходити представники інших страт, реалії засвідчили в цілому невисокий рівень такої соціальної мобільності. Разом із тим, спостерігалась тенденція посилення мобільності в плані переходу освічених дітей духовенства в інші стани і професії.

На процес руйнації міського стану великою мірою вплинули як судова, військова, земська реформи, так і безпосередньо реформа міська, яка, як уже було нами показано раніше, перетворила органи міського самоврядування на всестанові. Ще раніше, у 1863 р., була скасована третя гільдія, і в лави купецтва отримали доступ представники всіх станів [1856, с. 112-114].

Могутнім ударом по традиційній стратифікації селянського стану стала ліквідація в результаті реформи 1861 р. розрядів поміщицьких і посесійних (тих, що були закріплені за посесійними мануфактурами) селян. Невдовзі, у 1863 р., були прийняті узаконення щодо ліквідації розряду дворцових (удільних) селян, а в 1866 р. — державних селян, що “належали казні”. За формулюванням Б.М. Миронова, селянство, яке і до 1861 р. найменшою мірою відповідало поняттю стану і було скоріше “напівстаном” або “квазістаном”, у результаті реформ стало консолідуватись у єдиний стан вільних сільських обивателів і втрачати станові риси, але відбувалося це повільно, оскільки урядова політика свідомо консервувала патріархальність села; тільки після скасування викупних платежів за землю, подушної податі, кругової поруки, після указу від 5 жовтня 1906 р. селянство стало швидко перетворюватися на “справжній клас в істинному значенні цього поняття” [1856, с. 122-123].

Оскільки законодавчі документи, що приймалися починаючи з 1861 р. [1783, с. 291-292], вже не проводили так послідовно, як раніше, станового принципу організації суспільства, це зумовило втрату специфічності правового положення окремих станів і, як наслідок, розмивання бар’єрів між ними. Разом із тим, південноукраїнські матеріали підтверджують спостереження про те, що попри і такі трансформації, і неоднорідність кожного стану в суспільній свідомості “чотиричленна станова парадигма” зберігалася достатньо

чітко, ранжуючи стани за критерієм престижу та переважності (враховуючи цілий комплекс “параметрів”, як от власність, влада, психологічне задоволення, місце проживання тощо) за шкалою: дворянство – духовенство – міський стан – селянство [1856, с. 80-81].

Між іншим, важливим виявом складного процесу згладжування станових бар’єрів були реалії формування представницьких структур громадського управління, розглянуті нами у підрозділі 3.2.

Вважаємо, що вельми важливо поглянути на зміни соціальної стратифікації в такому ракурсі урбанізації, як маргіналізація населення, що була прямо пов’язана із розмиванням традиційних суспільних структур. У масштабах Російської імперії доволі вдало відповідний ракурс охарактеризував О.С. Сенявський. Згідно з ним маргіналізація являла собою перетворення цілих груп населення в “пограничні верстви”, неадаптовані до пануючих умов. Маргінали — люди “вимиті”, викинуті, витіснені з традиційного соціального середовища, ті, що опинилися на перепутті чи узбіччі. При тому, що маргіналізація умовно поділяється на “базову” і ситуативну, урбанізація другої половини XIX – початку XX ст. характерною ознакою мала саме перший тип: в умовах трансформації суспільних структур мала місце поява маси дезадаптованих і дезорієнтованих мешканців міст. Причому небезпідставно “нових городян” до третього покоління деякі соціологи відносить саме до маргіналів.

Паралельно з описаними процесами в містах спостерігався і процес маргіналізації сільського населення, що прямо було пов’язане як із селянською реформою, так і з тією самою урбанізацією. Тоді як раніше абсолютна більшість сільського населення впродовж усього свого життя зберігала незмінний соціальний статус, місце проживання і образ життя, тепер різко зросла і територіальна, і соціальна мобільність [1957, с. 65-66].

Йдеться перш за все про відхідництво і переселення селян до міст.

Досить глибоко дослідивши відхідництво, П.Г. Риндзюньський зазначив, що воно було дуже важливим елементом селянського життя і впливало на всі сторони селянського побуту. Для великої частини селянства заробіток у місті

став єдиним джерелом існування: збиткове господарство на наділі фактично підтримувалося цими заробітками; цим створювалося суперечливе становище: відхідництво підривало патріархальність села і в той же час підтримувало його існування [1941, с. 121]. На південноукраїнських матеріалах у цілому підтверджується теза Ричарда Роуlanda про те, що в Російській імперії міграція селян у міста обумовлювалася більшою мірою не якимось державним стимулюванням цього процесу, а економічними важелями, тобто ширшими можливостями знайти роботу в місті, аніж у селі [1928, с. 135-136; 2139, р. 119]. Втім, маємо зауважити, що рівень такої привабливості окремих міст регіону вельми помітно, а іноді й кардинально різнився.

Самі відхідники виступали в ролі своєрідного містка між селом і містом, так званими “селянами-городянами”. За формулюванням Дж. вон Гелдерна, ці люди “часто жили між селянством та робітниками, між селом і містом, не належачи повністю до жодного з них” [2159, р. 366].

Зв’язок відхідників із селом знаходив прояв чи не в усіх аспектах, починаючи від юридичного (з обов’язком з’являтися до села за викликом волосного суду), сімейного (родини відхідників, як правило, залишалися мешкати на селі) [1941, с. 13-14; 2160, р. 64] і закінчуючи аспектом поведінково-ментальним і побутовим (включно із звичаєм селян при вступі на роботу до промислових підприємств приносити масло, сало, курей, щоб “задобрити начальство”) [175, арк. 51]. У плані територіальної мобільності в досліджуваній нами період досить типовою була біографія в майбутньому відомого анархіста В. Антоні, який народився в селі Гуляйполе Олександрівського повіту, а в 16 років переселився до Катеринослава і працював там на заводі, коли ж завод згорів — перебрався до Полог, де працював у залізничному депо [1253, с. 27, 38, 40].

У контексті поширення урбанізації на сільську місцевість, з огляду на роль у цьому процесі промислових селищ на особливу увагу заслуговує теза А.Х. Маргулова про те, що в Донбасі суб’єктом модернізації і пов’язаної з нею урбанізації “був чиновник, напівпатріархальний пролетаріат, учорашній

селянин”, на відміну від процесів на Заході, де їх мотором виступали підприємець та індустріальний робітник [2228, с. 15].

У архівах збереглася велика кількість документів, що стосуються приписування та виключення з міщанських громад південноукраїнських міст [256; 257; 318; 452-459; 470; 471; 541; 543; 668, арк. 1-18; 670; 803]. Втім, їх зіставлення із статистичними даними про зміни чисельності інших страт, про чисельність населення міст і з даними щодо природного приросту населення, зафіксованими в метричних книгах за відповідні проміжки часу, дає підстави стверджувати, що обсяги територіальної мобільності були значно вищими, аніж обсяги мобільності міжстанової.

Для з’ясування специфіки соціальної стратифікації та мобільності, що мали місце в містах кожної з південноукраїнських губерній, у тому числі — і специфіки в порівнянні з сільською місцевістю, маємо звернутися до матеріалів перепису 1897 р. [1758; 1784]. Наші підрахунки відсоткового представництва кожного стану дали таку картину. У Катеринославській губернії спадкові та особисті дворяни становили 0,96 % загальної чисельності населення, тоді як у містах їх було аж 4,85 %. Частка в населенні міст духовенства також залишалася більшою, ніж у населенні губернії в цілому (0,88 % і 0,33 % відповідно). Те ж саме стосується купецтва (2,03 % в містах при 0,37 % в губернії). Цілком природно, що схожа ситуація мала місце і щодо представництва міщан (50,57 % і 9,87 %). Натомість відсоток селян у містах був меншим (39,40 % проти 87,35 %). Іноземні піддані в містах становили 0,85 % населення, в губернії в цілому — 0,64 %.

Фактично аналогічні тенденції, хоча і з деякими суттєвими відмінностями у відсоткових співвідношеннях, спостерігались у Таврійській губернії. Тут спадкові та особисті дворяни у містах склали 5,69 %, а в губернії в цілому — 1,57 %, духовенство — 0,59 % і 0,33 %, купецтво — 1,84 % і 0,53 %, міщанство — 51,48 % і 16,84 %, селянство — 33,04 % і 77,60 %, іноземні піддані — 4,89 % і 2,21 %. Не була винятком у плані відсоткового переважання всіх станів, крім селянства, в містах у порівнянні із губернією в цілому і

Херсонщина, де спадкові та особисті дворяни становили відповідно 4,94 % і 1,85 %, духовенство — 0,42 % і 0,29 %, купецтво — 1,26 % і 0,45 %, міщанство — 62,63 % і 27,41 %, селянство — 24,59 % і 67,55 %, іноземні піддані — 2,77 % і 1,08 % [Додаток К. 4].

Отже, маємо підстави стверджувати, що на матеріалах усіх трьох губерній підтверджується висновок, зроблений С.Б. Надибською на основі вивчення соціальної стратифікації семи південноукраїнських міст: однією із найвиразніших особливостей соціального складу населення міст регіону було те, що на відміну від інших міст імперії, більшу його частину складали не селяни, а міщани [2239, с. 14].

Більш детально з'ясувати специфіку соціальної стратифікації дають можливість підрахунки, зроблені щодо кожного зазначеного в перепису міста і повіту Півдня [Додаток К. 4].

З огляду на те, що в досліджуваній нами період дворянство активно поповнювало лави чиновницької бюрократії, а також на відзначену тенденцію потягу дворянства до губернських центрів та Одеси, цілком природно, що відсоток спадкових і особистих дворян саме у Катеринославі (6,25 %), Сімферополі (7,94 %), Херсоні (6,01 %) та Одесі (5,52 %) був вищим, ніж у середньому по містах губернії. Як “курортна столиця імперії” була привабливою для дворянства Ялта, де відповідний стан склав аж 8,79 % населення. Традиційно високий відсоток дворян зберігався у містах з особливим статусом — Миколаєві (5,83 %) та Севастополі (9,11 %) з Балаклавою (7,90 %), що входила до складу Севастопольського градоначальства.

Цілком логічно, що вищим ніж у середньому по містах відповідної губернії був відсоток духовних осіб у губернських центрах (Катеринославі — 1,27 %, Сімферополі — 1,72 %, Херсоні — 0,62 %). Симптоматично, що найменший “відрив” від середньогубернських показників спостерігався у Херсоні, який, на відміну від двох інших південноукраїнських губернських міст, не виконував роль центру єпархії.

Щодо відсотку в містах купецтва, то відповідні показники лише до певної міри корелюються із тими економічними функціями міст, місцем того чи іншого міського поселення в типології за річним торгово-промисловим оборотом на одного мешканця, за ступенем участі промисловості в торгово-промисловому обороті міста, що розглядалися нами в четвертому розділі. Тож найбільший відсоток купців був серед городян у Катеринославській губернії Павлограда (3,56 %) і Верхньодніпровська (2,39 %); у Таврійській — Перекопа (3,22 %), Феодосії (2,83 %), Мелітополя (2,72 %), Сімферополя (2,17 %), Євпаторії (2,09 %); у Херсонській — Єлисаветграда (1,70 %), Вознесенська (1,70 %), Миколаєва (1,55 %), Херсона (1,50 %).

За відсотком міщан серед міст Катеринославської губернії мали першість Верхньодніпровськ (64,46 %), Катеринослав (54,89 %), Олександрівськ (54,60 %); Таврійської — Бахчисарай (77,37 %), Єнікале (76,70 %), Ногайськ (72,19 %), Бердянськ (71,26 %), Карасубазар (67,76 %); Херсонської — Овідіополь (92,77 %), Маяки (90,14%), Бобринець (88,09 %), Ольвіополь (83,98 %), Ананьїв (82,87 %), Берислав (80,10 %), Олександрія (77,33 %).

Натомість першість за відсотком селянства утримували в Катеринославській губернії Луганськ (61,44 %), Новомосковськ (60,20 %), Слов'яносербськ (47,80 %), Бахмут (41,63 %); у Таврійській — Оріхів (63,54 %), Севастополь (47,36 %), Ялта (40,50 %), Мелітополь (35,45 %); у Херсонській — Новомиргород (52,47 %), Вознесенськ (44,79 %), Новогеоргіївськ (40,55 %).

Нарешті, найбільший відсоток іноземних підданих був у Катеринославській губернії в Маріуполі (1,56 %), Олександрівську (1,21 %), Катеринославі (0,95 %); Таврійській — Старому Криму (21,50 %), Ялті (12,31 %), Балаклаві (8,64 %), Керчі (7,17 %), Євпаторії (7,05 %); Херсонській — Одеському градоначальстві (4,81 %). При цьому варто відзначити, що переважна більшість міст Таврійської губернії мала у своєму населенні відсоток іноземних підданих вищий, аніж відповідний показник “лідера” Катеринославської губернії Маріуполя.

Скласти більш глибоке уявлення щодо станової стратифікації населення міст Південної України дають можливість наші підрахунки відсоткового представництва в кожному стані етнічних груп, виокремлених за мовною ознакою [Додаток К. 5].

Як у радянській, так і в пострадянській і зарубіжній історіографії знайшов поширення розгляд стратифікації населення під кутом зору поділу на класи, і на відповідній ниві досягнуті важливі здобутки, які аж ніяк не варто ігнорувати [1783, с. 297-298].

При цьому доцільно звернути увагу на широкий спектр термінів, що застосовується при характеристиці соціальної стратифікації і безпосередньо населення Південної України.

Зокрема, аналізуючи формування соціального складу гірничопромислової буржуазії у пореформений період в Україні на матеріалах саме Півдня, В.В. Крутіков писав, що після 1861 р. “проходив інтенсивний процес розкладу класів і станів феодального суспільства”. Дослідник дійшов висновку, що мало місце зменшення ролі поміщиків, чиновників та офіцерів; упродовж 60 – 70-х рр. одним із основних джерел формування індустріальної буржуазії Донбасу було селянство і козацтво, але з початку 1880-х рр. їхнє значення помітно послабло. Натомість зростала питома вага купецтва. У підприємницьку діяльність поступово втягувалась і інтелігенція, хоча вона і мала в цілому невисоку питому вагу в загальній структурі індустріальної буржуазії. Фактично не відбулося суттєвих змін у представництві підприємців-підданих іноземних держав [1798, с. 39].

Згідно зі спостереженнями, зробленими І.В. Довжуком при вивченні формування промислової буржуазії і промислових робітників Донбасу, на початковому етапі промислової розробки абсолютну перевагу у вуглевидобутку мали поміщики. Одночасно з ними вугільну промисловість розвивали селяни та козаки. Конкурентна боротьба змусила поміщиків поступитися місцем енергійним підприємцям з купців, але поміщицький елемент у складі гірничопромислової буржуазії і на кінець XIX ст. залишався досить вагомим. На-

томість основним резервом формування промислового робітництва було селянство — “найчисельніша група суспільства”. “Сільські пролетарі, що з’явилися в процесі розшарування селянства в період капіталістичної модернізації, були тим глибинним джерелом, звідки черпали робочу силу капіталістична промисловість і сільське господарство” [1670, с. 246-254].

Досліджуючи промислову буржуазію півдня України, М.О. Гринчак сформулювала свої спостереження так: “Наслідком формування капіталістичної системи господарювання стало утворення двох нових для цих територій суспільних станів — пролетаріату і буржуазії... Промислова буржуазія в пореформений період поповнювалася вихідцями з різних прошарків — дворянства, купецтва, заможного капіталізованого селянства... До складу промислової буржуазії входили також представники технічної інтелігенції і частково капіталісти-іноземці” [2185, с. 11].

Вивчаючи склад “прошарку” судновласників і “групи транспортного пролетаріату” [2270, с. 3] — моряків Азово-Чорноморського басейну, О.Б. Шляхов констатував, що склад судновласників тут був “різномірним за соціальним становищем. Найчисельнішими були групи, які формувались з представників традиційно підприємницьких верств — купців та спадкових почесних громадян”. Причому спостерігалася помітна різниця в соціальному походженні підприємців у паровому (де переважали представники купецтва та дворянства) і вітрильному пароплаванні (де були широко представлені вихідці з селянства і міщанства). У той же час основними джерелами поповнення екіпажів суден були селяни (71,9 %) і міщани (25,9 %) [2270, с. 18, 20].

Г.В. Ветрова, аналізуючи процес формування промислового робітництва на півдні України у другій половині XIX ст., робить висновок, що основними джерелами поповнення робітничого класу в пореформений період були селянство, кустарі та родини робітників (жінки і діти) [1603, с. 67].

Загалом же варто звернути увагу, що при визнанні першості саме “станово-класового критерію” при побудові стратифікаційних систем, у сучасній соціології існує і підхід, згідно з яким будь-яке конкретне суспільство скла-

дається з комбінації різних стратифікаційних систем і безлічі перехідних форм. Серед таких систем — культурно-нормативна, культурно-символічна, фізико-генетична, соціально-професійна тощо [1716, с. 85-87]. Визнаючи їхню важливість, ми звернемося до культурно-нормативної системи (основами диференціації в якій є норми поведінки і стилі життя) у підрозділах, присвячених ментальності та повсякденності; культурно-символічної (основаю диференціації в якій виступають знання — сакральні і наукові) — в підрозділі щодо ролі міських поселень як освітніх центрів і в брошурі “Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)” [1776, с. 42-48]; фізико-генетичної (де диференціація базується на ознаках статі, віку тощо) — в підрозділі, присвяченому демографічним аспектам урбанізаційних процесів, і в монографії “Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки)” [1783, с. 426-444]. Питання ж соціально-професійної стратифікації ми торкалися у підрозділі 4.2.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. на півдні України, як і в імперії в цілому, спостерігалися трансформації соціальної стратифікації і зростання соціальної мобільності, що знаменували рух шляхом модернізації і відхід від традиційного суспільства. Разом із тим, темпи відповідних змін на Півдні були інтенсивнішими, ніж загальноімперські.

Порівняння даних щодо відсотку представників окремих станів серед городян Півдня у 1861 і 1897 рр. дає підстави казати про тенденцію збільшення відсотку дворянства та іноземних підданих і, навпаки, зменшення представництва духовенства серед мешканців міст усіх трьох південноукраїнських губерній. Разючі зміни маємо у представництві селянства, зростання якого чітко простежується у “міському просторі” всіх трьох губерній, будучи найбільш значущим на Херсонщині. Певною мірою такий приріст відбувся внаслідок зникнення військового стану, крім того, давали взнаки і неоднакові темпи природного приросту у різних станових груп, законодавчі новації щодо умов соціальної мобільності для кожного стану тощо.

У контексті загальної проблематики нашого дослідження принципово важливо, що в офіційних містах, інших міських поселеннях і в сільській місцевості відсоткове представництво кожної страти мало помітну специфіку, що великою мірою визначало різні темпи урбанізаційних процесів у населених пунктах відповідних типів.

5.2. Роль міських поселень у суспільному житті Півдня

Напевно, не буде помилкою стверджувати, що історія суспільного життя є одним із тих аспектів урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст., яким в історіографії приділена найбільша увага. Така ситуація є цілком логічною. Адже “пошук ключів” до витоків соціальних потрясінь 1905 – 1907, 1917 – 1920 рр. домінує в історичній літературі, присвяченій пізньому імперському періоду, і, за висловом Д. Бровера, відчуття апокаліптичної атмосфери присутнє навіть у тих дослідженнях, чий об’єкт дуже далекий від історії революції [2058, р. 222].

Втім, наше звернення до відповідної проблематики зумовлене не прагненням слідувати історіографічній традиції, а саме усвідомленням значущості суспільного життя і його конкретизації (соціальних конфліктів, суспільного руху, громадських організацій) як невід’ємної складової урбанізаційних процесів, характер яких без аналізу цієї складової залишиться недостатньо зрозумілим. Існування ж розлогої історіографії (тут доречно згадати тезу В.Ф. Солдатенка про те, що теоріям революцій присвячена велетенська література, і історіографія революцій “просто гігантська, мабуть, і сьогодні не піддається точному обліку” [1972, с. 5]) позбавляє нас необхідності наводити докладний фактаж, і в той же час дає можливість звернути увагу на концептуальне питання специфіки соціальних конфліктів, суспільного руху, діяльності громадських організацій у міських поселеннях Півдня в порівнянні з сільською місцевістю.

У радянській історіографії з її акцентом на вивченні класової боротьби визначення специфіки соціальних конфліктів у містах базується на тезі В.І. Леніна про те, що саме міські фабричні робітники були революційним авангардом класу, і на такій наведеній ним же статистиці: “Якщо в звичайний час (1895 – 1904) кількість страйків у містах втричі перевищує кількість їх у селах, то відсоткове відношення кількості страйків до кількості закладів в 4 ½ рази більше в містах, ніж у селах” [1941, с. 6-7].

Натомість у сучасній російській історіографії все більше поширення знаходить концепція сприйняття революції як реакції традиційного селянства на модернізацію, індустріалізацію. У цю концепцію вписується і бачення взаємозв'язку міст і соціальних конфліктів. Доволі логічно виклав таке бачення О.С. Сенявський. Згідно з ним, урбанізація імперії почалася так само “примусово”, як і її індустріальний розвиток. Вступивши на шлях індустріалізації пізніше, ніж “більшість передових країн”, Російська імперія ще не мала внутрішнього потенціалу, який би був готовий до форсованої урбанізації. Початкова стадія урбанізаційного переходу зробила свій внесок у деформацію традиційного суспільства, спричинивши його “базову” соціальну нестабільність, породивши “вибухонебезпечні” маргінальні страти в місті і підірвавши цінності сільської общини. Місто опинилося протиставленим селу економічно і соціокультурно, як носій західних цінностей, до яких традиційне село ставилося вороже. Міста стали центрами соціальної нестабільності. Сама революція 1917 р. стала реакцією відторгнення традиційним суспільством модернізаційних процесів, здійснених на основі “антитрадиційних прозахідних схем”. По суті, це була не революція пролетарів, а бунт села, в тому числі — і проти міста, яке ламало устої традиційного селянського життя [1957, с. 54-57].

При всій несхожості, а багато в чому — і протилежності позицій двох згаданих вище концепцій, їхнім загальним місцем є погляд на місто як на важливий ключ до розуміння формування передумов соціальних конфліктів і безпосередньо революційних подій.

Зауважимо, що на особливу роль міст у формуванні суспільного руху, у соціальних конфліктах була звернута увага ще до самих революційних потрясінь початку ХХ ст. Причому це було зроблене зовсім не відносно міст Російської імперії. Зокрема, намагаючись виявити закономірності щодо впливу міста на характер суспільного життя, Г. Теккер дійшов висновку, що “любов до громадянської свободи може і є сильнішою і постійнішою в селах”, а в містах вона знаходиться під більш пильним наглядом, проте закон і порядок у містах більше піддані ризику, оскільки інтрига і чистолюбство тут простіше можуть впливати на невігластво і нужду [1599, с. 3]. З цього ж приводу А. Вебер зауважував, що на розвиток ліберальних і прогресивних ідей впливає те, що в містах різноманіття занять, інтересів і думок призводить до обміну ними, а це веде до більш широких і вільних суджень і до більшої схильності до засвоєння нових думок, прийомів та ідеалів. “Міське життя може і не продукує геніїв, але воно приводить мислителів у контакт між собою, воно викликає в них священний імпульс до оригінальності, шляхом симпатії або антагонізму”. Невеличкі міста не вільні від консерватизму, властивого селам; втім, вони виконують функцію посередника “між прогресивним напрямом, лібералізмом, радикалізмом більших міст і консерватизмом і забобонами сіл” [1599, с. 431].

Вивчення характеру суспільного життя в південноукраїнських містах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дає підстави стверджувати, що із серйозними застереженнями, пов’язаними з відмінностями конкретно-історичних обставин, такі спостереження, зроблені на підставі аналізу життя міст інших, аніж Російська імперія, країн фактично того ж періоду, можна застосувати і до Південної України.

Адже спільним для сучасних концепцій і викладених міркувань більш ніж сторічної давнини є погляд на місто як на уособлення модернізаційних рис, тоді як села виступають оплотом традиції. На південноукраїнських матеріалах, які стосуються суспільного життя, така специфіка міст у порівнянні із селами простежується як тенденція. При цьому необхідно наголосити, що

йдеться саме про тенденцію, а не про аксіому, що зумовлюється, між іншим, і нетотальністю поширення та вкорінення модернізації, і самою неоднорідністю міст, і наявністю міських поселень інших типів, невписуванням багатоманітності реальних населених пунктів в “ідеальну” дихотомію “село – місто”.

Великою мірою як наявність відмінностей суспільного життя міста і села, так і їх нетотальність були пов’язані з реаліями формування робітничого класу та характером його представництва в населених пунктах різних типів. Те ж, що саме цей клас був соціальною базою для поширення ідей соціальної рівності і радикальної перебудови суспільного ладу, не заперечують і сучасні дослідники. У цьому контексті показовим є наголошення О.П. Реєнтом на таких основних характерних рисах пролетаріату: 1) відсутність приватної власності; 2) відрив від села і додаткових джерел матеріального забезпечення; 3) концентрація на підприємствах; 4) кваліфікація та певний рівень освіти; 5) погані побутові умови і гостра житлова проблема. Звідси, згідно з О.П. Реєнтом, у пролетаріату формуються: вищий, у порівнянні з селянством, ступінь корпоративності; колективістська, на противагу індивідуалістській, психологія; глибше усвідомлення свого місця в суспільстві та своїх соціально-економічних інтересів; мобільність, організованість, керованість; здатність до узгоджених дій задля досягнення соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними [1936, с. 148].

Звернемо увагу, що перелічені О.П. Реєнтом риси пролетаріату далеко не в кожному випадку були присутні “в чистому виді”. Зокрема вище ми вже писали про збереження зв’язків значної частини міських промислових робітників із селом. Та й сам О.П. Реєнт обмовляється, що дані характеристики неоднаковою мірою стосуються різних груп пролетаріату: більше — освічених і висококваліфікованих, менше — малокваліфікованих робітників і сільськогосподарського пролетаріату [1936, с. 148].

Те, що в реаліях модернізації на півдні України умови праці робітників були важкими (велика тривалість робочого дня, використання жіночої і дитячої праці, брак, а часто й відсутність засобів безпеки тощо), заробітна плат-

ня — часто замалою (хоча Південна Україна і відрізнялася від інших регіонів найвищим її рівнем), побутові умови — жалюгідними, створювало сприятливий ґрунт для виникнення соціальних конфліктів, які не могли попередити або ж загасити ні зміни законодавства, ні намагання “цивілізувати” відносини між робітниками і роботодавцями шляхом запровадження у 1882 р. фабричної інспекції, ані поліцейські заходи.

Вже у 1870-х – на початку 1880-х рр., крім скарг робітників до різних інстанцій, в тому числі — і через своїх виборних (як було, зокрема, у випадку із працівниками вагонних майстерень Одеси, які саме у такий спосіб у 1882 р. протестували проти зниження заробітної плати і запровадження неповного робочого дня), стихійних виступів (як то було у квітні 1875 р. у Юзівці, де в такий спосіб вилилося незадоволення робітників металургійного заводу Новоросійського акціонерного товариства затримкою зарплати), масового залишення роботи до кінця термінів контрактів (зокрема з приводу саме таких дій на Севастопольській дільниці Лозово-Севастопольської залізниці прокурори Сімферопольського і Катеринославського окружних судів у 1873 р. отримали розпорядження щодо розслідування порушень підрядником умов найму і про необхідність упередження масових втеч), набирали сили і такі узгоджені, організовані форми протесту, як страйки. Серед них — страйк у Миколаєві, де портовики виступили проти нерівних умов оплати праці; страйк ливарників залізничних майстерень Одеси 1878 р., викликаний зменшенням розцінок.

Вельми показово, що опис цих та інших випадків протесту промислових робітників міститься у монографії О.П. Реєнта у розділі з промовистою назвою “Соціально-економічний розвиток України та боротьба між працею та капіталом”, причому саме протести на території Півдня склали майже половину випадків, описаних у підрозділі “Перші виступи робітників на захист своїх прав та інтересів”, хронологічно доведеному до 1904 р. [1936, с. 149-173]. І це далеко не випадково, зважаючи на ті обсяги, яких набули протести на Півдні в порівнянні з іншими регіонами України, що прямо було пов’язане

і з самими темпами та специфікою модернізації в Південній Україні. Доволі промовистою є статистика, згідно з якою за останнє п'ятиріччя ХІХ ст. в Україні відбулося 212 страйків та 14 заворушень, і найбільше з них мали місце саме в Катеринославській (108) і Херсонській (38) губерніях [1936, с. 170].

Та і в наступні роки, що передували першій російській революції і позначилися світовою економічною кризою, яка помітно вдарила і по Півдню, саме цей регіон став однією з найважливіших арен потужних соціальних виступів, включаючи загальний страйк на півдні Російської імперії.

Не менш показово, що серед описаних О.П. Реєнтом протестів абсолютна більшість мала місце в населених пунктах із офіційним статусом міста, а також у промислових селищах. Йдеться про промислові селища Донбасу, де досліджуваний нами період відмічений потужними соціальними конфліктами, на що, фактично в унісон, звертають увагу чи не всі дослідники, які вивчають історію Донецького басейну. Причому мова йде не лише про радянських і сучасних українських істориків, але і про іноземних.

Так, відповідна теза стала фактично провідною думкою монографії Т. Фридгута “Юзівка та революція” [2077].

Г. Куромія, описуючи події другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зауважує, що історія Донбасу позначена періодичними потужними вибухами протесту [1807, с. 87].

Р. Лінднер пише, що соціальні перекоси, які постійно супроводжували індустріалізацію “Півдня Росії”, в районах промислового буму, на Донбасі, мали ще гостріший, позначений насиллям характер, ніж в інших регіонах Російської імперії [1824, с. 77].

Разом із тим, вельми важливо, що робітники Донбасу багато в чому не відповідали тим “ідеальним” характеристикам, які, за формулюванням О.П. Реєнта, формувались у пролетаріату. Одну з причин цього деякі дослідники вбачають саме в характері населених пунктів і місцевостей, де працювали робітники Донецького басейну. Зокрема Г. Куромія наголошує, що майже в усіх повідомленнях про робітничий рух у Донбасі стверджується, що

робітників, а особливо шахтарів, було важко організувати. Копальні були розкидані по всьому степу, зв'язок між ними був слабкий; незадоволені робітники, як і ті, кого переслідувала адміністрація, просто переходили на іншу шахту. При цьому Г. Куромія погоджується із висновками Т. Фридгута про те, що існувала чітка різниця між заводськими робітниками, які рухалися до сучасної культури, перебуваючи у населених пунктах, що набували міських обрисів, і шахтарями, які “застигли в агонії безладного переходу від села до індустрії” [1807, с. 84-85].

Складовою суспільного життя і Донбасу, і Південної України в цілому стали не лише виступи проти адміністрації та влади, але і конфлікти іншого характеру, які носили міжетнічне та міжконфесійне забарвлення. З цього приводу авторами книги “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція...” зроблено спостереження, в якому, щоправда, присутня певна плутанина саме у зв'язку із невизначеністю статусів населених пунктів: “Часто жителі міст і робітничих селищ шукали причини своїх негараздів в односельчанах (!) інших віросповідань, культури, ментальності чи навіть роду занять” [2002, с. 35].

Вкрай важливо підкреслити, що робітничий рух був лише однією зі складових суспільного руху в регіоні, під якими, за визначенням С.І. Світленка, розуміється історичний процесуальний феномен, в якому віддзеркалюється вся багатоманітність внутрішніх динамічних соціальних зв'язків та змін і виявляються національні, групові, класові, партійні, професійно-корпоративні, регіональні, особисті та інші інтереси, різноманітні світоглядні течії та напрями [1952, с. 308].

При такій широті розуміння суспільного руху сам С.І. Світленко дає вужчу його панораму в одній з губерній Південної України в монографії “Суспільний рух на Катеринославщині у 50 – 80-х роках XIX століття” [1953; 2030]. У контексті нашого дослідження найбільший інтерес викликають такі висновки: особливістю генези українського національного руху в губернії було те, що за умови відсутності осередків української національної освіти і

науки його першими представниками стали приїжджі київські студенти і вихідці з Правобережжя. На рубежі 1850 – 1860-х рр. головною формою діяльності українських народолюбців на території Катеринославщини стало культурно-етнографічне летуче “ходіння в народ”, у сільську місцевість. У середині 1860-х рр. на Катеринославщині, і насамперед у самому губернському місті, з’явилися перші українські народолюбці, які постійно перебували тут у службових справах; у 1870 – 1880-х рр. цей рух був представлений вже не лише приїжджими, але і тими, що зросли на місцевому ґрунті (зокрема, Я.П. Новицький). Вони “працювали не тільки в губернському центрі, а й у повітових містечках [?!] і селах”, як правило, поєднуючи культурницьку діяльність (збирання літературних і фольклорно-етнографічних матеріалів, вивчення мови, історії, культури і побуту народу) з легальною роботою в освітніх, судових установах і в органах місцевого самоврядування. Втім, український національний рух на Катеринославщині не вийшов за рамки діяльності окремих осіб. У 1870-х рр. тут діяли і представники загальноросійського народництва. Але їх спроби налагодити пропагандистську роботу серед селян, прагнення зав’язати контакти серед сільської і міської інтелігенції не мали відчутних позитивних результатів, що було зумовлене, між іншим, недостатнім врахуванням етнокультурних особливостей українського села і царистськими ілюзіями селянських мас. У середині 1880-х рр. Катеринославщина перетворилася на важливий загальноросійський центр народовольського підпілля, а наприкінці того ж десятиліття розпочався перехід від народництва до марксизму [1953, с. 221-223].

Саме місто, а не село залишалося центром суспільного руху губернії і в другій половині 1880-х – 1904 рр. Про це свідчать, між іншим, і матеріали написаної тим же С.І. Світленком глави “Суспільний рух у Катеринославі наприкінці XIX – на початку XX століття” фундаментальної “Історії міста Дніпропетровська”. У зазначений період губернський центр встиг зазнати діяльності культурників, гуртків перехідного типу від народництва до марксизму, робітничих гуртків, гуртка “Союз боротьби за визволення робітничого

класу” (яким було започатковано процес консолідації у місті соціал-демократії і стихійного робітничого руху) та Катеринославського комітету РСДРП, Катеринославського комітету партії соціалістів-революціонерів, Катеринославської організації Бунду тощо [1714, с. 260-309].

Вивчення матеріалів, які стосуються суспільного руху у двох інших південноукраїнських губерніях, дає підстави стверджувати, що і там саме міста відігравали домінуючу роль у відповідній сфері життя.

У всіх трьох губерніях фактична невдача “ходіння в народ” 1870-х рр. наочно засвідчила наявність доволі великої “ідеологічної прірви” між селом і містом.

Між іншим, варто згадати таке своєрідне продовження “ходіння в народ”, як вчинок севастопольського офіцера М.Д. Шишмарьова та його дружини, доньки учасника оборони Севастополя віце-адмірала Ніконова. Подружжя активно вивчало народницьку літературу, а в 1879 р. під впливом “Листів із села [“деревни”]” О.М. Енгельгардта, члена “Землі і Волі”, засланого до Смоленської губернії, поїхали до нього в маєток Батищево. У 1881 р. Шишмарьов звільнився з армії, повернувся до Батищево і рік працював батраком у Енгельгардта, після чого купив хутір Бухово і створив там переважно з народників “інтелігентську колонію”. Цей експеримент провалився, як і “ходіння в народ” — колонія остаточно розпалась у 1884 р. Невдовзі М.Д. Шишмарьов повернувся до міського життя [1794, с. 92].

Як і в інших губерніях Півдня, історія виникнення осередків політичних партій у Таврійській губернії в період, що нас цікавить, — це, головним чином, історія міст, але не сіл. Присвятивши відповідному питанню частину розділу своєї дисертації, В.І. Корольов навів таку хронологію. У 1899 р. перший марксистський гурток було створено в Сімферополі, того ж року гуртки з’явилися в Керчі і Ялті. У 1901 р. виникло кілька соціал-демократичних гуртків у Севастополі, у квітні 1902 р. — у Феодосії, влітку 1902 р. — у Мелітополі, влітку 1903 р. — в Бердянську. Як і по всій імперії, гуртки об’єднувались у союзи. У 1901 р. було створено “Сімферопольський робіт-

ничий союз”, у травні 1902 р. — Севастопольський. З початку 1902 р. робітничі союзи за допомогою партійних емісарів переформатувалися в організації РСДРП. У квітні 1903 р. було створено Кримський союз РСДРП, до якого увійшли комітети Севастополя, Сімферополя, Керчі, Феодосії, Ялти і Мелітополя. Бердянська організація діяла під проводом Катеринославського комітету.

Перший гурток соціал-революціонерів у Таврійській губернії виник у 1900 р. в Севастополі. У 1901 р. було створено “Керченський робітничий союз соціалістів”. Восени 1903 р. есерівські гуртки діяли в Сімферополі, Феодосії, Ялті, селі Білозерка “та ін. пунктах”. Влітку-восени 1904 р. гуртки переформатуються в організації партії соціалістів-революціонерів.

На початку 1901 р. в губернському центрі виник підвідділ партії Поалей-Ціон, у 1903 р. там же — організація вірменської партії Гнчак (трохи згодом її відділення були створені в Севастополі, Феодосії та Ялті). Навесні 1904 р. у Севастополі було створено першу самостійну організацію Бунда. Влітку 1904 р. формування вірменської партії Дашнакцутюн діяли в Сімферополі, Керчі, Феодосії, Ялті та Бердянську [2209, с. 23-24].

Домінуюча роль міст (причому переважно — Одеси, Миколаєва та Херсона) у суспільному русі простежується по всьому тексту дисертаційного дослідження О.В. Кульчицької, присвяченого діяльності громадських і політичних організацій півдня України кінця XIX – початку XX ст. на матеріалах Херсонської губернії. Сама О.В. Кульчицька, розглянувши політичні організації соціал-демократичного, неонародницького, анархічного, ліберально-демократичного, монархічно-консервативного спрямувань сформулювала висновок, що аналіз умов їхньої діяльності показав: усі вони, незалежно від соціальної орієнтації, політичних програм і гасел, виникали перш за все у містах, де рівень зрілості населення був вищим, і лише потім несли свої ідеї на село; попри всі зусилля у цьому напрямку, в партійно-організаційному плані село виявило свою слабкість [2214, с. 178-179]. Звернемо увагу і на тезу автореферату О.В. Кульчицької, в якій також досить чітко проглядає усвідом-

лення значення міст у розгортанні партійної діяльності: “На межі ХІХ – ХХ ст. представники південної громадськості надали перевагу місцевим відділам загальноросійських партій, що... було пов’язано з багатонаціональністю Херсонської губернії, наявністю значного відсотка єврейського населення, російськомовністю міст, жвавими міграційними й урбанізаційними процесами” [2215, с. 12]. Заслуговує на увагу і висновок про те, що значна частина і громадських організацій, і політичних осередків розгорнула свою діяльність в Одесі, що вказує на “значно вищу політизацію народних мас у цьому місті, порівняно з іншими місцевостями півдня України”. Щоправда, ми не впевнені, що коректно судити про “всі місцевості” південноукраїнського регіону, розглядаючи матеріали лише Херсонської губернії: активність суспільного руху в тому самому Катеринославі могла б поставити під сумнів тезу про “значно вищу політизацію” Одеси. Хоча в низці аспектів Одеса насправді мала першість у політичному житті Півдня. Зокрема саме вона наприкінці досліджуваного нами періоду стала центром анархістського руху в регіоні. Між іншим, вельми симптоматично, що саме Одеса найчастіше згадується і в авторефераті докторської дисертації [2245], і в заключній частині монографії [1909, с. 182-188] класика радянської історіографії революційного руху на півдні України З.В. Першиної. Не менш показово, що хоча ця дослідниця і не формулює там висновків щодо ролі міст у цікавих їй процесах у регіоні, наведений нею фактаж може слугувати підтвердженням сформульованого нами вище спостереження з цього приводу.

Мусимо зауважити, що значення політичної складової життя південноукраїнських міст не варто абсолютизувати. Досить знаковим для розуміння сприйняття відповідних процесів пересічним городянином є такий фрагмент спогадів херсонця Й.Н. Векслера: “Раніше, до революції, політикою ніхто не цікавився. Були якісь підпільні гуртки, але мешканці їх не знали і не знали, чим вони займаються. В 1905 році вони активізувались” [1275, с. 515].

З огляду на розташування духовних семінарій, усіх вищих і абсолютної більшості середніх навчальних закладів у містах (про що докладніше мова

підє у підрозділі 5.4) саме міським феноменом був рух студентської та учнівської молоді [1996; 2172; 2182; 2259]. Разом із тим, наявність серед студентів та учнів певного відсотку вихідців із села, так само як і те, що після закінчення навчання частина випускників їхала працювати в сільську місцевість, створювало передумови для привнесення на село ідей, що поширювались у навчальних закладах. Про студентів-народовольців, вихідців із сільської місцевості, згадує у своїх мемуарах Д.З. Лях — предок плеяди відомих українських істориків. Сини пана Жебуньова, власника маєтку, на хуторі при якому народились батьки Данила Захаровича, будучи студентами у вищих навчальних закладах, “були замішані в таємних революційних організаціях і були заарештовані; наїхали жандарми, і на маєток пана Ж. здійснено трус. На старого п. Ж. це так уплинуло, що він себе застрелив” [1275, с. 104].

До деякої міри як такий, що мав зближати місто і село, можна розглядати земський ліберальний рух, з огляду на поширення компетенції земств на повіті, на розміщення земських установ у містах і на характер представництва мешканців міської і сільської місцевості у земських структурах. Між іншим, специфіку земського ліберального руху, його взаємозв'язки з іншими течіями в суспільному русі простежує О.А. Редькіна. Втім, на жаль, попри задекларовані в назвах і її монографії, і безпосередньо розділу “Земства — осередки ліберального руху в Лівобережній та Південній Україні” територіальні рамки, в цій частині робота О.А. Редькіної базується майже виключно на матеріалах щодо Лівобережжя [1935, с. 120-148].

Певним індикатором поширення суспільного руху в окремих адміністративно-територіальних складових може слугувати запровадження в них стану посиленої охорони. Тож є сенс простежити відповідний аспект за матеріалами Повного Зібрання. Іменним указом від 4 вересня 1881 р. в стані посиленої охорони було оголошено губернії: Петербурзьку, Московську, Харківську, Полтавську, Чернігівську, Київську, Волинську, Подільську, Бессарабську, Херсонську; повіті: Сімферопольський, Євпаторійський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський та місто Бердянськ Таврійської губернії; місто Во-

ронеж з повітом і міста Ростов-на-Дону і Маріуполь Катеринославської губернії; а також Одеське, Таганрозьке і Керч-Єнікальське градоначальства. Показово, що Височайше затвердженням 22 січня 1882 р. положенням Комітету Міністрів уточнювалось, що до складу Одеського генерал-губернаторства входили все ті ж Херсонська та Бессарабська губернії, повіти: Сімферопольський, Євпаторійський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський та місто Бердянськ Таврійської губернії, міста Ростов-на-Дону і Маріуполь Катеринославської губернії, а також Одеське, Таганрозьке і Керч-Єнікальське градоначальства. Височайше затвердженням 24 березня 1882 р. положенням Комітету Міністрів у стані посиленої охорони оголошено Миколаївське військово-губернаторство та Севастопольське градоначальство. Обумовлювалося, що ці адміністративно-територіальні одиниці включаються до Одеського тимчасового генерал-губернаторства. Височайше затвердженням 26 серпня 1882 р. положенням Комітету Міністрів стан посиленої охорони у місцевостях, перелічених в Іменному указі від 4 вересня 1881 р. (за виключенням міста Воронеж з повітом), було продовжено ще на рік. 18 березня 1883 р. було Височайше затверджене положення Комітету Міністрів про продовження на рік дії Положення про посилену охорону в Миколаївському військовому губернаторстві та Севастопольському градоначальстві. Як для цих одиниць, так і для всіх перелічених у Височайше затвердженому 26 серпня 1882 р. положенні Комітету Міністрів губерній, повітів та міст дія Положення про посилену охорону подовжувалась 27 серпня 1883 р., 15 серпня 1884 р. Височайше затвердженими 21 серпня 1885 р., 20 серпня 1886 р., 11 липня 1887 р., 2 липня 1888 р. положеннями Комітету Міністрів дія Положення про посилену охорону подовжувалась для всіх перелічених адміністративно-територіальних одиниць, за винятком міст Бердянська та Маріуполя. Узаконенням від 11 липня 1887 р., крім того, вносилися зміни в саме Положення про посилену охорону. Тільки Височайше затвердженням 25 червня 1889 р. положенням Комітету Міністрів посилену охорону була скасована для Полтавської та Чернігівської губерній, а також для Сімферопольського, Євпаторійського, Ялтинського,

Феодосійського, Перекопського повітів Таврійської губернії, міст Керчі та Севастополя. Для інших адміністративно-територіальних одиниць (на півдні України — Херсонська губернія, Одеське градоначальство, Миколаївське військове губернаторство) дія Положення була продовжена. У відповідних Височайше затверджених 30 червня 1890 р., 30 червня 1891 р., 19 червня 1892 р., 3 липня 1893 р., 27 червня 1894 р., 23 червня 1895 р., 10 травня 1896 р., 20 червня 1897 р., 19 червня 1898 р. положеннях Комітету Міністрів з південноукраїнського регіону згадувалися лише Одеське градоначальство та Миколаївське військове губернаторство. 11 червня 1899 р. було Височайше затверджене положення Комітету Міністрів про оголошення в стані посиленої охорони низки місцевостей, з яких до цікавого нам регіону належали вся Катеринославська губернія, посади Богоявленськ і Калинівка Херсонського повіту і містечко Варварівка Одеського повіту. У Височайше затвердженому 25 червня того ж року положенні Комітету Міністрів називалися ці ж адміністративно-територіальні одиниці плюс, як і в попередні роки, Одеське градоначальство та Миколаївське військове губернаторство. Всі вищезгадані адміністративно-територіальні одиниці називалися у Височайше затверджених 30 червня 1900 р., 29 червня 1901 р. положеннях Комітету Міністрів. Причому 29 червня 1901 р. до списку були додані місто Єлисаветград, посад Воскресенськ і містечко Кривий Ріг Херсонської губернії. 22 червня 1902 р. стан посиленої охорони для всіх перелічених в узаконенні від 29 червня 1901 р. місцевостей був продовжений, а до списку додані Криворізькі рудники та Гданцівський рудоплавильний завод Херсонської губернії. Список був повторений 20 червня 1903 р. і 25 червня 1904 р. Після початку війни з Японією 25 березня 1904 р. було Височайше затверджено Тимчасові правила по охороні у військовий час деяких Російських портів, у тому числі — Севастополя та Очакова [1783, с. 313-315].

Важливою складовою суспільного життя Півдня було створення та діяльність тут громадських організацій, які в сучасній історіографії все частіше розглядаються як зародки “суспільства” (громадянського суспільства). У

цьому контексті варто звернутися до праць Б.М. Миронова, Дж. Бредлі, Р. Лінднера.

Прагнучи довести свою провідну тезу щодо “нормальності” розвитку Російської імперії, Б.М. Миронов шукає в ньому ознаки громадянського суспільства “в повному смислі цього слова”, тобто як структури, в якій людина, соціальні організації і держава утворюють стійку єдність на основі паритетних стосунків; у цій структурі громадський порядок базується не на страху і пануванні, а на внутрішній, раціонально мотивованій дисципліні, на соціальному компромісі, доцільності, взаємному інтересі; всі вірогідні і реальні конфлікти регулюються не насиллям можновладців, а правовими і політичними засобами, владою держави, яка сама підпорядковується створеним нею законам [1857, с. 290]. Зрозуміло, що при всьому бажанні імперські реалії фактично не можливо підвести під наведене вище формулювання, тож російський патріот Б.М. Миронов змушений писати, що громадянське суспільство в Російській імперії “проходило стадію становлення” і було “менш розвинутим”, ніж у західноєвропейських країнах.

Шукаючи паростки громадянського суспільства в Російській імперії, Дж. Бредлі вбачає їх саме у створенні “публічної сфери” і “вільних асоціацій”, які, попри їх “вільність”, знаходилися під амбівалентним пильним наглядом влади, яка, з одного боку, ставилася до цих “асоціацій” підозріло, а з іншого, — сприяла створенню багатьох із них [2057].

Дещо під іншим кутом зору розглядає проблему Р. Лінднер, який зауважує, що роботи, в яких досліджується процес формування сучасного міста як “інкубатора” громадського життя і розсадника “громадської ідентичності”, засвідчили: комунікація між “прототипами громадянського суспільства” в Російській імперії розгорталася в руслі існуючого співвідношення інтересів; ще у XVIII ст. сюди проникає поняття “суспільство”, чие семантичне поле увібрало в себе категорію творення соціальної спільноти людей та нові організаційні форми добровільного їх об’єднання; саме поняття “суспільство” мало на увазі асоціацію на добровільних, професійних, ідейних засадах або ж

для дружнього спілкування. У останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. громадськість, що народжувалася, була феноменом, обмеженим здебільшого міським суспільством, і означала добровільну комунікативну діяльність індивідів з метою реалізації інтересів і презентації внутрішньої ціннісної позиції [1824, с. 24-25].

При всьому різноманітті підходів до типологізації чисельних організаційних форм добровільного об'єднання або громадських організацій, представлених на півдні України в досліджуваній нами період, О.В. Кульчицька звернула увагу на благодійні товариства, культурно-освітні організації та фізкультурно-спортивні товариства.

На жаль, О.В. Кульчицька не формує висновків щодо репрезентативності благодійних товариств у міській і сільській місцевості; разом із тим, наведений нею фактаж щодо мережі громадських організацій, які опікувалися пов'язаними з безробіттям, безпритульністю, жебрацтвом соціальними проблемами, засвідчує, що відповідні благодійні товариства в абсолютній більшості випадків створювались саме в містах, хоча діяльність низки з них і поширювалася на сільську місцевість. У той же час благодійні товариства, розташовані в містах, великою мірою мали справу саме з мігрантами з сільської місцевості, які і складали великий відсоток міських нужденних, що потребували допомоги. Важливо, що хронологічно збільшення напливу мігрантів до конкретних південноукраїнських міст і відкриття у цих же населених пунктах благодійних товариств досить чітко корелюється. Констатуючи факт, що загальним явищем південноукраїнських міст стала наявність у них безпритульних дітей, О.В. Кульчицька наводить дані щодо діяльності багатьох благодійних товариств Одеси, Херсона, інших міст, які опікувались утриманням дитячих притулків. Зазначаючи, що серед прибулих до міст у пошуках роботи було чимало тих, хто не мав навіть де переночувати, О.В. Кульчицька пише про громадські організації (на кшталт “Товариства по влаштуванню нічліжних будинків і дешевих їдалень у Миколаєві”) [478, арк. 1-3], які покликані надавати допомогу саме цій страті населення. Специфікою Південної

України була наявність тут чисельних національних благодійних організацій [2214, с. 47-70]. І хоча відповідні національності були представлені як у міській, так і в сільській місцевості, їхні організації базувались, як правило, саме у містах.

З огляду на вже зазначений вище характер розташування середніх та вищих навчальних закладів, міську специфіку мали добродійні об'єднання допомоги учням і студентам, що діяли на півдні України.

Як свідчать матеріали монографії Ю.І. Гузенка, міським явищем на півдні України були і товариства взаємодопомоги, медичні благодійні товариства та філантропічні спілки за конфесійною належністю [1646].

Згідно з даними “Новоросійського календаря на 1867 рік” більшість благодійних і богоугодних закладів Південної України були зосереджені саме в Херсонській губернії, причому майже всі — безпосередньо в Одесі. У наступні роки мережа розширилася, хоча продовжувала охоплювати майже виключно міста, і Одеса залишалася беззаперечним лідером як за чисельністю, так і за різноманіттям спрямування представлених у ній благодійних товариств [626; 1023].

Спостереження, зроблені вище стосовно благодійних товариств, багато в чому є справедливими і щодо розгортання в регіоні мережі культурно-освітніх організацій (хоча у випадку з музичними та іншими культурними товариствами уже не простежується така чітка взаємозалежність зростання активності громадських організацій і динаміки напливу до міст мігрантів). Центрами діяльності цих організацій в Херсонській губернії стали Одеса, Херсон і Миколаїв.

Одеса та губернські міста стали основними центрами діяльності наукових товариств (тільки в Одесі наприкінці XIX ст. діяли Імператорське Одеське товариство історії та старожитностей, Новоросійське товариство дослідників природи, Історико-філологічне товариство, Одеське бальнеологічне товариство, Одеське відділення імператорського технічного товариства, Товариство сільського господарства Південної Росії, не кажучи вже про Товариство

тво одеських лікарів, Товариство російських лікарів, Товариство садівництва, Одеське юридичне товариство, Одеське відділення Імператорського музичного товариства, Кримський гірничий клуб, Військово-санітарне товариство, Фармацевтичне товариство, які також мали на меті науково-дослідну діяльність) [1788, с. 195-209].

Великі міста стали й основними центрами, в яких діяли фізкультурно-спортивні товариства. На відміну від благодійних організацій, фізкультурно-спортивні товариства спрямовували свою діяльність переважно на задоволення потреб не міських “низів”, але елітних страт городян.

Важливо, що ініціатива щодо створення більшості благодійних товариств, культурно-освітніх організацій, наукових та фізкультурно-спортивних товариств виходила не від державних установ, хоча в багатьох випадках влада і сприяла розгортанню їхньої діяльності. У цьому ж ключі можна розцінювати і зміни законодавства, що передбачали деяке спрощення процедури заснування товариств. До того ж, для більшості великих адміністративних центрів Півдня було справедливим спостереження, зроблене стосовно Катеринослава: благодійні товариства тут створювалися за безпосередньої участі не тільки дворянства і купецтва, а й місцевих можновладців, які очолювали правління цих товариств, підтримували їх морально і матеріально, залучали до їх діяльності своїх дружин [1714, с. 251].

Між іншим, як вияв сприяння влади формуванню підконтрольних громадських організацій можна розглядати і події навколо виникнення прообразів профспілок у регіоні. Таким був “Союз матросів і кочегарів”, створений в Одесі у 1903 р. зубатовцями при активній підтримці влади і поліції. Як зауважує О.Б. Шляхов, цей Союз, який декларував як мету “покращення побуту” моряків, став помітним чинником у поширенні ідей “поліцейського соціалізму” в цивільному флоті Чорного та Азовського морів, хоча питома вага охоплених ним судноробітників і складала лише близько 1,5 % від загальної кількості нижчого плавскладу команд; невдовзі і Союз втратив навіть ці позиції, що, на думку Шляхова, пояснювалося не стільки пропагандою з боку

РСДРП, як наголошувала радянська історіографія, скільки тим, що “царизм, свідомо уникаючи дійсного розв’язання робітничого питання..., обмежувався в той час створенням робітничих організацій під поліцейським наглядом, тобто лише певного сурогату профспілок” [2042, с. 219-220].

Таким чином, громадські організації Півдня можуть розглядатись як складова “місцевої громадськості” в тому сенсі, що вкладають у це поняття Л. Гефнер і Г. Гаусманн: “сфера суспільної самоорганізації у просторі між державою і сім’єю”, “середовище формування практичних підходів і механізмів осуспільнення та залучення до загальногромадського життя різних соціальних формацій, самоорганізований ансамбль потойбіч станових і класових розмежувань” [1824, с. 25-26]. Розміщення ж громадських організацій у містах є свідченням того, що “місцева громадськість” у процесі модернізації набула розвитку, головним чином, у міській, але не в сільській місцевості, хоча при цьому і не залишалася замкненою виключно на інтереси міських мешканців.

Громадські організації створювалися з різних мотивів; втім, якими б не були цілі виникнення, чи не всім “вільним асоціаціям” доводилося так чи інакше мати справу з проблемою урбанізації в сенсі взаємодії міста з селом, реагувати на виклик, пов’язаний з феноменом виникнення “мігрантських міст”, намагатися в силу своєї специфіки “цивілізувати” урбанізаційний процес.

Вивчення матеріалів щодо суспільного життя на території всіх трьох південноукраїнських губерній дає підстави стверджувати, що його активність і масштаби значною мірою відрізнялися не лише в населених пунктах із різним статусом (у міських і неміських поселеннях), але і в самих офіційних містах, що певною мірою корелюється із їх адміністративним статусом, економічними функціями, чисельністю і співвідношенням соціальних страт населення. Зокрема простежується тенденція, згідно з якою активність суспільного руху знижувалася за шкалою “губернські міста – повітові міста – безповітові міста – містечка”. Відхилення ж від цієї тенденції зумовлювалися, між іншим, особливим статусом деяких міст (як-от повітового центру Одеса, Ми-

колаєва тощо), специфікою економічної активності і соціальної стратифікації населення деяких міських поселень. Останні два чинники великою мірою впливали на рівень суспільної активності в межах кожної складової наведеної вище шкали. Зокрема мала місце підвищена соціальна активність у повітових портових містах.

5.3. Міста як культурні центри

В урбаністиці доволі поширеним є погляд на місто як на систему, що формується з двох основних складових: території з “фізичним оточенням” (“міського простору”) і громади (мешканців, що заселяють цей простір). Культура ж є тією “зв’язкою”, яка об’єднує зазначені дві складові [2079, р. 18]. Разом (паралельно) із тим, місто розглядається як культурна константа, об’єктивована в соціальному просторі та одночасно представлена в духовній культурі, ментальності людей [2201, с. 12].

Тоді як специфіка ментальності городян, образ міста, взаємозв’язки культури та міської повсякденності будуть розглянуті нами в наступному розділі, зараз доцільно зосередитися на ролі міст як культурних центрів певних територій, на специфіці розбудови у міських поселеннях Південної України мережі культурних установ [1773], які, за Р. Лінднером, можна розглядати і як заклади міжособистісної комунікації, що формували символічний простір міст.

Ще А. Вебер серед “соціальних переваг”, які дають міста у порівнянні із селами, назвав навчання в них мистецтву, музиці, наявність опер, мистецьких виставок, музеїв, бібліотек, художніх галерей, вчених товариств. Вебер писав: “Село нудне не тільки для людей, що шукають легких розваг, але і для тих, які шукають вчених товариств, оскільки в теперішній час саме міста є центрами як розумового життя, так і багатства” [1599, с. 210-212]; “Весь процес цивілізації являє собою процес диференціації, і місто є найважливішим диференціатором. Посередність, що живе на селі, змінюється містом і дає зі

свого середовища видатні таланти і самих останніх злочинців. Геній часто народжується на селі, але він виявляється і розвивається в місті” [1599, с. 434]. Фактично в унісон із веберівськими звучать слова М.Ф. Страдомського, опубліковані 1905 р.: “Розвиток сучасного міського устрою зробив можливим розквіт наук, просвіти, мистецтв. Містам належить тепер першість у розвитку країни: вони є розсадниками культури і двигунами суспільного прогресу. Тільки в містах можливі університети, театри, музеї, бібліотеки...”. Тут же Страдомським цитується Вандервельде, за яким вихід із села є не тільки економічною необхідністю для сільського населення, але і (за умови утримання в певних рамках) “необхідністю для поширення цивілізації” [1981, с. 26-27].

Втім, подібні узагальнення не беруть до уваги те, що міста мали вельми неоднаковий рівень розвитку культурної сфери, і якщо одні з них були дійсно місцями зосередження розумового життя, “розсадниками культури і двигунами суспільного прогресу”, то інші в цікавому нам аспекті мало відрізнялися від сільської місцевості. До того ж, треба мати на увазі, що впродовж другої половини XIX – початку XX ст. “культурне обличчя” міських поселень зазнало суттєвих змін, а отже, при оцінці їхнього місця в культурному розвитку регіону варто зважати і на час, про який іде мова. Тож вкрай важливо простежити зміни мережі культурних установ міських поселень регіону в досліджуваний нами період (при цьому на установи освітні і медичні буде звернена увага у наступному підрозділі, тоді як про культурно-освітні товариства ми вже згадували в контексті розгляду громадських організацій регіону).

На початок 1860-х рр. ця мережа залишалася доволі нерозгалуженою. Згідно з “Пам’ятною книжкою Катеринославської губернії на 1864 рік” основним місцем зосередження відповідних установ був саме губернський Катеринослав, де діяли публічна бібліотека, театр (для якого був прилаштований приватний будинок, де час від часу грали актори харківської трупи і місцеві аматори), 3 типографії, 2 літографії, 3 фотографії. При цьому не наводяться дані щодо наявності хоча б однієї з таких установ у Верхньодніпровську, Но-

вомосковську, Павлограді, Олександрівську, Бахмуті, Слов'яносербську, Маріуполі [1365, с. 160-183, 186-188].

Певною мірою про культурний рівень населення свідчила і кількість примірників періодичних видань, що передплачувалися городянами. За даними “Пам'ятної книжки Катеринославської губернії на 1867 рік”, із списку в 47 періодичних видань у Катеринославі отримували 463 примірники, Бахмуті — 212, Верхньодніпровську — 151, Павлограді — 123, Олександрівську — 117, Новомосковську — 108, Нікополі — 78, Маріуполі — 70, Слов'яносербську — 64, на Луганському заводі — 37 [1366, с. 293-294]. Таким чином, у Катеринославі один примірник газети припадав на 48 мешканців. У Верхньодніпровську цей показник становив 24, Олександрівську — 38, Бахмуті — 49, Слов'яносербську — 51, Павлограді — 69, Новомосковську — 95, Маріуполі — 109, Нікополі — 110, Луганському заводі — 277.

За даними “Матеріалів для географії і статистики Росії” по Херсонській губернії за 1863 р., тут видавались “Одеський Вісник”, “Journal d'Odessa” (які тепер являли собою дві окремі газети, тоді як у минулому були одним виданням), “Новоросійський календар”, “Херсонські губернські відомості” і періодичний листок, що публікувався німецькою мовою Комітетом про переселенців південної Росії, “Херсонські єпархіальні відомості” [1270, с. 614-616], які почали виходити з друку в липні 1860 р. і були першим подібним виданням на території Російської імперії.

Згідно з “Матеріалами для географії і статистики Росії” у Херсонській губернії діяли такі бібліотечні установи: Одеська міська публічна бібліотека, бібліотека при Рішельєвському ліцеї, бібліотека ліквідованого інституту східних мов, кабінет для читання при ліцеї, бібліотека князя Воронцова в Одесі, бібліотека при Чорноморському гідрографічному депо в Миколаєві, дві казенні бібліотеки Чорноморського відомства в Миколаєві, Севастопольська офіцерська бібліотека, бібліотека Одеського товариства історії та старожитностей, бібліотека Товариства сільського господарства південної Росії. При цьому зазначено, що бібліотеки створені при всіх навчальних закладах, з

яких найзначнішими є бібліотеки духовної семінарії та гімназії. У виданні наведено дані щодо наявності в губернії історичного архіву в Одесі, Запорозького січового архіву в Єлисаветграді (що являв собою “обтяжуючий склад у підвалі міської лікарні”), архіву Чорноморського відомства в Миколаєві, архіву Херсонської фортеці, архівів Новоросійського військового поселення кавалерії у Вознесенську, Новомиргороді та Новій Празі. Називається два музеї — Одеський музей Новоросійських старожитностей і музей Одеського товариства історії та старожитностей. Окремо перераховується 12 кабінетів при Рішельєвському ліцеї, в яких зберігалися колекції мінералів, монет, зразків дерев тощо, а також кабінети в міському саду Одеси, в будиночку Товариства сільського господарства південної Росії, де зібрано доволі велику колекцію землеробського реманенту, рослин, посівного матеріалу, комах, зразків ґрунтів і мінералів тощо. При цьому зазначено, що всі ці кабінети рідко відвідуються “сільськими хазяями”, хоча секретар товариства з готовністю не тільки демонструє ці кабінети, але і пояснює сільськогосподарське значення кожного предмета, який там зберігається.

До “допоміжних засобів просвіти” віднесено і ботанічний сад в Одесі, а також ботанічні сади, які свого часу повинні бути влаштовані в Новоросійському військовому поселенні при кожному шпиталі.

У губернії діяло 9 книжкових лавок: 7 в Одесі і по 1 — в Херсоні та Єлисаветграді. В Одесі налічувалось 4 типографії і 5 літографій, у Херсоні — казенна типографія, що перебувала у віданні губернського керівництва, в Миколаєві — типографія та літографія у віданні Чорноморського флоту, в Єлисаветграді — казенна типографія [1270, с. 216-219].

За даними “Новоросійського календаря на 1873 рік”, в Катеринославській губернії безпосередньо в Катеринославі значиться 1 кам’яний театр, 1 публічна і 1 приватна бібліотека, 3 типографії (одна з них — казенна), 2 літографії, 2 фотографії; в Маріуполі — 2 театри; Павлограді — публічна бібліотека; на Луганському заводі — гірничозаводський музей з бібліотекою. У Таврійській губернії в Сімферополі діяла публічна бібліотека; Бердянськ мав

публічну бібліотеку і театр; Керч — 1 типографію і 2 бібліотеки; Севастополь — театр, бібліотеку, музей; Феодосія — музей старожитностей. На території Херсонської губернії в Одесі значаться 2 театри, цирк, музеї історії та старожитностей, сільського господарства, університетські, публічна бібліотека, 10 приватних книжкових магазинів, 13 періодичних видань; в Миколаєві значаться обсерваторія, Севастопольська офіцерська бібліотека.

Не наведено даних про наявність хоча б одного подібного закладу в Катеринославській губернії в Олександрівську, Бахмуті, Верхньодніпровську, Новомосковську, Слов'яносербську, містечку Нікополі; в Таврійській губернії в Олешках, Вірменському Базарі, Бахчисараї, Балаклаві, Євпаторії, Карасубазарі, Мелітополі, Ногайську, Оріхові, Перекопі, Старому Криму, Ялті; в Херсонській губернії в Херсоні, Олександрії, Ананьєві, Бериславі, Бобринці, Вознесенську, Єлисаветграді, Маяках, Новогеоргіївську, Новомиргороді, Овідіюполі, Ольвіюполі, Очакові [1236].

Втім, варто звернути увагу, що тут не враховані книгосховища, розташовані в навчальних закладах, так само як і низка інших культурних установ.

Одним із критеріїв культурного розвитку міст є відсоток мешканців, зайнятих у відповідній сфері. Згідно з нашими підрахунками, зробленими на матеріалах перепису 1897 р., наука, література та мистецтво були названі заняттям 0,20 % городян і тільки 0,02 % мешканців повітів Катеринославської губернії. Ці ж показники по Таврійській губернії становили 0,33 % і 0,01 %, по Херсонській — 0,40 % і 0,01 %. При цьому і в губернських центрах відсоток зайнятих наукою, літературою та мистецтвом доволі різнився: у Катеринославі він дорівнював 0,23 %, Херсоні — 0,24 %, то в Сімферополі — 0,45 % [Додатки 3. 1 – 3. 3]. У середньому ж по імперії для міст цікавий нам показник становив 0,35 %, для повітів — 0,01 %.

Важливо простежити, з якими показниками міські поселення Південної України підійшли до 1905 року.

Зробимо це за матеріалами видання “Міста Росії в 1904 році”, які, хоча і не є повними, все ж відображають основні тенденції в структурі культурних установ регіону.

За даними видання, в губерньському Катеринославі нараховувалось 19 бібліотек, 8 читалень. Серед повітових міст губернії ні бібліотек, ні читалень не було лише в Луганську, натомість там була “бібліотека-читальня”, а Павлоград мав тільки 2 бібліотеки і жодної читальні чи “бібліотеки-читальні”. Гіршим було забезпечення відповідними закладами 13-ти внесених до видання населених пунктів, які не мали офіційного статусу міста. З них бібліотеки були наявні тільки в Нікополі (2), Кам’янському (2), Петриківці (1), Юзівці (4); читальня — в Петриківці (1); “бібліотеки-читальні” — Гуляйполі (1), Новоспасівці (1), Покровському (1), Саксагані (1), Софіївці (1). Періодика серед усіх населених пунктів губернії видавалася лише в Катеринославі (5 газет і 1 журнал). Типографії, літографії або типолітографії були наявні в усіх офіційних містах, крім Слов’яносербська, в інших же населених пунктах — тільки в Юзівці (4), Нікополі (2) і Кам’янському (1). Фотографії діяли в Катеринославі (20), Олександрівську, Юзівці (по 5), Луганську, Маріуполі (по 4), Бахмуті, Кам’янському (по 3), Новомосковську, Павлограді, Нікополі (по 2), Верхньодніпровську, Гуляйполі, Новоспасівці, Петриківці, Саксагані, Софіївці (по 1). На території губернії театри, народні будинки, музеї значаться: у Катеринославі (відповідно 6, 1, 1), Олександрівську (3, 0, 0), Маріуполі (3, 0, 0), Бахмуті (1, 1, 0), Луганську (1, 1, 0), Павлограді (1, 0, 0). Цирку не було в жодному офіційному місті губернії. Майже у жодному із перерахованих у виданні поселень без статусу міста не відзначена наявність театру, народного будинку, музею чи цирку. Єдиним винятком стала Юзівка, де діяли 1 театр і 1 цирк.

У Таврійській губернії губерньське місто за чисельністю книгосховищ (1 бібліотека, 2 читальні, жодної “бібліотеки-читальні”) поступалось Ялті (відповідно 4, 2 і 0), Керчі (0,4 і 7), Севастополі (3, 1 і 0), Ногайську (1, 3 і 0), Оріхову (4, 1 і 0), Бердянську (1, 3 і 0), Карасубазару (2, 2 і 0). Серед офіцій-

них міст губернії жодного книгосховища не було лише в Бахчисараї. Набагато краще, ніж у Катеринославській, були забезпечені книгосховищами населені пункти Таврійської губернії, що не мали офіційного статусу міст: із 13 таких поселень, інформація про які наведена у виданні, лише Чернігівка не мала ні бібліотек, ні читалень, ні “бібліотек-читалень”. У губернії ширше були представлені і місцеві газети (інформації щодо наявності жодного журналу в “Містах Росії в 1904 році” не наведено): у Сімферополі їх виходило 5, Ялті — 3, Феодосії та Керчі — по 2, Севастополі, Бахчисараї — по 1. Типографії, літографії або типолітографії діяли в усіх офіційних містах, крім Балаклави, Єнікале, Карасубазара, Ногайська і Старого Криму (навпроти Бахчисарая поставлені знаки питання). Натомість серед інших, крім міст, населених пунктів єдину типографію мав лише Великий Токмак. У ньому ж діяли 2 фотографії (єдині, зазначені в немістах губернії). У той же час фотографії діяли майже у всіх (крім Балаклави, Бахчисарая, Єнікале і Старого Криму) офіційних містах (у Сімферополі, Феодосії, Севастополі і Ялті — по 6, Керчі — 5, Бердянську і Мелітополі — по 3, Євпаторії, Алушті, Карасубазарі — по 2, Олешках, Перекопі, Ногайську та Оріхові — по 1). Серед усіх зазначених у виданні населених пунктів губернії єдиний народний будинок значиться у Севастополі, а єдиний цирк — у Феодосії. Наявність театрів зазначена щодо Сімферополя (2), Бердянська (2), Мелітополя (2), Феодосії (2), Керчі (2), Євпаторії (1), Ялти (1), Алушти (1), Балаклави (1), Бахчисарая (1), Ногайська (1), Севастополя (1), Старого Криму (1); музеїв — Сімферополя (2), Феодосії (1), Керчі (1), Севастополя (1).

На території Херсонської губернії за кількістю книгосховищ губернський центр поступався (6 бібліотек, 4 читальні, 0 “бібліотек-читалень”) лише Одесі (12, 11 і 0) та Миколаєву (3, 8 і 0). Серед офіційних міст губернії жодного книгосховища не мали Маяки, Новомиргород, Овідіюполь, Ольвіюполь. Натомість серед 11 населених пунктів без офіційного статусу міста книгосховища були лише в Новоукраїнці. При цьому в Одесі видавалось 22 газети і журнали, в Миколаєві — 1 газета і 2 журнали, Єлисаветграді — 2 газети і 1

журнал, Херсоні — по 1 газеті і журналу. Типографії, літографії або типолітографії представлені в усіх офіційних містах, крім Маяків, Новогеоргіївська та Овідіополя. Серед інших населених пунктів такі заклади мали лише Кривий Ріг, Новоукраїнка (по 2), Нова Прага і Новий Буг (по 1). Фотографій не мали серед південноукраїнських офіційних міст губернії лише Маяки, Новомиргород та Овідіополь. В Одесі їх зафіксовано 50, Миколаєві — 9, Херсоні та Єлисаветграді — по 6, Очакові — 4, Березівці, Бобринці, Вознесенську, Новогеоргіївську, Ольвіополі — по 2, Олександрії, Ананьєві та Бериславі — по 1. Серед неміст фотографії зафіксовані лише в Кривому Розі (3), Новоукраїнці та Новому Бузі (по 1). Наявність театрів зазначена щодо Одеси (10), Єлисаветграда і Херсона (по 4), Миколаєва, Вознесенська, Новогеоргіївська, Новомиргорода, Новоукраїнки (по 1). Музеї діяли в Одесі, Миколаєві та Херсоні (по 2). Єдиний на губернію цирк зафіксований в Одесі. Не подано даних щодо наявності в губернії жодного народного будинку [1237, с. 299, 304, 309-310, 0125-0127].

Згідно з підрахунками, зробленими В.П. Семеновим-Тян-Шанським на основі матеріалів видання “Міста Росії в 1904 році” за розробленою ним класифікацією міських поселень, забезпеченість різних груп “істинних міст” Південної України виглядала таким чином.

У “крупних містах” “чисто долинного” підтипу “південного чорноземного типу заселення” на одне книгосховище припадало 10900 мешканців, на одне періодичне видання — 19900, на один поліграфічний заклад — 3100.

У “великих містах” цього підтипу зазначені показники становили відповідно 8200, 32000 і 4000; “великих містах” “південного садівницького типу” — 14900, 17000 і 3600; “великому місті” (Юзівці) “гірничозаводського типу” — 9400, 0 і 3800.

Для “середніх міст” “чисто долинного” підтипу цікаві нам показники дорівнювали 9800, 0, 4100; “південного садівницького типу” — 3700, 10000 і 2600; “гірничозаводського типу” — 9000, 72000 і 3100.

“Малі міста” “чисто долинного” підтипу характеризувалися показниками 3400, 0 і 2500; “південного садівницького типу” — 1400, 0 і 700. При цьому навпроти цих даних поставлені знаки питання, так само як вони стоять і на місці даних про кількість мешканців, що припадала на одне книгосховище та один поліграфічний заклад у “малих містах” “гірничозаводського типу”; періодичні ж видання у цих містах, згідно з В.П. Семеновим-Тян-Шанським, були відсутні.

Точно такі позначки, як і в графі про “малі міста” “гірничозаводського типу”, присутні в графі про “городки” “чисто долинного” підтипу. У “городках” же “південного садівницького типу” на одне книгосховище припадало 500 осіб, один поліграфічний заклад — 400 осіб, хоча поруч із цими даними також стоять знаки запитання. Періодичні видання тут були відсутні. За даними Семенова-Тян-Шанського, вони, як і поліграфічні заклади, були відсутні і в “городках” “гірничозаводського типу”; замість же даних про книгосховища стоїть знак питання [1956, с. 196-202].

Як впливає зі складених Семеновим-Тян-Шанським таблиць, рівень забезпечення населення регіону книгосховищами, періодичними виданнями та поліграфічними закладами в цілому був вищим, ніж в інших регіонах, хоча така тенденція не простежувалася щодо кожної групи міст Півдня.

Між іншим, у контексті загальної проблематики нашого дослідження показовим є те, що турбота про влаштування театрів, бібліотек, музеїв “та інших подібного роду загальнокорисних установ” спеціально обумовлювалась як один із предметів відома міського громадського управління Міськими положеннями і 1870 [1430, с. 823], і 1892 р. [1474, с. 434].

Принципово важливо, що вже сама наявність у місті культурних закладів у суспільній свідомості перетворювала населений пункт на один із “центрів цивілізації”, і разом із тим зовсім не обов’язково означала, що населення “околиць” цього “центру” насправді може задовольнити тут свої культурні потреби.

Досить влучну картину сприйняття міст як культурних центрів, як “столиць” певних територій не лише в адміністративному, але і в культурному аспекті, і в той же час невідповідності провінційних міських реалій тим очікуванням, які покладалися на них сільською інтелігенцією, містить кореспонденція “Одеського Вісника” за 17 червня 1882 р., іронічна характеристика з якої (“повітова столиця”) винесена нами в заголовок археографічного видання, присвяченого Бердянську 1875 – 1893 рр.: “Покінчивши заняття в селі, я із задоволенням вирішив проїхати більше ста верст задля того, аби побувати в нашій повітовій столиці — Бердянську... На жаль, я помилився! Бердянськ своєю монотонністю навів на мене елегічні почуття, і я переконався *de facto*, що в ньому немає “життя”... В Бердянську багато місць для гуляння: морський бульвар, сквер, міський сад, театр і т.д. Театр, за відсутністю трупи, пустий; морський, або, точніше, приморський бульвар і сквер, через відсутність музики, рідко відвідується публікою. Міський сад... не створює тих умов, спираючись на які можна б було, без жалю за втраченим часом, віддатись хоча б тимчасово задоволенню. Музика, наприклад, препогана, грає далеко не завидно; до того ж, музика робить великі антракти, в період яких можна сміливо встигнути поспілкуватись з Морфеєм і знову повернутись чекати, коли вона що-небудь “вжарить”. Нерідко доводилось чути вигуки одиничних суб’єктів, які викликали музикантів до діяльності, на кшталт такого: “Панове музиканти, якщо бажаєте спати, то вже раніше вкладайтесь...”. Сама публіка також не являє собою нічого цікавого, і так звана “інтелігенція” бажає скоріше *здаватись*, ніж *бути*... Зовнішній блиск і внутрішня порожнеча — ось відмінна ознака інтелігенції” [1496].

Між іншим, наведена вище цитата є показовою ще в одному аспекті: вона недвозначно демонструє, що важливими елементами культурного простору міст виступали бульвари, сквери, сади. Культурна роль цих місць чудово усвідомлювалась городянами досліджуваного нами періоду, хоча сучасні дослідники іноді не звертають увагу на перелічені складові “міського простору”, пишучи про культурний розвиток міських поселень.

Що стосується театрів, то, за спостереженням Р. Лінднера, тоді як у сільській місцевості переважали пересувні театральні трупи, місто переживало процес професіоналізації, комерціалізації та обуржуазнення театру, ознаками чого були державне і приватне фінансування зведення цих культурних закладів, договірне врегулювання відносин між містом і підприємцем у сфері театру, відкриття останнього для широких міських кіл завдяки визначеним у договорах цінам на вхідні квитки, створення простору спілкування поза глядацькою залом завдяки роботі ресторанів та облаштуванню фойє в театральних будівлях [1824, с. 330]. Певною мірою така характеристика може бути застосована і до південноукраїнських міст 1861 – 1904 рр., хоча варто врахувати, що вона дана на матеріалах тільки великих (переважно губернських) міст України, причому ілюструється переважно фактами, що мали місце після 1905 р. [1824, с. 329-337]. Вивчення ж фактажу щодо міських поселень періоду, який нас цікавить [277, арк. 55; 504, арк. 3-3 зв.; 513; 608; 654, арк. 3-3 зв.; 694, арк. 115-116; 1019; 1053; 1090; 1193; 1614, с. 284-286; 2040], дає підстави констатувати, що поряд з описаними вище процесами мало місце поширення самодіяльних театрів, які важливим аспектом своєї діяльності вважали благодійність і не формувалися виключно з комерційною метою. Звернемо увагу, що як комерціалізація театральної справи, так і міркування благодійності зумовлювали те, що театральні вистави влаштовувались і за межами офіційних міст [163, арк. 23].

Важливою ознакою технічного прогресу стала поява в деяких південноукраїнських містах уже наприкінці XIX ст. кінематографа, хоча стрічки демонструвалися переважно в приміщеннях тих самих театрів і цирків [1726, с. 222], або ж у пересувних балаганах. А в 1904 р. в Одесі вже були відкриті перші ілюзії [1947, с. 208].

Щодо мережі книгосховищ на півдні України маємо наголосити, що навіть у тій неповній статистиці, що наводилася нами вище, відобразилося поширення цієї мережі не лише на міську, але й на сільську місцевість. У дисертаційному дослідженні Л.М. Лучки, присвяченому бібліотекам Катеринос-

лавщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., нарівні з бібліотекою Катеринославської повітової земської управи, міськими громадськими бібліотеками, бібліотеками науково-історичних товариств, комісій, гуртків, середніх та вищих навчальних закладів, Катеринославського історичного музею імені О.М. Поля, розглянута діяльність бібліотек початкових навчальних закладів, які діяли і на селі, народних бібліотек-читалень, історія яких на території Катеринославської губернії починалася з 80-х рр. ХІХ ст. і які функціонували і в міській, і в сільській місцевостях, приватних бібліотек та особових колекцій, які також існували не лише в містах. Втім, показово, що попри таку не суто міську специфіку книгосховищ, Л.М. Лучка, формулюючи актуальність свого дослідження, пише саме про актуальність вивчення історії бібліотек як важливого елемента культурно-освітнього простору в контексті модернізаційних процесів, “прикметами яких був розвиток міських форм життя, формування міської освіти”. Тут же підкреслюється, що індустріалізація та урбанізація були пов’язані з прирощенням освітніх та культурних знань, посиленням культурних осередків [2220, с. 1].

Як важливі ознаки культурного розвитку населених пунктів, і в той же час як сфери, в яких досить наочно проявлялася контрольованість комунікації, формування “суспільства” і “громадської думки” державою, можуть розглядатися видання і розповсюдження газет і журналів, поліграфічна справа [1639; 1727, с. 172-192, 194-197].

Динаміка зміни чисельності і розширення спектра періодичних видань Південної України, простежена у начерках історії і бібліографічному показнику “Дореволюційна періодична преса Таврійської губернії (1838 – 1916)”, певною мірою може служити індикатором і розгортання модернізаційних процесів у регіоні, і безпосередньо поглиблення процесів урбанізаційних. Тоді як до 1860-х рр. періодика була представлена переважно губернською пресою, згодом стали з’являтися видання статистичних комітетів, церковні, земські, національні та наукові видання, з кінця 1870-х рр. — приватні газети в губернському, а з 1880-х — і в повітових містах. Між іншим, саме в містах

виходила і сільськогосподарська періодика [2011]. Звернемо увагу, що періодика Херсонщини у своєму розвитку випереджала і Таврійську, і Катеринославську губернії (зокрема тут видове різноманіття видань було доволі представницьким уже в другій третині ХІХ ст.), хоча таку першість губернія тримала майже виключно завдяки Одесі.

Розвиток видання і розповсюдження газет і журналів, поліграфічної справи великою мірою стримувався неусипним контролем органів влади, в компетенції яких знаходилося надання дозволів на заснування друкованих органів, а також цензурою друкованих видань.

В архівосховищах нами виявлена ціла низка справ про розгляд дозволів на публікацію періодичних видань і відкриття типографій [162; 341; 917 та ін.]. Причому в багатьох із них містяться відмови. За підрахунками, які зробив О.С. Хоменок, лише по Таврійській губернії впродовж цікавого йому періоду (1838 – 1916 рр.) не вдалося отримати дозвіл на видання 50 газет та журналів [2011, с. 55-56]. У 1861 – 1904 рр. було відмовлено у дозволі на видання 21 друкованого органу.

При цьому не зовсім коректним є формулювання Р. Лінднера, який, посилаючись на Л. Віллари і пишучи, що провінційна преса особливо сильно потерпала від цензури, зазначає: “У столичних містах ще можна було зустріти нові засоби розповсюдження інформації підривного характеру (насамперед, у формі нелегальних газет або листівок), на периферії місцева влада ретельно пильнувала за всіма публікаціями у пресі” [1824, с. 326-327]. Адже поява листівок і пильнування влади за публікаціями в пресі аж ніяк не були взаємовиключаючими чинниками життя і центральних, і “периферійних” міст. У архівах зберігається велика кількість документальних свідчень того, що в містах південноукраїнського регіону (який Р. Лінднер знову ж таки не зовсім коректно називає “південно-західними губерніями”) в період до революції 1905 р. діяли нелегальні типографії, поширювались нелегальна література і листівки [730; 751; 754-762; 772; 1058-1063; 1094; 1133; 1134].

Із виданням газет і журналів, поліграфічною справою був тісно пов'язаний такий аспект культурного життя, як розвиток художньої літератури. У ньому досить чітко відобразилась та роль, яку відігравали міста в соціокультурному просторі Південної України. Саме ці населені пункти слугували місцями міжособистісної комунікації письменників, саме в містах видавались їхні твори. Крім того, цілком логічно, що саме міста регіону обов'язково відвідувалися тими письменниками з-поза меж Півдня, які прибували сюди по справах чи навіть проїздом.

При цьому далеко не всі майстри художнього слова були вихідцями з міст. Тож на південноукраїнських матеріалах повною мірою підтверджується теза про те, що генії може і народжуються на селі, але їхній талант знаходить розвиток у містах. Втім, письменники аж ніяк не зациклювалися виключно на “міському просторі”, маючи джерелом натхнення і сільську місцевість. Причому тісний зв'язок із селом далеко не обмежувався діяльністю письменників лише народницького спрямування. Підставами для таких спостережень є вивчення чисельних досліджень, присвячених біографіям та творчості письменників, так чи інакше пов'язаних із Південною Україною. При цьому ми не ставили перед собою завдання формування списку таких осіб, зважаючи на те, що подібний аспект висвітлюється як чи не в кожному краснорядному виданні, присвяченому тому чи іншому місту регіону, так і в дослідженнях, присвячених іншим складовим Півдня (зокрема тільки автори видання “Начерки історії культури Південного Побужжя” виявили близько 200 імен письменників, пов'язаних із Миколаївщиною, причому більшість з них діяла саме в ХІХ – на початку ХХ ст.) [1726].

Спостереження щодо взаємозв'язку міст і художньої літератури багато в чому можна прикласти до музичного аспекту культурного життя, що знаходив втілення в діяльності в регіоні композиторів, співаків і музикантів. Тут лише звернемо увагу, що при наявності доволі різноманітних пластів музичної культури (починаючи з повсюдного поширення народної музики і співу, поширеності як на селі, так і в міських поселеннях церковного співу при

храмах і закінчуючи музикою класичною, що виконувалася заїжджими та місцевими знаменитостями) саме міста серед усіх населених пунктів Півдня зберігали за собою безумовну першість як місця і зосередження, і комунікації саме професійних співаків та музикантів [1284, с. 54-55; 1658, с. 352-354; 1727, с. 6-78; 1947, с. 195-202; 2047, с. 71].

Не обмежувалося рамками “міського простору” й образотворче мистецтво, хоча саме тут оселялася більшість художників, тут організовувалися художні виставки і тут, і в приватних художніх школах, і на уроках малювання в середніх навчальних закладах мешканці регіону оволодівали навичками образотворчого мистецтва [1658, с. 303-305; 1727, с. 82-118; 1947, с. 171-177; 2047, с. 47]. Звернемо увагу на відзив видатного мариніста, феодосійця І.К. Айвазовського [1028-1030; 1039; 1041; 1046-1049; 1051; 1052], згідно з яким “південь Росії і Крим рясніє самородними талантами по всіх галузях мистецтв”. Саме так Іван Костянтинович обґрунтовував свій намір створити школу живопису в Одесі [1692, с. 303].

Міським явищем залишалися музеї [30; 551; 877; 1194; 1727, с. 152-164; 2047, с. 46; 2184]. Разом із тим, діяльність цих установ не обмежувалася “міським простором”. Зокрема, як доводить Т.О. Гребінник, два, з трьох розташованих у губернських містах Півдня, земських природничо-історичних музеї (Таврійський і Херсонський) однією з головних сфер діяльності мали ентомологічні дослідження, надання практичної допомоги місцевому сільському господарству в питаннях захисту рослин. Саме формування ентомологічних, так само як і фауністичних та флористичних, колекцій передбачало роботу в сільській місцевості. Та й у третьому природничо-історичному музеї регіону, який завдяки Д.І. Яворницькому набув переважно історичного спрямування, були сформовані колекції флори, фауни, неорганічної природи, заснований дендрологічний скверик [1638, с. 290-291; 2184, с. 10-11]. Тісне спілкування з населенням сільської місцевості передбачало діяльність з поповнення історичних колекцій. Про міську специфіку музеїв, і в той же час про наявність низки каналів їхньої комунікації з сільською місцевістю свід-

чать і матеріали біобібліографічного дослідження “Музейна справа в Криму та її дбайливці (XIX – початок XX століття)” А.А. Непомнящого [1885].

Показово, що при влаштуванні деяких музеїв у пошуках фінансування ставка робилася на населення саме міст, а не сільської місцевості. Так було, зокрема, із створенням військового музею в Севастополі в пам’ять оборони цього міста. На влаштування музею була дана імператорська згода, а один із захисників міста, Тотлебен, надав для нього приміщення в тому будинку, де він жив під час облоги. Для облаштування ж музею було вирішено відкрити підписку, і Таврійський губернатор з цього приводу писав, що Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор “має безсумнівну надію, що особи, які знаходяться по службі по різних відомствах Таврійської губернії, так само як і купецтво, завжди готове на жертви заради користі та слави батьківщини, і загалом мешканці міст ввіреної мені губернії побажають взяти участь у здійсненні цього патріотичного починання”. Підписка губернським правлінням була відкрита, але по проходженні більше року у справі з’явилася резолюція: “Оскільки бажаючих на цю підписку немає, то і справу цю вважати закінченою і здати своєчасно в архів для зберігання” [37, арк. 1-3].

Специфічною ознакою міського культурного простору були пам’ятники можновладцям, військовим і діячам культури [500; 866; 1084; 1138; 1255; 1272, с. 20-23; 1362, с. 4; 1505, с. 57; 1526, с. 83-84; 1619, с. 195; 1648; 1872, с. 321-322; 1893, с. 108; 1961, с. 70; 1980, с. 70], встановлення яких можна розглядати як вияв “політики пам’яті”, “регулювання історії” на потребу влади [2052, с. 260-262]. Між іншим, показово, що, намагаючись продемонструвати охоплення своїм дослідженням території не лише міста Миколаєва (саме чие культурне життя головним чином і описується), автори трьохтомника “Начерки історії культури Південного Побужжя” написали: “На завершення — про пам’ятники, встановлені в сільській місцевості. Їх було не так вже багато, але вони все-таки були” [1727, с. 170]. Але як приклади наводяться пам’ятники в Богоявленську та Кантакузівці, які мали офіційний статус відповідно посаду і містечка, тобто саме міських поселень.

Якщо ж казати про пам'ятники в більш широкому розумінні (об'єкти історико-культурної спадщини), то вони були представлені як у містах, так і за межами “міського простору”, хоча опікувались їхнім збереженням більшою мірою саме освічені городяни [1983; 1984].

Щодо освічених городян і їх ролі в культурному житті міст, то на особливу увагу заслуговує стаття О.І. Журби, який пише про важливу роль Д.І. Яворницького в тому, що Катеринослав наприкінці ХІХ ст. впевнено став не лише індустриальним центром імперії, але й потужним інтелектуальним та культурним осередком: Дмитро Іванович був “одним з яскравих представників “першого набору” нової катеринославської інтелігенції, яка на межі століть заклала підвалини процесу становлення науково-освітніх та інтелектуальних структур модерного міста” [1679, с. 147-148]. Саме тому О.І. Журба поставив питання необхідності вивчення особистості Д.І. Яворницького в контексті урбанізаційних досліджень (щоправда, сам дніпропетровський науковець при цьому обмежився лише окресленням проблеми, заявивши, що не претендує на її вичерпне розкриття) [1679]. У зв'язку з цим вельми перспективним вважаємо і вивчення культурно-інтелектуального середовища південноукраїнських міст із застосуванням “мережевого підходу”, в контексті якого останнім часом плідно працює І. Колесник [1735; 1736] і який використовує С. Абросимова саме при вивченні мереж інтелектуальних зв'язків Д.І. Яворницького [1553].

У зв'язку із визначенням ролі міст Південної України як наукових центрів звернемо увагу, що останнім часом з'явився напрям в урбаністиці, який умовно йменується міською історією науки (“urban history of science”) і фактично поєднує історичну урбаністику та історію науки, що відкриває нові перспективи для кожної з них. Міста розглядаються як такі, що активно впливали на формування і наукових практик, і наукових знань. Такі “храми знань”, як бібліотеки, музеї тощо розцінюються не лише як пасивні складові “міського простору”, де наукові знання продукувались або зберігались, але і як суб'єкти активного конструктивного творення цих знань. Досліджуючи

сфери взаємодії науки і міст XIX – XX ст., С. Діріг, Й. Лачманд та Е. Мендельсон проаналізували такі їх аспекти, як зв'язок між науковим досвідом і міською політикою, роль науки в культурній репрезентації міста, включення наукової діяльності в соціальну та матеріальну інфраструктуру міста, взаємодія науки та міської повсякденності, причому констатували, що це — лише декілька з чисельних шляхів, якими наука і місто співіснують і формують один одного. Німецький, голландський та англійський дослідники дійшли висновку, що більшість наукових та технологічних інновацій цього періоду з'явилися саме в міському контексті; наука сформувала міський образ життя — від розвитку транспорту і засобів комунікації до реорганізації соціального, географічного та архітектурного простору відповідно до вимог і досягнень інженерної думки, картографії, медицини, соціальних досліджень, адміністративних інновацій тощо. Тож, згідно зі згаданими авторами, міста і самі по собі можуть розцінюватись як наукові конструкції [2068]. Така постановка питання певною мірою правомірна і щодо міст Південної України; більшість аспектів взаємодії науки і міст, конкретизованих С. Дірігом, Й. Лачмандом та Е. Мендельсоном, можна простежити і на матеріалах південноукраїнського “міського простору”, що, між іншим, є підтвердженням розвитку міст регіону в загальноєвропейському контексті. Сама модернізація, яку переживав Південь у досліджуваній нами період, однією зі складових мала зростання ролі науки. Разом із тим, ми не маємо підстав стверджувати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. рівень впливу науки на розвиток міст Півдня був таким вирішальним, як це можна припустити на підставі розглянутого вище дослідження. Звичайно, якщо апріорно не виходити з тези, що міста за своєю суттю є штучними утвореннями, на протиположність селам, які є “природним”, “органічним” середовищем існування людей. Не маємо підстав і абсолютно протиставляти рівень впливу науки на розвиток міст і сільської місцевості.

Наочним проявом тісного зв'язку науки з неміською місцевістю є науково-практична діяльність гірничих інженерів, яка стала вагомим внеском у ро-

звіток населених пунктів Донбасу періоду, що нас цікавить [1670, с. 284; 1922, с. 267-276]. Звернемо увагу і на цілу плеяду науковців, які і в рамках уже згадуваної діяльності наукових товариств і музеїв, і поодинці здійснювали польові дослідження в сільській місцевості. Я.П. Новицький, Д.І. Яворницький, І.І. Манжура [1590; 1845], Г.А. Залюбовський [1650] — тільки деякі представники цієї плеяди. З іншого боку, не варто забувати і про те, що багато науковців мешкали по своїх маєтках на селі, при цьому будучи членами розташованих у містах вчених товариств (однією з таких осіб був відомий економіст, статистик, педагог і громадський діяч Катеринославщини М.О. Каришев, який після відставки оселився в своєму маєтку в селі Олександрівці Олександрівського повіту) [2230, с. 7]. Згадаймо й той факт, що в сільській місцевості, як і в містах, розміщувалися бази наукових спостережень (зокрема метеорологічні станції, мережа яких на прикладі того ж Олександрівського повіту досліджена Л.А. Єрохіною) [1676].

Побіжно згадаймо й про те, що нами виявлений цілий комплекс каналів зв'язку “місто – село” і в релігійній сфері, специфіка якої в “міському просторі” досліджена окремо [1783, с. 320-342].

Таким чином, ми не можемо казати про повну ізолюваність села від міста у розглянутих вище аспектах. Втім, маємо підстави поставити під сумнів тезу Б.М. Миронова про те, що культурний розкол суспільства не проходив по лінії місто – село [1854, с. 238]. Упродовж досліджуваного нами періоду міста Південної України дійсно виступали культурними центрами, де зосереджувалась абсолютна більшість і закладів культури, й осіб, професійно зайнятих у відповідній сфері. Переважно саме через міста Південь підтримував культурні зв'язки з іншими регіонами України, в цілому Російської імперії та із закордоном. Роль міст як “центрів цивілізації” вкоренилась і в суспільній свідомості, хоча реалії цілої низки міських поселень, особливо у 1860 – 1870-і рр., ще не давали підстав розглядати їх саме в такій якості. Періодика, інша друкована продукція, що видавалася в містах, науковці, митці, гастролюючі артисти стали трансляторами, провідниками культури на селі, так само як

ними були і культурні установи, розташовані в містах. Друга половина XIX – початок XX ст. стала періодом, коли мережа культурних установ регіону зазнала важливих трансформацій, поширюючись і на населені пункти, які до того не мали відповідних закладів, і в той же час урізноманітнюючись у містах, де бібліотеки та деякі інші культурні установи були створені в більш ранній період. Причому рівень забезпечення населення Півдня періодикою, бібліотеками, читальнями, іншими культурними закладами був вищим, ніж у середньому і по Україні, і по імперії в цілому.

5.4. Роль міських поселень у розбудові закладів освіти та охорони здоров'я Півдня

Надзвичайно важливими складовими соціокультурного простору, наявність або відсутність яких великою мірою слугувала критерієм “цивілізованості” населених пунктів, були освітні та медичні заклади. При цьому такі види соціальної активності, як заняття у сфері освіти і підтримання здоров'я, традиційно прийнято розглядати як складові міського образу життя. Тож у контексті цікавої нам проблематики важливо простежити не лише розбудову мереж освітніх і медичних установ безпосередньо в міських поселеннях, але й розширення цих мереж у сільській місцевості, зважаючи на значущість тези Луїса Вірта про те, що урбанізація — це “той рух до образів життя, що вважаються міськими, який проявляється у людей скрізь, де вони опиняються в радіусі зачаровуючих впливів, що виходять від міста” [1605, с. 97].

Ми не можемо погодитись із тезою Л.В. Кошман, що “із міського соціального інституту початкова школа ставала загальноросійським” [1792, с. 118]. Річ у тім, що початкова освіта і в дореформений період не була суто міським явищем, хоча коло охоплених нею осіб залишалось вельми вузьким. Достатньо згадати, що в 1850-х рр. у Херсонській губернії діяло 36, а в Таврійській — 32 парафіяльні училища. Причому переважна більшість парафіяльних училищ Таврійської губернії знаходилася в казенних селищах: із 32 та-

ких навчальних закладів 27 діяли в казенних, 1 — в поміщицькому селищі, 2 — в болгарських колоніях і тільки 2 — в містах. Із 36 училищ Херсонщини в казенних селищах знаходилось 17, в селищах поміщицьких — 4, в болгарських колоніях — 7, в адміралтейських селищах — 2. У Катеринославській губернії в 1855 р. кількість сільських парафіяльних училищ у поселеннях відомства Міністерства державного майна дорівнювала 39. Ще два училища діяли в населених пунктах відомства Луганського гірничого заводу і два — в поміщицьких селах. На 1860 р. у Катеринославській губернії в школах при храмах і монастирях навчалось 1507 хлопчиків і 83 дівчини, що становило 0,18 % від чисельності православного населення. На території Херсонської і Таврійської губерній на той же час у сільських школах, підвідомчих Міністерству державного майна, навчалися загалом 1662 хлопчики і 600 дівчат, тобто 0,2 % від православного населення. І тільки в 1861 р. кількість церковних шкіл, а отже, і відсоток осіб, які навчались у них, почали значно зростати: після проголошення маніфесту від 19 лютого питання влаштування таких закладів було поставлено під особистий контроль імператора, якому варто було щомісячно доповідати про успіхи в цій справі [1820, с. 337-340, 346].

Доволі показовою щодо сприйняття специфіки ситуації з освітою в регіоні станом на початок 1860-х рр. є характеристика, дана в “Матеріалах для географії і статистики Росії” по Херсонській губернії: “Немає даних, за якими можна було б з точністю визначити ступінь освіченості краю, що описується, але, порівнюючи склад його населення з іншими губерніями імперії, ми доходимо доволі сприятливого висновку... Дворяни всі писемні; про духовенство нема чого й казати; поміж купцями неосвічені знайдуться хіба що серед тих, хто нещодавно перейшов у купецтво з нижчого стану. Тутешні євреї далеко стоять вище за освітою своїх одноплемінників західних губерній... Розкольники, караїми, німці-лютерани і реформати, більша частина греків і болгар чудово знають грамоту. У військовому поселенні та казенних селах, так само і в усіх колоніях загалом, начальство звертало особливу увагу на поширення писемності і вже досягло добрих результатів”. Крім того, упорядник

видання повідомляє, що місцеві військові заклади щорічно готували велику кількість учнів, які згодом служили саме в цьому краї, і тут же осідали після виходу у відставку. До того ж “провідником освіченості” була обширна торгівля міст регіону, яка притягувала велику кількість писемних осіб. При цьому підкреслювалось, що “майже половина або принаймні третина” місцевого писемного населення не володіє “російською, особливо гражданською печаттю”, і робився висновок: “Отже, сприятливе відношення писемності створилось тут лише тому, що до складу місцевого населення увійшло багато іноземців; прагнення ж до освіченості в нашому рідному населенні настільки ж слабке, як і в інших місцях Росії, де турбота про освіту майже повністю віддана урядовій ініціативі” [1270, с. 601-602]. Маємо констатувати, що такі узагальнення, зроблені більшою мірою на гіпотетичних припущеннях, а не на цифрових матеріалах, мають свої хиби, хоча тенденції тут відзначені доволі вдало (і перше, і друге доволі чітко помітно при зіставленні наведених вище характеристик із статистичними матеріалами 1860-х рр.).

Модернізаційні процеси 1860-х – початку 1900-х рр. внесли суттєві корективи в ситуацію зі станом освіти в Південній Україні.

За даними, опублікованими у 1867 р., на весь Одеський навчальний округ, який охоплював територію, значно ширшу, аніж Південна Україна, по відомству Міністерства народної освіти нараховувалось чоловічих навчальних закладів: 1 лицей (Рішельєвський), 9 гімназій, 33 повітові училища, 21 єврейське училище; жіночих — 1 училище 1-го розряду і 8 повітових училищ. Крім того, тут діяло 76 парафіяльних училищ зі змішаним контингентом учнів [1259, с. 100]. Більш точні дані знаходимо в “Новоросійському календарі на 1867 рік”. Згідно з ними, у 1865 – 1866 навчальному році діяли Новоросійський університет; по Одеській дирекції — 2 чоловічі і 3 жіночі гімназії, 10 пансіонів, 3 школи при церквах іноземних сповідань, школа при вірменській церкві, грецьке комерційне училище, комерційне училище, 2 чоловічі, 3 жіночі і 1 змішана школа, повітове училище, 16 парафіяльних училищ, 5 єврейських училищ, талмуд-тора, громадське караїмське училище; по Херсонській

дирекції: по 1 чоловічій і жіночій гімназії, 5 повітових училищ, 9 парафіяльні училища, 2 жіночі училища 2-го розряду, 2 казенні єврейські училища 1-го розряду, 11 пансіонів (з них 4 єврейські), 11 приватних шкіл, талмуд-тора; по Катеринославській дирекції: по 1 чоловічій і жіночій гімназії, 6 повітових училищ, 2 парафіяльні училища, 2 жіночі училища 2-го розряду, 6 казенних єврейських училищ 1-го розряду, 8 пансіонів (з них 3 єврейські), 4 приватні жіночі школи. До Таганрозької дирекції з південноукраїнських навчальних закладів належали маріупольські парафіяльне училище, 2 жіночі пансіони і 1 жіноча школа; до Таврійської дирекції — 1 чоловіча гімназія, 8 повітових училищ, 9 парафіяльних училищ, казенне єврейське училище, жіноче училище, 6 жіночих пансіонів, єврейська приватна школа, чоловіча приватна школа, бес-медраш, 2 талмуд-тори, 24 хедери, вірменське училище; по Керченській дирекції — 1 реальна чоловіча гімназія, 2 парафіяльні училища, казенне єврейське училище 1-го розряду, талмуд-тора, 2 жіночі пансіони, 7 хедерів; по управлінню Миколаївських училищ — 1 реальна чоловіча гімназія, повітове училище, парафіяльне училище, 2 жіночі училища, жіночий пансіон, приватна чоловіча школа, 6 шкіл грамотності, єврейська школа, училища наочної освіти, 6 народних училищ в пригородах, талмуд-тора. По лінії відомства закладів імператриці Марії на Півдні діяли Одеський інститут шляхетних дівчат, Одеське міське дівоче училище і Керченський дівочий інститут; по духовному відомству християнських сповідань — 2 семінарії, 7 повітових училищ, училище для дівичь духовного звання при Одеському жіночому Архангело-Михайлівському монастирі; по Морському відомству — по 1 чоловічій і жіночій ремісницькій школі. Крім того, в Одесі діяли фельдшерська школа при лікарні і сирітський будинок із виховним закладом. Вкрай важливо, що всі (за винятком Нікопольського парафіяльного училища) вищеперелічені навчальні установи, стосовно яких було зазначено місцезнаходження, розташовувалися в офіційних містах. Разом із тим, на Півдні знаходилось 190 шкіл та училищ у казенних селищах Катеринославської губернії; по Херсонській губернії відповідний показник не зазначений, хоча є дані, що в таких

зкладах тут навчалось 873 особи. Не наведена кількість навчальних закладів по колоніальному відомству, хоча при цьому зазначено, що в них навчалось 16497 хлопців і 14250 дівчат [1518, с. 78-85].

Справа і розширення мережі освітніх установ, і їхнього утримання поступово все більше ставала залежною не від урядової, але від місцевої ініціативи. На це суттєво вплинули зміни законодавства, що відбувалися в загальному контексті “великих реформ” і наступних етапів трансформування імперії. Важливо, що піклування про народну освіту називалося предметом видання міського громадського управління Міськими положеннями 1870 р. [1430, с. 823], 1892 р. [1474, с. 433] і земства — Положенням про губернські і повітові земські заклади [1415, с. 2].

Загалом у Повному Зібранні за період, що нами досліджується, нараховано 30 законодавчих документів щодо Новоросійського університету, 6 — Рішельєвського ліцею, 3 — Катеринославського вищого гірничого училища, 12 — Керченського Кушніківського інституту, 7 — Одеського інституту шляхетних дівчат, 45 — гімназій, 34 — прогімназій (з них 4 — військових), ще 13 — безпосередньо жіночих гімназій та прогімназій, 3 — духовних семінарій, 7 — учительських семінарій, 8 — військових училищ (з них 6 — Єлисаветградського кавалерійського училища), ще 32 — юнкерських училищ, 3 — юнкерських класів, 6 — штейгерських шкіл, 18 — комерційних училищ, 14 — ремісницьких училищ і шкіл, 17 — реальних училищ, 13 — міських училищ, 3 — Одеського училища торговельного мореплавства, 10 — Херсонського земського сільськогосподарського училища, 9 — початкових народних училищ, 3 — єпархіального жіночого училища, 8 — нижчих сільськогосподарських шкіл, 8 — церковнопарафіяльних училищ і шкіл. Крім того, окремі законодавчі документи стосувалися народних шкіл, художнього училища Одеського товариства красних мистецтв, Херсонського училища малого (згодом — далекого) плавання, морехідних класів, училища глухонімих, медресе, мектебе, татарської учительської школи, сільських болгарських шкіл, гірничого училища С.С. Полякова, Одеської школи садівництва і городництва.

ва, караїмського духовного училища в Євпаторії, школи рульових і сигнальників у Миколаєві, школи мукомелів в Одесі, мінної школи в Чорноморському флоті, Керч-Єнікальської торгової школи, фельдшерських шкіл тощо. Ще у 89 документах йшлося про питання стипендії.

Самі ці законодавчі документи досить чітко відображають усі коливання державної політики в освітній сфері, які великою мірою зумовлювали і той прогрес, що мав місце у зазначеній сфері, і ті складності і перепони, що ставали на шляху поширення освіти.

Але не лише законодавчими приписами обумовлювалося те, що влаштування в місті нових і підтримка вже існуючих освітніх установ все більшою частиною “освіченого суспільства” стали розглядатись як справа честі, як активність, завдяки якій населений пункт отримував право дійсно вважатися культурним центром. Досить яскравим, і в той же час типовим прикладом того, як місцева громадськість виступала і ініціатором розширення мережі навчальних установ, і фінансувала цю справу, керуючись міркуваннями необхідності підняття загального рівня освіченості населення і створення можливостей для навчання дітей на місці, без потреби їхати до інших міст, є розгортання подій навколо створення та утримання чоловічої гімназії в Бердянську [1215; 1216]. Адже згідно зі “Статутом гімназій та прогімназій відомства Міністерства народної освіти” 1871 р. [1434, с. 85-99] влаштування гімназій у повітових містах не розглядалось як обов’язкове. Для того, щоб документ виконувався, було достатньо існування однієї гімназії на губернію. Розпорядженням Міністра народної освіти гімназії та прогімназії мали влаштовуватися там, “де за чисельністю та потребами народонаселення вони визнані будуть потрібними”. Тому дозволялося мати в одному місті кілька гімназій. Бердянськ якраз і став одним із таких населених пунктів: у період, який розглядається, в ньому, крім чоловічої гімназії, діяли ще два жіночі середні навчальні заклади. “Статут...” не визначав однозначно і джерело, з якого мали фінансуватися гімназії. Згідно з параграфом сьомим останні утримувались або за рахунок уряду, або із коштів громад, станів та приватних осіб. Тож більша

частина витрат, пов'язаних з Бердянською чоловічою гімназією, покривалася саме з місцевих коштів (крім величезної суми, витраченої на будівництво гімназійного корпусу, місто і земство щорічно виділяли відповідно 14 860 та 3 800 крб. на утримання закладу, в той час як із державного бюджету надавалось лише 4 600 крб.). Не дивно, що і самі бердянці, і високі посадовці, які відвідували місто, неодноразово підкреслювали, що чоловіча гімназія зобов'язана своїм існуванням місцевій громаді та земству [1216, с. 7; 1741].

Не тільки гімназії, але й всі інші середні навчальні заклади регіону, за ліченими винятками, про які ми згадаємо згодом, розміщувалися саме в містах [2173]. Тож розлогу сучасну історіографію, присвячену південноукраїнським складовим цієї ланки освітньої системи, цілком логічно розглядати як таку, що висвітлює розвиток освіти в “міському просторі”.

На відміну від мережі середніх освітніх закладів, яка у другій половині XIX – на початку XX ст. суттєво розширювалася за рахунок не лише міст з особливим статусом і губернських центрів, але і повітових і безповітових міст, право стати місцем розташування вищих навчальних закладів у регіоні одержали лише лічені населені пункти, причому до їх кола не потрапили навіть два з трьох губернських міст. Важливо, що саме в постемансипаційний період Південь став у ряд регіонів, в яких знаходились університетські міста. Причому стосовно того, який саме населений пункт Південної України стане університетським, певний час точилися суперечки. Імператор схилився до того, щоб влаштувати університет у Миколаєві, а не в Одесі, причому серед аргументів називалося те, що “у великому місті... неможливе те тихе, спокійне життя, яке необхідне як для професорів, так і для студентів, для заняття наукою”, і що “відсутність розваг різного роду, спокус розбещеної частини населення — є величезною перевагою Миколаєва перед Одесою”. Тільки наполягання графа Строганова і місцевої громадськості схилили чашу терезів на користь Одеси, де 10 червня 1862 р. і був заснований Новоросійський університет [1563, с. 82-86; 1897, с. 82, 85], який реально почав діяти з 1865 р. [621].

Другим, після Одеси, містом Південної України, в якому з'явився вищий навчальний заклад, став Катеринослав. Як зазначалось у статті, присвяченій відкриттю тут вищого гірничого училища, “Новоросійський край” став великою перлиною в російській імператорській короні, створивши замість одного, як передбачалося спочатку, кілька крупних міських поселень, одне з яких по праву стало місцем розташування крайового університету; але і Катеринослав “розвиваючись з року в рік, розширюючись територіально і за кількістю населення, не забуває призначеної йому при заснуванні ролі і при першому ж історично створеному моменті підняв голос на користь відкриття у себе вищого навчального закладу”. Тут прозоро натякується на те, що Катеринослав замислювався як університетське місто ще за часів Г.О. Потьомкіна. “Історичним” же моментом стало те, що в урядових колах виник намір створення в імперії кількох вищих спеціальних навчальних закладів, і серед них — одного гірничого інституту [2051]. І катеринославське міське самоврядування, і гірничопромисловці, спираючись на аргументи гірничопромислового значення губернії, доклали чимало зусиль, аби імператор підписав у 1899 р. документ про відкриття вищого навчального закладу саме в Катеринославі [1483, с. 601-606].

Разом із тим, у період, що нами вивчається, не були почуті голоси щодо влаштування вищого навчального закладу в Таврійській губернії (зокрема Д. Городецький писав, що “різноманітність галузей, які зачіпаються при вивченні Криму”, дає всі підстави для заснування тут ліцею або університету; “минуле Криму пробуджувало б у слухачах інтерес до історії, археології, етнографії; навколишня природа — до фізики, ботаніки, геології” [1636, с. 28]).

Кажучи про взаємозв'язки міст та освіти, варто згадати і про такий аспект, як навчання вихідців з Південної України за кордоном (в абсолютній більшості — саме в містах), що слугувало одним із каналів розширення уявлення про міське життя і південноукраїнських городян, і тим більше — мешканців сіл [1739].

Тоді як середня і вища освіта зберігала міську специфіку, освіта початкова все більше ширилася не тільки в міській, але і в сільській місцевості.

Після 1861 р. основними типами навчальних закладів, в яких населення Півдня одержувало початкову освіту, були громадські, земські, міністерські, міські, церковнопарафіяльні школи і школи грамотності. Причому, за підрахунками М.О. Мінца, лише за 20-річчя після селянської реформи кількість міських шкіл Півдня збільшилася на 50 %, і наприкінці ХІХ ст. їх чисельність “різко зросла” [2236, с. 10]. За 30-річчя після 1874 р. кількість земських шкіл збільшилася на 480 % [2236, с. 12].

Зв’язок міста і села в освітній сфері забезпечували вчителі, яких можна розглядати як провідників модернізації в сільській місцевості (К. Руан і Б. Еклоф у назві розділу монографії, присвяченому цій категорії інтелігенції Російської імперії, використали по відношенню до вчителів досить влучне формулювання — “культурні піонери” [2054, р. 199-211]). Безумовно, ми не маємо підстав казати про те, що всі освітяни, які працювали на селі, були вихідцями з міст чи хоча б проходили навчання в містах; що всі вони виступали провідниками секуляризації, яка є важливою складовою модернізації; нарешті, що культурний рівень усіх вчителів кардинально відрізнявся від відповідного рівня селян. Втім, можемо констатувати, що впродовж досліджуваного нами періоду відбувалися важливі зміни не лише в чисельності вчителів у регіоні, але і в їхній освіті, професійному рівні: тоді як у 1860 рр. серед них ще переважали священнослужителі, студенти, які не закінчили курс навчання, унтер-офіцери, малоосвічені селяни [2236, с. 12-13], то згодом лави освітян стали все більше поповнюватися випускниками середніх навчальних закладів чи принаймні особами, які складали при гімназіях спеціальні іспити на право вчителювати. Чималу роль у професійній підготовці освітян стали відігравати вчительські семінарії. Причому в контексті урбанізації важливо, що вони діяли не лише в офіційних містах (зокрема Миколаєві, Херсоні, Одесі), але і в містечку (Новий Буг) і навіть селі (Преслав). І все ж основними “кузнями кадрів” для сільських шкіл залишалися саме міста. До того ж, серед сільських

учителів високим був відсоток народжених у містах (зокрема, як свідчать атестати, свідоцтва і метричні виписки про народження вчителів земських шкіл Херсонського повіту 1889 – 1904 рр., 73 % цих освітян були народжені в містах, і тільки 27 % — у сільській місцевості [659]).

Зв'язок початкових закладів освіти у селах з містами відбувався і через інші канали, включаючи і виконання містами ролі місць проведення вчительських з'їздів, адміністративних центрів, де розміщувались установи, яким сільські навчальні заклади були підконтрольні (включаючи органи місцевого самоврядування і структури духовного відомства). При цьому можна погодитись із М.О. Мінцем, що держава намагалася поставити народну школу в суцільне підпорядкування та всебічний контроль, але посилення земства не дало урядові змогу зробити це в повному обсязі [2236, с. 14].

Педагогами багато робилося задля того, аби початкові навчальні заклади не сприймалися на селі як “чужорідні тіла”, “міські породження”. У цьому плані заслуговує на особливу увагу діяльність М.О. Корфа, який, за спостереженням М.М. Антощак, змінював і пристосовував педагогічний досвід до умов життя селян [2169, с. 13].

Що стосується початкової освіти безпосередньо в містах, то тут доречно звернути увагу на тезу, згідно з якою городяни в Російській імперії постемансипаційних часів посідали особливе місце в освітніх планах і влади, і “освіченого суспільства”, оскільки писемність чітко асоціювалась із міською зайнятістю і міською культурною специфікою; в містах, де була глибокою прірва між вестернізованою культурою еліт і народною культурою мігрантів, саме школа давала шанс покращити соціальну позицію, і в той же час відкривала канали комунікації між зазначеними двома культурами [2058, р. 153].

Конфігурація освітньої мережі, за якої абсолютна більшість середніх і всі вищі навчальні заклади розташовувались у містах, зумовлювала відтік із сільської місцевості Південної України найбільш обдарованої молоді. Втім, у цьому плані регіон не був винятком: подібні процеси були характерні як у цілому для Російської імперії, так і для інших країн. Великою мірою може бути

застосована до південноукраїнської ситуації характеристика, дана щодо США XIX ст.: “Для сіл є нещастям те, що найбільш підприємлива і найкраща частина молоді покидає їх. Це повинно, звичайно, знизити тон життя маленьких містечок і сіл та викликати навіть місцевий його застій... Звідси зрозуміло, що село не може не відстати від міст у своєму прогресивному розвитку, і чому воно виявляється менш готовим до сприйняття від міста різних покращень... Зло, що спричиняється тут виселенням звідти найбільш здібних елементів, особливо помітне в їх школах... Міста висмоктують кращі соки з сільських шкіл” [1599, с. 429]. Зрозуміло, що далеко не кожен здібний селянин вступав до середнього і тим більше — вищого навчального закладу; до того ж варто зважати на те, що частина мешканців сіл після навчання в місті поверталася додому, як їхали працювати на селі і городяни, які отримали освіту в містах; і все ж масштаби відтоку з сіл молоді з метою одержання освіти і поповнення мешканців сільської місцевості освіченими особами кардинально різнилися. Опосередковано дисбаланс між обсягами цих двох напрямів мобільності відбивається в показниках рівня освіченості населення міст і повітів Півдня, підрахованих нами на матеріалах перепису 1897 р. [Додатки Л. 1 – Л. 3].

Важливо, що до ситуації в південноукраїнському регіоні, який швидше, ніж у цілому Російська імперія, крокував шляхом індустріалізації, до деякої міри може бути застосований опис змін характеру потреб сільського населення в освіті, даний стосовно тих же Сполучених Штатів: “при режимі домашньої промисловості” діти отримували необхідні знання, працюючи разом із батьками; при “пануванні ремісницької системи” хлопці навчалися ремеслу як учні також на місці; але при фабричній системі, коли змінилися прийоми розумового розвитку і професійної підготовки, сільські діти “останню не могли отримати ніде, крім міст, а перший до останнього часу дуже страждав через відсутність засобів сполучення” [1599, с. 429-430]. Звичайно, такі узагальнення варто сприймати з великою обережністю, зважаючи як на ступінь поширення закладів початкової освіти на селі і професійної освіти — в про-

мислових селищах, так і на велику роль, яку продовжувало відігравати сільське господарство з його потребою в робочих руках, що не вимагали спеціальної кваліфікації.

Разом із тим, досить показовим для в цілому соціокультурної ситуації в південноукраїнському регіоні було спостереження, зроблене у 1902 р. санітарним лікарем Маріупольського повіту Б. Гуревичем стосовно ставлення народу, передусім селян, до нововведень: “Всі самі корисні для населення починання виходили не від нього самого, а зверху, і прищеплювались народу шляхом дуже наполегливим і важким, наштовхуючись нерідко на самі несподівані перешкоди з боку того самого населення, на користь якого деякі нововведення запроваджувались”. Зокрема Гуревич мав на увазі шкільну освіту, яка довго виборювала право існування на селі, коли селяни, “особливо сама консервативна частина селянського населення — селянки, відкупалися від десятських, які примушували їх посилати своїх дітей до школи” [1647, с. 1171]. Лише згодом недовіра до такого нововведення послабла, і санітарний лікар зазначає, що тепер селяни самі почали будувати школи [1717, с. 206]. Зазначимо, що такі спостереження вельми перегукуються з висновками Ю. Присяжнюка, який пише про те, що спроби “панства” (“освічених”) “окультурити” селянство наштовхувалися на спротив останнього саме через його традиціоналізм [1932, с. 176].

Для з’ясування результатів, з якими підійшли населені пункти Південної України до кінця XIX ст. у сфері освіти, в тому числі і початкової, варто звернутися до даних перепису 1897 р.

Згідно з нашими підрахунками, серед 50 “губерній Європейської Росії” [1313, с. 40] за відсотком писемних серед городян Таврійська губернія (44,9 %) посідала 30-е місце, Херсонська (43,9 %) — 33-є, Катеринославська (42,5 %) — 37-є. Таким чином, у всіх південноукраїнських губерніях відповідний показник був нижчим за середній і по “Європейській Росії” (48,9 %), і в цілому по імперії (45,3 %). Хоча при цьому губернії Півдня і випереджали всі інші українські губернії, за винятком Київської. Таврійська, Херсонська і

Катеринославська губернії посідали відповідно 1-е, 2-е і 3-є місця серед губерній України за писемністю всього населення [1313, с. 38]. Більш детальна картина стану освіти постає, якщо підрахувати відсоток неписьменних серед населення міст і повітів кожної південноукраїнської губернії окремо для кожного соціального стану [Додаток Л. 4], а також відсоткове представництво кожного стану серед осіб, що одержали освіту в університетах, у спеціальних та технічних вищих навчальних закладах, у спеціальних середніх навчальних закладах, у середніх навчальних закладах, у вищих військових навчальних закладах, у середніх військових навчальних закладах [Додатки Л. 1 – Л. 3].

Співвідношення ступеня доступу жіночого і чоловічого населення до освіти є важливим показником гендерної стратифікації суспільства. Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. спостерігалась тенденція позитивних зрушень у напрямку розширення доступу жіноцтва до освіти (причому за цілою низкою показників — доступу вищого, аніж у багатьох інших регіонах імперії), хоча ситуація, що існувала і на кінець періоду, що нас цікавить, не дає підстав казати про гендерну рівність у цьому плані [1743, с. 90-91; 1783, с. 438-440] [Додатки Л. 5 – Л. 8].

Некоректним вважаємо формулювання Л.В. Кошман, згідно з якою “в ХІХ ст. відбувається остаточне (!) формування системи освітніх і культурно-просвітницьких установ, які були носіями новаційної культури і разом із тим зберігачами культурного спадку” [1792, с. 113]. Процес формування і системи, і мережі відповідних установ аж ніяк не був “остаточним”, він не зупинився на рубежі ХІХ – ХХ століть, продовживши свій розвиток і в після 1900 р. (маємо на увазі і безпосередньо освітню сферу, і систему культурних установ, яка на півдні України, як уже згадувалося, саме в цей період поповнилася таким важливим компонентом, як ілюзії, де демонструвалися кінострічки).

За даними видання “Міста Росії в 1904 році”, на півдні України знаходились 2 вищі навчальні заклади в Одесі і 1 в Катеринославі. Середні ж навчальні заклади в містах були представлені таким чином. У Катеринославській

губернії: в Катеринославі — 10, Олександрівську, Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Новомосковську, Павлограді — по 2. У Таврійській губернії: в Сімферополі їх значиться 8, Керчі — 4, Бердянську, Євпаторії, Феодосії, Севастополі — по 3, Мелітополі, Ялті — по 2, Перекопі, Карасубазарі, Ногайську, Оріхові — по 1. У Херсонській губернії: в Одесі — 21, Херсоні — 10, Миколаєві — 7, Єлисаветграді — 5, Ананьєві і Вознесенську — по 2, Олександрії, Бобринці і Бериславі — по 1. Причому серед усіх перелічених у виданні населених пунктів трьох губерній, що не мали офіційного статусу міста, наявність середнього навчального закладу відзначена лише стосовно Нового Бугу. З іншого боку, показово, що в жодному південноукраїнському населеному пункті, згаданому у виданні (йдеться як про офіційні міста, так і про містечка і села) не відзначена відсутність початкових освітніх установ [1237, с. 324, 326, 0132].

За підрахунками В.П. Семенова-Тян-Шанського, на 1904 р. на 1 навчальний заклад у “крупних містах” “чисто долинного” підтипу “південного чорноземного типу заселення” припадало 1100 мешканців (у середньому по Європейській Росії — 1300); у “великих містах” цього ж підтипу — 1700, “південного садівницького типу” — 1600, “гірничозаводського типу” — 9400, хоча в останньому випадку біля наведеної цифри поставлено знак питання (в середньому показник по Європейській Росії становив 1600). Для “середніх міст” “чисто долинного” підтипу цікавий нам показник дорівнював 1300, “південного садівницького типу” — 110, “гірничозаводського типу” — 1800 (в середньому — 1500); для “малих міст” “чисто долинного” підтипу — 900, “південного садівницького типу” — 350. Остання цифра поставлена під питання; знак питання стоїть і замість цифри по “малих містах” “гірничозаводського типу”. Середній же показник по “малих містах” Європейської Росії дорівнював 1200. Нарешті, у “городках” “чисто долинного” підтипу на 1 навчальний заклад припадало 1100 мешканців, “південного садівницького типу” — 300, в середньому по Європейській Росії — 660. При цьому біля перших двох цифр поставлені питання, як знак питання стоїть і на мі-

сці цифри по “городках” “гірничозаводського типу” [1956, с. 196-202], що в цілому характерне і для інших підрахунків Семенова-Тян-Шанського, оскільки саме населені пункти “гірничозаводського типу”, за кількома винятками не маючи офіційного міського статусу, надзвичайно швидко розвивалися в останні роки ХІХ – в перші роки ХХ ст., і по них достатніх статистичних даних ще не було.

Звертаючись до розгляду ролі міських поселень у розбудові медичних закладів на Півдні, маємо зазначити, що теза, сформульована більш ніж століття тому назад Г. Теккером стосовно міст США ХІХ ст., згідно з якою “якщо серед міського населення зменшуються деякі життєві зручності, то одночасно збільшуються інші; якщо міста менше сприятливі для здоров’я, ніж села, то міста надають кращий захист проти хвороб і кращі засоби для їх лікування” [1599, с. ІХ], є справедливою і щодо міст Південної України періоду, що ми досліджуємо.

Напередодні “великих реформ” мережа закладів охорони здоров’я в регіоні була вкрай нерозвиненою, особливо — в сільській місцевості.

У медичному відношенні Херсонська губернія підпорядковувалася Херсонській лікарській управі (у складі інспектора, оператора та акушера), Одеське градоначальство — Одеській лікарській управі (яку складали інспектор, член присутствія, акушер і письмоводитель). Незалежно від них діяли шпиталі військового і морського відомств, розташовані в містах, а до скасування військового поселення — і в деяких його селах, а також богоугодні заклади. При цьому в губернії без Одеського градоначальства нараховувалося лише 27 лікарів (2 з них — ветеринарні), 9 лікарських учнів, 11 повивальних бабок, 12 фельдшерів, 15 аптекарів, 12 аптекарських помічників і 6 аптекарських учнів. В Одеському ж градоначальстві діяло 52 лікарі (“доктори, медико-хірурги і лікарі”), 29 фармацевтів (аптекарі, провізори, аптечні помічники), 29 фельдшерів, 23 аптекарські учні, 15 повивальних бабок, 3 ветеринари, 3 зубні лікарі, 1 лікарський помічник, 1 ветеринарний учень, 62 цирульники і 7 віспоприщеплювачів. Крім того, на території губернії знаходилося до 50

медиків, що працювали при військах і шпиталях, і, крім виконання службових обов'язків, займались ще вільною практикою. Додамо сюди селян, які нарівні з лікарськими учнями займалися прищепленням віспи (офіційно таких осіб налічувалось 151). Загалом же на 1 лікаря в Одесі припадало 1200 мешканців, тоді як у губернії, не враховуючи Одеського градоначальства, — аж 12860 осіб. Серед стаціонарних закладів у віданні Херсонської лікарської управи знаходились лише лікарня в самому губернському місті і по лікарні в повітових Олександрії, Ананьєві, Бобринці, безповітових Бериславі та Очаківі, богодільня і сирітський будинок у Херсоні. Кілька медичних закладів діяло в Одесі (включаючи міську, єврейську лікарню, лікарню для тих, хто приходить і лікарню при тюремному замку, а також лікарняні відділення при ліцеї, інституті, семінарії, карантині, сирітському і Стурдзівському благодійних закладах). На околицях Одеси діяли так звані лиманні заклади. У 1859 р. водолікувальне відділення було відкрите в Херсоні.

За такого стану розвитку мережі медичних установ при епідеміях, за оцінкою сучасників, медична допомога “ще має якесь значення в Одесі та інших найбільш людних містах, а в поселеннях та інших місцевостях губернії всяка епідемія зникає тоді лише, коли самі умови її існування припиняються і коли вона зробить своєю жертвою майже всіх людей, схильних до прийняття її”. Серед установ, які мали вживати заходів для упередження поширенню епідемій, важливу роль відігравали карантини, що входили до Одеського карантинного округу із Одесою як пунктом центрального карантину [1270, с. 641-673].

Ще менш представницькою мережа медичних установ була в Катеринославській губернії. За повідомленням В. Павловича, в самому Катеринославі діяли лікарня з богодільнею та аптекою, будинок божевільних. При цьому богоугодні заклади міста “за своїм облаштуванням та утриманням можуть стати на ряду кращих у Росії”. У всіх повітових містах губернії працювали невеликі міські лікарні для користування нижніх чинів місцевих інвалідних команд і військових чинів, причому “за бідністю повітових міст” ці заклади

розміщувались у будинках, що винаймались, і не мали належних зручностей. При лікарнях діяли невеликі аптеки. Крім міських, у губернії були наявні лікарні для арештантів у всіх острогах і тюремних замках. “Вільні аптеки” діяли в Катеринославі (2), по одній — в повітових містах, Маріуполі, містечку Нікополі і німецькій колонії Грунау. До складу медиків губернії входило 3 члени лікарської управи, 8 повітових і 7 міських лікарів, 3 лікарі при губернській лікарні, 1 фармацевт, 4 лікарі, які служили при дворянах із правами державної служби, 10 повивальних бабок, 13 лікарських учнів, 11 фельдшерів при лікарнях. Крім того, були наявні вільнопрактикуючі лікарі [1268, с. 290-292]. Звернемо увагу, що наведені дані щодо медиків подані по всій Катеринославській губернії, тоді як у її південноукраїнській складовій відповідні показники були ще меншими.

За даними на середину 1860-х рр., мережа медичних закладів Південної України дещо змінилася. Тепер в Одесі вона включала міську лікарню, єврейську лікарню, приватну лікарню М. Рудановського, лиманне відділення, заклад лиманного купання при Куяльницькому лимані, заклад теплих морських ванн, водолікувальний заклад Шорштейна, Стурдзівську богодільню, електротерапевтичну поліклініку, плюс низку благодійних, виховних та освітніх закладів, в яких також можна було отримати медичну допомогу. У Херсоні діяли міська, єврейська лікарні, будинок божевільних, гідронатичний заклад, не рахуючи богодільні і сирітського будинку. У Єлисаветграді та Миколаєві діяли громадські лікарні; Олександрії, Ананьєві, Бериславі, Бобринці та Очакові — по міській лікарні; в єврейській колонії Великому Нагартові і казенному селищі Байталах — по лікарні відомства державного майна; в маєтках Великого князя Михайла Миколайовича Грушовці, князя Кочубея Заградівці, Т.С. Фундуклея Бешбараках — по лікарні для селян, в містечку Кантакузівці — Маріїнське джерело, при якому, щоправда, лікувального закладу влаштовано не було.

У Катеринославській губернії в самому Катеринославі значилися лікарня, будинок божевільних, богодільня, родильний інститут; в Олександрівсь-

ку, Бахмуті, Верхньодніпровську, Маріуполі, Новомосковську, Павлограді і Слов'яносербську — по лікарні, хоча вони продовжували зберігати спеціалізацію на обслуговуванні військових та їх родин, а тому особи цивільного відомства користуватись ними не могли.

У Таврійській губернії в Сімферополі діяли лікарня, відділення для божевільних, військовий шпиталь, богодільня, странноприймний будинок Таранова-Білозерова; в Бердянську, Маріуполі та Феодосії — по лікарні; в Керчі та Перекопі — по лікарні та військовому шпиталю; в 15 верстах від Керчі — Чокракський лікувальний заклад; в Євпаторії і Ялті — по лікарняному відділенню; в 19 верстах від Євпаторії — Сакський грязелікувальний заклад; в Севастополі — морський шпиталь; в 3-х верстах від Севастополя — кумисо-лікувальний заклад Ротгольца; в селі Кларівці — лікарня [1221, с. 185-195].

Трансформації, що відбувалися починаючи з 1861 р. із мережею медичних закладів у містах та охороною здоров'я городян, мають розглядатися в загальному контексті “великих реформ” і подальших змін правового поля та реалій його застосування.

Уже в “Тимчасових правилах для земських закладів зі справ про земські повинності, народне продовольство і громадську опіку” 1864 р. обумовлювалося, що обов'язки зі справ громадської опіки, що покладалися законом на Прикази громадської опіки та лікарняні ради, покладаються на губернські і повітові земські установи, але завідування міськими лікарнями, які утримуються з міських прибутків, надається міським громадам [1415, с. 20]. Нові горизонти для опікування міським громадським управлінням медичними закладами та охороною здоров'я були відкриті міською реформою. Причому тоді як у Міському положенні 1870 р. як про предмети відома органів міського самоврядування йшлося про “охорону народного здоров'я” і влаштування на кошти міста лікарень і завідування ними на підставах, що діяли стосовно тієї ж функції земств [1430, с. 823], то в Міському положенні 1892 р. вже містилися формулювання “влаштування благодійних і лікувальних закладів і за-

відування ними на однакових із земськими закладами підставах”, “участь у заходах з охорони народного здоров’я..., розвиток засобів лікарської допомоги міському населенню та віднайдення способів поліпшення місцевих умов у санітарному відношенні” [1474, с. 433]. Загалом же за досліджуваний період із таких, що стосувалися Південної України, у Повному Зібранні виявлено 40 законодавчих документів, в яких йшлося про військові, морські шпиталі, військових лікарів, ще 2 — про лікування військових; 15 — про лікарні; 7 — заходи з упередження заносу епідемічних хвороб; 6 — міських лікарів; 4 — аптечні магазини; 3 — повітових лікарів; по 2 — про окружні військово-медичні управління та Одеське лікарське управління; по 1 — про лікаря при Сімферопольському сирітському будинку Фабра, лікарняний збір в Одесі та Миколаєві, відрахування на лікування з мастерових і робочих Миколаївського порту, товариство Одеського фізіотерапевтичного закладу.

Саму зміну в сприйнятті медичних потреб міст логічно розглядати в контексті вже згадуваної нами зміни шкали пріоритетів, коли новим стандартом “цивілізованого міста” стала розбудова інфраструктури забезпечення повсякденного життя. Політика ж міст у сфері охорони здоров’я має розглядатись у зв’язці з політикою у сфері благоустрою міст (про цілу низку аспектів останньої, пов’язаних із міркуваннями охорони здоров’я, ми згадували у підрозділі 4.1) і в той же час — як реакція на зростання мігрантських потоків.

Необхідно звернути увагу і на той факт, що саме міста Півдня знаходились “на вістрі” новацій у медичній сфері. У цьому контексті згадаймо хоча б відкриття у 1886 р. першої в Російській імперії і другої у світі бактеріологічної (пастерівської) станції на спільні кошти губернського земства і міського самоврядування Одеси, що великою мірою вплинуло на характер розвитку санітарної справи на Півдні [2224, с. 13], а також заснування в Одесі у 1903 р. станції “швидкої допомоги” [1715, с. 215].

Попри помітні зрушення, що відбулись упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. із мережею медичних установ у містах, вони були значно скромнішими у порівнянні із тими трансформаціями, що зазнала від-

повідна мережа в населених пунктах, які не мали статусу міст. Це було прямо пов'язано із зростанням ролі земської медицини [2020].

Причому в “Положенні про губернські і повітові земські заклади” від 1 січня 1864 р. щодо безпосередньо піклування земств про охорону здоров'я містилося лише формулювання “участь, переважно в господарському відношенні..., в піклуванні... про народне здоров'я” [1415, с. 2]. О.А. Майстренко у своєму авторефераті пише, що “відповідно до “Положення про губернські і повітові земські заклади” 1864 р. на земство, на правах необов'язкової повинності, покладалося: “...піклування... переважно в господарському відношенні про народне здоров'я, вжиття заходів щодо поширення віспощення, а також... завідування... благодійними закладами...”” [2224, с. 11], хоча в самому “Положенні...” нічого про віспощення сказано не було. Натомість про це йшлося у “Тимчасових правилах для земських закладів зі справ про земські повинності, народне продовольство і громадську опіку”, затверджених імператором того ж 1 січня 1864 р. [1415, с. 21]. На особливу увагу заслуговує думка О.А. Майстренко про те, що попри стриманість законодавців у визначенні обов'язків земств у сфері охорони здоров'я, лише розуміння земськими діячами економічного і соціального значення відповідних заходів і незадовільний стан цієї сфери призвели до того, що земські зібрання висловилися за організацію власних медичних установ [2224, с. 11]. У 1865 – 1872 рр. відбувалося становлення земської медичної допомоги, причому основна ставка була зроблена на стару, доземську роз'їзну систему фельдшерської допомоги. Натомість у період 1873 – 1889 рр. значно більше, ніж раніше, уваги приділялось організації стаціонарного медичного обслуговування сільського населення. При цьому велика роль відводилася саме губернському земству, яке у 1873 р. взяло на себе третину постійних витрат на організацію медичної справи і зведення лікарських закладів; чималу роль у координації дій земців у відповідній сфері зіграли губернські з'їзди земських лікарів і членів управ. І в першому, і в другому випадках можемо казати про вагоме значення міст як центрів, з яких надавалася допомога і скеровувалася робота

із розгортання системи охорони здоров'я на селі. Хоча при цьому основні зусилля земств були скеровані на задоволення потреб саме сільської місцевості, а не міст: у Херсонській губернії, де було влаштовано 76 лікарських дільниць, 80 % лікарняних ліжок земських медичних закладів зосереджувалися на селі, що було найкращим показником і серед українських губерній, і в цілому по Російській імперії. Прийняття у 1890 р. нового земського Положення знаменувало початок нового етапу в діяльності земств з охорони здоров'я, коли земці були змушені виходити за рамки офіційних приписів, що і дозволило суттєво покращити медичне забезпечення селян [2224, с. 10-14]. Аналогічні процеси мали місце і в інших складових Півдня, хоча і з певною специфікою темпів і результатів розбудови мережі медичних закладів. Зокрема стаття про охорону народного здоров'я на Катеринославщині, опублікована на початку ХХ ст., містила таке твердження: “Ми тепер можемо з повною впевненістю казати, що лікарська допомога населенню, віддаленому від повітових міст, взагалі не надавалась, оскільки при існуванні земств у перші десять років ще не оформились ті медичні корективи, які мали задовольняти потреби мешканців, розкиданих по селах, “деревнях” і хуторах повітів”. На підтвердження цієї тези наводилися підрахунки, що в 1873 р. в губернії 1 земська лікарня припадала на 96603 особи, 1 земський лікар — на 46636 осіб, 1 земський фельдшер — на 13259 осіб, 1 земська акушерка — на 169056 осіб [1833, с. 49-50]. Специфіку процесів, що мали місце в Донбасі, простежує А.Х. Маргулов, хоча при цьому і застосовує дуже невдале формулювання: “Земства першими спромоглися вирішити... проблему зростання кількості показників медичної справи” [2228, с. 13-14]. Маємо погодитись із А.Х. Маргуловим у тому, що при всіх досягненнях у роботі земських і фабрично-заводських лікарень, їхня кількість, як і чисельність медичного персоналу, не відповідала зростаючим потребам промислових селищ і міст [2228, с. 14].

При цьому не слід забувати, що медична сфера в сільській місцевості не обмежувалася земськими закладами і їх працівниками. Зокрема поступове

перетворення Криму на “російську Рів’єру” супроводжувалося відкриттям нових неземських лікувальних закладів за межами “міського простору”. Лікувальний заклад було відкрито селянином і в селищі Кирилівка в Північному Приазов’ї, де були цілющі грязі. Причому “весь медичний персонал” уособлювався в одному фундаторові, і через “невизнання адміністрацією за цим селянином лікарської компетенції” заклад було закрито [1661, с. 9].

Як і в освітній сфері, у сфері охорони здоров’я села та міста мали цілу низку каналів взаємодії. Крім згаданих вище, звернемо увагу на медичне обслуговування селян у містах; на практику виїзних профілактичних оглядів лікарів по селах; підготовку медичних кадрів, які йшли на село, в міських навчальних закладах; постачання села ліками, обладнанням, медичною літературою, виготовленими у містах. Не варто забувати, що і самі повітові та губернські земства, які виступали рушійною силою розвитку охорони здоров’я сільського населення, розміщувалися саме в містах.

Як точки “перетинання” села і міста в медичній сфері можна розглядати і лікарсько-продовольчі пункти, що влаштовувались у місцях найму і сільськогосподарських працівників для сільської місцевості, і селян, що воліли працювати безпосередньо в містах. Ці лікарсько-продовольчі пункти, призначені для хоча б мінімального забезпечення відповідних потреб сільського населення, що скупчувалося на пунктах найму, створювалися, фактично, виключно в міських поселеннях. Так, станом на 1903 р. серед 10 подібних пунктів Херсонської губернії (сюди не враховуємо Голту) 7 діяли в містах (Єлисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Берислав, Березівка, Миколаїв, Херсон) і 3 — в містечках (Кривий Ріг, Новий Буг, Мостове) [1517, с. 63].

Варто наголосити, що, як і в справі поширення освіти, сільське населення не одразу сприйняло “міські нововведення” у сфері охорони здоров’я. На Півдні, як і в інших регіонах України, сильними залишалися позиції тієї традиційної лікувальної практики селянства, яку простежує у своєму дослідженні Ю. Присяжнюк [1931]. Як зауважує О. Каковкіна, медицина лише поступово завойовувала авторитет серед селян [1717, с. 206].

Результати трансформацій, яких зазнала система охорони здоров'я, знайшли вираження в таких показниках.

Згідно з нашими підрахунками, станом на 1897 р., у всіх трьох південно-українських губерніях відсоток осіб, зайнятих лікарською та санітарною діяльністю, в містах у разі перевищував відповідний показник у повітах: по Катеринославщині в містах у цій сфері було задіяно 0,96 % мешканців, а в повітах — тільки 0,26 %, по Таврійській губернії — 0,88 % і 0,25 %, по Херсонщині — 0,95 % і 0,20 %. Середньоімперський показник при цьому становив 0,95 % і 0,17 %.

За даними “Міст Росії в 1904 році”, на Катеринославщині лікарні мали всі офіційні міста (причому Катеринослав — 13, Маріуполь — 5, Бахмут, Верхньодніпровськ, Луганськ і Павлоград — по 2), а серед інших включених у видання населених пунктів — Нікополь, Гуляйполе, Петриківка, Покровське, Саксагань, Софіївка, Томаківка, Кам'янське та Юзівка. Приймальні покої діяли в Катеринославі (3), Олександрівську, Маріуполі, Амурі-Нижньодніпровську, Новоспасівці і Петриківці. Тож ні лікарні, ні приймального покою не мали лише Кам'янка і Чаплинка. Аптеки були представлені у всіх населених пунктах, також крім Кам'янки і Чаплинки. При цьому в Маріуполі на 1 лікарняне ліжко припадало 228, Катеринославі — 130, Бахмуті — 335, Олександрівську — 348, Верхньодніпровську — 360, Слов'яносербську — 390, Луганську — 1369, Павлограді — 1375 мешканців. Великою була різниця за цим показником у населених пунктах, що не мали статусу міста: у Саксагані — 235, Софіївці — 578, Гуляйполі — 628, Покровському — 720, Нікополі — 884, Томаківці — 1033, Петриківці — 1182, Амурі-Нижньодніпровську — 3912 мешканців. На одного лікаря в губернії припадало осіб: у Катеринославі — 1103, Павлограді — 1719, Маріуполі — 2475, Бахмуті — 3047, Луганську — 3111, Верхньодніпровську — 3600, Слов'яносербську — 3901, Новомосковську — 5401, Олександрівську — 5783. У населених пунктах без статусу міста відповідний показник становив: Нікополі — 3155, Кам'янському — 4721, Саксагані — 4954, Юзівці — 5005,

Гуляйполі — 5232, Амурі-Нижньодніпровську — 10426, Покровському — 10798, Новоспасівці — 11552, Софіївці — 11560, Томаківці — 12397, Петриківці — 27204.

У Таврійській губернії серед офіційних міст лікарень не мали лише Перекоп і Бахчисарай, серед інших населених пунктів, зазначених у виданні — Берестове, Велика Білозерка, Велика Знам'янка, Велика Лепетиха, Верхня Білозерка, Попівка, Рубанівка. При цьому в Сімферополі діяли 9 лікарень, Євпаторії та Феодосії — по 4, Мелітополі, Бердянську — по 3, Севастополі, Оріхові та Єнікале — по 2. Приймальні покої значаться у Керчі (3), Великому Токмаці (2), Бердянську, Ялті, Балаклаві, Бахчисараї, Оріхові, Севастополі, Андріївці, Великій Лепетисі, Верхньому Рогачику, Рубанівці. Аптеки не було лише у Верхній Білозерці. Таврійська губернія мала кращі в регіоні показники кількості мешканців на 1 ліжко в лікарні: у Сімферополі на 1 лікарняне ліжко припадало 68, Севастополі — 238, Ногайську — 241, Мелітополі — 247, Оріхові — 274, Балаклаві — 280, Феодосії — 463, Олешках — 486, Ялті — 526, Бердянську — 536, Бахчисараї — 1204, Карасубазарі — 1458 городян. У цілому гіршим, аніж у містах, цей показник був в інших населених пунктах: Андріївці — 809, Великому Токмаці — 895, Чернігівці — 984, Верхньому Рогачику — 1847. На одного лікаря в містах губернії припадало: Балаклаві — 560, Ялті — 666, Сімферополі — 913, Старому Криму — 1224, Феодосії — 1274, Оріхові — 1647, Євпаторії — 1842, Севастополі — 1882, Бердянську — 2104, Мелітополі — 2159, Ногайську — 2408, Перекопі — 2659, Олешках — 3567, Бахчисараї — 6019, Карасубазарі — 7290 мешканців. У населених пунктах, що не мали статусу міста, цей показник становив: Великій Лепетисі — 6352, Михайлівці — 8766, Великому Токмаці — 10738, Миколаївці — 11298, Попівці — 12622, Рубанівці — 13858, Великій Білозерці — 14714, Чернігівці — 14754, Андріївці — 16183, Берестовому — 18246, Верхньому Рогачику — 18472, Великій Знам'янці — 18909.

У Херсонській губернії лікарень серед офіційних міст не мали лише Новомиргород, Ольвіополь та Овідіополь, а серед інших населених пунктів, пе-

релічених у виданні — Гладоси, Злинка, Казанка, Новоукраїнка та Ровне. Втім, у кожному з цих поселень, окрім Ольвіополя і Овідіополя, діяли приймальні покої. Серед інших населених пунктів, які мали приймальні покої, були Одеса (105), Миколаїв (30), Херсон (16), Новомиргород (3), Олександрія (1). При цьому в Одесі діяло 14, Херсоні — 11, Миколаєві — 4, Єлисаветграді — 3, Олександрії — 2 лікарні. Аптек не мали лише Гладоси і Злинка. На 1 ліжку в лікарні припадало: у Херсоні — 45, Олександрії — 160, Одесі — 222, Миколаєві — 261, Єлисаветграді — 266, Бериславі — 408, Ананьєві — 487, Маяках — 529, Новогеоргіївську — 632, Березівці — 757, Бобринці — 837, Очакові — 1030, Вознесенську — 1832, Новомиргороді — 3506 мешканців. У посаді Нова Прага показник становив 176. Інші населені пункти без статусу міста і тут мали в цілому значно гірші показники: Новий Буг — 555, Аджамка — 565, Ровне — 1685, Кривий Ріг — 1823, Валегоцулово — 2352, Казанка — 2603, Новоукраїнка — 5021. По містах губернії на 1 лікаря припадало: в Одесі — 837, Херсоні — 1374, Миколаєві — 1375, Олександрії — 2000, Єлисаветграді — 2454, Вознесенську — 2617, Ананьєві — 3246, Бериславі — 4754, Новомиргороді — 5260, Маяках — 5287, Бобринці — 5579, Березівці — 5787, Новогеоргіївську — 6000, Овідіополі — 6094, Очакові — 6177, Ольвіополі — 8237 мешканців. Серед інших населених пунктів губернії: в Кривому Розі на одного лікаря було 2917 мешканців, Новій Празі — 4741, Новоукраїнці — 5021, Валегоцулово — 5880, Новому Бузі — 8323, Злинці — 10643, Гладосах — 10746, Аджамці — 11294, Ровному — 16850 [1237, с. 226-229, 0108-0109].

Порівняння наведених показників з їхніми відповідниками в інших губерніях Російської імперії дає підстави казати про в цілому краще забезпечення південноукраїнського населення медичними установами. Що стосується показника кількості мешканців на 1 лікарняне ліжка, то за ним міста Південної України добре виглядали навіть у порівнянні із загальноросійською ситуацією 1913 р., коли середній показник становив 769. Разом із тим, ситуація в регіоні була значно гіршою, ніж у Німеччині і США, де на 1 ліжка при-

падало відповідно 145 і 169 мешканців. У тому ж році середньоросійський показник кількості осіб на одного лікаря становив 5555, тоді як у Німеччині від дорівнював 1923, Франції — 1724, США — 526 [1856, с. 393].

Таким чином, у розбудові мереж освітніх установ і медичних закладів мали місце ті самі тенденції, пов'язані зі змінами підходів держави до питання про необхідність поширення серед населення писемності та піклування про “народне здоров'я”, зростанням ролі місцевого самоврядування у відповідних сферах, що було взаємозалежне з концентрацією уваги “освіченого суспільства” на піклуванні про освіту й охорону здоров'я населення як на основних, нарівні із розбудовою закладів культури, напрямках своєї “цивілізаторської місії” по відношенню до “низів”. Попри помітний прогрес, який демонстрували сільські поселення Півдня в поширенні закладів освіти й охорони здоров'я, вони продовжували суттєво відставати від міст як за кількісними, так і за якісними показниками. Міста регіону зберігали монопольну позицію як місця розташування і вищих, й абсолютної більшості середніх навчальних закладів; переважна кількість спеціалізованих лікарень також розміщувалася в межах “міського простору”.

В обох сферах мала місце ціла низка аспектів, в яких міське і сільське населення контактували, причому міста Південної України виступали в ролі центрів, з яких, згідно з формулюванням Л. Вірта, “розходились круговими хвилями ідеї і практики, що йменуються цивілізацією” [1605, с. 93]. При цьому ми не схильні абсолютизувати такі впливи, зважаючи як на доволі різний рівень розвитку самих міст регіону, так і на те дистанціювання, яке демонструвало сільське населення по відношенню до міста та нововведень, що від нього виходили.

Соціокультурний розвиток міст фактично в кожному своєму аспекті мав цілу низку особливостей у порівнянні з розвитком сільських поселень, що дає підстави казати про наявність помітного розриву між містом і селом у цій сфері. Попри суттєві трансформації, що зазнавав соціокультурний простір Південної України впродовж другої половини XIX – початку XX ст., такий

розрив не зникав. Разом із тим, між містом і селом не було “непрозорого бар’єру”, хоча весь комплекс виявлених нами аспектів соціокультурної інтеграції чи хоча б перетинання городян і мешканців сільської місцевості і не може бути охарактеризований як такий, що демонструє чітку тенденцію наближення села до міста в соціальному та культурному планах. Модернізаційні процеси, безумовно, не могли не торкнутися і сільської місцевості, але в “міському просторі” вони, як правило, були набагато інтенсивнішими, тоді як село демонструвало помітну традиційність. Показники росту в сільській місцевості чисельності освітніх і медичних установ були вражаючими великою мірою зважаючи на той фактично зародковий стан, який мали відповідні мережі напередодні “великих реформ”. При цьому темпи тих соціокультурних змін, які можуть трактуватись як поширення міського образу життя, не були однаковими для усіх населених пунктів, що не мали офіційного статусу міста, помітно відрізняючись як у людних промислових селищах, так і, принаймні в низці аспектів, у поселеннях німців, болгар, греків, в яких урбанізаційні процеси в цьому плані давалися взнаки більше, ніж у більшості сільських поселень українців. Можемо казати про залежність ступеня розвитку культурних рис міського образу життя в сільських поселеннях від складного комплексу чинників, в якому помітну роль відігравали і офіційний статус, ступінь віддаленості від міських центрів і стан шляхів сполучення, специфіка соціального, етнічного, конфесійного складу мешканців того чи іншого населеного пункту, так само як і наявність чи відсутність у ньому ентузіастів, які своєю діяльністю могли сподвигнути й інших на швидше просування поселення шляхом модернізації завдяки зокрема влаштуванню та розвитку в ньому культурних, освітніх і медичних установ.

РОЗДІЛ 6

СПЕЦИФІКА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

6.1. Міське населення і демографічні процеси на півдні України: особливості зростання чисельності городян

Розглядаючи демографічні процеси в ХІХ ст. А. Вебер писав, що “грибне” зростання американських міст не повинно дивувати, оскільки воно зобов’язане головним чином заселенню території, що “не була під культурою”; лише в тих випадках, коли зростання населення міст відбувалося швидше, ніж приріст населення території, яку воно обслуговує, потрібно вивчати причини зростання міст, оскільки лише в цьому випадку ми маємо справу з концентрацією населення, себто зі збільшенням відсотку населення, що мешкає в містах [1599, с. 152-153].

Тож є необхідність простежити, як змінювалася чисельність населення і окремих міст [1750], і городян регіону в цілому, і як відповідні показники корелюються зі змінами загальної чисельності мешканців трьох південноукраїнських губерній.

Мусимо підтримати поширену в історіографії думку, що ті підрахунки чисельності міського населення, які мали місце і до, і після перепису 1897 р., хибують на чисельні неточності через цілий комплекс причин [1610, с. 95-96, 128; 1628, с. VI, 313-314]. Простеження ж точної динаміки змін викликає часом нездоланні труднощі, зважаючи на різницю в методологічних підходах, покладених в основу збирання та систематизації відповідних даних у різні роки і на різних територіях. Тож ми можемо користуватися наявними цифровими даними скоріше для визначення тенденцій, а не точних показників, і саме так варто сприймати наші підрахунки, викладені нижче.

При виборі джерел, за якими доцільно визначати відповідну точку в простеженні динаміки змін чисельності городян окремих населених пунктів, ми зупинилися на даних, складених за наказом Міністра внутрішніх справ видань “Міські поселення в Російській імперії”, що видавалися по Катеринос-

лавській губернії у 1861 [1238, с. 127-196], Таврійській — 1864 [1239, с. 634-805], Херсонській — 1865 р. [1240, с. 1-252] і відносилися переважно до 1858 р., а також на зібраних для складання пропозицій про покращення громадського управління в містах матеріалах двохтомного видання Міністерства внутрішніх справ “Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861 – 1862 р.”, де чисельність населення на 1861 р. подана за даними губернських статистичних комітетів [1547; 1548]. Саме ці два джерела є одними з найбільш представницьких, стосуючись усіх трьох губерній Півдня.

Оскільки матеріали перепису 1897 р., при всій своїй недосконалості, є найбільш точним статистичним зрізом за весь досліджуваний нами період, варто саме з ними співвіднести цифрові дані за 1858 і 1861 рр. Крім того, доцільно звернутись і до матеріалів видання “Міста Росії в 1904 році”, які стосуються саме останнього року періоду, що нас цікавить. Заслужують на увагу висновки Д.М. Чорного, який пише про велику достовірність даних цього видання, при складанні якого фахівці ретельно перевіряли отримані з місць відомості, звіряли їх з іншими даними, у тому числі з матеріалами губернських статистичних комітетів, поліції тощо; додатковим підтвердженням достовірності даних “Міст Росії в 1904 році” є те, що вони використовувалися при складанні фахівцями Міністерства внутрішніх справ зведених таблиць щодо чисельності населення міст 1897 – 1915 рр., які, у свою чергу, добре корелюються з даними інших джерел, виявлених Д.М. Чорним [2023, с. 48-49]. Нагадаймо, що В.П. Семенов-Тян-Шанський, говорячи про серйозні вади цього видання, у своїх підрахунках все ж користувався саме ним.

При зіставленні відповідних показників було виявлено, що серед міст Катеринославської губернії найвищі темпи приросту населення демонструвало саме губернське місто, чисельність мешканців якого, якщо вірити чотирьом розглянутим вище джерелам, у 1897 р. у порівнянні з 1858 р. становила 885 %, у 1897 р. у порівнянні з 1861 р. — 598 %, у 1904 р. порівняно з 1858 р. — 1228 % і в 1904 р. порівняно з 1861 р. — 829 %. Вельми високими були відповідні показники у Маріуполя (588 %, 522 %, 608 % і 540 %), Олек-

сандрівська (489 %, 505 %, 750 %, 775 %). Не так динамічно, хоча і досить високими темпами, змінювалося населення Верхньодніпровська (212 %, 208 %, 342 %, 335 %), Бахмута (156 %, 186 %, 270 %, 322 %). Повільніше зросло населення Павлограда (180 %, 164 %, 235 %, 214 %), Новомосковська (127 %, 126 %, 213 %, 211 %). Незначних змін зазнала чисельність мешканців Слов'яносербська (105 %, 94 %, 131 %, 118 %).

У Таврійській губернії рекордним було зростання населення Ялти (1738 %, 3614 %, 2989 %, 6217 %). Суттєвими були зміни в Севастополі (521 %, 652 %, 658 %, 824 %). Важливих змін зазнало населення Старого Криму (329 %, 327 %, 484 %, 481 %), Мелітополя (346 %, 293 %, 386 %, 327 %), Феодосії (312 %, 285 %, 396 %, 362 %), Бердянська (262 %, 278 %, 291 %, 309 %), Керчі (підррахунок вівся зі врахуванням населення Єнікале) (272 %, 180 %, 389 %, 257 %), Євпаторії (278 %, 253 %, 315 %, 286 %), Сімферополя (190 %, 268 %, 240 %, 339 %). Дещо повільнішою була цікава нам динаміка в Балаклаві (160 %, 160 %, 294 %, 294 %). Ще меншими були зміни в Ногайську (146 %, 122 %, 177 %, 148 %), Оріхові (128 %, 143 %, 139 %, 157 %), Олешках (153 %, 107 %, 181 %, 127 %). Не мало чіткої динаміки зростання населення Бахчисарая (105 %, 121 %, 98 %, 112 %), Карасубазара (86 %, 92 %, 97 %, 104 %). Зменшилося населення Перекопа (75 %, 95 %, 75 %, 96 %).

На території Херсонської губернії серед міст, які мали відповідний статус станом на 1861 р., найшвидші показники зростання чисельності городян демонструвала Одеса, чие населення у порівнянні з 1858 р. у 1897 р. становило 353 %, а у 1904 р. — 437 %. Втім, темпи приросту населення Березівки, яка стала містом лише наприкінці XIX ст., були більш ніж удвічі швидшими, і відповідні показники склали 795 % і 978 %. Майже втричі збільшилося населення Єлисаветграда (261 %, 259 %, 291 %, 290 %). Маяки, які отримали статус міста в 1862 р., демонстрували приріст населення, близький до одеського (384 %, 383 %, 444 %, 443 %). Суттєво зросла людність Миколаєва (283 %, 245 %, 305 %, 263 %), Новогеоргіївська, хоча період бурхливого при-

росту населення припав саме на кінець 1850-х – початок 1860-х рр., після чого чисельність городян збільшувалася дуже повільно (305 %, 127 %, 315 %, 131 %). Відповідні показники для губернського Херсона склали 144 %, 174 %, 157 %, 190 %; тоді як для Ольвіополя — 371 %, 178 %, 444 %, 213 %; Новомиргорода — 221 %, 255 %, 249 %, 286 %; Вознесенська — 289 %, 175 %, 336 %, 203 %; Очакова — 189 %, 203 %, 216 %, 233 %; Берислава — 193 %, 178 %, 226 %, 209 %; Олександрії — 190 %, 176 %, 217 %, 201 %; Ананьєва — 164 %, 148 %, 192 %, 173 %; Бобринця — 155 %, 149 %, 182 %, 175 %; Овідіополя — 122 %, 143 %, 143 %, 168 %.

У 1897 р. порівняно з 1858 р. у спочатку пригородах, а згодом — посадах чисельність населення дорівнювала: в Покровську 243 %, Висунську 219 %, Березнеговатому 215 %, Калинівці 189 %, Воскресенську 183 %, Богоявленську 173 %. При цьому відповідний показник у посаді Павлівську становив 243 %, у Новоархангельську — 231 %, у Новій Празі — 194 %.

Із приростом населення містечок трьох південноукраїнських губерній ситуація була такою.

У Нікополі станом на 1897 р. населення було 225 % від чисельності 1861 р., а на 1904 р. — 291 %. У містечку Генічеськ, що наприкінці досліджуваного нами періоду отримав статус міста, у 1897 р. кількість мешканців дорівнювала аж 657 % від рівня 1858 р., тоді як в Алушті, яка на початку ХХ ст. теж стала містом, — лише 267 %. У Каховці відповідний показник склав 695 %. Кількість мешканців Великого Токмака у порівнянні з 1858 р. у 1897 р. становила 644 %, а в 1904 р. — 716 %. У порівнянні з 1858 р. у 1897 р. у населених пунктах Таврійської губернії, які в середині ХІХ ст. значились як містечка, а за переписом 1897 р. — як села, мешканців нараховувалось: у Судаку — 246 %, Благовіщенці — 221 %, Василівці — 209 %, Ак-Мечеті (Шейхлярі) — 106 %. У містечках Херсонської губернії відповідний показник становив: у Кривому Розі порівняно з 1858 р. у 1897 р. — 410 %, а в 1904 р. — 400 %; у Новому Бузі — 249 % і 309 %; у Злинці — 236 % і 243 %; у Валегоцулово — 214 % і 271 %; у Аджамці — 212 % і 247 %; у Ровному —

194 % і 217 %; у Гладосах — 171 % і 183 %. У цей же час цікавий нам показник для Доманівки становив 763 %, Ляхово — 762 %, Куликового Поля — 605 %, Широкого — 553 %, Степанівки — 472 %, Новопавлівки — 444 %, Кантакузівки — 443 %, Янівки — 439 %, Братолюбівки — 372 %, Свято-Троїцького — 326 %, Ізмайлове Куркове — 316 %, Варварівки — 291 %, Нововоронцовки — 281 %, Дмитрівки — 278 %, Лисої Гори — 254 %, Нової Одеси — 251 %, Троїцького — 244 %, Іллінського — 242 %, Федорків — 232 %, Добровеличківки — 217 %, Улянівки — 197 %, Костянтинівки — 194 %, Новгородки — 188 %, Красної Кам'янки — 174 %, Нечаянного — 158 %, Софіївки — 158 %, Ковалівки — 141 %, Станіслава — 138 %, Любомирки — 127 %, Онуфріївки — 111 % (зменшення населення зафіксоване лише стосовно Северинівки (94 %)). Серед населених пунктів Херсонської губернії, які у 1858 р. значилися як містечка, а у 1897 р. — вже як села, відповідна цифра дорівнювала: у Касперівці — 424 %, Олексіївці — 354 %, Улянівці — 343 %, Володимирівці — 254 %, Лозоватці — 242 %, Покровському — 236 %, Софіївці — 223 %, Хмільовому — 221 %, Анатоліївці — 214 %, Новому Стародубі — 206 %, Чернечому — 196 %, Нікольському — 191 %, Білозерці — 189 %, Петрівці — 187 %, Янополі — 187 %, Вітязівці — 187 %, Тягінці — 179 %, Братському — 176 %, Василівці — 170 %, Ревівці — 169 %, Сичівці — 169 %, Маланці — 168 %, Миколаївці — 164 %, Ігнатовці — 163 %, Акмечетці — 155 %, Аннівці — 145 %, Антоно-Кодинцеві — 141 %, Федорівці — 139 %, Олександрівці — 128 %, Іванівці — 122, Березівці — 120 %, Заградівці — 106 %, Трикратах — 103 %, Радьківці — 102 %. Населення зменшилось лише в Ольгополі (94 %).

Важливо порівняти, як наші підрахунки співвідносяться з підрахунками, зробленими В.П. Семеновим-Тян-Шанським. Згідно з ними “за останні 40 років XIX ст.” на Катеринославщині населення зросло: Маріуполя — в 7,2 рази, Катеринослава — 6,5, Олександрівська — 5,1, Луганська — 2,5, Павлограда — 2,1, Верхньодніпровська — 2,0, Бахмута — 1,6; в Таврійській губернії: Ялти — 13,5, Севастополя — 10,5, Сімферополя — 9,9, Генічеська — 7,0,

Керчі — 3,4, Феодосії — 3,1, Балаклави — 3,1, Мелітополя — 2,9, Бердянська — 2,8, Алушти — 2,8, Євпаторії — 2,7, Оріхова — 1,5, Олешек — 1,4, Перекопа (з Вірменським Базаром) — 1,1; на Херсонщині: Одеси — 3,8, Єлисаветграда — 2,7, Миколаєва — 2,3, Вознесенська — 2,0, Олександрії — 1,9, Ольвіополя — 1,9, Херсона — 1,3.

У той же час серед “істинних міст”, які не мали офіційного статусу міста, зростання населення становило: в Катеринославській губернії у Кам’янському — 7,2, Гуляйполі — 3,9, Олександрівці (з Григор’євським) — 3,2, Мануйлівці (зі станцію Верхньодніпровськ) — 2,8, Нікополі — 2,6, Щербинівці — 2,5, Новій Каракубі — 2,3, Сартані — 2,2, Успенському — 2,1, Старому Керменчику — 2,0, Крестній — 1,4, Карані — 1,2; в Таврійській губернії у Великому Токмаці — 3,0, Якимівці — 2,8, Гурзуфі — 2,7, Алушці — 2,6, Голій Пристані — 2,1; у Херсонській губернії у Нововоронцовці — 2,9, Широкому — 2,1 рази [1956, с. 150-156, 165-166, 173-176].

Між іншим, наведені підрахунки дозволяють поставити під сумнів коректність висновків Н.Д. Полонської-Василенко стосовно темпів зростання міст, зроблених на підставі порівняння даних Атласу Катеринославського намісництва 1787 р. і перепису 1897 р. Адже, поділивши міста на 3 групи, дослідниця віднесла до першої, чисельність мешканців яких збільшувалась мляво, Маріуполь, зауважуючи, що він мав штучне зростання лише свого часу за рахунок чужинців, тоді як до третьої групи, куди увійшли міста, що мали надзвичайний рівень зростання, був віднесений Херсон [2029, с. 21-22]. Як бачимо, в період, що нами досліджується, зазначені два міста демонстрували зовсім протилежні відміченим Полонською-Василенко тенденції розвитку.

Таким чином, аналізуючи дані за середину XIX – початок XX ст., ми маємо підстави констатувати загальну чітку тенденцію зростання населення південноукраїнських міських поселень і в той же час важливі відмінності в темпах такого зростання для різних населених пунктів. Побудовані нами динамічні ряди по міських поселеннях Півдня, в які внесені цифрові дані щодо чисельності мешканців у різні роки [Додатки Б. 1 – Б. 3], дають більш повне

уявлення про зміни темпів приросту а в низці випадків — і депопуляції в кожному місті, посадах і містечках трьох губерній. Більш деталізовані дані щодо відповідних темпів містяться у багатьох виданнях, присвячених окремим містам регіону, а щодо 7 міст Півдня — у дисертації С.Б. Надибської (при цьому до плутанини, пов'язаної з віднесенням дослідницею до міст Херсонської та Катеринославської губерній лише Одеси, Катеринослава, Херсона, Миколаєва, Єлисаветграда, Луганська та Бахмута і при цьому наведенні статистики щодо всіх міст, по яких наявні підрахунки в перепису 1897 р., С.Б. Надибська додала ще й твердження, що наприкінці ХІХ ст. “велике промислове селище... Олександрівськ (Запоріжжя) не вважалося містом, хоча фактично вже було ним”) [2240, с. 112-116].

Ці темпи визначалися складним комплексом чинників, про цілу низку з яких ми вели мову в попередніх розділах нашого дослідження. Загалом на південноукраїнських матеріалах знаходить підтвердження теза П. Герлігі про те, що тоді як одні українські міста зростали повільно і поступово, інші демонстрували вибухове розширення; в одних містах найважливішою була індустріалізація, тоді як в інших головними стимулами розвитку виступали політичні, аграрні і культурні функції [2094, р. 135].

Разом із тим, специфіка ситуації в окремих містах не має затулити загальну картину темпів урбанізації в регіоні. За підрахунками, що містяться в “Статистичних таблицях Російської імперії за 1856 рік”, городяни серед мешканців Катеринославської губернії становили 9,44 % населення. І це з врахуванням Ростова-на-Дону, посаду Азов, Таганрога і Нахичевані, Ростовського повіту і Таганрозького та Нахичеванського округів. Якщо ж вести підрахунки лише по територіях, що відносяться до Південної України, то міське населення цієї частини Катеринославської губернії становило лише 5,01 %. У той же час по Таврійській губернії городяни становили 18,38 %. Для Херсонської губернії відповідний показник дорівнював 21,35 %. Якщо ж не враховувати населення Тирасполя, Дубосар, Григоріополя і Тираспольського повіту, то 21,72 % [1519, с. 38-41, 130-131, 148-151]. При цьому в середньому по Єв-

ропейських губерніях та областях імперії частка городян становила 9,03 %, в Кавказькому намісництві — 9,91 %, в Сибірських губерніях та областях — 5,75 %, по Російській же імперії в цілому — 8,91 % [1519, с. 262]. Серед губерній імперії Херсонська і Таврійська посідали 3-є і 4-є місця за відсотком городян, пропустивши вперед лише дві столичні губернії; Катеринославська ж губернія була на 20-му місці (якщо ж рахувати безпосередньо південноукраїнську частину губернії з часткою городян в 5,01 %, то Катеринославщина була аж на 53 місці) [1519, с. 263-264].

За підрахунками ж, зробленими за даними на початок 1864 р., городяни в Таврійській губернії складали вже 20,44 % [1511, с. XLVI-XLVIII]. Певною мірою такі зміни, що відбулися впродовж лише кількох років, можуть бути пояснені активним відновленням низки міст після Кримської війни, масовим виходом саме в цей період татар і ногайців у Туреччину (в абсолютній більшості — саме із сільської місцевості, а не з міст [1959, с. 206-210]), і в той же час лише частковою компенсацією цих людських втрат за рахунок переселення до губернії болгар та інших християн.

Якщо керуватись абсолютними показниками, вміщеними в іншому томі “Списку населених місць за відомостями 1859 року”, то міське населення Херсонської губернії без Тираспольського повіту перевищувало 28 % населення губернії. А втім, така ситуація великою мірою пояснюється тим, що дані по повітах подаються переважно саме за 1859 р., тоді як по всіх містах — уже станом на 1863 – 1865 рр. [1509, с. LVIII-LIX].

За підрахунками, зробленими на підставі дуже приблизних даних на 1862 р., наведених А.О. Скальковським (з формулюваннями “простирається до...” та округленнями до десятків тисяч осіб) [1965, с. 64], частка міського населення у всьому “Новоросійському краї і Бессарабії” складала 19,44 %.

На 1897 р. маємо таку картину. Відсоток городян Катеринославської губернії тепер становив 11,4 %, що означало зростання в порівнянні з серединою XIX ст. більш ніж удвічі. Натомість у Таврійській губернії городян було 20,0 %, що не набагато перевищувало показник 1856 року. Нарешті, Херсон-

ська губернія мала у своєму населенні 28,9 % городян, а якщо виключити з підрахунків дані по Тираспольському повіту — то 30,2 %, тобто частка міського населення зросла без малого на половину.

Загальний відсоток городян в імперії становив 13,4 %, в Європейській її частині — 12,9 %. За відсотком городян серед 89 губерній і областей Російської імперії (враховуючи й острів Сахалін) Херсонська губернія посідала 8-е місце, Таврійська — 14-е, Катеринославська — 43-є. При цьому серед 9-ти українських губерній Херсонська посідала 1-е, Таврійська — 2-е і тільки Катеринославська — 5-е, пропустивши вперед Харківську і Київську [Додаток М. 1]. За абсолютними ж показниками чисельності міського населення в імперії Херсонська посідала 4-е (одразу після Петербурзької, Московської та Варшавської), Таврійська — 12-е, Катеринославська — 17-е. Серед українських губерній це були відповідно 1-е, 4-е і 6-е місця [Додаток М. 2].

Таким чином, попри високу динаміку, за відсотком городян Херсонська губернія здала позиції у списку губерній та областей імперії за відповідним показником. Цілком логічно, що Таврійська губернія, яка не демонструвала високих темпів збільшення відсотку городян серед усього населення, також опустилась у цьому списку. 43-є ж місце Катеринославської губернії було свідченням її потужного урбанізаційного зростання, зважаючи на те, що після змін адміністративно-територіальних меж вона тепер не включала ті території, які забезпечили їй 20-е місце в 1856 році.

Втім, таку певну втрату позицій не варто сприймати як ознаку відставання темпів урбанізації південноукраїнських губерній, оскільки головна причина — у вищому, ніж у середньому по імперії, прирості загальної чисельності населення кожної з трьох губерній, що нас цікавлять: тоді як за означений період відповідний показник по імперії становив 193,64 %, по Катеринославщині в межах Південної України він дорівнював 221,39 %, по Таврійській губернії — 219,53 %, по Херсонській губернії (без врахування Тираспольського повіту) — 248,07 %.

В абсолютних же показниках чисельність городян цікавої нам частини Катеринославської губернії з 1856 по 1897 р. збільшилася з 47847 до 241005 осіб (503,70 %); Таврійської — з 121218 до 289316 (238,67 %); Херсонської губернії без міст Тираспольського повіту — з 213851 до 737650 (344,94 %).

Звернемо увагу, що за підрахунками І.К. Вологодцева, які базуються на даних 1858 і 1897 рр., за темпами зростання міського населення серед українських губерній Катеринославська посідала 1-е місце, Херсонська — 2-е і Таврійська — 4-е, лише трохи відставши від Київської. Щодо зміни частки городян у населенні губерній робиться висновок, вельми подібний до нашого: Таврійська губернія “залишилась майже при старій вазі”, всі ж інші дали приріст, і, як і 40 років тому, 1-е місце за відсотком городян продовжувала посідати Херсонська губернія; “помітно зросла вага” міського населення Катеринославщини. Хоча подані І.К. Вологодцевим показники збільшення населення відрізняються від наведених нами, і щодо Катеринославської губернії відмічене зростання чисельності городян в 3,7 рази, Таврійської — 2,1 рази, Херсонської — 2,8 рази [1610, с. 115, 118]. Причини цього варто шукати як у тому, що Вологодцев бере за основу дані іншого, аніж ми, джерела і відповідно за інший рік, так і в тому, що підрахунки велися в інших, аніж наші, територіальних межах.

Принципово важливо підкреслити, що в наведених вище наших розрахунках брались до уваги виключно населені пункти, які мали офіційний статус міста. Якщо ж враховувати інші офіційні міські поселення, а також промислові селища, то рівень урбанізації Південної України був набагато вищим. Так, згідно з підрахунками І.К. Вологодцева, на 1863 р. мешканці містечок становили 4,5 % населення Катеринославщини, 3,1 % мешканців трьох материкових повітів Таврійської губернії і 9,1 % населення Херсонщини (хоча при цьому губернії Півдня за даним показником суттєво поступаються всім іншим, за винятком Харківської, українським губерніям, адже у Київській губернії він становив 15,1 %, Волинській — 14,2 %, Подільській — 13,6 %, Полтавській — 13,4 %, Чернігівській — 10,8 %; так що до Південної

України не відносився висновок Вологодцева про те, що по Україні “по вазі” свого населення містечка майже не поступалися містам, а по окремих губерніях навіть суттєво їх перевищували). До 1897 р. відсоток містечкового населення серед усіх мешканців Катеринославщини зменшився до 3,1 %, тоді як у трьох цікавих І.К. Вологодцеву повітах Таврійської губернії зріс до 4,0 %, а в Херсонській губернії знизився до 7,2 %. Причому в цілому по українських губерніях за 1860-ті – 1890-і рр. відповідний показник мав лише незначне зниження — з 10,5 % до 9,6 %, що дало І.К. Вологодцеву підставу казати про велику “відносну роль” містечок і про те, що в цілому по Україні вони продовжували мало поступатися містам [1610, с. 100, 124-125]. І в цьому випадку такий висновок не можна застосувати до ситуації із співвідношенням частки міського і містечкового населення в губерніях Південної України. І це при тому, що всі 3 південноукраїнські губернії за показником зростання абсолютних цифр населення містечок з 1860-х до 1897 р. перевищували загальноукраїнський показник, який, за підрахунками Вологодцева, становив 1,7 рази, тоді як по Катеринославській губернії зростання було в 2,1 рази, по Таврійській — 5,1 рази, по Херсонській — 2,1 рази [1610, с. 125].

Що стосується населення посадів Півдня, то, за нашими підрахунками, з 1858 по 1897 р. воно зросло з 17711 до 64839 осіб (366,09 %), але на цей показник значно більшою мірою вплинуло не зростання кількості мешканців окремих посадів, а ті зміни в самій мережі населених пунктів із таким статусом, про які ми вели мову в другому розділі. На жаль, ми не маємо можливості зробити підрахунки у порівнянні з 1904 р., оскільки в наявних у нас джерелах дані за цей рік по більшості посадів повністю збігаються з цифрами, що містяться в переписі 1897 р., що свідчить не про збереженість чисельності населення, а про неоновлення відповідних показників.

Потужними темпами зростало населення промислових селищ. Так, тоді як у 1859 р. в населених пунктах, які поступово поглинула Юзівка, мешкало 2279 осіб, у 1884 р. їх було вже 5494 [2050, с. 14, 45] (241,07 %). На час про-

ведення перепису 1897 р. кількість мешканців Юзівки у порівнянні з 1859 р. становила уже 1231,94 %, а на 1904 р. — 1756,87 % [1237, с. 164].

Дослідження співвідношення чисельності чоловічого і жіночого населення південноукраїнських міст дозволяє констатувати збереження тенденції кількісного переважання чоловіків серед міських мешканців усіх трьох губерній регіону [1743, с. 83-84; 1783, с. 427-429] [Додатки Н. 1 – Н. 2]. Причому простежуються суттєві розбіжності в гендерному представництві у різних конфесійних групах [1783, с. 322] [Додаток Н. 3].

Аналізуючи чинники зростання чисельності міського населення Південної України, маємо констатувати, що тут провідну роль зіграло аж ніяк не збільшення чисельності міських поселень і безпосередньо міст за рахунок зміни офіційного статусу населених пунктів. Адже, як нами було показано в другому розділі, такі зміни в мережі міст регіону впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були вельми незначними. Двома головними чинниками були міграція і природний приріст міського населення.

Держава прагнула регулювати міграцію і тримати під контролем прибуття, перебування та вибуття приїжджих до міст. У цьому контексті варто розглядати законодавчі документи, що з'явилися в межах досліджуваного нами періоду і регулювали видачу видів на проживання, тимчасове перебування в містах, прийняття до міст іноземців, заборону проживання в містах, обмеження проживання в містах піднаглядних поліції, видачу паспортів і подорожніх, термін дії закордонних паспортів, збір з приїжджих до міст (головним чином — курортних), обумовлювало штрафи за неоголошення про приїжджих та виїжджаючих. На це ж були спрямовані документи, продукуювані органами влади та управління на місцях, а також їхні дії [1783, с. 399-400]. Втім, це не завадило поширенню поряд із офіційною міграцією відхідництва. Як зауважує А. Рібер, всупереч законодавству, яке обмежувало пересування селянства як до, так і після емансипації, завжди існувала велика кількість селян, що займалися відхідництвом, пілігримів, путників, колоністів (як легальних, так і нелегальних). Навіть до скасування кріпацтва була невелика, але

помітна кількість переходів у міста і проникнення в інші соціальні страти (міщанство, купецтво, пролетаріат). Уряд не заохочував цей рух, але не міг і зупинити його [2054, р. 345].

Для з'ясування ролі міграції в прирості міського населення регіону доцільно звернутися до матеріалів перепису 1897 р., які зафіксували місце народження мешканців міст і повітів [Додатки П. 1 – П. 4]. Як впливає з наших перерахунків абсолютних показників у відсотки, народжені в тому ж повіті становили більше 20 % в Ялті (27,43 %) і Севастополі (27,48 %); більше 30 % — у Катеринославі (31,39 %); від 40 % — у Мелітополі (40,00 %), Сімферополі (41,31 %), Феодосії (42,49 %), Одесі (43,55 %), Маріуполі (44,83 %); більше 50 % — у Керчі (51,01 %), Олександрівську (51,33 %), Миколаєві (52,38 %), Єлисаветграді (56,35 %); більше 60 % — у Балаклаві (61,23 %), Перекопі (62,64 %), Павлограді (62,66 %), Херсоні (63,05 %), Луганську (63,30 %), Очакові (66,37 %), Бердянську (67,27 %), Євпаторії (67,61 %), Вознесенську (68,54 %); більше 70 % — у Бахмуті (73,52 %), Оріхові (74,42 %), Верхньодніпровську (74,56 %), Старому Криму (75,86 %), Ольвіополі (76,05 %), Олександрії (79,12 %), Ногайську (79,38 %), Бериславі (79,48 %); більше 80 % — у Новогеоргіївську (81,68 %), Новомиргороді (82,05 %), Карасубазарі (82,24 %), Єнікале (82,82 %), Маяках (83,10 %), Ананьєві (84,54 %), Слов'яносербську (87,70 %), Бахчисараї (87,85 %), Олешках (88,48 %), Бобринці (89,01 %), Новомосковську (89,23 %); більше 90 % — лише в Овідіополі (91,46 %). Ці дані помітно корелюються з наведеними нами вище показниками темпів приросту населення відповідних міст. Разом із тим, кореляція не є чіткою. Певною мірою це зумовлюється тим, що в матеріалах перепису дані у відповідній графі подаються з формулюванням “уродженці того ж повіту, де мешкають”. А це означає, що серед осіб, які тут підраховані, є невизначеним відсоток тих, які народилися за межами міста, але на території повіту. Між іншим, на цю важливу деталь не звертають увагу деякі дослідники, що ставить під сумнів їхні висновки. Зокрема Д. Бровер наводить розрахунки “пропорції мігрантів, народжених за межами міст їхнього

проживання”, базуючись на переписі і виходячи з посилки, що там зазначена чисельність мешканців, народжених за межами саме міста, а не повіту, в якому вони мешкали на час проведення перепису [2058, р. 229]. Такої ж помилки, посилаючись одразу на 89 томів перепису, припускається Р. Роуланд, хоча, за його ж логікою, більшість мігрантів прибували до міст саме з коротких відстаней [2139]. Напевно, в обох випадках причиною плутанини стало те, що використовувались лише зведені дані по губерніях, де насправді відповідна графа позначена як “місцеві”, тоді як у таблицях VI (“Розподіл населення за становими групами і місцем народження”) містяться аналогічні цифри, але вже в графі “уродженці того ж повіту, де мешкають”.

Тож маємо всі підстави вважати, що серед городян Південної України реальний відсоток народжених за межами міст їхнього проживання був вищим, аніж відбито у наших підрахунках, зроблених на матеріалах перепису. Згідно з цими ж даними, в межах того ж повіту народилося загалом 47,83 % мешканців міст Катеринославщини, тоді як у цілому по населенню губернії цей показник складав 80,16 %; 50,94 % городян Таврійської губернії (загалом по губернії — 75,56 %); 54,34 % городян Херсонщини (по губернії — 78,27 %), втім, якщо не враховувати Тираспольський повіт, то відповідні показники склали 53,20 % і 85,30 %.

Вивчення нами гендерного аспекту демографічних процесів [1742; 1743] свідчить про “чоловіче обличчя” міграції до південноукраїнських міст [Додаток Н. 4]. Хоча таке переважання і не носило тотального характеру: чисельне домінування чоловіків мало місце передусім у найбільш людних містах із розвиненими торговельними і промисловими економічними функціями, тоді як у багатьох містах із відносно невеликою кількістю населення і переважанням сільськогосподарських занять зберігалось чисельне переважання жінок. Тож на матеріалах Південної України не простежується тенденція, відмічена щодо характеру міграції до міст Сполучених Штатів і Західної Європи: там жінки були більш рухомих елементом, аніж чоловіки [1599, с. 276].

Наведений нами відсоток народжених за межами повіту по кожному місту помітно корелюється і зі статусом, людністю, з економічними функціями і місцем розташування населеного пункту: як тенденція простежується більша частка немісцевих серед мешканців губернських центрів і міст з особливим статусом; серед городян більш людних міст; серед міст, в економіці яких важливу роль відігравала торгівля; серед приморських населених пунктів.

Важливо, що лише в лічених містах і повітах Півдня відсоток мешканців, народжених в інших повітах тієї ж губернії, перевищував відсоток вихідців з інших губерній імперії: такими містами були Бахчисарай, Карасубазар, Перекоп і Старий Крим; повітами — Євпаторійський і Перекопський [1369, с. 2; 1370, с. 2; 1371, с. 2].

Що стосується чисельності мігрантів з-поза меж регіону, які поповнювали лави мешканців міст, то упродовж 1860-х – 1890-х рр. у “Північному Причорномор’ї (Новоросії)” осіло 1237,6 тис. вихідців з 92 губерній Російської імперії, причому з них у містах та передмістях оселилося 43 %, а в сільській місцевості — 57 %. 93 % переселенців дали 45 губерній “Європейської Росії”, з яких 41,7 % осіли в містах і 58,3 % — у сільській місцевості. Основну масу мігрантів містам “Новоросії” дали губернії Центрального Чорноземного району (Воронезька, Курська, Пензенська, Рязанська, Тамбовська, Орловська, Тульська губернії) — 25,4 %; Правобережжя (Київська, Подільська, Волинська губернії) — 24,5 %; Лівобережжя України (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії) — 14,0 %; а також Білорусі — 10,0 %. Причому серед переселенців до міст, що вийшли з 92 губерній імперії, в Херсонській губернії осіли 42,3 %, Катеринославській — 15,7 %, Таврійській — 12,8 %, в області Війська Донського — 21 %, в Бессарабії — 8 %. З меж самої “Новоросії” були тільки 12,4 % переселенців до міст Катеринославської, 28,9 — Таврійської, 14,3 — Херсонської губернії, тоді як серед переселенців до повітів ці показники склали відповідно 20,8 %, 25,9 % і 18,2 % [1580, с. 44-49].

Нарешті, найбільший відсоток народжених за кордоном серед усіх південноукраїнських міст мала Ялта (10,45 %); меншим цей показник був у Ба-

лаклави (6,17 %), Керчі (5,18 %), Старого Криму (4,29 %), Євпаторії (3,89 %), Феодосії (3,59 %), Севастополя (3,27 %), Одеси (2,54 %), Сімферополя (2,21 %), Бердянська (2,08 %), Карасубазара (1,57 %), Єнікале (1,18 %), Маріуполя (1,05 %); усі інші міста регіону мали в своєму населенні менше 1 % народжених в інших державах [1369, с. 36; 1370, с. 40; 1371, с. 36].

Загалом же маємо підстави вважати, що міграція була визначальним чинником для зростання населення частини міст Південної України. При цьому не можемо погодитись із узагальненням, зробленим Р. Роуландом, коли він подібний висновок про роль міграції застосовує щодо Російської імперії кінця XIX ст. в цілому. Адже при цьому дослідник базується на тезі К. Девіса, згідно з якою “в минулому” природний приріст міського населення був дуже повільний або навіть не спостерігався через високий рівень смертності, а також на власних підрахунках за матеріалами перепису 1897 р. щодо 74 міст, в яких зосереджувалося 59 % міського населення [2139, р. 117]. Як впливає з наведених нами підрахунків, така тенденція простежується і на матеріалах найбільш людних міст Півдня; втім, це аж ніяк не означає, що вона стосується всіх міст країни чи регіону, а особливо — міст невеликих безповітових. У цьому ж зв'язку заслуговує на увагу спостереження А. Вебера, який на матеріалах Західної Європи і США XIX ст. простежує процес зростання ролі природного приросту населення як чинника зростання людності міст [1599, с. 276].

Для з'ясування специфіки темпів природного приросту населення окремих міст Південної України варто звернутися, між іншим, і до наведених нами вище темпів приросту населення і відсотку народжених у тому ж повіті. Якби не невизначеність, яким був відсоток народжених безпосередньо в місті, можна було б з більшою певністю визначити показники природного приросту, базуючись на цих даних. І то з важливою поправкою на ту неточність статистики, про яку ми казали вище. Тож можна казати лише про тенденції, помічені зокрема при порівнянні темпів приросту населення тих міст, які мали приблизно однаковий відсоток народжених у тому ж повіті. Хоча і тут

треба зважати на цілий комплекс інших чинників, зокрема на відтік городян із населених пунктів. На жаль, про кількість осіб, які виїхали до інших місць з міст Південної України, зведених даних ми не маємо.

Вибіркове вивчення матеріалів по окремих містах Південної України дає підстави констатувати, що на них простежуються ті ж тенденції, які були відзначені Б.М. Мироновим стосовно Російської імперії в цілому: загальне зменшення рівня народжуваності і смертності, зростання середньої тривалості життя і природного приросту населення (останній по імперії з 1851 – 1860 по 1911 – 1913 рр. зріс з 1,2 % до 1,68 %) [1856, с. 209-210]. Тут давалися знаки, між іншим, і покращення рівня медичного обслуговування, і боротьба з епідеміями [2038], і заходи з благоустрою міст, про що ми казали в попередніх розділах. Разом із тим, спостереження, що робилися Б.М. Мироновим, не в усьому можна застосувати до південноукраїнської ситуації, зважаючи, між іншим, і на те, що російський дослідник робив їх переважно на матеріалах православного населення, тоді як у містах Півдня великим був відсоток представників інших конфесій, передусім іудеїв, демографічні процеси серед яких помітно відрізнялися. Деякою мірою на специфіку показників природного приросту населення впливало і те, що у всіх трьох південноукраїнських губерніях чисельність жінок відставала від чисельності чоловіків, тоді як у цілому по імперії спостерігалася протилежна картина. Варто згадати, що відмінності демографічних показників південноукраїнських губерній від загальноімперських другої половини ХІХ ст. досить чітко простежуються і за цифровими даними, наведеними у виданні “Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини”: кількість шлюбів і народжених, що припадала на 100 мешканців, тут була вища ніж середня для губерній “Європейської Росії”, тоді як кількість померлих — меншою [1938, с. 176].

Що ж стосується загальної тенденції зниження рівня смертності в містах, то вона до певної міри пов'язана і з тими ж міграційними процесами, оскільки серед мігрантів зазвичай меншою є частка дітей і стариків: тоді як відсоток дітей віком до 1 року в цілому в Катеринославській губернії станом

на 1897 р. дорівнював 3,9 %, Таврійській — 3,1 %, Херсонській — 3,3 % (в середньому по імперії — 3,4 %), у містах цих же трьох губерній він становив відповідно 3,0 %, 2,7 % і 2,6 % (середньоімперський показник для міст — 2,7 %); при тому, що дітей віком від 1 до 9 років на Катеринославщині було 26,9 %, у Таврійській губернії — 27,0 %, на Херсонщині — 26,5 % (середньоімперський показник — 23,9 %), у містах відповідних губерній їхній відсоток становив лише 19,6 %, 19,3 %, 19,5 % (по імперії — 24 %). У той же час тоді як у цілому серед населення трьох цікавих нам губерній віком від 20 до 59 років чоловіки становили відповідно 43,9 %, 44,5 %, 44,1 % (по імперії — 44,7 %), а жінки 41,8 %, 41,0 % і 41,5 % (по імперії — 44,6 %), безпосередньо по містах чоловіків було 54,0 %, 57,9 %, 55,5 % (по імперії — 56,3 %), жінок — 46,0 %, 47,1 %, 47,7 % (по імперії — 49,8 %) [1313, с. 14, 16, 18, 24, 26, 28, 34, 36]. При тому, що в містах, у порівнянні із сільською місцевістю, був більшим відсоток осіб репродуктивного віку [1742, с. 210; 1743, с. 84], що позитивно впливало на динаміку природного приросту населення, варто брати до уваги, що серед мігрантів до міст було чимало тих, хто залишив на попередньому місці помешкання родину (включаючи дружину або чоловіка), а отже, якщо і міг підняти показники дітонародження на новому місці, то лише вступаючи в позашлюбні стосунки або ж, у випадку з жінками — і внаслідок відвідання законного чоловіка.

На показники природного приросту населення відчутно впливала специфіка міст у плані гендерної диспропорції за сімейним станом. При переведенні у відсотки абсолютних цифр, що відображають сімейний стан чоловіків і жінок, які мешкали в містах, одержуємо таку картину [Додаток Н. 5]. Серед городян усіх трьох губерній Півдня було більше холостяків, ніж дівиць, і більше чоловіків, аніж дружин. Це пояснюється все тим же відхідництвом і перебуванням у регіоні збройних сил. Разом із тим, різною була диспропорція між чисельністю вдівців та удовиць: останніх у містах Катеринославської і Таврійської губерній було більше ніж у тричі, а на Херсонщині — майже вчетверо. Розлучених жінок також значно більше, аніж розлучених чоловіків.

При цьому відсоток розлучених серед населення міст губерній був вкрай низьким (хоча серед городян Херсонщини він і був майже вдвічі вищий, ніж середній по імперії), що обумовлювалось особливостями законодавства, церковного права, яке вкрай обмежувало можливості розірвання шлюбу.

Показово, що чисельне переважання холостяків над дівицями, вдів над вдівцями, розлучених жінок над розлученими чоловіками простежувалось і серед населення повітів усіх трьох губерній, але при цьому в кожному випадку диспропорція була суттєво меншою, аніж у містах [Додаток Н. 5].

Важливою для розуміння гендерної нерівності є статистика, що віддзеркалює статевий склад і сімейний стан тієї частини населення міст, яка була “одержима фізичними вадами” [Додатки Н. 6 – Н. 8].

Доцільно звернути увагу і на аспект демографічних процесів, пров'язаний із специфікою змін у конфесійному складі населення “міського простору”. Тож нами було простежено характер представництва конфесій у міському населенні кожної губернії Південної України (причому це зроблено і щодо конкретних міст); визначено цифрові характеристики специфіки конфесійного складу городян у порівнянні з населенням повітів. При цьому простежено, яких змін зазнали зазначені вище параметри впродовж другої половини XIX – початку XX ст. [1783, с. 320-326].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. на півдні України досить чітко простежувалися такі ключові ознаки урбанізації, як збільшення частки і концентрації міського населення: при лише незначних змінах мережі офіційних міст чисельність городян усіх трьох південноукраїнських губерній збільшувалась швидшими темпами, аніж загальна чисельність губерньського населення; частка мешканців міст частини Катеринославщини, що нас цікавить, зросла більш ніж удвічі, Таврійської губернії — лише незначною мірою і Херсонської — майже на половину. При цьому Південь суттєво випереджав інші українські регіони за рівнем урбанізації. Урбанізація певною мірою носила “розсіяний” характер, зважаючи на вищі, ніж середньогубернські, темпи зростання населення не тільки безпосередньо офіційних міст,

але і промислових селищ, що було прямо взаємопов'язано з “розсіяністю” самої індустріалізації. У той же час темпи приросту населення більшості містечок регіону в досліджуваний нами період були значно нижчими, ніж середньогубернські. На демографічні показники вирішальний вплив мали міграційні процеси і природний приріст населення, причому по окремих населених пунктах співвідношення цих двох чинників вельми різнилося. З'ясувати особливості зростання чисельності городян Півдня допомагає звернення уваги на гендерний та конфесійний аспекти демографічних процесів, на тенденції зменшення рівнів народжуваності і смертності, зростання середньої тривалості життя, на специфіку вікової структури і показників шлюбності міського населення.

6.2. Специфіка етнічного складу городян

Розглядаючи гетерогенність населення як необхідну і розпізнавальну ознаку урбанізму, Л. Вірт зазначив, що місто демонструє такий тип і таку ступінь гетерогенності, яку не можна повною мірою пояснити законом великих чисел та адекватно представити за допомогою кривої нормального розподілу, тобто ми маємо справу не просто з прямою залежністю рівня відмінностей від чисельності мешканців того чи іншого населеного пункту. Оскільки населення міста не забезпечує власного відтворення, воно рекрутує мігрантів з інших міст, з сільської місцевості своєї держави і з інших країн. Тим самим історично місто було плавильним котлом народів і культур, створюючи сприятливий ґрунт для виникнення нових “біологічних і культурних гібридів”; воно не лише терпіло індивідуальні відмінності, але й заохочувало їх; воно збирало звідусіль людей постільки, оскільки вони різнилися і тим самим були корисні один одному, а не на основі їхньої гомогенності і схожості їх мислення [1605, с. 102]. Варто простежити, наскільки подібні спостереження є справедливими щодо етнічного складу міського населення Півдня.

Не викликає сумніву, що етнічний чинник був одним із важливих, що впливали на характер урбанізаційних процесів на півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. Не випадково теза про поліетнічність, а то й про мультиетнічність регіону вже давно стала хрестоматійною і застосовується чи не всіма дослідниками, які звертаються до тих чи інших аспектів історії Півдня. Як не парадоксально, але саме така очевидність і загальновизнаність поліетнічності регіону певною мірою заважає усвідомленню етнічної специфіки адміністративно-територіальних одиниць зазначеного періоду, в тому числі — і міських поселень.

При оцінці рівня представництва того чи іншого етносу в складі городян певного населеного пункту, повіту чи губернії варто зважати, що наявні в нашому розпорядженні статистичні дані хибують на точність ще більшою мірою, аніж статистика загальної чисельності мешканців. Адже тут до всіх чинників, які зумовлюють неточності даних про кількісний склад населення, додається та важлива обставина, що визначення (самовизначення) етнічної належності конкретної особи було доволі умовним, при складанні статистичних відомостей фактично не враховувалася специфіка дітей від змішаних шлюбів, а критерії визначення етносу різнилися. Тому з певною обережністю треба сприймати дані навіть найбільш точного з наявних статистичних джерел, яким є матеріали перепису 1897 р., оскільки за критерій визначення етнічної належності тут безпосередньо береться лише мовна ознака. Між іншим, з огляду на це вважаємо не достатньо коректним таке формулювання авторів “Історії міста Дніпропетровська”: “якщо вірити матеріалам перепису, українцями за походженням вважали себе лише 15 % населення міста, в той час як росіянами — 42 %”. Адже під час перепису використовувався не критерій самоідентифікації. Хоча стосовно останньої ці ж автори висловлюють слушну думку, що “чимало мешканців не визнавали себе українцями, відмовляючись, так би мовити, від своїх предків. Деякі соромилися свого, як тоді казали, “хохляцького” походження, а інші, особливо з числа освічених і ку-

льтурних діячів, не визнавали себе як українців з відомих причин — придушення українського національного руху” [1714, с. 223].

Годі й казати про те, що в більшості джерел не розрізняються український, російський і білоруський етноси, які всі значаться як “росіяни” або ж якщо і згадуються окремо, підрахунки все рівно наведені для всієї групи.

Зокрема, саме такі підрахунки містяться у “Списках населених місць” південноукраїнських губерній, виданих у 1860-х рр.

У томі “Списку населених місць” по Таврійській губернії зазначено, що на підставі наявних даних немає можливості розподілити російське населення “за великоросійським і малоросійським племенами”. Тому всі східнослов’янські етноси тут значаться саме як “росіяни”. Зі всіх “росіян”, наявних у губернії, в містах Кримського півострова мешкало 8,26 %, в містах материкової частини губернії — 7,64 %. Натомість у цих же містах сконцентрувалося відповідно 90,48 % і 7,94 % вірмен губернії; 73,43 % і 13,29 % євреїв; 78,95 % і 2,26 % греків. У містах півострова мешкало 27 % татар губернії, тоді як серед городян материкової частини їх присутність не зафіксована. У містах півострова і материка жили лише 0,87 % і 1,75 % німців губернії.

“Росіяни” становили в містах Кримського півострова тільки 36,13 % мешканців, а в містах материкової частини губернії — 88,99 %. При цьому в Ялтинському повіті вони становили 3,36 % мешканців, в Сімферопольському — 21,4 %, Феодосійському — 35,62 %, Євпаторійському — 25 %, Перекопському — 20,45 %, Бердянському — 68,93 %, Мелітопольському — 87,42 %, Дніпровському — 98,95 %. Загалом по губернії частка складала 64,68 %. Важливу частку мешканців губернії становили татари (17,46 %), причому серед городян півострова їх було 31,88 %, тоді як у містах материка вони не значаться зовсім; у Ялтинському повіті їхня частка становила 92,43 %, Сімферопольському — 70,04 %, Феодосійському — 47,49 %, Євпаторійському — 71,43 %, Перекопському — 56,82 %, тоді як у материкових повітах вони не значаться. Наступною групою за представництвом серед городян були євреї (до них зараховано і караїмів), яких у містах півострова бу-

ло 12,39 %, а материка — 5,97 % (серед населення всієї губернії — 2,5 %). У містах півострова, містах материка і в губернії в цілому було зафіксовано греків відповідно 12,39 %, 0,94 %, 2,32 %; вірмен 6,73 %, 1,57 %, 1,1 %; німців 0,47 %, 2,52 %, 7,97 %. Тільки в сільській місцевості зафіксована наявність болгар (3,72 % населення губернії), естонців (0,14 %), чехів (0,1 %) [Додатки Р. 1 – Р. 2]. При цьому сам упорядник видання зізнається, що наведена ним таблиця “ніяк не може бути названа точною” [1511, с. LII-LIII].

Перерахунок наведених абсолютних показників у відсотки показує, що в містах мешкало 28,09 % всіх наявних в Херсонській губернії українців, росіян та білорусів. Натомість у містах було зосереджено майже $\frac{3}{4}$ єврейського населення (73,36 %), тоді як, якщо враховувати лише ту територію Херсонської губернії, яка є складовою Південної України (тобто без Тираспольського повіту), в Херсонському повіті мешкало 18,34 % представників цього етносу, в Олександрійському — 1,33 %, Ананьївському — 0,11 %, Єлисаветградському — 6,58 %, Одеському — 0,28 %. Якщо вірити абсолютним цифрам, наведеним у виданні, в містах Херсонщини зосереджувалось 77,52 % греків губернії, решта 22,48 % мешкала в Одеському повіті; в містах мешкали всі 100 % французів, італійців, вірмен, Там же зосередилося 47,96 % поляків, тоді як у Херсонському повіті їх було 11,99 %, Ананьївському — 33,57 %, Єлисаветградському — 3,6 %, Одеському — 2,88 %. Серед нечисленної групи циган 18,18 % мешкали в містах, 36,36 % значаться в Єлисаветградському і 45,45 % — в Одеському повітах. У сільській місцевості мешкала абсолютна більшість болгар: у Херсонському повіті — 22,07 %, Єлисаветградському — 31,63 %, Одеському — 30,99 %, тоді як у містах — лише 15,31 %. Окремо було виділено групу “греко-болгар”, з якої 96,5 % мешкало в Одеському і 3,5 % — в Ананьївському повітах. Ще меншою в містах була частка молдовського етносу губернії (7,93 %); в Херсонському ж повіті мешкало 5,93 %, Олександрійському — 6,77 %, Ананьївському — 22,91 %, Єлисаветградському — 48,77 %, Одеському — 7,69 %. З німців у містах зосередилося тільки

5,92 %, тоді як у повітах — 4,76 %, 0,26 %, 5,1 %, 1,26 %, 82,71 % відповідно. Всі 100 % шведів значаться в Херсонському повіті.

Якщо ж казати про частку окремих етносів у загальному населенні міст губернії, то українці, росіяни та білоруси тут становили 75,57 %, євреї — 18,53 %, молдовани — 2,01 %, греки — 1,24 %, вірмени — 0,93 %, німці — 0,71 %, поляки — 0,62 %, болгари — 0,37 %, французи — 0,19 %, цигани — 0,03 %, італійці — 0,09 %. При цьому українці, росіяни та білоруси в загальному населенні губернії становили 77,15 %, молдавани — 9,25 %, євреї — 7,02 %, німці — 4 %, болгари — 1,02 %. Серед сільського населення губернії українців було 89,2 %, росіян — 9,5 % і білорусів — 1,1 % [1509, с. LXIII].

У томі ж “Списку населених місць” по Катеринославській губернії стосовно етнічного складу населення взагалі зазначено, що “визначити чисельність кожного племені важко”, оскільки єдине джерело для цього — парафіяльні списки, а в них часто склад населення зазначався без цифрових даних: “особливо це має місце відносно міст, де населення змішане і таке, що змінюється” [1510, с. XXII]. Тож стосовно етнічного складу населення міст лише сказано, що в містах більшу частину купецтва становлять росіяни (вони ж переважно мешкають невеликими селами, “до значних же належить... Луганський ливарний завод”); євреї мешкають у всіх містах і містечках губернії, але, крім того, населяють і землеробські колонії; греки становлять більшу частину мешканців Маріуполя [1510, с. XXIII-XXIV].

Згідно з матеріалами перепису 1897 р. [1746; 1753; 1760; 1761; 1777; 1778] серед етнічних груп, представлених у містах усіх трьох південноукраїнських губерній, переважали росіяни, в Катеринославській губернії становлячи 40,68 %, Таврійській — 49,10 %, Херсонській — 44,96 % городян. У той же час загалом серед мешканців цих губерній їхнє представництво було набагато меншим: 17,27 %, 27,90 % і 21,05 % відповідно. Протилежна картина спостерігалася щодо українців: тоді як у містах Катеринославщини їх було тільки 27,04 %, Таврійської губернії — 10,40 %, Херсонщини — 17,22 %, в цілому в губернському населенні їхня частка становила відповідно 68,90 %,

42,20 %, 53,48 %. Чисельною етнічною групою серед городян Катеринославщини і Херсонщини були євреї, які тут склали 25,96 % і 28,36 %. Меншою частка цього етносу була в містах Таврійської губернії — тільки 11,80 % (хоча поряд із цим були представлені “караїми та частина іудеїв”, яких нараховувалось 3,0 %). Загалом же в цих губерніях частка євреїв була набагато скромнішою: 3,74 %, 11,80 % і 3,80 % (плюс у Таврійській губернії “караїми та частина іудеїв” — 0,60 %). У містах Таврійської губернії другу за чисельністю групу населення становили татари (14,20 %), тоді як серед городян Катеринославщини і Херсонщини їх було тільки 0,50 % і 0,37 %. Загалом же серед мешканців Таврійської губернії татари становили 13,0 %, Катеринославщини — 0,82 %, Херсонщини — 0,12 %.

Інші етнічні групи були представлені таким чином: поляки в містах Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній — відповідно 1,82 %, 2,20 %, 3,12 %, а в губернському населенні в цілому — 0,59 %, 0,70 %, 1,13 %; німці — 0,99 %, 1,40 %, 1,62 % (3,83 %, 5,40 %, 4,52 %); греки — 0,75 %, 3,60 %, 0,70 % (2,31 %, 1,30 %, 0,30 %); білоруси — 1,05 %, 0,20 %, 0,23 % (0,66 %, 0,70 %, 0,84 %); турки — 0,46 %, 0,30 %, 0,06 % (0,26 %, 0,20 %, 0,02 %); болгары — 0,008 %, 0,30 %, 0,22 % (0,006 %, 2,80 %, 1,00 %); молдовани, румуни — 0,02 %, 0,10 %, 2,18 % (0,43 %, 0,20 %, 5,39 %); вірмени — 0,12 %; 2,20 %, 0,26 % (0,03 %, 0,60 %, 0,08 %); чехи — 0,08 %, 0,10 %, 0,09 % (0,02 %, 0,10 %, 0,05 %); цигани — 0,17 %, 0,10 %, 0,03 % (0,06 %, 0,10 %, 0,06 %); естонці — 0,005 %, 0,20 %, 0,04 % (0,003 %, 0,20 %, 0,01 %) [Додаток Р. 3].

Характер статистичних даних не дає можливості чітко простежити динаміку зміни співвідношення українців і росіян серед городян регіону. Тож можемо казати лише про тенденцію збільшення частки останніх. Варто звернути увагу на висновок дисертаційного дослідження Н.М. Діанової про те, що “міське населення краю відзначалося значною етнічною строкатістю; проте переважну більшість становили українці” [2193, с. 14]. Але тут не уточнено, про який саме час ідеться, адже дисертація охоплює досить великий

період — кінець XVIII – 1861 р. Узагальнення же деяких тогочасних видань, на кшталт “міщани з малоросіян і великоросіян складають за чисельністю найголовніше і найчисельніше плем’я, що живе в містах, за виключенням... портових міст”, “міщани з малоросів і великоросіян (останніх небагато) переважно займаються простими ремеслами” [1268, с. 263], є занадто неконкретними, аби на них безоглядно спиратися, до того ж, вони вживаються стосовно Катеринославської губернії, яка в етнічному складі міського населення мала помітні відмінності від губерній Таврійської і Херсонської.

Про зменшення частки українців у містах можна опосередковано судити з даних, згідно з якими з 1858 по 1897 р. у всьому населенні Катеринославщини кількість росіян збільшилася з 8,2 % до 17,3 %, Таврійської губернії — з 20,0 % до 28,0 %, Херсонщини — з 17,0 % до 21,0 % [1579, с. 27].

З того факту, що відсоток українців у містах Півдня був низьким, Ф.Г. Турченко і Г.Ф. Турченко роблять висновок, що українці не спромоглися належним чином інтегруватися в міське населення; в результаті урбанізація в регіоні відбувалася за їхньої мінімальної участі [2002, с. 40-43]. Як зазначає перший із названих дослідників, бездержавне становище призвело до поглиблення соціокультурного розколу між адміністративно-промисловим містом, де українці становили меншість, і українським селом. Місто було вороже українському селу і селяни неохоче пов’язували з ним майбутнє; вони “законсервувалися” в рідному селі [2001, с. 397].

Втім, такий висновок можна прийняти лише з уточненням, що під містом мається на увазі не населений пункт з відповідним адміністративним статусом, а “істинне місто” в розумінні В.П. Семенова-Тян-Шанського, оскільки процеси, що відбувались у промислових селищах, підпадають саме під ці характеристики. У той же час населення маленьких міст в своєму складі мало значно більший відсоток українців.

Вивчаючи історичні витоки феномена регіоналізму і національної ідентичності в Україні, Л. Нагорна зазначає, що в дореволюційний період на півдні та сході України був закладений фундамент для формування багатонаці-

онального (а по суті безнаціонального) промислового середовища, в якому активно йшли процеси відмови від традицій і нівелювання особистості; міста ставали осередками російських впливів і російської у своїй основі культури, оскільки робоча сила в промисловості формувалася переважно за рахунок “зайшлих” робітників-неукраїнців. Українцям же були притаманні прив’язаність до землі і відраза до життя в урбанізованому середовищі, тож українські родини охочіше виїжджали на необжиті землі, аніж поповнювали лави робітників заснованих поруч з їхніми оселями заводів [1873, с. 117]. До схожих висновків доходить і І.В. Довжук, пишучи, що українці не дуже хотіли працювати на шахтах, тому там і в металургії Донбасу більшість робітників була вихідцями з Росії; невеличким був прошарок українців і серед підприємців — власників цих виробництв; українці ж прагнули працювати на землі [1670, с. 256].

Відповідна особливість у територіальному розміщенні українців-мігрантів до Південної України відзначена Я.В. Бойком, який пише, що в процесі заселення регіону українці віддавали перевагу сільській місцевості, тоді як росіяни брали активну участь у заселенні та розбудові міст. Причину такої ситуації черкаський дослідник вбачає в тому, що українське селянство у своїй діяльності тривалий час віддавало перевагу землеробству, скотарству та супутнім промислам [1580, с. 49-51, 53].

Ситуація з роллю українців у складі міського населення на Півдні не була унікальною. Більше того. Тенденції “відставання” рівня урбанізованості українців мали місце і в інших регіонах України, і в цілому в імперії. Досліджуючи етнічний склад населення міст Правобережної України, А.О. Гуменюк дійшов висновку, що інтернаціоналізація міст регіону, що його цікавив, проходила швидше ніж зростання ролі українства в суспільному і культурному житті цих поселень, а тому міські центри, особливо великі і середні, за своїм культурно-національним змістом залишалися переважно чужими для широкої позаміської округи. При цьому А.О. Гуменюк зауважує, що офіційна статистика все ж давала занижені дані про чисельність українців

у містах: просування до вищих і середніх страт суспільства для представників корінної нації було пов'язане з втратою національної ідентичності, а тому при переписах частина городян-українців записувалася росіянами [2187, с. 13] (між іншим, подібна тенденція досить чітко простежується і на південноукраїнських матеріалах). Розглядаючи причини слабкої участі українців в урбанізації, П. Герлігі пише про два головні чинники: 1) українці мали переважно сільську ментальність, міцно трималися за землю і при аграрному перенаселенні воліли йти скоріше на нові землі, а не в міста; 2) російський імперський уряд волів заселяти українські міста росіянами, а не українцями [2094, р. 135]. Що ж стосується загальноімперської картини, то, за підрахунками, наведеними А. Каппелером, у 1897 р. в цілому по імперії за ступенем урбанізації (5,61 %) українці пропустили вперед євреїв (49,42 %), таджиків (29,50 %), німців (23,38 %), вірмен (23,25 %), сартів (21,06 %), поляків (18,35 %), греків (17,99 %), латишів (16,05 %), росіян (15,85 %), естонців (13,92 %), узбеків (12,63 %), татар та азербайджанців (11,29 %), грузинів (9,41 %), болгар (8,32 %), румунів (5,72 %), при цьому випередивши литовців, білорусів, гірські народи Кавказу, якутів, карелів, казахів, башкирів, етноси Середнього Поволжя, бурятів, калмиків, тунгусів і чукчів [1720, с. 304].

Тож коріння “складності взаємин” українців із містом на півдні України не варто шукати виключно в специфіці ситуації, що мала місце в самому регіоні. Не можна їх зводити і до однієї-двох причин — тут мав місце складний комплекс чинників, який, крім тієї самої селянської ментальності українців, їхньої природної тяги до праці на землі, характеру державної політики, включав економічні кон'юнктури, конкуренцію з боку мігрантів-неукраїнців, рівень підготовленості українського населення до виконання кваліфікованої праці на промислових підприємствах тощо. Що ж до безпосередньо специфіки Південної України, то вона наочно виявилася в тому, що тут частка українців у міському населенні (17,53 %) була майже вдвічі меншою, ніж по підросійській Україні в цілому (30,35 %) [Додаток Р. 4]. І це при тому, що частка українців у загальногубернському населенні на Півдні (56,07 %) не різнилася

так різоче від показників по інших регіонах України [Додаток Р. 5] і середнього показника по дев'яти українських губерніях (73,43 %). Одну з головних причин такої ситуації варто вбачати в тому, що самі міста в Південній Україні великою мірою носили привнесений характер (між іншим, як була привнесеною сюди і важка промисловість, що складала економічну основу існування промислових селищ), і з часу свого офіційного створення виконували функції форпостів імперської політики в регіоні, який до того знав інші порядки і уклад життя. Маємо зауважити, що сприйняття південним українським селянством міста як “чужого” не зникло і після досліджуваного нами періоду, попри те, що, як зазначають автори монографії “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ –1921 р.)”, в умовах Столипінської реформи відбувалась інтенсивна міграція українців регіону в промислові центри [2002, с. 46]. Досить потужно проявилось таке ставлення південноукраїнського селянства до міста як до “чужого” в “махновському” русі в роки визвольних змагань [2021].

Важливою специфічною ознакою етнічної ситуації на Півдні було ще й те, що в містах Таврійської і Херсонської губерній українці поступалися не тільки росіянам, але й євреям, тоді як по Україні в цілому відсоток останніх у міському населенні був нижчим за представництво українського етносу [Додаток Р. 4].

При цьому “міська специфіка” була притаманна єврейству в цілому, про що зокрема І.М. Бікерман на початку ХХ ст. писав так: “Євреї — мешканці міст; цим у загальних рисах визначається їхнє соціальне значення в країні. Більше половини єврейського населення мешкає в містах, не менше п'яти шостих усіх євреїв мешкає в містах і містечках” [1577, с. 39].

Віднесення всіх трьох південноукраїнських губерній до “смуги єврейської осілості” (хоча і з винятком стосовно деяких міст) великою мірою зумовило відмінності рівня представництва євреїв у її містах від середнього по імперії. Упродовж усього досліджуваного нами періоду представники цієї етно-конфесійної групи були обмежені в можливостях територіальної мобі-

льності за межами “смуги”, що визначало відмінності не тільки чисельності, але й складу євреїв міст Півдня і міст губерній поза “смугою”. У цьому контексті варто згадати Височайше затверджену 27 листопада 1861 р. думку Державної Ради про дозвіл євреям, які мали намір охреститися, мати тимчасове, до півроку, перебування в столицях і всіх інших місцевостях за “смугою осілості” [1408, с. 508-509], затверджену імператором 28 червня 1865 р. думку Державної Ради про дозвіл “євреям механікам, винокурам, пивоварам і загалом майстрам і ремісникам мешкати повсюди в імперії” [1418, с. 692-703], Іменний указ від 11 серпня 1904 р., в якому уточнювалися права проживання за межами “смуги” євреїв, які мали вищу освіту, купців 1-ї гільдії, тих, хто мав звання комерції- чи мануфактур-радників, відставних нижніх чинів, які поступили на службу по Рекрутському статуту [1493, с. 872].

Що ж стосується прав перебування євреїв у конкретних містах самої Південної України, то звернемо увагу лише на деякі з документів, які їх регламентували. 10 липня 1860 р. євреям було дароване право поселення, промислів, торгівлі, підрядів, відкупів і придбання нерухомості в Ялті [1239, с. 693]. 4 червня 1861 р. затвердженим імператором Положенням Комітету про влаштування євреїв було дозволено перебування в Одесі тим іноземним євреям, які там осіли і були зайняті в торгівлі і промисловості [1408, с. 812-813]. Іншим Положенням цього Комітету, затвердженим того ж дня, євреям-міщанам було дозволено займатися ремеслами в Миколаєві і Севастополі [1408, с. 813]. 24 березня 1866 р. Олександром II була затверджена думка Державної Ради “про дозвіл євреям-міщанам мешкати і мати постійну осілість у місті Миколаєві” [1420, с. 316-318]. 24 травня 1893 р. Олександр III підписав думку Державної Ради про виключення Ялти зі списку місцевостей, призначених для постійної осілості євреїв [1475, с. 339-340].

Загалом станом на 1897 р. найбільш широко євреї були представлені в Мелітополі (40,12 %), Єлисаветграді (37,82 %), Вознесенську (37,33 %), Катеринославі (35,43 %), Одеському градоначальстві (30,83 %), Верхньодніпровську (30,76 %), Херсоні (29,05 %), Олександрівську (27,84 %), Павлограді

(27,59 %), Олександрії (26,32 %), Бобринці (24,26 %); найменше — в Балаклаві (0,74 %), Старому Криму (0,39 %) [Додатки Р. 6 – Р. 8].

Варто згадати, що саме представники цієї групи зазнавали важливих обмежень у праві участі в діяльності органів міського самоврядування, які, втім, не завадили євреям бути представленими і в дореформених шестигласних думах, і серед гласних загальної та розпорядчої Одеської думи після реформи 1863 р., і в органах міського громадського управління, що формувалися після запровадження Міських положень 1870 і 1892 рр., а також брати участь у виборах і діяльності земських установ [1654; 1655, с. 60-63; 1898, с. 16-17, 48-49; 1995; 2267, с. 16].

Разом із тим, на думку деяких дослідників, “оригінальною невід’ємною складовою багатой та різноманітної історії” Південної України, явищем, яке до певної міри “не мало аналогів в історії східноєвропейського єврейства”, була активна єврейська сільськогосподарська колонізація в регіоні [2039, с. 126], яка розгорталася ще в 1-й половині XIX ст. Починаючи з 1865 р., спостерігалося згортання політики переселення євреїв у сільську місцевість, одним із проявів чого став дозвіл 1868 р. на переселення єврейських колоністів до міст і приписування їх до міських громад. Хоча колоністи і не дуже поспішали користуватися цим правом, що, на думку М.М. Щитюка та В.В. Щукіна, було пов’язане з небажанням втратити пільги і стати платниками податків у повному обсязі [2039, с. 106].

3 травня 1882 р. Олександр III затвердив положення Комітету Міністрів про приведення в дію “Тимчасових правил про євреїв”, яким представникам цієї етно-конфесійної групи в губерніях “смуги осілості” заборонялося на майбутнє селитися поза межами міст і містечок, із винятком лише щодо вже існуючих єврейських землеробських колоній. Призупинялося здійснення купчих і закладних на ім’я євреїв, так само як і засвідчення їхніх орендних договорів на нерухомість за межами міст і містечок, а також довіреностей на управління і розпорядження такою нерухомістю [1463, с. 181]. Втім, як вважають М.М. Щитюк і В.В. Щукін, оскільки цей документ стосувався лише

тих євреїв, які могли висловити бажання оселитися в сільській місцевості після набрання ним сили, і не міг зашкодити ні тим, хто вже проживав там і мав статус землеробів, ні великим землевласникам-євреям, які могли скористатися діючим положенням про десятирічну давність володіння, “Тимчасові правила про євреїв” на Півні фактично не діяли, за винятком оренди землі [2039, с. 111]. Але тут не враховано, що 29 грудня 1887 р. Олександром III було затверджено думку Державної Ради, якою спеціально обумовлювалося, що євреям, які проживали до 3 травня 1882 р. за межами міст і містечок, забороняється переселятися з одного сільського поселення до іншого [1468, с. 530]. У порівнянні з 1881 р. на 1897 р. відсоток євреїв у сільській місцевості Катеринославської і Таврійської губерній знизився відповідно з 3,16 % до 1,8 % і з 2,74 % до 1,2 %, при цьому маючи незначний приріст лише на Херсонщині (з 4,67 % до 4,9 %) [2039, с. 115]. Такі показники певною мірою пояснюються і відтоком євреїв до міст. Тільки на початку ХХ ст. було допущено низку послаблень: 10 травня 1903 р. Миколою II було затверджено положення, яким євреям дозволялось оселятися в деяких населених пунктах поза межами міст і містечок [1491, с. 493-494]; 9 грудня 1903 р. перелік таких сільських поселень був дещо розширений [1491, с. 1076]; Іменним указом від 11 серпня 1904 р. було передбачено, що заборона селитися за межами міст і містечок не поширюється на євреїв, які закінчили вищі навчальні заклади імперії, а також на їхніх дружин і дітей, на євреїв-купців 1-ї гільдії і членів їхніх родин, на євреїв-відставних нижніх чинів, які поступили на службу по Рекрутському статуту та на деяких інших [1493, с. 871-873].

Важливою сторінкою етно-конфесійного життя міст Південної України досліджуваного нами періоду стали єврейські погроми [240; 242, арк. 173-176; 321; 609; 610; 643; 743; 775; 778-781].

Як зауважує С. Ципперштейн, одеський погром 1871 р. похитнув віру єврейських інтелектуалів у те, що стосунки між євреями і російською владою будуть покращуватися, що індустріалізація зміцнить економічний стан єврейства і що маси поступово стануть більш терпимими до євреїв, а російська

інтелігенція буде вірним союзником [2018, с. 130]. Подальші події засвідчили небезпідставність таких побоювань. Йдеться передусім про погромну хвилю 1881 р. Щодо позиції стосовно цих погромів представників міських еліт досить красномовною є справа про сина Херсонського міського голови і священника, які підкупили могильщика, аби той зруйнував на кладовищі пам'ятники і приписав ці дії євреям [716, арк. 23, 29].

Ми не можемо погодитись із Г. Рогером, на якого посилаються і Г. Куромія, і Ф.Г. Турченко з Г.Ф. Турченко, пишучи, що “погроми були по суті міським явищем, відображенням соціальних міжнаціональних напруг у південних містах, які швидко зростали... Міжнаціональну напругу посилював швидкий економічний розвиток”; українців у містах було мало, і погроми до них мали дотичне відношення, а погромниками найчастіше виступали місцеві міщани-росіяни і росіяни-переселенці, які вперше тут зіштовхнулися з євреями [1807, с. 78; 2002, с. 36]. Погроми мали місце аж ніяк не виключно в містах. І мова не тільки і не стільки про “антиєврейські заворушення”, що фіксувались у посадах [511, арк. 18]. Коли у 1881 р. регіоном прокотилась хвиля погромів, на Херсонщині вона зачепила 40 поселень і сіл [2039, с. 123]. З приводу цієї хвилі автори монографії “Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть” сумніваються в стихійному характері сільських єврейських погромів, зважаючи на консервативність, поліетнічний склад і відносну матеріальну стабільність південноукраїнського селянства [2039, с. 126]. Не були погроми і виключно південноукраїнським явищем.

Що стосується інших етнічних груп, представлених у досліджуваній нами період у “міському просторі” Півдня, то на сьогодні ми маємо доволі розлогу історіографію, що стосується внеску багатьох з них у розвиток як регіону, так і безпосередньо міст. Йдеться передусім про греків [1551; 1570; 1618; 1721; 1925; 1994; 2034; 2035; 2053; 2091; 2170; 2180; 2243], німців, болгар, поляків, меншою мірою — про вірмен [1783, с. 420-421]. В історіографії не обійдене і питання про етнічну приналежність окремих соціальних страт, представлених на Півдні України [1824, с. 120-158; 2017; 2211, с. 21].

Відмінності в етнічному складі городян наочно видні при зіставленні представництва етносів у кожному місті і повіті [Додатки Р. 6 – Р. 8].

Варто звернути увагу, що відсоток представників того чи іншого етносу в кожному місті досить чітко корелюється з відсотком представників окремих конфесій у тому ж населеному пункті [Додатки С. 1 – С. 4]. Разом із тим, маємо поставити під сумнів ступінь такої кореляції, що впливає з даних видання “Міста Росії в 1904 році”: у більшості міст регіону до десятих співпадає відсоток “руських” (реально — росіян, українців і білорусів) і православних та старообрядців; “турко-татар” і мусульман; євреїв та іудеїв; “німців” і протестантів; вірменів і вірмено-григоріан [1237, с. 210-211]. Напевно, тут ми маємо справу із формальним перенесенням цифрових даних щодо конфесійної належності у таблиці щодо “племінного складу” міського населення.

Коректнішу картину співвідношення конфесійного та етнічного складу міст кожної південноукраїнської губернії маємо можливість скласти на основі матеріалів перепису 1897 р., перевівши абсолютні показники у відсотки [Додатки Р. 9 – Р. 11].

Що ж стосується представництва різних етносів серед городян, то на час проведення перепису 1897 р. найбільша частка татар була зафіксована серед мешканців Бахчисарая (86,03 %), Карасубазара (63,99 %), Євпаторії (49,38 %), Перекопа (23,89 %), Сімферополя (19,70 %), Феодосії (18,78 %).

Серед усіх міст регіону греки найбільш широко були представлені в Балаклаві (51,36 %), Старому Криму (24,35 %), Єнікале (12,17 %), Ялті (9,07 %), Феодосії (5,31 %), Керчі (5,29 %), Євпаторії (5,13 %), Маріуполі (5,11 % від загального населення).

Вірмени найбільш широко були представлені в населенні Старого Криму (11,92 %), Карасубазара (6,15 %), Сімферополя (3,95 %), Феодосії (3,65 %), Перекопа (3,60 %).

Поляків більш за все було в Севастополі (5,14 %), Одеському градоначальстві (4,31 %), Очакові (4,01 %), Катеринославі (3,03 %), Сімферополі

(3,00 %), Керчі 2,57 %), Феодосії (2,48 %), Миколаєві (2,84 %), Єлисаветграді (1,92 %), Павлограді (1,98 %), Ялті (1,97 %), Херсоні (1,73 %).

Найбільший відсоток німців мешкав у Ногайську (4,37 %), Оріхові (3,25 %), Бердянську (2,77 %), Одеському градоначальстві (2,54 %), Олександрівську (1,96 %), Старому Криму (1,86 %), Севастополі 1,69 %), Сімферополі (1,44 %), Ялті (1,44 %); молдован — Ананьєві (25,02 %), Вознесенську (7,89 %), Бобринці (2,42 %), болгар — у Ногайську (5,63 %), Старому Криму (2,31 %), тоді як у всіх інших містах молдован і болгар було менше ніж по 1 % [Додатки Р. 6 – Р. 8].

Б.М. Миронов, прагнучи довести, що Російська імперія не була ні тюрмою народів, ні колоніальною державою в європейському розумінні цього слова і пишучи, що в національній політиці уряд дотримувався принципу імперського етнопатерналізму, стверджує, що різні народи мали рівний етнічний статус, між соціальним статусом і національністю зв'язок був відсутній, неросіяни мали цілу низку переваг у своєму правовому положенні в порівнянні з росіянами [1854, с. 42, 59]. Російський патріот Миронов наводить приклади, коли вихрещені євреї робили кар'єру, пише про вищий рівень освіченості, більшу тривалість життя, вищі прибутки на душу населення серед деяких неруських етносів тощо [1856, с. XXVIII-XXX]. А втім, Б.М. Миронов не пише про те, що ціла низка таких “переваг над росіянами” була досягнута не завдяки, а скоріш всупереч конкретним виявам національної політики імперської влади. Натомість він лише обережно каже, що “для окремих народів ситуація могла бути іншою, і це цікаво буде з'ясувати, що, однак, не входило в моє завдання” [1856, с. XXX]. Що ж до тези про відсутність зв'язку між соціальним статусом і національністю, то порівняння відсоткового представництва окремих етносів серед південноукраїнського населення і серед зайнятих у різних професійних сферах дає підстави поставити її під сумнів. Зокрема ми вже вели мову про непропорційно більше представництво росіян серед осіб, чия професія була пов'язана з адміністрацією, судом та поліцією. Вивчення структури станового розподілу етнічних груп го-

родян [Додатки Р. 12 – Р. 14] наочно засвідчує, що в містах кожної південно-української губернії серед росіян відсоток дворян (як спадкових, так і особистих), почесних громадян був набагато вищим, ніж серед українців і тим більше — ніж серед євреїв.

Аналіз досліджень та архівних джерел, що стосуються етнічного життя південноукраїнських міст [200; 792-794; 891; 2003, с. 4-18 та ін.], дає підстави казати про те, що тут мало місце тісне переплетення і поєднання процесів асиміляції та сегрегації. Різні етноси мали свою специфіку рівня включеності до цих процесів. Це зумовлювалося не тільки характером законодавства щодо них і діями влади (в цьому плані вельми показовими були русифікаційні заходи по відношенню до українців), але і цілим комплексом інших чинників. Серед таких чинників — вибір мігрантами “стратегії виживання” в умовах нового для них оточення: тоді як одні етнічні групи чи їх страти були більше готові відмовитися від своєї мови, традицій, аби стати тут “своїми”, інші бачили вихід у збереженні своєї ідентичності шляхом самоізоляції чи принаймні підтримання тісних зв’язків між своїми представниками.

Та й самі міста створювали доволі різні умови для асиміляції чи сегрегації, що великою мірою було взаємопов’язано зі структурою етнічного складу населення, яка, у свою чергу, помітно залежала від статусу населеного пункту, місця його розташування, економічних функцій. У невеликих містах, віддалених від узбережжя і торговельних шляхів, такі умови суттєво відрізнялися від тих, що існували у великих адміністративних та торговельних центрах. У плані космополітичності лідером серед міст регіону і сучасники, і дослідники в один голос називають Одесу. Так, у виданні 1894 р. “Століття Одеси” зазначається, що місто з самого початку свого існування стало “такою собі Каліфорнією”, яка приваблювала шукачів щастя зі всього світу, що надало Одесі “своєрідного міжнародного характеру, який не нагадував ні за складом, ні за формою життя російського народу” [1980, с. 71]. У виданні “Одеса 1794 – 1894” натрапляємо на таку характеристику: “Різнорідні елементи змішались між собою і втратили як суто великоросійські відмінності, так і суто

малоросійські... “Новорос” рівно відмінний і від малороса і від великороса; він випрацював для себе і особливе змішане наріччя, однаково незрозуміле і полтавцю і москвичу” [1894, с. 56]. П. Герлігі пише, що для взаємин українців та урбанізму вельми показово, що Одеса як найбільше місто України була “найменш українською” за складом свого населення [2094, р. 149].

Поліетнічність оточення впливала на формування у городян Півдня стереотипів у сприйнятті різних етносів та на їхню самоідентифікацію. Це досить чітко простежується на прикладі типового представника чиновництва регіону, титулярного радника В.К. Крижанівського [1208, с. 15-17; 1218; 1783, с. 424-425].

Таким чином, рівень і характер поліетнічності як однієї зі складових гетерогенності “міського простору” Південної України вельми різнився в окремих містах, що було взаємопов’язане зі складним комплексом чинників. Різнилися і стратегії, які використовували різні етноси при адаптації до міського поліетнічного середовища. При цьому характерною рисою урбанізаційних процесів на півдні України було те, що представники чисельно домінуючого в загальному населенні всіх трьох губерній українського етносу в містах Катеринославської губернії поступалися росіянам, Херсонської — росіянам та євреям, а Таврійської — росіянам, татарам та євреям. Низький рівень включеності українців у заселення міст і в несільськогосподарську працю, яка є однією з ознак міського образу життя, можна розглядати як вияв, і в той же час причину того, що місто чи не в кожному аспекті свого існування, попри наявність цілої низки каналів зв’язків, все ж таки великою мірою залишалося “відгородженим” від села, сприймалося сільським населенням як “чуже”.

6.3. Ментальність міського населення

При певному консенсусі між істориками в розумінні під ментальністю так званих “звичок свідомості”, тобто комплексу уявлень про навколишній

світ, притаманних людям певної епохи чи певної соціальної страти, який немовби автоматично, неусвідомлено зумовлює їхню поведінку, коло проблем, на які поняття ментальності претендує, є дуже широким, адже, за формулюванням Н. Яковенко, до “змістів мислення” людського буття належать всі етичні, релігійні, політичні, ідеологічні та інші стереотипи чи концепції, на яких вони спираються, а тому тут історія ментальностей перетинається з історією ідей; у той же час “способи сприйняття світу” тісно пов’язані з буденним баченням речей та їх неусвідомленою “тематизацією”, а отже, історія ментальностей заходить на територію історії побуту; те саме можна сказати про царину релігійних уявлень, про вплив на свідомість соціальної належності, про осмислення людиною часу і простору тощо [2052, с. 206-207].

У контексті нашої проблематики принципово важливо звернути увагу на специфіку і в той же час взаємозалежність ментальностей міського населення і мешканців сільської місцевості, на їхні трансформації в умовах модернізації. При цьому ми цілком свідомі того, що для Південної України, територія якої активно заселялась і населення якої становило строкатий конгломерат представників різних етнічних і конфесійних груп, генералізації щодо рис ментальності населення міст і сіл “у цілому” є “мисленневою конструкцією” ще більшою мірою, аніж для багатьох інших регіонів. Адже ментальності, випрацювані суспільною (колективною) свідомістю в рамках певної спільноти, зумовлюються культурними традиціями і засвоюються з дитинства, забезпечуючи окрему людину і ту спільноту, до якої вона належить, глибиною програмою діяльності, правилами й алгоритмами поведінки, референтними моделями сприйняття, розуміння та оцінки дійсності [1856, с. 327]; у випадку ж Південної України ми постійно маємо справу не лише з масовим прибуттям до регіону представників різних спільнот, чії ментальності аж ніяк не були ідентичними, але і з існуванням тут територіальних спільнот, які самі сформувалися відносно недавно. Тож спостерігався складний процес поєднання рис ментальностей, які були притаманні тим спільнотам, з яких вишли переселенці, із ментальностями, що формувалися безпосередньо в умо-

вах Півдня. І це на тлі і в руслі тієї “боротьби ментальностей”, що відбувалася в Російській імперії в цілому в контексті модернізаційних процесів середини ХІХ – початку ХХ ст. При цьому по відношенню до цілої низки міст Південної України повною мірою може бути застосована теза Р. Парка про те, що у великих містах розходження в манерах поведінки, життєвих стандартах і загальних поглядах на життя в різних міських ареалах часто просто-таки вражає уяву [1902, с. 15].

Оскільки, як було показано нами раніше, одну з провідних ролей у заселенні міст регіону зіграли переселенці з Центрального Чорноземного району Росії, є сенс звернутися до аналізу ментальності російського селянства, зробленого Б.М. Мироновим. Згідно з ним ментальність селянина до емансипації знаходилась у відповідності з ідеалами православ'я. У системі цінностей селянина за ступенем важливості знаходилися достаток, який розумівся як задоволення скромних матеріальних потреб, повага односельців, праведність поведінки, діти. До влади і слави селянин ставився байдуже, до багатства — суперечливо: з одного боку, він розумів, що гроші можуть дати владу, силу і матеріальне благополуччя, але з іншого, — вважав багатство аморальним, оскільки воно завжди нажито не “за совістю і правдою”, а за рахунок інших. Селянину був чужий буржуазний погляд на власність як на джерело багатства і влади: власність мала забезпечувати людину елементарними засобами існування, тоді як використання її для експлуатації та збагачення було гріховним. Джерелом матеріального забезпечення повинна бути власна праця. Причому вона має бути поміркованою, оскільки праця зверх міри є пожадливістю і не може вважатися богоугодною справою. Одним із способів регулювання тривалості робочого часу були свята, робота в які засуджувалася суспільною думкою. Хоча людина і могла поводитись “як забажає”, але краще жити “по-Божому, по правді і по традиції”. Відхилення від нормального, тобто повторюваного, ходу речей здавалось чимось виключним, справою рук нечистої сили. Звідси — недовіра до будь-яких змін, нововведень (поганих чи добрих), і традиціоналізм, який гарантував збереження того, чим селянин воло-

дів на даний момент. Для засудження всяких змін використовувалася перш за все і думка про те, що минуле краще сучасного. Селянство розглядало своє конкретне село, общину, родину як краще у світі місце для життя.

Принципово важливо, що наведені вище спостереження Б.М. Миронов робить переважно на підставі аналізу корпусу близько 30 тисяч прислів'їв, який до 1860-х рр. був спільним для селян, що мешкали в селі та місті, і для міщан, ремісників і “робітних людей”. Російський історик наводить струнку систему аргументації на користь тези, що міські низи в переважній більшості міст імперії (за винятком хіба що нечисленних великих міст) до середини ХІХ ст. мали приблизно ту саму духовну культуру і ментальність, що і селяни, хоча при цьому відрізнялися матеріальною культурою [1856, с. 327-332].

У результаті реформ 1860-х рр. зазнала трансформації система цінностей як селянства, так і міських низів: спостерігалось зростання раціоналізму, прагматизму, ощадливості, індивідуалізму. Це відбувалося поступово, із збереженням чисельних виявів традиційної ментальності попередніх часів; суперечливі уявлення і системи цінностей парадоксально співіснували в головах людей. Причому нова ментальність голосно заявляла про себе переважно в “міському просторі”, тоді як на селі вона заволоділа умами невеликої частини молоді, писемної і пов'язаної з містом [1856, с. 332-336].

Що стосується ментальності українського селянства (згадаймо, що серед населення міст Півдня 24,5 % були вихідцями з Правобережжя і 14,0 % — з Лівобережжя України, хоча далеко не всі вони належали до українського етносу), то вона досить глибоко і багатоаспектно вивчена Ю. Присяжнюком. Згідно з ним навіть в умовах модернізації зміни в стереотипах “безмежного поля” ментального універсуму хліборобів відбувалися надто повільно; селяни ніби мали імунітет проти “згубної дії” культури “шляхетних” та прагматичних страт; селяни вперто не бажали сприймати цінності прийдешньої епохи; традиційність як типова ознака ментальності українських хліборобів мала універсальну роль у життєустрої села і спричиняла істотний “тиск” на плін історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [1932, с. 158-160]. Іншою

важливою рисою ментальності українських селян була їхня опозиційність до влади (“панства” і “начальства”), до городян, до яких зазвичай зараховувались і наймані робітники, що теж вважались дармоїдами [1932, с. 266].

Ціла низка описаних Ю. Присяжнюком рис ментальності українського селянства відмічалася і у виданнях другої половини ХІХ ст., які стосувалися безпосередньо Південної України. Зокрема О.Е. Шмідт писав про те, що українець Херсонщини “не розуміє прагнення до збагачення безпосередньо заради багатства, для покращення теперішнього життя, для повного задоволення всіх потреб” [1269, с. 488]. Єпископ Гермоген зауважував, що поміж мешканцями Таврійської єпархії “прив’язаністю до рідних і старовини” особливо відрізняються саме українці; до всіх нововведень українець ставиться не співчутливо, із сумнівом, “традиційні перекази створюють весь звичай його домашнього життя”: “Наші батьки того не знали — каже він у випадку пропозиції якихось нововведень, — а хліб їли, може, ще краще, ніж тепер. Живи, як батьки жили” [1627, с. 435-436].

Якщо ж казати про ментальності інших, крім селян і міських низів, страт населення, складових так званого “освіченого суспільства”, то тут формування “нової світської, буржуазної культури, що приходила на зміну традиційній”, а разом із цим і нової ментальності [1856, с. 348], відбувалося швидше, аніж серед “простолюднів”.

Багато в чому цей процес був тісно взаємопов’язаний із секуляризацією свідомості, що мала чітко виражену специфіку як в цілому в “міському просторі” у порівнянні із сільською місцевістю, так і у різних страт самих городян [1776, с. 57-63].

Принципово важливо наголосити, що відкритість ментальності “освіченого суспільства” ідеям модернізації не варто абсолютизувати. Достатньо промовистим є висновок С.Г. Водотики про те, що головною причиною невміння міської еліти Херсона кінця ХІХ – початку ХХ ст. користуватися ринковим механізмом була саме патріархальна ментальність, орієнтація на цінності традиційного суспільства, несприйняття реалій суспільства індустріа-

льного; складовою цієї ментальності були споживацькі настрої, намагання вирішити міські проблеми за рахунок не ринкових механізмів, а коштом державних дотацій і благодійництва; причому така поведінка міської верхівки знаходилась у межах очікування більшості населення, за винятком частини інтелігенції та підприємців [1608, с. 9].

На півдні України і до 1860-х рр. ментальність принаймні певної частини населення мала деяку специфіку в порівнянні з тією традиційною ментальністю, що описує Б.М. Миронов. Цю специфіку на прикладі “народної релігійності”, що демонстрували різні етнічні, станові, професійні та інші групи, представлені в регіоні, доволі аргументовано простежує І.І. Лиман [1820, с. 348-358]. У формуванні ж такої специфіки зіграв роль складний комплекс чинників, який включав, між іншим, і вплив традицій запорозького козацтва, і характер економічного розвитку Півдня, який до певної міри відрізнявся від того, що спостерігався в інших регіонах імперії.

Як вже згадувалось, після початку “великих реформ” на території Південної України відбувався суперечливий, нелінійний процес боротьби “традиції” та “модернізму” в ментальності населення. Багато в чому ця боротьба відбувалася в загальноімперському контексті (звернемо увагу, що деякі дослідники під самою модернізацією розуміють певне “ментальне зрушення”, яке характеризується “вірою в прогрес, схильністю до економічного росту, готовністю адаптуватися до змін” [2221, с. 12]). Процес змін гальмувався, поперше, через ту інерцію, що притаманна всім традиційним, сакральним зразкам, ідеалам та установкам свідомості [1856, с. 337]. Втім, сама “традиційність” ментальності цілої низки страт мешканців Півдня, як і до 1861 р., не була тотожною з тією, що була притаманною російському селянству.

Маємо на увазі зокрема протестантську складову населення, чия ментальність традиційно ж, як доволі переконливо показав М. Вебер, добре відповідала потребам буржуазного укладу економіки. Вебер доводить, що саме невідповідність християнських догматів “духу капіталізму” зумовила формування протестантської етики, яка, нарешті, легітимізувала наживу, проголо-

сивши її вищим благом [1598, с. 50]. І хоча окремі положення веберівської концепції активно критикуються [2067; 2102; 2105; 2114; 2122; 2137; 2138], в цілому вона зберігає свою актуальність.

За своєю ментальністю суттєво дисонував із традиційністю російського селянства цілий ряд етносів, представлених у містах Півдня. Після емансипації в суспільній свідомості тільки посилились ті стереотипи щодо греків, вірмен, євреїв, які відображали їхню кращу відповідність умовам модернізації. Такі стереотипи були зафіксовані зокрема в опублікованих 1862 р. “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Катеринославській губернії. Так, греки характеризуються як такі, що від природи мають промітний розум, хитрість і проникливість, є працелюбними, бережливі і мають єдину мету — збагачення. Схожі характеристики застосовані і щодо вірмен, які теж названі природно проникливими, хитрими, промітними; “кумир для кожного вірменина — золото; матеріальне збагачення становить для них не лише мету, але навіть пристрасть”. Симптоматично, що стосовно євреїв підкреслюється лише їх працелюбство (причому — не в сільськогосподарській сфері) [1268, с. 260-263, 268-269]. Важливо, що упорядник видання мав переконання, що зазначені вище риси присутні у представників відповідних етносів безвідносно до місця їхнього проживання і станової належності; останні ж дві ознаки впливали переважно на їхній освітній рівень та матеріальний стан.

Втім, у ментальностях навіть представників одного етносу, що мешкали в тому самому місті, можна було побачити суттєві відмінності, що певною мірою можна сприймати як реакцію на модернізаційні виклики. Так, чи не діаметрально протилежними були життєві стратегії, а відповідно і ментальності, євреїв-“традиціоналістів” та “асимільованих” євреїв Одеси (що досить докладно описано в окремому розділі дослідження С. Ципперштейна із симптоматичною назвою ““Просвічені” та “асимільовані””) [2018, с. 106-124].

Звернемо увагу і на те, що в ментальності і частини самих росіян, які оселилися на Півдні України, була ціла низка ознак, які відрізняли її від описаної Б.М. Мироновим. Адже серед цієї етнічної групи регіону до емансипа-

ції значну частину склали старообрядці, чия ментальність в деяких аспектах виявилася більш відповідною потребам буржуазного суспільства, аніж змальована Мироновим традиційна ментальність російського селянства. Характеризуючи російських старообрядців Херсонської губернії, підполковник Генерального штабу О.Е. Шмідт ще на зорі епохи емансипації писав про їхню більшу відкритість нововведенням в обробці землі; вони не були поміркованими в роботі і не марнували часу: “коли вони не в полі, то у візникуванні, беруть участь у торговельних операціях чи, врешті-решт, у полюванні”; “як тільки у великоросіянина з’являються зайві гроші, він намагається пустити їх в оборот”. Шмідт зауважив, що “тутешні великоросіяни — небезпечні суперники євреїв за своєю підприємливістю, наполегливістю, кмітливістю” [1269, с. 531-532].

Нарешті, той же О.Е. Шмідт помітив і певні відмінності ментальності українців Херсонщини у порівнянні з ментальністю українців регіонів їхнього виходу: підполковник Генерального штабу пише, що “зберігши свою кров”, тутешні українці “втратили деякі особливості і замінили їх іншими”; зокрема тут вони більш охоче йдуть на заробітки, на обробку полів, так що нерідко спізнюються з обробкою власних ділянок [1269, с. 488].

Другим чинником, який гальмував процес поширення “модернізаційної” ментальності як на Півдні, так і в імперії в цілому, була широка підтримка традиційної селянської ментальності інтелігенцією (зокрема народовцями, які відводили селянству основну роль у соціальному прогресі, а тому негативно сприймали місто) [1792, с. 6], православною Церквою, а певною мірою — й останніми російськими імператорами та консервативними правлячими колами [1856, с. 337].

У плані апологетики традиційної ментальності доволі симптоматичними є розмірковування і спостереження відомого південноукраїнського науковця, літератора і громадського діяча І.Я. Акінфієва [1960], записані ним у щоденнику поїздки Новомосковським повітом у 1895 р. Городянин недвозначно демонструє свою симпатію до сільського життя вже в перших рядках своєї

публікації, зауважуючи, що кожного літа, збираючись виїхати з міста до села, він відчуває “особливого роду задоволення” при думці, що хоча б тимчасово можна поринути в природні умови життя, бути ближчим до природи, познайомитися з людьми, які різко відрізняються від міських обивателів. Про городян Акінфієв пише як про представників “особливої раси в звичайному науково-географічному сенсі цього слова”. Визначальною ж характеристикою цієї “раси” є її уніфікованість, яка виявляється не тільки в матеріальних умовах життя, але і в духовному світі городян “починаючи від Парижа до Йокогами..., від Архангельська до Капштадта біля Мису Доброї Надії”. Це призводить південноукраїнського науковця до думки, що внаслідок впливу культури на людство, і перш за все — на городян, з часом відбудеться “найбільш повне, всебічне нівелювання людей, приведення їх до одного спільного, так би мовити, *штучного* (курсив Акінфієва. – В.К.) типу, на противагу всій решті людей, що живуть *природно* (курсив Акінфієва. – В.К.) — по селах”. Причому науковець наголошує, що це стосується більше не фізіологічних, а духовно-моральних особливостей мешканців міст і сіл [1207, с. 75-77]. Симптоматично, що з подібними спостереженнями перегукуються роздуми Луїса Вірта про нівелюючий вплив міста на людей [1605, с. 110-111].

Щоденникові записи І.Я. Акінфієва є досить цікавими для дослідника урбанізації ще й тим, що в них робиться спроба зіставлення ментальностей, за формулюванням самого науковця, “типових представників міського і сільського обивателів”, з якими йому довелося познайомитися під час поїздки. Обидва вони мали приблизно однакове походження, виховання, освітній рівень; тільки перший, обіймаючи високу адміністративну посаду, постійно мешкав у місті і лише влітку приїздив до села, тоді як другий все своє доросле життя, десятки років не виїздив з сільської місцевості і “повністю відвик від культурних міських звичаїв”. Акінфієв пише, що викликає здивування те, наскільки великою була різниця між цими двома людьми, що дало йому підстави казати про них саме як про “представників двох різних рас”. Причому, на відміну від городянина, представникові “сільської раси” були властиві,

між іншим, любов до “простого трудового життя”, до природи, і в той же час нелюбов до міста, небажання переводити свій ліс, “це живе і постійне багатство, на процентні папери, які будуть потім лежати в банку”, небажання подорожувати (“милуватись чужими видами мені нічого: з мене достатньо і своїх”), переконання, що міська освіта для мешканців села є зайвою і навіть шкідливою як у розумовому, так і в моральному сенсі [1207, с. 79-90].

Ми не схильні абсолютизувати апологію традиційної селянської ментальності міським “освіченим суспільством”. В останньому впродовж усього досліджуваного нами періоду досить потужно звучали і голоси, які засуджували патріархальність села. Причому наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. такі голоси були все більш наполегливими. Заслуговує на увагу спостереження С. Франка, згідно з яким перехід від ідеалізації до остраху перед “народною культурою” еліт Російської імперії був подібним до “моралізації суспільства”, що мала місце у Західній Європі впродовж ХІХ ст. [2073, р. 711].

Повертаючись до чинників, які гальмували процес витіснення традиційної ментальності, зазначимо, що третім із них, який мав місце і в південноукраїнському, і в інших регіонах Російської імперії, був спротив сільських мігрантів у містах і селян проникненню в їхнє середовище світської, буржуазної культури. Завдяки інституту земляцтва, тісним зв’язкам відхідників із рідним їм селом останнім певною мірою навіть в умовах міста вдавалося зберігати риси традиційної селянської ментальності, характерної для місцевостей їхнього виходу [1856, с. 337-338].

У той же час самі селяни, які переселялися до міст, справляли вплив на ментальність їх мешканців, що спричиняло своєрідний ефект “оселянення” городян. Мігранти, а певною мірою — і їхні діти та онуки не встигали остаточно “переваритися в міському котлі” і повністю позбутися селянської ментальності. Найбільш вразливими для впливу селянських мігрантів були міські робітники, оскільки переважна їх більшість рекрутувалася саме з селянства [1856, с. 340-344]. Досліджуючи ментальність такої специфічної категорії, як судноробітники Азово-Чорноморського басейну, О.Б. Шляхов звертає увагу

на їхній колективізм, що мав селянську природу, на зрівняльні настрої, коріння яких також варто шукати в селянській психології, на морально-побутовий традиціоналізм, загалом на зв'язок із селом, який для більшості моряків “залишався визначальною рисою світогляду” [2042, с. 166-167].

Що й казати про XIX – початок XX ст., якщо й сьогодні серед вітчизняних дослідників, передусім соціологів, досить поширеною є думка, співзвучна висловленій З. Шибєко щодо сучасної Білорусі: “Якщо брати до уваги не тільки матеріальну, але і духовну сторону міської цивілізації, ми залишаємося селянською нацією. Білоруські міста заповнили колишні сільські мешканці, які не стали городянами. І в міських квартирах вони продовжують жити сільськими потребами, думати по-сільському” [2037, с. 179].

Разом із тим, самі відхідники не залишалися “невразливими” для впливів міста. Має рацію Б.М. Миронов пишучи, що незважаючи на заходи, які селянство вживало для захисту свого образу життя, міста (і перш за все — міста великі) трансформували традиційну ментальність відхідників, а через останніх — спочатку матеріальну, а згодом і духовну культуру самого села; відхідництво розширювало кругозір, підвищувало загальний культурний рівень, робило селян більш відкритими для інших систем цінностей і способів поведінки, до новацій [1856, с. 339]. У цьому контексті, між іншим, доцільно згадати спостереження В.О. Давидова про сприяння самого перебування в полі впливу “культурного міфу міста” формуванню системи оцінок і цінностей, яка базується на культурно-історичному досвіді великого і стійкого соціального організму; знаходиться у взаємодії з соціокультурним контекстом (соціумом та світом об'єктів людської культури); зазнає впливу міського середовища в результаті розпредмечування її в характерних емоціях і типології повсякденної поведінки [2189].

Ми маємо підстави, слідом за Дж. вон Гелдерном, поставити під сумнів доречність опису ментальностей селян і робітників з протиставленням їх одна одній, немовби вони існували герметично закритими; адже в результаті “великих реформ”, коли канали мобільності стали набагато відкритішими,

активно формувались культура і світогляд мігрантів до міст, які знаходилися “між світами міста і села” [2159, р. 365-366]. Тож доречніше звернути увагу на низку проявів міського впливу на вихідців із села.

Той самий О.Б. Шляхов, пишучи про ментальність судноробітників, які базувались у портових містах Азово-Чорноморського басейну, звертає увагу на вияви трансформації морально-побутового традиціоналізму, що відбувалася в умовах модернізації, на поступове зникнення патріархального ставлення матросів до командного складу суден та роботодавців, на зростання відчуття власної гідності та гонору [2042, с. 167-168].

Доволі яскрава характеристика образу типового одеського робітника, наведена у “Працях Одеського статистичного комітету” 1870 р., суттєво відрізняється від характеристик мешканців села і самим автором пояснюється саме міським впливом: “Образ життя і моральний стан робітничого класу в Одесі невловимі. У характері одеського робітника, навіть з самого бідного стану, видна якась самонадійність, у словах балаганна грубість і недоречне зусилля на який-небудь плоский дотеп. Вплив приморського міста, де завжди скупчуються маси різноплеменного народу: п’яних матросів, різного роду стройових і відставних солдатів і волоцюг, наклав важку печатку якоїсь вінегретної удалі на велику частину цієї людності. Навіть прислуга, двірники, кухарки і лакеї хвастають один перед одним, як вони спритно можуть відповідати на буркотіння або виговори своїх господ” [2006, с. 90-91]. При цьому звертається увага і на цілу низку характеристик, якими робітників-вихідці з села відрізнялися від “давніх мешканців Одеси”.

При тому, що в традиційній селянській ментальності капіталістичний прибуток у всіх його виявах оцінювався негативно [1856, с. 334], модернізаційні процеси вплинули на неї і в цьому аспекті. Тільки тоді як безпосередньо на селі це відбувалося повільніше, городяни Півдня “з головою поринули”, зокрема, в кредитні операції, причому не соромлячись брати гроші, не маючи наміру їх повертати. У цьому плані варто згадати кредитний бум в Одесі 1872 – 1873 рр., коли “дух спекуляції охопив” не тільки заможних го-

родян, але й бідняків, а “легке добування грошей надавало населенню якийсь особливий кураж” [1575, с. 64-65].

Доволі цікаво проникнення в традиційну ментальність модернізаційних рис відображалось у фольклорі. Зокрема у шахтарському та обрядовому фольклорі Юзівки тісно переплелися традиційні мотиви, притаманні регіонам виходу робітників, і мотиви, обумовлені характером праці і побуту населення самої Юзівки [2050, с. 169-192].

Що ж до впливу міста на ментальність населення сіл, то цей вплив великою мірою залежав від відстані до відповідного сільського поселення і від стану шляхів сполучення з ним. Характеризуючи Херсонську губернію, підполковник Генерального штабу О.Е. Шмідт писав: “моральний стан мешканців визначається тут місцем проживання їх: чим поселення ближче до міста, ближче до поштових і транзитних шляхів і до внутрішніх ринків краю, тим неморальність сильніша. І навпаки, чим селища лежать далі від усіх означених впливів, тим мешканці живуть простіше” [1269, с. 493].

Цілком логічно, що зміни ментальності як городян, так і селян в умовах модернізації, взаємовпливи селянської і міської ментальностей певною мірою підготували підґрунтя і вплинули на характер революційних потрясінь 1905 – 1907, а згодом — і 1917 – 1920 рр. (ми свідомо не зупиняємося докладніше на цих моментах, зважаючи зокрема на тезу В.Ф. Солдатенка про те, що історіографія революцій за кількісними показниками, безумовно, посідає чільне місце в історичній літературі [1971, с. 75-76]).

Попри наявність доволі чисельних контактів між ними, село і місто у свідомості населення багато в чому залишались двома “паралельними світами”. З огляду на те, що на півдні України при вагомому чисельному домінуванні українців серед селянства їхня частка серед городян була значно меншою, аніж в інших українських регіонах, та “прірва” між цими “світами”, що існувала у свідомості селян, була ще глибшою, ніж по Україні в цілому. Ситуацію ж зі сприйняттям українською селянською ментальністю міста доволі адекватно змалював Ю. Присяжнюк. Вивчаючи враження, емоційно-

психологічні реакції, що переживали, потрапляючи до міста, мешканці села, дослідник зазначає, що все побачене там було для них незвичним. Оригінальною була і реакція на такі “дива”: невідомий раніше світ “надлишку розваг, простору для самореалізації та якогось таємничого романтизму”, як правило, насторожував, емоційно вражав, інколи лякав, але в той же час розширював попередні уявлення. Але після повернення додому абсолютна більшість мало чим пов’язаного з сільським побутом пережитого швидко “вилучалася” з селянських повсякденних розмислів і в подальшому зберігалась у пам’яті як майже “казкові епізоди нормального життя”. Ні позитивні враження від міста, ні заздрощі городянам не могли здолати альтернативних почуттів — неспокою, страху, марноти, фрустрації, відчуженості, дистанції. Тому хліборобська маса залишалася достатньо “відгородженою” від міста й доволі “замкненою” у своєму амбівалентному та суперечливому світі [1932, с. 142].

У контексті наявності ментального протиставлення села та міста звернемо увагу на формулювання Т.В. Портнової, згідно з яким, при загальній властивості людського розуму визначати явище через його заперечення, місто виникає та існує як місто лише у протиставленні до іншого способу життя — сільського, а отже, в основі самоствердження міських мешканців часто лежить прагнення підкреслити власну окремішність, відмінність від села, а тому уявлення городян про власні стосунки із селом і селянством можуть іноді суттєво відрізнятися від реальної практики цих стосунків [1926, с. 182].

Опосередкованим підтвердженням зазначеної наявності як у селянській свідомості, так і в уявленнях міського населення другої половини XIX – початку XX ст. “прірви” між селом та містом є матеріали усноісторичних експедицій, проведених нами в сільській місцевості та містах Північного Приазов’я [1317-1354; 1744; 1747]. Записані інтерв’ю старожилів під регіону промовисто свідчать про те, що традиційна ментальність була доволі поширеною, якщо не домінуючою, на селі ще на початку 1930-х рр., а тим більше — у більш ранні періоди. Те ж саме можна сказати і про ментальне протиставлення міста і села (втім, останню тезу варто сприймати з важливим застере-

женням: йдеться не про кожен населений пункт, що мав міський статус; стосовно деяких офіційних міст, у першу чергу позаштатних, досить характерною була відповідь: “А хіба то місто?!”). Абсолютна більшість старожилів, опитаних у сільській місцевості, відмічали суттєву різницю між городянами та селянами, що існувала в роки їхнього дитинства та юнацтва, або ж і до їхнього народження (про що їм свого часу розповідали представники старших поколінь). Йдеться про відмінності в рівні освіченості, “культурності”, “цивілізованості” селян і городян, причому, як правило, “темні”, “забиті” селяни протиставляються освіченим, “культурним” городянам. Частина сільських респондентів казали про працьовитість як відмінну рису селян від городян. При цьому ця чеснота мешканців сіл протиставляється “уркаганству” городян, не звиклих до важкої праці. Багато хто з селян відзначив більший рівень розкутості, “сміливості”, і в той же час “закритості” мешканців міст, що виявлявся, зокрема, у відсутності в них звички вітатися зі всіма зустрічними. Симптоматично, що усвідомлення таких суттєвих відмінностей від городян обумовлювало чи не протилежні налаштованості селян до мешканців міст. Частина респондентів зізнавалася, що відчувала такий собі комплекс меншовартості, а тому або соромилася за себе, заздрила городянам, ображалася на них або ж просто їх не любила. Інша ж частина опитаних, навпаки, наголошувала на перевагах селян над городянами, так само як і на перевагах сільського способу життя над міським. Нарешті, деякі респонденти, сприймаючи село та місто як два “протилежних” чи то “паралельних” “світи”, не вважали за можливе сформулювати свої відчуття з приводу відмінностей від городян, відповідали: “Жили та і все. Одні в місті, а інші в селі”. Симптоматично, що лише кілька респондентів-селян відповіли, що не помічали в дитинстві та юнацтві ніякої різниці між городянами та селянами. Деякі колишні селяни пам’ятають, що після переселення усвідомлювали свою відмінність від городян, так само як і самі мешканці міст тоді не пропускали поза увагою цю відмінність. Самі “корінні” городяни також відмічали цілу низку тих самих відмінностей між мешканцями міст і сіл, про які казали селяни. Разом із тим, бі-

льшість переселенців до міст стверджують, що потроху стали вважати себе “справжніми” городянами, а інші городяни швидко сприйняли їх за “своїх”. Для цього доводилося переймати і міські звичаї, і мову. Тоді як для одних “новоспечених” городян процес адаптації до нових умов пройшов безболісно, інші респонденти розповіли, що попервах дуже сумували і плакали за селом, звідки вони переїхали до міста. За оцінкою ж селян, їхні колишні односельці суттєво змінювалися, перебравшись до міста. Дуже важливо, що селяни, за ліченими винятками, не засуджували своїх односельців, які переселилися на постійне місце проживання до міст, а в багатьох випадках і підтримували з ними стосунки. Зі свого боку, ті городяни, які були вихідцями з сіл, згадують, що і самі час від часу відвідували свою “малу батьківщину”, іноді приймали в гості своїх односельців. Показово, що вихідці з одного села не втрачали один одного з поля зору і, перебравшись до міста, продовжували спілкуватися, допомагати один одному. У деяких випадках ті, хто переселився до міста раніше, допомагали пройти цей же шлях і своїм односельцям.

Показово, що велика частина старожилів підрегіону, опитаних у сільській місцевості, категорично заявила, що в роки дитинства та юнацтва жодного разу не відвідала навіть найближчого до їхнього населеного пункту міста, а серед опитаних старожилів-городян лише лічені одиниці повідомили, що переселилися в роки дитинства чи юнацтва до Північного Приазов'я з міст, що знаходяться за межами цього підрегіону.

Багато в чому подібні спостереження можна зробити і на матеріалах усноісторичних експедицій, що проводились Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького, Запорізькою філією Східного інституту українознавства ім. Ковальських [1529-1537].

Не менш важливо, що в другій половині XIX – на початку XX ст. не тільки існувало чітко виражене сприйняття селянством міста як “чужого”, але і відбувалося становлення в ментальності принаймні частини городян того “феномена чужака”, що його сформулював Г. Зіммель. Дистанція, стрима-

ність та анонімність, як якості “чужака”, поступово починають ставати атрибутами міського, на противагу сільському, існування, що в історичній перспективі мало призвести до ситуації, коли у великому місті фактично всі мешканці ставали “чужаками”. Не випадково історик міст Л. Мамфорд називав городян такими, що живуть “завжди в присутності іншості”, а політичний філософ М. Янг сприймає місто як “зустріч чужаків” [1689; 2000, с. 46-47]. Таке сприйняття інших формувалося перш за все у великих торговельних і промислових містах регіону; при цьому чим меншим був населений пункт, чим нерозвинутішою була його економіка і слабшим приток мігрантів до нього, тим менше маємо підстав казати про формування в ментальності його городян відповідного сприйняття оточуючих. Підкреслимо, що йдеться саме про процес формування “феномена чужака”, а не про його монопольне становище чи хоча б домінування: навіть в Одесі існування земляцтв, деяких етнічних, конфесійних та інших спільнот, до яких були тісно інтегровані городяни, не давало значній їх частині відчувати себе “чужаком в оточенні чужаків”. У цьому плані ситуацію в містах Півдня можна співвіднести з тією, що описується представниками Манчестерської школи міської етнографії, коли чудернацьким чином поєднуються урбанізм і трайболізм, анонімні стосунки і наполеглива активність з “каталогізаці” оточуючих за принципом “свої – не свої”, пошук усе нових ліній зв’язку з тими, хто родом з твого села, далекий родич чи просто знайомий знайомого [2000, с. 62; 2135, р. 41-65]. З іншого боку, не варто забувати і ту обставину, що дихотомія “свої – не свої” (“ми – вони”) часто відчутно давалася взнаки і в середині окремих сільських поселень Півдня. Достатньо згадати спостереження, наведені в “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Херсонській губернії про те, що “досі помітна особлива взаємна симпатія між родинами, діди та прадіди яких вийшли з одних місць, і нерідко вони становлять дружні громади та опозиції проти решти односельців” [1269, с. 489]. Згадаймо й про те, що поширеним було і сприйняття мешканцями окремих поселень як “чужих” усього населення сусідніх з ними населених пунктів того ж статусу. У цьому контексті доречно

сприймати і спостереження В.П. Стьопкіна та В.І. Гергеля, згідно з яким між мешканцями різних робітничих селищ Донбасу, що тепер входять до території Донецька, “були незримі моральні перегородки, мабуть, міцніші, ніж ті, що існували в Росії, соціальні перегородки” [1978, с. 111-112].

Тут ми маємо справу, між іншим, з такою важливою складовою ментальності мешканців Південної України, як територіальна ідентичність. Варто наголосити, що, при доволі широкому спектрі підходів до територіальної ідентичності [1799; 1800; 2043], в сучасній історіографії остання найчастіше пов’язується із територіальною спільнотою, в умовах якої формується уявлення населення про себе, свої стосунки в середині і назовні цієї спільноти, виникає певна конструкція ідентичності як свідоме віднесення себе до певної території, до її образу та її символів (при цьому формування образу міста, його семіотика вже саме по собі є важливою проблематикою, пов’язаною з ментальністю [1860; 1887]).

Вивчення матеріалів південноукраїнських міст дає підстави говорити, що в їх населення поряд із локальною (міською) ідентичністю формувалась й ідентичність регіональна.

Зокрема регіональний патріотизм і чітке розмежування “Новоросії” та Центральної Росії проглядає в щоденникових записах бердянця В.К. Крижанівського: “З Росії пишуть, що і там сирітська зима”, “Як у самій глибокій Росії” [1208, с. 15] тощо.

Показово, що, намагаючись визначити основні риси сформованого в умовах “нової культури” південноукраїнських міст “громадянина Півдня” як “нового типу людини”, Н.В. Шушляннікова першою з цих рис називає саме відчуття того, що “особа належить не стільки до конкретної національності або народності, а є мешканцем Півдня”. На підтвердження цієї тези Н.В. Шушляннікова пише, що на цю рису звернули увагу як сучасники, автори записок, так і наступні дослідники [2047, с. 34]. Ми не схильні применшувати роль етнічного фактора в самоідентифікації мешканців міст Південної України і говорити слідом за Н.В. Шушлянніковою про “стирання етнічних

різниць”, про те, що “пристосування різних етнічних груп та національностей... до нового економічного та культурного середовища вело до зникнення національних відмінностей” [2047, с. 35]. Збереження ж етнічної самоідентифікації не заважало і наявності ідентифікації регіональної.

Серед інших “типових” рис городянина Південної України Н.В. Шушляннікова називає чітко визначене почуття особливості, індивідуальності; “дух самовпевненості і підприємливості”; відчуття власної гідності; критичне ставлення до іноземних запозичень [2047, с. 35]. Зрозуміло, що такі узагальнення зроблені з ігноруванням неоднорідності і самих міст регіону, і їхнього населення. У цьому контексті співзвучним є підхід Д.Ю. Аверіної-Лугової, яка, пишучи про реконструкцію стереотипів психо-емоційного самосприйняття городян Криму кінця XIX – початку XX ст., обґрунтовує доцільність умовного нівелювання стратифікаційної неоднорідності міського соціуму, розгляду всього населення як представників єдиної субкультури міських виробників, ігнорування етногенетичної складової колективних уявлень про місто [2167, с. 33-34].

Згідно з Аверіною-Луговою простір кримського міста в уявленнях його мешканців сприймався як обмежений (затісний); важкодоступний (такий, доступ до внутрішніх ресурсів якого утруднений як ззовні, так і з середини); недоглянутий; нецікавий; такий, що загрожує фінансовому добробуту приїжджих. І хоча кримська дослідниця у своїй роботі територіально не виходить за рамки Кримського півострова, ми маємо підстави стверджувати, що її висновок про те, що унікальність зазначених рис міського середовища, які чітко формулювались (усвідомлювались) мешканцями кримських міст, була певною мірою перебільшеною самим же населенням, і ті ж характеристики в зазначений хронологічний період мало “чи не кожне середньостатистичне провінційне місто” [2167, с. 34-36], в цілому підтверджується на матеріалах всього Півдня (хоча при цьому коректнішим було б не робити такого вже радикального узагальнення стосовно “чи не кожного” міста, а казати про наявність певного “набору” характеристик, у тому числі — і діаметрально проти-

лежних, частина з яких в тій чи іншій комбінації застосовувалися при формуванні образу конкретних населених пунктів). З іншого боку, можемо констатувати, що багато в чому подібні характеристики конкретних міст існували в уявленнях не тільки їхніх мешканців (виключно яких у даному випадку і розглядає Д.Ю. Аверіна-Лугова), але і приїжджих. Зокрема Євпаторія вважалась “нецікавою” як кримчанами, про що пише Аверіна-Лугова [2167, с. 35], так і гостями з-поза меж півострова: мешканець Єлисаветграда, відомий український етнограф, археолог, фольклорист В. Ястребов писав у 1895 р. у двох листах до Парижа Ф. Вовку: “в найнудній Євпаторії, в якій від нудьги можна захворіти”, “Євпаторія дійсно брудна діра, населена п’явками” [1497, с. 47, 49]. І все ж можна погодитись із тим, що зазначені вище вияви в ментальності городян “комплексу винятковості” та дещо гіпертрофованого уявлення про специфіку півострівного життя (чи життя безпосередньо їхнього міста) були саме ознаками формування територіальної ідентичності [2167, с. 36].

Насамкінець цього розгляду варто наголосити, що ми цілком свідомі того, що сформульовані нами вище спостереження за ментальністю великою мірою мають доволі загальний характер і не містять висвітлення всіх граней комплексу “звичок свідомості” городян Півдня. Причиною тому — не лише обмеженість обсягом підрозділу, але і стан історіографії з відповідної проблематики, на яку можна було б спиратися. Адже ментальності мешканців Півдня, як і України в цілому, починають привертати увагу дослідників головним чином лише останнім часом; у цьому контексті варто навести сентенцію Д.М. Чорного, згідно з якою “самосвідомість мешканців... міст... не набула висвітлення в літературі” [2023, С. 22], і розмірковування О.П. Реєнта про те, що наступний етап дослідження історії України ХІХ – початку ХХ ст. має базуватися, між іншим, на поверненні до людини, на спробі поглянути на навколишній світ очима тогочасних мешканців, на вивченні явищ психологічного, релігійно-етичного характеру, які були рушіями і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації, при цьому погоджуючись із

послідовниками школи “Анналів”, які вважають вивчення ментальності неодмінною умовою осягнення як минулого, так і сьогодення [1936, с. 36].

Що ж стосується узагальнень на рівні тенденцій, то маємо підстави казати про те, що виступаючи місцями “перехрестя культур”, у тому числі і культур духовних, міста Півдня ставали аренами формування ментальностей, відмінних від тих, з якими сюди приходили представники окремих соціальних, етнічних, конфесійних та інших груп. Це не означало повного нівелювання їхніх відмінностей, зокрема ментальних, збереження яких було однією із стратегій виживання прибульців у нових умовах. Дихотомія “місто-село” була однією з визначальних рис ментальностей як городян, так і селян. І це при тому, що спостерігалися складні процеси впливу селянської ментальності на городян, міста — на відхідників, а через них — і на село, зміни самих традиційних ментальностей в умовах модернізації.

6.4. Особливості міської повсякденності

Концепція повсякденності формулювалась і розвивалася великою мірою в рамках модернізаційного дискурсу, розгляду проблематики, пов’язаної з переходом від традиційного до модерного суспільства [2130, р. 146]. І цілком логічно, що відповідному аспекту приділена увага в дослідженні, присвяченому урбанізаційним процесам другої половини XIX – початку XX ст. При цьому ми розглядаємо вивчення історії повсякденності саме як аспект, важливу складову дослідження урбанізаційних процесів, яка, в комплексі з іншими, дає можливість побачити урбанізацію Півдня в її багатовимірності. Тож сприйняття нами ідеї доцільності звернення до буденного, до відпочинку, дозвілля тощо не рівноцінно відмові від вивчення, скажімо, соціально-економічних структур і процесів, до чого закликали деякі теоретики історії повсякденності [1683, с. 139].

При цьому предметне поле історії повсякденності Півдня другої половини XIX – початку XX ст. є надзвичайно широким, включаючи все, що люди-

на регіону робила “з ранку до ночі, з понеділка по неділю”, з початку і до кінця свого життя. Історія повсякденності має справу з усім ординарним, тривіальним. Повсякденність — це сфера і мікроісторії, і в той же час макроісторії, оскільки навіть в одиничних виявах повсякденності віддзеркалюється сукупність існуючих суспільних відносин. Має рацію Д.Ю. Аверіна-Лугова пишучи, що “повсякденність настільки універсальна, що всі спроби її методологічно “пристосувати”, хронологічно, просторово або соціально атрибутивати мають місце бути: повсякденність — це міждисциплінарна Пангея, чиєму міфічному синкретизму під силу “вигодувати” легіони вузькоспеціальних і широкопрофільних досліджень, сам факт багаточисельності яких — маніфестація міці універсуму повсякденності” [2167, с. 23].

Важливо, що хоча окремі “грані” історії повсякденності Півдня, в тому числі і його міст, вивчаються вже досить давно (зокрема історія праці, побутові умови життя робітників тощо), повсякденність Півдня, як така, привертає увагу дослідників лише останнім часом. Причому серед науковців, які звертаються до історії регіону, починає ширитися погляд на повсякденність як на відображення масової свідомості людей та їх традиційних уявлень, на вираз особистісного сприйняття суспільних процесів. У такому ракурсі повсякденність нерозривно пов’язана й із розглянутою нами в попередньому підрозділі ментальністю, бо демонструє стійкі і тривалі форми міжособових зв’язків у суспільстві [1683, с. 140].

Розлогість (а то й неосязність) проблематики повсякденності зумовлює необхідність визначитися, на який її ракурс має бути звернена першочергова увага при вивченні урбанізації на півдні України. Адже сьогоdnішній стан історіографії поки що не дозволяє створити “глобальне” дослідження міської повсякденності регіону (найважливішим кроком у цьому шляху наразі є кандидатська дисертація Д.Ю. Аверіної-Лугової “Крим наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: міська повсякденність”, яка цікава скоріше методологічними підходами, аніж рівнем опрацювання джерельних комплексів).

На нашу думку, в контексті урбаністичного дослідження пріоритетна увага має бути звернена на специфіку міської повсякденності у порівнянні з повсякденністю сільською. Для розуміння специфіки міської повсякденності, як такої, доцільно взяти до уваги розмірковування німецького феноменолога Б. Вальденфельса. Згідно з ним, різні форми людської діяльності існують автономно і підпорядковуються правилам, що незіставні між собою. Повсякденність виступає простором для з'єднання роз'єданого і зустрічі всього і вся, тим самим протистоячи фрагментації життя і будучи “місцем обміну та обміном думками”. І саме місто проявляє сутність повсякденності в такому розумінні; саме місто є “плавильним тиглем” для обособлених цінностей і стилів життя [1591, с. 48-49; 2000, с. 282-283]. В історичному контексті заслуговує на увагу така теза Г. Харутюняна: “У модерності, впродовж епохи індустріалізації... місцями історії є міста, і саме в містах повсякденність пише свою власну історію” [2089, р. 19].

Місто аж ніяк не виступає лише пасивним “фоном”, територією, на якій і завдяки якій відбувається з'єднання фрагментованого життя. Місто, як таке, до певної міри задає ті умови, що формують повсякденність. За формулюванням О.С. Сенявського, матеріальні параметри життя об'єктивно задають “матрицю” повсякденності: селянин прив'язаний до річних, щоденних циклів природи, тоді як робітник — до режиму роботи на фабриці; в кожную історичну епоху для кожної людини існують межі індивідуалізації повсякденного життя [2278].

У цьому ж контексті варто згадати специфічні риси міського образу життя, про які писав Л. Вірт: переважання вторинних (анонімних) контактів; послаблення значення родини і сусідства; послаблення соціального контролю, зменшення ролі традицій у регулюванні поведінки особи; поверхневий, короткотривалий характер спілкування; загальна несталість життя, багатоманітність культурних стереотипів.

Разом із тим, маємо зробити чотири принципових застереження.

По-перше, кажучи про формування містом “матриці” повсякденності, такий вплив не треба абсолютизувати і розглядати однобоко. Тут варто згадати введену у вжиток німецькими дослідниками повсякденності категорію “привласнення світу”, згідно з якою кожна людина, потрапивши в певну життєву ситуацію, поводить відповідно до свого світогляду, ставлення до дійсності, а не з позиції її жорсткого підпорядкування “нав’язаним” умовам і нормам; на вибір життєвих рішень і стратегій повсякденної поведінки впливають, зокрема, характер людини, її своєрідність і “впертість” (А. Людтке) [1683, с. 140-141].

По-друге, потрібно брати до уваги неоднорідність самих міст: наведені вище риси міської повсякденності на Півдні були присутні (і то далеко не в “чистому вигляді”) значно більшою мірою у найбільш людних містах, передусім — в Одесі, тоді як у безповітових, малолюдних містах регіону, в яких зберігалася значна роль сільськогосподарських занять, повсякденність була набагато ближчою до повсякденності мешканців сільської місцевості.

По-третє, сама повсякденність, попри її певну стабільність, не залишалася незмінною в умовах модернізації, а тому варто звертати увагу і на тенденції в цих змінах. Мав рацію А. Лефевр, коли розглядав повсякденність як поєднання перервності та безперервності. З одного боку, вона утворюється подіями, які відбуваються одна за одною, і “довга тривалість” повсякденності виявляється в її архаїчних часових циклах. З іншого ж боку, у повсякденності завжди можливі криза, розрив та оновлення, що вимагає від людини здатності як до постійної адаптації, так і до контактів з різними “історичними тривалостями” (згадаймо “структури”, “кон’юнктури” і “факти” в трактуванні послідовників Ф. Броделя) і просторовими утвореннями [2000, с. 297; 2112].

При цьому якщо в контексті двох вищенаведених застережень казати про тенденції, то “географічне поширення” територією Південної України новацій у сфері повсякденності певною мірою можна співвіднести з проникненням західноєвропейських впливів на Балкани у ХІХ ст., що досліджено Д. Парушевою: в першу чергу такі впливи позначилися на населенні міст,

причому не всіх, а які мали порти або ж (і) через які проходили залізниці, чи (і) які були великими адміністративними центрами. Тільки якщо у випадку з Балканами під портовими містами мались на увазі ті, що розташовані вздовж головної водної артерії регіону — Дунаю, то на півдні України найбільше (і раніше) західних впливів зазнала повсякденність городян чорноморських і азовських портів. І тоді як для Балкан під великими адміністративними центрами мались на увазі столиці вже існуючих на той час або ж майбутніх держав, то для Південної України такими були адміністративні центри генерал-губернаторства, військового губернаторства, меншою мірою — губерній. Д. Парушева пише, що вже згодом модернізація крок за кроком проникала в повсякденність інших, менших, міст, тоді як сільська місцевість тривалий час залишалася непроникною для західних впливів [2130, р. 147-148]. Останнє спостереження можна застосовувати до південноукраїнського регіону із тим застереженням, що з цієї логіки певною мірою “випадають” ті офіційно визнані сільськими місцевості, які були людними промисловими селищами і де західні впливи великою мірою проникали завдяки західним же власникам та адміністраціям відповідних промислових підприємств (у цьому контексті доречно згадати вже описуване нами наполягання Дж. Юза на забороні утримання худоби його робітниками, беручи за взірець британських робітників). Звернемо увагу на ще одну суттєву відмінність поширення новацій у сфері повсякденності: тоді як щодо Балкан правомірно вести мову про абсолютно домінуючий прямий вплив Західної Європи, то стосовно півдня України коректніше говорити про поєднання прямого західного впливу із тим, що приходив “з Росії”, в першу чергу — імперської столиці. Хоча при цьому такий вплив на повсякденність південноукраїнських міст був меншим у порівнянні з іншими підросійськими українськими регіонами саме через те, що Південь мав прямі контакти із закордоном через чорноморські та азовські порти.

Нарешті, по-четверте, при методологічній доречності виявлення специфіки міської повсякденності варто мати на увазі, що “виведення середньостатистичного городянина” навіть для одного міста передбачає ігнорування

стратифікації його населення, а тому реальна “карта міських повсякденностей” є набагато строкатішою і різноплановішою [2278]. Причому тут потрібно враховувати і наявність специфіки повсякденності мешканців різних складових того самого міста. У цьому плані доволі типовим можна вважати формулювання, застосоване в “Матеріалах для географії та статистики Росії, зібраних офіцерами Генерального штабу” по Катеринославській губернії, згідно з яким мешканці слобід, що приписані до багатьох повітових міст, “хоча й іменуються міщанами, однак ні за заняттями, ні за образом життя не відрізняються від звичайних... селян... Будинки їхні майже не відрізняються від селянських, одяг та житло теж” [1268, с. 263].

Що стосується двох останніх застережень, то маємо підстави стверджувати, що специфіка і змін міської повсякденності в часі, і повсякденності окремих страт міського населення Півдня багато в чому тісно взаємопов’язані з тими тенденціями, що ми простежили в підрозділі, присвяченому ментальності. Тут же варто звернути увагу на низку спостережень, які стосуються безпосередньо характеру повсякденного життя городян регіону.

На матеріалах Південної України в цілому підтверджуються спостереження, зроблені А. Ріббером стосовно всієї імперії: мало місце не тільки суттєво регіональне різноманіття селянства, але і різноманіття субкультур (а відповідно і повсякденностей) купецтва, міщанства, пролетарів. Причому і саме купецтво, вивченню якого і присвячене дослідження Ріббера, не становило монолітну групу, тож лише невеличка частина цієї страти зазнала радикальних змін, тоді як інші багато в чому залишалися “патріархальними” і “традиційними” [2134, р. 346-347].

Те, наскільки різючими могли бути відмінності повсякденності представників тієї самої соціальної страти, що мешкали в місті і на селі, підкреслював у вже згадуваних щоденникових записах І.Я. Акінфієв, порівнюючи відвіданих ним у Новомосковському повіті “типових представників міського і сільського обивателів”. Стосовно повсякденності садиби “представника міського життя” Акінфієв зазначив: “Згідно із суворо заведеним порядком усі в

будинку ведуть життя за розписом: чотири рази, за дзвоником, збираються до столу; життя кожного члена родини полягає в тому, аби суворо стежити за дотриманням усіх правил етикету та церемоній, якими наповнений будинок. Порушення їх рівнозначно злочину, цього всякий боїться”. Причому подібне спостереження автор щоденникових записів поширює на значну частину городян: “Так або майже так... живуть і менш забезпечені і зовсім малозабезпечені міські представники. Все в них робиться по прийнятому, все умовне, штучне, тому що всі вони надто віддалились від природи” [1207, с. 81, 82]. Зовсім по-іншому Акінфієв описує повсякденність того представника тієї ж страти, який вів сільський образ життя. Тут вже Іван Якович відчував себе “не як манерний гість у манерних хазяїв, а повністю так само невимушено, як тримає себе кожен вдома”. За столом не було прислуги, за винятком босоногої дівчинки, і гостинна хазяйка пильнувала, аби кожен був ситий. Акінфієв підкреслив, що провів у цій садибі два дні з великим задоволенням, “оскільки кожен відчував, що він мешкає в умовах, які створила тут природа, серед людей, які жили повністю інтересами цієї самої природи” [1207, с. 83-85].

Між іншим, та сама природа, а точніше, природнокліматичні умови виступали важливим чинником, який зумовлював відмінності між повсякденністю міст Південної України з різними економічними функціями. Тоді як ритми життя промислових і військово-адміністративних міст упродовж року кардинально не змінювалися, повсякденність аграрних міст мала яскраво виражену сезонність. Чітку сезонну специфіку мало і життя морських портових торгових міст, перш за все — Азовського узбережжя, причому сезонні ритми тут визначалися початком і закінченням навігації. У повсякденності тих міст, у діяльності яких помітне місце займала курортна сфера, також чітко простежувалася сезонність, хоча тут вона визначалася вже не річним циклом сільськогосподарських робіт чи замерзанням морської акваторії.

При цьому не можна однозначно стверджувати, що всі мешканці промислових та адміністративно-військових міст сприймали час лінійно, тоді як городяни інших перелічених вище типів міст — циклічно. Адже, з одного боку,

частина промислових підприємств була орієнтована на переробку сільськогосподарської продукції, що передбачало певну сезонність у їх роботі, а з іншого, — сезонність мало і відхідництво до промислових міст. До того ж, важливо згадати, що впродовж другої половини XIX – початку XX ст. у регіоні мала місце чітка тенденція зниження чисельності “чисто” промислових, адміністративно-військових, аграрних, торгових міст і відповідно зростання відсотку міст змішаного типу економічних функцій, що зумовлювало і певний відхід від домінуючих раніше ритмів життя.

Одним із аспектів повсякденності, де специфіка міста виступала найбільш наочно, була мода. Саме вона, будучи, за визначенням словника Брокгауза та Ефрона, формою вияву культурного життя і зумовлена мінливою примхою дня [1865], значною мірою протистояла традиційності і функціональності, яка була визначальною ознакою матеріальної культури села.

У контексті урбаністичної розвідки, присвяченої другій половині XIX – початку XX ст., важливим уявляється висновок, якого дійшла дослідниця феномена моди Л.П. Дихнич: саме на кінець XIX ст. визріли соціокультурні передумови, які забезпечили завершення процесу становлення моди: промислова революція як результат розвитку науки і техніки, впровадження у виробництво технічних інновацій, підвищення продуктивності праці; розвиток урбанізаційних процесів, масового виробництва, засобів зв'язку, транспорту, масової комунікації; зростання соціальної мобільності, масовізація соціально-економічного та культурного життя [2192, с. 16-17].

Оскільки саме через моду найбільш помітно виявлялись ознаки західноєвропейського впливу на повсякденність мешканців і українських земель у цілому [1606, с. 310], і їх південних складових, тенденції “географічного поширення” моди на Півдні відповідали вже описаним нами вище тенденціям у поширенні в цілому новацій у сфері повсякденності.

При тому, що мода знаходила вияв у багатьох сферах міської повсякденності, в суспільній свідомості в період, що нас цікавить, як і сьогодні, вона асоціювалася передусім з одягом, який у семіотичному контексті правомі-

рно розглядати зокрема як такий, що кодує належність до певної соціальної страти, і в той же час маркує уявлення про красу, багатство тощо.

Вивчення тенденцій у розвитку моди в аспекті змін в одязі мешканців південноукраїнських міст дозволяє констатувати, що вони в багатьох рисах були подібними із тими, що визначила О.Л. Вільшанська, аналізуючи моду в повсякденному житті міського населення підросійської України в цілому [1606]. Йдеться про демократизацію моди, зростання доступності модного одягу і зацікавленості в ньому все більшого кола обивателів у зв'язку зі зниженням вартості одягу як наслідку стрімкого розвитку текстильної, швейної, хімічної промисловості, торгівлі, запровадження швейних машин, розширення випуску періодики (як тієї, що комплектувалася викройками, так і тієї, що містила рекламу одягу). І на Півдні лише досить незначна частина городян могла дозволити виписувати собі одяг із-за кордону, в той час як інші задовольнялися моделями, відтвореними за викройками на місцях; переважна більшість городян шила одяг у приватних кравців і кравчинь (хоча щодо останньої тези важливо зробити принципове застереження, що таке узагальнення не поширюється на значну частину відхідників у міста, які у своєму одязі, як і в цілому в характері слідування (або точніше неслідування) моді були набагато ближчими до населення сіл, а не міст). І в південноукраїнських містах по-справжньому дорогий та елегантний одяг носили перш за все представниці дворянства, члени родин вищих страт чиновництва, промислової буржуазії та купецтва, артистична богема. Сам той факт, що за модою в одязі стежили більше жінки, а не чоловіки, великою мірою відбивав не тільки характер жіночої психології, але і місце жінки в “чоловічому світі” другої половини XIX – початку XX ст. Разом із тим, зміни, яких зазнавало це місце в досліджуваній нами період (хоча ми не схильні так уже категорично говорити слідом за О.Л. Вільшанською про “докорінну зміну становища” жінки), обумовили певну еволюцію у частини городянок від слідування моді задля підтримки репутації, іміджу, демонстрації статків і суспільного становища

свого чоловіка до купівлі модного одягу як способу самореалізації жінки, яка отримала можливість самій заробляти на життя і здобувати вищу освіту.

На відміну від жіночого, одяг певної частини чоловіків диктувався вже не модою, а державними приписами, що чітко маркувало саме чоловіче домінування в публічній сфері. У період, що нас цікавить, побачили світ узаконення щодо одягу представників міського самоврядування [1433, с. 131-132; 1474, с. 170-174; 1477, с. 244], міської поліції [1440, с. 615; 1465, с. 194], жандармів [1485, с. 1032], чиновників портових управлінь [1477, с. 372], студентів [1466, с. 192; 1467, с. 189], гімназистів та інших учнів [1426, с. 922; 1448, с. 154] тощо. Оскільки ж абсолютна більшість тих, хто мав носити цю форму, була сконцентрована у містах, то і сам цей одяг великою мірою можна вважати однією зі специфічних ознак саме міської повсякденності.

Разом із тим, не залишилася поза міським впливом і сільська місцевість, хоча при цьому сам характер такого впливу певною мірою лише підкреслював ту грань, що у свідомості селянства розділяла село і місто: “міський” одяг селяни одягали, як правило, під час свят або ж відвідуючи місто, тим самим немовби підкреслюючи неординарність і урочистість обох подій. Як зазначалось у “Матеріалах для географії та статистики Росії, зібраних офіцерами Генерального штабу” по Катеринославській губернії, по буднях “простонароддя” сільської місцевості одягалося доволі неохайно, в кафтани з грубого сірого сукна власного виробництва, але у святкові дні, особливо в населених пунктах поблизу портових міст, чоловіки одягалися “по образу городян”, в кафтани з напівтонкого сукна [1268, с. 264-265].

Між іншим, наведена характеристика цікава й тим, що фіксує неоднорідність непромислових сільських поселень у плані повсякденності їхнього населення, звертає увагу на той чималий вплив, що мало місцезорозташування населеного пункту відносно міст. У цьому ж контексті симптоматичним можна вважати спостереження, зроблене наприкінці XIX ст. Я.П. Новицьким стосовно специфіки одягу мешканців села Маркусово (Павло-Кічкас) що розташовувалось у 10 – 12 верстах від Олександрівська (а на сьогодні входить до

складу міста Запоріжжя). Це ж спостереження чітко відбиває і специфіку такого важливого аспекту, як залежність повсякденності від вікової стратифікації населення. Як відзначив Новицький, “близькість міста, сусідство німців і навіть, якщо хочете, солдатська цивілізація” далися взнаки в одязі молоді цього села: у святкові дні серед молоді можна було зустріти “франта, чепуруху в міщанському наряді”, і тут же — хлопця, вдягненого в українську чумарку, і в той же час у вузькі німецькі штани та німецькі ж шлери, або ж хлопця в українських чоботях, але в німецькій бумазейній сорочці з рукавами іншого кольору чи в короткій німецькій куртці. Така ж строкатість спостерігалась і в святковому жіночому одязі молоді. Натомість “старики і старухи більш вціліли в цьому випадку”, зберігши традиційність костюмів [1889, с. 141].

Із модою пов’язаний (у тому числі — і в плані можливості демонстрації статусу за посередництвом одягу) інший вияв міської повсякденності — дозвілля, обсяг, структура і зміст якого є важливим показником культурних орієнтирів населення. Дозвілля зазвичай асоціюється зі сферою приватності, з елементами свободи і непідконтрольності [1810, с. 229], хоча при цьому і залежить від тих умов, що для нього створює інфраструктура того чи іншого населеного пункту (зокрема та, що розглянута нами в підрозділі 5.3). Тож специфіка дозвілля населення міст Півдня у порівнянні з дозвіллям мешканців сільської місцевості помітно корелюється зі специфікою мережі закладів культури, громадських об’єднань, але в той же час і ресторанів, кабаків, трактирів, пивниць, кав’ярень тощо, присутніх у відповідних населених пунктах.

Певною мірою це стосується і таких невід’ємних елементів каркаса міст півдня України, як сади, парки, променади, бульвари, які були традиційними місцями проведення дозвілля городянами, їхньої комунікації, де можна було прогулюватися, слухати оркестри, подивися запуск повітряних куль...

При цьому рівень користування різних страт міського населення об’єктами міської інфраструктури, пов’язаними із дозвіллям, суттєво різнився: попри певне згладжування станових відмінностей, останні відчутно давали себе знати і в цій сфері, так само як і відмінності в рівні освіти тощо.

Бали, прийоми, маскаради, відвідування клубів у цілому залишалися прерогативою привілейованих страт міського населення [1783, с. 474].

Про те ж, що поширеність різних форм проведення дозволя суттєво різнилась у різних містах регіону, деякі з яких відстали в цьому плані навіть від містечок, промовисто свідчать такі констатації, вміщені в публікаціях бериславських кореспондентів газети “Юг” 1903 р.: “Наша сусідка Каховка далеко випередила нас в усьому; там люди живуть якось веселіше, там є і клуб громадський; навіть маскарадні вечори кахівчани улаштовують... А у нас немає нічого, окрім одвічно понурих обивателів, провінційних злих кумушок, карт, горілки й горілки”; “плітки, карти і дурманна монополька — ... три кити нашого громадського життя” [1220, с. 14, 16].

Разом із тим, “міські” форми дозволя поступово проникали в сільську місцевість, головним чином — за посередництвом самих городян. У низці випадків це робилося з прагнення “окультурити” село. Достатньо згадати мемуари Д.З. Ляха про влаштування в Іванівці “балів” учителем М.В. Ширяєвим — сином багатого купця, який “пішов на село працювати по своїй ідеї”. На ці “бали” запрошувалися гості з самої Іванівки та її околиць, переважно — інтелігенція, земці, “більш-менш свідомі селяни”. Сутність же “балів” полягала в танцях, виконанні та прослуховуванні українських і російських хорових пісень, а також маршів, вальсів, “модних танців”, що виконувались оркестриком сліпих музик [1275, с. 105].

Утім, паралельно із цим міські впливи проникали у сільське повсякдення не лише через інтелігенцію, і сам характер цих впливів не завжди був “культурним”. При цьому простежується статево-вікова специфіка “відкритості” селян для таких впливів. У вже згаданому нами описі села Маркусово (Павло-Кічкас) Я.П. Новицький звертає увагу і на те, що близькість міста і солдатський вплив відбилися як на мові, так і на піснях сільської молоді: “рідна пісня хоча остаточно не забута, але стоїть чи не на останньому плані”; хлопці співають переважно солдатські пісні, “нестерпні для слуху, непристойні”, тоді як дівчата “менш схильні міняти “свої” на “нові”, а тому міські романси в

рідкому вжитку”, і жіночий пісенний репертуар суттєво багатше. Старики ж “зберегли свою чисту природну мову, свято почитають звичаї” [1889, с. 141].

При цьому традиційним компонентом як міського, так і сільського дозвілля залишалося споживання спиртних напоїв (можна погодитись із Н.Б. Лебіною, яка говорить про семантичний контекст пияцтва, що було невід’ємною частиною культурно-антропологічного процесу [1810, с. 21]). Саме з пияцтвом асоціювалось у сучасників проведення “простолюдинами” вільного часу незалежно від того, йдеться про губернський центр чи малолюдне село. Й.Н. Векслер так згадував дозвілля робітників Херсона: “Купувалась горілка, і так званий “культурний відпочинок” був забезпечений. Пили горілки багато. Євреї пили мало спиртних напоїв, і тільки вдома у свята, а робітнича маса, особливо люмпен-пролетаріат, навіть на вулиці... Нерідко п’яні приходили у стан крайнього алкогольного збудження і починали між собою битися. Бились жорстоко, грубо, дико, до крові” [1275, с. 516]. Херсонський губернатор у 1891 р. зазначав: “музика, становлячи в губернії необхідну належність трактирів, сприяє трактирникам збагачуватись за рахунок робітничого стану, який нерідко залишає під звуки вуличного оркестру весь свій денний заробіток” [654, арк. 19]. Доволі промовисті частівки і слова сучасників про пияцтво — “найпоширеніший спосіб втечі” шахтарів Донбасу — наводить Г. Куромія [1807, с. 52]. Про сільську ж місцевість Таврійської губернії єпископ Гермоген зазначав: “Самий головний порок — пияцтво. Шинок — це народний клуб, це — збірне розважальне місце, де російська людина шукає собі розваг і де він завжди знаходить належних приятелів і співбесідників. Особливо багато п’є молодь. П’є і в радості і в горі... Є села, хоча їх не багато, де пиячать і займаються розпустою і чоловіки і жінки... Нерозлучні супутники пияцтва — буйство, нахабство, бійка, лихослів’я і лайка, марнотратство, розпуста” [1627, с. 452-453].

Але якщо в місті така форма дозвілля з бійкою могла закінчитися, за спогадами того ж Векслера, втручанням поліції і запровадженням п’яних у “буцегарню” відсипатися [1275, с. 516], у більшості сіл така можливість була

суттєво обмежена з причини відсутності там як поліцейських, так і “буцегарень”.

Втім, проблема пияцтва була далеко не настільки однозначною, як про це може скластися враження при вивченні самих мемуарів і фольклору.

Симптоматично, що в неврожайній 1891 р. споживання алкоголю різко скоротилося, що фіксується скороченням акцизного збору лише по самій Одесі на 185 тис. крб. Це ж зумовило зменшення у порівнянні з 1890 р. кількості злочинів, пов’язаних із “буйством та непокорюю” більш ніж втричі, з 889 до 256 [1584, с. 198].

Неоднозначність проблеми пияцтва досить наочно відбилася в діяльності комітетів піклування про народну тверезість [1220, с. 35].

Показовими в плані сприйняття проблеми “народного пияцтва” і його співвідношення з відповідною формою дозвілля представниками привілейованих страт городян є розмірковування, зафіксовані в рукописі полемічної статті “Щоденник провінціала”, складеному херсонським повіреним із судових справ, гласним міської думи П.Я. Беляковим. Прокопій Якович пише, що він не проти поширеної ідеї відволікти “мужиків” від пияцтва відкриттям читалень, бібліотек, виставок, народних театрів, розширенням народних шкіл. Але це треба робити тільки для молоді. “Не нав’язуйте все це сорокарічному мужику... Залиште для нього кабак! Кабак для нього розвага, місце відпочинку і обміну думками, біржа, клуб! Знаходите, що кабак незручний, брудний і шкідливий — покращте його обстановку... Ви кажете, що мужик тягнеться до кабака, де п’є і пиячить. Чудово! А Ви, навіть з університетською освітою? Чи Ви не тягнетесь до свого, так би мовити, шляхетного кабака, що йменується клубом, щоб у карти грати, а потім пити і пиячити?... Свого то пияцтва ми не помічаємо, а про мужицьке кричимо”. Беляков зауважує: “Наше пияцтво не так помітне, воно дещо пристойне, хоча і не завжди, і прикрите різними установами. Воно тому й не так впадає в очі, що нас, шляхетних, куди менше ніж мужиків! Ну а пияцтво мужика відкрите, шумне, публічне і прямо в кабаку” [695].

Із дозвіллям городян було тісно пов'язане відзначення в містах чисельних офіційних урочистостей (тут ми не ведемо мову про відзначення церковних свят, хресні ходи тощо, які були ознакою як міської, так і сільської повсякденності; при цьому духовенство, релігійні споруди відігравали неабияку роль і в урочистостях з нагоди світських подій). Самі офіційні урочистості, випадаючи з буденності, в той же час були складовою повсякденності, служачи не тільки засобом відпочинку, спілкування і розваг, але й виконуючи функцію соціалізації городян, сприяли формуванню та укріпленню соціальної спільноти [1806, с. 115].

Важливими сторінками міського життя Південної України стали помпезні відзначення сторічних ювілеїв ряду міст регіону, створення яких офіційно пов'язувалось із “цивілізаторською місією” Катерини II на недавній території “Дикого поля”. Серйозною була підготовка до відзначення сторіччя Херсона [914], Катеринослава [1247; 1607, с. I-II; 1786], Миколаєва [461; 468]. Особливо пишними були святкування в Одесі [1563, с. 8-9; 1788; 1894; 1897; 1934; 1980]. Щоправда, помпезно святкувалися круглі дати далеко не всіма містами регіону. Зокрема не було пишним відзначення сторіччя Луганська, що відраховувалося від заснування у 1795 р. Луганського казенного заводу. З цього приводу у “Київській старовині” з'явилася лише коротка замітка, причому в ній Луганськ помилково називався містом Харківської губернії [1522].

Самі урочистості з нагоди ювілеїв міст сприяли не тільки закріпленню “вірнопідданських почуттів”, але й посиленню місцевого патріотизму, інтересу городян до минулого своїх населених пунктів.

Те саме можна сказати і про масштабне відзначення п'ятдесятиріччя оборони Севастополя.

Сплеску “вірнопідданських почуттів” сприяли й урочистості з нагоди відвідання південноукраїнських міст членами імператорської родини [446; 1374, с. 558, 560-561; 1526, с. 87; 1904, с. 48-50], відзначення коронацій, ювілеїв імператорів [79; 420; 421; 1904, с. 136-142], сторічного ювілею приєднання Криму до Російської імперії [143; 1627, с. 92-94, 501-510]...

Загальним місцем проведення більшості із зазначених заходів було поєднання урочистої і розважальної складових. Остання найчастіше полягала у святковій ілюмінації, феєрверках, влаштуванні “народних гулянь” тощо.

І ця складова “міського” життя проникала на село, хоча при цьому багато в чому залишалася для його мешканців неабиякою диковинкою. Одним із найяскравіших спогадів дитинства Д.З. Ляха були урочистості, що відбувались у його селі з нагоди коронації Миколи II: “Во “дива” було! Муштри, гуляння, пияцтва, галасу, ілюмінацій...” [1275, с. 105].

Низку особливостей мало відзначення в містах родинних свят та урочистих подій, що пов’язувалося зокрема як із традиційною міською специфікою, значно меншим представництвом у “міському просторі” великих родин, звичних для сільської місцевості, так і з перейняттям модерних рис святкової обрядовості.

При тому, що впродовж другої половини XIX – на початку XX ст. в містах спостерігалось поступове витіснення або ж трансформація деяких традиційних форм проведення дозвілля, цей процес був далеко не тотальним. У цьому контексті заслуговують на увагу зроблені на початку XX ст. описи народних ігор і парубоцьких громад міста Маяки [1899].

Що стосується такої складової повсякденності, як приватне життя, то воно значною мірою знаходилося у тісному взаємозв’язку із гендерною специфікою [1783, с. 431-432, 435-438], а також із специфікою “просунутості” того чи іншого населеного пункту шляхом модернізації, яка помітно впливала на характер інтимності і сексуальності, сім’ї та сімейних стосунків, народження і виховання дітей.

Сучасні дослідники все частіше розцінюють як одну із важливих складових повсякденності девіантну поведінку. Одним із її проявів є злочинність, зростання якої в другій половині XIX – на початку XX ст. було спільною характеристикою і західноєвропейських країн [2120], і США, і Російської імперії та її південноукраїнської складової. Цілком природно, що одну з причин такого зростання вбачають саме в урбанізаційних процесах, зростанні конче-

нтрації населення в умовах індустріалізації [2061; 2084; 2115; 2148; 2279]. При цьому зокрема стосовно країн Західної Європи ХІХ ст. доводиться, що криміногенний ефект міського життя був результатом не тільки “соціального тертя” в умовах скупченості населення, наявності в містах бідняцьких районів, але і того, що всі ці умови багато в чому забезпечували кращі можливості для уникнення викриття злочинів, чим нижні страти городян провокувалися до порушення закону та інших виявів антисоціальної поведінки. Потужним чинником зростання злочинності ХІХ ст. визнається міграція до міст: селяни, які потрапляли в нове соціальне оточення з незвичними для них правилами поведінки, легше втрачали “матриці” поведінки, закладені традиційною мораллю та інституціями, що діяли в їхньому селі. Тож мігранти легше сприймали і приклади девіантної поведінки. Крім того, зростання злочинності в містах провокувалося й іншими складовими модернізаційних процесів, які набагато далі просунулись у “міському просторі”, аніж на селі (у тому числі — і секуляризацію, зниженням ролі релігійних заборон і т.і.).

Вивчення південноукраїнських матеріалів дозволяє констатувати, що відзначені тенденції в цілому мали місце і в досліджуваному нами регіоні. Разом із тим, ми цілком свідомі того, що і динаміка, і структура злочинності в “міському просторі” Півдня залежали від складного комплексу чинників, який далеко не обмежується зазначеними вище. Зокрема помітно давалися взнаки ті з них, які зумовлювалися знаходженням регіону в правовому полі Російської імперії (між іншим, чисельність злочинів корелюється як зі змінами російського законодавства, так і з коливаннями ступеня консервативності урядової політики за правління того чи іншого імператора [1857, с. 84-87, 93-97]). Зіставлення статистичних даних щодо злочинності в губерніях [1268, с. 256-258; 1270, с. 624-635; 1287, с. 45; 1298, с. 34-37; 1299, с. 37-41; 1300, с. 34-38; 1311, с. 79-80; 1365, с. 155; 1366, с. 295-297; 1949], Одеському градоначальстві [1203, с. 72; 1271, с. 97-98, 188-196], Миколаївському градоначальстві [1288, с. 7; 1289, с. 18-19, 34-35; 1290, с. 24, 33; 1291, с. 24-25, 27, 39; 1296, с. 29-30, 64-75] із даними щодо зміни кількості мешканців дає підстави

стверджувати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. зростання чисельності злочинів у містах у цілому випереджало темпи збільшення їхнього населення, і в той же час злочинність у містах мала більше поширення, аніж у сільській місцевості регіону. Між іншим, заслуговує на увагу таке пояснення вищого рівня злочинності в містах, дане в “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Катеринославській губернії: оскільки городяни одружуються не так рано, як селяни, вони “дещо ухиляються від правил моральності”; крім того, в місті “видається більше нагод для зближення людей між собою, і більші можливості приховувати такого роду злочини, ніж у “деревнях” і селах” [1268, с. 258]. В оцінці ж ситуації зі злочинністю на селі наведемо певною мірою ідеалізований, але при цьому промовистий переказ В. Рубеля про те, що в 1875 – 1880 рр. “бросали весною серед степу хури з хлібом, сіряками, під непогоду. І нічого ніхто не брав” [1273, с. 132].

Вивчення судових справ дозволяє говорити про наявність цілої низки видів злочинів, які мали міську специфіку, зумовлену специфікою самого міста як такого. Йдеться зокрема про злочини в банківській сфері (згадаймо, що саме міста виступали місцем розміщення відповідних установ). У курортних містах у розпал сезону неабиякого поширення набували крадіжки і шахрайство. Як писав у 1904 р. “Кримський кур’єр”, осінній сезон — час найбільшого напливу приїжджих до Ялти — був разом із тим й “улюбленим гастрольним часом для різних аферистів, пройдисвітів, кокоток, шулерів і загалом публіки, що звикла не сіяти і не жати, а годуватися за чужий рахунок” [1843, с. 267-268]. Іншу сезонність мала злочинність у Миколаєві: як зазначав у 1871 р. Миколаївський військовий губернатор, кількість крадіжок тут зростала восени, коли до міста поверталися бідняки та безпритульні, які влітку заробляли на життя на полях [734, арк. 5-5 зв.]. У деяких містах склалися цілі кримінальні райони, найвідомішим з яких була Молдованка в Одесі [2150].

У плані девіації поведінки в Південній Україні простежувалась і така специфічна риса, характерна для “міського простору” США, Західної Європи і Російської імперії в цілому, як більший, у порівнянні з сільською місцевіс-

тю, відсоток психічно хворих [1369, с. 131; 1370, с. 169; 1371, с. 182] і самогубців [1783, с. 482]. Причому, як свідчить зіставлення статистичних даних по окремих містах і їх повітах, концентрація в містах психічно хворих не обумовлювалася виключно розташуванням там божевілень, в які доставлялися хворі із повітів [599]: йдеться саме про те, що міське життя провокувало виникнення психічних хвороб. Хоча і тут мається на увазі передусім життя великих міст, а не міських поселень, чий ритм життя був ближчим до сільської місцевості. Тож підтверджується теза А. Вебера про те, що “надмірна кількість” випадків божевілля і самогубств у містах слугує “немов би даниною, яке суспільство сплачує за прогрес” [1599, с. 435] (читай — модернізацію).

Можна погодитись із тими, хто пише, що багатоманіття реальних практик людської повсякденності “підриває” одноманітність та ясність панорамного традиційного уявлення про міста. Зокрема, протиставляючи абстрактній, “спланованій, такій, що читається, просторовості” іншу, яка включає антропологічне та поетичне освоєння міста, М. де Серто вважає “господарем повсякденності” безіменного перехожого, який не намагається її інтерпретувати чи перекладати на наукову мову. А тому повсякденність створюється “нечитаністю і невидимістю”. По суті, саме місто можна розглядати як переплетення просторових (і не тільки) практик його мешканців, а тому було б надто самовпевнено вважати, що ці практики можна всеосяжно осмислити і прочитати. Адже вони — не рутинний повтор автоматично відпрацьованих дій, а постійне пристосування до умов, що задаються змінюваним містом й інституціями, які “задають правила гри” в ньому. Тож де Серто називає такі практики, які протистоять монотонності несвободної повсякденності, “тактиками”, “мистецтвом слабких” [2000, с. 301-302; 2065, р. 34-37]. Під цим ракурсом, між іншим, можна розглядати і проблеми міської злочинності, насильства, конфронтації городян з усталеними суспільними структурами (у тому числі — і в контексті назрівання революційних подій 1905 – 1907 рр.).

Таким чином, ми схильні сприймати громади міст Півдня як динамічні системи, які задавали умови реального життя і моделі поведінки городянам,

але в той же час і самі змінювалися в процесі їх індивідуальних і колективних практик. Тож ще є справою майбутнього створення повноцінного багатоаспектного дослідження щодо “міського простору”, в якому був би вивчений механізм трансформації потенційних умов в актуальні мотиви людської діяльності, що передбачає звернення як до макроісторії, що виявляє вплив суспільства на поведінку діючих осіб і груп, так і до мікроісторії, яка дозволяє дослідити спосіб включення індивідуальної діяльності в колективну, чим на рівні конкретної історичної практики фіксується індивідуальне в соціальному і соціального в індивідуальному [1937, с. 254]. При цьому вивчення “історії подробиць життя” не має затулити бачення тенденцій, що мали місце в розвитку “міського простору”.

Наведений вище розгляд повсякденності міст дає підстави стверджувати, що попри суттєві відмінності в її конкретних проявах у різних складових “міського простору” і різних страт городян, міська повсякденність фактично в кожному аспекті мала більшу чи меншу специфіку в порівнянні із сільською. При цьому південноукраїнські матеріали не підтверджують існування чіткого “водорозділу”, бар’єру між селом і містом як таким: і нижні страти городян, і значна кількість переважно невеликих міст регіону виступали носіями “квазіурбаністичної” або ж “квазіміської” повсякденності, в якій відбилися реалії неповної адаптації традиційної селянської культури до умов урбанізації. І хоча ця “неповність” мала місце і на кінець досліджуваного нами періоду, вона зазнала помітних трансформацій упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., так само як зазнала модернізаційних змін і в цілому як міська, так і (щоправда, значно меншою мірою) сільська повсякденність регіону.

Загалом же вивчення специфіки міського населення Південної України 1861 – 1904 рр. дозволяє побачити ті тенденції, що мали місце як у змінах чисельності та складу городян, так і в трансформаціях їхньої ментальності та повсякденності. Урбанізаційний розвиток Півдня конкретизувався приростом чисельності міського населення, який суттєво випереджав темпи проросту

загального населення трьох губерній регіону; при цьому відбувалася відчутна диференціація міст за темпами демографічного зростання, що лише певною мірою корелюється з диференціацією міст за офіційним статусом та їхніми економічними функціями. При тому, що двома головними чинниками зростання міського населення були природний приріст та міграція, саме остання передусім й обумовлювала відставання чи, навпаки, випередження конкретним містом середньогубернських темпів зміни чисельності городян.

Важливим виявом гетерогенності південноукраїнського “міського простору” була його поліетнічність. Специфіка урбанізаційних процесів Півдня полягала в ще більшому, ніж у цілому по українських губерніях, розриві між представництвом українців у містах і селах. Це було й виявом, і разом із тим підґрунтям для сприйняття селянством, більшість якого становили саме українці, міст як “чужих”, багато в чому ворожих їм штучних утворень.

Різноплановими були специфіка та взаємозалежність ментальностей і повсякденності міського й сільського населення Півдня, їхні трансформації в модернізаційних умовах. Мали місце зміни систем цінностей як селянства, так і городян, хоча темпи таких змін у містах були значно швидшими, аніж на селі.

При аналізі рис міської повсякденності варто зважати на те, що місто аж ніяк не виступало лише пасивним “фоном”, але і задавало ті умови, що формували повсякденність; говорячи про формування містом “матриці” повсякденності, такий вплив не треба абсолютизувати й розглядати однобоко; потрібно брати до уваги неоднорідність самих міст; повсякденність, попри її певну стабільність, не залишалася незмінною в умовах модернізації, а тому важливо простежити тенденції в цих змінах, а також “географічне поширення” території Південної України новацій у сфері повсякденності; реальна “карта міських повсякденностей” була набагато строкатішою і різноплановішою, аніж “виписана” науковцями.

ВИСНОВКИ

Головним результатом дисертаційного дослідження стали реконструкція урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні 1861 – 1904 рр., з'ясування специфіки трансформації міської мережі, еволюції системи управління міськими поселеннями, вивчення місця “міського простору” в господарському та соціокультурному розвитку регіону, визначення особливостей міського населення Півдня.

Аналіз наявного на сьогодні історіографічного доробку дав можливість не тільки виявити лакуни та фактографічні помилки, констатувати мозаїчність вивченості південноукраїнської “міської історії” і відсутність узагальнюючого дослідження з історії Південної України, в якому в центр розгляду ставиться саме урбанізація як процес, але й звернути увагу на напрацювання з пов'язаних із урбанізацією проблем, що стосуються інших регіонів України, Російської імперії в цілому та її неукраїнських складових, простежити основні тенденції у світовій історичній урбаністиці, що дало змогу використати досвід попередників, критично застосувавши його до південноукраїнських реалій другої половини XIX – початку XX ст.

Репрезентативною джерельною базою дослідження слугують, у комплексі з корпусами опублікованих писемних джерел і фотодокументів, усноісторичних свідчень, речових, етнографічних і лінгвістичних джерел, — неопубліковані документи, виявлені у фондах державних архівів Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Луганської областей, міста Севастополя, Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, Центрального музею Тавриди, Одеського історико-краєзнавчого музею, Донецького, Запорізького, Кіровоградського, Луганського, Миколаївського, Херсонського обласних краєзнавчих музеїв, Мелітопольського, Бердянського краєзнавчих музеїв, відділу рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ,

Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Російського державного історичного архіву, Державного архіву Російської Федерації, Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки і Відділу рукописів Російської національної бібліотеки. Завдання дослідження зумовили опрацювання низки архівних і музейних фондів методом суцільної евристики, так само як цим методом було опрацьовано і матеріали Повного зібрання законів Російської імперії. Були сформовані тематичні комплекси джерел, ряд з яких опублікований окремими археографічними виданнями.

Усвідомлення специфіки урбанізаційної проблематики зумовило необхідність при формуванні методологічного інструментарію дослідження особливу увагу приділити міждисциплінарним підходам, апробувати на матеріалах Південної України урбаністичні концепції та підходи, випрацьовані не лише істориками, але й соціологами, географами, архітекторами та фахівцями з інших дисциплін.

Аналіз і зіставлення чисельних підходів до дефініції міста, типологій, які застосовуються по відношенню до міських поселень Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., дали підстави взяти за основу офіційно-адміністративний статус конкретних населених пунктів регіону, при чіткому усвідомленні того факту, що офіційна імперська типологія населених пунктів, їхній поділ на “міські” та “неміські” були аж ніяк не ідеальними і не достатньо враховували чисельність населення, економічний стан та інші кондиції. Таке усвідомлення спонукає до широкого звернення, поряд із типологією за офіційним статусом, до цілої низки інших типологій, в основу яких покладено саме людність, рівень економічного розвитку, господарську спеціалізацію, географічне розташування та інші ознаки.

Реконструкція мережі міських поселень Півдня станом на окремі роки, із доповненням цієї дискретної картини виявленими фактами зміни офіційного статусу окремих населених пунктів, дає підстави стверджувати, що впродовж 1861 – 1904 рр. чисельність офіційних міст у регіоні зросла з 39 до 44, поса-

дів — з 4 до 9. Стан джерельної бази та неузгодженість у підходах різних інституцій до визнання за населеним пунктом статусу містечка не дають можливості встановити точну кількість міських поселень відповідного типу. Разом із тим, маємо всі підстави говорити про тенденцію скорочення мережі містечок у кожній із південноукраїнських губерній.

Збереження впродовж другої половини XIX – початку XX ст. основного каркасу мережі офіційних міст регіону великою мірою було пов'язане з продовженням домінування адміністративної функції як основної, яка покладалася державою на відповідний тип міських поселень. Оскільки ж при певних змінах, яких зазнавала існуюча на 1861 р. мережа адміністративно-територіальних складових Півдня, адміністративними центрами нововлаштованих або трансформованих одиниць залишалися вже існуючі офіційні міста, які й раніше виконували функції місць розміщення місцевих органів державної влади, певне зменшення серед міст регіону відсотку адміністративних центрів губерній, повітів, градоначальств, військових губернаторств, округів чітко корелюється з відсотком зростання загальної чисельності міст Півдня. Єдиним населеним пунктом регіону, який, отримавши статус міста після 1861 р., став адміністративним (повітовим) центром, був Луганськ. Простеження специфіки і динаміки “присутності” держави в житті конкретних населених пунктів в особі розміщених у них адміністративних структур дозволяє уточнити деталі еволюції системи управління певними територіями і безпосередньо міськими поселеннями та констатувати збереження крайньої обмеженості кола управлінських структур у посадах і містечках.

Формуючись і трансформуючись у загальноімперському, великою мірою уніфікованому контексті система органів міського самоврядування Півдня все ж мала певну специфіку в плані хронології запроваджуваних змін і регламентації формування та діяльності органів громадського управління, що зумовлювалося зокрема особливим статусом Одеси. Реалії запровадження нововведень, передбачених Міськими положеннями 1870 і 1892 рр., продемонстрували різні стратегії міських громад і міських верхівок, зумовлені

специфікою ситуації в кожному міському поселенні. Виявом взаємозв'язку міської і сільської місцевості стало розміщення в містах органів земського самоврядування, налагодження з якими взаємин структур міського громадського управління стало важливою сторінкою урбанізаційних процесів у регіоні.

Неоднорідність складових південноукраїнського “міського простору” (в розумінні під останнім як у цілому міській мережі, так і території окремих міських поселень), контраверсійність розгортання в регіоні модернізаційних процесів повною мірою далися взнаки в господарському розвитку міських поселень, у характері змін їхнього місця в економічному житті Півдня. Прослеження змін, яких зазнавали межі “міського простору”, його планування та забудова, благоустрій міських поселень, зіставлення їх із відповідними аспектами господарського освоєння “сільського простору” виявило вельми різні темпи модернізаційних трансформацій не лише в селах у порівнянні з містами, але й у міських поселеннях різних типів і складових тих самих населених пунктів (в останньому випадку йдеться передусім про контраст між центральними частинами міст і передмістями).

Дослідження змін в економічних функціях міських поселень Півдня, провідних тенденцій у розвитку промисловості, транспорту, торгівлі, фінансової сфери, сільського господарства дозволяє конкретизувати специфіку модернізаційних процесів в економіці “міського простору” Півдня у порівнянні з сільською місцевістю Південної України і міськими поселеннями інших регіонів.

У процесі переходу від станової до класової стратифікації суспільства, який у багатьох аспектах так і залишився незавершеним, представництво окремих страт у населенні “міського простору” Південної України зазнало змін: у ході військової реформи був ліквідований військовий стан; серед городян кожної губернії регіону найбільше зріс відсоток селянства, меншою мірою — дворянства та іноземних підданих, і разом із тим зменшилося представництво духовенства. Натомість у представництві серед городян купців і міщан пів-

денноукраїнські губернії продемонстрували не настільки однозначні тенденції. При цьому чітко простежуються відмінності в стратифікації мешканців міських поселень різних типів і сільського населення регіону фактично по кожній становій групі, що стало виявом урбанізаційних процесів, і в той же час важливим чинником, який впливав на темпи розгортання урбанізації в окремих складових “міського простору” та за його межами.

Міста відігравали домінуючу роль у суспільному житті Південної України: саме вони є важливим ключем до розуміння формування передумов соціальних конфліктів; саме тут значно більшою мірою, аніж на селі, формувалася і зазнавав поширення суспільний рух; тут були сконцентровані різноманітні громадські організації, що діяли в регіоні. Разом із тим, сегменти “міського простору” Півдня суттєво різнилися рівнем соціальної активності, і низка з них у цьому плані мало відрізнялася від сільської місцевості, що демонструвало нетотальність поширення та вкорінення модернізації (певною мірою зумовлену самою неоднорідністю міст, наявністю міських поселень інших типів), невписування багатоманітності реальних населених пунктів в “ідеальну” дихотомію “село – місто”.

Простежені розширення мережі бібліотек, читалень, музеїв, театрів, інших закладів культури, розвиток видання і розповсюдження газет та журналів, поліграфічної справи, художньої літератури, музики, образотворчого мистецтва, науки дають підстави поставити під сумнів тезу про відсутність культурного розколу по лінії місто – село, але в той же час дозволяють виявити цілу низку “точок перетинання” села та міста в культурній сфері.

Розгортання модернізаційних процесів супроводжувалося трансформаціями освітньої сфери і системи охорони здоров’я. Тоді як розширення мережі середніх та вищих навчальних закладів у регіоні відбувалося майже виключно в межах офіційних міст, мережа закладів початкової освіти ширилась і в сільській місцевості. При цьому вчителі, які йшли з міст до села, великою мірою виступали провідниками модернізації. Розширення закладів охорони здоров’я впродовж другої половини XIX – початку XX ст. на селі мало знач-

но разючіші масштаби, аніж у містах, хоча і станом на кінець періоду, що нас цікавить, городяни залишалися забезпеченими цими закладами краще, аніж мешканці сільської місцевості. Як в освітній сфері, так й у сфері охорони здоров'я міста та села мали цілу низку каналів взаємодії. При цьому мешканці села далеко не одразу сприйняли “міські нововведення” в обох сферах.

Простеження динаміки зміни чисельності городян по окремих містах регіону і в цілому по кожній південноукраїнській губернії дає підстави констатувати загальну чітку тенденцію концентрації населення в містах по всіх трьох губерніях Півдня і в той же час важливі відмінності в темпах зростання населення по різних населених пунктах. При цьому найвищі показники зростання відсотку городян демонструвала Катеринославська губернія, найнижчі — Таврійська. Разом із тим, масштаби міграції до сільської місцевості Півдня великою мірою зумовили те, що, попри високі темпи зростання чисельності городян упродовж другої половини XIX ст., у порівнянні з 1850-ми рр. станом на 1897 р. всі три південноукраїнські губернії за показником відсотку городян відчутно опустилися в списку губерній Російської імперії. За показником зростання абсолютної чисельності населення містечок з 1860-х рр. до 1897 р. кожна з трьох губерній Півдня перевищувала середньоукраїнський показник, хоча при цьому відсоток містечкового населення в південноукраїнських губерніях залишався незначним у порівнянні з іншими українськими губерніями. Більш ніж у 3,5 рази зросло населення посадів Півдня. Утім, тоді як у випадку з містами і містечками головними джерелами зростання були міграція й природний приріст, посадське населення збільшилося головним чином за рахунок надання статусу посадів шістьом колишнім пригородам Миколаєва.

Важливим чинником, що впливав на характер урбанізаційних процесів, був поліетнічний склад населення, який виявлявся одним із проявів гетерогенності “міського простору”. Саме етнічним чинником певною мірою пояснюється наявність тієї “прірви” між містом і селом, що існувала у свідомості сільського населення. Адже тоді як в останньому чисельно домінували украї-

нці, серед городян Катеринославської губернії вони були на другій позиції, Херсонської — на третій, а Таврійської — аж на четвертій. Причому частка українців у міському населенні Південної України була майже вдвічі меншою, ніж по міському населенню підросійської України в цілому: у 1897 р. 17,53 % і 30,35 % відповідно. Етнічний склад мешканців міських поселень великою мірою корелюється з їх конфесійним складом, хоча така кореляція і не є такою чіткою, як її подає видання “Міста Росії в 1904 році”.

Реалії Півдня певною мірою зумовили характер специфіки ментальності як міського, так і сільського населення регіону. Тут мало місце не лише масове поповнення населення за рахунок представників різних спільнот, чий ментальності аж ніяк не були ідентичними, але й існування територіальних спільнот, які самі сформувалися відносно недавно. Тож спостерігався складний процес поєднання рис ментальностей, які були притаманні тим спільнотам, з яких вийшли переселенці, із ментальностями, що формувалися безпосередньо в умовах Півдня. І це на тлі і в руслі тієї “боротьби ментальностей”, що відбувалася в імперії в цілому в контексті модернізації. Сільські переселенці спричинили певне “оселянення” ментальності городян, а останні, у свою чергу, перш за все через відхідників, вплинули на зрушення в традиційній ментальності сільських мешканців. При цьому, попри наявність доволі чисельних контактів між ними, село і місто у свідомості населення багато в чому залишалися двома “паралельними світами”.

З тенденціями в ментальних зрушеннях тісно взаємопов’язана специфіка змін міської повсякденності регіону в цілому, повсякденності окремих страт городян і сегментів “міського простору” Півдня. Навіть беручи до уваги гетерогенність міського населення, страти якого вельми різнилися між собою в плані повсякденності, та досить відчутні відмінності у повсякденності міських поселень різних типів, маємо підстави говорити про наявність спільних рис міської повсякденності регіону, що відрізняли її від повсякденності сільської.

За підсумками проведеного дослідження можна сформулювати наступні практичні рекомендації:

— Координація зусиль із вивчення міст України та їхньої історії шляхом створення української асоціації, яка б об'єднала навколо себе фахівців, що займаються проблемами урбаністики (на кшталт подібних інституцій, що діють у США, Канаді та Західній Європі). Серед напрямків роботи цієї асоціації — створення веб-сайту, навколо якого б гуртувались, через який спілкувались, звідки б одержували інформацію і базу даних якого поповнювали б фахівці з різних дисциплін, які займаються проблемами урбаністики; формування депозитарію джерел з “міської історії”; проведення конференцій, семінарів, круглих столів, презентацій; налагодження взаємодії із закордонними асоціаціями, що діють у царині історичної урбаністики.

— Врахування органами місцевого самоврядування та виконавчої влади на місцях необхідності охорони архітектурного спадку, збереження історичної забудови і планування історичних частин міст, підтримання, реставрації та реконструкції не лише окремих унікальних споруд і комплексів будівель, але й об'єктів рядової забудови XIX – початку XX ст. Одним з дієвих механізмів такого захисту є прийняття кожним містом генерального плану розвитку.

— Переїняття досвіду залучення фахівців з історичної урбаністики до консультування органів міського самоврядування, створення при цих органах дорадчих інституцій на кшталт сформованої в 2007 р. при виконавчому комітеті Бердянської міської ради Координаційної ради з питань охорони історико-культурної спадщини, краєзнавства, взаємодії музеїв, істориків-науковців, краєзнавців, навчальних закладів міста.

Перспективу подальшого вивчення проблематики вбачаємо, з одного боку, у тому, що ряд аспектів дисертаційної роботи може стати предметом спеціальних наукових досліджень. Зокрема, у контексті аналізу ментальності міського населення чекає на всебічне вивчення комплекс етичних, релігійних, політичних, ідеологічних та інших стереотипів, що впливали на “спосо-

би сприйняття світу”; у рамках дослідження як ментальності, так і міської повсякденності потребують глибокого аналізу механізми трансформації потенційних умов в актуальні мотиви діяльності городян тощо.

З іншого ж боку, перспектива полягає у застосуванні підходів, апробованих на південноукраїнських матеріалах, при вивченні урбанізації на територіях інших регіонів країни, у відході від зосередженості на вивченні виключно окремих складових “міської історії” регіонів, і, нарешті, у створенні узагальнюючого комплексного міждисциплінарного дослідження з історії урбанізаційних процесів в Україні, коли розвиток складових “міського простору” держави розглядатиметься з перспективи глобального процесу урбанізації.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

КОНСТАНТИНОВА Вікторія Миколаївна

УДК: 94(477)“18-19”:314(043)

**УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)
ДОДАТКИ**

07.00.01 — історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Бойко Анатолій Васильович,
доктор історичних наук,
професор

Запоріжжя — 2010

Додаток А.

**Взаємозв'язок між офіційним статусом і чисельністю мешканців
населених пунктів Південної України (за типологіями І.К. Вологодцева і
П.Г. Риндзюньського)**

Офіційний статус населеного пункту	Загальна чисельність мешканців					
	більше 100 тис.	від 50 до 100 тис.	від 20 до 50 тис.	від 10 до 20 тис.	від 5 до 10 тис.	менше 5 тис.
Катеринославська губернія						
місто	1	-	1	5	1	1
містечко	-	-	1	1	1	9
посад	-	-	-	-	-	1
село, "деревня"	-	-	-	4	57	546
слобода	-	-	-	-	-	1
залізнична станція	-	-	-	-	-	8
рудник	-	-	-	-	1	11
селище	-	-	1	-	2	29
хутір, хутори	-	-	-	-	2	28
колонія	-	-	-	-	-	14
завод	-	-	-	-	-	7
урочище	-	-	-	-	-	1
Таврійська губернія						
місто	-	1	4	5	3	4
містечко	-	-	-	1	2	-
посад	-	-	-	-	-	-
село, "деревня"	-	-	-	10	22	361
слобода	-	-	-	-	-	-
залізнична станція	-	-	-	-	-	-
рудник	-	-	-	-	-	-
селище	-	-	-	-	-	11
хутір, хутори	-	-	-	-	-	15
колонія	-	-	-	-	-	1
пригород	-	-	-	-	-	5
влад. садиба	-	-	-	-	-	2
маєток	-	-	-	-	-	1
урочище	-	-	-	-	-	1
Херсонська губернія						
місто	1	3	1	8	5	1
містечко	-	-	-	5	11	34
посад	-	-	-	1	4	3

село, “деревня”	-	-	-	2	35	556
слобода	-	-	-	-	-	-
залізнична станція	-	-	-	-	-	3
рудник	-	-	-	-	-	-
селище	-	-	-	-	-	61
хутір, хутори	-	-	-	-	-	9
колонія	-	-	-	-	-	24
передмістя	-	-	-	-	-	1

Офіційний статус населеного пункту	Загальна чисельність мешканців					
	більше 100 тис.	від 50 до 100 тис.	від 20 до 50 тис.	від 25 до 50 тис.	від 11 до 25 тис.	менше 11 тис.
Катеринославська губернія						
місто	1	-	1	1	5	2
містечко	-	-	1	-	2	10
посад	-	-	-	-	-	1
село, “деревня”	-	-	-	-	-	607
слобода	-	-	-	-	-	1
залізнична станція	-	-	-	-	-	8
рудник	-	-	-	-	-	12
селище	-	-	1	-	1	31
хутір, хутори	-	-	-	-	-	30
колонія	-	-	-	-	-	14
завод	-	-	-	-	-	7
урочище	-	-	-	-	-	1
Таврійська губернія						
місто	-	1	4	3	6	7
містечко	-	-	-	-	-	3
посад	-	-	-	-	-	-
село, “деревня”	-	-	-	-	7	386
слобода	-	-	-	-	-	-
залізнична станція	-	-	-	-	-	-
рудник	-	-	-	-	-	-
селище	-	-	-	-	-	11
хутір, хутори	-	-	-	-	-	15
колонія	-	-	-	-	-	1
пригород	-	-	-	-	-	5
влад. садиба	-	-	-	-	-	2
маєток	-	-	-	-	-	1
урочище	-	-	-	-	-	1

Херсонська губернія						
місто	1	3	1	1	7	7
містечко	-	-	-	-	2	48
посад	-	-	-	-	1	7
село, “деревня”	-	-	-	-	2	591
слобода	-	-	-	-	-	-
залізнична станція	-	-	-	-	-	3
рудник	-	-	-	-	-	-
селище	-	-	-	-	-	61
хутір, хутори	-	-	-	-	-	9
колонія	-	-	-	-	-	24
передмістя	-	-	-	-	-	1

Укладено на підставі: Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб.: Тип. Общественная польза, 1905. — С. 58-64, 216-219, 254-260.

Додаток Б.

Міські поселення Південної України

Додаток Б. 1. Міські поселення Катеринославської губернії (із зазначенням чисельності населення)

	Назва населеного пункту	1 ¹	2 ²	3 ³	4 ⁴	5 ⁵	6 ⁶	7 ⁷	8 ⁸	9 ⁹	10 ¹⁰
1.	Катеринослав, г.м. ¹¹	12752	16929	+ ¹²	18881	19908	+	21640	112839	156611	+
2.	Бахмут п.м. ¹³	12409	9514		10398	9895	+	18249	19316	33520	+
3.	Верхньодніпровськ п.м.	3161	2274	+	3223	2683	+	4221	6701	10800	+
4.	Луганськ, завод, п.м.	+ ¹⁴	8704 ¹⁵				+ ¹⁶	10297 ¹⁷	20404 ¹⁸	34222 ¹⁹	+
5.	Маріуполь, м., п.м.	5289	5258		5961	5730	+	9265	31116	32173	+
6.	Новомосковськ, п.м.	10138	10317		10255	10002	+	10668	12883	21605	+
7.	Олександрівськ, п.м.	3855	3108	+	3729	4230		5413	18849	28918	+
8.	Павлоград, п.м.	8764	7934		9625	7375	+	11532	15775	20628	+
9.	Слов'яносербськ, п.м., б.м. ²⁰	2981	3228		3312	2963	+	3246	3122 ²¹	3901	+
10.	Алферове, мст. ²² , с. ²³	+ мст.	1109 мст.	1109 мст.					737 с.		+ мст.
11.	Андріївка (Іваненково), Олександрівського		1132	549, с.					2061, с.		+ слоб.

¹ Городские поселения в Российской империи. — Т. 2. — СПб.: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1861. — С. 127-196. Подано станом на 1858 р.

² Список населенных мест по сведениям 1859 года. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / Ред. И. Вильсон. — СПб., 1863. — XX+IX+152 с.

³ Павлович В. Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Екатеринославской губернии / В. Павлович. — СПб.: В Военной типографии, 1863. — С. 115-180. Зазначено, що відсутні відомості про населені пункти Новомосковського, Слов'яносербського і Бахмутського повітів.

⁴ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 1. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-46.

⁵ Список городов и других замечательных мест Российской империи Календарь на 1867 год / Изд. Н.Г. Овсянникова. — СПб.: Печатня В. Головина, 1866. — С. 72-89. Складено за даними не пізніше 21 лютого 1865 р., оскільки Єлисаветград значиться як безповітове місто. З південноукраїнських неміських поселень до списку увійшла лише Лівадія, статус якої зазначений як “село”.

⁶ Таблица географического положения некоторых городов и мест Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 59-60. В графі зазначено: “міста і містечка”.

⁷ Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.

⁸ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб.: Тип. Общественная польза, 1905. — С. 58-64.

⁹ Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н.А. Тройниченко. — СПб.: ЦСК МВД, 1906. — С. 164.

¹⁰ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. — Т. 14. Новороссия и Крым. — СПб.: Изд. А.Ф. Дебриена, 1910. — С. 522-872. Дані про чисельність населення якщо і подаються, то за переписом 1897 р.

¹¹ г.м. — тут і далі — губерньське місто.

¹² Тут і далі означає, що чисельність мешканців не зазначена.

¹³ п.м. — тут і далі — повітове місто.

¹⁴ Позначений як містечко.

¹⁵ У Кам'яному Броді — 2254, на Луганському заводі — 6450.

¹⁶ Позначений як станиця.

¹⁷ Позначений як завод.

¹⁸ Помилково зазначений як безповітове місто.

¹⁹ Повітове місто.

²⁰ б.м. — тут і далі — безповітове місто.

²¹ Помилково зазначений як повітове місто.

²² мст. — тут і далі — містечко.

²³ с. — тут і далі — село.

	повіту, с., слоб. ¹									
12.	Андріївка (Клевцівка), мст., с.		764 мст.	368 мст.					1235 с.	+ с.
13.	Аннівка, мст.	+	1311	1311					2472	+
14.	Веселогорськ (Всевологорськ), мст., с.	+ мст.	817 с.						1051 мст.	+ мст.
15.	Григорівка (Новогригорівка, Кінська), мст., с.	+ мст.	929 с.						1680 с.	+ мст.
16.	Дмитрівка, мст.								2474 мст.	+ с.
17.	Іванівка, мст.	+	3284						4619	+
18.	Ігрень (Огрень), мст.	+	776						1915	+
19.	Коговка, мст.	+	2436						3381	+
20.	Нікополь, мст.	+	6780	4395	7595	6946	+	9906	17097	22107 ²
21.	Одинково-Кулікова, мст.	+	305						633	+
22.	Петрівка (Петроковка), мст.	+	10839						21071	27204
23.	Петропавлівка, мст.	+	4686	4686					9009	+
24.	Хорошево (Миколаївка), мст.	+	573						578	+
25.	Юзівка								28076 ³	40039 ⁴
26.	Юр'ївка, мст.	+	532	532					1714	+
27.	Нікольськ (Нікольське), ст-ця ⁵ , с.	+ ст-ця	2977	2877 ст-ця					2434 с.	+ с.
28.	Новоспасівка, ст-ця, с.		3182 ст-ця	3137 ст-ця					8691 с.	11552 с.
29.	Петровський пос. ⁶ , ст-ця, с.	1900 пос.	1900	1713 ст-ця					2639 с.	+ с.
30.	Покровська, ст-ця, с.		1484	1469 ст-ця					1103 с.	+ с.
31.	Стародубівська (Стародубівка), ст-ця, с.		934	949 ст-ця					905 с.	+ с.

¹ слоб. — тут і далі — слобода.

² Зазначений і як містечко, і як безповітове місто.

³ Значиться як завод із селищем.

⁴ Примітка: “Із заводами Новоросійського товариства”. Значиться як посад.

⁵ ст-ця — тут і далі — станиця.

⁶ пос. — тут і далі — посад.

Додаток Б. 2. Міські поселення Таврійської губернії (із зазначенням
чисельності населення)

	Назва населеного пункту	1 ¹	2 ²	3 ³	4 ⁴	5 ⁵	6 ⁶	7 ⁷	8 ⁸	9 ⁹	10 ¹⁰
1.	Сімферополь, г.м.	25887	18295	17061	17061	+	17417	+	49078	62110	+
2.	Бердянськ, п.м.	10120	9531	12101	12101	+	12561	+	26496	29457	+
3.	Євпаторія, п.м.	6433	7081	6813	6867	+	8405	+	17913	20263	+
4.	Мелітополь, п.м.	4479	5282	5865	5865	+	4860	+	15489	17271	+
5.	Олешки, п.м.	5898	8403	6929	6929	+	8347	+	8999	10701	+
6.	Перекоп, п.м.	7049	3397	1823	3962	+	814	+	5279	5318	+
7.	Феодосія, п.м.	7715	8449	9497	8741	+	8514	+	24096	30573	+
8.	Ялта, п.м.	757	364	1112	1110	+	1391	+	13155	22630	+
9.	Алушта, мст., с., б.м.	816 мст.		763 мст.		+	+ мст.	+ ¹¹	2182 с.	2182 ¹² б.м.	м.
10.	Балаклава, б.м.	761	761	994	564	+	634 ¹³	+	1215	2240	+
11.	Бахчисарай, б.м.	12304	10732	11024	11136	+	10512	+	12959	12038	+
12.	Генічеськ, мст., б.м.	1227 мст.		946 мст.				+	8061 мст.		+ ¹⁴
13.	Єнікале, м. ¹⁵	12787 ¹⁶		644	21414 ¹⁷	+		+ мст.	1438	49708 ¹⁸	+ з. м. ¹⁹
14.	Карасубазар, б.м.	15034	14030	15506	15506	+	11876	+	12968	14580	+
15.	Керч, м.	12787 ²⁰	19360	12051	21414 ²¹	+	22523	+	33347	49708 ²²	+ б.м.
16.	Ногайськ, б.м.	2713	3248	2657	2657	+	3085	+	3963	4815	+
17.	Оріхів, б.м.	4731	4191	4388	4382	+	5838	+	5996	6588	+
18.	Севастополь, м	10296	8218	5747	8218	+	13344	+	53595	67752	+

¹ Городские поселения в Российской империи. — Т. 4. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1864. — С. 634-805. Станом на 1858 р.

² Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-47.

³ Список населенных мест по сведениям 1864 года. ХLI. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — LVII+138 с.

⁴ Список городов и других замечательных мест Российской империи Календарь на 1867 год / Изд. Н.Г. Овсянникова. — СПб.: Печатня В. Головина, 1866. — С. 72-89.

⁵ Таблица географического положения некоторых городов и мест Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 59-60. В графі зазначено: “міста і містечка”.

⁶ Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.

⁷ Гермоген, епископ. Таврическая епархия / Гермоген. — Псков: Тип. Губернского правления, 1887. — С. 182-403. Подано станом на 1884 р. Наведені дані про кількість лише православних парафіян.

⁸ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб.: Тип. Общественная польза, 1905. — С. 216-219.

⁹ Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб.: ЦСК МВД, 1906. — С. 163.

¹⁰ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. — Т. 14. Новороссия и Крым. — СПб.: Изд. А.Ф. Дебриена, 1910. — С. 522-872. Дані про чисельність населення якщо і подаються, то за переписом 1897 р.

¹¹ Позначено як “татарське селище”.

¹² Зазначено, що дані подано за переписом 1897 р.

¹³ Позначений як “повітове (!) заштатне місто”.

¹⁴ Значиться як містечко (с. 671), хоча в 1903 р. одержав статус міста.

¹⁵ м. — тут і далі — місто.

¹⁶ Дані в цілому про Керч-Єнікальське градоначальство.

¹⁷ Дані про сумарну кількість населення Керчі та Єнікале.

¹⁸ Подано загальну кількість населення Керчі і Єнікале, стосовно статусу обох населених пунктів зазначено: “градоначальство”.

¹⁹ з.м. — тут і далі — заштатне місто.

²⁰ Дані в цілому про Керч-Єнікальське градоначальство.

²¹ Дані про сумарну кількість населення Керчі та Єнікале.

²² Подано загальну кількість населення Керчі і Єнікале, стосовно статусу обох населених пунктів зазначено: “градоначальство”.

										(градонач.)	
19.	Старий Крим, б.м.	1011	1019	1291	1085	+	1157	+	3330	4897	+
20.	Ак-Мечеть (Шейхляр), мст., с.	543 мст.		591 мст.				+мст.	575 с.		+ мст.
21.	Благовіщенка (Іваненково), мст., с.	1000 мст.		1029 мст.					2213 с.		+ мст.
22.	Василівка, мст., с.	1529 мст.		1941 мст.					3194 с.		+ мст.
23.	Великий Токмак, мст.	3000		7970				+	19326	21475	+
24.	Каховка, мст.	1079		950				+	7499		+
25.	Новобаяут, мст.	500		92				+ ¹			
26.	Судак, мст., с.	371 мст.		914 мст.		+	385 мст.	мст.	914 с.		+ мст.
27.	Чуфут-Кале (Жидівський городок), мст., передмістя Бахчисараю	500 мст.		28 передм.							+ ²
28.	Армянськ (Вірменський Базар), з. м., пригород			2139 з.м.		+	2400 з.м.	+ ³			+ ⁴

---

¹ 1477 парафіян.

² Названо "мертвим містом".

³ Позначено як передмістя Перекопу.

⁴ Позначено як передмістя Перекопу.

**Додаток Б. 3. Міські поселення Херсонської губернії (із зазначенням
чисельності населення)**

	Назва населеного пункту	1 ¹	2 ²	3 ³	4 ⁴	5 ⁵	6 ⁶	7 ⁷	8 ⁸	9 ⁹	10 ¹⁰	11 ¹¹
1.	Одеса, м.		114265	110823	118970	+	179632			403815	499555	+
2.	Херсон, г.м.	33957	41140	43885	40169	+	45872	61824	87357	59076	64554	+
3.	Миколаїв, м.	37590	32496	47476	64561	+	52573			92012	99002	+
4.	Ананьїв, п.м.	11285	10169	8935	7933	+	16114	14413	15622	16684	19478	+
5.	Слисаветград, б.м. п.м.	23725	23537	27820	25057	+	35531	57884	85673	61488	68710	+
6.	Олександрія, п.м.	7943	7384	9455	8988	+	10743	12475	11848	14007	15998	+
7.	Березівка (Нова Олександрівка), мст., б.м.		774 мст.	774 мст.				1560 мст.	4400 мст.	6154 б.м.	7573	+
8.	Берислав, б.м.	6811	6.303	6490	6282	+	8227	11779	13167	12149	14261	+
9.	Бобринець, п.м., б.м.	9555	9216	7786	10003	+	9660	8310	9522	14281	16738	+
10.	Вознесенськ, б.м.	9010	5452	7245	9262	+	9693	5161 пос.	6960	15748	18320	+
11.	Маяки, селище, б.м.	1194	1190	6574	5799		7846	2998	+	4575	5287	
12.	Новогеоргіївськ, б.м.	9144	3804	7689	7926	+ ¹²	10332	7652	7856	11594	12000	+
13.	Новомиргород б.м.	3679	4228	5883	5478	+	6047	6622	5073 ¹³	9364	10519	+
14.	Овідіополь, б.м.	3625	4247	4234	4062	+	4737	5765	4074	5187	6094	+
15.	Ольвіополь, б.м.	3862	1857	3986	3832	+		3769	5791	6884	8237	+
16.	Очаків, б.м.	5303	5721	4823	5390	+	5279	6827	3976	10786	12354	+
17.	Березнегвате, пригород, посад		3065	3677				4297 пос.	5990 пос.	6578	6578 пос., б.м.	+
18.	Богоявленськ, пригород, посад		4275	5109				7584 пос.	7748 пос.	7385	7385 пос., б.м.	+
19.	Висунськ, пригород, посад		3014	3514				5057 пос.	5894 пос.	6599	6599 пос., б.м.	+

¹ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-48.

² Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — С. 1-252.

³ Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния / Ред. Л. Майков. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1868. — LXXVIII+189 с. Позначено, що дані про міста даються станом на 1863 – 1865 рр.

⁴ Список городов и других замечательных мест Российской империи Календарь на 1867 год / Изд. Н.Г. Овсянникова. — СПб.: Печатня В. Головина, 1866. — С. 72-89.

⁵ Таблица географического положения некоторых городов и мест Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 59-60. В графі зазначено: “міста і містечка”.

⁶ Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.

⁷ Список населенных мест Херсонской губернии. — Херсон: Тип. Херсонского губернского правления, 1888. — 33+25+47+27+24+31 с.

⁸ Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896. — С. 1-474. Позначено, що більшість даних, включаючи щодо чисельності населення, подаються станом на 1894 р. “До міських поселень віднесені всі ті, які числяться такими губерньским правлінням” (с. III).

⁹ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб.: Тип. Общественная польза, 1905. — С. 254-260.

¹⁰ Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб.: ЦСК МВД, 1906. — С. 095.

¹¹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. — Т. 14. Новороссия и Крым. — СПб.: Изд. А.Ф. Дебриена, 1910. — С. 522-872. Дані про чисельність населення якщо і подаються, то за переписом 1897 р.

¹² Значиться як “Крилов”.

¹³ У слободі Ново-Миргород, передмісті Ново-Миргорода, значиться 4992 мешканця.

20.	Воскресенськ, пригород, посад		1693	2236 приг.				3024 пос.	3160	3093 пед.	3093 пос., б.м.	+
21.	Калинівка, пригород, посад		2157	2268 приг.				3277 пос.	3384 пос.	4076	4076 пос., б.м.	+
22.	Нова Прага (Петриківка), посад		6499	6499				7390 пос.	994 пос.	12622 с.	4741 пос., б.м.	+ пос.
23.	Новоархангельськ (Архангород), посад		2709 пос.	2709 пос.				4832 мст.	4805 пос.	6262 пос.		+ пос.
24.	Павлівськ (Новопавлівськ, Новоукраїнка), посад		6603 пос.	6603 пос.				10625 мст.	1984 пос.	16028 пос.	20084 пос.	+ пос.
25.	Покровськ (Покровське, Копані), пригород, посад		903	1030				997 пос.	1955 пос.	2196	2196 пос., б.м.	+
26.	Аджамка, мст.		4598	4598				7239	10182	9745	11294	+
27.	Акмечетка (Ахмечетка, Ахмечет Олександрівка), мст. с.		746 мст.	746 мст.				760 мст.	778 с.	1158 с.		+ мст.
28.	Анатоліївка (Мала Коблівка), мст., село		1388 мст.	1388 мст.				2589 мст.	2520 с.	2971 с.		
29.	Аннівка (Безродне, Шмидово), мст., с.		390 мст.	390 мст.				512 мст.	442 с.	567 с.		+ мст.
30.	Антоно-Кодинцеве (Колмогорове), мст. с.		515 мст.	515 мст.				628 мст.	785 с.	727 с.		
31.	Анчекрак (Янчокрак) мст., с.		488	488				575 мст.	925 с.	982 мст.		+ мст.
32.	Апрелівка (Олейниково), мст., с.		135 мст.	101 мст.				327 с. ("д") ¹	189 с.			
33.	Балацьке, мст.		182 мст.	182 мст.				198 мст.	285 мст.			
34.	Березівка, мст., с.		538 мст.	538 мст.				664 мст.	494 с.	647 с.		
35.	Бецилівка (Бицилівка, Бицилове), мст., с.		324 мст.	324 мст.				183 мст.	247 с.			
36.	Благодатне (Кромидівка), мст.		75 мст.	75 мст.				94 с.				
37.	Богоявленськ (Ратківка, Радьківка) мст., с.		1450 мст.	749 мст.				1183 мст.	1291 с.	1481 с.		+ мст.
38.	Боково (Маланка, Міланка, Аннополь), мст., с.		865 мст.	865 мст.				135 мст. ²	1434 с.	1455 с.		+ мст.
39.	Братолобівка (Лисаневичева, Справницька), мст.		626	626				+	1066	2330		
40.	Братське (Станковичі, Живковича), мст., с.		796 мст.	796 мст.				1159 мст.	934 с.	1403 с.		+ мст.
41.	Валогоцулово (Валегоцулово, Вале-Гоцулуй), мст.		4341	4341				9409	9798	9301	11759	
42.	Варварівка (Велика Коса), мст.		807	807 ³				1473	526	2352		+
43.	Василівка (Василівськ, Секретарка, Секретарівка), мст., с.		1715 мст.	542 мст.				2376 мст.	2631 с.	2923 с.		+ мст.
44.	Василівка (Мар'янівка), мст., селище		779 мст.	779 мст.				с.		селище		+ мст.
45.	Василівка (Барабой, Шостак,		348 мст.	348 мст.				368 мст.	234 с.			

¹ "д" — тут і далі — "деревня".

² Тут же записане село Бокове (Маланка) з населенням 876 осіб.

³ У тексті кількість жінок позначена як 46. Напевно, пропущений 0 і слід читати 406.

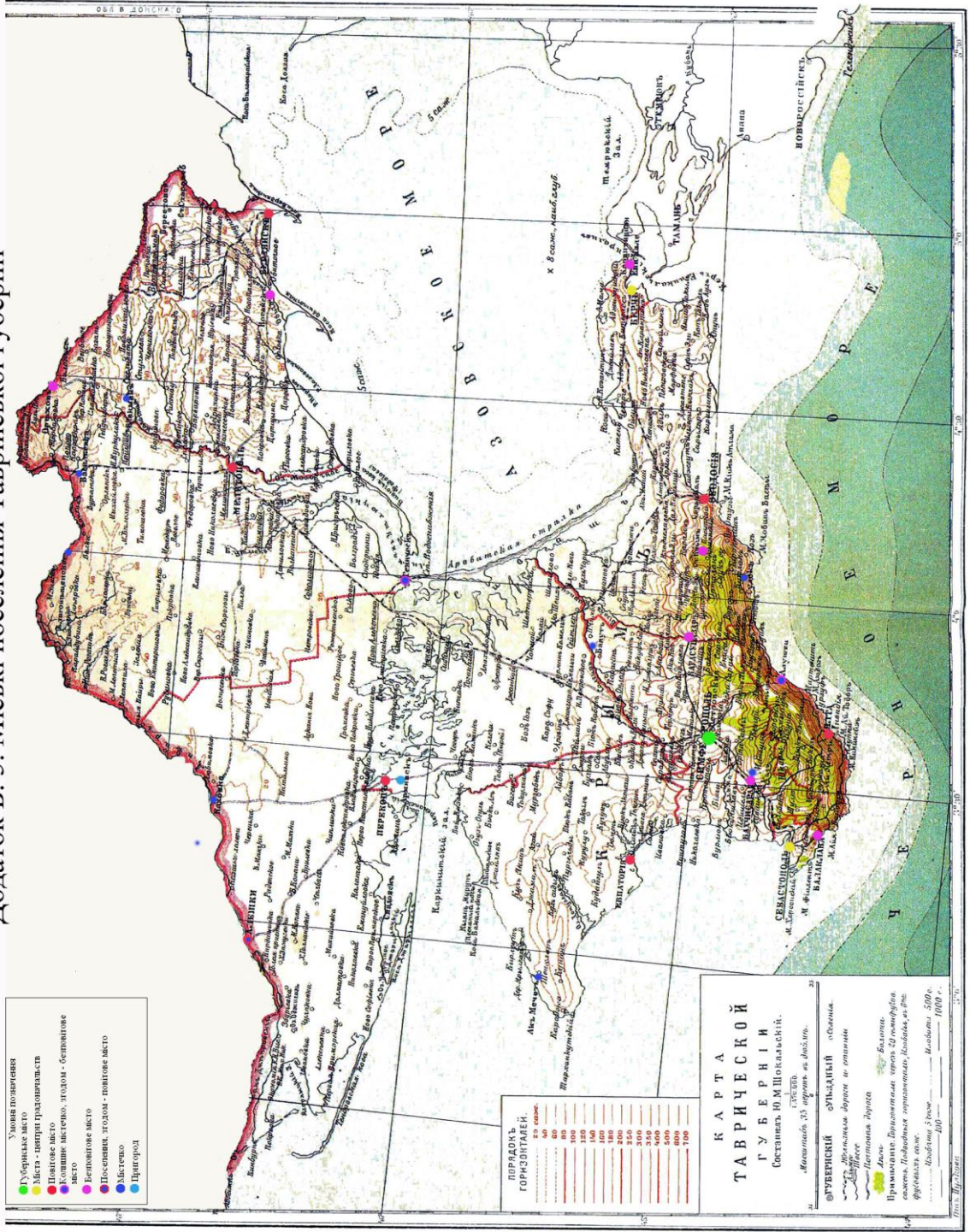
	Шестаково), мст., с.												
46.	Велика Олександрівка, мст.							4499	4993	6101			
47.	Величківка, мст., с.	102 мст.	102 с. ("д")					34 с. ("д")	45 с. ("д")				
48.	Вікторштадт (Кагарлик, Андреуцovo, Марково), мст., с.	149 мст.	149 мст.					205 мст.	218 с.				
49.	Вітязівка (Нечаївка) мст., с.	367 мст.	367 мст.					908 мст.	640 с.	687 с.			+ мст.
50.	Володимирівка, мст., с.	1497 мст.	1497 мст.					2706 мст.	3419 с.	3799 с.			+ мст.
51.	Глодаси (Гладоси, Сухий Ташлик), мст.	5883	4883					7904	8695	10080	10746		+
52.	Григороденисівка (Велика Тимківська) мст., с. (Олександрій. пов.)	106 мст.	105 мст.					151 с.	116 с. ("д")				
53.	Дмитрівка, мст. (Олександрій. пов.)	2782	2782					6019	5959	7746			
54.	Добровеличківка (Ревуцьке), мст.	1314	1334					2378	1871	2849			
55.	Доманівка (Думанівка), мст.	150	150					801	1489	1145			
56.	Дорофеївка (Татарка Випханка), мст., с.	395	395					434 мст.	111 с.				+ с.
57.	Єгоровка (Форстерівка, Фестерове), мст., с.	379 мст.	379 мст.					454 мст.	484 с.				
58.	Єрмеївка, мст., с.	171 мст.	171 мст.					266 мст.	275 с.				
59.	Заградівка, мст., с.	1010 мст.	1010 мст.					1361 с.	1081 с.	1069 с.			+ мст.
60.	Злинка (Новоукраїнськ), мст.	4388	4388					7383	10169	10376	10643		+
61.	Іванівка (Білозерка, Скадовка), мст., с.	719 мст.	719 мст.					650 мст.	1284 с.	1359 с.			+ мст.
62.	Іванівка (Антипо- Марківка), мст., село	777 мст.	777 мст.					1051 мст.	1119 с.	947 с.			
63.	Ігнатівка, мст., с. ("д")	376 мст.	376 мст.					771 с. ("д")	776 с. ("д")	612 с. ("д")			
64.	Ізмайлове Куркове (Покровське, Курисово Покровське, Ізмайло- Покровське, Балай, Балаєве), мст.	575	575					1279	1344	1816			
65.	Іллінське (Парутіно), мст., с.	887 мст.	887 мст.					1900 мст.	1862 с.	2150 мст.			+ мст.
66.	Калніболот (П'ята Рота), мст., с.		2079 с.					3589 мст.	4078 с.	4992 с.			+ с.
67.	Кам'янка Красна, мст.	2976	2976					4409	5243	5189			+
68.	Кантакузівка, мст.	481	481					1695	1996	2132			+
69.	Касперівка (Касперо- Миколаївка), мст., с.	539 мст.	539 мст.					2126 с.	2279 с.	2288 с.			+ с.
70.	Ковалівка, мст.	963	963					1505	1632	1358			+
71.	Коротяж (Перепеліцино), мст.	165 мст.	164 мст.						52 с.				
72.	Костянтинівка (Кам'янка), мст.	2713	2713					3542	4550	5268			
73.	Кривий Ріг, мст.	3644	3644					8703	10010	14937	14586		+
74.	Куликово Поле (Черново), мст.	241	241					805	943	1458			+
75.	Лиса Гора, мст.	2631	2631					4654	5844	6688			+
76.	Любомирка, мст.	1112	1112					1206	1425	1411			+
77.	Лозоватка (Дончине), мст., село	224 мст.	424 мст.					598 мст.	542 с.	542 с.			+ мст.

78.	Мала Виска (Кудашева), мст.		2111 мст.	2111 мст.				3407 мст.	3779 мст.	4038 мст.		+ мст. більше 4000
79.	Маріополь (Маріуполь, Юрошева), мст., с. (Єлис. пов.)		179 мст.	179 мст.				237 с. ("д")	204 с. ("д")			
80.	Мар'янівка (Дьяурово, Яворове), мст., с. (Анан. пов.)			485 "деревня"				798 мст.	1240 с.	978 с.		
81.	Миколаївка (Розмарціно, Размарціна), мст., с.		+ мст.						229 с. ("д")			
82.	Миколаївка (Миколаївка Друга, Жидовське, Петропавлівка), мст.		+	622				328	549	812		
83.	Миколаївка (Велика Корениха), мст., с.		1322 мст.	1322 мст.				1736 мст.	2160 с.	2169 с.		+ мст.
84.	Мілове, мст., с.		305 мст.	305 мст.				213 мст.	394 с.			
85.	Мостове (Ляхово, Привольне), мст.		211	211				1895	2423	1607		+
86.	Нечаянне (Козлово), мст., с.		534 мст.	534 мст.				457 мст.	813 с.	846 мст.		+ мст.
87.	Нікольське (Патріно, Миколаївка Винтелева) мст., с.		380	380				610 с. ("д")	678 с.	727 с.		+ мст.
88.	Новгородка (Куцівка), мст.		4381	4381				6267	7155	8230		+
89.	Нова Одеса (Федорівка), мст.		2190	2190				3962	4107	5504		+
90.	Новий Буг (Семенівка, Куца Балка), мст.		5381	5381				10002	10157	13391	16645	+
91.	Новий Стародуб (Аврамівка), мст., с.		2245 мст.	2244 мст.				3563 мст.	3598 мст.	4620 с.		+ мст.
92.	Нововоронцовка (Воронцовка, Миколаївка), мст.		1849	1849				2322	3399	5188		+
93.	Новопавлівка (Меланське), мст.		356	366				585	928	1581		
94.	Олександрівка (Куракіна, Текелієва) мст., с.		575 мст.	575 мст.				659 мст.	733 с.	735 с.		+ с.
95.	Олександрівка (Веселиново, Василиново), мст., с. (Анан. пов.)		30 мст.	30 мст.				207 с. ("д")	117 с.			
96.	Олександрівка (Сичівка, Ізмаїлівка), мст., с.		1055 мст.	1055 мст.				1503 мст.	1549 с.	1783 с.		+ с.
97.	Олексіївка (Лутківське, Лутківка), мст., с.		224 мст.	224 мст.				740 мст.	710 с.	793 с.		+ мст.
98.	Ольгополь (Графське), мст., с.		944 мст.	944 мст.				845 мст.	747 с.	887 с.		+ мст.
99.	Онуфріївка (Іванівка), мст.		2003	1348				2045	2368	2217		+
100.	Орлове Поле (Олейниково), мст., с.		142 мст.	142 мст.				194 мст.	165 с. ("д")			+ мст.
101.	Петрівка (Завадівка, Заводівка), мст., с.		752 мст.	752 мст.				1087 мст.	1305 с.	1404 с.		
102.	Покровське (Милашевичеве, Красно- Милашевичеве, Красно- Малашевичево), мст., с.		1152 мст.	1152 мст.				735 мст.	2773 с.	2724 с.		+ мст.
103.	Раснополь (Гжицьке), мст.		301 мст.	301 мст.				712	542 мст.			
104.	Ревівка (Реовка),		684	684 мст.				1015	1077 с.	1158 с.		+ мст.

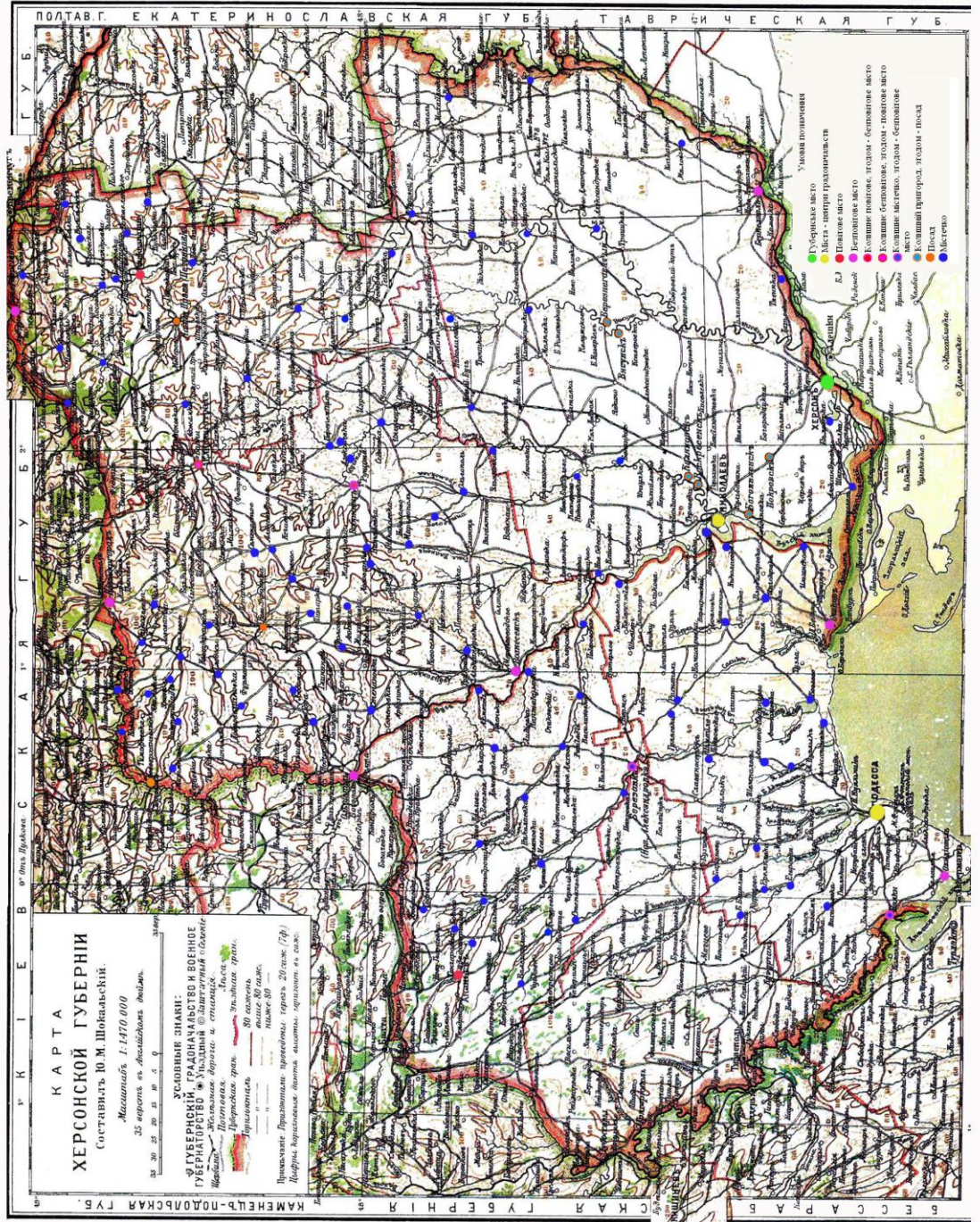
	мст., с.		мст.				мст.				
105.	Ровне, мст.		7771	7771			11454	14797	15091	16850	+
106.	Святотроїцьке (Волхонське, Волохонське, Троїцьке), мст.		929	929			1617	2393	3028		+
107.	Северинівка (Потоцьке, Сухомлинова), мст.		1269	1169			1373	1415	1190		
108.	Седневка, мст.		565 мст.	564 мст.			706	810 мст.			+ мст.
109.	Семинасте (Семенасте, Семеноастівка, Борсукова, Борщово), мст., с.		344 мст.	344 мст.			661 мст.	394 с.			+ мст.
110.	Софіївка (Гайківка, Гейківка), мст.		623	623			667	594	983		+
111.	Софіївка (Чорноморське), мст., селище ("поселок")		238 мст.	238 мст.			503 мст.	645 с.	531 "поселок"		
112.	Станіслав, мст.		3156	3156			4033	5259	4352		+
113.	Степанівка (Шараєво, Ширяєво), мст.		402	402			589	1708	1899		
114.	Степанівка (Стойкове), мст., с.		68 мст.	68 мст.			284 с.	216 с.			
115.	Степанівка (Юр'ївське, Юрченське, Шеларево), мст.		175 мст.	175 мст.			221 мст.	232 мст.			
116.	Трикрати (Велика Скаржинка), мст., с.		958 мст.	958 мст.			1076 мст.	665 с.	987 с.		+ мст.
117.	Троїцьке (Коблево, Тилигул), мст., с.		406 мст.	406 мст.			793 мст.	750 с.	991 мст.		
118.	Троїцьке (Софонове, Євтихіополь), с., мст. (Херс. пов.)			1705 с.			1331 мст.	1530 с.	1758 с.		
119.	Тягінка, мст., с.		1126 мст.	1126 мст.			1618 мст.	1826 с.	2015 с.		+ мст.
120.	Улянівка, мст. (Херст. пов.)		298	298			564 мст.	541 мст.	586		
121.	Улянівка (Степанівка, Анастасіївка, Шелихово), мст., с. ("д.") (Анан. пов.)		211 мст.	211 мст.			139 с. ("д")	576 с. ("д")	724 с. ("д")		
122.	Федорівка, мст., с.		564 мст.	564 мст.			249 мст.	1323 с.	784 с.		+ мст.
123.	Федорки, мст.		570	569			1086	788	1321		+
124.	Хмільове, мст., с.		1368 мст.	1368 мст.			2286 мст.	2013 с.	3026 с.		+ мст.
125.	Широке, мст.		1396	3552			3771	6921	7723		+
126.	Якимівка (Чернече, Чернече Дункерт), мст., с.		278 мст.	278 мст.			671 мст.	666 с.	544 с.		+ мст.
127.	Янівка (Баранова Мала), мст.		432	432			1285	1365	1898		
128.	Янополь (Усманське Уманське), мст., с.		545 мст.	513 мст.			836 мст.	909 с.	1017 с.		+ мст.

Додаток Б. 5. Міські поселення Таврійської губернії

Додадок Б. 6 Міські поселення Херсонської губернії

Додаток В.

Узаконення щодо міських поселень Південної України в Повному
Зібранні законів Російської імперії¹

Назва міста	19 лютого 1861 р. – 15 червня 1870 р. ²	16 червня 1870 р. – 28 лютого 1881 р.	1 березня 1881 р. – 10 червня 1892 р.	11 червня 1892 р. – 31 грудня 1904 р.
Катеринославська губернія ³				
Катеринослав	7 (37412, 42608, 43665, 43807, 44757, 44834, 45799)	19 (48761, 49683, 51045, 51226, 51694, 51955, 52612, 52890, 54171, 55775, 55882, 56843, 58173, 58882, 60658, 60771, 60917, 61035, 61634)	9 (2866, 3570, 5862, 6456, 6969, 7689, 7899, 8179, 8689)	47 ⁴ (8889, 10418, 11496, 12284, 12781, 12876, 13778, 13927, 14050, 14619, 14725, 14833, 15097, 15651, 16063, 16129, 16237, 16339, 16616, 16924, 17048, 17053, 17182, 17482, 17965, 18155, 18474, 18567, 18656, 18969, 20364, 20487, 21251, 21584, 21774, 21822, 22958, 23110, 23231, 23252, 23665, 23722, 23723, 24816, 24823, 25240, 25522)
Бахмут	2 (43587, 46650)	–	2 (1242, 3378)	6 (12784, 12830, 18601, 19824, 20951, 22907)
Верхньодніпровськ	–	1 (60781)	–	3 (10017, 14360, 19143)
Луганськ	–	–	2 (1085 ⁵ , 4656)	17 (8945, 9332, 10890, 11400, 12184, 12421, 13226, 13235, 13600, 14132, 14435, 15310, 20774а, 22717, 22834а, 23566, 24824)
Маріуполь	5 (39593, 43873, 44198, 45541, 46748)	6 (49939, 52833, 52838, 55519, 60102, 60296)	4 (3250, 4430, 6897, 6952)	11 (11067, 11465, 12909, 15340, 15639, 15749, 17073, 18182, 18445, 20817, 22350)
Новомосковськ	–	–	–	2 (20898, 21199)
Олександрівськ	–	1 (54905)	1 (3505)	6 ⁶ (10417, 10684, 12957, 16691, 22961, 23665)
Павлоград	–	3 (51762, 54119а, 60633)	–	2 (11544, 17855)
Слов'яносербськ	–	–	1 (2215)	–
Нікополь, містечко	–	1 (61539)	–	3 (12909, 21506, 22350)
Таврійська губернія				
Сімферополь	11 (40142, 40678, 41079, 41087, 44025, 46194, 46629,	26 (49480, 49722, 50660, 51210, 51394, 51432, 51998,	7 ⁷ (236, 394, 2014, 5987, 6232, 6769, 7421)	16 (8790, 9839, 11033, 11346, 11387, 12188, 12983,

¹ Наводяться номери документів у Повному Зібранні.

² У підрахунках не враховано узаконення, що стосуються в цілому Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства і в яких не йдеться виключно про міста. Не враховані, але можуть бути додані до списків узаконень щодо міст, де розташовані відповідні адміністративні установи, документи, які стосуються Чорноморської флотилії (37282, 40448, 42421, 44016, 46023), Одеського військового округу (39021, 39399, 39596, 39608, 39847, 40061, 40574, 40675, 41025, 41325, 43242, 45050, 46370, 46884, 47238, 47601, 47810, 48302), гімназій Одеського навчального округу (38673, 48490), округу Одеської судової палати (46062, 46678, 46682, 46699, 46815, 46859), Херсонської губернської по селянським справам присутності (42810), Таврійської губернської по селянським справам присутності (39143), Таврійської палати кримінального суду (39837). Виявлена низка законів про Окружні управління в південних поселеннях, зокрема, в Херсонському (40016 та ін.). Додамо сюди і документи про порти “Новоросійського краю” (43315, 46035), про загалом міста Таврійської губернії (38307, 44619), про загалом міста “Новоросійських” та деяких інших губерній (39155), про ряд повітових судів Катеринославської і Таврійської губерній (44139, 44634, 46738). Не враховані, за кількома виключеннями, ті закони, де адміністративні одиниці Південної України називаються в переліку 5 та більше відповідних одиниць Російської імперії. Не враховані Височайше затверджені відомості про розмір податку з нерухомості в містах, посадах та містечках губерній Російської імперії, що складались два рази а згодом — раз на рік.

³ Тут не враховані ті міста Катеринославщини, які зараз належать до Російської Федерації.

⁴ Не враховано узаконення про станцію Нижньодніпровськ (тепер — в межах міста Дніпропетровськ) (12581, 12713, 20315, 22252, 23665).

⁵ Височайше затвердженням 3 вересня 1882 р. положенням Комітету Міністрів Луганський завод одержав статус повітового міста і став іменуватись Луганськом (1085).

⁶ Не враховано Височайше затверджений 3 липня 1903 р. статут торгово-промислового товариства “Лепп і Вальман” (23258), що діяло в селі Хортиця (тепер — в межах міста Запоріжжя).

⁷ Плюс 2 — про Комісію з питання впорядкування вакуфного майна в Криму (3239, 3956).

	46922, 47180, 47415, 48225)	52737, 52877, 54526, 55045, 56014, 56061, 56277, 56363, 56982, 57308, 57359, 58059, 58063, 58170, 59828a, 60652, 60825, 61057, 61846)		13734, 14611, 16733, 17597, 19292, 20989, 21512, 22604, 23551)
Севастополь	19 (36750, 36899, 37080, 37133, 37355, 38274, 38486, 38865, 39228, 40209, 40225, 41332, 41407, 42075, 43250, 43251, 43644, 45216, 47730)	30 (49461a, 50008a, 50333, 51832, 52397 ¹ , 52580, 52635, 52790, 53409, 53696, 54014, 54153, 54233, 54800, 55036, 55237, 55512, 55623, 57451, 57572, 57952, 59486, 60055, 60087, 60296, 60493, 60782, 61361, 61505, 61546)	33 (761, 1383, 1445, 1498, 1767, 1935, 2368, 3032, 3244, 3285, 3350, 3361a, 3454, 3568, 4074, 4141, 4681, 4956, 5354, 5972, 6048, 6049, 6628, 6667, 6876, 7079, 7458, 7489, 7948, 8009, 8434, 8539, 8669)	51 (9328, 9669, 9892, 10099, 10283, 10486, 10713, 11457, 11458, 11707, 11711, 11963, 11965, 12700, 13460, 13724, 13916, 14374, 14804, 14991, 15531, 15547, 16072, 16532, 17308, 18094, 18339, 18738, 18750, 19763, 19803, 20654д, 21192, 21650, 22290, 22553, 22593, 22670, 22731, 23137, 23394, 23415, 23614, 23711, 24022, 24199, 24246, 24283, 24801, 25079, 25173)
Бердянськ	13 (37019, 37949, 38150, 38187, 38853, 41372, 41549, 41637, 43873, 47724a, 47844, 48094, 48263)	4 (50281, 57630, 60296, 60667)	4 (75, 4430, 4515, 8385)	19 (9624, 10658, 12462, 16083, 16368, 17934, 18027, 18131, 19368, 19514, 19961, 20208, 20685, 20868, 21844, 22007, 22416, 22745, 24102)
Євпаторія	2 (37569, 43873)	4 (52041, 52686, 55279, 604816)	2 (694, 7254)	6 (9233, 9447, 10601, 11763, 13693, 22228)
Мелітополь	–	–	–	4 (15581, 19365, 20009, 24508)
Олешки	–	3 (51432, 52405, 56558)	1 (3303)	1 (9892)
Перекоп	1 (44777)	3 (50217, 51388, 51925)	1 (1889)	1 (20045 ²)
Феодосія	9 (37415, 37608, 39344, 39910, 41079, 43873, 43926, 44618, 46965)	9 (50182, 52122, 52237, 52463, 55259, 55616, 55931, 57451, 60503)	7 (694, 1249, 4430, 6966, 7273, 7288, 8107)	8 (9233, 9402, 10371, 11030, 14219, 18131, 21084, 22712)
Ялта	3 (40472, 41079, 48339)	9 ³ (50047, 51905, 53761, 54846, 55410, 56954, 57451, 59422, 60555)	11 (1018, 1213, 3285, 4968, 5215, 6662, 7323, 7825, 7852, 8174, 8339)	21 (8817, 9201, 9233, 9659, 10573, 10649, 11273, 11634, 12264, 12639, 14603, 15490, 15637, 15666, 16139, 16196, 17053, 21084, 22418, 24663, 25106)
Керч	17 (37526, 37803, 37952, 38044, 39078, 39299, 39775, 39983, 41027, 41362, 42223, 42824, 43873, 43925, 44448, 44502, 47461)	22 ⁴ (50070, 50402, 51286, 51292, 51598, 52237, 52463, 52545, 52916, 53005, 53791, 55070, 55497, 56794, 57451, 58121, 58755, 59009, 59813, 59933, 60938, 60941)	13 (345, 1616, 1740, 2563, 2772, 4430, 4652, 4759, 5331, 5936, 6421, 6614, 6919)	7 (14832, 15582, 16652, 16667, 21750, 21754, 24153)
Керч-Снікальське градоначальство	5 (39199, 42233, 45151, 46386, 47172)	4 (49722, 55113, 61394, 61789)	3 (3371, 5578, 7712)	9 (15814, 20254, 21489, 22421, 22593, 22667, 23889, 24015, 25022)
Снікале	1 (37083)	–	–	–
Алушта	–	–	–	2 (21543 ⁵ , 24664).
Балаклава	6 (37112, 37278, 37527, 37559, 42537, 43873)	–	–	3 (18049, 18094, 22670)
Бахчисарай	–	1 (51333)	1 (4878)	1 (15666)
Генічеськ	2 (38454, 46037)	1 (55570)	–	4 (9655, 15037, 19013, 22935 ⁶)
Карасубазар	1 (37253)	3 (49211, 51333, 51432)	–	4 (16606, 18284, 20047, 25567)
Ногайськ	–	–	–	1 (12368)
Старий Крим	–	–	–	1 (21664)
Судак, містечко	–	–	–	1 (14219)

¹ Про належність Севастополя до губернії треба казати із важливим застереженням: Височайше затвердженою 16 червня 1873 р. думкою Державної Ради передбачалось створення Севастопольського градоначальства, яке виводилось зі складу Таврійської губернії (52397).

² Тут же йдеться про Вірменський Базар, що мав статус пригорода Перекопа.

³ До того ж, 7 лютого 1879 р. з'явилися правила для утримувачів квартир, в яких здавались кімнати з меблями, на дачах, суміжних з Ялтою, а також в селищах Аутці та Дерекой (59298).

⁴ Стосовно Керчі не враховано Іменний указ про влаштування тимчасової інспекції робіт з поглиблення Керч-Снікальської протоки (52985) та Іменний указ про ліквідацію цієї інспекції (58228).

⁵ Височайше затвердженим 31 травня 1902 р. положенням Комітету Міністрів селищу Алушті було надано статус міста (21543).

⁶ Височайше затвердженим 10 травня 1903 р. положенням Комітету Міністрів містечко Генічеськ отримувало статус безповітового міста (22935).

Херсонська губернія				
Херсон	15 (37925, 38146, 38302, 40898, 41248, 42414, 43432, 43663, 43925, 44394, 44755, 45524, 46613, 47517, 48416)	21 (49013, 50254, 50980, 51002, 51189, 51492, 52337, 52519, 52834, 53280, 53639, 55521, 56161, 56291, 56374, 56518, 56742, 57233, 58627, 60865, 61767)	16 (764, 796, 920, 1611, 2014, 2551, 2794а, 2975, 3444, 3620, 3876, 4919, 4970, 6266, 6500, 7752)	16 (9710, 10653, 11365, 12121, 16923, 17137, 19265, 19298, 20578, 21524, 22668, 23550, 24118, 24497, 25261, 25510)
Одеса	63 (36963, 36965, 37079, 37126, 37149, 37241, 37573, 37631, 37710, 37887, 37898, 38152, 38302, 38357, 38496, 38536, 38842, 38882, 39402, 39419, 39565, 39567, 39607, 39753, 40676, 41040, 41255, 41409, 41490, 41521, 42233, 42620, 42762, 42981, 43120, 43536, 44059, 44289, 44303, 44349, 44365, 44448, 44495, 44611, 44678, 44715, 45219, 45306, 45391, 45719, 45852, 46187, 46591, 46948, 47133, 47719, 47723, 47963, 48027, 48146, 48277, 48335, 48452)	186 ¹ (48580, 48665, 48723, 48775, 48857, 48902, 48924, 49012, 49194, 49215, 49390, 49480, 49487, 49535, 49548, 49577а, 49589, 49616, 49654, 49670, 49729, 49734, 50155, 50292, 50428, 50532, 50561, 50613, 50630а, 50742, 50841, 50917, 50961, 50980, 51014, 51039, 51102, 51103, 51174, 51215, 51225, 51248, 51294, 51363, 51426, 51486, 51580, 51586, 51602, 51697, 51700, 51752, 51754, 51819, 51834, 51849, 51850, 51880, 51883, 51937, 52089, 52099, 52152, 52179, 52233, 52237, 52279, 52342, 52463, 52588, 52592, 52709, 52751, 52765, 52876, 52990, 53091, 53121, 53131, 53165, 53175, 53330, 53443, 53492, 53538, 53570, 53614, 53615, 53673, 53817, 54002, 54143, 54158, 54193, 54220, 54305, 54358, 54380, 54414, 54417, 54436, 54520, 54704, 54715, 54785, 54876, 55064, 55109, 55111, 55157, 55178, 55218, 55260, 55548, 55553, 55555, 55613, 55640, 55641, 55855, 55923, 56095, 56096, 56117, 56121, 56214, 56219, 56236, 56265, 56417, 56425, 56456, 56475, 56778, 57009, 57068, 57088, 57156, 57216, 57298, 57350, 57449, 57451, 57883, 57886, 57897, 58153, 58309, 58782, 59009, 59285, 59422, 59476, 59478, 59656, 59715, 59761, 59804, 60008, 60054, 60197, 60216, 60438, 60459, 60643, 60651, 60715, 60732, 60938, 60978, 61003, 61037, 61041, 61049, 61094, 61118, 61136, 61320, 61325, 61424, 61434, 61503, 61536, 61546, 61585, 61888)	84 ² (50, 125, 251, 295, 300, 310, 494, 605, 736, 964, 1060, 1144, 1145, 1229, 1231, 1476, 1512, 1616, 1691, 1721, 1813, 1956, 2014, 2056, 2091, 2255, 2341, 2496, 2625, 2739, 2841, 2863, 2927, 3155, 3234а, 3251, 3393, 3461, 3525, 3540, 3567, 3643, 3780, 4081, 4235, 4269, 4430, 4549, 4677, 4891, 4914, 5060, 5090, 5459, 5484, 5631, 5647, 5654, 5776, 5816, 6064, 6090, 6115, 6118, 6206, 6229, 6266, 6308, 6309, 6864, 7021, 7385, 7388, 7444, 7507, 7615, 7645, 7756, 7783, 8024, 8042, 8074, 8413, 8653)	178 ³ (8762, 8770, 9405, 9436, 9688, 9710, 9858, 9890, 9900, 10050, 10400, 10438, 10675, 10799, 10909, 10929, 11089, 11211, 11219, 11491, 11498, 11603, 11804, 12096, 12123, 12160, 12230, 12236, 12247, 12343, 12461, 12597, 12702, 12862, 13042, 13062, 13073, 13110, 13125, 13261, 13350, 13369, 13460, 13555, 13565, 13658, 13957, 13981, 14008, 14083, 14378, 14386, 14416, 14572, 14609, 14657, 14833, 14899, 14963, 15027, 15064, 15132, 15195, 15300, 15524, 15546, 15806, 15925, 16057, 16080, 16130, 16164, 16210, 16319, 16416, 16425, 16426, 16428, 16431, 16438, 16448, 16456, 16699, 16771, 16799, 16920, 16929, 16986, 17082, 17265, 17342, 17458, 17630, 17681, 17703, 17711, 17712, 17786, 17814, 17898, 17934, 17946, 18002, 18236, 18260, 18294, 18551, 18564, 18674, 19005, 19040, 19363, 19670, 19682, 19842, 19895, 20039, 20111, 20233, 20385, 20419, 20548, 20550, 20837, 20850, 20857, 20868, 20993, 21003, 21038, 21057, 21231, 21247, 21253, 21257а, 21306, 21412, 21445, 21588, 21817, 21844, 22001, 22079, 22102, 22152, 22175, 22394, 22458, 22540, 22615, 22728, 22767, 22916, 22963, 22995, 23045, 23120, 23192, 23277, 23400, 23701, 23716, 23816, 23829, 24026, 24090, 24126, 24369, 24446, 24740, 24746, 24815, 25004, 25127, 25195, 25239, 25299, 25314, 25318)
Миколаїв	41 (37080, 37143, 37245, 37530, 38146, 38274, 38351,	58 ⁴ (48528, 48670, 48775, 49358, 49875, 49988, 50070,	21 (129, 304, 761, 1445, 1958, 2063, 2905, 3244,	35 (9403, 9658, 9987, 10080, 10130, 10283, 10310,

¹ Тут не враховані Іменний указ від 17 січня 1874 р. про ліквідацію посади Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (53049) та Іменний указ від 29 березня того ж року про передачу прав та обов'язків Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Міністру внутрішніх справ (53327); законення, в яких йдеться про Одеський військовий округ (48872, 48929, 48980, 49020, 49564, 49795, 50990, 51640, 52907а, 54831, 54965, 55529, 56534, 56671, 57294, 57392, 57425, 58886), Одеський навчальний округ (52769, 60505, 60660, 61031), округ Одеської судової палати (50566, 55900).

² До цього списку можна додати документи про товариство Одеських Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів (1271, 3004, 6401), Одеський військовий округ (3167, 3219, 3409, 7091, 7723), тимчасове Одеське генерал-губернаторство (618, 761, 1673, 6229). Причому в Іменному указі від 8 серпня 1889 р. йдеться саме про ліквідацію Одеського генерал-губернаторства (6229).

³ Тут не враховані законення про Одеський військовий округ (9063, 10957, 10981, 17285, 17355, 18084, 18442, 19223, 23211а, 24322, 25065, 25066, 25219, 25220, 25446, 25447), округ Одеської судової палати (20901).

⁴ Не враховані Височайше затверджене положення Комітету Міністрів від 5 березня 1871 р. про припинення дії пільг від рекрутства щодо нащадків нижніх чинів Чорноморського флоту, поселених біля Миколаєва в селі Константинівці (49317) та Височайше затверджені 29 січня 1873 р. правила про інвалідні хутори,

	38401, 38461, 38523, 38566, 38960, 39447, 39775, 39790, 40040, 40209, 40264, 40683, 40731, 40978, 41403, 41889, 42100, 42128, 42225, 42330, 42726, 43139, 43370, 44760, 45745, 46483, 46587, 47048, 47117, 47418, 47620, 48183, 48191, 48474)	50162, 50322, 50402, 50582, 50630a, 50893, 50939, 50985, 51011, 51044, 51409, 51503, 51601, 51675, 52128, 52225, 52543, 52621a, 53068, 53190, 53194, 53372, 53632, 53638, 53696, 53720, 54000, 54153, 54345, 54755, 54914, 55103, 55237, 55958, 56242, 56994, 57224, 57233, 57340, 57425, 57447, 58141, 58435, 59406, 60263, 60296, 60347, 60539, 60979, 61344, 61604)	3376, 3454, 4579, 4727, 4900, 5030, 5354, 5577, 5659, 5888, 5929, 6048, 7458)	10471, 10486, 10713, 10726, 10981, 11711, 11936, 12698, 13070, 13418, 13724, 14304, 14393, 15531, 15587, 18738, 18750, 19798, 20868, 21036, 21230, 21247, 21575, 21844, 22044, 22358, 22593, 23854)
Ананьїв	–	3 (51999, 55518, 60502)	–	1 (12480)
Єлисаветград	9 (38418, 38859, 40361, 41827, 42648, 42713, 46835, 47619, 48170)	14 (49980, 52089, 53042, 53570, 53578, 53809, 53900, 56251, 57662, 58734, 58880, 59556, 59792, 60454)	10 (239, 1128, 1907, 2794, 2984, 3182, 3665, 3895, 5167, 5819)	25 (8911, 8927, 9391, 10032, 10072, 11028, 11493, 13067, 13082, 13209, 13388, 14402, 15338, 16049, 16321, 16798, 17545, 17909, 19283, 20652a, 20653a, 20812, 21809, 22340, 24953)
Олександрія	–	1 (52038)	1 (3564)	–
Березівка	–	–	–	1 (21072)
Берислав	–	1 (53323)	1 (1885)	–
Бобринець	1 (41827)	–	–	–
Вознесенськ	–	2 (54798, 55352)	–	1 (14666)
Маяки	2 (38097, 48020)	–	–	–
Новогеоргіївськ	2 (38565, 41462)	–	–	–
Новомиргород	1 (46537)	2 (59261, 61509)	–	–
Овідіополь	–	–	–	2 (8770, 10400)
Ольвіополь	1 (41249)	2 (54244, 61585)	1 (5647)	–
Очаків	10 (38146, 38232, 38308, 39790, 41111, 41463, 42128, 44347, 45455, 48183)	3 (50637, 57233, 57411)	5 (3975, 4544, 5430, 7299, 7489)	5 (9328, 10981, 18132, 23417, 24283)
Нова Прага, посад	3 (36698, 41510, 43722)	–	–	–
Каховка, містечко	–	1 (48708)	–	–
Кривий Ріг, містечко	–	–	2 (166, 6882)	–
Куликове Поле, містечко	–	–	1 (6094)	–

вляштовані біля Миколаєва та Севастополя (51832). До наведеного вище списку не включені, але стосуються Миколаєва, узаконення щодо Чорноморського екіпажу (49383, 49565, 49893, 52087, 55400, 57722), чинів Чорноморського флоту (50320, 58754 та ін.), навчального мінного загону Чорноморського флоту (61748).

Додаток Д.

Галузева зайнятість етнічних груп самостійного населення міст
наприкінці XIX ст. (%)

Додаток Д. 1. Галузева зайнятість етнічних груп¹ самостійного населення
міст Катеринославської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Рід діяльності	Адміністрація, суд та поліція	Громадська та станова служба	Збройні сили	Навчальна та виховна діяльність	Землеробство	Скотарство	Проституція
Етноси	99,99	99,99	100,00	99,99	100,00	100,01	100,01
росіяни	63,50	55,13	38,93	35,68	30,79	47,06	62,45
українці	30,08	34,68	28,19	10,27	64,97	45,88	20,55
білоруси	0,84	0,12	0,54	0,54	0,35	–	–
поляки	3,34	0,99	13,89	2,38	0,10	–	1,19
чехи	–	–	0,01	0,13	0,01	–	–
серби	–	–	0,01	–	0,01	–	–
болгари	–	–	0,01	0,22	0,02	–	–
литовці	0,11	0,44	0,34	–	–	–	–
жмудь	–	–	0,01	0,03	–	–	–
латиші	0,04	–	0,99	0,06	–	–	–
молдавани (румун.)	–	–	0,10	–	–	–	–
французи	–	–	–	0,95	0,02	–	–
італійці	–	–	–	0,06	0,03	–	–
іспанці та португальці	–	–	–	–	–	–	–
німці	0,60	0,37	1,30	2,42	0,31	1,18	0,40
шведи	–	–	0,01	–	–	–	–
норвежці	–	–	–	–	–	–	–
голландці	–	–	–	–	–	–	–
англійці	0,04	–	–	0,10	–	–	–
греки	0,24	1,74	1,13	0,19	0,90	1,18	–
вірмени	0,09	–	0,03	–	0,06	–	–
цигани	–	–	0,19	–	0,01	–	–
інші індоевропейці	–	–	–	–	0,01	–	–
євреї	1,04	5,90	6,81	46,71	0,73	4,71	15,42
грузини	–	–	–	–	0,01	–	–
кавказькі горці	–	–	–	–	–	–	–
фіни	–	0,06	0,01	–	–	–	–
татари	–	0,25	6,90	0,16	0,12	–	–
турки	0,07	0,31	0,01	0,06	1,55	–	–

¹ Виокремлені на підставі рідної мови.

інші турецько-татарські народи	-	-	0,59	-	-	-	-
калмики	-	-	-	-	-	-	-
інші	-	-	-	-	-	-	-
ті, які не зазначили мови	-	-	-	0,03	-	-	-

Рід діяльності	Приватна юридична діяльність	Наука, література та мистецтво	Лікарська та санітарна діяльність	Служба при благодійних установах	Ювелірна справа, живопис	Трактири, готелі, меб. кімнати, клуби
Етноси	99,98	100,01	100,01	100,00	100,01	100,00
росіяни	66,96	58,45	44,88	50,65	29,77	40,45
українці	9,15	5,71	21,63	29,87	15,11	15,02
білоруси	0,22	-	0,10	-	0,46	0,43
поляки	5,36	4,11	3,91	1,30	0,31	2,39
чехи	-	0,23	-	-	-	1,43
серби	-	-	-	-	-	-
болгари	-	-	-	-	0,15	-
литовці	-	-	-	-	-	0,04
жмудь	-	-	-	-	-	-
латиші	-	-	0,05	-	-	-
молдавани (румун.)	-	-	0,05	-	-	-
французи	-	2,74	-	6,49	0,31	0,04
італійці	-	0,46	-	-	-	0,09
іспанці та португальці	-	-	-	-	-	-
німці	0,89	6,16	1,40	1,30	0,31	2,43
шведи	-	-	-	-	-	-
норвежці	-	-	-	-	-	-
голландці	-	-	-	-	-	-
англійці	-	0,91	-	-	-	-
греки	0,22	0,46	0,40	-	0,31	1,61
вірмени	0,22	-	-	-	-	0,52
цигани	-	-	0,15	-	-	-
інші індоевропейці	-	-	-	-	-	-
євреї	16,52	20,09	27,39	10,39	53,13	33,38
грузини	-	-	-	-	-	0,17
кавказькі горці	-	-	-	-	-	-
фіни	-	-	-	-	-	-
татари	0,22	0,23	0,05	-	-	1,35
турки	0,22	0,46	-	-	0,15	0,65
інші турецько-татарські народи	-	-	-	-	-	-
калмики	-	-	-	-	-	-

інші	—	—	—	—	—	—
ті, які не зазначили мови	—	—	—	—	—	—

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 158-163.

Додаток Д. 2. Галузева зайнятість етнічних груп¹ самостійного населення міст Таврійської губернії наприкінці ХІХ ст. (%)

Рід діяльності	Адміністрація, суд та поліція	Громадська та станова служба	Збройні сили	Навчальна та виховна діяльність	Землеробство	Скотарство	Проституція
Етноси	99,98	100,01	99,99	100,02	100,00	99,99	100,01
росіяни	81,57	73,51	35,45	56,19	42,32	28,54	66,60
українці	10,38	8,94	36,04	4,51	25,85	10,79	6,80
білоруси	0,40	0,14	0,45	0,09	0,07	–	0,21
поляки	2,52	1,88	14,07	1,68	0,25	0,62	2,27
чехи	0,03	–	0,02	0,21	0,08	–	–
серби	–	0,05	0,02	0,06	0,04	0,25	–
болгари	0,10	0,14	0,77	0,12	0,54	0,74	–
литовці та латиші	0,08	0,05	0,54	0,12	0,03	–	–
молдавани (румун.)	0,03	0,05	0,26	0,18	0,03	0,62	0,21
французи	0,08	–	0,03	2,57	0,06	–	–
італійці	0,07	–	0,004	0,18	0,99	–	–
німці	0,72	1,30	2,77	3,95	2,72	–	1,44
шведи	–	–	–	–	–	–	–
норвежці	–	0,24	–	–	–	–	–
голландці	–	–	–	–	–	–	–
англійці	0,22	–	0,004	0,21	–	–	–
греки	1,51	1,83	0,41	1,95	4,67	0,99	–
вірмени	0,39	1,73	0,16	2,48	2,42	0,25	0,41
цигани	–	–	0,09	–	–	–	–
інші індосвропейці	–	–	0,004	–	0,005	–	–
євреї	0,30	2,07	4,97	16,43	0,74	1,12	21,65
картвели	–	0,1	0,09	–	–	–	–
кавказькі горці	–	–	–	–	–	–	–
ести	0,02	0,38	0,54	0,15	0,05	–	–
угорці	–	–	0,004	–	–	–	0,21
інші фінські народи	0,02	–	0,08	–	0,02	0,12	–
татари	1,44	7,60	3,20	8,91	19,05	55,83	0,21
турки	0,10	–	0,03	0,03	0,04	0,12	–
інші турецько-татарські народи	–	–	–	–	–	–	–
інші	–	–	–	–	–	–	–
ті, які не зазначили мови	–	–	0,04	–	0,03	–	–

¹ Виокремлені на підставі рідної мови.

Рід діяльності	Приватна юридична діяльність	Наука, література та мистецтво	Лікарська та сантарна діяльність	Служба при благодійних установах	Ювелірна справа, живопис	Трактири, готелі, меб. кімнати, клуби
Етноси	100,00	99,99	100,01	100,01	99,99	100,01
росіяни	67,74	39,09	64,80	90,65	35,98	44,16
українці	2,87	2,85	3,90	5,04	1,73	2,74
білоруси	–	–	0,20	–	0,14	0,13
поляки	4,73	2,47	5,45	2,16	0,58	1,15
чехи	–	1,23	–	–	0,14	0,04
серби	–	–	–	–	–	0,02
болгари	–	–	0,24	–	2,17	0,19
литовці та латиші	–	0,19	0,20	–	–	0,04
молдавани (румун.)	–	0,09	0,08	–	–	0,02
французи	0,17	0,38	0,08	–	–	0,40
італійці	0,17	0,95	0,16	–	0,14	0,23
німці	1,18	3,98	3,14	–	0,43	1,05
шведи	–	–	–	–	–	–
норвежці	–	0,09	–	–	–	–
голландці	–	–	–	–	–	–
англійці	–	0,19	0,08	–	–	0,17
греки	2,70	0,38	1,51	–	4,05	8,93
вірмени	6,25	2,09	1,07	–	4,19	4,87
цигани	–	–	–	–	–	0,04
інші індоєвропейці	–	–	–	–	–	0,04
євреї	10,98	25,62	14,16	1,44	35,84	5,48
картвели	–	–	0,24	–	–	–
кавказькі горці	–	–	–	–	–	–
ести	–	0,19	0,20	–	–	0,10
угорці	–	0,28	–	–	–	–
інші фінські народи	–	0,09	0,04	–	–	0,02
татари	3,21	19,83	4,46	0,72	14,60	28,52
турки	–	–	–	–	–	1,67
інші турецько-татарські народи	–	–	–	–	–	–
інші	–	–	–	–	–	–
ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	–	–

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 204-209.

Додаток Д. 3. Галузева зайнятість етнічних груп¹ самостійного населення міст Херсонської губернії наприкінці ХІХ ст. (%)

Рід діяльності	Адміністрація, суд та поліція	Громадська та станова служба	Збройні сили	Навчальна та виховна діяльність	Землеробство	Скогарство	Проституція
Етноси	99,97	99,98	100,03	100,02	100,01	100,00	100,01
росіяни	71,61	67,05	52,87	42,36	26,80	28,13	50,86
українці	16,82	20,46	16,36	5,23	53,38	58,17	16,64
білоруси	0,55	0,29	0,35	0,25	0,07	0,48	0,16
поляки	6,26	4,66	15,61	3,53	0,42	1,44	2,20
болгари	0,07	0,02	0,21	0,03	0,24	–	–
серби та словенці	–	–	0,01	0,04	–	–	–
чехи та словаки	0,02	0,14	0,01	0,33	0,05	–	0,16
литовці та латиші	0,09	–	0,61	0,11	0,01	–	0,16
румуни (молдавани)	0,52	0,89	0,72	0,09	16,90	4,09	1,88
французи	0,21	0,07	0,02	2,93	0,02	–	0,31
італійці	0,18	0,05	0,01	0,23	–	–	–
іспанці та португальці	–	–	–	0,01	–	–	–
німці	1,21	0,70	3,09	3,50	0,54	1,44	0,78
шведи	0,01	–	0,02	–	–	–	–
норвежці та датчани	–	–	0,004	0,009	–	–	–
голландці та фламандці	–	–	–	–	–	–	–
англійці	0,07	0,02	–	0,27	0,01	–	–
греки	0,34	0,41	0,52	0,65	0,17	–	0,16
вірмени	0,18	0,77	0,06	0,23	0,16	–	0,16
інші індоєвропейці	–	0,02	0,01	0,04	0,02	–	0,16
євреї	1,74	4,32	6,57	39,79	1,19	6,01	26,22
картвели	0,01	0,02	0,02	0,02	–	–	–
кавказькі горці	–	–	0,002	–	–	–	–
ести	–	–	0,38	0,01	–	–	–
інші фінські народи	0,06	–	0,30	0,01	–	–	–
татари	0,01	0,07	1,94	0,27	0,02	0,24	0,16
турки	–	0,02	0,02	0,04	–	–	–

¹ Виокремлені на підставі рідної мови.

інші турецько-татарські народи	–	–	0,29	–	0,01	–	–
інші	0,01	–	0,02	0,03	–	–	–
ті, які не зазначили мови	–	–	0,01	0,02	–	–	–

Рід діяльності	Приватна юридична діяльність	Наука, література та мистецтво	Лікарська та санітарна діяльність	Служба при благодійних установах	Ювелірна справа, живопис	Трактири, готелі, меб. кімнати, клуби
Етноси	99,99	100,05	100,00	100,01	100,03	100,02
росіяни	67,82	47,60	59,71	74,87	34,41	53,16
українці	4,55	8,08	9,72	8,62	5,01	6,90
білоруси	0,06	0,06	0,12	0,72	0,06	0,39
поляки	6,68	4,00	8,33	4,85	1,50	3,78
болгари	0,06	0,03	0,09	–	0,08	0,39
серби та словенці	0,06	0,16	0,01	–	–	0,14
чехи та словаки	–	0,56	0,10	0,18	0,08	0,20
литовці та латиші	–	0,12	0,28	0,18	0,23	0,24
румуні (молдавани)	0,12	0,72	0,26	0,18	0,03	0,35
французи	0,06	1,06	0,13	0,54	0,25	0,20
італійці	–	2,90	0,07	–	0,11	0,59
іспанці та португальці	–	0,12	–	–	0,06	–
німці	0,67	3,81	2,59	2,15	3,26	2,66
шведи	–	–	–	–	0,03	0,01
норвежці та датчани	–	0,03	–	–	–	0,04
голландці та фламандці	–	0,06	–	–	–	–
англійці	0,00	0,91	–	0,54	–	0,03
греки	0,36	0,59	0,28	0,90	0,34	3,46
вірмени	–	0,41	0,26	0,18	0,40	0,22
інші індоєвропейці	–	–	–	–	0,06	0,21
євреї	18,76	28,21	17,79	6,10	53,92	26,69
картвели	–	0,09	–	–	0,03	0,03
кавказькі горці	–	–	–	–	–	–
ести	–	–	0,06	–	0,08	–
інші фінські народи	–	0,28	0,01	–	–	0,09
татари	0,79	0,25	0,18	–	0,06	0,16
турки	–	–	–	–	0,03	0,08
інші турецько-татарські народи	–	–	0,01	–	–	–

інші	—	—	—	—	—	—
ті, які не зазначили мови	—	—	—	—	—	—

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 218-223.

Додаток Е.

Адміністративні центри волостей Херсонської губернії

Додаток Е. 1. Адміністративні центри волостей Херсонської губернії
(1887 р.)

Назва волості	Адміністративний центр волості	Статус адміністративного центру волості (м. ¹ , с. ² д. ³)
	Олександрійський повіт	
1. Аджамська	Аджамка	м.
2. Бандурівська	Бандурівка	с.
3. Баштинська	Баштина	д.
4. Березівська	Березівка	с.
5. Богоявленська	Богоявленське	м.
6. Боковська	Бокове	с.
7. Браїлівська	Браїлівка	с.
8. Братолюбівська	Братолюбівка	м.
9. Василівська	Василівка	м.
10. Верблюзька	Верблюжка	с.
11. Високобоєракська	Високі Боєраки	с.
12. Глинська	Глинськ	с.
13. Диківська	Диківка	с.
14. Дмитрівська	Дмитрівка	м.
15. Душенькевичевська	Душенькевичівка	с.
16. Єлісаветградківська	Єлісаветградка	с.
17. Звенигородська	Звенигородка	с.
18. Іванковецька	Іваноковці	с.
19. Казарнська	Казарна	с.
20. Косівська	Косівка	с.
21. Краснопільська	Краснопілля	д.
22. Красносільська	Красносілля	с.
23. Лозоватська	Лозоватка	д.
24. Макарихська	Макариха	с.
25. Миронівська	Миронівка	с.
26. Моїсеївська	Моїсеївка	с.
27. Мошоринська	Мошорино	с.
28. Новгородковська	Новгородка	м.
29. Новогеоргіївська	Новогеоргіївська	с.

¹ містечко

² село

³ “деревня”

30.	Новопразька	Нова Прага	п.
31.	Новостародубська	Новостародуб	м.
32.	Овнянська	Овнянка	с.
33.	Олександрівська	Олександрівка	с.
34.	Олександрівська	Олександрівка	м.
35.	Онуфріївська	Онуфріївка	м.
36.	Оситнязька	Оситняжка	с.
37.	Павлиська	Павлиш	с.
38.	Петровська	Петрово	с.
39.	Світлопільська	Світлопільля	с.
40.	Сентівська	Сентів	с.
41.	Софіївська	Софіївка	м.
42.	Стецовська	Стецовка	с.
43.	Таловобалківська	Талова Балка	с.
44.	Федварська	Федварь	с.
45.	Федорівська	Федорівка	м.
46.	Краснокам'янська	Красна Кам'янка	м.
47.	Шамівська	Шамівка	с.
Ананьївський повіт			
1.	Боковська	Бокове	с.
2.	Валегоцулівська	Валегоцулово	м.
3.	Врадівська	Врадівка	с.
4.	Гандрабурська	Гандрабури	с.
5.	Гвоздавська	Гвоздавка	с.
6.	Головлевська	Головлевка	д.
7.	Завадівська	Завадівка	м.
8.	Ісаєвська	Ісаєво	с.
9.	Кам'номістська	Кам'яний Міст	с.
10.	Кантакузівська	Кантакузівка	м.
11.	Кондратівська	Велика Кондратівка	с.
12.	Коссовська	Косси	с.
13.	Коханівська	Коханівка	с.
14.	Любашівська	Любашівка	с.
15.	Мар'янівська	Мар'янівка	м.
16.	Миколаївська I	Миколаївка	с.
17.	Миколаївська II	Миколаївка	м.
18.	Михайлівська	Михайлівка	д.
19.	Мостовська	Мостове	м.
20.	Новопавлівська	Новопавлівка	м.
21.	Олександрівська	Олександрівка	с.
22.	Пасицельська	Пасицели	с.
23.	Петровська	Петрівка	д.
24.	Покровська	Покровське	м.

25.	Раштадтська	Раштадт	с.
26.	Романобалковська	Романо-балка	с.
27.	Святотроїцька	Святотроїцьке	м.
28.	Ставровська	Ставрово	с.
29.	Степановська	Шарово	м.
30.	Шимковська	Шимково	д.
	Єлисаветградський повіт		
1.	Акімовська	Акімовка	м.
2.	Андріївська	Андріївка	с.
3.	Аннінська	Аннінське	с.
4.	Аннівська	Аннівка	м.
5.	Антонівська	Антонівка	д.
6.	Березівська	Березівка	с.
7.	Бешбоєракська	Бешбоєраки	с.
8.	Братська	Братське	м.
9.	Велидарівська	Велидарівка	д.
10.	Великовиськовська	Велика Виська	с.
11.	Веселовська	Веселовка	с.
12.	Вікторштадтська	Вікторштадт	м.
13.	Вітязівська	Вітязівка	м.
14.	Вознесенська	Вознесенка	м.
15.	Возсіятська	Возсіятське	с.
16.	Володимирівська	Володимирівка	с.
17.	Вороновська	Вороновка	с.
18.	Гладоська	Гладоси	м.
19.	Грузчанська	Грузьке	с.
20.	Добровеличківська	Добровеличківка	м.
21.	Ерделіївська	Ерделіївка	с.
22.	Єланецька	Єланець	с.
23.	Злинська	Злинка	м.
24.	Казанковська	Казанка	с.
25.	Каменська	Каменка	с.
26.	Катеринівська	Катеринівка	д.
27.	Кетрисанівська	Кетрисанівка	с.
28.	Компаньєвська	Компаньєвка	с.
29.	Костянтинівська	Костянтинівка	м.
30.	Липнязька	Липняжка	с.
31.	Лисогорська	Лиса Гора	м.
32.	Лозоватська	Лозоватка	д.
33.	Любомирська	Любомирка	м.
34.	Маловиськівська	Мала Виська	м.
35.	Мігеївська	Мігея	с.

36.	Надлакська	Надлак	с.
37.	Нечаївська	Нечаївка	с.
38.	Новоархангельська	Новоархангельськ	м.
39.	Новомиргородська	Новомиргород	слобода
40.	Обозновська	Обозновка	с.
41.	Олександрівська	Олександрівка	с.
42.	Олексіївська	Олексіївка	с.
43.	Ольгопільська	Ольгопіль	м.
44.	Ольшанська	Ольшанка	с.
45.	Осичанська	Велика Осичанка	с.
46.	Павлівська	Павлівськ	м.
47.	Панчевська	Панчев	с.
48.	Плетеноташлицька	Плетений Ташлик	с.
49.	Ровенська	Ровне	м.
50.	Седневська	Седневка	м.
51.	Семинастівська	Семинасте	м.
52.	Серезліївська	Серезліївка	с.
53.	Татарівська	Татарівка	м.
54.	Трикратська	Трикрати	м.
55.	Фурманівська	Фурманівка	с.
56.	Хмілевська	Хмільове	м.
57.	Щербанівська	Щербани	с.
		Одеський повіт	
1.	Анатоліївська	Анатоліївка	м.
2.	Антоно-Кодинцівська	Антоно-Кодинцеве	м.
3.	Анчекрак-Іллінська	Іллінське	м.
4.	Баденська	Баден	с.
5.	Белчанська	Белка	д.
6.	Біляївська	Беляївка	с.
7.	Великобуялицька	Великий Буялик	с.
8.	Гільдендорфська	Гільдендорф	с.
9.	Граденицька	Градениці	с.
10.	Грос-Либентальська	Грос-Лібенталь	с.
11.	Зельцька	Зельц	с.
12.	Іллінська	Іллінка	д.
13.	Калаглейська	Калаглея	с.
14.	Ковалівська	Ковалівка	м.
15.	Корениська	Корениха	м.
16.	Кубанська	Кубанка	с.
17.	Курисово-Покровська	Курисово-Покровське	м.
18.	Куртівська	Куратівка	с.
19.	Ландауська	Ландау	с.
20.	Малобуялицька	Малий Буялик	с.

21.Мангеймська	Мангейм	с.
22.Нейзацька	Нейзац	с.
23.Ней-Фрейдентальська	Ней-Фрейденталь	с.
24.Нечаянська	Нечаянне	м.
25.Новопокровська	Новопокровське	с.
26.Олександрфельдська	Олександрфельд	с.
27.Олександрівська	Олександрівка	м.
28.Петровська	Петровське	с.
29.Раснопольська	Раснополь	м.
30.Рорбаська	Рорбах	с.
31.Северинівська	Северинівка	м.
32.Тузлівська	Тузли	с.
33.Фрейдентальська	Фрейденталь	с.
	Херсонський повіт	
1. Антонівська	Антонівка	д.
2. Балацьковська	Балацьке	м.
3. Білозерська	Білозерка	м.
4. Вавилівська	Вавилово	с.
5. Володимирівська	Володимирівка	м.
6. Грушівська	Грушівка	с.
7. Гурівська	Гурівка	с.
8. Заградівська	Заградівка	с.
9. Засільська	Засілля	с.
10. Золотобалківська	Золота Балка	с.
11. Калужька	Калужьке	с.
12. Кам'янська	Кам'янка	с.
13. Качкарівська	Качкарівка	с.
14. Кисляківська	Кисляківка	с.
15. Козацька	Козацьке	с.
16. Криворізька	Кривий Ріг	м.
17. Кронауська	Кронау	с.
18. Любомирська	Любомирівка	с.
19. Мар'їнська	Мар'їнське	с.
20. Миколаївська I	Миколаївка I	с.
21. Миколаївська II	Миколаївка II	с.
22. Михайлівська	Михайлівка	с.
23. Нікольська	Нікольське	с.
24. Новобузька	Новий Буг	м.
25. Нововоронцовська	Нововоронцовка	м.
26. Новомиколаївська	Новомиколаївка	с.
27. Новоодеська	Нова Одеса	м.
28. Олександрівська	Велика Олександрівка	м.
29. Орлафська	Орлаф	с.

30.	Отбїдовасилівська	Отбїдовасилівка	с.
31.	Покровська	Покровське	с.
32.	Полтавська	Полтавка	с.
33.	Привільнинська	Привільне	с.
34.	Станіславська	Станіслав	м.
35.	Старошведська	Старошведське	с.
36.	Тернівська	Тернівка	с.
37.	Тягинська	Тягинка	м.
38.	Широковська	Широке	м.

Укладено на підставі: Список населенных мест Херсонской губернии. — Херсон: Тип. Херсонского губернского правления, 1888. — С. 1-33, 1-25, 1-47, 1-27, 1-31.

Додаток Е. 2. Адміністративні центри волостей Херсонської губернії
(1894 р.)

Назва волості	Адміністративний центр волості	Статус адміністративного центру волості (м. ¹ , с. ² д. ³ , нім. кол. ⁴ тощо)
Олександрійський повіт		
1. Аджамська	Аджамка	м.
2. Бандуровська	Бандуровка	с.
3. Богоявленська	Богоявленськ	с.
4. Боковська	Бокове	с.
5. Браїлівська	Браїлівка	с.
6. Братолюбівська	Братолюбівка	м.
7. Верблюзька	Верблюжка	с.
8. Глинська	Глинськ	с.
9. Дмитрівська	Дмитрівка	м.
10. Єлісаветградковська	Єлісаветградка	с.
11. Звенигородська	Звенигородка	с.
12. Іванковецька	Іванковці	с.
13. Краснокам'янська	Красна Кам'янка	м.
14. Косовська	Косовка	с.
15. Красносільська	Красносілля	с.
16. Миронівська	Миронівка	с.
17. Моїсеївська	Моїсеївка	с.
18. Мошоринська	Мошорино	с.
19. Новгородковська	Новгородка	м.
20. Новогеоргіївська	Новогеоргіївськ	частина міста
21. Новопразька	Нова Прага	с.
22. Новостародубська	Новий Стародуб	м.
23. Онуфрієвська	Онуфріївка	м.
24. Оситнязька	Оситняжка	с.
25. Петровська	Петрово	с.
26. Покровська	Покровське	с.
27. Світлопільська	Світлопілья	с.
28. Стецовська	Стецовка	с.
29. Суботська	Суботці	с.
30. Федварська	Федварь	с.

¹ містечко

² село

³ “деревня”

⁴ німецька колонія

31. Федорівська	Федорівка	с.
	Ананьївський повіт	
1. Бірзулівська	Бірзула	с.
2. Валегоцуловська	Валегоцулово	м.
3. Врадіївська	Врадіївка	с.
4. Гандрабурська	Гандрабури	с.
5. Гвоздавська	Гвоздавка	с.
6. Головлєвська	Головлєвка	д.
7. Завадівська	Завадівка	с.
8. Ісаєвська	Ісаєво	с.
9. Кам'яномістська	Кам'яний Міст	с.
10. Кантакузівська	Кантакузівка	м.
11. Кондратівська	Кондратівка	с.
12. Коханівська	Коханівка	с.
13. Любашівська	Любашівка	с.
14. Миколаївська I	Миколаївка Перша	с.
15. Миколаївська II	Миколаївка Друга	м.
16. Мостовська	Мостове	м.
17. Новогеоргіївська	Новогеоргіївка	с.
18. Новопавлівська	Новопавлівка	м.
19. Олександрівська	Олександрівка	с.
20. Пасицельська	Пасицели	с.
21. Петровська	Петрівка	д.
22. Покровська	Покровське	с.
23. Раштадтська	Раштадт	нім. кол.
24. Романково-Балковська	Романкова Балка	с.
25. Святотроїцька	Святотроїцьке	м.
26. Ставровська	Ставрово	с.
27. Степановська	Степанівка	м.
	Єлисаветградський повіт	
1. Акимівська	Акимівка	с.
2. Аннінська	Аннінське	с.
3. Аннівська	Аннівка	с.
4. Антонівська	Антонівка	д.
5. Березівська	Березівка	с.
6. Благодатнівська	Благодатне	с.
7. Братська	Братське	с.
8. Великовиськовська	Велика Виська	с.
9. Вікторштадтська	Вікторштадт	с.
10. Вітязівська	Вітязівка	с.
11. Вознесенська	Вознесенське	селище
12. Возсіятська	Возсіятське	с.

13. Володимирівська	Володимирівка	с.
14. Гладоська	Гладоси	м.
15. Грузчанська	Грузьке	с.
16. Добровеличківська	Добровеличківка	м.
17. Ерделіївська	Ерделіївка	с.
18. Єланецька	Єланець	с.
19. Злинська	Злинка	м.
20. Казанківська	Казанка	с.
21. Кетрисанівська	Кетрисанівка	с.
22. Компаньєвська	Компаньєвка	с.
23. Костянтинівська	Костянтинівка	м.
24. Липнязька	Липняжка	с.
25. Лисогорська	Лиса Гора	м.
26. Лозоватська	Лозоватка	д.
27. Любомирська	Любомирка	м.
28. Маловиськівська	Мала Виська	м.
29. Мартоношська	Мартоноша	с.
30. Надлакська	Надлак	с.
31. Нечаївська	Нечаївка	с.
32. Новоархангельська	Новоархангельськ	посад
33. Новомиргородська	Новомиргород	слобода
34. Олександрівська	Олександрівка	д.
35. Олексіївська	Олексіївка	с.
36. Ольгопільська	Ольгопіль	с.
37. Ольшанська	Ольшанка	с.
38. Павлівська	Павлівськ	посад
39. Панчевська	Панчев	с.
40. Пісчанобродська	Пісчаний Брод	с.
41. Плетеноташлицька	Плетений Ташлик	с.
42. Ровенська	Ровне	м.
43. Семинастівська	Семинасте	с.
44. Татарівська	Татарівка	с.
45. Тишківська	Тишківка	с.
46. Трикратська	Трикрати	с.
47. Устинівська	Устинівка	с.
48. Хмільєвська	Хмільове	с.
49. Щербанівська	Щербани	с.
	Одеський повіт	
1. Анатоліївська	Анатоліївка	с.
2. Антоно-Кодинцівська	Антоно-Кодинцеве	с.
3. Анчекрак-Іллінська	Анчекрак	с.
4. Баденська	Баден	нім. кол.
5. Белчанська	Белка	д.

6. Біляївська	Біляївка	с.
7. Великобуялицька	Великий Буялик	с.
8. Гільдендорфська	Гільдендорф	нім. кол.
9. Граденицька	Градениці	с.
10. Зельцька	Зельц	нім. кол.
11. Іллінська	Іллінка	с.
12. Калаглейська	Калаглея	с.
13. Ковалівська	Ковалівка	м.
14. Корениська	Корениха	с.
15. Кубанська	Кубанка	с.
16. Курисово-Покровська	Курисово-Покровське	м.
17. Куртівська	Куртівка	с.
18. Ландауська	Ландау	нім. кол.
19. Малобуялицька	Малий Буялик	с.
20. Мангеймська	Мангейм	нім. кол.
21. Маріїнська (колишня Гросс-Лібентальська)	Маріїнське	нім. кол.
22. Миколаївська (колишня Фрейдентальська)	Миколаївське	нім. кол.
23. Нейзацька	Нейзац	нім. кол.
24. Ней-Фрейдентальська	Ней-Фрейденталь	нім. кол.
25. Нечаянська	Нечаянне	с.
26. Новопокровська	Новопокровське	с.
27. Олександрфельдська	Олександрфельд	нім. кол.
28. Олександрівська	Олександрівка	с.
29. Петровська	Петровське	с.
30. Раснопольська	Раснополь	м.
31. Рорбаська	Рорбах	нім. кол.
32. Северинівська	Северинівка	м.
33. Страсбурзька	Страсбург	нім. кол.
34. Тузлівська	Тузли	с.
Херсонський повіт		
1. Антонівська	Антонівка	д.
2. Балацьківська	Балацьке	м.
3. Білозерська	Білозерка	с.
4. Вавилівська	Вавилово	с.
5. Володимирівська	Володимирівка	с.
6. Грушівська	Грушівка	с.
7. Гурьівська	Гурьівка	с.
8. Заградівська	Заградівка	с.
9. Засільська	Засілля	с.
10. Золотобалківська	Золота Балка	с.
11. Козацька	Козацьке	с.

12. Калужька	Калужьке	с.
13. Кам'янська	Кам'янка	с.
14. Качкарівська	Качкарівка	с.
15. Кисляківська	Кисляківка	с.
16. Криворізька	Кривий Ріг	м.
17. Кронауська	Кронау	нім. кол.
18. Любомирська	Любомирівка	с.
19. Мар'їнська	Мар'їнське	с.
20. Миколаївська I	Миколаївка I	с.
21. Миколаївська II	Миколаївка II	с.
22. Михайлівська	Михайлівка	с.
23. Нікольська	Нікольське	с.
24. Новобузька	Новий Буг	м.
25. Нововоронцовська	Нововоронцовка	м.
26. Новомиколаївська	Новомиколаївка	с.
27. Новоодеська	Нова Одеса	м.
28. Олександрівська	Велика Олександрівка	м.
29. Орлофська	Орлоф	нім. кол.
30. Отбідовасилівська	Отбідовасилівка	с.
31. Покровська	Покровське	с.
32. Полтавська	Полтавка	с.
33. Привільнинська	Привільне	с.
34. Станіславська	Станіслав	м.
35. Старошведська	Старошведське	нім. кол.
36. Тернівська	Тернівка	с.
37. Тягинська	Тягинка	с.
38. Широковська	Широке	м.

Укладено на підставі: Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896. — С. 37-474.

Додаток Ж.

Площа та благоустрій населених пунктів Південної України

Назва повітів та міст	Населена площа (кв. верст)	На одного мешканця кв. сажнів	До загальної протяжності вулиць (%)		
			Моцених вулиць	Тротуарів	Бульварів і засаджених деревами вулиць
Катеринославська губернія					
Катеринослав	14,5	23,1	42,4	1,7	93,2
Олександрівськ	3,9	33,7	17,0	34,0	31,2
Бахмут	2,7	20,1	11,5	1,2	39,6
Верхньодніпровськ	9,0	208,3	5,3	3,3	1,3
Луганськ	12,0	87,7	9,5	23,2	23,2
Маріуполь	3,8	29,8	53,5	97,3	30,3
Новомосковськ	13,0	150,4	29,3	1,4	1,4
Павлоград	3,5	42,4	20,3	27,8	-
Слов'яносербськ	8,0	512,7	-	-	52,6
Нікополь	11,5	130,0	11,7	33,3	-
Амур-Нижньодніпровськ	2,0	16,0	45,4	-	-
Гуляйполе	9,7	154,5	-	-	-
Кам'янка	21,0	421,4	12,5	-	-
Кам'янське	59,3	785,0	1,4	-	-
Новоспасівка	5,7	123,6	0,2	-	-
Петриківка	6,0	55,1	-	-	-
Покровське	2,0	46,3	-	-	-
Саксагань	31,9	804,9	-	-	?
Софіївка	12,0	259,5	0,6	-	-
Томаківка	10,1	203,7	-	-	-
Чаплинка	4,0	84,4	-	-	-
Юзівка	6,7	41,8	27,9	27,9	12,6
Таврійська губернія					
Сімферополь	3,6	14,5	4,7	66,6	-
Олешки	3,6	84,1	?	?	-
Бердянськ	3,7	31,4	4,8	7,9	68,1
Євпаторія	5,8	71,6	8,0	107,5	11,1
Мелітополь	2,0	28,9	31,2	93,5	-
Перекоп	1,3	61,1	-	18,3	?
Феодосія	4,3	35,2	16,6	9,5	8,9
Ялта	4,4	48,6	100,0	96,6	-
Алушта	3,2	?	7,1	-	-

Балаклава	0,5	55,8	-	1,4	?
Бахчисарай	1,1	22,8	50,0	70,0	-
Єнікале	7,3	?	-	?	?
Карасубазар	3,7	63,4	41,7	100,0	6,1
Керч	2,9	?	76,2	?	61,4
Ногайськ	4,0	207,7	-	108,6	97,8
Оріхів	4,8	182,1	2,9	29,6	100,0
Севастополь	5,0	18,4	27,1	48,9	18,1
Старий Крим	2,5	127,6	?	?	?
Андріївка	10,8	166,8	0,6	52,9	35,3
Берестове	19,9	272,7	-	-	-
Велика Білозерка	15,0	254,9	-	-	?
Велика Знам'янка	60,0	793,3	-	-	?
Велика Лепетиха	8,0	157,4	-	-	-
Великий Токмак	23,9	278,2	-	?	?
Верхній Рогачик	15,7	212,5	-	-	-
Верхня Білозерка	16,0	254,9	-	-	?
Михайлівка	56,6	807,1	-	-	100,0
Миколаївка	17,6	331,9	-	-	-
Попівка	7,5	148,6	-	-	-
Рубанівка	28,0	505,1	-	-	-
Чернігівка	6,9	116,9	-	100,0	3,7
Херсонська губернія					
Херсон	8,5	32,7	29,6	19,8	?
Олександрія	3,8	60,0	16,3	-	?
Ананьїв	21,2	272,5	?	?	?
Єлисаветград	13,8	50,1	28,5	28,5	?
Одеса	18,3	9,1	67,2	134,4	65,7
Березівка	1,4	46,9	-	-	-
Берислав	2,3	40,2	4,1	4,1	23,1
Бобринець	4,9	73,4	1,8	35,8	?
Вознесенськ	1,9	25,3	21,6	-	79,1
Маяки	2,5	116,2	1,3	-	6,3
Миколаїв	12,9	32,6	73,1	55,2	89,6
Нова Прага	1,6	86,1	12,0	3,0	?
Новогеоргіївськ	2,7	51,4	?	-	?
Новомиргород	5,0	117,8	3,8	5,0	7,5
Овідіополь	3,2	133,1	3,0	-	?
Ольвіополь	3,7	113,7	2,3	-	?
Очаків	1,1	22,1	24,2	-	1,8
Аджамка	10,3	228,9	-	-	-
Валегоцулово	20,6	438,8	-	-	-
Гладоси	10,6	246,2	-	-	-

Злинка	9,3	217,4	-	-	-
Казанка	11,1	267,3	-	-	-
Кривий Ріг	15,0	257,1	?	?	-
Новоукраїнка	11,6	143,9	?	-	-
Новий Буг	28,8	432,4	-	-	-
Ровне	12,1	179,5	?	-	-

Укладено на підставі: Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб.: ЦСК МВД, 1906. — С. 098-099, 178-181.

**Додаток 3. Галузева зайнятість самостійного населення Південної
України наприкінці XIX ст.**

**Додаток 3. 1. Галузева зайнятість самостійного населення по окремих містах
Катеринославської губернії наприкінці XIX ст. (%)**

	Катеринослав	Олександрівськ	Бахмут	Верхньодніпровськ	Маріуполь	Новомосковськ	Павлоград	Слов'янськ	Луганськ
Адміністрація, суд і поліція	1,53	1,50	1,67	2,73	1,46	2,89	1,53	1,03	1,34
Громадська та станова служба	0,34	0,73	0,62	1,20	0,40	0,80	0,65	0,64	0,38
Приватна юридична діяльність	0,15	0,11	0,16	0,26	0,12	0,07	0,14	0,26	0,13
Збройні сили	7,86	0,42	0,64	1,45	0,98	1,03	25,49	-	2,06
Богослужіння православного сповідання	0,58	0,18	0,45	0,30	0,33	0,40	0,22	0,90	0,31
Богослужіння інших християнських сповідань	0,01	-	-	-	0,01	-	-	-	-
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,06	0,08	0,07	0,21	0,04	0,05	0,20	-	0,03
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,29	0,19	0,29	0,38	0,17	0,28	0,15	0,64	0,11
Навчальна та виховна діяльність	1,37	1,08	1,60	1,41	1,04	0,87	1,11	0,90	0,84
Наука, література та мистецтво	0,23	0,26	0,05	-	0,18	0,09	0,22	-	0,23
Лікарська та санітарна діяльність	1,17	0,97	0,82	0,94	0,58	0,66	0,65	0,90	0,71
Служба при благодійних установах	0,04	0,08	0,05	-	0,007	0,02	0,01	-	0,01
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	23,35	25,88	22,95	21,23	27,21	17,42	18,43	12,44	22,66
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	3,51	3,77	3,52	4,53	3,18	4,11	4,40	8,72	3,70
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	3,65	1,18	2,80	1,41	1,82	3,36	1,11	1,79	1,81
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	0,80	0,96	1,85	4,10	0,64	1,22	1,54	-	0,25
Землеробство	0,77	3,58	5,10	9,61	8,80	21,41	4,12	43,33	4,07
Бджільництво і шовківництво	0,004	0,01	0,01	-	0,007	-	-	-	0,06
Тваринництво	0,01	0,05	0,04	0,09	0,04	-	0,04	0,51	0,20
Лісництво та лісні промисли	0,14	0,12	0,05	2,73	0,06	0,02	0,08	-	0,03
Рибальство та мисливство	0,004	0,30	-	0,21	0,43	0,99	0,18	0,26	-
Добича руди та копальні	0,07	0,04	2,05	-	0,22	-	0,01	0,38	0,25
Виплавка металів	-	-	-	-	0,19	-	-	-	0,05
Обробка волокнуватих речовин	0,27	0,23	0,26	0,43	0,14	0,38	0,28	0,13	0,19
Обробка тваринних продуктів	0,24	0,20	0,57	0,60	0,19	2,37	0,47	0,77	0,25
Обробка дерева	3,66	5,72	2,72	2,86	2,21	3,17	1,98	2,56	4,24
Обробка металів	8,28	11,30	2,97	2,78	8,49	3,71	2,43	1,28	17,09
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,53	0,24	3,09	0,26	0,39	0,35	0,05	-	0,56
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,25	0,09	1,09	0,09	0,15	-	0,19	-	0,18
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,22	0,14	0,55	0,73	0,15	0,02	0,20	-	0,93
Інші напої та бродильні речовини	0,10	0,23	0,11	0,09	0,15	0,07	0,09	-	0,06
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	2,07	2,07	3,04	2,05	1,66	1,95	2,61	1,67	1,99

Тютюн і вироби з нього	0,36	–	0,01	–	0,007	–	-	-	0,13
Поліграфічне виробництво	0,83	0,45	0,40	0,77	0,30	0,12	0,42	-	0,42
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,27	0,30	0,38	0,34	0,14	0,07	0,09	-	0,11
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,21	0,12	0,22	0,51	0,22	0,09	0,11	0,51	0,34
Виробництво одягу	7,68	7,80	11,17	8,46	6,69	14,32	8,63	7,95	7,79
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	3,98	3,71	5,20	2,90	4,75	1,81	2,34	1,67	6,08
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,04	0,01	0,12	–	0,13	–	0,07	-	0,14
Ті, що не ввійшли у попередні групи або невизначені	3,13	0,73	1,20	0,30	0,94	0,19	0,32	0,13	1,25
Водні сполучення	0,12	0,47	0,01	0,13	1,38	–	0,01	-	-
Залізні дороги	4,16	3,49	0,55	0,13	1,93	0,05	0,85	-	2,09
Візницький промисел	2,20	2,81	2,38	2,31	2,67	0,70	1,65	0,51	2,79
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,11	0,23	0,38	–	0,89	–	0,05	-	0,11
Пошта, телеграф і телефон	0,44	0,50	0,38	0,51	0,32	0,23	0,31	0,51	0,31
Кредитні і громадські комерційні установи	0,25	0,16	0,16	0,09	0,18	0,02	0,20	-	0,27
Торгове посередництво	0,49	0,47	0,36	0,30	0,27	0,09	0,47	-	0,14
Торгівля загалом, без точного визначення	0,70	0,59	0,71	0,38	1,13	0,61	0,45	0,26	1,35
Торгівля живою худобою	0,15	0,12	0,75	0,13	0,19	0,92	0,77	0,80	0,42
Торгівля зерновими продуктами	0,89	2,83	0,94	1,84	3,14	1,31	2,54	0,90	0,73
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	4,02	4,56	4,55	6,11	4,33	5,31	4,48	2,82	3,02
Торгівля будівними матеріалами, паливом	1,54	0,69	0,45	2,99	0,79	0,07	0,43	0,26	0,41
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,22	0,31	0,49	0,09	0,40	0,14	0,39	0,38	0,24
Торгівля металевими товарами, машинами і зброяю	0,33	0,20	0,81	0,09	0,29	0,31	0,23	-	0,34
Торгівля тканинами і предметами одягу	1,70	2,26	1,98	2,14	1,96	1,22	1,54	0,38	1,52
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,24	0,32	0,89	0,38	0,43	0,52	0,42	0,51	0,27
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культу і т.п.	0,20	0,15	0,29	0,09	0,42	0,14	0,11	-	0,08
Торгівля іншими предметами	0,27	0,49	0,37	0,68	0,34	0,07	0,27	0,26	0,22
Торгівля розносна і розвізна	0,38	0,15	0,72	0,26	0,32	0,05	0,16	0,13	0,05
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,87	1,23	0,64	1,28	0,99	0,56	1,11	0,51	1,06
Торгівля напоями	0,37	0,55	1,34	0,64	0,55	0,61	0,65	0,26	0,68
Чистота та гігієна тіла	1,15	1,10	1,03	2,43	1,12	0,92	1,12	0,26	0,68
Особи невизначених занять	0,57	0,72	1,18	0,81	0,55	0,80	0,49	0,90	1,12
Проституція	0,26	0,24	0,23	–	0,24	0,12	0,15	-	0,17
Особи, що не зазначили занять	0,47	0,50	0,47	0,26	0,54	0,92	0,62	1,15	0,96
Всього (осіб)	56460	7395	7311	2341	13880	4259	7407	780	7847

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 143-145.

Додаток 3. 2. Галузева зайнятість самостійного населення по окремих містах
Таврійської губернії наприкінці XIX ст. (%)

	Сімферополь	Бахчисарай	Карасубазар	Бердянськ	Ногайськ	Оріхів	Олешки	Євпаторія	Мелітополь
Адміністрація, суд і поліція	2,50	0,65	0,60	1,93	1,06	1,36	2,40	1,83	1,39
Громадська та станова служба	0,44	0,38	0,44	0,66	0,67	0,68	1,61	0,64	0,78
Приватна юридична діяльність	0,25	0,02	0,05	0,15	0,19	0,12	0,21	0,15	0,26
Збройні сили	15,34	4,29	0,02	0,53	0,10	-	1,06	1,48	0,62
Богослужіння православного сповідання	0,32	1,08	0,16	0,27	0,48	0,31	1,44	0,07	0,12
Богослужіння інших християнських сповідань	0,01	-	0,16	0,02	0,10	-	-	0,03	0,01
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,17	0,92	0,85	0,07	-	0,19	0,03	0,31	0,10
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,14	0,22	0,34	0,19	0,48	0,25	0,31	0,22	0,28
Навчальна та виховна діяльність	1,53	0,70	0,78	1,11	1,73	1,43	1,30	1,32	1,33
Наука, література та мистецтво	0,45	0,72	0,48	0,39	-	-	-	0,36	0,41
Лікарська та санітарна діяльність	1,20	0,43	0,53	0,70	1,15	0,56	0,79	0,91	1,19
Служба при благодійних установах	0,23	-	-	0,03	-	-	-	-	0,01
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	17,33	14,77	16,83	31,14	16,07	17,84	17,91	20,68	25,21
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	5,83	4,31	4,26	4,53	2,50	3,59	3,56	4,71	4,53
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	9,15	5,27	3,55	0,99	3,75	1,05	1,27	3,36	1,29
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	1,13	-	0,02	0,66	-	-	1,68	0,07	2,52
Землеробство	1,57	15,74	8,98	5,94	23,97	35,50	11,27	4,87	2,17
Бджільництво і шовківництво	0,004	-	-	-	0,10	-	-	-	-
Тваринництво	0,34	1,84	0,73	0,14	0,29	0,06	0,21	0,42	0,07
Лісництво та лісні промисли	0,46	0,67	1,47	0,10	-	-	0,10	0,24	0,09
Рибальство та мисливство	0,008	0,02	0,07	3,05	2,41	0,06	1,71	0,07	0,01
Добича руди та копальні	0,14	0,02	0,02	-	-	-	-	0,59	0,09
Виплавка металів	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Обробка волокнуватих речовин	0,32	3,64	0,94	0,17	0,38	0,37	0,07	0,34	0,26
Обробка тваринних продуктів	0,35	7,59	1,95	0,11	0,48	0,62	0,21	0,28	0,37
Обробка дерева	1,57	2,74	3,78	3,18	4,52	2,60	1,88	1,40	3,90
Обробка металів	1,90	3,68	3,92	4,13	4,14	3,59	1,10	2,30	4,18
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,05	0,04	0,96	0,10	0,87	0,87	-	0,03	0,95
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,14	0,02	0,07	0,15	0,19	0,19	-	0,08	0,18
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,14	-	0,09	0,18	-	-	-	0,01	0,72
Інші напої та бродильні речовини	0,12	0,22	0,23	0,12	0,19	0,12	-	0,11	0,25
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	2,41	2,83	2,63	1,73	1,73	1,92	0,62	3,19	3,12
Тютюн і вироби з нього	0,78	0,11	0,46	0,02	-	-	-	0,01	0,04
Поліграфічне виробництво	0,79	0,29	0,11	0,71	0,10	0,25	0,21	0,21	0,97
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,19	0,20	0,18	0,17	0,10	0,12	0,14	0,20	0,59
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,29	0,43	0,27	0,17	0,38	0,06	0,14	0,15	0,32
Виробництво одягу	7,51	4,09	10,86	8,96	7,41	7,68	3,97	5,41	10,04
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	3,84	2,92	2,40	2,68	4,43	2,35	2,60	5,88	3,78

Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,23	0,09	0,02	0,14	0,48	0,37	0,07	0,27	0,09
Ті, що не ввійшли у попередні групи або невизначені	0,27	0,27	0,02	0,35	0,10	-	0,72	0,48	0,69
Водні сполучення	-	0,02	0,02	1,71	-	-	27,77	2,35	0,01
Залізні дороги	1,26	0,27	-	0,12	-	-	0,03	0,03	1,22
Візницький промисел	2,63	2,00	4,15	2,72	1,15	0,25	2,77	3,70	2,10
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,22	0,25	0,39	0,62	-	-	0,07	6,05	0,06
Пошта, телеграф і телефон	0,49	0,20	0,14	0,38	0,48	0,43	0,14	0,20	0,63
Кредитні і громадські комерційні установи	0,16	-	0,05	0,20	-	0,12	0,03	0,20	0,41
Торгове посередництво	0,41	0,34	1,21	0,47	-	0,12	0,17	0,29	1,17
Торгівля загалом, без точного визначення	0,69	0,58	0,71	0,92	0,29	0,31	2,60	0,38	0,54
Торгівля живою худобою	0,34	0,18	0,73	0,31	0,48	0,50	0,14	0,49	0,66
Торгівля зерновими продуктами	0,44	0,31	1,08	3,71	0,67	1,73	0,72	3,40	1,66
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	4,69	5,45	7,19	4,30	5,97	3,41	2,16	6,93	6,42
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,22	-	0,23	0,48	0,29	0,37	0,41	0,50	0,81
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,27	0,07	0,14	0,40	0,48	0,93	0,07	0,29	0,45
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,13	-	0,02	0,26	-	0,62	0,14	0,27	0,16
Торгівля тканинами і предметами одягу	1,37	1,41	1,95	1,60	2,89	2,73	0,38	2,04	3,33
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,23	0,11	1,65	0,24	0,38	1,05	-	0,20	0,73
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культу і т.п.	0,14	0,09	0,02	0,13	0,10	0,06	0,03	0,18	0,26
Торгівля іншими предметами	0,54	0,16	0,60	0,60	0,67	0,25	0,03	0,76	0,38
Торгівля розносна і розвізна	0,55	0,67	1,49	0,34	-	0,12	0,10	0,90	0,22
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	1,29	2,38	3,39	1,04	0,77	0,68	0,24	3,51	1,52
Торгівля напоями	0,57	0,27	0,98	0,48	0,96	0,74	0,65	0,63	1,03
Чистота та гігієна тіла	1,86	1,55	1,40	1,33	2,02	0,19	0,58	2,03	1,58
Особи невизначених занять	0,82	1,30	2,22	1,04	1,54	0,56	1,27	1,47	0,53
Проституція	0,39	0,25	0,34	0,14	-	-	0,07	0,20	0,50
Особи, що не зазначили занять	0,84	0,90	0,66	0,75	0,29	0,68	0,86	0,31	0,70
Всього (осіб)	24849	4455	4366	9822	1039	1614	2920	7141	6824

	Перекоп	Ялта	Феодосія	Старий Крим	Керч	Єнікале	Севастополь	Балаклава
Адміністрація, суд і поліція	4,26	1,40	1,45	0,54	2,06	1,11	0,97	0,77
Громадська та станова служба	1,40	0,39	0,43	0,54	0,40	-	0,24	0,19
Приватна юридична діяльність	0,16	0,19	0,13	0,11	0,09	-	0,07	-
Збройні сили	1,14	0,25	22,02	0,65	18,57	13,14	40,70	-
Богослужіння православного сповідання	0,26	0,45	0,43	0,65	0,29	0,45	0,26	0,58
Богослужіння інших християнських сповідань	0,05	-	0,03	-	0,02	-	0,01	-
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,36	0,05	0,07	0,11	0,07	-	0,03	-
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,57	0,10	0,20	0,32	0,21	0,45	0,07	0,38
Навчальна та виховна діяльність	1,45	1,87	1,28	1,19	1,37	1,34	0,77	1,73
Наука, література та мистецтво	0,16	0,45	0,27	-	0,34	-	0,19	0,19
Лікарська та санітарна діяльність	1,25	1,42	0,62	0,76	0,80	0,22	0,71	0,77
Служба при благочинних установах	-	0,03	0,008	-	0,08	-	0,03	-
Діяльність і служба приватна:	25,32	31,65	22,54	28,93	21,63	12,25	15,74	28,46

присл., поден.								
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	4,00	6,38	4,66	3,89	3,60	4,68	3,55	6,92
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	1,61	1,02	1,33	2,05	3,10	1,56	1,62	0,19
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	3,22	0,24	0,56	-	0,45	-	0,16	-
Землеробство	14,12	2,99	2,85	13,82	1,99	0,22	0,44	10,77
Бджільництво і шовківництво	-	-	-	-	-	-	0,009	-
Тваринництво	1,19	0,08	0,07	0,43	0,07	-	0,07	-
Лісництво та лісні промисли	-	0,16	0,27	0,32	0,02	-	0,07	-
Рибальство та мисливство	-	0,49	1,31	-	1,31	33,18	0,23	14,04
Добича руди та копальні	-	0,52	0,22	-	0,12	-	0,36	0,19
Виправка металів	-	0,01	-	-	0,01	-	-	-
Обробка волокнуватих речовин	0,05	0,14	0,28	0,22	0,22	-	0,30	1,54
Обробка тваринних продуктів	0,83	0,14	0,10	0,32	0,27	-	0,08	-
Обробка дерева	0,78	1,64	1,36	2,81	1,59	0,67	1,24	0,96
Обробка металів	2,85	2,08	2,02	5,72	2,50	0,22	4,17	3,27
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,05	0,09	0,21	1,40	0,02	0,45	0,04	-
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	-	0,04	0,008	-	0,11	-	0,09	-
Винокуріння, пиво- і медоваріння	-	-	0,19	-	0,09	-	0,05	-
Інші напої та бродильні речовини	0,05	0,09	0,14	0,22	0,04	-	0,10	-
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,97	1,80	1,87	2,16	1,72	1,11	1,48	3,85
Тютюн і вироби з нього	-	0,03	1,18	-	1,62	-	0,02	-
Поліграфічне виробництво	0,16	0,42	0,37	0,11	0,53	-	0,34	-
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,16	0,21	0,17	0,11	0,16	0,22	0,15	-
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,26	0,29	0,10	0,11	0,08	-	0,13	-
Виробництво одягу	5,03	6,41	4,80	3,46	7,47	3,12	3,53	1,92
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	3,48	13,98	3,97	10,48	3,68	0,89	4,47	8,27
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	-	0,15	0,02	-	0,27	-	0,22	-
Ті, що не ввійшли у попередні групи або невизначені	0,26	0,06	0,67	-	0,80	-	0,86	0,38
Водні сполучення	0,05	0,25	0,99	-	2,88	8,91	1,27	-
Залізні дороги	0,10	0,06	1,82	-	0,01	-	1,20	-
Візницький промисел	2,18	3,82	2,19	6,05	2,62	0,22	1,94	2,50
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,05	0,40	0,82	-	0,55	-	0,16	-
Пошта, телеграф і телефон	0,78	0,53	0,38	0,22	0,35	0,45	0,24	0,96
Кредитні і громадські комерційні установи	0,10	0,11	0,18	-	0,14	-	0,11	0,19
Торгове посередництво	0,31	0,29	0,34	-	0,30	-	0,24	-
Торгівля загалом, без точного визначення	0,78	4,04	1,00	0,97	0,49	0,22	0,80	0,96
Торгівля живою худобою	1,56	0,01	0,14	-	0,19	-	0,04	-
Торгівля зерновими продуктами	1,04	0,10	2,03	0,11	1,26	-	0,24	-
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	5,09	2,93	4,41	2,16	5,25	11,58	3,37	3,85
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,21	0,35	0,22	0,43	0,27	0,67	0,20	0,19
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,26	0,13	0,17	-	0,19	-	0,10	-
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,16	0,06	0,17	-	0,28	-	0,05	-
Торгівля тканинами і предметами одягу	1,50	0,66	1,00	1,08	1,25	-	0,62	-
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,67	0,09	0,12	-	0,24	-	0,01	-
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культу і т.п.	0,10	0,13	0,11	-	0,06	-	0,12	-
Торгівля іншими предметами	1,09	0,09	0,18	-	0,50	0,45	0,14	0,38
Торгівля розносна і розвізна	0,99	0,20	0,29	1,40	0,25	-	0,16	0,58

Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	1,87	2,45	1,91	0,97	1,77	1,11	1,53	0,96
Торгівля напоями	0,57	0,29	0,39	0,43	0,44	0,89	0,35	-
Чистота та гігієна тіла	0,93	2,77	1,67	1,08	1,70	-	1,72	1,54
Особи невизначених занять	2,39	1,00	0,62	0,97	0,62	0,22	0,58	0,58
Проституція	0,42	-	0,08	-	0,34	-	0,60	-
Особи, що не зазначили занять	0,36	1,53	0,52	3,35	0,25	-	0,65	1,92
Всього (осіб)	1927	7930	12030	926	16086	449	32270	520

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 186-191.

Додаток 3. 3. Галузева зайнятість самостійного населення по окремих містах
Херсонської губернії наприкінці XIX ст. (%)

	Херсон	Берислав	Миколаїв	Олександрія	Новогеоргіївськ	Ананьїв	Єлисаветград	Бобринець
Адміністрація, суд і поліція	2,50	0,77	1,28	2,30	0,62	2,43	1,36	0,89
Громадська та станова служба	0,75	0,67	0,39	1,29	0,27	1,59	0,38	0,49
Приватна юридична діяльність	0,22	0,09	0,07	0,11	0,02	0,35	0,22	0,14
Збройні сили	7,36	0,05	13,08	14,74	18,20	0,92	9,97	0,12
Богослужіння православного сповідання	0,31	0,47	0,15	0,21	0,35	0,29	0,20	0,37
Богослужіння інших християнських сповідань	0,02	-	-	-	-	-	0,01	-
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,08	0,05	0,05	0,13	0,07	0,02	0,12	0,09
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,38	0,23	0,20	0,38	0,27	0,29	0,26	0,26
Навчальна та виховна діяльність	1,46	0,95	0,95	1,29	0,62	1,59	1,61	1,16
Наука, література та мистецтво	0,24	0,05	0,06	0,13	-	0,18	1,51	0,05
Лікарська та санітарна діяльність	1,55	0,53	0,77	1,18	0,57	0,84	0,80	0,89
Служба при благочинних установах	0,17	-	0,02	-	0,05	-	0,05	-
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	25,11	26,69	25,91	20,19	17,45	18,97	21,01	18,90
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	5,35	3,16	5,68	4,46	2,37	3,86	3,98	3,19
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	5,60	1,44	2,93	3,01	3,75	1,61	2,39	0,91
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	2,56	0,09	0,17	2,80	0,02	2,00	1,03	0,14
Землеробство	0,83	12,67	2,31	13,43	15,35	36,58	3,28	34,46
Бджільництво і шовківництво	0,004	-	-	0,02	0,02	-	0,003	-
Тваринництво	0,06	0,42	-	0,06	0,02	0,18	0,23	0,28
Лісництво та лісні промисли	0,18	0,07	-	0,08	0,20	0,02	0,13	-
Рибальство та мисливство	0,57	2,88	0,23	-	0,27	0,02	0,01	0,02
Добича руди та копальні	0,03	0,44	0,04	0,04	-	-	0,03	0,09
Виплавка металів	-	-	-	-	-	-	-	-
Обробка волокнуватих речовин	0,42	0,16	0,19	0,36	0,37	0,37	0,45	0,96
Обробка тваринних продуктів	0,31	0,47	0,26	0,23	1,25	0,31	0,48	0,72
Обробка дерева	4,39	2,72	2,68	1,50	11,10	1,41	2,88	3,68
Обробка металів	2,69	2,81	8,64	1,37	2,97	1,61	3,70	3,29
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,12	0,05	-	0,21	0,77	0,16	0,26	0,33
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,13	0,02	0,13	0,13	0,02	0,08	0,13	0,02
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,14	-	0,14	0,13	0,10	0,02	0,27	0,26
Інші напої та бродильні речовини	0,13	0,14	-	0,04	0,02	0,10	0,07	0,16
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,91	2,16	1,88	2,72	1,17	1,72	2,66	1,16
Тютюн і вироби з нього	0,25	0,02	0,19	0,02	-	-	0,27	-
Поліграфічне виробництво	0,72	0,30	0,32	0,36	0,05	0,29	0,64	0,07
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,14	0,09	0,16	0,23	0,10	0,04	0,20	0,30
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,32	0,07	0,45	0,13	0,27	0,04	0,25	0,16
Виробництво одягу	8,63	7,74	5,56	7,64	7,05	4,68	12,69	7,60
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	4,06	3,58	4,12	3,49	3,00	2,29	4,02	2,87
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,22	0,02	0,29	0,06	0,25	0,08	0,22	0,14
Ті, що не ввійшли у попередні групи або невизначені	0,79	0,58	0,87	0,30	0,35	0,27	0,53	0,16
Водні сполучення	1,59	6,05	1,52	-	0,15	-	0,01	-
Залізні дороги	-	-	0,87	0,04	-	-	0,83	-
Візницький промисел	2,49	2,88	2,17	1,79	1,00	0,80	1,06	0,93
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,05	2,81	0,23	-	-	0,14	0,22	0,02
Пошта, телеграф і телефон	0,19	0,42	0,27	0,23	0,05	0,31	0,27	0,14

Кредитні і громадські комерційні установи	0,23	0,16	0,26	0,17	-	0,10	0,26	0,05
Торгове посередництво	0,46	0,53	0,77	0,44	0,10	0,16	0,51	0,42
Торгівля загалом, без точного визначення	1,13	0,42	0,47	0,27	0,37	0,14	1,28	0,68
Торгівля живою худобою	0,22	-	0,18	0,27	0,07	0,47	0,30	0,28
Торгівля зерновими продуктами	0,57	2,60	2,55	1,6	0,97	1,84	1,48	2,17
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	4,53	4,49	3,62	3,37	3,10	4,37	4,98	3,42
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,73	0,47	0,49	0,21	0,62	0,16	0,59	0,49
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,31	0,28	0,19	0,27	0,15	0,20	0,27	0,28
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,32	0,35	0,19	0,34	0,27	0,22	0,46	0,47
Торгівля тканинами і предметами одягу	1,87	1,74	1,48	1,77	1,22	1,45	2,82	2,38
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,18	0,05	0,18	0,32	0,25	0,08	0,53	0,33
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культу і т.п.	0,10	0,05	0,05	0,11	0,05	0,06	0,16	0,07
Торгівля іншими предметами	0,19	0,16	0,52	0,06	0,02	0,06	0,30	0,37
Торгівля розносна і розвізна	0,16	0,14	0,29	0,08	0,05	0,16	0,41	0,02
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,81	0,35	0,91	0,55	0,25	0,57	1,07	0,35
Торгівля напоями	0,36	0,49	0,33	0,76	0,20	0,61	0,47	0,72
Чистота та гігієна тіла	1,28	1,21	1,12	1,52	0,40	1,21	1,36	0,70
Особи невизначених занять	0,76	1,26	0,58	0,63	0,50	1,27	0,88	1,16
Проституція	0,19	-	0,19	0,13	-	0,06	0,15	-
Особи, що не зазначили занять	0,58	0,42	0,35	0,25	0,82	0,33	1,02	0,23
Всього (осіб)	25867	4301	43768	5251	4001	4896	27002	4292

	Вознесенськ	Новомиргород	Ольвійполь	Одеса	Маяки	Овідіополь	Очаків
Адміністрація, суд і поліція	0,84	1,19	0,83	1,47	0,79	1,17	0,90
Громадська та станова служба	0,37	0,89	0,62	0,21	0,35	0,85	0,42
Приватна юридична діяльність	0,14	0,15	0,21	0,15	0,09	-	0,02
Збройні сили	9,10	0,08	0,10	11,32	-	0,23	45,64
Богослужіння православного сповідання	0,21	0,39	0,47	0,30	0,35	0,23	0,25
Богослужіння інших християнських сповідань	-	-	-	0,01	0,52	-	-
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,14	0,08	-	0,06	0,17	0,16	0,07
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,31	0,39	0,42	0,19	-	0,39	0,23
Навчальна та виховна діяльність	1,17	0,96	0,88	1,62	0,96	0,93	0,65
Наука, література та мистецтво	0,30	0,31	-	0,43	-	-	0,07
Лікарська та санітарна діяльність	0,75	0,58	0,26	0,99	1,48	0,16	0,42
Служба при благодійних установах	-	-	-	0,14	-	-	-
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	20,03	16,69	25,40	23,88	10,12	8,55	7,93
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	3,08	5,43	1,67	4,17	1,22	1,48	1,71
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	0,70	0,77	0,62	3,63	1,92	10,41	1,62
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	-	0,69	-	0,33	-	-	-
Землеробство	18,61	33,18	29,93	1,88	43,37	57,19	11,46
Бджільництво і шовківництво	0,10	-	-	0,0005	0,09	-	-
Тваринництво	-	0,15	0,26	0,05	-	0,16	0,12
Лісництво та лісні промисли	0,07	0,04	0,05	0,07	1,40	-	0,07
Рибальство та мисливство	0,09	0,04	0,10	0,05	5,85	0,62	6,01
Добича руди та копальні	0,09	-	0,62	0,68	-	0,08	-
Виплавка металів	-	-	-	0,003	-	-	-
Обробка волокнуватих речовин	0,52	0,31	0,52	0,64	0,09	0,31	0,16
Обробка тваринних продуктів	0,47	0,77	0,73	0,55	0,61	0,16	0,05
Обробка дерева	3,22	3,74	4,11	2,28	2,88	0,78	0,83
Обробка металів	2,92	2,20	1,98	3,37	1,48	1,17	0,86
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,10	0,15	0,83	0,36	2,36	0,16	1,16

Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,16	0,04	0,21	0,55	-	-	-
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,12	1,73	0,52	0,23	-	-	-
Інші напої та бродильні речовини	0,12	-	-	0,08	-	-	0,07
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,76	1,43	2,50	2,65	0,70	0,78	0,60
Тютюн і вироби з нього	-	-	0,68	0,44	-	-	-
Поліграфічне виробництво	0,23	0,35	0,21	0,97	0,26	-	0,07
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,21	0,08	-	0,22	-	-	0,07
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,05	0,15	0,26	0,55	-	-	0,07
Виробництво одягу	6,81	6,36	4,11	6,63	4,62	2,41	2,06
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	3,20	6,09	3,23	3,95	2,44	0,62	2,26
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,07	0,31	0,05	0,16	-	0,16	0,02
Ті, що не ввійшли у попередні групи або невизначені	0,28	0,23	0,52	1,31	0,44	0,16	0,53
Водні сполучення	0,07	-	0,21	1,23	1,83	0,78	3,74
Залізні дороги	-	0,04	2,13	1,26	-	0,08	-
Візницький промисел	1,03	0,92	1,00	2,20	0,79	1,63	0,99
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,03	-	0,21	0,89	0,09	-	0,02
Пошта, телеграф і телефон	0,26	0,27	0,47	0,31	0,26	0,16	0,23
Кредитні і громадські комерційні установи	0,12	0,12	0,10	0,31	-	-	0,07
Торгове посередництво	1,46	0,19	0,10	1,03	0,26	-	0,12
Торгівля загалом, без точного визначення	1,50	1,31	0,83	1,25	-	-	0,09
Торгівля живою худобою	0,57	0,04	0,47	0,10	0,35	0,08	0,07
Торгівля зерновими продуктами	4,82	1,08	2,40	1,38	0,44	0,23	0,49
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	5,10	3,89	3,44	4,66	4,19	2,72	3,67
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,63	0,42	0,47	0,37	0,87	0,16	0,23
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,37	0,04	0,05	0,27	0,17	-	0,18
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,28	0,54	0,10	0,24	0,09	-	0,09
Торгівля тканинами і предметами одягу	2,52	1,12	0,47	1,36	1,13	0,54	0,86
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,50	0,19	0,16	0,11	-	0,08	0,23
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культу і т.п.	0,09	0,04	0,05	0,25	-	-	-
Торгівля іншими предметами	0,42	-	0,26	0,28	0,35	-	0,23
Торгівля розносна і розвізна	0,03	0,04	0,10	0,54	-	-	0,02
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,87	0,62	0,62	1,85	0,87	2,72	0,58
Торгівля напоями	0,64	0,50	0,36	0,47	0,61	0,31	0,16
Чистота та гігієна тіла	0,96	0,50	1,04	1,98	1,75	0,47	0,99
Особи невизначених занять	0,61	0,96	1,25	0,45	1,13	0,62	0,28
Проституція	0,23	-	-	0,18	-	-	-
Особи, що не зазначили занять	0,56	1,27	0,78	0,47	0,26	0,16	0,25
Всього (осіб)	5745	2595	1921	204639	1146	1287	4327

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 199-205.

Додаток 3. 4. Галузева зайнятість самостійного населення Катеринославської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Повіти і міста Групи занять	По губернії			В повітах			В містах		
	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж
Адміністрація, суд і поліція	0,49	99,88	0,12	0,19	100	–	1,59	99,82	0,18
Громадська та станова служба	0,30	99,22	0,78	0,26	99,33	0,67	0,46	98,98	1,02
Приватна юридична діяльність	0,03	97,69	2,31	0,005	100	–	0,14	97,40	2,60
Збройні сили	1,43	100	–	0,13	100	–	6,29	100	–
Богослужіння православного сповідання	0,42	74,26	25,74	0,42	80,0	20,0	0,42	52,76	47,24
Богослужіння інших християнських сповідань	0,01	98,33	1,67	0,01	98,04	1,96	0,008	100	–
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,02	100	–	0,009	100	–	0,07	100	–
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,12	98,07	1,93	0,09	98,11	1,89	0,23	98,00	2,00
Навчальна та виховна діяльність	0,64	70,77	29,23	0,48	73,18	26,82	1,24	67,31	32,69
Наука, література та мистецтво	0,06	86,67	13,33	0,02	96,51	3,49	0,20	82,71	17,29
Лікарська та санітарна діяльність	0,41	72,64	27,36	0,26	79,34	20,66	0,96	65,92	34,06
Служба при благодійних установах	0,007	52,63	47,37	0,0007	66,67	33,33	0,03	51,43	48,57
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	11,79	46,48	53,52	8,71	47,55	52,45	23,25	45,00	55,00
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	1,44	51,93	48,07	0,84	58,03	41,97	3,65	46,68	53,32
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	0,95	57,89	42,11	0,46	55,45	44,55	2,80	59,36	40,34
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	0,21	91,11	8,89	0,01	90,0	10,0	0,96	91,16	8,84
Землеробство	49,38	91,24	8,76	61,53	91,21	8,79	4,08	92,47	7,53
Бджільництво і шовківництво	0,02	90,91	9,09	0,02	90,0	10,0	0,009	100	–
Тваринництво	0,91	94,67	5,33	1,14	94,75	5,25	0,04	86,05	13,95
Лісництво та лісні промисли	0,07	98,67	1,33	0,05	99,51	0,49	0,16	97,69	2,31
Рибальство та мисливство	0,14	98,72	1,28	0,14	98,75	1,25	0,13	98,62	1,38
Добича руди та копальні	5,02	99,10	0,90	6,30	99,15	0,85	0,23	93,98	6,02
Виплавка металів	0,30	99,61	0,39	0,38	99,60	0,40	0,03	100	–
Обробка волокнуватих речовин	0,25	38,40	61,60	0,26	39,82	60,18	0,25	32,96	67,04
Обробка тваринних продуктів	0,22	97,06	2,94	0,18	99,31	0,69	0,37	92,93	7,07
Обробка дерева	1,59	99,64	0,36	1,10	99,71	0,29	3,43	99,57	0,43
Обробка металів	4,73	98,42	1,58	3,84	99,48	0,52	8,04	96,52	3,48
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,35	92,38	7,62	0,27	93,94	6,06	0,62	89,82	10,18
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,13	98,51	1,49	0,10	99,74	0,26	0,26	96,79	3,21
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,11	92,77	7,23	0,06	96,05	3,95	0,28	90,00	10,00
Інші напої та бродильні речовини	0,03	86,86	13,14	0,01	92,59	7,41	0,11	84,30	15,70
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,06	91,31	8,69	0,78	93,94	6,06	2,11	87,70	12,30
Тютюн і вироби з нього	0,04	44,09	55,91	0,0007	66,67	33,33	0,20	43,78	56,22
Поліграфічне	0,15	94,84	5,16	0,03	99,13	0,87	0,61	94,09	5,91

виробництво									
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,07	98,63	1,37	0,03	97,50	2,50	0,23	99,19	0,81
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,08	97,99	2,01	0,04	99,42	0,58	0,21	96,92	3,08
Виробництво одягу	3,27	74,95	25,05	1,96	78,18	21,82	8,15	72,06	27,94
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	2,29	99,84	0,16	1,81	99,89	0,11	4,05	99,75	0,25
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,02	100	–	0,009	100	–	0,06	100	–
Ті, що не ввійшли у попередні групи або невизначені	1,12	99,23	0,77	0,88	99,38	0,62	2,02	98,99	1,01
Водні сполучення	0,16	99,63	0,37	0,13	99,40	0,60	0,28	100	–
Залізні дороги	2,47	94,35	5,65	2,35	93,45	6,55	2,92	97,04	2,96
Віницький промисел	0,76	99,22	0,78	0,35	99,23	0,77	2,25	99,22	0,78
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,14	99,72	0,28	0,12	99,79	0,21	0,22	99,59	0,41
Пошта, телеграф і телефон	0,21	92,63	7,37	0,16	93,75	6,25	0,40	90,91	9,09
Кредитні і громадські комерційні установи	0,05	98,0	2,0	0,005	100	–	0,31	97,83	2,17
Торгове посередництво	0,12	97,49	2,51	0,04	99,39	0,61	0,40	96,77	3,23
Торгівля загалом, без точного визначення	0,72	89,27	10,73	0,71	90,05	9,95	0,77	86,53	13,47
Торгівля живою худобою	0,13	98,53	1,47	0,09	98,92	1,08	0,29	98,07	1,93
Торгівля зерновими продуктами	2,46	96,99	3,01	0,22	97,64	2,36	1,46	96,62	3,38
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	1,36	82,39	17,61	0,60	87,61	0,87	4,18	79,57	20,43
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,39	98,48	1,52	0,19	98,83	1,17	1,12	98,26	1,74
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,08	89,21	10,79	0,03	93,33	6,67	0,28	87,54	12,46
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,09	97,11	2,89	0,02	95,65	4,35	0,33	97,49	2,51
Торгівля тканинами і предметами одягу	0,66	96,41	3,59	0,37	96,64	3,36	1,75	96,23	3,77
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,10	95,83	4,17	0,04	92,99	7,01	0,34	97,03	2,97
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культу і т.п.	0,06	89,19	10,81	0,02	82,61	17,39	0,21	91,19	8,81
Торгівля іншими предметами	0,09	93,21	6,79	0,04	92,62	7,38	0,30	93,48	6,52
Торгівля розносна і розвізна	0,15	86,02	13,98	0,10	91,99	8,01	0,32	78,90	21,10
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,28	74,46	25,54	0,11	71,81	28,19	0,92	75,68	24,32
Торгівля напоями	0,30	85,69	14,31	0,24	88,89	11,11	0,53	80,32	19,68
Чистота та гігієна тіла	0,33	23,39	76,61	0,12	21,55	78,45	1,11	24,10	75,90
Особи невизначених занять	0,50	69,71	30,29	0,46	66,52	33,48	0,65	78,06	21,94
Проституція	0,06	0,36	99,64	0,009	–	100	0,23	0,41	99,59
Особи, що не зазначили занять	0,61	42,77	57,23	0,63	44,29	55,71	0,54	36,18	63,82
Всього (осіб)	509072			401392			107680		

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 142.

**Додаток 3. 5. Галузева зайнятість самостійного населення Таврійської
губернії наприкінці XIX ст. (%)**

Повіти і міста Групи занять	По губернії			В повітах			В містах		
	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж
Адміністрація, суд і поліція	0,69	99,29	0,71	0,25	99,45	0,55	1,64	99,23	0,77
Громадська та станова служба	0,39	99,22	0,78	0,36	99,42	0,58	0,47	98,89	1,11
Приватна юридична діяльність	0,05	97,58	2,42	0,006	100	–	0,14	97,37	2,63
Збройні сили	5,65	100	–	0,30	100	–	17,10	100	–
Богослужіння православного сповідання	0,40	76,92	23,08	0,53	75,73	24,27	0,34	80,13	19,87
Богослужіння інших християнських сповідань	0,01	98,08	1,92	0,009	100	–	0,02	96,15	3,85
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,16	100	–	0,17	100	–	0,15	100	–
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,13	98,91	1,09	0,11	99,04	0,96	0,18	98,74	1,26
Навчальна та виховна діяльність	0,82	64,30	35,70	0,64	74,16	25,84	1,22	53,19	46,81
Наука, література та мистецтво	0,11	83,86	16,14	0,01	91,18	8,82	0,33	83,30	16,70
Лікарська та санітарна діяльність	0,45	67,63	32,37	0,25	67,86	32,14	0,88	67,48	32,52
Служба при благодійних установах	0,02	41,84	58,16	0,004	58,33	41,67	0,06	39,53	60,47
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	13,42	57,16	42,84	10,14	59,53	40,47	20,47	54,64	45,36
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	2,14	47,08	52,92	1,04	63,21	36,79	4,49	39,06	60,93
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	1,83	65,02	34,98	1,13	69,19	30,81	3,33	62,00	38,00
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	0,21	92,75	7,25	0,02	89,58	10,42	0,63	92,92	7,08
Землеробство	46,74	92,47	7,53	66,78	92,54	7,46	3,86	89,87	10,13
Бджільництво і шовківництво	0,02	83,82	16,18	0,02	82,54	17,46	0,004	100	–
Тваринництво	1,64	97,25	2,75	2,30	97,31	2,69	0,25	96,10	3,90
Лісництво та лісні промисли	0,31	99,02	0,98	0,34	99,40	0,60	0,24	97,81	2,19
Рибальство та мисливство	0,90	99,08	0,92	0,94	99,12	0,88	0,81	98,99	1,01
Добича руди та копальні	0,30	98,89	1,11	0,33	99,17	0,83	0,21	97,92	2,08
Виплавка металів	0,001	100	–	0,001	100	–	0,002	100	–
Обробка волокнуватих речовин	0,28	46,92	53,08	0,23	48,71	51,29	0,40	44,75	55,25
Обробка тваринних продуктів	0,39	99,03	0,97	0,26	99,33	0,67	0,52	98,71	1,29
Обробка дерева	1,30	99,30	0,70	1,05	99,41	0,59	1,85	99,16	0,84
Обробка металів	2,22	99,55	0,45	1,85	99,55	0,45	3,02	99,56	0,44
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,19	96,87	3,13	0,20	97,24	2,76	0,16	95,91	4,09
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,05	95,15	4,85	0,03	92,41	7,59	0,09	96,85	3,15
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,05	96,33	3,67	0,02	98,31	1,69	0,12	95,60	4,40
Інші напої та бродильні речовини	0,05	90,91	9,09	0,02	95,31	4,69	0,12	89,10	10,90
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,30	95,77	4,23	0,96	96,77	3,23	2,02	94,75	5,25
Тютюн і вироби з нього	0,20	54,20	45,80	0,08	13,04	86,96	0,47	69,01	30,99
Поліграфічне виробництво	0,17	94,21	5,79	0,03	100	–	0,48	93,57	6,43
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,08	99,12	0,88	0,03	97,47	2,53	0,19	99,62	0,38
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,09	97,40	2,60	0,04	94,49	5,51	0,19	98,84	1,16
Виробництво одягу	3,18	72,86	27,14	1,78	81,44	18,56	6,19	67,60	32,40
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	2,92	99,44	0,56	2,17	99,46	0,54	4,53	99,43	0,57
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,07	98,68	1,32	0,02	98,31	1,69	0,18	98,77	1,23
Ті, що не ввійшли у	0,26	98,18	1,82	0,13	98,18	1,82	0,53	98,18	1,82

попередні групи або невизначені									
Водні сполучення	0,70	99,39	0,61	0,26	99,34	0,66	1,63	99,41	0,59
Залізні дороги	0,71	92,09	7,91	0,68	88,88	11,12	0,77	98,17	1,83
Візницький промисел	1,19	98,97	1,03	0,56	98,21	1,79	2,53	99,33	0,67
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,22	99,14	0,86	0,03	97,33	2,67	0,63	99,30	0,70
Пошта, телеграф і телефон	0,17	95,51	4,49	0,08	98,33	1,67	0,37	94,14	5,86
Кредитні і громадські комерційні установи	0,06	98,29	1,71	0,01	100	–	0,15	97,98	2,02
Торгове посередництво	0,15	96,76	3,24	0,03	97,00	3,00	0,38	96,72	3,28
Торгівля загалом, без точного визначення	0,76	91,31	8,69	0,68	91,99	8,01	0,94	90,25	9,75
Торгівля живою худобою	0,14	99,49	0,51	0,08	100	–	0,25	99,12	0,88
Торгівля зерновими продуктами	0,56	98,48	1,52	0,30	98,73	1,27	1,11	98,33	1,67
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	1,86	90,19	9,81	0,60	91,14	8,86	4,54	89,92	10,08
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,20	98,00	2,00	0,16	99,34	0,66	0,29	96,48	3,52
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,08	96,20	3,80	0,02	96,36	3,64	0,21	96,17	3,83
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,06	95,64	4,36	0,03	93,83	6,17	0,14	96,39	3,61
Торгівля тканинами і предметами одягу	0,65	96,06	3,94	0,36	96,38	3,62	1,27	95,86	4,14
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,10	98,28	1,72	0,03	100	–	0,24	97,80	2,20
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культу і т.п.	0,04	87,83	12,17	0,01	85,71	14,29	0,12	88,20	11,80
Торгівля іншими предметами	0,16	97,23	2,77	0,06	97,31	2,69	0,37	97,19	2,81
Торгівля розносна і розвізна	0,22	93,09	6,91	0,14	96,61	3,39	0,39	90,32	9,68
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,65	87,14	12,86	0,15	80,94	19,06	1,71	88,33	11,67
Торгівля напоями	0,28	92,21	7,79	0,18	90,84	9,16	0,50	93,30	6,70
Чистота та гігієна тіла	0,64	25,28	74,72	0,15	26,24	73,76	1,70	25,10	74,90
Особи невизначених занять	0,60	73,88	26,12	0,47	69,56	30,44	0,86	78,95	21,05
Проституція	0,11	3,50	96,50	0,0007	–	100	0,34	3,52	96,48
Особи, що не зазначили занять	0,52	41,54	58,46	0,44	41,05	58,95	0,70	42,21	57,79
Всього (осіб)	424547			289379			135168		

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 186.

**Додаток 3. 6. Галузева зайнятість самостійного населення Херсонської
губернії наприкінці XIX ст. (%)**

Повіти і міста Групи занять	По губернії			В повітах			В містах		
	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж
Адміністрація, суд і поліція	0,74	99,93	0,07	0,16	99,86	0,14	1,46	99,94	0,06
Громадська та станова служба	0,29	98,53	1,47	0,23	99,21	0,79	0,36	97,99	2,01
Приватна юридична діяльність	0,07	98,92	1,08	0,007	100	–	0,15	98,86	1,14
Збройні сили	5,27	100	–	0,22	100	–	11,59	100	–
Богослужіння православного сповідання	0,33	78,72	21,28	0,38	77,43	22,57	0,27	80,96	19,04
Богослужіння інших християнських сповідань	0,01	96,69	3,31	0,01	96,55	3,45	0,02	96,83	3,17
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,04	100	–	0,02	100	–	0,07	100	–
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,17	98,01	1,99	0,12	99,24	0,76	0,23	97,24	2,76
Навчальна та виховна діяльність	0,91	63,16	36,84	0,50	73,29	26,71	1,44	58,77	41,23
Наука, література та мистецтво	0,18	87,47	12,53	0,01	76,67	23,33	0,40	87,92	12,08
Лікарська та санітарна діяльність	0,53	63,58	36,42	0,20	69,30	30,70	0,95	62,08	37,92
Служба при благочинних установах	0,05	55,31	44,69	0,01	83,67	16,33	0,10	51,40	48,60
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	13,63	47,22	52,78	6,36	42,39	57,61	22,73	48,91	51,09
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	2,45	45,08	54,92	1,02	58,19	41,81	4,25	41,15	58,85
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	1,97	55,29	44,71	0,95	51,80	48,20	3,26	56,56	43,44
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	0,26	92,64	7,36	0,008	100	–	0,58	92,51	7,49
Землеробство	45,21	91,99	8,01	76,84	92,07	7,93	5,59	90,57	9,43
Бджільництво і шовківництво	0,02	68,15	31,85	0,03	62,61	37,39	0,006	100	–
Тваринництво	0,78	93,43	6,57	1,35	93,53	6,47	0,07	91,09	8,91
Лісництво та лісні промисли	0,05	92,07	7,93	0,03	96,06	3,94	0,08	90,31	9,69
Рибальство та мисливство	0,22	98,24	1,76	0,20	98,91	1,09	0,23	97,49	2,51
Добича руди та копальні	0,35	99,30	0,70	0,31	98,70	1,30	0,41	99,86	0,14%
Виплавка металів	0,02	100	–	0,03	100	–	0,002	100	–
Обробка волокнуватих речовин	0,35	35,19	64,81	0,22	30,53	69,47	0,52	37,63	62,37
Обробка тваринних продуктів	0,30	95,91	4,09	0,15	97,50	2,50	0,49	95,29	4,71
Обробка дерева	1,58	96,39	3,61	0,74	99,07	0,93	2,64	95,45	4,55
Обробка металів	2,37	99,18	0,82	1,24	99,64	0,36	3,78	98,99	1,01
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,16	92,20	7,80	0,07	95,67	4,33	0,28	91,19	8,81
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,17	80,85	19,15	0,009	80,49	19,51	0,36	80,86	19,14
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,11	89,86	10,14	0,04	100	–	0,20	87,47	12,53
Інші напої та бродильні речовини	0,04	88,62	11,38	0,02	92,86	7,14	0,07	87,45	12,55
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,32	90,78	9,22	0,51	94,21	5,79	5,11	95,37	4,63
Тютюн і вироби з нього	0,15	73,53	26,47	–	–	–	0,34	73,53	26,47
Поліграфічне виробництво	0,33	88,85	11,15	0,02	100	–	0,72	88,44	11,56
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,10	98,32	1,68	0,02	95,83	4,17	0,19	98,68	1,32
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,20	96,22	3,78	0,02	94,20	5,80	0,43	96,31	3,69
Виробництво одягу	4,09	69,09	30,91	1,75	81,26	18,74	7,01	65,29	34,71
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	2,22	99,45	0,55	0,97	99,22	0,78	3,79	99,53	0,47
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,08	100	–	0,007	100	–	0,17	100	–
Ті, що не ввійшли у попередні групи або невизначені	0,59	96,40	3,60	0,27	97,16	2,84	0,10	96,15	3,85
Водні сполучення	0,53	99,28	0,72	0,05	100	–	1,14	99,24	0,76
Залізні дороги	0,86	95,84	4,16	0,80	93,39	6,61	0,92	98,49	1,51

Візницький промисел	1,00	98,56	1,44	0,21	98,12	1,88	1,99	98,61	1,39
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,27	96,19	3,81	0,01	98,11	1,89	0,59	96,15	3,85
Пошта, телеграф і телефон	0,17	93,39	6,61	0,08	96,57	3,43	0,28	92,20	7,80
Кредитні і громадські комерційні установи	0,12	95,19	4,81	0,004	100	–	0,26	95,11	4,89
Торгове посередництво	0,40	97,22	2,78	0,06	99,25	0,75	0,82	97,04	2,96
Торгівля загалом, без точного визначення	0,84	85,85	14,15	0,69	85,15	14,85	1,03	86,44	13,56
Торгівля живою худобою	0,13	98,52	1,48	0,11	98,97	1,03	0,17	98,16	1,84
Торгівля зерновими продуктами	0,98	96,43	3,57	0,53	97,89	2,11	1,54	95,81	4,19
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	2,38	77,23	22,77	0,74	87,83	12,17	4,43	75,01	24,99
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,23	96,55	3,45	0,08	98,28	1,72	0,43	96,16	3,84
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,13	88,45	11,55	0,02	84,76	15,24	0,26	88,86	11,14
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,13	94,38	5,62	0,02	95,15	4,85	0,25	94,30	5,70
Торгівля тканинами і предметами одягу	0,86	91,18	8,82	0,30	94,15	5,85	1,56	90,47	9,53
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,11	96,05	3,95	0,05	96,75	3,25	0,19	95,80	4,20
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культу і т.п.	0,08	89,84	10,16	0,01	81,82	18,18	0,17	90,54	9,46
Торгівля іншими предметами	0,14	91,23	8,77	0,02	86,81	13,19	0,29	91,62	8,38
Торгівля розносна і розвізна	0,22	70,69	29,31	0,08	76,92	23,08	0,40	69,04	30,96
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,66	81,95	18,05	0,06	77,39	22,61	1,40	82,21	17,79
Торгівля напоями	0,30	86,07	13,93	0,17	90,99	9,01	0,46	83,74	16,26
Чистота та гігієна тіла	0,78	23,40	76,60	0,11	20,82	79,18	1,62	23,62	76,38
Особи невизначених занять	0,46	71,18	28,82	0,37	67,67	32,33	0,57	74,06	25,94
Проституція	0,08	6,08	93,92	0,007	78,79	21,21	0,16	2,03	97,97
Особи, що не зазначили занять	0,42	47,58	52,42	0,36	50,19	49,81	0,50	45,26	54,74
Всього (осіб)	808617			449629			358988		

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 198.

Додаток И.

Галузева зайнятість самостійного населення Російської імперії, її повітів і міст наприкінці XIX ст. (%)

Повіти і міста Групи занять	По губернії			В повітах			В містах		
	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж
Адміністрація, суд і поліція	0,68	98,91	1,09	0,22	99,74	0,26	2,11	98,65	1,35
Громадська та станова служба	0,32	99,00	1,00	0,28	99,53	0,47	0,44	97,97	2,03
Приватна юридична діяльність	0,04	97,60	2,40	0,01	98,59	1,41	0,14	97,48	2,52
Збройні сили	3,41	99,996	0,004	1,08	99,997	0,003	10,63	99,996	0,004
Богослужіння православного сповідання	0,64	62,59	37,41	0,58	70,59	29,41	0,85	45,69	54,31
Богослужіння інших християнських сповідань	0,04	97,41	2,59	0,03	99,16	0,84	0,04	92,63	7,37
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,08	99,99	0,01	0,07	99,99	0,01	0,10	99,97	0,03
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,13	97,01	2,99	0,11	97,21	2,79	0,21	96,69	3,31
Навчальна та виховна діяльність	0,61	64,46	35,54	0,38	69,49	30,51	1,30	59,88	40,12
Наука, література та мистецтво	0,09	81,42	18,58	0,01	90,05	9,95	0,34	80,49	19,51
Лікарська та санітарна діяльність	0,36	66,56	33,44	0,17	69,95	30,05	0,94	64,69	35,31
Служба при благочинних установах	0,04	36,97	63,03	0,004	51,56	48,44	0,14	35,56	64,44
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	10,03	49,77	50,23	6,98	53,40	46,60	19,49	45,73	54,27
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	2,04	46,49	53,51	1,10	52,30	47,70	4,95	42,45	57,55
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	2,07	49,85	50,15	1,40	47,51	52,49	4,16	52,27	47,73
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	0,29	90,14	9,86	0,05	86,53	13,47	1,01	90,74	9,26
Землеробство	50,74	88,23	11,77	65,65	88,22	11,78	4,52	88,97	11,03
Бджільництво і шовківництво	0,04	82,07	17,93	0,05	80,87	19,13	0,02	92,71	7,29
Тваринництво	3,38	91,57	8,43	4,43	91,63	8,37	0,14	86,30	13,70
Лісництво та лісні промисли	0,38	97,78	2,22	0,43	97,75	2,25	0,21	97,92	2,08
Рибальство та мисливство	0,42	97,07	2,93	0,49	96,97	3,03	0,21	97,75	2,25
Добича руди та копальні	0,55	95,01	4,99	0,68	94,88	5,12	0,15	96,90	3,10
Виплавка металів	0,14	96,27	3,73	0,18	96,17	3,83	0,02	98,49	1,51
Обробка волокнуватих речовин	2,89	46,99	53,01	2,46	42,48	57,52	4,21	55,16	44,84
Обробка тваринних продуктів	0,46	93,82	6,18	0,31	92,83	7,17	0,94	94,84	5,16
Обробка дерева	1,24	96,44	3,56	0,88	96,63	3,37	2,33	96,22	3,78
Обробка металів	1,88	98,46	1,54	1,31	98,62	1,38	3,64	98,28	1,72
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,37	91,70	8,30	0,38	91,55	8,45	0,39	92,13	7,87
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,23	77,18	22,82	0,13	77,81	22,19	0,53	76,69	23,31
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,15	95,76	4,24	0,11	97,98	2,02	0,27	93,01	6,99
Інші напої та бродильні речовини	0,03	90,55	9,45	0,01	90,73	9,27	0,08	90,48	9,52
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,04	91,19	8,81	0,73	92,46	7,54	1,97	89,74	10,26
Тютюн і вироби з нього	0,09	40,19	59,81	0,01	54,64	45,36	0,37	39,33	60,67
Поліграфічне виробництво	0,25	85,59	14,41	0,04	55,63	44,37	0,88	90,16	9,84
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,07	95,42	4,58	0,02	94,26	5,74	0,22	95,77	4,23
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,16	96,87	3,13	0,05	92,79	7,21	0,51	98,13	1,87
Виробництво одягу	3,49	72,42	27,58	2,05	80,85	19,15	7,96	65,71	34,29
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	2,16	99,71	0,29	1,73	99,77	0,23	3,48	99,62	0,38
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,04	99,42	0,58	0,02	99,60	0,40	0,11	99,30	0,70
Ті, що не ввійшли у попередні групи або невизначені	0,32	88,25	11,75	0,16	95,00	5,00	0,82	84,20	15,80

Водні сполучення	0,21	99,35	0,65	0,17	99,46	0,54	0,36	99,18	0,82
Залізні дороги	0,79	94,12	5,88	0,61	91,78	8,22	1,36	97,35	2,65
Візницький промисел	0,91	98,91	1,09	0,47	98,58	1,42	2,29	99,11	0,89
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,10	98,63	1,37	0,04	98,32	1,68	0,27	98,77	1,23
Пошта, телеграф і телефон	0,14	94,66	5,34	0,06	96,34	3,66	0,38	93,82	6,18
Кредитні і громадські комерційні установи	0,05	95,79	4,21	0,004	95,55	4,45	0,20	95,80	4,20
Торгове посередництво	0,12	97,32	2,68	0,03	97,25	2,75	0,39	97,34	2,66
Торгівля загалом, без точного визначення	0,81	86,68	13,32	0,60	87,20	18,20	1,45	86,02	13,98
Торгівля живою худобою	0,13	98,29	1,71	0,10	98,43	1,57	0,20	98,05	1,95
Торгівля зерновими продуктами	0,27	94,89	5,11	0,16	95,27	4,73	0,62	94,57	5,43
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	1,23	82,79	17,21	0,51	84,00	16,00	3,46	82,24	17,76
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,19	97,17	2,83	0,15	97,64	2,36	0,34	96,54	3,46
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,06	87,66	12,34	0,02	84,23	15,77	0,18	88,95	11,05
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,06	93,59	6,41	0,02	92,85	7,15	0,19	93,82	6,18
Торгівля тканинами і предметами одягу	0,43	91,00	9,00	0,16	90,98	9,02	1,25	91,01	8,99
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,10	94,46	5,54	0,05	93,35	6,65	0,28	95,03	4,97
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культу і т.п.	0,05	84,48	13,52	0,01	82,58	17,42	0,16	87,24	12,76
Торгівля іншими предметами	0,09	88,51	11,49	0,03	83,10	16,90	0,27	90,00	10,00
Торгівля розносна і розвізна	0,20	79,22	20,78	0,09	87,42	12,58	0,52	74,76	25,24
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,47	79,99	20,01	0,13	81,20	18,80	1,50	79,66	20,34
Торгівля напоями	0,25	89,47	10,53	0,17	88,83	11,17	0,52	90,10	9,90
Чистота та гігієна тіла	0,41	21,07	78,93	0,10	24,93	75,07	1,36	20,15	79,85
Особи невизначених занять	0,90	54,51	45,49	0,94	51,41	48,59	0,76	66,40	33,60
Проституція	0,05	3,33	96,67	0,004	6,17	93,83	0,18	3,15	96,85
Особи, що не зазначили занять	0,60	40,09	59,91	0,58	38,55	61,45	0,65	44,36	55,64
Всього (осіб)	33201495			25099200			8102295		

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. II. — СПб.: Типо-литографии М.Я. Минкова и Н.Л. Ныркина, 1905. — С.296-297.

Додаток К.

Станова стратифікація населення Південної України

Додаток К. 1. Станове представництво в населенні міст Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній у 1861 р. (%)

Назва міста	Дворяни спадкові та особисті	Духовенство	Міський стан	Сільський стан	Військовий стан	Іноземні піддані	Інші	Загалом
Катеринославська губернія								
Катеринослав	4,46	0,94	48,43	15,38	28,33	0,10	2,36	100
Олександрівськ	8,07	0,83	59,75	20,06	10,00	0,05	1,23	99,99
Бахмут	2,17	2,22	47,96	34,85	5,69	0,07	7,03	99,99
Верхньодніпровськ	4,34	1,24	54,17	27,27	11,11	-	1,86	99,99
Маріуполь	2,85	1,41	69,49	10,77	6,18	2,74	6,56	100
Новомосковськ	3,06	0,44	22,94	62,01	10,11	-	1,44	100
Павлоград	4,52	0,42	51,05	35,66	8,35	-	-	100
Слов'яносербськ	10,24	0,57	46,68	35,33	6,16	0,09	0,94	100,01
У містах	4,23	1,02	47,50	30,22	13,90	0,30	2,83	100
Таврійська губернія								
Сімферополь	9,95	1,54	53,47	20,03	11,61	2,00	1,39	99,99
Бахчисарай	0,53	3,61	87,41	7,10	0,89	0,47	-	100,01
Карасубазар	0,96	1,30	87,94	2,37	5,52	1,69	0,21	99,99
Бердянськ	1,36	0,41	76,15	14,02	3,92	3,25	0,88	99,99
Ногайськ	0,77	0,25	89,29	5,91	1,39	2,40	-	100,01
Оріхів	1,96	1,00	29,35	63,71	3,27	0,21	0,50	100
Олешки	1,75	0,49	29,54	62,94	5,09	-	0,19	100
Євпаторія	3,33	3,23	61,91	20,96	4,25	0,78	5,54	100
Мелітополь	0,81	0,47	46,52	47,67	4,45	0,08	-	100
Перекоп	2,77	80,13	3,50	9,33	0,35	3,92	-	100
Ялта	12,09	1,65	54,40	5,22	16,76	9,89	-	100,01
Феодосія	2,71	1,04	81,93	3,25	8,66	2,25	0,15	99,99
Старий Крим	0,98	2,45	70,66	14,92	0,39	10,60	-	100
Керч-Снікале	5,78	0,69	43,11	11,15	36,42	2,17	0,68	100
Севастополь	3,99	0,50	32,79	5,22	57,25	0,22	0,02	99,99
Балаклава	15,51	1,71	0,92	1,45	24,97	0,39	55,06	100,01
У містах	3,77	3,49	58,20	17,66	14,11	1,65	1,11	99,99
Херсонська губернія								
Херсон	6,58	0,61	52,94	9,78	25,41	0,30	4,38	100
Берислав	1,54	0,81	94,41	1,06	2,19	-	-	100,01
Миколаїв	7,39	0,45	39,22	3,99	47,74	0,36	0,84	99,99
Олександрія	3,24	0,47	85,53	3,56	7,21	-	-	100,01
Новогеоргіївськ	0,80	0,70	71,06	1,44	25,28	0,11	0,61	100
Ананьїв	2,48	0,29	91,62	0,29	3,30	-	2,02	100
Єлисаветград	2,06	0,62	87,59	0,81	8,59	0,21	0,11	99,99
Бобринець	2,09	0,41	92,01	0,25	5,19	-	0,04	99,99
Вознесенськ	1,12	0,28	31,24	1,70	65,07	0,18	0,41	100
Новомиргород	6,06	1,22	19,82	1,55	70,59	0,76	-	100
Ольвіополь	2,1	0,34	91,07	0,65	5,85	-	-	100,01
Овідіополь	0,63	0,63	79,26	18,37%)	1,10	-	-	99,99
Очаків	0,45	0,45	95,25	1,40	2,41	0,04	-	100
У містах	4,22	0,53	64,70	4,01	25,01	0,21	1,33	100,01

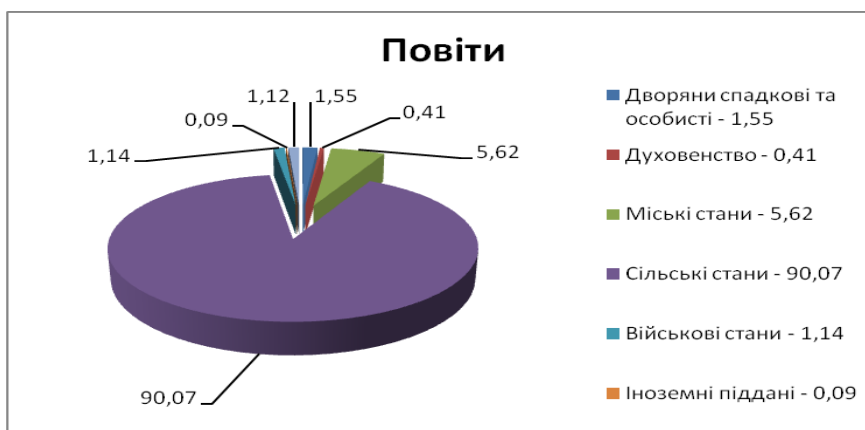
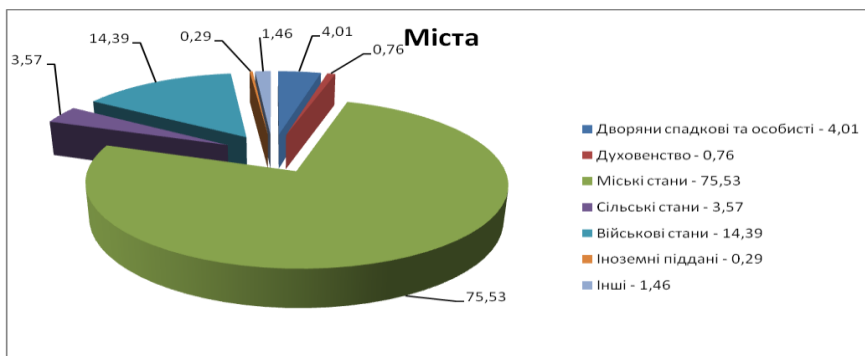
Підраховано на підставі: Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 1. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-46; Экономическое состояние городских поселений

Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-47, 1-48.

Додаток К. 2. Станове представництво в населенні міст і повітів Херсонської губернії у 1857 р.

Стани	Міста	Повіти	Загалом
Дворяни спадкові та особисті	3553 (4,01%)	7986 (1,55%)	11539 (1,91%)
Духовенство	673 (0,76%)	2128 (0,41%)	2801 (0,46%)
Міський стан	66972 (75,53%)	29022 (5,62%)	95994 (15,87%)
Сільський стан	3166 (3,57%)	464846 (90,07%)	468012 (77,38%)
Військовий стан	12755 (14,39%)	5899 (1,14%)	18654 (3,08%)
Іноземні піддані	253 (0,29%)	467 (0,09%)	720 (0,12%)
Інші	1296 (1,46%)	5769 (1,12%)	7065 (1,17%)
Загалом	88668 (100,01%)	516117 (100%)	604785 (99,99%)

Підраховано на підставі: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Военная типография, 1863. — С. 453-454.

Діаграми укладено на підставі: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Военная типография, 1863. — С. 453-454.

Додаток К. 3. Станове представництво в населенні повітів, округу і міст південноукраїнської складової Катеринославської губернії (1862 р.) (%)

Назва повіту і міста	Дворяни спадкові та особисті	Духовенство	Міський стан	Сільський стан	Військовий стан	Іноземні піддані	Інші особи	Загалом
Катеринославський повіт	0,39	0,70	0,26	96,92	1,54	0,20	-	100,01
Катеринослав	10,63	1,27	47,17	19,26	19,12	0,25	2,31	100,01
мст. Нікополь	1,56	0,80	17,46	78,60	1,58	-	-	100
Олександрівський повіт	0,53	0,61	0,19	95,45	3,03	0,18	-	99,99
Олександрівськ	11,12	0,86	46,38	27,59	13,45	0,60	-	100
Бахмутський повіт	0,50	0,65	0,60	94,89	3,36	-	-	100
Бахмут	2,28	1,61	49,19	37,98	8,84	0,09	-	99,99
Верхньодніпровський повіт	1,16	0,65	0,89	95,04	2,12	0,01	0,13	100
Верхньодніпровськ	6,13	1,23	38,32	36,70	17,62	-	-	100
Маріупольський округ	0,29	1,04	0,42	97,75	0,45	0,05	-	100
Маріуполь	3,10	1,63	66,99	20,71	4,75	2,81	-	99,99
Новомосковський повіт	0,30	0,73	0,67	96,66	1,64	-	-	100
Новомосковськ	5,01	1,22	20,58	66,37	6,82	-	-	100
Павлоградський повіт	0,48	0,74	0,40	94,95	3,40	0,004	0,02	99,99
Павлоград	6,31	0,73	25,13	59,86	7,92	0,04	-	99,99
Слов'яносербський повіт	1,22	0,64	0,55	96,68	0,92	-	-	100,01
Слов'яносербськ	9,68	1,24	32,19	45,33	10,82	-	0,73	99,99
Луганський завод	3,35	0,49	20,48	73,79	1,88	-	-	99,99
Всього по губернії	1,01	0,72	3,21	91,98	2,93	0,08	0,06	99,99
У т.ч. у містах	6,22	1,15	37,44	43,90	10,32	0,32	0,65	100

Підраховано на підставі: Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. — С. 51-70.

Додаток К. 4. Станове представництво в населенні повітів і міст Південної
України кінця ХІХ ст. (%)

Назва повіту і міста	Дворяни спадкові та особисті	Духовенство	Купці	Міщани	Селяни	Іноземні піддані	Інші
Катеринославська губернія							
Катеринославський повіт	2,41	0,57	0,75	23,31	70,86	1,39	0,72
Катеринослав	6,25	1,27	2,10	54,89	33,21	0,95	1,33
Олександрівський повіт	0,56	0,31	0,34	7,14	90,38	0,91	0,36
Олександрівськ	3,27	0,19	1,85	54,60	37,35	1,21	1,52
Бахмутський повіт	0,80	0,24	0,27	9,18	88,26	0,62	0,62
Бахмут	3,01	0,84	1,97	50,25	41,63	0,70	1,59
Верхньодніпровський повіт	0,72	0,21	0,24	5,70	92,44	0,44	0,24
Верхньодніпровськ	5,35	0,24	2,39	64,46	26,22	0,17	1,17
Маріупольський повіт	0,59	0,39	0,28	9,14	88,48	0,66	0,46
Маріуполь	3,11	0,72	1,65	51,59	39,83	1,56	1,54
Новомосковський повіт	0,43	0,29	0,18	4,22	94,60	0,07	0,21
Новомосковськ	3,15	0,66	2,07	33,18	60,20	0,05	0,68
Павлоградський повіт	0,69	0,28	0,50	6,35	91,45	0,35	0,37
Павлоград	5,38	0,44	3,56	48,01	41,13	0,22	1,26
Слов'яносербський повіт	0,95	0,26	0,26	7,55	90,06	0,26	0,65
Слов'яносербськ	2,75	0,83	0,13	47,82	47,80	0,03	0,64
Луганськ	3,77	0,36	1,42	30,35	61,44	0,38	2,27
Всього по губернії	0,96	0,33	0,37	9,87	87,35	0,64	0,47
У т.ч. у містах	4,85	0,88	2,03	50,57	39,40	0,85	1,42
Таврійська губернія							
Сімферопольський повіт	3,74	0,74	1,03	38,30	50,57	3,56	2,06
Сімферополь	7,94	1,72	2,17	49,02	31,75	3,63	3,77
Бахчисарай	1,27	0,23	1,07	77,37	15,89	3,11	1,05
Карасубазар	1,25	0,48	1,60	67,76	22,61	5,05	1,25
Бердянський повіт	0,50	0,36	0,29	10,72	86,62	1,16	0,34
Бердянськ	3,24	0,37	1,38	71,26	18,17	4,17	1,40
Ногайськ	2,20	0,50	0,20	72,19	22,31	2,17	0,43
Оріхів	1,43	0,22	2,02	30,32	63,54	1,75	0,72
Дніпровський повіт	0,50	0,26	0,25	9,21	89,19	0,14	0,45
Олешки	3,98	0,30	1,24	59,13	34,23	0,02	1,10
Євпаторійський повіт	2,18	0,08	0,74	25,38	65,03	3,63	2,96
Євпаторія	3,93	0,20	2,09	50,55	32,35	7,05	3,84
Мелітопольський повіт	0,38	0,30	0,35	6,58	91,48	0,55	0,36
Мелітополь	3,47	0,34	2,72	54,54	35,45	1,46	2,03
Перекопський повіт	1,83	0,15	0,60	17,84	75,35	2,94	1,28
Перекоп	4,28	0,51	3,22	57,76	30,99	1,23	2,01
Ялтинський повіт	2,63	0,20	0,57	14,93	72,29	8,27	1,12
Ялта	8,79	0,68	1,98	32,51	40,50	12,31	3,22

Феодосійський повіт	1,91	0,22	0,79	25,63	65,26	5,35	0,84
Феодосія	5,62	0,38	2,83	50,37	33,12	5,83	1,84
Старий Крим	1,98	0,87	0,51	44,74	29,49	21,50	0,90
Керч-Єнікальське градоначальство	4,31	0,27	1,29	58,13	27,11	5,85	3,04
Керч	5,42	0,27	1,67	54,04	28,21	7,17	3,22
Єнікале	1,88	0,70	–	76,70	12,17	3,27	5,29
Севастопольське градоначальство	8,84	0,37	1,45	36,04	46,70	4,20	2,42
Севастополь	9,11	0,31	1,50	35,27	47,36	4,03	2,42
Балаклава	7,90	0,58	1,23	58,85	19,75	8,64	3,05
Всього по губернії	1,57	0,33	0,53	16,84	77,60	2,21	0,92
У т.ч. у містах	5,69	0,59	1,84	51,48	33,04	4,89	2,48
Херсонська губернія							
Херсонський повіт	1,83	0,32	0,53	29,30	65,41	0,43	2,17
Херсон	6,01	0,62	1,50	69,40	17,45	0,67	4,36
Берислав	1,64	0,29	1,38	80,10	15,33	0,27	0,99
Миколаїв	5,83	0,27	1,55	57,68	25,42	1,18	8,09
Олександрійський повіт	0,65	0,27	0,16	9,70	88,73	0,04	0,45
Олександрія	4,12	0,43	1,26	77,33	15,21	0,19	1,46
Новогеоргіївськ	1,48	0,31	1,17	55,79	40,55	0,0009	0,69
Ананьївський повіт	1,20	0,15	0,22	24,55	72,53	0,63	0,72
Ананьїв	5,71	0,49	1,10	82,87	7,66	0,45	1,71
Єлисаветградський повіт	1,09	0,27	0,35	20,30	77,28	0,18	0,52
Єлисаветград	5,33	0,55	1,70	70,84	18,89	0,59	2,10
Бобринець	1,67	0,40	0,95	88,09	7,94	0,11	0,85
Вознесенськ	1,85	0,41	1,70	50,30	44,79	0,29	0,67
Новомиргород	2,15	0,36	0,75	42,47	52,47	0,26	1,55
Ольвіополь	1,35	0,35	0,10	83,98	12,57	0,70	0,96
Одеський повіт	3,95	0,39	0,87	45,31	43,27	3,65	2,55
Одеса. Градон.	5,52	0,45	1,23	57,59	27,13	4,81	2,77
Маяки	1,14	0,17	1,40	90,14	5,38	0,52	1,25
Овідіюполь	0,85	0,15	0,52	92,77	2,47	0,27	2,97
Очаков	3,54	0,25	0,69	68,51	25,89	0,31	0,81
Всього по губернії	1,85	0,29	0,45	27,41	67,55	1,08	1,37
У т.ч. у містах	4,94	0,42	1,26	62,63	24,59	2,77	3,39

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния

/ Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 2.

Додаток К. 5. Етнічний склад станових груп городян Південної України кінця

XIX ст. (на підставі рідної мови, %)

Катеринославська губернія

Стани		Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники	Особи духовного стану всіх християнськ их сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
Групи мов								
1		2	3	4	5	6	7	8
В містах		2,61	2,24	0,88	0,94	2,03	50,57	39,40
I. "Руські"		3,14	2,92	1,25	1,18	1,03	35,35	54,34
У тому числі	російська	4,59	4,25	1,09	1,61	1,45	35,36	50,70
	українська	1,05	1,00	1,55	0,56	0,43	35,85	59,04
	білоруська	0,79	0,79	0,24	0,79	0,32	22,45	74,48
II. Польська		21,19	6,19	–	0,39	0,48	29,38	39,67
III. Інші слов'янські		–	2,09	–	–	0,84	22,18	10,04
у т.ч. чеська і словацька		–	1,62	–	–	0,54	24,86	10,27
IV. Литовсько- латиські		6,11	3,93	–	1,31	0,87	8,3	79,04
У тому числі	литовська	17,5	1,25	–	–	1,25	6,25	73,75
	латиська	–	5,97	–	1,49	0,75	7,46	84,32
V. Романські		3,93	2,72	0,3	1,21	2,11	15,41	4,23
У тому числі	молдав. (румун.)	6	–	2	–	–	70	22
	французька	4,39	3,95	–	1,75	0,88	5,70	0,88
VI. Німецька		3,49	2,90	0,13	2,10	2,23	34,10	26,16
VII. Інші германські		10	4,29	–	4,29	–	14,29	1,43
у т.ч. англійська		7,02	1,75	–	3,51	–	14,04	–
VIII. Інш. індо- європейські		0,55	1,33	1,02	1,37	3,13	59,67	21,73
У тому числі	грецька	0,77	1,82	1,43	0,61	3,25	57,66	24,31
	вірменська	–	1,05	–	8,36	7,32	49,48	10,10
	циганська	–	–	–	–	–	80,67	18,14
IX. Єврейська		–	0,28	–	0,26	4,61	93,09	1,51
X. Картвельські (груз.)		25	3,13	–	9,38	–	6,25	53,13
XI. Кавказькі горці		–	–	–	–	–	–	62,5
XII. Фінські		–	3,13	–	–	9,38	25	18,75
XIII. Турецько- татарські		0,25	0,04	0,85	0,80	5,50	51,99	32,15
У тому числі	татарська	0,33	0,08	0,92	1,08	8,90	32,70	52,16
	турецька	0,18	–	0,81	0,54	2,06	75,04	7,72
XVII. Інші (сіро- халдейськ.)		–	–	–	–	–	–	–
Ті, які не зазначили мови		8,33	–	–	–	–	33,33	8,33

Стани		Військові козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
Групи мов							
1		9	10	11	12	13	14
В містах		0,14	0,01	0,003	0,23	0,11	0,85

I. "Руські"		0,16	–	0,0006	0,29	0,12	0,19
У тому числі	російська	0,05	–	–	0,27	0,14	0,26
	українська	0,002	–	0,002	0,32	0,09	0,04
	білоруська	–	–	–	0,12	–	–
II. Польська		–	–	–	0,27	0,07	2,37
III. Інші слов'янські		–	–	–	0,42	–	64,44
у т.ч. чеська і словацька		–	–	–	0,54	–	62,16
IV. Литовсько- латиські		–	–	–	–	–	0,44
У тому числі	литовська	–	–	–	–	–	–
	латиська	–	–	–	–	–	–
V. Романські		–	–	–	–	–	70,09
У тому числі	молдав. (румун.)	–	–	–	–	–	–
	французька	–	–	–	–	–	82,46
VI. Німецька		–	–	–	0,04	0,29	28,55
VII. Інші германські		–	–	–	–	–	65,71
у т.ч. англійська		–	–	–	–	–	73,68
VIII. Інш. індо- європейські		0,55	0,31	–	–	–	10,75
У тому числі	грецька	–	–	–	–	–	10,97
	вірменська	–	–	–	–	–	23,69
	циганська	–	–	–	–	–	1,19
IX. Єврейська		–	–	–	0,08	0,09	0,08
X. Картвельські (груз.)		–	–	–	–	–	3,13
XI. Кавказькі горці		–	37,5	–	–	–	–
XII. Фінські		–	–	21,88	–	–	21,88
XIII. Турецько- татарські		–	0,08	–	0,04	0,04	8,25
У тому числі	татарська	–	0,17	–	–	0,08	3,58
	турецька	–	–	–	0,09	–	13,64
XVII. Інші (сіро- халдейськ.)		–	–	–	–	–	100
Ті, які не зазначили мови		–	–	–	–	25	25

Таврійська губернія

Стани Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
1	2	3	4	5	6	7	8
В містах	2,92	3,77	0,59	1,06	1,84	51,48	33,04
I. "Руські"	4,10	4,10	0,88	1,28	1,12	43,30	42,52
У тому числі	російська	4,87	4,86	0,91	1,51	1,31	46,38
	українська	0,5	0,59	0,75	0,22	0,32	29,20
	білоруська	1,11	1,75	0,63	0,63	0,16	25,40
II. Польська		10,49	3,44	0,02	0,36	0,11	21,65
III. Інші слов'янські		0,80	1,24	1,69	0,98	1,16	15,20
У тому числі	чеська	0,90	2,24	–	2,69	0,45	34,08
	болгарська	0,76	0,25	2,40	0,63	1,14	8,33

IV. Литовсько-латиські	2,83	4,59	0,71	–	0,71	10,95	78,45	
V. Романські	1,68	1,55	0,06	1,16	0,97	45,77	6,91	
У тому числі молдав. (румун.)	1,28	2,56	0,64	1,28	0,64	14,74	60,26	
VI. Німецька	3,22	4,32	0,10	1,44	3,20	25,05	41,88	
VII. Інші германські	3,73	4,97	–	–	0,62	5,59	–	
VIII. Інш. індо-європейські	1,13	1,40	0,79	1,05	3,90	48,33	2,08	
У тому числі	грецька	1,26	1,35	0,40	0,57	2,29	41,02	2,70
	вірменська	0,97	1,57	1,47	1,89	6,73	58,32	0,78
	циганська	–	–	–	–	0,30	90,96	8,13
IX. Єврейська	0,01	0,27	–	0,27	4,67	92,17	1,79	
X. Картвельські (груз.)	6,81	3,83	1,70	–	–	6,81	80,85	
XI. Кавказькі горці	–	8,70	–	–	–	65,22	13,04	
XII. Фінські	0,69	0,86	0,17	0,17	0,34	33,97	56,55	
У тому числі естонська	–	1,06	–	–	0,21	40	56,38	
XIII. Турецько-татарські	0,60	0,22	–	0,89	1,85	60,66	27,57	
У тому числі	татарська	0,61	0,23	–	0,90	1,86	61,61	28,04
	турецька	–	–	–	0,53	1,48	11,28	2,95
XVII. Інші мови	–	–	–	–	–	18,75	12,50	
Ті, які не зазначили мови	2,78	2,78	–	2,78	–	8,33	52,78	

Стани Групи мов	Військові козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
I	9	10	11	12	13	14
В містах	0,06	0,02	0,007	0,79	0,54	4,89
I. “Руські”	0,09	–	0,005	1,16	0,55	0,88
У тому числі	російська	–	0,006	1,24	0,65	1,06
	українська	0,09	–	0,78	0,10	0,06
	білоруська	–	–	–	1,27	0,16
II. Польська	–	–	–	1,10	0,09	1,46
III. Інші слов’янські	–	–	–	0,09	0,18	20,36
У тому числі	чеська	–	–	–	0,90	50,67
	болгарська	–	–	–	0,13	–
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	1,06	–	0,71
V. Романські	–	–	–	–	1,10	40,80
У тому числі молдав. (румун.)	–	–	–	–	1,28	17,31
VI. Німецька	0,02	–	0,02	0,61	0,34	19,80
VII. Інші германські	–	–	0,62	0,62	2,48	81,37
VIII. Інш. індо-європейські	0,006	–	–	0,11	0,22	40,97
У тому числі	грецька	0,01	–	0,11	0,26	50,02
	вірменська	–	–	0,09	0,17	28,00
	циганська	–	–	–	–	0,60
IX. Єврейська	–	–	–	0,32	0,14	0,36
X. Картвельські (груз.)	–	–	–	–	–	–
XI. Кавказькі горці	4,35	–	–	–	–	8,70

ХІІ. Фінські	–	–	1,55	1,21	0,17	4,31
У тому числі естонська	–	–	–	1,49	0,21	0,64
ХІІІ. Турецько-татарські	0,004	0,12	–	0,13	0,95	7
У тому числі						
татарська	0,004	0,12	–	0,13	0,96	5,53
турецька	–	–	–	–	0,11	83,67
ХVІІ. Інші мови	–	–	–	–	–	68,75
Ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	13,89	16,67

Херсонська губернія

Стани Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники	Особисті духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
1	2	3	4	5	6	7	8
В містах	2,54	2,40	0,42	0,91	1,26	62,62	24,59
I. "Руські"	3,23	3,35	0,65	1,22	0,99	52,76	33,10
У тому числі							
російська	4,24	4,40	0,79	1,55	1,33	48,12	33,97
українська	0,62	0,63	0,31	0,37	0,12	65,39	30,19
білоруська	1,08	1,64	0,20	0,67	0,41	15,42	78,02
II. Польська	14,44	5,61	0,05	0,50	0,33	25,32	45,94
III. Інші слов'янські	0,44	2,59	0,39	1,71	0,94	15,63	21,02
У тому числі							
чеська	0,56	2,40	-	0,99	0,85	19,18	10,72
болгарська	0,50	2,88	0,88	0,88	0,63	15,41	37,47
IV. Литовсько-латиські	1,92	1,92	-	1,06	0,29	13,86	77,96
V. Романські	0,56	0,49	0,13	0,37	0,29	50,65	38,14
У тому числі							
румунська (молдавська)	0,24	0,24	0,12	0,15	0,11	56,26	42,32
французька	3,83	2,98	0,31	2,98	1,15	5,28	0,84
італійська	2,00	1,75	0,13	1,00	2,75	5,13	9,89
VI. Німецька	2,19	2,92	0,32	1,88	3,05	25,05	32,48
VII. Інші германські	3,78	2,16	0,72	1,08	1,62	5,40	1,62
У тому числі шведська	10,77	9,23	1,54	1,54	-	26,15	7,69
VIII. Інш. індо-європейські	0,82	1,51	0,68	1,24	2,51	23,58	4,70
У тому числі							
грецька	0,96	1,23	0,34	1,27	2,01	7,88	5,01
вірменська	0,60	2,58	1,69	1,44	4,41	59,77	2,53
циганська	-	-	-	-	-	84,81	12,22
IX. Єврейська	0,01	0,14	0,0004	0,22	1,86	94,36	2,06
X. Картвельські	16,24	6,09	2,54	4,57	1,02	10,15	56,85
XI. Кавказькі горці	9,09	-	-	-	-	18,18	18,18
XII. Фінські	2,60	1,79	0,49	1,14	0,32	10,23	70,13
XIII. Турецько-татарські	0,45	0,81	0,11	3,14	5,21	40,18	38,20
У тому числі татарська	0,55	0,92	0,10	3,55	5,90	43,72	41,10
XIV. Монголо-бурятські (калмицька)	-	-	-	-	-	-	-
XVI. Інші північні племена	22,22	44,44	-	11,11	-	-	-
XVII. Інші мови	-	-	-	-	-	-	-

Ті, які не зазначили мови	-	2,53	-	-	-	21,52	7,59
Стани	Військові козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані	
Групи мов							
I	9	10	11	12	13	14	
В містах	0,22	0,01	0,004	1,90	0,35	2,77	
I. "Руські"	0,35	0,002	0,003	2,63	0,43	1,30	
У тому числі							
російська	0,46	0,003	0,005	2,91	0,53	1,71	
українська	0,05	-	-	1,89	0,17	0,25	
білоруська	-	-	-	1,69	0,15	0,72	
II. Польська	-	-	-	2,73	0,67	4,41	
III. Інші слов'янські	-	-	-	0,28	0,39	56,73	
У тому числі							
чеська	-	-	-	0,42	0,28	64,60	
болгарська	-	-	-	-	0,13	41,23	
IV. Литовсько-латиські	-	-	-	1,25	0,67	1,06	
V. Романські	0,01	-	-	0,17	0,10	9,09	
У тому числі							
румунська (молдавська)	0,01	-	-	0,19	0,07	0,30	
французька	-	-	-	-	0,46	82,17	
італійська	-	-	-	-	-	77,35	
VI. Німецька	0,01	-	0,04	0,62	0,58	30,86	
VII. Інші германські	-	-	1,26	-	0,18	82,19	
У тому числі							
шведська	-	-	9,23	-	-	33,85	
VIII. Інш. індо-європейські	-	0,01	-	0,05	0,23	64,67	
У тому числі							
грецька	-	0,02	-	0,07	0,25	80,96	
вірменська	-	-	-	-	0,15	26,84	
циганська	-	-	-	-	-	2,96	
IX. Єврейська	-	0,001	-	0,55	0,13	0,69	
X. Картвельські	0,51	-	-	-	0,51	1,52	
XI. Кавказькі горці	-	-	-	-	-	54,55	
XII. Фінські	0,16	0,49	0,65	0,32	0,16	11,53	
XIII. Турецько-татарські	-	0,76	0,03	0,28	0,28	10,56	
У тому числі							
татарська	-	0,72	-	0,27	0,34	2,83	
XIV. Монголо-бурятські (калмицька)	100,00	-	-	-	-	-	
XVI. Інші північні племена	22,22	-	-	-	-	-	
XVII. Інші мови	-	-	-	-	44,44	55,56	
Ті, які не зазначили мови	-	-	-	7,59	49,37	11,39	

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 208-209; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание

Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 276-277; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 288-289.

Додаток Л.

Рівень освіченості населення Південної України

Додаток Л. 1. Рівень освіченості населення повітів і міст Катеринославської губернії за становими групами (%)

У повітах

Станові групи		Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Грамотність, рівень освіти									
Частка групи серед освічених		1,68	0,97	12,18	83,19	0,005	0,12	0,004	1,86
У тому числі ті, хто навчався	В університетах та інших вищих навчальних закладах	65,33	3,62	17,33	2,29	–	0,76	–	10,67
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	72,73	0,45	12,73	1,36	–	–	0,45	12,27
	У спеціальних середніх навчальних закладах	18,23	2,81	41,91	31,85	–	3,71	–	1,49
	У середніх навчальних закладах	24,03	27,23	34,12	10,99	0,02	0,90	0,02	2,70
	У вищих військових навчальних закладах	100	–	–	–	–	–	–	–
	У середніх військових навчальних закладах	87,92	0,48	7,73	3,86	–	–	–	–

У містах

Станові групи		Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного звання всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Грамотність, рівень освіти									
Частка групи серед освічених		9,23	1,83	58,94	28,39	0,003	0,32	0,006	1,28
У тому числі ті, хто навчався	В університетах та інших вищих навчальних закладах	74,62	3,52	19,22	0,75	–	0,50	–	1,38
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	72,24	0,41	21,22	1,22	–	0,41	–	4,49
	У спеціальних середніх навчальних закладах	26,01	0,98	46,90	23,39	–	1,52	–	1,20
	У середніх навчальних закладах	33,85	13,30	45,88	4,80	–	0,50	–	1,66
	У вищих військових навчальних закладах	94,44	–	–	–	–	–	–	5,56
	У середніх військових навчальних закладах	94,41	0,47	3,03	1,40	–	0,47	–	0,23

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 44-51.

Додаток Л. 2. Рівень освіченості населення повітів і міст Таврійської губернії
за становими групами (%)

У повітах

Станові групи		Грамотність, рівень освіти	Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного звання всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Частка групи серед освічених										
У тому числі ті, хто навчався	В університетах та інших вищих навчальних закладах	63,07	3,59	24,84	1,63	–	5,23	–	1,63	
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	68,27	1,92	17,31	4,81	–	0,96	–	6,73	
	У спеціальних середніх навчальних закладах	16,65	2,86	37,43	34,89	–	5,41	–	2,76	
	У середніх навчальних закладах	22,41	26,86	35,51	10,02	–	2,09	–	3,10	
	У вищих військових навчальних закладах	100,00	–	–	–	–	–	–	–	
	У середніх військових навчальних закладах	85,26	1,05	6,32	4,21	–	2,11	–	1,05	

У містах

Станові групи		Грамотність, рівень освіти	Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Частка групи серед освічених										
У тому числі ті, хто навчався	В університетах та інших вищих навчальних закладах	75,49	2,41	15,60	0,93	–	2,51	–	3,06	
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	75,74	0,85	17,45	–	–	2,13	–	3,83	
	У спеціальних середніх навчальних закладах	30,27	1,21	49,76	10,23	–	5,88	–	2,66	
	У середніх навчальних закладах	37,07	6,89	46,96	4,03	–	1,17	0,007	3,88	
	У вищих військових навчальних закладах	100,00	–	–	–	–	–	–	–	
	У середніх військових навчальних закладах	96,94	0,31	1,94	0,51	–	0,20	–	0,10	

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХІІ. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 56-63.

Додаток Л. 3. Рівень освіченості населення повітів і міст Херсонської
губернії за становими групами (%)

У повітах

Станові групи		Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Грамотність, рівень освіти									
Частка групи серед освічених		1,92	0,90	19,45	76,43	0,001	0,44	0,002	0,87
У тому числі ті, хто навчався	В університетах та інших вищих навчальних закладах	66,04	5,61	21,12	2,14	–	1,87	–	3,21
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	76,07	–	14,13	1,09	–	–	–	8,70
	У спеціальних середніх навчальних закладах	23,92	5,88	32,02	30,18	–	5,79	–	2,22
	У середніх навчальних закладах	32,19	28,59	27,31	7,84	–	1,42	–	2,64
	У вищих військових навчальних закладах	96,15	3,85	–	–	–	–	–	–
	У середніх військових навчальних закладах	90,45	2,27	4,55	0,90	–	0,45	–	1,36

У містах

Станові групи		Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Грамотність, рівень освіти									
Частка групи серед освічених		9,41	0,83	62,11	21,51	0,004	1,89	0,008	4,24
У тому числі ті, хто навчався	В університетах та інших вищих навчальних закладах	67,30	2,70	23,04	0,70	–	1,56	–	4,71
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	57,66	0,33	27,18	1,81	–	2,64	–	10,38
	У спеціальних середніх навчальних закладах	25,31	1,24	50,08	12,06	–	7,68	0,03	3,59
	У середніх навчальних закладах	35,13	4,96	47,90	3,57	0,009	1,67	0,01	6,76
	У вищих військових навчальних закладах	97,20	0,93	0,93	–	–	–	–	0,93
	У середніх військових навчальних закладах	86,44	1,12	9,17	2,03	0,04	0,80	0,04	0,36

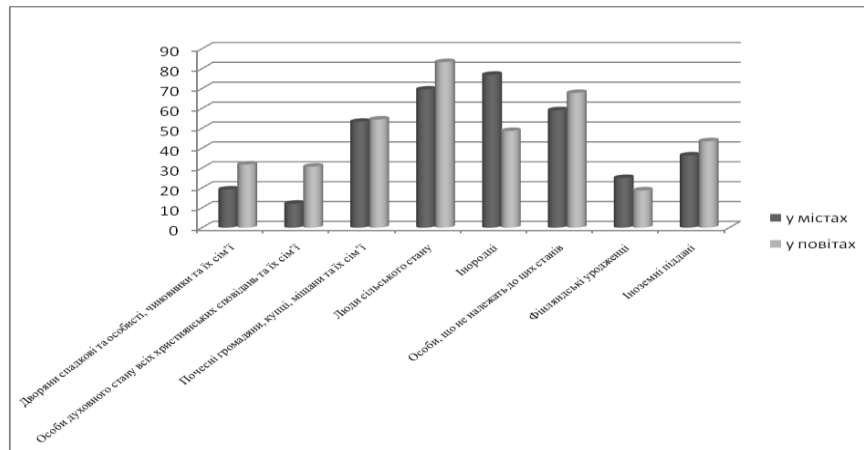
Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 52-59.

Додаток Л. 4. Відсоток неписьменних серед мешканців міст і повітів Півдня
(за станами)

Станові групи	Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани та їх сім'ї	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Катеринославська губернія								
у містах	19,22	12,08	53,27	69,51	76,92	59,09	25,00	36,36
у повітах	31,78	30,71	54,41	83,29	48,65	67,79	18,75	43,48
Таврійська губернія								
у містах	22,70	14,80	55,29	62,12	50,82	55,00	26,32	54,66
у повітах	38,74	30,66	64,60	78,08	37,50	61,39	–	65,11
Херсонська губернія								
у містах	16,39	14,61	57,96	61,96	70,45	63,20	18,18	32,80
у повітах	39,77	30,36	73,02	83,26	60,00	77,43	38,46	59,82

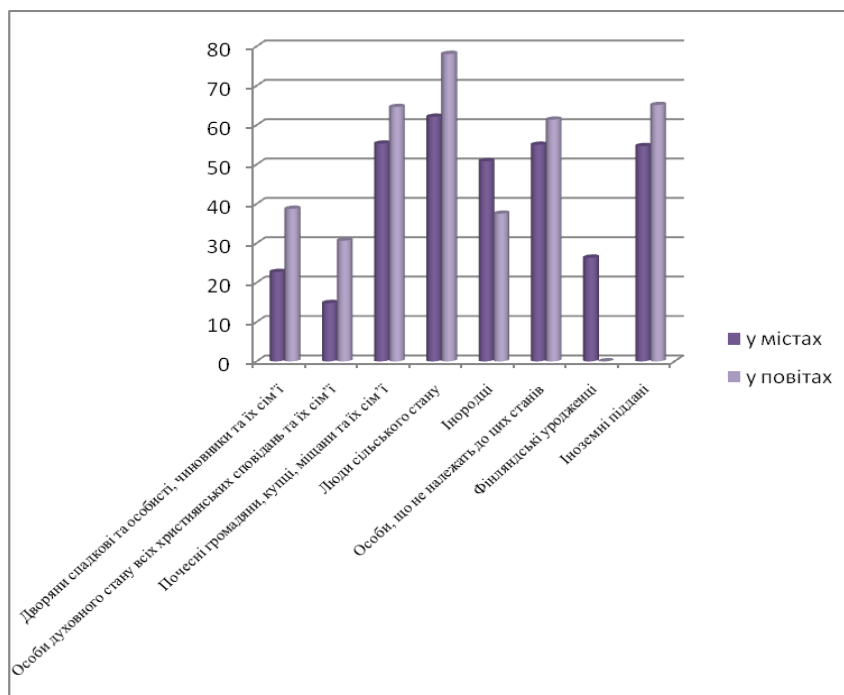
Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 46-50; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 58-62; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 54-58.

Відсоток неписьменних серед мешканців міст і повітів Катеринославської губернії

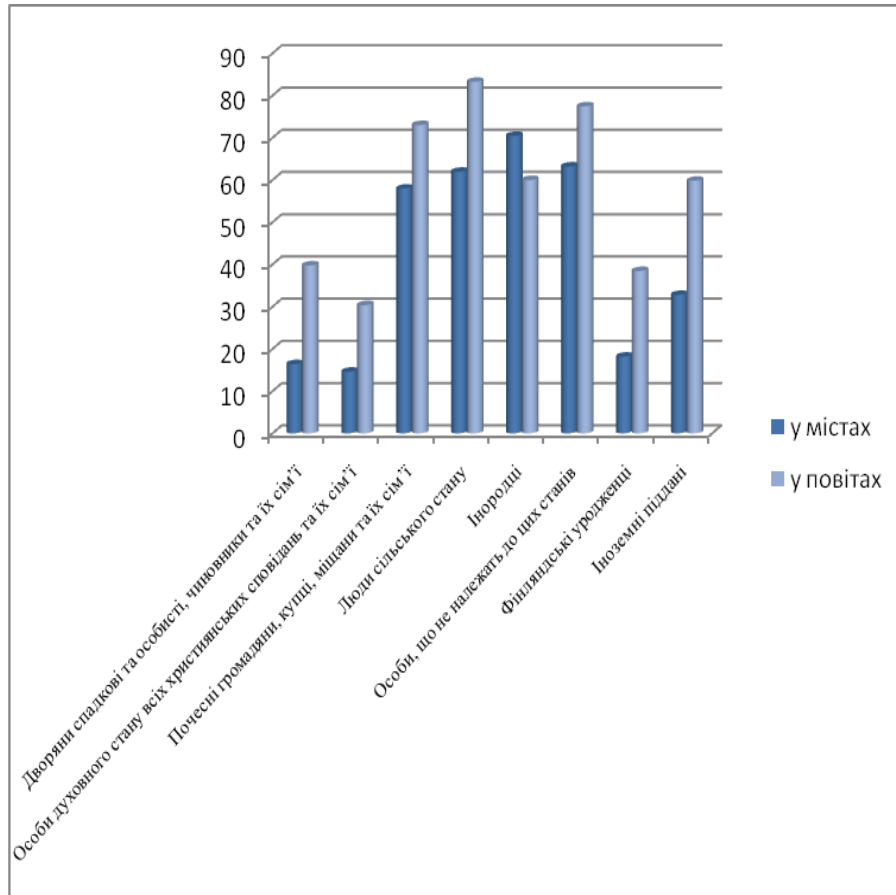
Діаграму укладено на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 66,9147 унции. XIII. Екатеринбургская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 46-50.

Відсоток неписьменних серед мешканців міст і повітів Таврійської губернії

Діаграму укладено на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 58-62.

Відсоток неписьменних серед мешканців міст і повітів Херсонської губернії

Діаграму укладено на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 54-58.

Додаток Л. 5. Рівень освіченості чоловічого і жіночого населення
Катеринославщини (%)
по губернії

Грамотність, ступінь освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчався					
			В університетах та інших вищих навчальних закладах	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	У середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
Станові групи								
Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ч	51,26	94,45	98,22	90,22	44,49	100	100
	ж	48,87	5,55	1,78	9,78	55,51	–	–
Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	ч	51,13	91,49	100	93,02	63,28	–	100
	ж	48,87	8,51	–	6,98	36,72	–	–
Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	ч	63,56	90,98	98,75	89,78	48,33	–	100
	ж	36,44	9,02	1,25	10,22	51,67	–	–
Особи сільського стану	ч	81,74	61,11	100	93,18	61,18	–	100
	ж	18,26	38,39	–	6,82	38,82	–	–
Інородці	ч	95	–	–	–	100	–	–
	ж	5	–	–	–	–	–	–
Особи, що не належать до цих станів	ч	63,20	100	100	93,22	41,28	–	100
	ж	36,80	–	–	6,78	58,72	–	–
Фінляндські уродженці	ч	42,11	–	100	–	–	–	–
	ж	57,89	–	–	–	100	–	–
Іноземні піддані	ч	56,64	100	100	100	59,77	100	100
	ж	43,36	–	–	–	40,23	–	–

В містах

Грамотність, ступінь освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчався					
			В університетах та інших вищих навчальних закладах	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	У середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
Станові групи								
Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ч	49,43	93,43	97,18	88,70	43,19	100	100
	ж	50,17	6,57	2,82	11,30	56,81	–	–
Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх	ч	51,79	96,43	100	100	58,68	–	100
	ж	48,21	3,57	–	–	41,32	–	–

сім'ї								
Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	ч	62,95	89,54	98,08	84,92	42,19	–	100
	ж	37,05	10,46	1,92	15,08	57,81	–	–
Особи сільського стану	ч	81,86	50	100	92,56	58,61	–	100
	ж	18,14	50	–	7,44	41,39	–	–
Інородці	ч	100	–	–	–	–	–	–
	ж	–	–	–	–	–	–	–
Особи, що не належать до цих станів	ч	60,12	100	100	78,57	39,62	–	100
	ж	39,88	–	–	21,43	60,38	–	–
Фінляндські уродженці	ч	33,33	–	–	–	–	–	–
	ж	66,67	–	–	–	–	–	–
Іноземні піддані	ч	61,34	100	100	100	59,43	100	100
	ж	38,66	–	–	–	40,57	–	–

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 46-51.

Додаток Л. 6. Рівень освіченості чоловічого і жіночого населення Таврійської
губернії (%)
по губернії

Грамотність, ступінь освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчався					
			В університетах та інших вищих навчальних закладах	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	У середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
Станові групи								
Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ч	49,63	94,16	97,99	89,87	36,36	100	100
	ж	50,37	5,84	2,01	10,13	63,64	–	–
Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	ч	53,07	100	75,00	95,24	59,44	–	100
	ж	46,93	–	25,00	4,76	40,56	–	–
Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	ч	61,99	88,93	91,53	92,58	42,25	–	100
	ж	38,01	11,07	8,47	7,42	57,75	–	–
Особи сільського стану	ч	74,61	86,67	100	96,49	53,26	–	100
	ж	25,39	13,33	–	3,51	46,74	–	–
Інородці	ч	100,00	–	–	–	–	–	–
	ж	–	–	–	–	–	–	–
Особи, що не належать до цих станів	ч	63,42	88,37	66,67	90,32	42,17	–	100
	ж	36,58	11,63	33,33	9,68	57,83	–	–
Фінляндські уродженці	ч	53,33	–	–	–	100,00	–	–
	ж	46,67	–	–	–	–	–	–
Іноземні піддані	ч	66,77	89,47	100,00	94,92	51,79	–	100
	ж	33,23	10,53	–	5,08	48,21	–	–

В Містах

Грамотність, ступінь освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчався					
			В університетах та інших вищих навчальних закладах	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	У середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
Станові групи								
Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ч	48,36	94,83	97,75	88,74	35,62	100	100
	ж	51,64	5,17	2,25	11,26	64,38	–	–
Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх	ч	55,09	100	50,00	93,33	57,33	–	100
	ж	44,91	–	50,00	6,67	42,67	–	–

сім'ї								
Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	ч	60,80	89,29	90,24	92,56	40,71	–	100
	ж	39,20	10,71	9,76	7,44	59,29	–	–
Особи сільського стану	ч	80,95	90,00	–	94,49	48,77	–	100
	ж	19,05	10,00	–	5,51	51,23	–	–
Інородці	ч	100,00	–	–	–	–	–	–
	ж	–	–	–	–	–	–	–
Особи, що не належать до цих станів	ч	58,85	81,48	60,00	91,78	40,96	–	100
	ж	41,15	18,52	40,00	8,22	59,04	–	–
Фінляндські уродженці	ч	50,00	–	–	–	100,00	–	–
	ж	50,00	–	–	–	–	–	–
Іноземні піддані	ч	67,16	87,88	100,00	93,94	48,45	–	100
	ж	32,84	12,12	–	6,06	51,55	–	–

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 58-63.

Додаток Л. 7. Рівень освіченості чоловічого і жіночого населення
Херсонщини (%)
по губернії

Грамотність, ступінь освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчався					
			В університетах та інших вищих навчальних закладах	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	У середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
Станові групи								
Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ч	49,05	96,21	95,95	90,82	40,94	100	100
	ж	50,95	3,79	4,05	9,18	59,06	–	–
Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	ч	51,03	94,92	50,00	91,43	59,67	100	100
	ж	48,97	5,08	50,00	8,57	40,33	–	–
Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	ч	64,15	92,94	93,82	87,79	49,16	100	100
	ж	35,85	7,06	6,18	12,21	50,84	–	–
Особи сільського стану	ч	76,71	90,91	100,00	97,03	61,63	–	100
	ж	23,29	9,09	–	2,97	38,37	–	–
Інородці	ч	70,59	–	–	–	66,67	–	100
	ж	29,41	–	–	–	33,33	–	–
Особи, що не належать до цих станів	ч	66,93	82,54	81,25	91,57	44,39	–	100
	ж	33,07	17,46	18,75	8,43	55,61	–	–
Фінляндські уродженці	ч	48,57	–	–	100,00	60,00	–	100
	ж	51,43	–	–	–	40,00	–	–
Іноземні піддані	ч	56,97	92,27	98,59	81,33	58,13	100	100
	ж	43,03	7,73	1,41	18,67	41,87	–	–

В Містах

Грамотність, ступінь освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчався					
			В університетах та інших вищих навчальних закладах	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	У середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
Станові групи								
Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ч	48,15	96,52	95,71	90,07	40,71	100	100
	ж	51,85	3,48	4,29	9,93	59,29	–	–
Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх	ч	51,80	95,88	50,00	95,45	56,55	100	100
	ж	48,20	4,12	50,00	4,55	43,45	–	–

сім'ї								
Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	ч	63,02	93,11	93,94	86,58	48,58	100	100
	ж	36,98	6,89	6,06	13,42	51,42	–	–
Особи сільського стану	ч	80,63	92,00	100,00	96,96	60,83	–	100
	ж	19,37	8,00	–	3,04	39,17	–	–
Інородці	ч	69,23	–	–	–	66,67	–	100
	ж	30,77	–	–	–	33,33	–	–
Особи, що не належать до цих станів	ч	64,44	87,50	81,25	91,91	44,42	–	100
	ж	35,56	12,50	18,75	8,09	55,58	–	–
Фінляндські уродженці	ч	48,15	–	–	100,00	60,00	–	100
	ж	51,85	–	–	–	40,00	–	–
Іноземні піддані	ч	55,92	95,27	100,00	85,83	58,27	100	100
	ж	44,08	4,73	–	14,17	41,73	–	–

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 54-59.

Додаток Л. 8. Частка чоловіків і жінок серед освічених городян
південноукраїнських губерній

Губернія	Освіченість, рівень освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчався:					
				В університетах та інших вищих навчальних закладах	У спеціальних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	У середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
				%	%	%	%	%	%
По імперії		ч	63,09	93,63	97,92	83,82	47,52	100	100
		ж	36,91	6,37	2,08	16,18	52,48	–	–
Катеринославська		ч	66,07	92,59	97,55	87,92	45,78	100	100
		ж	33,93	7,41	2,45	12,08	54,22	–	–
Таврійська		ч	65,38	93,50	95,32	91,63	40,60	100	100
		ж	34,62	6,50	4,68	8,37	59,40	–	–
Херсонська		ч	65,04	95,49	95,22	89,21	47,23	100	100
		ж	34,96	4,51	4,78	10,79	52,77	–	–

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 78-79; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 51; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 63; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 59.

Додаток М.

Рівень урбанізації губерній Російської імперії наприкінці ХІХ ст.

Додаток М. 1. Рівень урбанізації губерній Російської імперії (%)

Місце	Назва губернії	Відсоток постійного міського населення
1.	Санкт-Петербурзька	67,3
2.	Московська	46,7
3.	Варшавська	43,8
4.	Петроковська	36,4
5.	Чорноморська	34,2
6.	о. Сахалін	30,6
7.	Ліфляндська	29,3
8.	Херсонська	28,9
9.	Амурська	27,3
10.	Курляндська	23,1
11.	Приморська	22,7
12.	Тифліська	21,4
13.	Бакинська	20,6
14.	Таврійська	20,0
15.	Естляндська	18,7
16.	Ферганська	18,1
17.	Гродненська	15,9
18.	Плоцька	15,9
19.	Самаркандська	15,7
20.	Седлецька	15,2
21.	Бессарабська	15,2
22.	<i>Харківська</i>	<i>15,1</i>
23.	Вітебська	14,5
24.	Люблінська	13,9
25.	Сир-Дар'їнська	13,9
26.	Каліська	13,8
27.	Ярославська	13,7
28.	Астраханська	13,2
29.	Карська	13,0
30.	Ломжинська	13,0
31.	Терська	12,9
32.	<i>Київська</i>	<i>12,9</i>
33.	Саратовська	12,8
34.	Віленська	12,7
35.	Володимирська	12,6
36.	Сувалкська	12,6
37.	Донського війська область	12,4

38.	Радомська	12,3
39.	Іркутська	12,2
40.	Тульська	12,1
41.	Орловська	12,0
42.	Кубанська	11,5
43.	Катеринославська	11,4
44.	Ериванська	11,1
45.	Єнісейська	11,0
46.	Акмолінська	11,0
47.	Закаспійська	10,9
48.	Мінська	10,5
49.	Єлисаветпольська	10,2
50.	<i>Полтавська</i>	9,9
51.	Ставропольська	9,5
52.	Пензенська	9,5
53.	Оренбурзька	9,5
54.	Рязанська	9,4
55.	Курська	9,3
56.	Ковенська	9,3
57.	Кутаїська	9,2
58.	Келецька	9,2
59.	Архангельська	9,2
60.	<i>Чернігівська</i>	9,1
61.	Нижегородська	9,0
62.	Тверська	8,7
63.	Могильовська	8,7
64.	Казанська	8,5
65.	Уральська	8,5
66.	Калузька	8,4
67.	Тамбовська	8,4
68.	Семіпалатинська	8,0
69.	Дагестанська	7,8
70.	<i>Волинська</i>	7,8
71.	Смоленська	7,4
72.	<i>Подільська</i>	7,3
73.	Олонецька	7,0
74.	Симбірська	7,0
75.	Костромська	6,8
76.	Воронезька	6,7
77.	Томська	6,6
78.	Семиреченська	6,5
79.	Псковська	6,5
80.	Забайкальська	6,4

81.	Новгородська	6,3
82.	Тобольська	6,1
83.	Пермська	6,0
84.	Самарська	5,7
85.	Уфимська	4,9
86.	Вологодська	4,7
87.	Тургайська	4,3
88.	Якутська	3,4
89.	В'ятська	3,0

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 6.

Додаток М. 2. Рівень урбанізації губерній Російської імперії (абсолютні показники)

Місце	Назва губернії	Абсолютна чисельність міського населення
1.	Санкт-Петербурзька	1,421,753
2.	Московська	1,134,382
3.	Варшавська	845,243
4.	Херсонська	788,960
5.	Петроковська	511,563
6.	<i>Київська</i>	459,253
7.	Ліфляндська	380,781
8.	<i>Харківська</i>	367,343
9.	Донського війська область	318,693
10.	Саратовська	309,549
11.	Бессарабська	293,332
12.	Таврійська	289,316
13.	Ферганська	284,358
14.	<i>Полтавська</i>	274,294
15.	Гродненська	254,591
16.	Орловська	244,008
17.	Катеринославська	241,005
18.	<i>Волинська</i>	233,847
19.	Тамбовська	226,264
20.	Мінська	224,945
21.	Тифліська	224,796
22.	<i>Подільська</i>	221,870
23.	Курська	221,527
24.	Кубанська	221,208
25.	Вітебська	215,919
26.	<i>Чернігівська</i>	209,453
27.	Сир-Дар'їнська	205,596
28.	Віленська	198,007
29.	Володимирська	190,618
30.	Казанська	185,588
31.	Пермська	179,339
32.	Тульська	171,980
33.	Бакинська	169,995
34.	Рязанська	169,874
35.	Воронезька	169,632
36.	Люблінська	160,824
37.	Самарська	158,842
38.	Курляндська	155,761

39.	Тверська	154,769
40.	Оренбурзька	152,601
41.	Могильовська	147,187
42.	Ярославська	146,310
43.	Ковенська	143,144
44.	Нижегородська	143,031
45.	Пензенська	139,838
46.	Самаркандська	135,313
47.	Астраханська	132,502
48.	Томська	127,931
49.	Смоленська	120,895
50.	Терська	120,048
51.	Седлецька	117,699
52.	Калиська	115,992
53.	Симбірська	108,049
54.	Уфимська	107,303
55.	Радомська	100,230
56.	Кутаїська	97,516
57.	В'ятська	95,642
58.	Калузька	95,295
59.	Костромська	94,365
60.	Ериванська	92,323
61.	Єлисаветпольська	89,259
62.	Плоцька	88,237
63.	Тобольська	87,351
64.	Новгородська	85,470
65.	Ставропольська	83,025
66.	Естляндська	77,081
67.	Ломжинська	74,824
68.	Акмолінська	74,752
69.	Сувалкська	73,648
70.	Псковська	72,598
71.	Келецька	70,402
72.	Вологодська	62,982
73.	Семиреченська	62,974
74.	Єнісейська	62,884
75.	Іркутська	62,795
76.	Уральська	55,482
77.	Семіпалатинська	54,488
78.	Приморська	51,417
79.	Дагестанська	44,607
80.	Забайкальська	42,778
81.	Закаспійська	41,877

82.	Карська	37,838
83.	Архангельська	34,044
84.	Амурська	32,834
85.	Олонецька	25,508
86.	Чорноморська	19,641
87.	Тургайська	19,530
88.	Якутська	9,182
89.	о. Сахалін	8,595

Укладено на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 4-5.

Додаток Н.

Гендерний аспект урбанізаційних процесів на півдні України

Додаток Н. 1. Співвідношення чоловічого і жіночого населення в містах

Півдня (1861 р.)

Назва міста	% чоловіків	% жінок
Катеринославська губернія		
Катеринослав	46,96%	53,04%
Олександрівськ	52,27%	47,73%
Бахмут	53,21%	46,79%
Верхньодніпровськ	52,47%	47,53%
Новомосковськ	51,57%	48,43%
Павлоград	50,88%	49,12%
Слов'яносербськ	50%	50%
Нікополь	48,85%	51,15%
Маріуполь	54,72%	45,28%
Таврійська губернія		
Сімферополь	59,88%	40,12%
Олешки	51,7%	48,3%
Бердянськ	57,36%	42,64%
Євпаторія	51,18%	48,82%
Мелітополь	51,33%	48,67%
Перекоп	58,9%	41,1%
Ялта	63,46%	36,54%
Феодосія	55,34%	44,66%
Балаклава	45,47%	54,53%
Бахчисарай	52,69%	47,31%
Карасубазар	54,72%	45,28%
Ногайськ	47,78%	52,22%
Оріхів	49,89%	50,11%
Старий Крим	50,54%	49,46%
Севастополь	70,44%	29,56%
Керч-Єнікале	62,55%	37,45%
Херсонська губернія		
Херсон	56,71%	43,29%
Олександрія	53,28%	46,72%
Ананьїв	51,06%	48,94%
Бобринець	52,33%	47,67%
Берислав	49,86%	50,14%
Вознесенськ	63,86%	36,14%
Єлисаветград	49,93%	50,07%
Маяки	52,09%	47,57%
Новогеоргіївськ	58,11%	41,89%

Новомиргород	63,14%	36,86%
Овідіополь	50,95%	49,05%
Ольвіополь	53,24%	46,76%
Очаків	49,82%	50,18%
Миколаїв	58,74%	41,26%

Підраховано на підставі: Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 1. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-37; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-47, 1-48.

Додаток Н. 2. Співвідношення чоловічого і жіночого населення в містах

Півдня (1897 р.)

Назва міста	% чоловіків	% жінок
Катеринославська губернія		
Катеринослав	53,86	46,14
Олександрівськ	51,02	48,98
Бахмут	49,65	50,35
Верхньодніпровськ	49,26	50,74
Маріуполь	54,94	45,06
Новомосковськ	48,79	51,21
Павлоград	54,36	45,64
Слов'яносербськ	48,81	51,19
Луганськ	49,75	50,25
Таврійська губернія		
Сімферополь	55,10	44,90
Бахчисарай	52,59	47,41
Карасубазар	50,92	49,08
Бердянськ	50,14	49,86
Ногайськ	49,51	50,49
Оріхів	49,95	50,05
Олешки	46,94	53,06
Євпаторія	52,52	47,48
Мелітополь	51,68	48,32
Перекоп	49,35	50,65
Ялта	56,28	43,72
Феодосія	58,03	41,97
Старий Крим	50,42	49,58
Керч	54,96	45,04
Єнікале	51,81	48,19
Севастополь	63,56	36,44
Балаклава	51,28	48,72
Херсонська губернія		
Херсон	50,68	49,32
Берислав	48,98	51,02
Миколаїв	53,73	46,27
Олександрія	50,58	49,42
Новогеоргіївськ	51,29	48,71
Ананьїв	48,95	51,05
Єлисаветград	50,81	49,19
Бобринець	49,50	50,50
Вознесенськ	51,91	48,09
Новомиргород	47,27	52,73

Ольвіополь	48,79	51,21
Одеса (Градоначальство)	53,69	46,31
Маяки	49,33	50,67
Овідіополь	50,51	49,49
Очаків	58,08	41,92

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 1; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 1; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 1.

Додаток Н. 3. Співвідношення чоловіків і жінок у конфесійному складі населення повітів і міст Південної України наприкінці XIX ст. (%)

Катеринославська губернія

Віросповідання		Православні та єдиновірці		Старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я		Вірмено-григоріани		Вірмено-католики		Римо-католики		Лютерани		Реформати		Баптисти	
		ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1.	В повітах	92,74	92,66	0,46	0,50	0,02	0,006	0,0009	0,0008	1,46	1,40	1,95	2,05	0,009	0,06	0,06	0,06
2.	В містах	69,21	69,61	0,20	0,15	0,10	0,08	0,006	0,0009	2,82	1,58	0,91	0,82	0,009	0,004	0,002	0,003

	Меноніти		Англіканці		Інші християнські сповідання		Караїми		Іудеї		Мусульмани		Буддисти та ламаїсти		Інші нехрист. сповід.		Всього (осіб)	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1.	1,25	1,29	0,002	0,002	0,002	0,0004	0,004	0,002	1,97	1,99	0,07	0,04	0,0002	0,0004	0,001	0,0002	964806	907863
2.	0,09	0,08	0,008	0,005	0,003	0,0009	0,11	0,14	25,74	27,48	0,78	0,05	—	0,0009	—	—	126909	114096

Таврійська губернія

Віросповідання		Православні та єдиновірці		Старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я		Вірмено-григоріани		Вірмено-католики		Римо-католики		Лютерани		Реформати		Баптисти	
		ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1.	В повітах	76,40	77,16	1,02	1,07	0,23	0,16	0,01	0,01	1,72	1,74	3,22	3,49	0,01	0,01	0,008	0,01
2.	В містах	61,97	62,71	0,51	0,61	1,82	1,78	0,34	0,37	4,35	1,86	1,45	1,21	0,02	0,04	0,003	0,0008

	Меноніти		Англіканці		Інші християнські сповідання		Караїми		Іудеї		Мусульмани		Буддисти та ламаїсти		Інші нехристиянські сповідання		Всього (осіб)	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1.	2,11	2,25	0,001	0,0004	0,004	0,005	0,03	0,02	1,81	1,89	13,42	12,18	—	—	0,0002	—	603035	555439
2.	0,10	0,11	0,04	0,02	0,006	0,005	1,67	2,47	12,91	14,49	14,82	14,32	—	—	0,004	—	159769	129547

Херсонська губернія

Віросповідання		Православні та єдиновірці		Старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я		Вірмено-григоріани		Вірмено-католики		Римо-католики		Лютерани		Реформати		Баптисти	
		ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1.	В повітах	87,64	87,28	1,08	1,16	0,004	0,003	0,0004	0,0003	3,22	3,20	2,30	2,35	0,23	0,23	0,27	0,27
2.	В містах	62,66	61,55	0,78	0,80	0,30	0,24	0,01	0,004	5,16	3,05	1,58	1,28	0,06	0,08	0,02	0,02

	Меноніти		Англіканці		Інші християнські сповідання		Караїми		Іудеї		Мусульмани		Буддисти та ламаїсти		Інші нехрист. сповідання		Всього (осіб)	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1.	0,28	0,27	0,0002	0,0001	0,004	0,003	0,003	0,002	4,97	5,21	0,01	0,009	0,001	0,001	0,0001	—	984979	959673
2.	0,005	0,004	0,02	0,02	0,007	0,008	0,22	0,28	28,73	32,56	0,44	0,08	0,0005	—	0,0005	—	416002	372958

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 76-81; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 98-103; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII.

Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета
Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 96-99.

Додаток Н. 4. Співвідношення чоловічого та жіночого населення Півдня
різних станів за місцем народження (%)

Дворяни спадкові								
	“Місцеві”		З інших повітів цієї ж губернії		З інших губерній		З інших держав	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
Катеринославська губернія (міста)	30,20	35,57	15,42	16,96	53,71	46,64	0,67	0,82
Катеринославська губернія (повіти без міст)	38,21	42,44	11,09	13,22	50,42	43,87	0,28	0,48
Таврійська губернія (міста)	30,98	34,42	13,20	15,04	55,24	49,35	0,59	1,19
Таврійська губернія (повіти без міст)	52,26	50,26	16,29	18,95	31,15	29,87	0,30	0,92
Херсонська губернія (міста)	32,75	37,97	14,66	17,12	51,91	43,53	0,69	1,39
Херсонська губернія (повіти без міст)	54,01	54,93	14,14	16,17	31,63	28,36	0,23	0,54
Загалом по імперії (міста)	32,74	37,59	15,29	15,67	51,13	45,43	0,84	1,30
Загалом по імперії (повіти без міст)	70,13	68,48	12,19	14,26	17,28	16,63	0,40	0,63
Дворяни особисті та чиновники								
	“Місцеві”		З інших повітів цієї ж губернії		З інших губерній		З інших держав	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
Катеринославська губернія (міста)	36,81	43,31	16,16	17,08	46,61	39,25	0,42	0,36
Катеринославська губернія (повіти без міст)	29,24	33,57	14,48	16,54	55,93	49,19	0,34	0,70
Таврійська губернія (міста)	33,98	40,44	15,57	17,59	49,77	40,99	0,68	0,98
Таврійська губернія (повіти без міст)	42,21	45,54	16,90	20,23	40,30	33,24	0,58	0,98
Херсонська губернія (міста)	41,41	45,59	16,11	16,86	41,51	36,15	0,98	1,40
Херсонська губернія (повіти без міст)	51,82	54,18	19,29	18,69	28,69	26,59	0,19	0,54
Загалом по імперії (міста)	38,58	45,13	17,61	17,49	43,27	36,65	0,53	0,74
Загалом по імперії (повіти без міст)	47,18	51,03	18,83	21,14	33,46	27,06	0,53	0,77
Особи селянського стану								
	“Місцеві”		З інших повітів цієї ж губернії		З інших губерній		З інших держав	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
Катеринославська губернія (міста)	34,99	51,08	13,57	16,57	51,40	32,28	0,04	0,07
Катеринославська губернія (повіти без міст)	85,18	88,25	2,53	3,08	12,27	8,63	0,03	0,04
Таврійська губернія (міста)	24,86	44,60	17,04	14,17	57,94	41,01	0,16	0,22
Таврійська губернія (повіти без міст)	83,29	85,52	3,60	4,47	12,88	9,78	0,23	0,23
Херсонська губернія (міста)	23,46	43,36	13,20	19,69	63,11	36,70	0,07	0,25
Херсонська губернія (повіти без міст)	90,04	90,65	4,10	4,61	5,83	4,71	0,02	0,03
Загалом по імперії (міста)	35,52	50,35	19,17	20,71	45,07	28,61	0,24	0,33
Загалом по імперії (повіти без міст)	91,58	92,27	2,62	3,13	5,65	4,46	0,16	0,15
Особи інших станів								
	“Місцеві”		З інших повітів цієї ж губернії		З інших губерній		З інших держав	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
Катеринославська губернія (міста)	50,46	55,48	8,62	9,76	39,41	34,09	1,51	0,67

Катеринославська губернія (повіти без міст)	47,98	54,58	12,41	12,98	34,83	29,10	4,77	3,34
Таврійська губернія (міста)	59,97	65,41	10,24	12,06	22,86	19,99	6,93	2,55
Таврійська губернія (повіти без міст)	57,47	65,69	14,42	13,23	19,46	18,33	8,65	2,74
Херсонська губернія (міста)	61,46	65,81	8,48	9,19	27,43	23,61	2,63	1,39
Херсонська губернія (повіти без міст)	74,08	76,74	10,29	10,12	14,55	12,46	1,07	0,68
Загалом по імперії (міста)	63,37	67,70	11,28	11,96	22,38	18,96	2,97	1,38
Загалом по імперії (повіти без міст)	67,69	73,16	12,06	12,47	16,40	12,46	3,85	1,91

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 85-88; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 36-37; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 41-43; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 36-39.

Додаток Н. 5. Сімейний стан чоловічого і жіночого населення Півдня
наприкінці XIX ст. (%)
по губерніях

Сімейний стан	Холості та дівці			Ті, які перебувають у шлюбі			Вдови та вдівці			Розлучені			Ті, які не зазначили сімейного стану		
	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж
По імперії	54,56	52,08	47,92	39,51	49,66	50,34	5,79	28,21	71,79	0,07	39,22	60,78	0,06	46,18	53,82
Катеринославська	56,16	53,05	46,95	39,48	51,39	48,61	4,23	35,83	64,17	0,06	37,60	62,40	0,07	48,68	51,32
Таврійська	57,82	55,03	44,97	37,79	51,46	49,54	4,20	30,95	69,05	0,06	38,29	61,71	0,06	54,68	45,32
Херсонська	57,74	53,33	46,67	37,46	50,96	49,04	4,58	28,09	71,91	0,15	31,45	68,55	0,08	45,49	54,51

по містах

Сімейний стан	Холості та дівці			Ті, які перебувають у шлюбі			Вдови та вдівці			Розлучені			Ті, які не зазначили сімейного стану		
	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж
По імперії	55,41	55,77	44,23	37,37	54,95	45,05	6,92	20,23	79,77	0,17	33,14	66,86	0,13	50,31	49,69
Катеринославська	56,04	54,42	45,58	38,25	54,19	45,81	5,41	24,29	75,71	0,18	29,43	70,57	0,11	54,29	45,71
Таврійська	56,82	58,61	41,39	36,92	55,24	44,76	6,01	23,44	76,56	0,15	34,23	65,77	0,11	62,78	37,22
Херсонська	57,44	55,80	44,20	35,93	53,57	46,43	6,15	20,66	79,34	0,33	25,10	74,90	0,15	49,79	50,21

по повітах

Сімейний стан	Холості та дівці			Ті, які перебувають у шлюбі			Вдови та вдівці			Розлучені			Ті, які не зазначили сімейного стану		
	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж
По імперії	54,43	51,50	48,50	39,84	48,89	51,11	5,62	29,73	70,27	0,05	42,11	57,89	0,06	44,70	55,30
Катеринославська	56,18	52,87	47,13	39,64	51,04	48,96	4,08	37,80	62,20	0,04	42,47	57,53	0,06	47,37	52,63
Таврійська	58,07	54,15	45,85	38,01	50,54	49,46	3,84	35,44	64,56	0,04	42,55	57,45	0,04	49,59	50,41
Херсонська	57,86	52,34	47,66	38,07	49,96	50,04	3,94	32,78	67,22	0,08	42,61	57,39	0,05	40,44	59,56

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 78-79; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 30; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 32; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 28.

Додаток Н. 6. Статеве співвідношення осіб “одержимих фізичними вадами”
за сімейним станом у містах Катеринославської губернії (%)

Вада і сімейний стан	Сліпі від народження			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Ті, які втратили зір			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	94	52,13	47,87	33	48,99	20,0	157	46,50	53,50	50	49,32	16,67

Вада і сімейний стан	Глухонімі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Німі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	163	53,99	46,01	15	13,64	4,0	73	54,79	45,21	12	20,0	12,12

Вада і сімейний стан	Божевільні			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Всього осіб		У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі	
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
В містах	459	57,52	42,48	159	36,74	31,79	514 (54,33 %)	432 (45,67 %)	177 (34,44 %)	92 (21,30 %)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 131.

Додаток Н. 7. Статеве співвідношення осіб “одержимих фізичними вадами”
за сімейним станом у містах Таврійської губернії (%)

Вада і сімейний стан	Сліпі від народження			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Ті, які втратили зір			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	116	45,69	54,31	30	35,85	17,46	237	53,16	46,84	91	46,83	28,83

Вада і сімейний стан	Глухонімі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Німі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	213	55,40	44,60	30	14,41	13,68	58	53,45	46,55	9	16,13	14,81

Вада і сімейний стан	Божевільні			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Всього осіб		У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі	
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
В містах	624	60,42	39,58	180	30,27	31,58	705 (56,49 %)	543 (43,51 %)	202 (28,65 %)	138 (25,41 %)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХІІ. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 169.

Додаток Н. 8. Статеве співвідношення осіб “одержимих фізичними вадами”
за сімейним станом у містах Херсонської губернії (%)

Вада і сімейний стан	Сліпі від народження			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Ті, які втратили зір			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	329	53,19	46,81	85	32,57	18,18	633	53,08	46,92	209	46,43	17,85

Вада і сімейний стан	Глухонімі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Німі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	557	55,48	44,52	294	12,30	10,89	166	52,41	47,91	24	17,24	11,39

Вада і сімейний стан	Божевільні			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Всього осіб		У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі	
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
В містах	1423	52,57	47,43	253	16,71	18,96	1655 (53,25 %)	1453 (46,75 %)	391 (23,63 %)	245 (16,86%)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 182-183.

Додаток П.

Розподіл населення за місцем народження

Додаток П. 1. Розподіл населення південноукраїнських міст за місцем народження

Назва міста	% народжених у тому ж повіті	% народжених в інших повітах губернії	% народжених в інших губерніях імперії	% народжених в інших державах
Катеринославська губернія				
Катеринослав	31,39	14,43	53,38	0,80
Олександрівськ	51,33	8,21	39,71	0,75
Бахмут	73,52	4,48	21,47	0,52
Верхньодніпровськ	74,56	6,27	19,01	0,16
Маріуполь	44,83	12,23	41,89	1,05
Новомосковськ	89,23	3,62	7,06	0,09
Павлоград	62,66	10,86	26,31	0,17
Луганськ	63,30	15,69	20,69	0,32
Слов'яносербськ	87,70	3,75	8,49	0,06
Таврійська губернія				
Сімферополь	41,31	22,43	34,05	2,21
Бахчисарай	87,85	7,67	3,71	0,77
Карасубазар	82,24	10,55	5,64	1,57
Бердянськ	67,27	7,28	23,37	2,08
Ногайськ	79,38	3,94	15,70	0,98
Оріхів	74,42	2,03	23,12	0,43
Олешки	88,48	1,52	9,97	0,03
Євпаторія	67,61	10,97	17,53	3,89
Мелітополь	40,00	11,93	47,12	0,95
Перекоп	62,64	20,23	16,40	0,72
Ялта	27,43	7,27	54,85	10,45
Феодосія	42,49	19,88	34,03	3,59
Старий Крим	75,86	11,20	8,65	4,29
Керч	51,01	8,07	35,74	5,18
Єнікале	82,82	4,31	11,68	1,18
Севастополь	27,48	14,81	54,44	3,27
Балаклава	61,23	10,37	22,22	6,17
Херсонська губернія				
Херсон	63,05	13,93	22,65	0,36
Берислав	79,48	5,79	14,54	0,19
Миколаїв	52,38	16,54	30,24	0,84
Олександрія	79,12	3,96	16,74	0,17

Новогеоргіївськ	81,68	1,29	16,96	0,07
Ананьїв	84,54	3,49	11,80	0,17
Єлисаветград	56,35	19,76	23,47	0,42
Бобринець	89,01	4,09	6,86	0,04
Вознесенськ	68,54	11,33	19,90	0,23
Новомиргород	82,05	1,73	16,07	0,15
Ольвіополь	76,05	5,07	18,59	0,29
Одеса	43,55	9,72	44,18	2,54
Маяки	83,10	5,99	10,78	0,13
Овідіополь	91,46	2,31	6,27	–
Очаків	66,37	10,37	23,09	0,17

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 36; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 40; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 36.

Додаток П. 2. Розподіл населення повітів і міст Катеринославської губернії за місцем народження (%)

Назва повіту і міста	За місцем народження			
	“Місцеві”	З інших повітів цієї ж губернії	З інших губерній	З інших держав
Катеринославський повіт	66,49	6,96	25,86	0,69
Катеринослав	31,39	14,43	53,38	0,80
Олександрівський повіт	85,02	3,36	11,30	0,32
Олександрівськ	51,33	8,21	39,71	0,75
Бахмутський повіт	71,93	4,76	22,90	0,41
Бахмут	73,52	4,48	21,47	0,52
Верхньодніпровський повіт	87,52	2,16	10,15	0,16
Верхньодніпровськ	74,56	6,27	19,01	0,16
Маріупольський повіт	81,67	5,52	12,49	0,32
Маріуполь	44,83	12,23	41,89	1,05
Новомосковський повіт	92,96	1,68	5,31	0,06
Новомосковськ	89,23	3,62	7,06	0,09
Павлоградський повіт	84,81	4,51	10,53	0,15
Павлоград	62,66	10,86	26,31	0,17
Слов’яносербський повіт	79,30	4,94	15,55	0,21
Слов’яносербськ	87,70	3,75	8,49	0,06
Луганськ	63,30	15,69	20,69	0,32
Всього по губернії	80,16	4,39	15,13	0,32
У т.ч. у містах	47,83	11,79	39,72	0,66

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 2.

Додаток П. 3. Розподіл населення повітів і міст Таврійської губернії за місцем народження (%)

Назва повіту і міста	За місцем народження			
	“Місцеві”	З інших повітів цієї ж губернії	З інших губерній	З інших держав
Сімферопольський повіт	67,19	14,34	16,87	1,60
Сімферополь	41,31	22,43	34,05	2,21
Бахчисарай	87,85	7,67	3,71	0,77
Карасубазар	82,24	10,55	5,64	1,57
Бердянський повіт	83,44	2,29	13,46	0,81
Бердянськ	67,27	7,28	23,37	2,08
Ногайськ	79,38	3,94	15,70	0,98
Оріхів	74,42	2,03	23,12	0,43
Дніпровський повіт	82,97	4,20	12,61	0,21
Олешки	88,48	1,52	9,97	0,03
Євпаторійський повіт	67,54	15,75	15,07	1,64
Євпаторія	67,61	10,97	17,53	3,89
Мелітопольський повіт	84,20	2,77	12,71	0,32
Мелітополь	40,00	11,93	47,12	0,95
Перекопський повіт	52,47	25,83	20,39	1,31
Перекоп	62,64	20,23	16,40	0,72
Ялтинський повіт	66,28	6,62	21,07	6,02
Ялта	27,43	7,27	54,85	10,45
Феодосійський повіт	73,94	9,03	15,08	1,96
Феодосія	42,49	19,88	34,03	3,59
Старий Крим	75,86	11,20	8,65	4,29
Керч-Єнікальське градоначальство	55,84	7,68	32,32	4,15
Керч	51,01	8,07	35,74	5,18
Єнікале	82,82	4,31	11,68	1,18
Севастопольське градоначальство	28,74	14,62	53,27	3,36
Севастополь	27,48	14,81	54,44	3,27
Балаклава	61,23	10,37	22,22	6,17
Всього по губернії	75,56	6,71	16,45	1,28
У т.ч. у містах	50,94	12,97	33,03	3,06

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 2.

Додаток П. 4. Розподіл населення повітів і міст Херсонської губернії за місцем народження (%)

Назва повіту і міста	За місцем народження			
	“Місцеві”	З інших повітів цієї ж губернії	З інших губерній	З інших держав
Херсонський повіт	76,48	8,96	14,31	0,26
Херсон	63,05	13,93	22,65	0,36
Берислав	79,48	5,79	14,54	0,19
Миколаїв	52,38	16,54	30,24	0,84
Олександрійський повіт	92,17	2,65	5,15	0,03
Олександрія	79,12	3,96	16,74	0,17
Новогеоргіївськ	81,68	1,29	16,96	0,07
Ананьївський повіт	85,18	5,52	9,10	0,20
Ананьїв	84,54	3,49	11,80	0,17
Єлисаветградський повіт	85,70	6,32	7,87	0,11
Єлисаветград	56,35	19,76	23,47	0,42
Бобринець	89,01	4,09	6,86	0,04
Вознесенськ	68,54	11,33	19,90	0,23
Новомиргород	82,05	1,73	16,07	0,15
Ольвіополь	76,05	5,07	18,59	0,29
Одеський повіт	58,06	8,57	31,60	1,80
Одеса. Градон.	43,55	9,66	44,25	2,54
Маяки	83,10	5,99	10,78	0,13
Овідіополь	91,46	2,31	6,23	—
Очаків	66,37	10,37	23,09	0,17
Всього по губернії	78,27	6,89	14,30	0,54
У т.ч. у містах	54,34	10,88	33,28	1,50

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 2.

Додаток Р.

Етнічний склад населення

Додаток Р. 1. Розподіл етнічних груп по повітах і містах Таврійської губернії

Повіти й міста	“росіяни”	татари	німці	болгари	євреї	греки	вірмени	чехи	єстонці	Загалом
Бердянський	88500 (23,89%)	–	23500 (51,48%)	16000 (74,94%)	400 (2,8%)	–	–	–	–	128400 (22,42%)
Мелітопольський	132000 (35,63%)	–	16000 (35,05%)	2000 (9,37%)	1000 (6,99%)	–	–	–	–	151000 (26,36%)
Дніпровський	66000 (17,81%)	–	150 (0,33%)	150 (0,7%)	400 (2,8%)	–	–	–	–	66700 (11,64%)
Міста материка	28300 (7,64%)	–	800 (1,75%)	–	1900 (13,29%)	300 (2,26%)	500 (7,94%)	–	–	31800 (5,55%)
Ялтинський	800 (0,22%)	22000 (22%)	–	–	–	1000 (7,52%)	–	–	–	23800 (4,16%)
Сімферопольський	5500 (1,48%)	18000 (18%)	2000 (4,38%)	100 (0,47%)	–	–	–	–	100 (12,5%)	25700 (4,49%)
Феодосійський (з градоначальством)	13500 (3,64%)	18000 (18%)	1700 (3,72%)	3000 (14,05%)	100 (0,7%)	1500 (11,28%)	100 (1,59%)	–	–	37900 (6,62%)
Євпаторійський	3500 (0,94%)	10000 (10%)	350 (0,77%)	–	–	–	–	–	150 (18,75%)	14000 (2,44%)
Перекопський	1800 (0,49%)	5000 (5%)	750 (1,64%)	100 (0,47%)	–	–	–	600	550 (68,75%)	8800 (1,54%)
Міста півострова	30600 (8,26%)	27000 (27%)	400 (0,87%)	–	10500 (73,43%)	10500 (78,95%)	5700 (90,48%)	–	–	84700 (14,79%)
Загалом в губернії	370500	100000	45650	21350	14300	13300	6300	600	800	572800

Підраховано на підставі: Список населенных мест по сведениям 1864 года.

ХІІ. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — С. LIII.

Додаток Р. 2. Відсоткове представництво етнічних груп у населенні повітів і міст Таврійської губернії

Повіти й міста	“росіяни”	татари	німці	болгари	євреї	греки	вірмени	чехи	єстонці	Загалом
Бердянський	88500 (68,93%)	–	23500 (18,3%)	16000 (12,46%)	400 (0,31%)	–	–	–	–	128400 (100%)
Мелітопольський	132000 (87,42%)	–	16000 (10,6%)	2000 (1,32%)	1000 (0,66%)	–	–	–	–	151000 (100%)
Дніпровський	66000 (98,95%)	–	150 (0,22%)	150 (0,22%)	400 (0,6%)	–	–	–	–	66700 (99,99%)
Міста материка	28300 (88,99%)	–	800 (2,52%)	–	1900 (5,97%)	300 (0,94%)	500 (1,57%)	–	–	31800 (99,99%)
Ялтинський	800 (3,36%)	22000 (92,43%)	–	–	–	1000 (4,2%)	–	–	–	23800 (99,99%)
Сімферопольський	5500 (21,4%)	18000 (70,04%)	2000 (7,78%)	100 (0,39%)	–	–	–	–	100 (0,39%)	25700 (100%)
Феодосійський (з градоначальством)	13500 (35,62%)	18000 (47,49%)	1700 (4,49%)	3000 (7,92%)	100 (0,26%)	1500 (3,96%)	100 (0,26%)	–	–	37900 (100%)
Євпаторійський	3500 (25%)	10000 (71,43%)	350 (2,5%)	–	–	–	–	–	150 (1,07%)	14000 (100%)
Перекопський	1800 (20,45%)	5000 (56,82%)	750 (8,52%)	100 (1,14%)	–	–	–	600 (6,82%)	550 (6,25%)	8800 (100%)
Міста півострова	30600 (36,13%)	27000 (31,88%)	400 (0,47%)	–	10500 (12,39%)	10500 (12,39%)	5700 (6,73%)	–	–	84700 (99,99%)
Загалом в губернії	370500 (64,68%)	100000 (17,46%)	45650 (7,97%)	21350 (3,72%)	14300 (2,5%)	13300 (2,32%)	6300 (1,1%)	600 (0,1%)	800 (0,14%)	572800 (99,99%)

Підраховано на підставі: Список населених мест по сведениям 1864 года.

ХІІ. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — С. LIII.

Додаток Р. 3. Етнічний склад населення губерній і міст у 1897 р. (%)

Етноси (за мовною ознакою)	В губернії			В містах			
	Тавр.	Херс.	Кат.	Тавр.	Херс.	Кат.	
“Руські”	70,80	75,37	86,83	59,70	62,41	68,78	
У тому числі	Росіяни	27,90	21,05	17,27	49,10	44,96	40,68
	Українці	42,20	53,48	68,90	10,40	17,22	27,04
	Білоруси	0,70	0,84	0,66	0,20	0,23	1,05
Поляки	0,70	1,13	0,59	2,20	3,12	1,82	
Чехи	0,10	0,05	0,02	0,10	0,09	0,08	
Болгари	2,80	1,00	0,006	0,30	0,22	0,008	
Молдавани, румуни	0,20	5,39	0,43	0,10	2,18	0,02	
Німці	5,40	4,52	3,83	1,40	1,62	0,99	
Греки	1,30	0,30	2,31	3,60	0,70	0,75	
Вірмени	0,60	0,08	0,03	2,20	0,26	0,12	
Цигани	0,10	0,06	0,06	0,10	0,03	0,17	
Євреї	3,80	11,80	3,74	11,80	28,36	25,96	
Естонці	0,20	0,01	0,003	0,20	0,04	0,005	
Татари	13,0	0,12	0,82	14,20	0,37	0,50	
Караїми та частина іудеїв	0,60	н.з.	–	3,0	н.з.	–	
Турки	0,20	0,02	0,26	0,30	0,06	0,46	
Інші	0,20	0,15	1,08	0,30	0,54	0,35	
Всього, осіб	100 % (1.447.790)	100 % (2.733.612)	100 % (2113674)	100 % (289.816)	100 % (788.960)	100 % (241.005)	

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 74-75; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. V; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 90-95.

Додаток Р. 4. Представництво українців, росіян і євреїв у міському населенні українських губерній у 1897 р.

Губернії	Українці	Росіяни	Євреї	Загалом
Волинська	46060 (19,7%)	44345 (18,96%)	18707 (7,99%)	233847
Катеринославська	65166 (27,04%)	98048 (40,68%)	62602 (25,98%)	241005
Київська	129352 (28,17%)	152190 (33,14%)	141222 (30,75%)	459253
Подільська	72188 (32,54%)	33353 (15,03%)	102204 (46,06%)	221870
Полтавська	156752 (57,15%)	31446 (11,46%)	80491 (29,34%)	274294
Таврійська	30197 (10,44%)	142062 (49,1%)	34248 (11,84%)	289316
Харківська	198774 (54,11%)	145504 (39,61%)	11798 (3,21%)	367343
Херсонська	135862 (17,22%)	354738 (44,96%)	223769 (28,36%)	788960
Чернігівська	102184 (48,79%)	48527 (23,17%)	54401 (25,97%)	209453

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 13; Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. II. — СПб.: Типо-литографии М.Я. Минкова и Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 56, 59.

Додаток Р. 5. Представництво українців, росіян і євреїв в населенні
українських губерній у 1897 р.

Назва губернії	Українці	Росіяни	Євреї	Загалом населення
Волинська	2095579 (70,1%)	106907 (3,58%)	394974 (13,21%)	2989482
Катеринославська	1456369 (68,9%)	364714 (17,25%)	99153 (4,69%)	2113674
Київська	3019145 (84,83%)	209427 (5,88%)	330489 (9,29%)	3559229
Подільська	2442819 (87,93%)	98984 (3,28%)	369306 (12,24%)	3018299
Полтавська	2583133 (92,98%)	72941 (2,63%)	110352 (3,97%)	2778151
Таврійська	611121 (42,21%)	404463 (27,94%)	55438 (3,83%)	1447790
Харківська	2009411 (80,62%)	440936 (17,69%)	12648 (0,51%)	2492316
Херсонська	1462039 (53,48%)	575375 (21,05%)	332537 (12,16%)	2733612
Чернігівська	1526072 (66,41%)	495963 (21,58%)	113787 (4,95%)	2297854

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 2; Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. II. — СПб.: Типо-литографии М.Я. Минкова и Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 20, 23.

Додаток Р. 6. Етнічний склад населення повітів і міст Катеринославської губернії (за мовною ознакою, %)

Назва повіту і міста	“Руські”			Інші, які переважають в губернії							
	Росіяни	Українці	Білоруси	Євреї	Німці	Греки	Татари	Поляки	Молдавани	Турки	Інші
Катеринославський повіт	21,05	55,70	1,13	13,00	5,77	0,05	0,24	2,22	0,50	0,05	0,29
Катеринослав	41,78	15,76	1,23	35,43	1,27	0,14	0,64	3,03	0,01	0,14	0,57
Олександрівський повіт	5,69	82,49	1,23	5,11	5,16	0,02	0,05	0,11	0,001	0,01	0,14
Олександрівськ	24,76	42,98	0,85	27,84	1,96	0,08	0,23	0,81	0,01	0,05	0,42
Бахмутський повіт	31,19	58,20	0,74	2,84	3,80	0,04	0,10	0,60	1,92	0,01	0,55
Бахмут	18,94	61,75	0,12	16,69	0,60	0,08	0,05	0,43	0,01	–	1,34
Верхньодніпровський повіт	4,66	90,31	0,11	2,57	2,10	0,004	0,01	0,11	0,03	0,004	0,08
Верхньодніпровськ	11,03	55,99	0,57	30,76	0,16	0,07	0,03	0,48	0,48	–	0,43
Маріупольський повіт	14,05	46,13	0,67	4,05	7,52	19,01	6,09	0,21	0,04	2,09	0,14
Маріуполь	63,22	10,04	0,55	15,14	0,80	5,11	0,73	0,70	–	2,96	0,75
Новомосковський повіт	3,69	93,23	0,08	1,40	1,33	0,003	0,003	0,12	–	0,003	0,15
Новомосковськ	9,60	77,28	0,01	11,15	0,18	–	0,02	0,59	–	0,04	1,14
Павлоградський повіт	14,38	79,71	0,20	2,93	2,31	0,02	0,10	0,22	0,01	0,01	0,12
Павлоград	34,36	33,43	0,29	27,59	0,45	0,13	1,17	1,98	0,04	0,09	0,46
Слов’яносербський повіт	45,37	50,48	0,89	1,51	0,51	0,01	0,09	0,29	0,48	0,002	0,37
Слов’яносербськ	51,47	42,99	–	4,58	–	–	–	0,06	–	–	0,90
Луганськ	68,16	19,12	3,51	7,10	0,50	0,02	0,03	0,50	0,01	0,02	1,03
Всього по губернії	17,27	68,90	0,66	4,69	3,83	2,31	0,82	0,59	0,43	0,26	0,24
У т.ч. у містах	40,68	27,04	1,05	25,98	0,99	0,75	0,50	1,82	0,02	0,46	0,70

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 3, 74.

Додаток Р. 7. Етнічний склад населення повітів і міст Таврійської губернії (за мовною ознакою, %)

Назва повіту і міста	“Руські”			Інші, які переважають в губернії												
	Росіяни	Українці	Білоруси	Поляки	Чехи	Болгари	Молдавани	Німці	Греки	Вірмени	Цигани	Євреї	Естонці	Татари	Турки	Інші
Сімферопольський повіт	30,22	7,15	0,43	1,21	0,18	1,02	0,05	4,10	1,71	2,12	0,12	6,53	0,44	44,37	0,13	0,21
Сімферополь	45,69	6,93	0,10	3,00	0,20	0,21	0,06	1,44	1,73	3,95	0,13	15,91	0,35	19,70	0,28	0,33
Бахчисарай	7,32	0,56	0,10	0,10	-	-	-	0,10	3,84	0,27	-	1,57	0,02	86,03	0,06	0,04
Карасубазар	16,36	1,67	-	0,11	0,06	0,09	0,02	0,76	1,26	6,15	-	9,27	-	63,99	0,15	0,12
Бердянський повіт	18,15	58,80	0,43	0,07	0,007	10,45	0,49	7,83	0,18	0,07	0,04	2,92	0,003	0,25	0,11	0,19
Бердянськ	66,06	15,53	0,07	0,40	0,04	0,49	0,02	2,77	1,58	0,28	-	10,46	0,02	1,09	0,19	1,02
Ногайськ	58,54	15,8	0,35	0,40	-	5,63	0,05	4,37	0,10	2,12	0,05	12,57	-	0,03	-	-
Оріхів	9,47	70,43	0,28	0,23	-	0,02	-	3,25	0,02	-	-	16,21	-	-	0,05	0,03
Дніпровський повіт	19,87	73,57	1,42	0,26	0,02	0,01	0,20	1,27	0,01	0,02	0,07	2,97	0,002	0,24	0,004	0,05
Олешки	69,45	21,68	-	0,33	0,02	0,01	-	0,10	0,01	0,01	-	8,19	-	0,17	-	0,02
Євпаторійський повіт	17,57	21,11	0,26	0,32	0,19	0,01	0,05	12,00	1,61	0,75	0,07	2,49	0,64	42,70	0,02	0,21
Євпаторія	26,32	6,42	0,16	0,44	0,03	0,01	0,05	1,19	5,13	1,94	0,01	8,44	0,06	49,38	0,06	0,37
Мелітопольський повіт	32,8	54,94	0,87	0,63	0,19	0,51	0,01	5,25	0,09	0,10	0,05	4,18	0,01	0,33	0,01	0,04
Мелітополь	42,8	8,82	0,15	0,74	0,02	0,56	0,06	1,19	0,39	1,31	0,19	40,12	0,01	3,32	0,15	0,16
Перекопський повіт	22,85	22,02	0,39	0,29	1,25	0,02	0,06	22,80	0,45	1,20	0,47	2,57	1,62	23,87	0,02	0,14
Перекоп	48,4	8,01	0,08	0,51	0,04	-	-	0,49	0,06	3,60	2,24	12,56	0,02	23,89	0,04	0,08
Ялтинський повіт	27,13	2,76	0,29	0,63	0,06	0,02	0,01	0,45	5,40	0,85	0,04	1,32	0,10	59,04	1,48	0,41
Ялта	66,17	4,27	0,55	1,97	0,14	0,05	0,02	1,44	9,07	2,42	-	6,67	0,31	3,31	2,28	1,32
Феодосійський повіт	30,19	11,48	0,51	0,63	0,05	5,04	0,05	4,24	4,00	2,09	0,35	2,53	0,004	38,35	0,20	0,30
Феодосія	46,85	7,66	0,62	2,48	0,09	0,16	0,11	1,29	5,31	3,65	0,02	11,35	0,004	18,78	0,54	1,07
Старий Крим	35,05	5,05	-	0,21	0,18	2,31	0,03	1,86	24,35	11,9	1,86	0,39	-	16,79	-	-
Керч-Снікальське градоначальство	55,77	16,10	0,21	2,01	0,03	0,14	0,08	0,67	4,61	1,62	0,06	10,14	0,24	5,87	0,11	2,36
Керч	57,80	7,99	0,21	2,57	0,03	0,15	0,10	0,81	5,29	2,04	0,08	12,86	0,31	6,70	0,13	2,98
Єнікале	75,73	5,29	0,07	1,18	-	-	0,07	0,49	12,17	0,07	-	4,59	0	0,28	-	0,07
Севастопольське градоначальство	62,87	13,15	0,34	4,88	0,08	0,12	0,06	1,64	4,97	0,81	0,06	6,43	0,23	3,33	0,21	0,82
Севастополь	63,46	13,66	0,34	5,14	0,08	0,11	0,06	1,69	2,90	0,82	0,04	6,86	0,24	3,39	0,39	0,81
Балаклава	40,33	1,40	-	1,07	-	0,41	-	0,25	51,36	0,41	0,41	0,74	0,08	1,73	0,82	0,99
Всього по губернії	27,94	42,21	0,67	0,70	0,14	2,85	0,16	5,41	1,25	0,62	0,10	3,83	0,15	13,60	0,15	0,24
У т.ч. у містах	49,10	10,44	0,22	2,21	0,08	0,27	0,05	1,42	3,57	2,21	0,11	11,84	0,16	17,16	0,33	0,84

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХІІ. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 2-3, 94.

Додаток Р. 8. Етнічний склад населення повітів і міст Херсонської губернії
(за мовною ознакою, %)

Назва повіту і міста	“Руські”			Інші, які переважають в губернії								
	Росіяни	Українці	Білоруси	Поляки	Болгари	Молдавани	Німці	Греки	Вірмени	Євреї	Татари	Інші
Херсонський повіт	24,60	55,07	2,14	0,88	0,61	0,84	3,45	0,05	0,02	11,85	0,18	0,32
Херсон	47,23	19,62	0,28	1,73	0,04	0,14	0,72	0,09	0,04	29,05	0,57	0,49
Борислав	4,31	72,86	0,17	0,29	-	0,02	0,35	0,02	-	21,72	0,04	0,21
Миколаїв	66,32	8,46	0,21	2,84	0,09	0,09	0,88	0,23	0,12	19,51	0,65	0,61
Олександрійський повіт	9,38	85,09	0,57	0,23	0,001	0,65	0,33	0,01	0,001	3,68	0,02	0,05
Олександрія	16,88	54,67	0,05	1,24	0,01	0,09	0,51	0,07	0,01	26,32	0,06	0,09
Новогеоргіївськ	57,19	29,08	-	0,73	-	0,01	0,19	0,01	0,01	12,28	0,37	0,12
Ананівський повіт	10,97	62,04	0,08	0,67	0,15	13,48	3,83	0,07	0,01	8,33	0,003	0,36
Ананів	8,59	43,19	0,04	1,45	-	25,02	0,21	0,07	0,03	21,06	0,01	0,34
Єлисаветградський повіт	15,23	66,13	0,95	0,43	0,75	6,00	0,89	0,02	0,004	9,39	0,06	0,15
Єлисаветград	34,64	23,62	0,07	1,92	0,003	0,03	0,69	0,20	0,03	37,82	0,47	0,49
Бобринець	5,86	66,73	0,02	0,30	-	2,42	0,34	-	0,02	24,26	-	0,06
Вознесенськ	16,40	35,84	0,43	0,90	0,04	7,89	0,79	0,01	0,01	37,33	0,15	0,20
Новомиргород	75,02	6,11	0,14	1,13	-	0,05	0,22	-	-	17,27	-	0,05
Ольвіополь	3,94	72,95	0,36	0,44	0,06	0,15	0,49	0,01	0,01	21,50	-	0,09
Одеський повіт	37,45	21,88	0,27	3,03	1,36	1,17	10,27	1,24	0,23	21,97	0,25	0,90
Одеса. Градон.	49,09	9,39	0,31	4,31	0,15	0,12	2,54	1,26	0,35	30,83	0,36	1,29
Маяки	62,62	20,63	-	0,79	0,02	0,33	0,96	-	-	14,08	-	0,57
Овідіополь	38,50	53,70	0,02	0,08	-	0,12	0,13	-	-	7,46	-	-
Очаків	32,52	48,25	0,13	4,01	0,06	0,08	0,82	0,06	0,04	13,26	0,50	0,26
Всього по губернії	21,05	53,48	0,84	1,13	0,94	5,39	4,52	0,30	0,08	11,80	0,12	0,36
У т.ч. у містах	44,96	17,22	0,25	3,12	0,10	2,18	1,62	0,70	0,26	28,37	0,37	0,85

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 3, 90.

Додаток Р. 9. Розподіл населення міст Катеринославської губернії по віросповіданню та рідній мові наприкінці XIX ст. (%)

Віросповідання Групи мов	Православні та єдиновірці	Старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я	Вірмено-григоріани	Вірмено-католики	Римо-католики	Лютерани	Реформати	Баптисти
В містах	69,40	0,17	0,09	0,003	2,24	0,87	0,006	0,002
I. "Руські"	98,63	0,24	0,009	0,0006	0,16	0,07	0,002	0,002
У тому числі								
російська	97,82	0,36	0,01	0,001	0,23	0,12	0,003	0,001
українська	99,86	0,07	0,003	–	0,002	0,001	–	0,005
білоруська	99,17	0,16	–	–	0,40	0,04	–	–
II. Польська	1,62	–	–	–	97,36	0,64	0,02	–
III. Інші слов'янські	28,45	–	–	–	70,71	0,84	–	–
У т. ч. чеська та словацька	15,14	–	–	–	84,32	0,54	–	–
IV. Литовсько-латиські	16,59	–	0,44	–	34,06	43,23	–	0,44
У тому числі								
литовська	25,00	–	–	–	75,00	–	–	–
латиська	13,43	–	0,75	–	11,19	73,88	–	0,75
V. Романські	18,13	–	–	–	73,41	7,25	0,91	–
У тому числі								
молдавська (румун.)	100,00	–	–	–	–	–	–	–
французька	3,07	–	–	–	84,65	10,53	1,32	–
VI. Німецька	3,20	0,42	–	0,17	12,62	73,72	0,29	–
VII. Інші германські	11,43	–	–	–	25,71	41,43	–	–
У т. ч. англійська	8,77	–	–	–	26,32	38,60	–	–
VIII. Інші індоевропейські	88,51	–	8,13	0,12	1,48	0,20	–	–
У тому числі								
грецька	99,12	–	–	–	0,61	0,28	–	–
вірменська	17,07	–	72,47	1,05	9,41	–	–	–
циганська	96,42	–	–	–	–	–	–	–
IX. Єврейська	0,08	0,005	–	–	–	0,002	–	–
X. Картвельські (груз.)	84,38	–	–	–	9,38	–	–	–
XI. Кавказькі горці	–	–	–	–	–	–	–	–
XII. Фінські	28,13	–	–	–	–	59,38	3,13	–
XIII. Турецько-татарські	46,36	0,08	0,04	–	–	0,13	–	–
У тому числі								
татарська	17,55	0,17	0,08	–	–	–	–	–
турецька	79,26	–	–	–	–	0,18	–	–
XVII. Інші мови	100,00	–	–	–	–	–	–	–
Ті, які не зазначили мови	50,00	–	–	–	25,00	–	–	–

	Меноніти	Англіканці	Інші християнські сповідання	Караїми	Іудеї	Мусульм.	Буддисти та ламаїсти	Інші нехрист. сповід.	Всього, у тому числі осіб
В містах	0,09	0,007	0,002	0,13	26,57	0,43	0,0004	–	100,0104 (241005)
I. "Руські"	0,002	0,001	0,001	0,0006	0,87	0,004	0,0006	–	99,9928 (165752)
У тому числі									
російська	0,003	0,002	0,001	0,001	1,44	0,003	0,001	–	99,996 (98047)
українська	0,002	–	0,002	–	0,04	0,005	–	–	99,985 (65166)
білоруська	–	–	–	–	0,40	–	–	–	100,17 (2519)
II. Польська	–	–	–	–	0,36	–	–	–	100 (4394)
III. Інші слов'янські	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (239)
У т. ч. чеська та словацька	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (185)
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	–	2,18	3,06	–	–	100 (229)
У тому числі									
литовська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (80)
латиська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (134)
V. Романські	–	–	–	–	0,30	–	–	–	100 (331)
У тому числі									
молдавська (румун.)	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (50)
французька	–	–	–	–	0,44	–	–	–	100,01 (228)
VI. Німецька	8,54	–	–	–	0,97	0,08	–	–	100,01 (2378)
VII. Інші германські	–	20,00	–	–	1,43	–	–	–	100 (70)
У т. ч. англійська	–	24,56	–	–	1,75	–	–	–	100 (57)
VIII. Інші індоевропейські	–	–	0,08	–	–	1,48	–	–	100 (2559)

У тому числі	грецька	–	–	–	–	–	–	–	–	100,01 (1814)
	вірменська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (287)
	циганська	–	–	–	–	–	3,58	–	–	100 (419)
IX. Єврейська		–	–	–	0,03	99,87	0,003	–	–	99,99 (62602)
X. Картвельські (груз.)		–	–	–	–	–	6,25	–	–	100,01 (32)
XI. Кавказькі горці		–	–	–	–	–	100,00	–	–	100 (8)
XII. Фінські		–	–	–	–	–	3,13	6,25	–	100,02 (32)
XIII. Турецько-татарські		0,04	–	–	11,84	0,42	41,07	–	–	99,98 (2364)
У тому числі	татарська	0,08	–	–	19,13	0,75	62,23	–	–	99,99 (1202)
	грецька	–	–	–	4,49	0,09	15,98	–	–	100 (1114)
XVII. Інші мови		–	–	–	–	–	–	–	–	100 (3)
Ті, які не зазначили мови		–	–	8,33	–	8,33	8,33	–	–	99,99 (12)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 80-81.

Додаток Р. 10. Розподіл населення міст Таврійської губернії по віросповіданню та рідній мові наприкінці XIX ст. (%)

Віросповідання Групи мов	Православні та єдиновірці	Старообряд. та ті, хто відхилився від православ'я	Вірмено-григоріани	Вірмено-католики	Римо-католики	Лютер.	Реформат.	Баптисти
В містах	62,30	0,56	1,80	0,37	3,23	1,34	0,03	0,002
I. "Руські"	97,17	0,93	0,03	0,009	0,33	0,14	0,001	–
У тому числі								
російська	96,60	1,11	0,03	0,01	0,38	0,16	0,001	–
українська	99,82	0,09	–	–	0,08	0,02	–	–
білоруська	97,78	1,11	–	–	1,11	–	–	–
II. Польська	1,42	–	0,11	–	97,28	0,92	0,03	–
III. Інші слов'янські	80,27	–	–	–	17,78	1,69	0,09	–
У тому числі								
чеська	14,35	–	–	–	81,17	3,14	0,45	–
болгарська	99,62	–	–	–	0,38	–	–	–
IV. Литовсько-латиські	3,89	–	–	–	43,11	52,30	0,35	0,35
V. Романські	11,88	–	–	–	83,93	2,45	1,74	–
У тому числі молдавська	99,36	–	–	–	–	0,64	–	–
VI. Німецька	2,54	–	–	–	18,10	70,41	1,10	0,12
VII. Інші германські	2,48	–	–	–	18,01	13,66	2,48	–
VIII. Інші індоевропейські	61,12	–	30,03	6,13	0,84	–	–	–
У тому числі								
грецька	100	–	–	–	–	–	–	–
вірменська	1,28	–	80,06	16,40	2,25	–	–	–
циганська	12,05	–	–	–	–	–	–	–
IX. Єврейська	0,14	–	–	–	0,009	0,02	–	–
X. Кавказькі (груз.)	98,72	–	0,43	–	0,85	–	–	–
XI. Кавказькі горці	8,70	–	–	–	–	–	–	–
XII. Фінські	15,00	–	–	–	4,66	79,31	0,17	–
У т.ч. естонська	5,74	–	–	–	1,49	92,77	–	–
XIII. Турецько-татарські	0,27	–	0,02	0,006	–	–	–	–
У тому числі								
татарська	0,20	–	–	–	–	–	–	–
турецька	3,90	–	0,95	0,32	–	–	–	–
XVII. Інші мови	6,25	–	62,50	–	–	–	–	–
Ті, які не зазначили мови	25,00	–	2,78	–	8,33	16,67	–	–

	Меноніти	Англіканці	Інші христ. сповідання	Караїми	Іудеї	Мусульм.	Буддисти та ламаїсти	Інші нехрист. сповідання	Всього, у тому числі осіб
В містах	0,10	0,04	0,005	2,03	13,60	14,60	–	0,002	100,009 (289316)
I. "Руські"	–	–	–	0,26	1,09	0,04	–	–	100 (172889)
У тому числі									
російська	–	–	–	0,32	1,32	0,05	–	–	99,981 (142062)
українська	–	–	–	–	–	–	–	–	100,01 (30197)
білоруська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (630)
II. Польська	–	–	–	–	0,23	–	–	–	99,99 (6387)
III. Інші слов'янські	–	–	0,18	–	–	–	–	–	100,01 (1125)
У тому числі									
чеська	–	–	0,90	–	–	–	–	–	100,01 (223)
болгарська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (792)
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (283)
V. Романські	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (1549)
У тому числі молдавська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (156)
VI. Німецька	7,17	–	0,02	–	0,54	–	–	–	100 (4100)
VII. Інші германські	–	63,35	–	–	–	–	–	–	99,98 (161)
VIII. Інші індоевропейські	–	–	–	–	0,006	1,87	–	–	99,99 (17092)
У тому числі									
грецька	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (10315)
вірменська	–	–	–	–	–	–	–	–	99,99 (6389)
циганська	–	–	–	–	–	87,95	–	–	100 (332)
IX. Єврейська	–	–	–	–	99,83	–	–	–	99,999 (34248)
X. Кавказькі (груз.)	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (235)
XI. Кавказькі горці	–	–	–	–	–	91,30	–	–	100 (23)
XII. Фінські	–	–	–	–	–	–	–	0,86	100 (580)
У т.ч. естонська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (470)
XIII. Турецько-татарські	–	–	–	10,69	6,38	82,64	–	–	100,006 (50592)

У тому числі	татарська	–	–	–	10,79	6,47	82,54	–	–	100 (49640)
	гурецька	–	–	–	5,58	1,37	87,88	–	–	100 (949)
XVII. Інші мови		–	–	–	18,75	–	12,50	–	–	100 (16)
Ті, які не зазначили мови		–	–	33,33	–	2,78	5,56	–	5,56	100,01 (36)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 102-103.

Додаток Р. 11. Розподіл населення міст Херсонської губернії по віросповіданню та рідній мові наприкінці ХІХ ст. (%)

Віросповідання	Православні та єдиновірці	Старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я	Вірмено-григоріани	Вірмено-католики	Римо-католики	Лютерани	Реформати	Баптисти
Групи мов								
В містах	62,14	0,79	0,27	0,01	4,16	1,44	0,07	0,02
I. "Руські"	94,25	1,27	0,04	0,001	0,63	0,19	0,02	0,02
У тому числі								
російська	92,21	1,70	0,06	0,001	0,80	0,24	0,03	0,02
українська	99,58	0,11	0,01	0,0007	0,18	0,04	–	0,02
білоруська	92,93	3,23	–	–	3,79	0,05	–	–
II. Польська	1,80	0,01	0,008	0,08	97,15	0,50	0,05	0,01
III. Інші слов'янські	62,85	–	0,06	–	34,01	2,48	0,22	0,06
У тому числі								
чеська	18,05	–	–	–	76,16	5,08	0,56	0,14
болгарська	98,25	–	–	–	0,88	0,38	–	–
IV. Литовсько-латиські	7,12	0,10	–	–	44,27	44,85	0,96	1,06
V. Романські	89,37	0,02	0,21	0,005	9,01	0,60	0,66	0,005
У тому числі								
румунська (молдав.)	99,67	0,02	0,24	–	0,04	0,02	0,006	0,006
французька	6,20	–	–	0,08	74,14	8,42	9,64	–
італійська	5,38	–	–	–	94,12	0,38	0,13	–
VI. Німецька	2,54	0,02	–	–	21,33	71,07	2,18	0,55
VII. Інші германські	6,47	–	0,18	–	8,99	52,70	5,04	–
У тому числі шведська	4,62	–	–	–	1,54	93,84	–	–
VIII. Інші індоевропейські	72,66	–	23,13	0,40	1,22	0,04	0,01	–
У тому числі								
грецька	99,42	–	0,13	–	0,42	0,02	–	–
вірменська	3,97	–	89,88	1,59	3,47	0,05	0,05	–
циганська	58,52	–	4,44	–	0,74	–	–	–
IX. Єврейська	0,11	–	0,0004	–	0,005	0,005	0,0004	–
X. Картвельські (груз.)	93,91	1,02	0,51	–	4,06	–	–	–
XI. Кавказькі горці	63,64	–	–	–	9,09	–	–	–
XII. Фінські	41,23	–	–	–	11,53	44,64	–	–
XIII. Турецько-татарські	5,29	–	1,43	–	0,39	0,06	0,03	–
У тому числі татарська	1,91	–	–	–	–	0,03	–	–
XIV. Монголо-бурятські (калмицька)	–	–	–	–	–	–	–	–
XVI. Інші північні племена	55,55	–	–	–	–	–	–	–
XVII. Інші мови	33,33	–	–	–	44,44	–	–	–
Ті, які не зазначили мови	17,72	–	–	–	6,33	1,27	–	1,27

	Менон.	Англіканці	Інші христ. спов.	Караїм.	Іудеї	Мусульм.	Буддисти та ламаїсти	Інші нехр. спов.	Всього
В містах	0,005	0,02	0,007	0,25	30,54	0,27	0,0003	0,0003	100 (788960)
I. "Руські"	–	0,002	0,002	0,10	3,47	0,01	–	–	100 (492552)
У тому числі									
російська	–	0,003	0,003	0,14	4,78	0,01	–	–	100 (354738)
українська	–	–	–	0,004	0,09	0,003	–	–	100 (135862)
білоруська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (1952)
II. Польська	–	–	–	0,02	0,39	0,008	–	–	100 (24609)
III. Інші слов'янські	–	–	0,06	–	–	0,28	–	–	100 (1817)
У тому числі									
чеська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (709)
болгарська	–	–	0,13	–	–	0,25	–	–	100 (798)
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	–	1,64	–	–	–	100 (1039)
V. Романські	–	0,005	–	–	0,11	–	–	–	100 (19359)

У тому числі	румунська (молдав.)	–	–	–	–	0,01	–	–	–	100 (17235)
	французька	–	0,08	–	–	1,45	–	–	–	100 (1307)
	італійська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (799)
VI. Німецька		0,28	0,008	–	–	–	–	–	–	100 (12810)
VII. Інші германські		–	26,26	–	–	0,36	–	–	–	100 (556)
У тому числі шведська		–	–	–	–	–	–	–	–	100 (65)
VIII. Інші індоєвропейські		–	–	0,01	0,08	0,04	2,20	–	–	100 (7956)
У тому числі	грецька	–	–	–	–	–	0,02	–	–	100 (5531)
	вірменська	–	–	0,05	–	0,15	0,05	–	–	100 (2016)
	циганська	–	–	–	2,22	–	34,07	–	–	100 (270)
IX. Єврейська		–	0,0005	0,0005	0,03	99,85	–	–	–	100 (223769)
X. Картвельські (груз.)		–	–	–	–	2,54	–	–	–	100 (197)
XI. Кавказькі горці		–	–	–	–	–	27,27	–	–	100 (11)
XII. Фінські		–	–	–	–	1,46	0,65	–	0,16	100 (616)
XIII. Турецько-татарські		–	–	–	39,23	0,64	52,84	0,06	0,03	100 (3571)
У тому числі татарська		–	–	–	43,69	0,75	53,58	–	0,03	100 (2932)
XIV. Монголо-бурятські (калмицька)		–	–	–	–	–	100	–	–	100 (1)
XVI. Інші північні племена		–	–	–	–	–	44,44	–	–	100 (9)
XVII. Інші мови		–	–	22,22	–	–	–	–	–	100 (9)
Ті, які не зазначили мови		–	–	54,43	5,06	13,92	–	–	–	100 (79)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 100-103.

Додаток Р. 12. Становий розподіл етнічних груп городян Катеринославської
губернії (%)

Стани Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники та їх родини	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Мішани	Селяни
1	2	3	4	5	6	7	8
В містах	2,61	2,24	0,88	0,94	2,03	50,57	39,40
I. "Руські"	3,14	2,92	1,25	1,18	1,03	35,35	54,34
У тому числі							
російська	4,59	4,25	1,09	1,61	1,45	35,36	50,70
українська	1,05	1,00	1,55	0,56	0,43	35,85	59,04
білоруська	0,79	0,79	0,24	0,79	0,32	22,45	74,48
II. Польська	21,19	6,19	–	0,39	0,48	29,38	39,67
III. Інші слов'янські	–	2,09	–	–	0,84	22,18	10,04
У т.ч. чеська і словацька	–	1,62	–	–	0,54	24,86	10,27
IV. Литовсько-латиські	6,11	3,93	–	1,31	0,87	8,3	79,04
У тому числі							
литовська	17,5	1,25	–	–	1,25	6,25	73,75
латиська	–	5,97	–	1,49	0,75	7,46	84,32
V. Романські	3,93	2,72	0,3	1,21	2,11	15,41	4,23
У тому числі							
молдав. (румун.)	6	–	2	–	–	70	22
французька	4,39	3,95	–	1,75	0,88	5,70	0,88
VI. Німецька	3,49	2,90	0,13	2,10	2,23	34,10	26,16
VII. Інші германські	10	4,29	–	4,29	–	14,29	1,43
У т.ч. англійська	7,02	1,75	–	3,51	–	14,04	–
VIII. Інші індоевропейські	0,55	1,33	1,02	1,37	3,13	59,67	21,73
У тому числі							
грецька	0,77	1,82	1,43	0,61	3,25	57,66	24,31
вірменська	–	1,05	–	8,36	7,32	49,48	10,10
циганська	–	–	–	–	–	80,67	18,14
IX. Єврейська	–	0,28	–	0,26	4,61	93,09	1,51
X. Кавказькі (груз.)	25	3,13	–	9,38	–	6,25	53,13
XI. Кавказькі горці	–	–	–	–	–	–	62,5
XII. Фінські	–	3,13	–	–	9,38	25	18,75
XIII. Турецько-татарські	0,25	0,04	0,85	0,80	5,50	51,99	32,15
У тому числі							
татарська	0,33	0,08	0,92	1,08	8,90	32,70	52,16
турецька	0,18	–	0,81	0,54	2,06	75,04	7,72
XVII. Інші (сіро-халдейськ.)	–	–	–	–	–	–	–
Ті, які не зазначили мови	8,33	–	–	–	–	33,33	8,33

Стани Групи мов	Військові, козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
1	9	10	11	12	13	14
В містах	0,14	0,01	0,003	0,23	0,11	0,85
I. "Руські"	0,16	–	0,0006	0,29	0,12	0,19
У тому числі						
російська	0,05	–	–	0,27	0,14	0,26
українська	0,002	–	0,002	0,32	0,09	0,04
білоруська	–	–	–	0,12	–	–
II. Польська	–	–	–	0,27	0,07	2,37
III. Інші слов'янські	–	–	–	0,42	–	64,44
У т.ч. чеська і словацька	–	–	–	0,54	–	62,16
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	–	–	0,44
У тому числі						
литовська	–	–	–	–	–	–
латиська	–	–	–	–	–	–
V. Романські	–	–	–	–	–	70,09
У тому числі						
молдав. (румун.)	–	–	–	–	–	–
французька	–	–	–	–	–	82,46
VI. Німецька	–	–	–	0,04	0,29	28,55
VII. Інші германські	–	–	–	–	–	65,71
у т.ч. англійська	–	–	–	–	–	73,68
VIII. Інші індоевропейські	0,55	0,31	–	–	–	10,75
У тому числі						
грецька	–	–	–	–	–	10,97
вірменська	–	–	–	–	–	23,69
циганська	–	–	–	–	–	1,19
IX. Єврейська	–	–	–	0,08	0,09	0,08

X. Картвельські (груз.)	–	–	–	–	–	3,13
XI. Кавказькі горці	–	37,5	–	–	–	–
XII. Фінські	–	–	21,88	–	–	21,88
XIII. Турецько-татарські	–	0,08	–	0,04	0,04	8,25
У тому числі	татарська	–	0,17	–	–	0,08
	турецька	–	–	–	0,09	–
XVII. Інші (сіро-халдейськ.)	–	–	–	–	–	100
Ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	25	25

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 208-209.

Додаток Р. 13. Становий розподіл етнічних груп городян Таврійської губернії

(%)

Стани Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники та їх родини	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
1	2	3	4	5	6	7	8
В містах	2,92	3,77	0,59	1,06	1,84	51,48	33,04
I. "Руські"	4,10	4,10	0,88	1,28	1,12	43,30	42,52
У тому числі							
російська	4,87	4,86	0,91	1,51	1,31	46,38	37,11
українська	0,5	0,59	0,75	0,22	0,32	29,20	67,41
білоруська	1,11	1,75	0,63	0,63	0,16	25,40	68,41
II. Польська	10,49	3,44	0,02	0,36	0,11	21,65	61,28
III. Інші слов'янські	0,80	1,24	1,69	0,98	1,16	15,20	58,31
У тому числі							
чеська	0,90	2,24	–	2,69	0,45	34,08	8,07
болгарська	0,76	0,25	2,40	0,63	1,14	8,33	80,30
IV. Литовсько-латиські	2,83	4,59	0,71	–	0,71	10,95	78,45
V. Романські	1,68	1,55	0,06	1,16	0,97	45,77	6,91
У тому числі молдав. (румун.)	1,28	2,56	0,64	1,28	0,64	14,74	60,26
VI. Німецька	3,22	4,32	0,10	1,44	3,20	25,05	41,88
VII. Інші германські	3,73	4,97	–	–	0,62	5,59	–
VIII. Інші індоевропейські	1,13	1,40	0,79	1,05	3,90	48,33	2,08
У тому числі							
грецька	1,26	1,35	0,40	0,57	2,29	41,02	2,70
вірменська	0,97	1,57	1,47	1,89	6,73	58,32	0,78
циганська	–	–	–	–	0,30	90,96	8,13
IX. Єврейська	0,01	0,27	–	0,27	4,67	92,17	1,79
X. Картвельські (груз.)	6,81	3,83	1,70	–	–	6,81	80,85
XI. Кавказькі горці	–	8,70	–	–	–	65,22	13,04
XII. Фінські	0,69	0,86	0,17	0,17	0,34	33,97	56,55
У тому числі естонська	–	1,06	–	–	0,21	40	56,38
XIII. Турецько-татарські	0,60	0,22	–	0,89	1,85	60,66	27,57
У тому числі							
татарська	0,61	0,23	–	0,90	1,86	61,61	28,04
турецька	–	–	–	0,53	1,48	11,28	2,95
XVII. Інші мови	–	–	–	–	–	18,75	12,50
Ті, які не зазначили мови	2,78	2,78	–	2,78	–	8,33	52,78

Стани Групи мов	Військові, козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
1	9	10	11	12	13	14
В містах	0,06	0,02	0,007	0,79	0,54	4,89
I. "Руські"	0,09	–	0,005	1,16	0,55	0,88
У тому числі						
російська	0,09	–	0,006	1,24	0,65	1,06
українська	0,09	–	–	0,78	0,10	0,06
білоруська	–	–	–	1,27	0,16	0,48
II. Польська	–	–	–	1,10	0,09	1,46
III. Інші слов'янські	–	–	–	0,09	0,18	20,36
У тому числі						
чеська	–	–	–	–	0,90	50,67
болгарська	–	–	–	0,13	–	6,06
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	1,06	–	0,71
V. Романські	–	–	–	–	1,10	40,80
У тому числі молдав. (румун.)	–	–	–	–	1,28	17,31
VI. Німецька	0,02	–	0,02	0,61	0,34	19,80
VII. Інші германські	–	–	0,62	0,62	2,48	81,37
VIII. Інші індоевропейські	0,006	–	–	0,11	0,22	40,97
У тому числі						
грецька	0,01	–	–	0,11	0,26	50,02
вірменська	–	–	–	0,09	0,17	28,00
циганська	–	–	–	–	–	0,60
IX. Єврейська	–	–	–	0,32	0,14	0,36
X. Картвельські (груз.)	–	–	–	–	–	–
XI. Кавказькі горці	4,35	–	–	–	–	8,70
XII. Фінські	–	–	1,55	1,21	0,17	4,31
У тому числі естонська	–	–	–	1,49	0,21	0,64
XIII. Турецько-татарські	0,004	0,12	–	0,13	0,95	7

У тому числі	татарська	0,004	0,12	–	0,13	0,96	5,53
	турецька	–	–	–	–	0,11	83,67
XVII. Інші мови		–	–	–	–	–	68,75
Ті, які не зазначили мови		–	–	–	–	13,89	16,67

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 276-277.

Додаток Р. 14. Становий розподіл етнічних груп городян Херсонської
губернії (%)

Стани Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники та їх родини	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
1	2	3	4	5	6	7	8
В містах	2,54	2,40	0,42	0,91	1,26	62,63	24,59
I. "Руські"	3,23	3,35	0,65	1,22	0,99	52,76	33,10
У тому числі							
російська	4,24	4,40	0,78	1,55	1,33	48,12	33,97
українська	0,62	0,63	0,31	0,37	0,12	65,39	30,19
білоруська	1,08	1,64	0,20	0,67	0,41	15,42	78,02
II. Польська	14,44	5,61	0,05	0,50	0,33	25,32	45,94
III. Інші слов'янські	0,44	2,59	0,39	1,71	0,94	15,63	21,02
У тому числі							
чеська	0,56	2,40	-	0,99	0,85	19,18	10,72
болгарська	0,50	2,88	0,88	0,88	0,63	15,41	37,47
IV. Литовсько-латиські	1,92	1,92	-	1,06	0,29	13,86	77,96
V. Романські	0,56	0,49	0,13	0,37	0,29	50,65	38,14
У тому числі							
молдав. (румун.)	0,24	0,24	0,12	0,15	0,11	56,26	42,32
французька	3,83	2,98	0,31	2,98	1,15	5,28	0,84
італійська	2,00	1,75	0,13	1,00	2,75	5,13	9,89
VI. Німецька	2,19	2,92	0,32	1,88	3,05	25,05	32,48
VII. Інші германські	3,78	2,16	0,72	1,08	1,62	5,40	1,62
У т.ч. шведська	10,77	9,23	1,54	1,54	-	26,15	7,69
VIII. Інші індоевропейські	0,82	1,51	0,68	1,24	2,51	23,58	4,70
У тому числі							
грецька	0,96	1,23	0,34	1,27	2,01	7,88	5,01
вірменська	0,59	2,58	1,69	1,44	4,41	59,77	2,53
циганська	-	-	-	-	-	84,81	12,22
IX. Єврейська	0,01	0,14	0,0004	0,22	1,86	94,36	2,06
X. Картвельські (груз.)	16,24	6,09	2,54	4,57	1,02	10,15	56,85
XI. Кавказькі горці	9,09	-	-	-	-	18,18	18,18
XII. Фінські	2,60	1,79	0,49	1,14	0,32	10,23	70,13
XIII. Турецько-татарські	0,45	0,81	0,11	3,14	5,21	40,18	38,20
У тому числі татарська	0,55	0,92	0,10	3,55	5,90	43,72	41,10
XIV. Монголо-бурятські	-	-	-	-	-	-	-
XVI. Інш. північн. плем.	22,22	44,44	-	11,11	-	-	-
XVII. Інші мови	-	-	-	-	-	-	-
Ті, які не зазначили мови	-	2,53	-	-	-	21,52	7,59

Стани Групи мов	Військові, козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
1	9	10	11	12	13	14
В містах	0,22	0,01	0,04	1,90	0,35	2,77
I. "Руські"	0,35	0,002	0,003	2,63	0,43	1,30
У тому числі						
російська	0,46	0,003	0,005	2,91	0,53	1,71
українська	0,05	-	-	1,89	0,17	0,25
білоруська	-	-	-	1,69	0,15	0,72
II. Польська	-	-	-	2,73	0,67	4,41
III. Інші слов'янські	-	-	-	0,28	0,39	56,63
У тому числі						
чеська	-	-	-	0,42	0,28	64,60
болгарська	-	-	-	-	0,13	41,23
IV. Литовсько-латиські	-	-	-	1,25	0,67	1,06
V. Романські	0,01	-	-	0,17	0,10	9,09
У тому числі						
молдав. (румун.)	0,01	-	-	0,19	0,07	0,30
французька	-	-	-	-	0,46	82,17
італійська	-	-	-	-	-	77,35
VI. Німецька	0,01	-	0,04	0,62	0,58	30,86
VII. Інші германські	-	-	1,26	-	0,18	82,19
У т.ч. шведська	-	-	9,23	-	-	33,85
VIII. Інші індоевропейські	-	0,01	-	0,05	0,23	64,67
У тому числі						
грецька	-	0,02	-	0,07	0,25	80,96
вірменська	-	-	-	-	0,15	26,84
циганська	-	-	-	-	-	2,96
IX. Єврейська	-	0,001	-	0,55	0,13	0,69
X. Картвельські (груз.)	0,51	-	-	-	0,51	1,52
XI. Кавказькі горці	-	-	-	-	-	54,55

XII. Фінські	0,16	0,49	0,65	0,32	0,16	11,53
XIII. Турецько-татарські	-	0,76	0,03	0,28	0,28	10,56
У тому числі татарська	-	0,72	-	0,27	0,34	2,83
XIV. Монголо-бурятські	100,00	-	-	-	-	-
XVI. Інші північні племена	22,22	-	-	-	-	-
XVII. Інші мови	-	-	-	-	44,44	55,56
Ті, які не зазначили мови	-	-	-	7,59	49,37	11,39

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 288-289.

Додаток С. Конфесійний склад населення

Додаток С. 1. Конфесійний склад населення міст і повітів Півдня (%)

Назва міста	Православні	Єдиновірці	Розкольники різних сект	Вірмено-григоріани	Римо-католики	Протестанти	Іудеї	Караїми	Мусульмани	Меноніти
Катеринославська губернія										
Катеринослав	77,8		0,9		0,6	0,9	19,2	0,5		
Нікополь	85,4		0,3		0,3	1	13			
Катеринославський повіт	89				0,9	10	0,1			
Верхньодніпровськ	79,3						20,7			
Верхньодніпровський повіт	99,5					0,01	0,5			
Новомосковськ	91,3				0,8	0,1	7,8			
Новомосковський повіт	98				0,3	1,1	0,6			
Павлоград	78						22			
Павлоградський повіт	99,2		0,1		0,1		0,5			
Олександрівськ	91,9		0,3		0,3	1,6	5,5	0,4	0,1	
Олександрівський повіт	87,2				2,2	5,1	5,5			
Бахмут	86,7	0,1		0,3	0,3	0,1	12,5			
Бахмутський повіт	99				0,5	0,01	0,5			
Слов'яносербськ	93,7		0,6	0,4			5,3			
Луганський завод	96		0,1	1,3	0,2		2,4			
Слов'яносербський повіт	94		6		0,04					
Маріуполь	91,4			0,04	1,6	0,1	6,9			
Маріупольський округ	99,9								0,1	
Загалом у містах	84,3	0,02	0,3	0,1	0,5	0,4	14,1	0,2	0,005	
Загалом у повітах	94,9	–	0,6	–	0,7	2,3	1,4	–	0,003	
Таврійська губернія										
Сімферополь	51,42	–	–	4,83	4,22	1,82	14,54	1,72	21,46	–
Євпаторія	23,71	–	–	1,36	0,74	0,39	3,86	18,12	51,82	–
Севастополь	90,11	–	–	0,23	2,72	0,76	4,82	–	1,35	–
Балаклава	97,28	–	–	–	0,37	–	–	–	2,35	–
Ялта	73,64	–	–	0,71	3,84	2,12	13,54	2,83	3,33	–
Феодосія	62,21	–	–	8,87	2,88	1,47	9,68	–	14,88	–
Старий Крим	55,71	–	1,00	36,61	0,33	0,33	–	–	6,01	–
Карасубазар	16,41	–	–	7,00	7,33	0,17	20,01	0,47	48,61	–
Бахчисарай	11,80	–	–	0,29	0,14	0,20	0,85	4,41	82,32	–
Перекоп	52,25	–	–	7,65	0,65	0,17	19,01	–	20,27	–
Олешки	90,87	–	–	–	0,19	0,02	8,81	–	0,11	–
Бердянськ	79,16	1,88	–	–	10,32	4,53	2,80	1,20	0,11	–
Ногайськ	81,06	0,21	–	7,45	2,55	6,42	1,99	–	–	0,32
Оріхів	89,47	–	–	–	0,37	0,24	9,14	–	–	0,78
Мелітополь	85,48	0,02	0,28	0,45	0,26	0,79	12,69	–	0,05	–
Херсонська губернія										
Херсон	69,2	1,7	0,4	0,04	2,4	0,3	25	0,8	0,2	
Берислав	76,7	–	–	–	0,1	–	23,1	–	–	
Херсонський повіт	86,9	0,7	0,02	–	0,5	1,5	10,3	–	0,0005	
Ананьївський повіт	97,1	–	–	–	2,4	0,03	0,4	–	–	
Овідіополь	96,2	–	–	–	0,03	0,4	3,4	–	–	
Очаків	90	–	–	–	0,1	–	9,9	–	–	
Одеський повіт	63,4	–	0,3	0,01	20,5	15,3	0,05	–	–	
Бобринець	82,6	–	0,06	–	0,09	0,01	17,3	–	–	

Слисаветград	62	3,1	1,6	0,02	0,3	0,5	32,2	0,2	–	
Новомиргород	86,7	–	1,8	–	2,3	0,9	8,3	–	–	
Вознесенськ	88,4	–	0,09	–	0,3	0,08	11,1	0,03	–	
Ольвіополь	94,8	–	–	–	0,03	0,1	5,1	–	–	
Бобринецький повіт	97,9	1	0,01	–	0,02	0,02	1	–	0,0004	
Олександрія	68,8	–	1,3	–	0,06	0,1	29,6	–	–	
Олександрійський повіт	97	0,7	1,9	–	0,04	0,004	0,3	–	0,004	
Нова Прага	96,8	–	–	–	0,08	–	3,2	–	–	
Загалом у містах	76,1	1,1	0,6	0,01	0,9	0,3	20,7	0,3	0,05	
Загалом у повітах	729815 (90,9)	4926 (0,5)	4075 (0,5)	14 (0,002)	23322 (2,9)	17992 (2,3)	22815 (2,9)	–	9 (0,001)	

Підраховано на підставі: Число жителей по вероисповеданиям // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. — С. 73-77; Историко-статистическое описание городов Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / Под. ред. К.В. Ханаецкого. — Вып. 1. — Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1867. — С. 247-341; Материалы для статистики народонаселения // Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. — С. 12-17.

Додаток С. 2. Конфесійний склад населення повітів і міст Катеринославської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Назва повіту і міста	Православні з єдиновірцями	Старообрядці	Римо-католики	Протестанти	Мусульмани	Іудеї	Інші	
							Християни	Нехристияни
Катеринославський повіт	77,87	0,26	3,20	5,01	0,23	13,41	0,02	–
Катеринослав	57,78	0,23	3,53	1,28	0,59	36,55	0,04	–
Олександрівський повіт	89,24	0,15	1,47	3,94	0,03	5,15	0,01	–
Олександрівськ	68,59	0,32	1,14	1,68	0,20	28,07	0,01	–
Бахмутський повіт	91,92	0,19	1,30	3,55	0,12	2,88	0,08	0,002
Бахмут	81,15	0,22	0,91	0,55	0,06	16,87	0,24	–
Верхньодніпровський повіт	95,05	0,12	0,43	1,81	0,02	2,57	0,01	–
Верхньодніпровськ	68,48	0,06	0,55	0,13	0,04	30,71	0,01	–
Маріупольський повіт	87,62	0,18	3,07	4,81	0,10	4,20	0,02	0,0004
Маріуполь	81,41	0,04	1,36	0,67	0,27	16,11	0,13	0,003
Новомосковський повіт	97,05	0,07	0,40	1,08	0,008	1,39	0,001	–
Новомосковськ	87,91	0,08	0,64	0,17	0,05	11,15	–	–
Павлоградський повіт	94,18	0,10	0,76	1,84	0,12	2,99	0,01	0,006
Павлоград	68,04	0,03	2,14	0,61	1,37	27,78	0,02	–
Слов'яносербський повіт	93,69	3,59	0,52	0,48	0,10	1,55	0,07	0,001
Слов'яносербськ	94,55	0,45	0,06	–	–	4,58	0,35	–
Луганськ	90,83	0,04	0,63	0,52	0,08	7,38	0,52	–
Всього по губернії	90,05	0,44	1,52	3,06	0,10	4,80	0,03	0,001
У т.ч. у містах	69,40	0,17	2,24	0,96	0,43	26,69	0,11	0,0004

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 3.

Додаток С. 3. Конфесійний склад населення повітів і міст Таврійської
губернії наприкінці XIX ст. (%)

Назва повіту і міста	Православні з єдиновірцями	Старообрядці	Вірмено-григоріани та вірмено-католики	Римо-католики	Протестанти	Мусульмани	Іудеї	Караїми	Інші	
									Християни	Нехристияни
Сімферопольський повіт	40,09	0,05	2,08	2,76	3,40	42,03	8,72	0,85	0,02	0,001
Сімферополь	53,25	0,10	3,88	3,87	1,55	17,63	18,24	1,44	0,04	0,002
Бахчисарай	11,85	0,02	0,22	0,15	0,10	83,00	1,62	3,05	–	–
Карасубазар	19,39	–	6,08	0,74	0,36	48,81	24,24	0,36	–	–
Бердянський повіт	85,28	3,39	0,06	0,44	7,56	0,16	3,01	0,09	0,003	–
Бердянськ	78,45	4,35	0,24	2,01	2,36	0,09	11,50	0,97	0,03	–
Ногайськ	80,44	0,03	2,30	1,19	3,23	–	12,82	–	–	–
Оріхів	80,20	0,08	–	0,97	2,50	0,05	16,19	–	–	–
Дніпровський повіт	94,40	0,08	0,02	1,62	0,59	0,28	2,99	0,03	–	–
Олешки	90,91	0,07	0,01	0,48	0,10	0,06	8,27	0,11	–	–
Євпаторійський повіт	40,22	0,25	0,70	2,07	11,17	40,55	2,63	2,38	0,03	–
Євпаторія	37,05	0,01	1,91	0,69	1,27	41,67	8,89	8,40	0,12	–
Мелітопольський повіт	88,44	0,40	0,09	2,43	3,96	0,23	4,30	0,13	–	–
Мелітополь	50,41	0,26	1,30	0,96	1,24	0,53	42,37	2,93	–	–
Перекопський повіт	44,61	1,33	1,16	5,65	20,18	23,95	2,61	0,40	0,11	–
Перекоп	55,98	0,02	3,52	0,93	0,36	22,64	12,88	3,67	–	–
Ялтинський повіт	35,37	0,02	0,83	1,03	0,64	60,23	1,61	0,24	0,02	–
Ялта	78,89	0,07	2,34	3,12	2,01	4,46	7,79	1,23	0,08	–
Феодосійський повіт	50,65	0,33	2,03	1,11	4,17	37,69	2,87	1,14	0,03	–
Феодосія	58,98	0,15	3,57	3,50	1,58	14,05	12,90	5,12	0,14	–
Старий Крим	67,03	–	11,95	0,48	1,56	18,53	0,42	0,03	–	–
Керч-Єнікальське градоначальство	76,27	0,26	1,57	4,36	0,95	5,14	11,25	0,18	0,01	0,01
Керч	70,80	0,18	1,97	5,55	1,19	5,72	14,32	0,24	0,01	0,01
Єнікале	92,91	–	0,07	1,67	0,21	0,28	4,87	–	–	–
Севастопольське градоначальство	80,75	0,45	0,81	5,63	1,80	2,25	6,84	1,44	0,03	0,002
Севастополь	79,85	0,46	0,82	5,93	1,86	2,23	7,30	1,52	0,03	0,002
Балаклава	94,16	–	0,33	1,23	0,33	1,65	1,65	0,66	–	–
Всього по губернії	73,88	0,95	0,60	2,03	4,73	13,18	4,20	0,43	0,01	0,001
У т.ч. у містах	62,30	0,56	2,17	3,23	1,48	14,60	13,60	2,03	0,04	0,002

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХІІ. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 3.

Додаток С. 4. Конфесійний склад населення повітів і міст Херсонської
губернії наприкінці XIX ст. (%)

Назва повіту і міста	Православні з єдиновірцями	Старообрядці	Римо-католики	Протестанти	Мусульмани	Гудеї	Інші	
							Християни	Нехристияни
Херсонський повіт	82,63	0,24	2,08	2,64	0,08	12,33	0,004	0,0002
Херсон	66,44	0,29	2,05	0,78	0,35	30,06	0,03	–
Борислав	77,38	0,04	0,39	0,24	0,21	21,75	–	–
Миколаїв	73,18	0,14	3,63	1,04	0,13	21,89	0,001	–
Олександрійський повіт	93,16	2,53	0,42	0,17	0,02	3,70	0,001	–
Олександрія	69,56	1,63	1,52	0,53	0,10	26,67	–	–
Новогеоргіївськ	80,83	5,24	0,81	0,17	0,39	12,55	–	–
Ананьївський повіт	86,42	0,38	3,24	1,61	0,01	8,35	0,001	–
Ананьїв	76,21	0,77	1,65	0,19	0,04	21,14	–	–
Єлисаветградський повіт	88,24	0,57	1,05	0,55	0,06	9,52	0,001	–
Єлисаветград	57,12	0,32	2,25	0,84	0,48	38,99	–	–
Бобринець	74,53	0,45	0,32	0,33	–	24,38	–	–
Вознесенськ	60,24	0,10	1,19	0,67	0,10	37,67	0,04	–
Новомиргород	79,94	1,19	1,21	0,32	0,02	17,32	–	–
Ольвіуполь	76,91	0,38	0,71	0,46	–	21,53	–	–
Одеський повіт	60,20	0,38	9,57	5,04	0,21	24,59	0,01	0,0003
Одеса. Градон.	56,15	0,34	6,02	2,38	0,30	34,80	0,01	0,001
Маяки	76,13	7,96	1,11	0,63	–	14,16	–	–
Овідіополь	92,19	–	0,10	0,12	–	7,60	–	–
Очаків	80,63	0,17	4,24	0,71	0,52	13,73	–	–
Всього по губернії	80,22	1,03	3,49	2,66	0,09	12,52	0,004	0,0001
У т.ч. у містах	62,31	0,79	4,17	1,56	0,27	30,88	0,01	0,0003

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 3.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА****Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим****Ф. 26. Канцелярія Таврійського губернатора, м. Сімферополь
Таврійської губернії.**

1. Об утверждении устава Симферопольского музыкального кружка. — 12.02. – 20.11.1880. — Оп. 1. — Спр. 27298. — 17 арк.
2. О разрешении жене коллежского секретаря Наталии Клаусен открыть в г. Симферополе библиотеку музыкальных произведений. — 1.03. – 2.03.1880. — Оп. 1. — Спр. 27325. — 9 арк.
3. Об открытии в городе Ногайске телеграфной станции. — 27.06. – 2.07.1880. — Оп. 1. — Спр. 27361. — 4 арк.
4. О разрешении провизору Евсею Богрову открыть правильное сообщение дилижансовой езды между городами Симферополем и Ялтой. — 25.04. – 21.12.1881. — Оп. 1. — Спр. 27525. — 21 арк.
5. О разрешении открыть в г. Симферополе фотографическое заведение крестьянину Никанору Якушину. — 10.09. – 5.11.1882. — Оп. 1. — Спр. 27741. — 8 арк.
6. О разрешении дать любителям спектакль в г. Бердянске в пользу голодающих семейств. — 11.01. – 29.01.1883. — Оп. 1. — Спр. 27817. — 10 арк.
7. Дело об учреждении надзора за студентом Хавкиным в гор. Бердянске. — 2.06. – 12.09.1880. — Оп. 2. — Спр. 1241. — 16 арк.
8. Дело с бумагами и перепиской господина Таврического губернатора (о сооружении памятника Екатерине II в ознаменование столетнего юбилея присоединения Крыма, доставлении сведений об отдельных лицах,

разрешении экскурсий и организации в Ялте комитета Красного Креста. Рапорты полицмейстеров о состоянии в городах Крыма). — 28.06. — 12.10.1885. — Оп. 2. — Спр. 1532. — 209 арк.

9. Дело о самоубийстве на станции Орел Ногайского городского головы Конрада Васильева Ган. — 27.11.1883. — Оп. 2. — Спр. 1674. — 2 арк.

10. Дело по отношению директора Бердянской гимназии об увольнении из той гимназии учеников Антона Энгеля, Шлема Гольинского и Давида Гулари (об учреждении за ними негласного надзора). — 2.07. — 18.09.1884. — Оп. 2. — Спр. 1718. — 14 арк.

11. Дело об избрании на должность Ялтинского городского головы архитектора Винберга. — 11.03. — 5.05.1888. — Оп. 2. — Спр. 2501. — 13 арк.

12. Дело с циркулярами о раскольниках, о предотвращении празднования 1-го мая, о действиях полиции во время стачек и беспорядков на фабриках и заводах, о гласнонадзорных и других. — 25.02.1900 — 17.03.1901. — Оп. 3. — Спр. 1. — 167 арк.

13. Ходатайство Балабуха о разрешении издавать в Симферополе газету “Эхо Юга”. — 12.07. — 18.09.1901. — Оп. 3. — Спр. 190. — 4 арк.

14. Дело о разрешении временного пребывания евреям в городе Ялте и уезде. — 3.02. — 6.12.1903. — Оп. 3. — Спр. 357. — 258 арк.

15. Дело о разрешении Оболенскому издавать в городе Симферополе газету под названием “Голос Тавриды”. — 17.05. — 11.06.1903. — Оп. 3. — Спр. 363. — 5 арк.

Ф. 27. Таврійське губернське правління, м. Сімферополь Таврійської губернії.

16. По предложению Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора об объявлении торговцам села Большой Токмак о предположении переименования этого села в местечко. — 25.04. — 17.10.1861. — Оп. 1. — Спр. 6993. — 16 арк.

17. Об открытии в городах Новороссийского края общественных банков. — 12.09.1861 – 12.04.1862. — Оп. 1. — Спр. 6996. — 774 арк.
18. По предложению губернатора о проложении чумацкой дороги к Бердянскому порту. — 9.03. – 9.05.1861. — Оп. 1. — Спр. 6998. — 37 арк.
19. По отношению Таврического губернатора строительной и дорожной комиссии об ассигновании суммы на постройку в городе Бердянске Богоявленской церкви. — 22.06. – 21.10.1861. — Оп. 1. — Спр. 7001. — 8 арк.
20. По предложению исполняющего должность Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора о переименовании д. Алушты в местечко. — 7.07. – 18.11.1861. — Оп. 1. — Спр. 7086. — 14 арк.
21. По предположению генерал-губернатора о переименовании местечка Судак в город. — 28.08.1862 – 11.11.1862. — Оп. 1. — Спр. 7093. — 12 арк.
22. По отношению Таврического губернского прокурора о неправильной продаже женой протоирея Марьею Брюховскою ногайскому купеческому племяннику Петру Абраимову дома, состоящего в городе Бердянске. — 14.03. – 3.11.1862. — Оп. 1. — Спр. 7108. — 147 арк.
23. По рапорту портового начальника г. Бердянска об открытии гимнастического клуба. — 8.12.1863 – 20.07.1864. — Оп. 1. — Спр. 7257. — 9 арк.
24. По прошению Бердянского еврейского общества относительно избрания в Бердянскую синагогу раввина на 3-х летие с 1865 г. — 11.08.1864 – 12.10.1865. — Оп. 1. — Спр. 7287. — 32 арк.
25. По предложению генерал-губернатора о переименовании д. Алушты в местечко. — 25.05. – 20.06.1864. — Оп. 1. — Спр. 7288. — 18 арк.
26. По отношению Таврического общественного презрения о передаче больниц в ведомство городов Таврической губернии. — 11.07.1865 – 26.11.1868. — Оп. 1. — Спр. 7334. — 90 арк.

27. По предложению Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора о переименовании города Орехова в селение. — 12.11.1865 – 17.11.1870. — Оп. 1. — Спр. 7339. — 182 арк.
28. По отношению Таврической уголовной палаты о приписке бродяг в ногайские мещане. — 18.10.1865 – 26.01.1866. — Оп. 1. — Спр. 7342. — 16 арк.
29. По ведению особого стола об открытии Симферопольской женской гимназии. — 3.06. – 31.12.1866. — Оп. 1. — Спр. 7408. — 4 арк.
30. По ведению особого стола сего правления о передаче Феодосийского музеума в ведение города. — 3.08.1866 – 3.08.1869. — Оп. 1. — Спр. 7410. — 76 арк.
31. По рапорту Феодосийской городской думы об открытии в г. Феодосии женской гимназии. — 15.06. – 28.11.1866. — Оп. 1. — Спр. 7412. — 47 арк.
32. По рапорту Симферопольской городской думы об отдаче с торгов освещения газом города Симферополя с 1.10.1866 по 1.05.1869. — 23.05. – 2.08.1866. — Оп. 1. — Спр. 7413. — 9 арк.
33. По предписанию Министра внутренних дел относительно улучшения общественного управления в городах. — 29.05. – 12.08.1866. — Оп. 1. — Спр. 7414. — 229 арк.
34. По заявлению чиновника Прокопенко о переименовании местечка Геническа в город. — 1867 – 15.07.1867. — Оп. 1. — Спр. 7470. — 53 арк.
35. По предложению генерал-губернатора о неправильных действиях Бердянской думы по отводу участков земли под разведение садов. — 31.05. – 20.05.1867. — Оп. 1. — Спр. 7495. — 126 арк.
36. По предложению губернатора об открытии в городе Мелитополе городского банка и о найме помещения для инвалидной команды. — 23.10.1868 – 24.03.1870. — Оп. 1. — Спр. 7507. — 130 арк.
37. По предложению Таврического губернатора об открытии подписки на учреждение в г. Севастополе военного музея в воспоминание достославной

обороны этого города. — 23.06.1869 – 15.02.1871. — Оп. 1. — Спр. 7524. — 4 арк.

38.Об еврейских учебных заведениях в Бердянске и Мелитополе. — 6.06. – 5.08.1869. — Оп. 1. — Спр. 7525. — 8 арк.

39.По указу Правительственного Сената о введении в Таврической губернии нового положения о городском устройстве. — 5.08. – 9.09.1870. — Оп. 1. — Спр. 7588. — 21 арк.

40.По предложению Таврического губернатора о введение в действие нового городского положения в городах Таврической губернии. — 1877 – 30.01.1879. — Оп. 1. — Спр. 7714. — 427 арк.

41.По предложению Таврического губернатора об открытии в Севастополе градоначальства. — 19.11.1873 – 23.08.1875. — Оп. 1. — Спр. 7830. — 119 арк.

42.По ведению 3 стола сего правления о признании поселения Алешки городом и о введении в нем нового городского положения. — 7.12.1876 – 6.11.1878. — Оп. 1. — Спр. 7882. — 136 арк.

43.По отношению Алешковского городского головы о наделении г. Алешки землею и о выделе этому городу герба и плана. — 19.07.1880 – 20.11.1890. — Оп. 1. — Спр. 7927. — 125 арк.

44.По отношению Алешковского городского головы о разъяснении Высочайшего повеления, состоявшегося 5 ноября 1876 г., об утверждении поселения Алешки в правах города и о присоединении к нему так называемого села Алешки. — 17.05. – 12.06.1880. — Оп. 1. — Спр. 7928. — 12 арк.

45.О разрешении играть музыку и петь женщинам в трактирах. — 19.04. – 31.12.1882. — Оп. 1. — Спр. 7942. — 63 арк.

46.Об учреждении в городе Симферополе дамского еврейского благотворительного общества. — 10.05.1885 – 24.01.1886. — Оп. 1. — Спр. 8037. — 10 арк.

47. По прошению уполномоченных общества крестьян м. Большого Токмака Ивана Ярового о выдаче ему копии указа Правительственного Сената от 28.08.1861 за № 42361 о переименовании Большого Токмака в местечко. — 31.10.1887 – 18.12.1888. — Оп. 1. — Спр. 8134. — 4 арк.

48. По рапорту Алешковского мещанского старосты о выдаче пособия бедным мещанам из продовольственного мещанского капитала. — 1.03.1880 – 17.09.1890. — Оп. 1. — Спр. 8215. — 17 арк.

49. По отношению Феодосийского городского головы о предложении Феодосийскому мещанскому обществу установить между мещанами ежегодную раскладку для образования фонда на содержание в Симферопольском богоугодном заведении престарелых и неспособных к труду мещан. — 2.11.1880 – 16.03.1890. — Оп. 1. — Спр. 8222. — 7 арк.

50. О разрешении временного пребывания в г. Ялте и его окрестностях с 10 мая по 1 октября 1904 г. для лечения жене врача Евгении Немировской с двумя малолетними детьми. — 15.04. – 27.04.1904. — Оп. 6. — Спр. 150. — 1 арк.

51. О разрешении постоянного жительства в г. Ялте при аптекарском помощнике Александре Дубицком его матери. — 5.04. – 9.05.1904. — Оп. 6. — Спр. 138. — 4 арк.

52. О разрешении временного пребывания бахмутскому мещанину Абраму Тесьменицкому в деревнях Ялтинского уезда и в г. Ялте для производства галантерейной торговли в разноску. — 21.04. – 30.04.1904. — Оп. 6. — Спр. 162. — 3 арк.

53. О разрешении мелитопольскому мещанину Мееру Голосову временного жительства в г. Ялте с целью лечения. — 21.04. – 30.04.1904. — Оп. 6. — Спр. 163. — 7 арк.

54. О разрешении временного пребывания в Ялте, Гурзуфе, Алушке жене Благонроческой 1-й гильдии купца Любови Безличенской с дочерью Кларой. — 26.04. – 11.04.1904. — Оп. 6. — Спр. 170. — 16 арк.

55. О разрешении постоянного жительства в г. Ялте еврею Кальману Орису как ремесленнику. — 16.08. — 3.09.1904. — Оп. 6. — Спр. 290. — 5 арк.
56. О постройке здания для присутственных мест в г. Феодосии. — 18.12.1861 — 27.01.1883. — Оп. 13. — Спр. 1088. — 307 арк.
57. О частных строениях и местах в городах. — 2.01. — 28.12.1861. — Оп. 13. — Спр. 1089. — 443 арк.
58. Об устройстве Ялтинского водопровода. — 5.08.1865 — 9.04.1866. — Оп. 13. — Спр. 1249. — 32 арк.
59. О рассмотрении и утверждении фасадов на постройку домов частных лиц в городах, где не введено еще новое городское положение, а также и устройство зданий заводских, фабричных и общественных во всех городах. — 2.01. — 31.12.1873. — Оп. 13. — Спр. 1437. — 227 арк.
60. Об освидетельствовании произведенных работ по постройке Симферопольского театра. — 3.09. — 30.11.1874. — Оп. 13. — Спр. 1483. — 10 арк.
61. О портовых сооружениях в г. Бердянске, о перечислении в распоряжение городской думы 26407 р. 7 ½ коп. пособия казны на сказанное сооружение, а также г. Феодосии 192 р. 25 коп., и о предложениях начальника города и порта в г. Бердянске о мощении улиц и устройстве бульвара. — 11.01. — 30.12.1879. — Оп. 13. — Спр. 1550. — 45 арк.
62. Об изменении проекта замощения спусков в г. Бердянске. — 12.08. — 22.12.1889. — Оп. 13. — Спр. 1920. — 6 арк.
63. По прошению В. Мелебека о разрешении ему установки временной паровой карусели в г. Симферополе на базарной площади цирка М. Злобина. — 29.05. — 8.11.1902. — Оп. 13. — Спр. 3174. — 12 арк.
64. По прошению уполномоченных генического общества о рассмотрении проектируемого плана г. Геническа. — 8.03. — 20.10.1904. — Оп. 13. — Спр. 3284. — 8 арк.
65. По прошению правления Киевского округа путей сообщения о разрешении мещанину Вольдемару Трепке учредить автомобильное

сообщение по южному берегу Крыма. — 3.06.1904 – 12.04.1905. — Оп. 13. — Спр. 3314. — 4 арк.

**Ф. 55. Бахчисарайська міська міщанська управа, м. Бахчисарай
Таврійської губернії.**

66.О выдаче письменных видов мещанам на отлучки. — 6.01.1880 – 14.12.1880. — Оп. 1. — Спр. 1. — 244 арк.

67.О прибытии и убытии по мещанской управе. Списки купцов. — 3.01. – 11.12.1882. — Оп. 1. — Спр. 39. — 37 арк.

68.Об отправке мещан г. Бахчисарая в Симферопольские богоугодные заведения на излечение. — 4.01. – 20.12.1895. — Оп. 1. — Спр. 73. — 23 арк.

69.О выдаче удостоверений на выезд за границу в Константинополь. — 22.01. – 17.12.1896. — Оп. 1. — Спр. 90. — 60 арк.

70.О водворение в общество мещан поднадзорных. — 5.02. – 5.02.1896. — Оп. 1. — Спр. 92. — 2 арк.

71.О сборе с мещан добровольных денег в пользу пострадавших от неурожая 1897 г. — 28.04. – 30.05.1898. — Оп. 1. — Спр. 124. — 2 арк.

72.Об открытии добровольных пожертвований на сооружение церквей и памятников, об отсылке денег по принадлежности. — 16.12.1902 – 24.08.1903. — Оп. 1. — Спр. 163. — 5 арк.

73.О водворение в общество мещан. — 14.07.1903. — Оп. 1. — Спр. 180. — 3 арк.

**Ф. 64. Бахчисарайська міська управа, м. Бахчисарай Таврійської
губернії.**

74.О воспрещении на Базарной улице гор. Бахчисарая кузнецам ковать лошадей и волов. — 1883. — Оп. 1. — Спр. 181. — 6 арк.

- 75.О ремонте Ханского дворца, памятника М. Потомкой. — 17.02. — 26.06.1890. — Оп. 1. — Спр. 517. — 2 арк.
- 76.О разрешении владельцам г. Бахчисарая производить новые здания и на перестройку старых. — 17.04. — 29.12.1891. — Оп. 1. — Спр. 572. — 24 арк.
- 77.Об исправлении дорог, идущих от гор. Бахчисарая в разные смежные деревни. — 25.04. — 28.10.1892. — Оп. 1. — Спр. 630. — 8 арк.
- 78.Об изыскании способов обеззараживания вод Чурук-Су, при выходе таковых из города, посредством устройства фильтра или же другим образом. — 24.09. — 18.12.1892. — Оп. 1. — Спр. 648. — 10 арк.
- 79.Об установлении народных празднований в предстоящие дни коронации Императорских Величеств. — 7.03. — 1.08.1896. — Оп. 1. — Спр. 815. — 25 арк.
- 80.О запрещении железнодорожным будочникам в районе городской земли содержать свиней, кур и коров, производящих потраву засеянных на городской земле хлебов. — 6.07.1896. — Оп. 1. — Спр. 833. — 7 арк.
- 81.Об установлении сбора с велосипедов, автоматических экипажей. — 30.07. — 25.09.1896. — Оп. 1. — Спр. 835. — 5 арк.
- 82.О всеобщей переписи населения Российской империи. — 29.10.1896 — 18.01.1897. — Оп. 1. — Спр. 847. — 49 арк.
- 83.О школьных праздниках древонасаждения. — 27.08.1901 — 28.02.1902. — Оп. 1. — Спр. 1079. — 11 арк.
- 84.Об организации надзора в гор. Бахчисарае за проституцией женщин. — 16.01.1902 — 21.04.1904. — Оп. 1. — Спр. 1101. — 20 арк.

**Ф. 100. Дирекція народних училищ Таврійської губернії попечителя
Одеського навчального округу, м. Сімферополь Таврійської губернії.**

- 85.Материалы по личному составу городских училищ. — 27.02.1902 — 28.09.1903. — Оп. 1. — Спр. 2281. — 477 арк.

86. Материалы по личному составу городских училищ. — 14.08. — 14.12.1904. — Оп. 1. — Спр. 2325. — 376 арк.

87. Секретная переписка. — 1904 – 1905. — Оп. 1. — Спр. 2313. — 249 арк.

**Ф. 158. Управління міське Ялтинського торгового порту Відділу
торгових портів Міністерства торгівлі та промисловості, м. Ялта
Таврійської губернії.**

88. Циркуляры и приказы Главного управления торгового мореплавания о содержании железнодорожных путей и зданий на территории порта, составлении описания портов, о перемещении по службе служащих порта. — 30.12.1903 – 31.12.1904. — Оп. 1. — Спр. 4а. — 372 арк.

89. Протоколы заседания присутствия по портовым делам и переписка с отделом торгового мореплавания, заведующими работами по устройству Ялтинского порта о производстве строительных и ремонтных работ в порту. — 15.01. – 9.12.1903. — Оп. 1. — Спр. 6. — 149 арк.

90. Годовой отчет Ялтинского портового управления, финансовый отчет начальника Бердянского порта за 1902 год. — 14.01. – 11.09.1903. — Оп. 1. — Спр. 7. — 32 арк.

**Ф. 162. Канцелярія Керч-Єнікальського градоначальника, м. Керч
Таврійської губернії.**

91. Об учреждении городской сберегательной кассы. — 4.12.1862 – 15.12.1864. — Оп. 2. — Спр. 178а. — 7 арк.

92. О состоянии Керч-Еникальского градоначальства. — 18.04. – 31.12.1867. — Оп. 2. — Спр. 222. — 89 арк.

93. О недозволении владельцам прибрежных домов, расположенных по Карантинному шоссе, устраивать калитки с дворов их, выходящие к морю. — 31.08.1870 – 24.05.1872. — Оп. 2. — Спр. 260. — 11 арк.

94. Об учреждении в Керчи купеческой и мещанской управы. — 14.12.1872 — 12.11.1873. — Оп. 2. — Спр. 290. — 64 арк.
95. О выдаче разным лицам удостоверений на устройство в г. Керчи заводов, фабрик и других заведений. — 21.05.1874 — 14.03.1875. — Оп. 2. — Спр. 341. — 30 арк.
96. Переписка о передаче в случае наступления неприятеля керченских учреждений в Таганрог. — 4.05.1877 — 21.03.1878. — Оп. 2. — Спр. 545. — 102 арк.
97. Об учреждении временного Одесского генерал-губернаторства. — 20.04.1879 — 25.02.1882. — Оп. 2. — Спр. 657. — 92 арк.
98. О любительском спектакле, данном в пользу Керченского женского благотворительного общества. — 4.05.1883 — 16.11.1884. — Оп. 2. — Спр. 1060. — 7 арк.
99. Протоколы заседаний Керч-Еникальской городской думы. — 24.01. — 8.12.1884. — Оп. 2. — Спр. 1269. — 227 арк.
100. О воспрещении купцу Семенову продавать его дом на Воронцовской улице до устройства им ворот с Магистральной улицы. — 17.02. — 26.10.1887. — Оп. 2. — Спр. 1745. — 10 арк.
101. По ходатайству жителей Ремесленной улицы о переводе домов терпимости в другие места. — 1.12.1890. — Оп. 2. — Спр. 2180. — 1 арк.
102. По рапорту начальника Керченского крепостного управления об отобрании подписок от жителей Керчи градоначальством о том, что им воспрещается строиться на казенной земле, находящейся в черте крепостной эспланады. — 11.05. — 5.12.1890. — Оп. 2. — Спр. 2240. — 16 арк.

Ф. 164. Керч-Єнікальський особливий комітет піклування про народну тверезість Керч-Єнікальського градоначальника, м. Керч Таврійської губернії.

103. Протоколы заседаний комитета. Доклад о плане деятельности комитета. Списки лиц для избрания членов соревнователей попечительства и избранных. — 31.10. – 28.12.1896. — Оп. 1. — Спр. 2. — 40 арк.

104. Протоколы заседаний комитета. Доклад Комиссии по управлению бесплатной читальней. Список членов соревнований. — 24.01.1887. — Оп. 1. — Спр. 3. — 40 арк.

105. Циркуляры отдела казенной продажи питей об устройстве театральных представлений для отвлечения народа от пребывания в питейных заведениях, разрешения продажи гербовых марок. Имеется печатный сборник циркуляров, распоряжений и разъяснений по учреждению попечительств о народной трезвости. — 28.02. – 13.09.1900. — Оп. 1. — Спр. 10. — 17 арк.

106. Сообщения Отдела казенной продажи питей, государственного банка и других учреждений о направлении комитету сборников, брошюр, наставлений для бесплатных народных читален. — 3.05. – 4.12.1900. — Оп. 1. — Спр. 15. — 15 арк.

107. Годовой отчет и смета на расходы по содержанию ночлежных приютов. — 7.04.1904 – 8.04.1905. — Оп. 1. — Спр. 32. — 38 арк.

Ф. 167. Керч-Єнікальське особливе присутствіє по міських справах Керч-Єнікальського градоначальника, м. Керч Таврійської губернії.

108. Ходатайство держателей трактирного помысла об отмене обязательного постановления городской думы относительно устройства клубов и кухонь для отпуска публике чаю и кушанья. — 1893. — Оп. 1. — Спр. 5. — 5 арк.

109. По жалобе А. Микачева о неуплате ему городской думой 224 р. 2 коп. за забранный у него для городской больницы хлеб. — 1893. — Оп. 1. — Спр. 6. — 5 арк.

Ф.169. Карасубазарська міська дума, м. Карасубазар Таврійської губернії.

110. Прошения разных лиц о выдаче заграничных паспортов для выезда на богомолье. — 30.01. — 14.11.1862. — Оп. 1. — Спр. 239. — 64 арк.
111. Дело о доставлении в губернский статистический комитет ведомостей о числе ремесленников. — 12.07. — 16.07.1865. — Оп. 1. — Спр. 252. — 4 арк.
112. Дело о доставлении списка лиц, служащих в думе, для внесения в адрес-календарь. — 12.08. — 18.09.1865. — Оп. 1. — Спр. 253. — 4 арк.
113. Дело о перечислении из цыганского в русское общество Кенже-Амета Осман Оглу, нареченного при крещении Митрофаном по крестному отцу Тимочка. — 24.09.1866 — 17.06.1867. — Оп. 1. — Спр. 256. — 7 арк.
114. Дело о присланных от начальника губернии деньгах 3058 руб. 61 $\frac{1}{4}$ коп. продовольственного капитала обывателям города Карасубазара для раздачи в пособие бедным. — 20.02.1867. — Оп. 1. — Спр. 257. — 52 арк.
115. Дело о приглашении граждан к пожертвованию на учреждение в Николаеве политехнического училища. — 28.08. — 30.08.1867. — Оп. 1. — Спр. 258. — 6 арк.
116. Дело о купцах, промышленности, торговле и ремесле. — 10.11.1869. — Оп. 1. — Спр. 265. — 532 арк.
117. Переписка по вопросу об устройстве мостовой улицы в Карасубазаре и изыскании для этого средств. — 21.06.1873 — 30.07.1874. — Оп. 1. — Спр. 272. — 32 арк.

Ф. 175. Управління роботами по влаштуванню доріг у Таврійській губернії, м. Сімферополь Таврійської губернії.

118. Дело по устройству Алуштинского и Судакского шоссе. — 10.06.1877 — 20.06.1881. — Оп. 1. — Спр. 14.

119. Дело с актами об отчуждении земли под Карасубазарское шоссе. — 28.03.1899 – 12.02.1908. — Оп. 1. — Спр. 16.

**Ф. 177. Карасубазарська міська міщанська управа, м. Карасубазар
Таврійської губернії.**

120. Об избрании мещанского старосты г. Карасубазара ввиду убийства неизвестными злоумышленниками старосты Саит Айла Намазова. — 3.12.1904 – 4.08.1905. — Оп. 1. — Спр. 16. — 30 арк.

**Ф. 183. Симферопольська міська дума, м. Сімферополь Таврійської
губернії.**

121. По прошению поручика Александра Иванова об отдаче ему городской земли в количестве одной десятины в смежности с именьями Якубовича Животовского и ручьем Бор-Чокрак. — 22.05.1869 – 10.04.1870. — Оп. 1. — Спр. 537. — 28 арк.

122. Об исключении из симферопольских мешан Дмитрия Петрова Загороднева за получением личного почетного гражданства. — 20.09. – 30.09.1870. — Оп. 1. — Спр. 649. — 4 арк.

**Ф. 197. Сімферопольське міське поліцейське управління Таврійського
губернського правління, м. Сімферополь Таврійської губернії.**

123. Рапорты приставов о числе нищих в г. Симферополе, протокол опроса нищих. — 20.05.1861. — Оп. 1. — Спр. 259. — 13 арк.

124. Дело о выдаче билетов лицам, вышедшим из крепостной зависимости. — 11.01. – 27.08.1863. — Оп. 1. — Спр. 281. — 219 арк.

125. Указы и предписания губернского правления о взыскании долга, о причислении в симферопольские мещане бывших крепостных, о взыскании

податей за чин с чиновников и др. — 3.01. — 31.12.1867. — Оп. 1. — Спр. 317. — 621 арк.

Ф. 250. Начальник ділянки Кримських шосе Правління Київського округу шляхів сполучення, м. Ялта Таврійської губернії.

126. О причислении к Министерству путей сообщения и назначении инженера-технолога Н.А. Скопника производителем работ по постройке Судакско-Феодосийского шоссе. — 26.08.1896 – 15.03.1915. — Оп. 1. — Спр. 5. — 176 арк.

127. По устройству шоссейной дороги от д. Карагозы до г. Карасубазара через Старый Крым. — 20.09.1899 – 3.07.1910. — Оп. 1. — Спр. 15. — 160 арк.

128. О захвате и застройке полосы отчуждения вдоль полосы от Феодосии на Симферополь Феодосийской городской управой. — 8.01.1899 – 5.12.1909. — Оп. 1. — Спр. 20. — 45 арк.

Ф. 286. Керченський міський статистичний комітет при Керч-Єнікальській міській управі, м. Керч Таврійської губернії.

129. Отчет о деятельности Керченского статистического комитета. — 3.03.1884. — Оп. 1. — Спр. 14. — 6 арк.

130. Сведения о личном составе учреждений, предприятий и обществ в Керчь-Еникальском градоначальстве. — 29.10.1898 – 3.06.1899. — Оп. 1. — Спр. 30. — 102 арк.

131. Сведения о движении населения, отчеты о работе больницы Керченского общества металлургического заводов и рудников, о санитарном состоянии города Керчи, о движении судов и грузов в Керченском порту. — 1900 – 5.05.1901. — Оп. 1. — Спр. 37. — 280 арк.

132. Журнал заседания комиссии по обследованию экономического состояния и экономический обзор Керчь-Еникальского градоначальства. — 8.03. – 27.04.1901. — Оп. 1. — Спр. 40. — 51 арк.

133. Сведения о площади земли под городом, числе лиц и их протяженности, количестве садов, строений, состоянии канализационной и водопроводной сети, промышленных, торговых и бытовых предприятиях и культурно-просветительных учреждениях г. Керчи. — 3.05. – 24.07.1904. — Оп. 1. — Спр. 48. — 24 арк.

Ф. 522. Ялтинська міська управа, м. Ялта Таврійської губернії.

134. Дело об утверждении правил по благоустройству гор. Ялты. Акты санитарной комиссии о состоянии улиц и домов. — 11.11.1871 – 3.08.1873. — Оп. 1. — Спр. 14. — 112 арк.

135. Дело об утверждении плана гор. Ялты и отчуждении земли из владений графа Мордвинова для устройства торговой площади. — 12.12.1872 – 28.07.1879. — Оп. 1. — Спр. 54. — 144 арк.

136. Отношение управы о вознаграждении военного оркестра за игру в городском саду. — 5.05.1872. — Оп. 1. — Спр. 61. — 2 арк.

137. Отношение Ялтинской городской управы Ялтинскому уездному полицейскому управлению о необходимости запрещения продажи вина и водки в Набережном переулке в связи с частым нарушением тишины и порядка. — 16.11. – 27.11.1873. — Оп. 1. — Спр. 89. — 4 арк.

138. Дело об установлении сбора с владельцев собак в пользу городского дохода. — 22.03. – 22.05.1873. — Оп. 1. — Спр. 127. — 6 арк.

139. Отчет о деятельности Ялтинского городского общественного управления за первое четырехлетие. — 4.09. – 8.09.1875. — Оп. 1. — Спр. 177. — 11 арк.

140. Дело об опровержении ложного сообщения газеты “Одесский Вестник” об антисанитарном состоянии гор. Ялты и росте заболеваемости населения. — 6.07. – 12.07.1876. — Оп. 1. — Спр. 214. — 9 арк.

141. Отношение управы Таврическому генерал-губернатору об установлении сезонного сбора в пользу города с приезжающих в гор. Ялту. — 28.11.1879. — Оп. 1. — Спр. 285. — 3 арк.

142. Дело об открытии садов и парков частными владельцами для гулянья публики. — 14.06. — 23.06.1880. — Оп. 1. — Спр. 343. — 8 арк.

143. Дело об устройстве праздника по случаю столетия со дня воссоединения Крыма с Россией. — 22.11.1882 – 18.04.1883. — Оп. 1. — Спр. 384. — 22+1 арк.

144. Дело о перепланировке улиц и переулков. — 10.10.1892 – 28.12.1895. — Оп. 1. — Спр. 723. — 34 арк.

145. Дело о ходатайстве перед Таврическим губернатором о присоединении к городу деревень Верхней Аутки, Ливадийской слободки, Дерекоя и Ай Василя. — 2.08.1900 – 6.09.1905. — Оп. 1. — Спр. 1119. — 43 арк.

Ф. 681. Євпаторійська міська управа, м. Євпаторія Таврійської губернії.

146. О решении межевой канцелярии о действительных межах дачи городской выгонной земли г. Евпатории. — 22.02.1890 – 31.12.1892. — Оп. 1. — Спр. 301. — 13 арк.

147. Дело о производстве нивелировки, выравнивания улицы между земской больницей и новым кварталом, и о выдаче Лазарю Муратову 125 руб. — 26.10. — 30.12.1890. — Оп. 1. — Спр. 312. — 6 арк.

148. Об отдаче в аренду Никифору Ситину освещения фонарей по городу. — 5.10.1890 – 2.12.1892. — Оп. 1. — Спр. 317. — 11 арк.

149. Дело о приписке иногородних к Евпаторийскому призывному участку для отбытия воинской повинности. — 5.05.1892 – 18.10.1893. — Оп. 1. — Спр. 435. — 45 арк.

**Ф. 791. Таврійська губернська будівельна та дорожня комісія
Таврійського губернського правління, м. Сімферополь Таврійської
губернії.**

150. О справочных ценах Бердянского уезда (на строительные материалы и рабочую силу). — 10.02.1861 – 12.01.1862. — Оп. 1. — Спр. 14. — 32 арк.
151. О справочных ценах г. Евпатории (на строительные материалы и рабочую силу). — 30.01.1861 – 1.03.1862. — Оп. 1. — Спр. 15. — 48 арк.
152. О справочных ценах г. Севастополя (на строительные материалы и рабочую силу). — 15.02.1861 – 16.03.1862. — Оп. 1. — Спр. 17. — 12 арк.
153. По рапорту Мелитопольской городской полиции о справочных ценах в г. Мелитополе на строительные материалы и рабочую силу. — 12.02. – 14.12.1862. — Оп. 1. — Спр. 19. — 50 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 11. Канцелярія Катеринославського губернатора.

154. Дело об Ивановском Эдмунде, находящимся под надзором полиции за участие в польском восстании 1863 года. — 2.01.1871 – 21.05.1887. — Оп. 1. — Спр. 1. — 49 арк.
155. Дело об Адольфе Якубовском, состоящем под надзором полиции за участие в польском восстании 1863 г. — 21.12.1871 – 16.01.1892. — Оп. 1. — Спр. 2. — 52 арк.
156. Донесения Лейзера Кантера о лицах проживающих по турецким паспортам. — 13.08.1871 – 27.04.1872. — Оп. 1. — Спр. 3. — 11 арк.
157. Сообщение управления генерал-губернатора Новороссийского и Бессарабского о запрещении педагогической работы лицам, находившимся под надзором полиции. — 30.05.1872. — Оп. 1. — Спр. 7. — 2 арк.

158. Дело о Степане Виговском, состоящем под надзором полиции за участие в польском восстании 1863 года против правительства. — 24.02.1872 – 17.08.1883. — Оп. 1.— Спр. 13. — 79 арк.
159. Дело о Давидовиче Иосифе, состоящем под надзором полиции за участие в польском восстании 1863 года. — 19.04.1872 – 19.11.1882. — Оп. 1. — Спр. 15. — 111 арк.
160. Переписка с Главным управлением по делам печати о разрешении Петру Быкову издавать в Екатеринославе еженедельную газету “Степь”. — 24.04. – 16.05.1885. — Оп. 1. — Спр. 149. — 4 арк.
161. Дело о состоящем под гласным надзором полиции Лейзере Вельтмане. — 1898. — Оп. 1. — Спр. 322. — 15 арк.
162. Циркуляры главного управления по делам печати о цензуре печатных изданий, прошения разных лиц об открытии и расширении типографий и протоколы обследования условий работы в типографиях чиновником особых поручений при губернаторе. — 27.12.1898. – 29.12.1899. — Оп. 1. — Спр. 333. — 241 арк.
163. Прощения разных лиц о разрешении устройства чтения публичных лекций, постановки в театрах пьес и других просветительных мероприятий. — 14.01.1900 – 27.09.1901. — Оп. 1. — Спр. 365. — 192 арк.
164. Доклады губернской земской управы и журналы Екатеринославского губернского земского собрания о учебно-воспитательной работе, об ассигновании средств на строительство жилых и дорожных сооружений, о сборах налогов с крестьян и по другим вопросам. — 1904. — Оп. 1. — Спр. 447. — 761 арк.
165. Обязательное постановление временного генерал-губернатора для жителей Екатеринослава и Екатеринославской губернии. — 1904 – 1906. — Оп. 1.— Спр. 448. — 54 арк.

Ф. 20. Катеринославське губернське правління.

166. Дело о состоящем под надзором полиции в г. Славяносербске дворянине Михаиле Сломском. — 8.07. — 30.12.1874. — Оп. 1.— Спр. 1. — 19 арк.
167. Дело о выдаче пособия политическому ссыльному ксендзу Гаспару Войткевичу. — 13.08.1875 – 22.12.1876. — Оп. 1.— Спр. 6. — 2 арк.
168. Дело о дворянине Николае Телекинском, состоящем под надзором полиции. — 2.09.1875 – 29.03.1876. — Оп. 1.— Спр. 8. — 2 арк.
169. Дело о Карле Чернецком, состоящем под надзором полиции. — 8.10.1875 – 22.12.1876. — Оп. 1.— Спр. 9. — 18 арк.
170. Дело о лицах, высылаемых из других губерний под надзор полиции. — 2.01.1879 – 10.09.1880. — Оп. 1.— Спр. 11. — 217 арк.
171. Дело об Иване Рафаилове, состоящем под надзором полиции. — 13.07.1879 – 21.08.1882. — Оп. 1.— Спр. 12. — 13 арк.
172. Дело об учреждении должности второго городского врача для заведывания вновь открытой Мариупольской городской больницей. — 29.04.1891 – 4.06.1893. — Оп. 1.— Спр. 14. — 66 арк.
173. Дело о подчинении гласному надзору полиции мещанки Гиси Мордуховне Шерман. — 12.08.1903 – 21.08.1906. — Оп. 1.— Спр. 21. — 28 арк.

Ф. 23. Канцелярія старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії.

174. Журнал секретных входящих документов. — 12.01.1900 – 1.01.1908. — Оп. 1.— Спр. 1. — 16 арк.
175. Донесения, рапорты и переписка с Екатеринославским губернским жандармским управлением, фабричным инспектором Харьковского фабричного округа, приставом Брянской части Екатеринослава и другими о забастовках рабочих, распространении прокламаций Екатеринославского комитета РСДРП на заводах Екатеринославской губернии. — 17.02.1901 – 21.02.1917. — Оп. 1. — Спр. 2. — 119 арк.

176. Переписка с Екатеринославским губернатором, окружным фабричным инспектором Харьковского фабричного округа о незаконных действиях членов полиции и ассигновании дополнительных средств на содержание полиции в Бахмутском уезде. — 17.10.1901 – 7.11.1902. — Оп. 1.— Спр. 3. — 16 арк.

Ф. 54. Катеринославське губернське з військової повинності присутствіє.

177. Мобилизационные планы по мобилизационному расписанию № 18. — 21.09.1902 – 9.12.1904. — Оп. 1.— Спр. 1. — 1403 арк.

Ф. 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція.

178. Дело о политических ссыльных Гудимове Игнате Кондратьевиче, Белкине Сергее Александровиче, Мазанове Иване Петровиче и др., высланных в Восточную Сибирь. — 25.03.1896. — Оп. 2.— Спр. 1. — 40 арк.

179. Дело о политическом заключенном Родецком Василии Ивановиче. — 31.08. – 10.10.1896. — Оп. 2.— Спр. 2. — 4 арк.

180. Дело о политической ссыльной Суходольской Виктории Петровне. — 7.08.1896. — Оп. 2.— Спр. 3. — 5 арк.

181. Сведения о численности заключенных и остатке вещей для лиц, содержащихся в тюрьмах Екатеринославской губернии. — 8.02.1897 – 6.02.1898. — Оп. 2.— Спр. 4. — 491 арк.

182. Ведомости учета израсходованных продовольственных и комиссариатских припасов для заключенных. — 6.02.1897 – 26.02.1898. — Оп. 2.— Спр. 5. — 240 арк.

183. Сведения о содержащихся в Екатеринославской тюрьме политических заключенных Тищенко Андрее Яковлевиче, Козленко Митрофане Антоновиче и др. — 19.08.1899 – 12.05.1900. — Оп. 2.— Спр. 18. — 3 арк.

184. Дело о побеге из Луганской тюрьмы заключенного Варехи Ивана. — 20.11.1899 – 14.01.1900. — Оп. 2.— Спр. 19. — 9 арк.

185. Дело по обвинению заключенных Новомосковской тюрьмы в выступлениях против царского самодержавия. — 3.10. – 28.04.1901. — Оп. 2.— Спр. 22. — 24 арк.

Ф. 368. Катеринославська губернська палата кримінального суду.

186. Указы правительствующего Сената об учреждении губернских казначейств, о приписке сосланных в отдаленные губернии, о порядке судопроизводства. — 14.12.1865 – 1.12.1866. — Оп. 1.— Спр. 15. — 131 арк.

Ф. 469. Катеринославська міська дума і управа.

187. Протоколы коллегияльных заседаний городской управы, план оврага Сухой Яр, заявления об аренде оврага для вывоза из него песка и камня для Екатеринославских заводов. — 9.06.1897 – 11.08.1899. — Оп. 1.— Спр. 15. — 90 арк.

188. Заявление с просьбой об отводе участков городской земли для свалки мусора и вывоза нечистот. — 18.01. – 13.10.1901. — Оп. 1. — Спр. 34. — 78 арк.

189. Выписки из постановлений Екатеринославской городской думы, протоколы заседаний управы и прошения разных лиц о снятии с них недоимок за временное пользование городской территорией. — 25.10.1897 – 25.11.1899. — Оп. 1.— Спр. 35. — 23 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. 6. Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого й рейкового виробництва, м. Юзівка.

190. Нотариальная копия Джона Юза. Письма граждан директору Новороссийского общества о перевозке руды с рудников, покупке паровозов, вагонов (имеется завещание на английском языке.) — 26.03.1890 – 10.12.1892. — Оп. 1. — Спр. 1. — 88 арк.

Ф. 90. Бахмутська міська управа.

191. Манифест Николая II. — 1896. — Оп. 1. — Спр. 1. — 5 арк.

Ф.107. Маріупольська міська дума.

192. Описание быта греков Мариупольского округа, список Мариупольской полицейской команды, владельцев лавок, ведомости о продаже табака. — 1886. — Оп. 1. — Спр. 3. — 123 арк.

193. Ведомости и свидетельства о продаже табака; рапорты ремесленного старшины о кражах, переписка с Мариупольским греческим судом о нарушении прав собственности на землю. — 1866. — Оп. 1. — Спр. 4. — 125 арк.

194. Выписка из протокола Мариупольской городской думы и переписка с Екатеринославским губернатором о награждении городского присяжного оценщика. Формулярный список его по службе. — 1887. — Оп. 1. — Спр. 5. — 7 арк.

195. Прошение и выписка из протокола заседания Мариупольской городской думы о прибавке денег на разъезды по городу по делам службы помощнику уездного исправника. — 1887. — Оп. 1. — Спр. 6. — 6 арк.

Ф. 113. Маріупольська міська управа.

196. Журнал заседания Екатеринославского губернского присутствия по рассмотрению жалобы о пятикратном увеличении гербового сбора на землю. Счета за объявления о продаже городских пустопорожных мест. Переписка с Екатеринославской казенной палатой, Мариупольской земской управой, полицейским управлением и др. об оплате оценочного сбора с казенных зданий, о помещении для Бердянского казначейства, взыскании гербовой пошлины за присвоение купеческого звания Лебедеву, об освобождении осужденного за воровство Шамилина о выдаче видов на жительство и др. — 1860 – 1874. — Оп. 1. — Спр. 1. — 72 арк.

197. Переписка с Мариупольским полицейским управлением и полицейским надзирателем 2-й части о найме лиц в городскую стражу. — 1872 – 1873. — Оп. 1. — Спр. 1а. — 32 арк.

198. Переписка с Мариупольской уездной земской управой, Бахмутской городской управой, Бердянским уездным казначейством о высылке сведений о недвижимом имуществе г. Мариуполя, увольнении служащих и др. Рапорта старосты о состоянии рекрутских списков. — 1873. — Оп. 1. — Спр. 3. — 77 арк.

199. Исполнительные листы о даровании г. Мариуполю и входе его во владение недвижимым имением, заключающимся в 12000 десятин удобной и 636 десян и 2353 сажнях неудобной земли, в границах с берегом Азовского моря, с землею угодий рыболовных промыслов греков, селений Мангуш и Старый Крым и рекою Кальчиком. — 1875. — Оп. 1. — Спр. 11. — 17 арк.

200. Дело по жалобе греческого общества в городскую думу по поводу объявления Мариупольской городской управы о запрещении аренды береговых земель. — 1875 – 1876. — Оп. 1. — Спр. 12. — 14 арк.

201. Выписки из протоколов заседаний Мариупольской городской думы, доклад Мариупольской городской управы собрания Мариупольской городской думы и переписка с попечителем Одесского учебного округа, попечительским советом Мариупольской женской гимназии, содержателем

частного мужского училища и др. об открытии в г. Мариуполе женской гимназии. — 1876 – 1882. — Оп. 1. — Спр. 16. — 31 арк.

202. Выписки из журнала заседаний Мариупольской городской управы, объявления, прошения мещан и переписка с Екатеринославским губернатором, уездным полицейским управлением, городским архитектором, судебным следователем, Екатеринославской казенной палатой, Таганрогским градоначальником и др. о назначении торгов, наличии недоимок, взыскании неуплаченного налога, определении границ запрета выпаса скота на городской земле, взыскании в доход города сбора за места, занятые под склады леса, лавки и будки, выдаче новых паспортов, содержании портового правления и др. Списки торговцев, состоящих на бирже и не уплативших налог. — 1872 – 1876. — Оп. 1. — Спр. 17. — 70 арк.

203. Обязательное постановление и циркуляры Министерства внутренних дел, Екатеринославского губернатора и др. о правилах производства работ по устройству электрического освещения, дилижансовом движении по шоссейным дорогам, об экономии угля для транспортировки урожая хлебов, плате за лечение лиц духовного ведомства, упорядочении крестьянских и судебно-мировых учреждений и утверждении земских начальников и судей, ревизии учреждений госконтроля и др. — 1890. — Оп. 1. — Спр. 52. — 23 арк.

204. Выписка из протокола заседания Мариупольской городской думы и переписка с Екатеринославским губернатором о присвоении губернатору Батюшкову звания почетного гражданина г. Мариуполя. — 1890. — Оп. 1. — Спр. 68. — 8 арк.

205. Выписка из журнала заседаний Мариупольской городской управы и переписка с Екатеринославским губернатором, Мариупольским полицейским управлением, исправником и др. о выдаче разрешения на приобретение взрывчатых снарядов для ломки камня для мощения улиц г. Мариуполя. — 1890 – 1891. — Оп. 1. — Спр. 70. — 14 арк.

206. Докладная записка поверенного Мариупольской городской управы о захвате разными лицами городской земли. — 1890. — Оп. 1. — Спр. 78. — 1 арк.
207. Переписка с Екатеринославским губернским правлением, Мариупольским уездным исправником и начальником по устройству работ Мариупольского порта о выдаче разным лицам вознаграждения за отчуждение места под железнодорожную ветвь и под портовые сооружения. — 1890 – 1891. — Оп. 1. — Спр. 82. — 9 арк.
208. Прошения и переписка с полицейским надзирателем 3-й части г. Мариуполя и др. об отводе мест для постройки домиков за кирпичными заводами Червякова мещанам Юрию Дмитриевичу Баладжи-Хатахчи и Николаю Дмитриевичу Пандерми. — 1891. — Оп. 1. — Спр. 106. — 6 арк.
209. Выписка из протокола Мариупольской городской думы, переписка с Екатеринославским губернатором и др. о введении городского положения от 11 июня 1892 года, о выборах гласных городской думы, цензовые списки с указанием прав в выборах. — 1892. — Оп. 1. — Спр. 113. — 35 арк.
210. Переписка с Екатеринославским губернатором о представлении копий обязательных постановлений городской думы. — 1893 – 1895. — Оп. 1. — Спр. 156. — 5 арк.
211. Сборник обязательных постановлений Мариупольской городской думы об условиях производства продажи крепких напитков, времени открытия и закрытия торговых заведений, устройстве тротуаров, посадке деревьев и др. Выписки из журнала заседаний Мариупольской городской думы, условия продажи Алчевскому участка городской земли для устройства металлургического завода. — 1895 – 1905. — Оп. 1. — Спр. 191. — 74 арк.
212. Циркуляры Екатеринославского губернатора и казенной палаты. — 1898. — Оп. 1. — Спр. 226. — 6 арк.
213. Циркуляры Екатеринославского губернатора. — 1900. — Оп. 1. — Спр. 239. — 6 арк.

Ф. 117. Управління робіт Маріупольського порту.

214. Проект штата Мариупольского портового управления. — 1884. — Оп. 1. — Спр. 1. — 1 арк.

Ф. 134. Маріупольська портова митниця.

215. Послужные списки казначея и канцелярского чиновника Мариупольской таможи Петраковского и Стоцкого. — 1880 – 1881. — Оп. 1. — Спр. 1. — 14 арк.

216. Личное дело канцелярского служителя Мариупольской таможи Леонтьева Александра. — 1881. — Оп. 1. — Спр. 2. — 10 арк.

Ф.163. Інспектор Маріупольських духовних училищ.

217. Формулярный список о службе инспектора Мариупольских духовных училищ и учителя высшего отделения уездного училища коллежского асессора Ефима Ильяшевича. — 5.03.1894. — Оп. 1. — Спр. 1. — 8 арк.

Державний архів Запорізької області**Ф. 1. Олександрівська міська ратуша.**

218. Документы о состоянии торговли в г. Александровске (указы, переписка, выписки) за 1862 г. — 1862. — Оп. 1. — Спр. 612. — 24 арк.

219. Документы о состоянии торговли в г. Александровске (указы, переписка, выписки, списки) за 1861 г. — 1861. — Оп. 1. — Спр. 793. — 33 арк.

220. Документы о причислении к мещанам г. Александровска и др. городов (указы, переписка, прошения) за 1862 г. — 1862. — Оп. 1. — Спр. 814. — 248 арк.

221. Документи о сборе недоимок с жителей городов Орехова, Мелитополя, Мариуполя (указы, переписка, выписки, реестр) за 1862 г. — 1862. — Оп. 1. — Спр. 822. — 177 арк.

222. Документы об имущественном положении купцов города (объявления, переписка) за 1863 г. — 1863. — Оп. 1. — Спр. 845. — 78 арк.

223. Списки жителей г. Александровска, имеющих недвижимое имущество. — 1865. — Оп. 1. — Спр. 894. — 60 арк.

224. Документы о злоупотреблениях, допущенных чиновниками ратуши (переписка, проекты) за 1866 г. — 1866. — Оп. 1. — Спр. 895. — 53 арк.

Ф. 2. Олександрівське відділення Імператорського товариства судноплавства.

225. Журнал общих собрания отделения. — 1903 – 1908. — Оп. 1. — Спр. 1. — 86 арк.

226. О навигационном тарифе Александровск – Феодосия. — 30.08.1904 – 1906. — Оп. 1. — Спр. 7. — 29 арк.

Ф. 4. Олександрівська міська жіноча гімназія.

227. Журнал заседаний педагогического совета. — 14.07.1897 – 11.06.1900. — Оп. 1. — Спр. 1. — 13 арк.

228. Журнал заседаний педагогического совета. — 27.10.1900 – 20.06.1903. — Оп. 1. — Спр. 2. — 10 арк.

229. Об открытии при женской гимназии образцовой подготовительной школы. — 27.11.1902 – 10.02.1905. — Оп. 1. — Спр. 4. — 10 арк.

Ф. 6. Олександрівське технічне училище з нижчою ремісничою школою при ньому.

230. Сведения о порядке работы, учебных программах, проектах развития училища, о составе учеников. Список правительственных заведений Александровского уезда в 1898 г. — 3.12.1899 – 16.01.1901. — Оп. 1. — Спр. 4. — 56 арк.

231. Переписка с Одесским и Харьковским учебными округами, торговыми фирмами, акционерными обществами, магазинами Петербурга, Одессы, Брянска, Александровска о снабжении училища необходимыми товарами. — 9.11.1899 – 15.01.1901. — Оп. 1. — Спр. 3. — 153 арк.

232. Циркуляры и распоряжения попечителя Одесского учебного округа о запрещении приема в училище лиц неблагонадежного поведения. — 17.03. – 9.09.1900. — Оп. 1. — Спр. 7. — 12 арк.

233. Переписка с попечителем Одесского учебного округа, старшим фабричным инспектором Екатеринославской губернии и др. об организации вечерних курсов для рабочих. — 4.02. – 18.12.1903. — Оп. 1. — Спр. 91. — 42 арк.

Ф. 12. Олександрівське повітове казначейство.

234. Указы Екатеринославской казенной палаты о приеме, увольнении чиновников казначейства. Формулярные списки чиновников. — 4.01.1861 – 27.07.1864. — Оп. 1. — Спр. 285. — 186 арк.

Ф. 24. Олександрівська міська дума і управа.

235. Документы о проведении горуправой генеральной проверки производственно-финансовой деятельности торговых и промышленных заведений г. Александровска (постановления, переписка, ведомости, сведения) за 1873 – 1879 гг. — 1873 – 1879. — Оп. 1. — Спр. 8. — 421 арк.

236. Документы о благоустройстве улиц г. Александровска (заявления, планы) за 1874 – 1875 гг. — 1874 – 1875. — Оп. 1. — Спр. 13. — 7 арк.

237. Документы об открытии в г. Александровске второй вольной аптеки (переписка, прошения, удостоверение) за 1876 г. — 1876. — Оп. 1. — Спр. 15. — 10 арк.
238. Документы об учреждении угольных складов, ходатайстве перед правительством о необходимости направления Донецкой железнодорожной ветки через г. Александровск (циркуляры, доклад, переписка, заявления) за 1876 – 1879 гг. — 1876 – 1879. — Оп. 1. — Спр. 17. — 19 арк.
239. Документы о благоустройстве улиц г. Александровска (переписка, заявления) за 1880 – 1883 гг. — 1880 – 1883. — Оп. 1. — Спр. 20. — 6 арк.
240. Документы об учреждении городского комитета по сбору пожертвований в пользу евреев, пострадавших от городских погромов (доклад, переписка), за 1881 г. — 5.05. – 23.09.1881. — Оп. 1. — Спр. 21. — 22 арк.
241. Документы о предотвращении кулачных боев при торговле хлебом (доклады, переписка, заявления) за 1884 – 1889 гг. — 1884 – 1889. — Оп. 1. — Спр. 32. — 16 арк.
242. Выписка из постановления городской думы о предполагаемых еврейских погромах в г. Александровске. Сведения о количественном составе г. Александровска по сословиям. Документы об увеличении численного состава десятских команд (доклады, переписка). — 18.05.1884 – 2.05.1893. — Оп. 1. — Спр. 37. — 310 арк.
243. Заявления купцов и приказчиков г. Александровска о закрытии в воскресные и праздничные дни всех торговых и промышленных заведений. — 8.05. – 24.06.1884. — Оп. 1. — Спр. 39. — 4 арк.
244. Заявления разных лиц о разрешении возводить в городе деревянные постройки. — 20.02.1887 – 22.04.1889. — Оп. 1. — Спр. 42. — 220 арк.
245. Документы о высылке из г. Александровска лиц без определенных занятий (доклад, переписка) за 1886 г. — 1886. — Оп. 1. — Спр. 49. — 5 арк.

246. Документы об открытии в г. Александровске учительской гимназии (выписки из постановлений, доклад, переписка) за 1890 – 1898 гг. — 1890 – 1898. — Оп. 1. — Спр. 64. — 18 арк.
247. Заявления граждан о выдаче им удостоверений о принадлежности их к мещанскому или купеческому сословию г. Александровска. — 8.12.1893 – 30.12.1895. — Оп. 1. — Спр. 66. — 290 арк.
248. Заявления граждан о выдаче им удостоверений о принадлежности их к мещанскому или купеческому сословию г. Александровска. — 2.01.1896 – 27.12.1897. — Оп. 1. — Спр. 67. — 326 арк.
249. Переписка с Александровским городским 3-х классным училищем о преобразовании его в 4-х классное, сведения о количестве учащихся, сборе средств в ознаменование памяти И.С. Тургенева, хозяйственным вопросам и др. — 23.01.1894 – 11.09.1897. — Оп. 1. — Спр. 68. — 74 арк.
250. Документы о мерах предупреждения эпидемических заболеваний населения, ознаменовании 100-летия со дня открытия оспопрививания, санитарном состоянии города, улучшении быта наемных сельскохозяйственных рабочих (постановления, протоколы, программы, переписка, сведения) за 1893 – 1895 гг. — 1893 – 1895. — Оп. 1. — Спр. 74а. — 342 арк.
251. Документы о разбитии городского сада, освещении улиц, благоустройстве г. Александровска, запрещении крыть крыши домов соломой и камышом (переписка, заявления) за 1884 – 1897 гг. — 1884 – 1897. — Оп. 1. — Спр. 79. — 28 арк.
252. Документы об открытии в г. Александровске мужской гимназии (выписки из постановлений, доклады, переписка, сведения) за 1884 – 1895 гг. Сведения о народонаселении, количестве учебных заведений г. Александровска по состоянию на 13 мая 1895 г. — 1895. — Оп. 1. — Спр. 83. — 83 арк.
253. Гильдейские списки купцов г. Александровска. — 1.01.1894 – 1.01.1895. — Оп. 1. — Спр. 89. — 312 арк.

254. Заявления граждан о выдаче им разрешений на проведение строительных работ на дворовых участках. — 12.05.1894 – 6.06.1895. — Оп. 1. — Спр. 90. — 298 арк.

255. Заявления граждан о выдаче им разрешений на проведение строительных работ на дворовых участках. — 30.05.1895 – 4.10.1896. — Оп. 1. — Спр. 91. — 238 арк.

256. Заявления граждан о причислении их к мещанскому сословию г. Александровска. Посемейные списки. — 4.01.1895 – 30.12.1897. — Оп. 1. — Спр. 92. — 348 арк.

257. Заявления граждан о причислении их к мещанскому сословию г. Александровска. Посемейные списки. — 9.08.1896 – 2.04.1897. — Оп. 1. — Спр. 93. — 332 арк.

258. Документы о состоянии медицинского обслуживания населения г. Александровска, личном составе городских врачей (инструкции, доклады, переписка, ведомости, формулярные списки) за 1898 – 1903 гг. — 1898 – 1903. — Оп. 1. — Спр. 102. — 262 арк.

259. Циркуляры Екатеринославского губернатора, председателя Екатеринославского губернского Комитета попечительства о народной трезвости о мерах по борьбе с пьянством, охране исторических памятников, сокращении импорта товаров и развитию местной промышленности, порядке предоставления отпуска учителям и др. — 5.04.1899 – 18.05.1902. — Оп. 1. — Спр. 107. — 13 арк.

260. Документы о состоянии городского хозяйства, земельного фонда, учреждений народного образования и призрения, условиях развития городской торговли г. Александровска по состоянию на сентябрь 1899 г. — 22.02.1899 – 17.02.1903. — Оп. 1. — Спр. 111. — 158 арк.

261. Переписка с Херсонской городской управой об открытии речного порта в г. Херсоне с целью оживления хлебной торговли по р. Днепр. — 16.03.1899 – 21.08.1897. — Оп. 1. — Спр. 113. — 109 арк.

262. Документы об открытии городского ассенизаторского обоза (доклады, переписка заявления) за 1899 – 1902 гг. — 1899 – 1902. — Оп. 1. — Спр. 115. — 47 арк.
263. Документы о рассмотрении вопроса о переводе домов терпимости за черту г. Александровска (переписка, заявления) за 1899 – 1902 гг. — 1899 – 1902. — Оп. 1. — Спр. 116. — 16 арк.
264. Документы об открытии в г. Александровске интерната для глухих, слабовидящих и умственно отсталых детей (доклады, переписка, заявления) за 1899 – 1902 гг. — 1899 – 1902. — Оп. 1. — Спр. 118. — 47 арк.
265. Документы о строительстве подъездных путей к р. Днепр для использования речной воды на хозяйственные нужды (доклады, переписка) за 1899 – 1902 гг. — 1899 – 1902. — Оп. 1. — Спр. 125. — 40 арк.
266. Документы об эксплуатации городских каменоломен (переписка, заявления) за 1900 – 1902, 1913 – 1914 гг. — 1900 – 1902, 1913 – 1914. — Оп. 1. — Спр. 137. — 143 арк.
267. Документы о передаче водопроводной концессии в введение г. Александровска (доклад, переписка) за 1901 г. — 1901. — Оп. 1. — Спр. 147. — 18 арк.
268. Документы о строительстве новых водопроводных сооружений в г. Александровске (доклады, переписка, заявления) за 1901 – 1902 г. — 1901 – 1902. — Оп. 1. — Спр. 148. — 19 арк.
269. Документы об электрификации улиц г. Александровска (переписка, заявления) за 1901 г. — 1901. — Оп. 1. — Спр. 151. — 4 арк.
270. Документы об установлении границ городских владений со стороны с. Вознесенки Александровского уезда (доклад, переписка) за 1901 – 1902 гг. — 1901 – 1902. — Оп. 1. — Спр. 155. — 11 арк.
271. Документы о благоустройстве Базарной и Привозной площадей г. Александровска, учреждении общественных туалетов (переписка, смета, планы, заявления) за 1902 г. — 1902. — Оп. 1. — Спр. 161. — 83 арк.

272. Об устройстве бульвара на Пушкинской площади. — 7.03.1902 — 12.02.1903. — Оп. 1. — Спр. 162. — 8 арк.

273. Документы об урегулировании навигационных и железнодорожных тарифных отношений между Александровским и Феодосийским портами (доклады, переписка) за 1902 — 1907 гг. — 1902 — 1907. — Оп. 1. — Спр. 168. — 69 арк.

274. Документы об установлении особого сбора в доход города с лиц, приезжающих в город на подводах и останавливающихся на городских улицах и площадях (доклады, переписка) за 1902, 1908 гг. — 1902, 1908. — Оп. 1. — Спр. 179. — 17 арк.

275. Документы о решении вопросов электроосвещения г. Александровска, пуске электрического трамвая (переписка, заявления) за 1902 — 1903 гг. — 1902 — 1903. — Оп. 1. — Спр. 183. — 13 арк.

Ф. 27. 5-й округ Катеринославського губерньського акцизного управління, м. Олександрівськ.

276. С перепиской Комитета о народной трезвости. — 1902 — 29.01.1903. — Оп. 1. — Спр. 96. — 186 арк.

277. Об организации чтений с туманными картинами в Александровском складе. — 28.11.1902 — 24.02.1906. — Оп. 1. — Спр. 101. — 357 арк.

Ф. 30. Механічний і чавуноливарний завод торгово-промислового товариства “Лепп і Вальман”, м. Олександрівськ.

278. Книга счетов рабочих. Торговый дом “Лепп и Вальман”, г. Александровск. — 3.04.1887 — 18.03.1902. — Оп. 1. — Спр. 3. — 239 арк.

279. Переписка с управлением железных дорог о вывеске плакатов, объявлений на станционных вокзалах, пассажирских вагонах и оплата за них. — 6.02. — 4.07.1895. — Оп. 1. — Спр. 31. — 60 арк.

280. Переписка о приеме и выполнении заказов на с/х машины и детали к ним, об отношении технической конторы “Филипп и К”, устройстве электрического освещения на заводе, высылке преискурантов. — 7.01. — 28.12.1897. — Оп. 1. — Спр. 58. — 75 арк.

Ф. 32. Фабричний інспектор 3-ї ділянки Катеринославської губернії.

281. Правила внутреннего распорядка для ремесленных учреждений. — 18.06.1901. — Оп. 1. — Спр. 90. — 3 арк.

282. Правила внутреннего распорядка разных заводов и предприятий. — 2.02.1903 – 5.01.1905. — Оп. 1. — Спр. 125. — 193 арк.

283. Правила внутреннего распорядка в городе уезда. — 29.07.1903 – 22.08.1905. — Оп. 1. — Спр. 126. — 15 арк.

284. Правила внутреннего распорядка разных заводов и предприятий. — 2.02.1903 – 5.02.1905. — Оп. 1. — Спр. 193. — 3 арк.

Ф. 56. Олександрівська повітова земська управа.

285. Постановления о мерах по борьбе и предупреждению заразных заболеваний в уезде. — 1885. — Оп. 1. — Спр. 44. — 8 арк.

286. Отчет Александровского уездного земского попечительства за 1896 г. и приложение к нему. — 1896. — Оп. 2. — Спр. 94. — 10 арк.

287. Доклад Александровской уездной земской управы по вопросу внесения изменений и дополнений в положение о земских учреждениях (приложения к журналам Александровского уездного земского собрания XXXII сессии.) — 1897. — Оп. 2. — Спр. 100. — 6 арк.

288. Доклад Александровской уездной земской управы о деятельности открытых в Александровском уезде бесплатных народных библиотек-читален за период с 1 января 1896 по 1 января 1897 г., о перспективах организации сельскохозяйственных артелей в Александровском уезде

(приложения к журналам Александровского уездного земского собрания XXXII сессии.) — 1897. — Оп. 2. — Спр. 101. — 15 арк.

289. Доклад об учреждении земского книжного магазина в г. Александровске. — 1894. — Оп. 1. — Спр. 144. — 6 арк.

290. Доклад о строительстве новой земской больницы в г. Александровске. — 1900. — Оп. 1. — Спр. 202. — 56 арк.

Ф. 58. Олександрівське міське комерційне училище.

291. Метрические выписки, удостоверения, свидетельства о рождении учеников. — 1891 – 1905. — Оп. 1. — Спр. 1. — 281 арк.

292. Личное дело преподавателя В.Д. Вдовиченко. — 27.05.1896 – 26.12.1905. — Оп. 1. — Спр. 3. — 9 арк.

293. Личное дело преподавателя В.В. Евтушенко. — 21.08.1897 – 12.12.1905. — Оп. 1. — Спр. 4. — 43 арк.

Ф. 77. Олександрівське міське 1-ше вище початкове 6-класне училище.

294. Прошения новопоступающих учеников. — 29.04. – 3.12.1880. — Оп. 1. — Спр. 2. — 119 арк.

295. Прошения новопоступающих учеников. — 19.06. – 16.10.1881. — Оп. 1. — Спр. 3. — 56 арк.

296. Прошения новопоступающих учеников. — 7.01. – 13.10.1889. — Оп. 1. — Спр. 9. — 43 арк.

297. Прошения новопоступающих учеников. — 25.08. – 15.09.1892. — Оп. 1. — Спр. 12. — 69 арк.

298. Книга записи формулярных списков о службе чиновников училища. — 30.10.1895 – 1.09.1899. — Оп. 1. — Спр. 18. — 166 арк.

299. Отчеты о состоянии класса ручного труда. — 1904 – 1915. — Оп. 1. — Спр. 47. — 29 арк.

**Ф. 158. Завод землеробних машин і знарядь товариства “Копп”,
м. Олександрівськ.**

300. Книга для записи робочих на заводі земледельческих машин и орудий, принадлежащих поселянину собственнику Абраму Яковлевичу Коппу. — 1889. — Оп. 1. — Спр. 3. — 97 арк.

Ф. 230. Олександрівський повітовий землемір.

301. План участка земли хутора Аббакумова владения мещанина Аббакумова Н.С. — 14.10.1893. — Оп. 1. — Спр. 3. — 1 арк.

302. План участка земли с. Андреевка владения мещанина Пономарева А.Г. — 10.11.1897. — Оп. 1. — Спр. 71. — 1 арк.

303. План участка земли с. Андреевка владения мещанина Рыбалки Е.И. — 10.11.1897. — Оп. 1. — Спр. 74. — 1 арк.

304. План участка земли с. Андреевка владения мещанина Шевцова Е.Д. — 10.11.1897. — Оп. 1. — Спр. 75. — 1 арк.

305. План участка земли хутора Берестовый владения мещанина Коробцова Г.М. — 12.10.1887. — Оп. 1. — Спр. 153. — 1 арк.

306. План участка земли хутора Богдановка владения мещанина Сыча И.А. — 12.10.1887. — Оп. 1. — Спр. 166. — 1 арк.

307. План участка земли пустоши Лубовская владения мещанина Леженко М.О. — 30.06.1888. — Оп. 1. — Спр. 376. — 1 арк.

308. План участка земли пустоши Петровской владения мещанки Поповой А.Б. — 10.12.1891. — Оп. 1. — Спр. 994. — 1 арк.

309. План участка земли пустоши Терновской владения мещанина Фисуна М.Ф. — 30.05.1884. — Оп. 1. — Спр. 1175. — 1 арк.

Ф. 1. Єлисаветградський машинобудівний та чавуноливарний завод товариства “В.А. Яскульський”, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

310. Книга регистрации несчастных случаев. — 1904 – 1909. — Оп. 1. — Спр. 136. — 102 арк.

Ф. 11. Єлисаветградський міський громадський банк, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

311. Книга общественного страхового отдела. — 1903 – 1910. — Оп. 1. — Спр. 7. — 291 арк.

312. Книга срочных вкладов пять с половиной процентов счетов. — 1897 – 1914. — Оп. 1. — Спр. 12. — 232 арк.

Ф. 17. Єлисаветградська міщанська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

313. Книга для записок выданных мещанам-христианам города Єлисаветграда паспортов и билетов. — 1886. — Оп. 1. — Спр. 1. — 5 арк.

314. Дело о выборе депутатов и выборщиков на 1891 г. — 22.01.1891 – 4.01.1892. — Оп. 1. — Спр. 2. — 12 арк.

Ф. 18. Єлисаветградська міська дума, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

315. Приговор купеческого и мещанского общества города об отнесении издержки на содержание телефонной станции на счет казны и переписка по этому вопросу. — 19.12.1861 – 22.06.1897. — Оп. 1. — Спр. 497. — 30 арк.

316. Переписка с городской управой о передаче городской больницы из Херсонского приказа общественного призрения в ведение городской думы. — 19.12.1861 – 17.03.1888. — Оп. 1. — Спр. 498. — 28 арк.

317. Указ Херсонской губернии правления об учреждении при городской думе комиссии для составления соображений относительно улучшения общественного управления в г. Елисаветграде. — 27.06.1862 – 18.02.1863. — Оп. 1 — Спр. 501. — 83 арк.

318. Прошение об увольнении из мещанского сословия елисаветградских мещан Татьяны Царенковой для поступления в монашество. — 11.07. – 12.07.1862. — Оп. 1. — Спр. 502. — 6 арк.

319. Переписка об отдаче в содержание и кондиции каменоломен на городской земле сроком на три года. — 27.03.1863 – 14.02.1864. — Оп. 1. — Спр. 503. — 19 арк.

320. Прошение жителей города и постановление думы об отводе городской земли под развитие садов. — 3.06.1864 – 12.03.1871. — Оп. 1. — Спр. 508. — 141 арк.

321. Протоколы заседаний комитета по собиранию добровольных пожертвований в пользу евреев, пострадавших от погрома в г. Елисаветграде. — 30.04.1881 – 02.05.1882. — Оп. 1. — Спр. 542. — 23 арк.

322. Переписка с комитетом для раздачи пособий бедным жителям города из процентов на завещанные капиталы дворянина Горского и купца Сахарова и др. — 18.12. – 20.12.1886. — Оп. 1. — Спр. 567. — 44 арк.

**Ф. 21. Єлисаветградський повітовий предводитель дворянства,
м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

323. Книга канцелярии предводителя дворянства Елисаветградского уезда. — 1869. — Оп. 1. — Спр. 1. — 43 арк.

**Ф. 23. Новомиргородська міська управа, м. Новомиргород
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

324. Списки плательщиків, имеющих свои усадьбы, подлежащих платежу поземельного сбора. — 1863. — Оп. 1. — Спр. 1. — 29 арк.

325. Списки плательщиків, имеющих свои усадьбы, подлежащих платежу поземельного сбора. — 1866. — Оп. 1. — Спр. 2. — 42 арк.

**Ф. 24. Новомиргородська міщанська управа, м. Новомиргород
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

326. Посемейный список. — 1874. — Оп. 1. — Спр. 1. — 320 арк.

327. Посемейный список. — 1874. — Оп. 1. — Спр. 2. — 164 арк.

328. Посемейный список. — 1874. — Оп. 1. — Спр. 3. — 720 арк.

329. Посемейный список. — 1889. — Оп. 1. — Спр. 4. — 618 арк.

**Ф. 25. Новомиргородська міська дума, м. Новомиргород
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

330. Книга для записи выдаваемых купцам и мещанам паспортов и билетов. — 1863. — Оп. 1. — Спр. 2. — 23 арк.

331. Новомиргородская городская дума Єлисаветградского уезда (старая опись). — 1863 – 1872. — Оп. 1. — Спр. 12. — 2 арк.

**Ф. 52. Єлисаветградська дворянська опіка, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

332. Циркуляры и переписка Одесской контрольной палаты и Херсонского губернатора по губернскому правлению. — 22.02.1894 – 10.04.1897. — Оп. 1. — Спр. 1. — 67 арк.

**Ф. 53. Єлисаветградський міський сирітський суд, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

333. Исполнительные листы мировых судей. — 1883 – 1909. — Оп. 1. — Спр. 1. — 117 арк.

**Ф. 59. Єлисаветградська чоловіча класична гімназія, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

334. Распоряжения попечителя Одесского учебного округа. — 4.01.1904 – 24.11.1904. — Оп. 1. — Спр. 21. — 101 арк.

**Ф. 66. Єлисаветградська міська громадська бібліотека, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

335. Протоколы заседаний дирекции библиотеки. — 22.12.1898 – 25.04.1904. — Оп. 1. — Спр. 1. — 112 арк.

336. Доклад ревизкомиссии, доклады и отчеты о деятельности библиотеки, денежный отчет и протоколы общих собраний. — 1900 – 1915. — Оп. 1. — Спр. 2. — 140 арк.

**Ф. 69. Єлисаветградська телефонна мережа Одеського поштово-
телеграфного округу, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту
Херсонської губернії.**

337. Дело Елисаветградской телефонной сети с циркулярами начальника округа с 1899 по 1905 г. включительно. — 15.07.1899 – 28.12.1905. — Оп. 1. — Спр. 1. — 222 арк.

338. Дело с циркулярами господина начальника почтово-телеграфного округа Елисаветградской телефонной сети. — 18.03.1904 – 3.08.1905. — Оп. 1. — Спр. 2. — 96 арк.

**Ф. 76. Єлисаветградський міський магістрат, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

339. Книга для записи контрактов, договоров и условий. — 1863. — Оп. 1. — Спр. 13. — 25 арк.

**Ф. 78. Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

340. Переписка, выписка из журналов заседаний городской думы и другие материалы по содержанию водопровода в г. Елисаветграде. — Оп. 1. — Спр. 3. — 29.02.1890 – 10.03.1892. — 325 арк.

341. Свидетельство о разрешении городской думе издавать газету “Ведомости Елисаветградского городского общественного управления”, программа этой газеты. — Оп. 1. — Спр. 6. — 18.09.1892. — 5 арк.

342. Переписка по вопросу установления сбора в пользу города с велосипедов и других автоматических экипажей. — 13.08. – 11.11.1896. — Оп. 1. — Спр. 19. — 15 арк.

343. Докладные и заявления на имя городского головы о злоупотреблениях служащих городской управы. — 13.09.1897 – 28.10.1900. — Оп. 1. — Спр. 28. — 35 арк.

344. Переписка об устройстве домовых таблиц на домах частных лиц г. Елисаветграда и о наименовании безымянных переулков; план 2-й части города и названия улиц в 3-ей части города. — 8.12.1898 – 27.05.1908. — Оп. 1. — Спр. 33. — 35 арк.

345. Прошения, заявления разных лиц об организации в городе Елисаветграде артели трубочистов. — 20.10.1898 – 13.12.1900. — Оп. 1. — Спр. 327. — 30 арк.
346. Прошение и переписка о сносе ветхих построек. — 12.01.1898 – 8.12.1899. — Оп. 1. — Спр. 1051. — 25 арк.
347. О постройке в городе Елисаветграде цирка М. Годфруа, план цирка. — 27.08. – 13.12.1898. — Оп. 1. — Спр. 1059. — 12 арк.
348. О постройке народного училища в предместьи г. Елисаветграда на Соколовых хуторах на средства города. — 3.03.1904 – 27.08.1905. — Оп. 1. — Спр. 1094. — 35 арк.
349. Кондиции, прошения, заявления разных лиц об отдаче городской управе с торгового подряда на поставку грабарок с лошадьми для очистки городских улиц и площадей. — 18.01. – 3.11.1900. — Оп. 1. — Спр. 1149. — 204 арк.
350. Об устройстве в городе Елисаветграде электрического освещения. Переписка с электрическими обществами, проект условий на устройство электрического освещения и др. — 9.11.1895 – 16.05.1905. — Оп. 1. — Спр. 1174. — 242 арк.
351. По вопросу разрешения постановки витрин для выставки фотографических карточек. — 19.04. – 23.07.1896. — Оп. 2. — Спр. 32. — 8 арк.
352. Об отдаче в арендное содержание переходных мест крепости под устройство качелей, палаток на время празднования Пасхи. — 24.03. – 31.12.1898. — Оп. 2. — Спр. 52. — 8 арк.
353. Переписка об эксплуатации городского бывшего казенного сада, устройство тира и акробатического театра частными предпринимателями. — 18.04. – 31.12.1899. — Оп. 2. — Спр. 67. — 9 арк.
354. Прошение о разрешении на открытие веревочных качелей, каруселей или буфета в городском саду. — 1.02.1900 – 7.06.1904. — Оп. 2. — Спр. 79. — 87 арк.

355. Переписка с полицмейстером об отводе мест и устройстве навесов для чернорабочих, приходящих в город для найма. — 9.03. — 10.11.1900. — Оп. 2. — Спр. 227. — 15 арк.
356. Прошения об отдаче в аренду городской земли под баштаны. — 22.03. — 23.08.1899. — Оп. 2. — Спр. 435. — 5 арк.
357. Прошения, заявления разных лиц о захвате городской земли жителями города Елисаветграда под палисадники при домах их. — 29.03. — 5.10.1897. — Оп. 2. — Спр. 558. — 9 арк.
358. О наводнении, бывшем 20 и 21 марта 1896 г. вследствие разлива Ингула и о выдаче пособий пострадавшим. — 24.03.1898 — 1899. — Оп. 4. — Спр. 416. — 343 арк.
359. Переписка санитарного врача с городской управой о заражении нижних чинов войск венерическими заболеваниями. Материалы об осмотре бань. — 11.02. — 28.08.1900. — Оп. 7. — Спр. 86. — 8 арк.
360. О мероприятиях для борьбы с антисанитарным состоянием базаров и продуктовых торговых мест. — 9.03. — 17.12.1898. — Оп. 7. — Спр. 143. — 34 арк.
361. Переписка об антисанитарном состоянии промышленных заведений, скотобойни, частных дворов, сведения о туберкулезе, обнаруженном при осмотре на городских бойнях в городе Елисаветграде. — 5.01. — 10.11.1901. — Оп. 7. — Спр. 180. — 237 арк.
362. Об учреждении городского кабинета для химических и бактериологических исследований пищевых продуктов и городской воды. — 29.11.1897 — 29.01.1900. — Оп. 7. — Спр. 264. — 75 арк.
363. Кондиции и переписка на отдачу с подряда уборки павших животных и истреблении бродячих собак по городу. — 23.02. — 21.12.1901. — Оп. 7. — Спр. 283. — 35 арк.
364. О распределении занятий между членами городской управы. — 13.03.1897. — Оп. 10. — Спр. 62. — 7 арк.

**Ф. 359. Єлисаветградська реміснича управа, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

365. Свидетельство, аттестат и переписка с канцелярией постоянной комиссии по техническому образованию о состоянии учебы в школе. — 24.11. — 28.11.1895. — Оп. 1. — Спр. 43. — 7 арк.

366. Списки ремесленников г. Єлисаветграда. — 1865. — Оп. 1. — Спр. 48. — 3 арк.

367. Прошения помещика Марьяновича о неправильном ремонте веялки мастером ремесленной управы Строевым. — 1865. — Оп. 1. — Спр. 49. — 6 арк.

**Ф. 360. Бобринецька міська дума, м. Бобринець Єлисаветградського
повіту Херсонської губернії.**

368. Свидетельства, выданные думой разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1867. — Оп. 1. — Спр. 1. — 70 арк.

369. Свидетельства, выданные думой разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1868. — Оп. 1. — Спр. 2. — 43 арк.

370. Свидетельства, выданные думой разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1869. — Оп. 1. — Спр. 3. — 25 арк.

**Ф. 361. Бобринецька міська ратуша, м. Бобринець Єлисаветградського
повіту Херсонської губернії.**

371. Свидетельства, выданные ратушей разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1861. — Оп. 1. — Спр. 12. — 74 арк.

372. Свидетельства, выданные ратушей разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1862. — Оп. 1. — Спр. 13. — 86 арк.

373. Свидетельства, выданные ратушей разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1863. — Оп. 1. — Спр. 14. — 24 арк.
374. Свидетельства, выданные ратушей разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1864. — Оп. 1. — Спр. 15. — 55 арк.
375. Свидетельства, выданные ратушей разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1865. — Оп. 1. — Спр. 16. — 67 арк.
376. Свидетельства, выданные ратушей разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1866. — Оп. 1. — Спр. 17. — 63 арк.

**Ф. 362. Бобринецький міщанський староста, м. Бобринець
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.**

377. Свидетельства, выданные разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1874. — Оп. 1. — Спр. 1. — 37 арк.
378. Свидетельства, выданные разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1875. — Оп. 1. — Спр. 2. — 30 арк.
379. Свидетельства, выданные разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1876. — Оп. 1. — Спр. 3. — 20 арк.
380. Свидетельства, выданные разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1877. — Оп. 1. — Спр. 4. — 33 арк.
381. Свидетельства, выданные разным лицам о неимении препятствий на вступление в брак. — 1878. — Оп. 1. — Спр. 5. — 28 арк.

Державний архів Луганської області

**Ф. 2. Луганський паровозобудівний завод Гартмана Російського
акціонерного товариства машинобудівних заводів Гартмана,
м. Луганськ Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії.**

382. Обязательные постановления Екатеринославского по фабричным делам присутствия о врачебной помощи рабочим и о санитарном благоустройстве промышленных заведений. Постановление Южно-Русской конфедерации советов рабочих и солдатских депутатов от завкомов и профсоюзов служащих Юга России. Описание угольных залежей. — 28.04.1898 — 11.01.1918. — Оп. 1. — Спр. 2. — 79 арк.

383. Обязательное постановление Екатеринославского губернского по фабричным делам присутствия о санитарном благоустройстве заведений. Меры против заноса и распространения эпидемии на предприятиях Донбасса. — 28.04.1898 — 24.03.1916. — Оп. 1. — Спр. 3. — 5 арк.

384. Статистические сведения по рабочему вопросу. — 1899 — 1906. — Оп. 1. — Спр. 8. — 37 арк.

385. Производственный отчет завода за 1902 — 1903 гг. — 1902 — 1903. — Оп. 1. — Спр. 21. — 43 арк.

386. Список мастеровых рабочих паровозо-кузнечного цеха, добровольно пожертвовавших на сооружение памятника графу Келлеру. Список мастеровых и рабочих, уволенных по случаю мобилизации на действительную службу. Список нижних чинов, состоящих на учете полицейского пристава завода "Гартмана". 1.02. — 9.12.1904. — Оп. 1. — Спр. 24. — 134 арк.

**Ф. 34. Радомське відділення державного банку, м. Луганськ
Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії.**

387. Член учетного комитета Самуил Абусевич Адлер. — 23.03.1900 — 24.06.1914. — Оп. 1. — Спр. 11. — 53 арк.

388. Член учетного комитета отделения Иван Иванович Борковский. — 20.03.1900 — 30.11.1911. — Оп. 1. — Спр. 14. — 35 арк.

389. Член учетного комитета отделения Адам Адамович Гельбих. — 8.01.1890 — 10.05.1910. — Оп. 1. — Спр. 16. — 30 арк.

Ф. 60. Луганська міська управа, м. Луганськ, Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії.

390. Перечень постановлений городской думы об утверждении доклада о составлении расписания очередных собраний думы, царский указ об ограничении места жительства евреев, журналы управы, контракт с Ростовским почтово-телеграфным округом об устройстве и эксплуатации Луганской телефонной сети и др. — 9.03.1881 – 10.01.1905. — Оп. 1. — Спр. 1. — 51 арк.

391. Перечень постановлений городской управы. — 30.1.1897 – 29.12.1899. — Оп. 1. — Спр. 2. — 27 арк.

392. Перечень постановлений Луганской городской думы. — 27.02. – 30.12.1901. — Оп. 1. — Спр. 3. — 63 арк.

393. Перечень постановлений городской управы. — 30.01.1902 – 3.01.1903. — Оп. 1. — Спр. 4. — 89 арк.

394. Протоколы заседаний Луганской городской управы, договор со строительной комиссией о производстве строительных работ, повестки гражданам о недоимках по платежу за пользование земель и др. — 22.03.1902 – 1.02.1919. — Оп. 1. — Спр. 5. — 56 арк.

395. Перечень постановлений Луганской городской управы. — 27.01. – 27.10.1904. — Оп. 1. — Спр. 6. — 31 арк.

Ф. 61. Слов'яносербська повітова земська управа, м. Луганськ, Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії.

396. Журналы заседаний Славяносербского уездного земского собрания, смета на содержание уездных судебных учреждений, список лиц, имеющих право быть мировыми судьями. — 26.06. – 31.12.1867. — Оп. 1. — Спр. 7. — 21 арк.

397. Журнал заседаний Славяносербского уездного земского собрания, смета денежных уездных земских повинностей, ведомость денежных доходов и расходов. — 22.09.1867 – 1868. — Оп. 1. — Спр. 8. — 27 арк.

398. План участка земли при местечке Веселогорске Славяносербского уезда Екатеринославской губернии. — 1903. — Оп. 1. — Спр. 22. — 1 арк.

399. Карта станицы Луганской. — 1870. — Оп. 1. — Спр. 79. — 1 арк.

**Ф. 62. Слов'яносербське повітове казначейство, м. Луганськ,
Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії.**

400. Указы Екатеринославской казенной палаты о суммах, следуемых на содержание сельских церквей, о содержании почтовых станций, о приеме казначейских билетов и др., список пенсионеров. — 4.04. – 30.12.1862. — Оп. 1. — Спр. 13. — 200 арк.

401. Переписка с Екатеринославской казенной палатой о передаче земли от одного лица к другому и др., списки мещан и крестьян, выписка из окладного расписания о количестве дохода и др. — 04.1879 – 11.1880. — Оп. 1. — Спр. 20. — 171 арк.

402. Реестр документов по расходу сумм государственных доходов. — 01.1881 – 1.01.1882. — Оп. 1. — Спр. 21. — 78 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. 124. Вознесенська жіноча гімназія.

403. Ведомости успеваемости учениц гимназии за 1883 – 1884 учебный год. — 1883 – 1884. — Оп. 1. — Спр. 1. — 26 арк.

404. Ведомости успеваемости учениц гимназии за 1886 – 1887 учебный год. — 1886 – 1887. — Оп. 1. — Спр. 2. — 51 арк.

405. Ведомости успеваемости учениц гимназии за 1891 – 1892 учебный год. — 1891 – 1892. — Оп. 1. — Спр. 3. — 19 арк.
406. Ведомости успеваемости учениц гимназии за 1894 – 1895 учебный год. — 1894 – 1895. — Оп. 1. — Спр. 4. — 21 арк.
407. Ведомости успеваемости учениц гимназии за 1883 – 1884 учебный год. — 1883 – 1884. — Оп. 1. — Спр. 5. — 26 арк.

Ф. 142. Миколаївська міська громадська бібліотека.

408. Устав, протоколы заседаний дирекции и членов общественной библиотеки, прошения и переписка об обеспечении библиотеки книжным фондом. — 1881 – 1886. — Оп. 1. — Спр. 1. — 290 арк.
409. Устав общественной библиотеки, открытой в 1881 г., отчеты о работе и финансовой деятельности за 1891 – 1892 гг. — 20.11.1891 – 22.09.1892. — Оп. 1. — Спр. 4. — 71 арк.
410. Планы перестройки здания, предварительная смета на производство работ, отчеты о работе библиотеки за 1893 г. и переписка об организации вечеров. — 16.01. – 4.03.1893. — Оп. 1. — Спр. 8. — 60 арк.
411. Доклад дирекции о расширении здания библиотеки и переписка о приобретении обязательного экземпляра книг, сборников, брошюр для библиотеки, открытой в Геническе. — 4.01. – 31.12.1903. — Оп. 1. — Спр. 30. — 291 арк.

**Ф. 168. Миколаївський Адміралтейський собор протопресвітера
військового та морського духівництва.**

412. Ордера главного священника армии и флота о праздновании Дня становления на престол царя Александра II, о предоставлении статистических сведений за 1861 год о пожертвованиях прихожан на сооружение храма в Херсонесе; отношения командиров морских экипажей,

пехотных дивизий о выдаче метрических свидетельств, проведении молебна; журналы учета имущества собора. — 18.02. – 19.11.1862. — Оп. 1. — Спр. 115. — 55 арк.

413. Ордера главного священника армии и флота и переписка с канцелярией Николаевского губернатора и Николаевской городской полицией об открытии в Николаеве общества попечительного комитета о тюрьмах, устав общества. — 21.01.1861 – 27.03.1862. — Оп. 1. — Спр. 117. — 31 арк.

Ф. 169. Очаківська Свято-Миколаївська соборна церква.

414. Маніфест імператора про скасування кріпосного права, роз'яснення Синоду з питання вінчання звільнених людей; ордери протопресвітера військового і морського духовенства, приписи Херсонської духовної консисторії про передачу Очаківського Свято-Миколаївського собору з військового у єпархіальне відомство, розгляд прохання жителів двох хуторів Бейкушів про освячення місця спорудження нової церкви, порядок хрещення малолітніх євреїв, магометан; листування про представлення метричних відомостей, стан та оновлення іконостасу собору. Прохання про здійснення обрядів сповіді й причастя. Сповідні списки військових чинів. — 19.01.1861 – 4.02.1870. — Оп. 1. — Спр. 12. — 580 арк.

415. Ордери Синоду про визнання за духовними православними установами права власності на нерухомість за давністю володіння; листування про відзначення 100-річчя з дня взяття штурмом м. Очакова, спорудження будинку для причту Очаківського собору, кошти на утримання відкритої в Очаківській фортеці постійної офіцерської школи. Списки загиблих та поранених при штурмі Очакова, сповідні списки учнів міського училища. — 30.10.1859 – 29.10.1903. — Оп. 1. — Спр. 13. — 42 арк.

416. Розпорядження Херсонської духовної консисторії про надання Синоду відомостей про стародавні церковні предмети, що мають історичне або археологічне значення, та список цих предметів. Положення про початкові

народні училища. Свідоцтва, посвідчення на дозвіл до шлюбу. Білети на тимчасове проживання в інших губерніях Росії. Сповідні списки офіцерів і нижніх чинів фортеці. Накази по Очаківській фортеці. — 8.01.1881 – 27.10.1883. — Оп. 1. — Спр. 15. — 418 арк.

417. Укази Синоду про увічнення пам'яті імператора Олександра III, Херсонської духовної семінарії про правила внесення грошових сум до прибутково-видаткових книг та зберігання їх, будівництво нової церкви у місті Очакові; листування про приведення присяги свідків в судах, порядок говіння чинів Очаківського гарнізону, з особового складу служителів собору. — 8.01.1894 – 12.12.1895. — Оп. 1. — Спр. 22. — 69 арк.

418. Розпорядження Укази Херсонської духовної консисторії, листування про спорудження будинку при соборі та з особового складу служителів собору, надсилання сповідних списків військового гарнізону Очаківської фортеці; прохання про приведення до присяги новобранців і свідків у судових справах. Журнали засідання Очаківської міської думи. — 10.01. – 23.01.1897. — Оп. 1. — Спр. 25. — 87 арк.

419. Повідомлення штабу Очаківської фортеці про наказ по військовому відомству про причислення Очаківського собору до штабу фортеці з найменуванням Очаківській військовий собор. Інструкція чинам Очаківської фортечної жандармської команди. Листування з наглядачем церковних шкіл Одеського повіту про забезпечення шкіл книгами, кадрами учителів та про постанову Синоду щодо дітей іудейського і магометанського віросповідання, створення при штабі Одеського військового округу комісії з релігійно-морального виховання військових. Рапорт протоієрея Р. Судковського про запрошення його до Севастополя на спуск корабля “Очаків”. Промова в річницю смерті О.В. Суворова з описанням перемог над турками на Кінбурнській косі та взяття фортеці Очаків у 1788 році. Кошторис на оновлення іконостасу військового собору. Накази по Очаківській фортеці. — 24.03.1900 – 30.10.1902. — Оп. 1. — Спр. 32. — 147 арк.

**Ф. 203. Миколаївська комісія з організації свят з приводу коронації
Олександра III.**

420. Переписка о разработке проекта празднования по случаю коронации Александра III. — 18.03. — 13.05.1883. — Оп. 1. — Спр. 1. — 22 арк.

**Ф. 204. Миколаївська комісія з організації свят з приводу коронації
Миколи II.**

421. Переписка о праздновании коронации Николая II. — 5.03. — 18.05.1896. — Оп. 1. — Спр. 1. — 124 арк.

**Ф. 207. Миколаївський особливий комітет піклування про народну
тверезість.**

422. Переписка о покупке дома под читальню и столовую. — 28.01.1898 — 20.03.1907. — Оп. 1. — Спр. 1а. — 15 арк.

423. Доклад председателя Комиссии по заведыванию учреждениями попечительства о народной трезвости. — 16.12.1899. — Оп. 1. — Спр. 2а. — 3 арк.

424. Переписка с Министерством финансов и другими центральными учреждениями о борьбе с употреблением спиртных напитков и сокращении финансовых расходов. — 18.01.1898 — 24.12.1900. — Оп. 1. — Спр. 6. — 10 арк.

425. Отчеты и переписка с Николаевским градоначальником и военным губернатором о проведении спектаклей, танцевальных и семейных вечеров. — 12.11.1899 — 4.11.1900. — Оп. 1. — Спр. 10. — 168 арк.

426. Переписка об открытии бесплатной читальни-библиотеки. — 25.09.1900 — 8.09.1901. — Оп. 1. — Спр. 16. — 12 арк.

427. Протоколы общих собраний о найме помещений под столовые, чайные, буфеты и для проведения вечеров и спектаклей. — 26.02. — 11.11.1902. — Оп. 1. — Спр. 20. — 24 арк.

428. Докладная записка о спектаклях, план и описание проектируемого театра, прошения и предложения, поступившие в 1903 г. — 1903. — Оп. 1. — Спр. 24. — 9 арк.

429. Протоколы заседаний комитета и переписка об открытии постоянной чайной и выдаче авансов на хозяйственные расходы, программа весеннего древонасаждения и др. — 21.01.1903 – 24.01.1904. — Оп. 1. — Спр. 24а. — 84 арк.

Ф. 208. Миколаївський комітет народних читань.

430. Список тем лекций, для иллюстрации которых имеются картины за 1884 год. — 1884. — Оп. 1. — Спр. 1. — 2 арк.

431. Отчет о деятельности Комитета народных чтений за 1891 – 1896 и 1905 годы. — 1891 – 1896, 1905. — Оп. 1. — Спр. 2. — 26 арк.

432. Дело о сборе средств на постройку аудитории народных чтений в г. Николаеве. — 8.07.1893 – 14.11.1895. — Оп. 1. — Спр. 3. — 3 арк.

433. Дело о зачислении в члены Комитета народных чтений. — 2.10.1894 – 6.05.1896. — Оп. 1. — Спр. 6. — 10 арк.

434. Предписание городской управы о устройстве народных чтений 6 ноября 1896 года в театре владельца Шеффера. — 2.11.1896. — Оп. 1. — Спр. 10. — 1 арк.

435. Сведения о проведении чтений о народной трезвости в чайных приютах г. Николаева за 1896 – 1898 годы. — 1896 – 1898. — Оп. 1. — Спр. 12. — 2 арк.

436. Дело о сборе пожертвований в пользу Комитета для постройки здания для народных чтений в г. Николаеве. — 12.03. – 11.02.1898. — Оп. 1. — Спр. 14. — 6 арк.

437. Отчет о деятельности чайной, столовой и бесплатной библиотеки-читальни Особого Комитета попечительства о народной трезвости в г. Николаеве за март-апрель 1897. — 1897. — Оп. 1. — Спр. 28. — 9 арк.

438. Отчеты о деятельности Николаевской общественной библиотеки за 1894 год и Комитета по устройству народных чтений в г. Николаеве за 1891 – 1892 год. — 1891 – 1892. — Оп. 1. — Спр. 33. — 7 арк.

439. Отчет о деятельности Комитета народных чтений за 1891 – 1892 годы. — 1891 – 1892. Оп. 1. — Спр. 36. — 180 арк.

Ф. 209. Миколаївський піклувальний про в'язниці комітет.

440. Переписка по финансовым вопросам с городской тюрьмой. — 1882. — Оп. 1. — Спр. 3. — 5 арк.

441. Дело Николаевского попечительного о тюрьмах комитета. Содержание тюремной больницы. — 1.02.1890 – 7.01.1900. — Оп. 1. — Спр. 4. — 61 арк.

442. Переписка с Николаевской городской думой, городской полицией, адмиралтейским собором об основной деятельности комитета. Отчет о работе комитета за 1869 год. Список личного состава. — 18.01. – 23.02.1870. — Оп. 2. — Спр. 1. — 37 арк.

443. Переписка о вещевом обеспечении арестантов. — 23.02. – 10.11.1899. — Оп. 2. — Спр. 11. — 17 арк.

Ф. 216. Миколаївська міська управа.

444. Переписка с городским статистическим комитетом о предоставлении сведений о народонаселении г. Николаева и об однодневной переписи. — 17.07.1873 – 30.06.1875. — Оп. 1. — Спр. 173. — 32 арк.

445. Протокол заседания городской думы и переписка с рыбопромышленниками о запрещении жителям солить рыбу в черте города и

- перенесении этих заведений на берег реки Буга. — 11.12.1884 – 9.12.1888. — Оп. 1. — Спр. 621. — 81 арк.
446. Дело о подготовке г. Николаева к приезду императора. — 21.04.1886 – 17.01.1887. — Оп. 1. — Спр. 725. — 49 арк.
447. Документы о расходах по случаю празднования столетия г. Николаева. — 31.07. – 3.09.1890. — Оп. 1. — Спр. 790. — 199 арк.
448. Копия циркуляра Министерства внутренних дел об учреждении в г. Николаеве градоначальства взамен военного губернаторства. — 1.07.1900. — Оп. 1. — Спр. 1029. — 2 арк.
449. Переписка с Николаевским градоначальником о разрешении великобританскому подданному Петитманжу ввести автомобильное сообщение между Херсоном, Николаевом и Одессой. — 24.06.1904 – 8.01.1905. — Оп. 1. — Спр. 2096. — 12 арк.
450. Постановления Николаевской городской думы и переписка о переименовании улиц г. Николаева. План города за 1860 г. — 1866. — Оп. 1. — Спр. 1966. — 36 арк.
451. Доклад Херсонского уездного земства о выделении Николаевского градоначальства в самостоятельную земскую единицу. — 21.01.1904. — Оп. 1. — Спр. 3270. — 5 арк.

Ф. 218. Миколаївська міщанська управа.

452. Дело о причислении в николаевские мещане солдатского сына Шатана Максима Максимова. — 8.07.1880 – 13.03.1883. — Оп. 1. — Спр. 2. — 10 арк.
453. Дело о причислении в николаевские мещане солдатского сына Короткого Иосифа Захаровича. — 8.01.1880 – 31.07.1883. — Оп. 1. — Спр. 3. — 20 арк.
454. Дело о причислении в николаевские мещане разных лиц (ревизвские сказки, метрические свидетельства, прошения и др.). — 18.01.1880 – 23.09.1884. — Оп. 1. — Спр. 4. — 37 арк.

455. Дело о причислении в николаевские мещане бывшего прусского подданного, принявшего подданство, Иони Франца. — 4.02.1885 – 18.11.1887. — Оп. 1. — Спр. 49. — 2 арк.
456. Дело о причислении в николаевские мещане солдатского сына Бойкова Матвея Даниловича. — 5.03.1885 – 13.03.1887. — Оп. 1. — Спр. 57. — 7 арк.
457. Дело о причислении в николаевские мещане солдатского сына Миньковского Ивана Ивановича. — 6.03.1885 – 13.03.1887. — Оп. 1. — Спр. 60. — 22 арк.
458. Дело о причислении в николаевские мещане солдатской дочери Вульф Василисы Людвиговны. — 17.04.1855 – 13.03.1887. — Оп. 1. — Спр. 63. — 3 арк.
459. Дело о причислении в николаевские мещане бывшего прусского подданного, принявшего подданство России, Карнагель Августа Васильевича. — 16.05.1885 – 18.11.1886. — Оп. 1. — Спр. 69. — 6 арк.
460. Дело о высылке паспортов николаевским мещанам, проживающим вне города. — 12.11.1885. — Оп. 1. — Спр. 74. — 110 арк.
461. Протокол собрания мещанского общества об ознаменовании столетнего юбилея г. Николаева. — 15.12.1891. — Оп. 1. — Спр. 124. — 2 арк.

Ф. 219. Богоявленська міщанська управа.

462. Книга посемейных списков Богоявленского общества за 1899 год. — 1899. — Оп. 1. — Спр. 1. — 1182 арк.
463. Книга посемейных списков Богоявленского обществ за 1899 год. — 1899. — Оп. 1. — Спр. 2. — 828 арк.

Ф. 222. Миколаївська міська дума.

464. Рапорты врача о числе публичных женщин в домах терпимости гор. Николаева. — 23.07. – 22.08.1863. — Оп. 1. — Спр. 936. — 14 арк.

465. Распоряжение военного губернатора о предоставлении списка владельцев незаселенных мест гор. Николаева. — 19.04. — 19.11.1868. — Оп. 1. — Спр. 1194. — 2 арк.

466. Переписка с Николаевской городской управой и военным губернатором об отделении гор. Николаева от Херсонского уездного земства. — 10.03.1873 — 7.10.1889. — Оп. 1. — Спр. 1455. — 22 арк.

467. Доклад городского головы о положении дел по устройству канализации и водопровода, выделении гор. Николаева в самостоятельную земскую единицу. — 24.02.1904. — Оп. 1. — Спр. 1726. — 1 арк.

468. Дело о порядке проведения празднования юбилея города Николаева. — 28.08. — 30.08.1890. — Оп. 2. — Спр. 17.— 5 арк.

Ф. 224. Очаківська міська дума.

469. Дело о приобретении участка земли в г. Очакове мещанином Лукой Позуметом. — 5.09. — 9.11.1873. — Оп. 1. — Спр. 9. — 10 арк.

470. Дело о причислении отставного матроса Луки Ковача к мещанам города Очакова. — 15.10.1873 — 18.04.1874. — Оп. 1. — Спр. 10. — 8 арк.

471. Дело о причислении бессрочно отпущенного Фомы Токовенко к мещанам города Очакова. — 2.08.1873 — 18.04.1874. — Оп. 1. — Спр. 11. — 24 арк.

Ф. 225. Вознесенська міська дума.

472. Заявление гласных городской думы о предоставлении им временного отпуска. — 8.01.1862 — 12.05.1864. — Оп. 1. — Спр. 1. — 7 арк.

Ф. 229. Канцелярія Миколаївського градоначальника.

473. Переписка с Министерством внутренних дел, с военным губернатором, доклад капитана николаевского коммерческого порта, копия протокола заседания николаевского присутствия по торговым делам об установлении границ порта. План г. Николаева. — 14.05.1894 – 6.09.1902. — Оп. 1. — Спр. 5. — 50 арк.
474. Указы правительствующего Сената, рапорты, переписка градоначальника с медицинским департаментом о разрешении устройства 6-й вольной аптеки. — 7.03.1896 – 11.07.1905. — Оп. 1. — Спр. 8. — 352 арк.
475. Дело об установлении полицейской охраны вблизи загородных казенных лавок. — 3.07.1896 – 15.01.1902. — Оп. 1. — Спр. 10. — 12 арк.
476. Приказ градоначальника, переписка с городской управой и обязательное постановление о порядке и поведении в публичных купальнях г. Николаева. — 8.11.1900 – 23.05.1901. — Оп. 1. — Спр. 53. — 7 арк.
477. Отношения разных обществ военному губернатору, градоначальнику о разрешении устройства танцевальных вечеров, концертов, спектаклей. — 18.01.1900 – 19.01.1901. — Оп. 1. — Спр. 65. — 129 арк.
478. Ходатайство председателя распорядительного комитета об устройстве ночлежных домов и дешевых столовых в г. Николаеве. — 11.10.1900 – 24.10.1900. — Оп. 1. — Спр. 67. — 3 арк.
479. Отношение комиссии по заведыванию учреждениями николаевского попечительского комитета о народной трезвости градоначальнику о разрешении устройства народного сада вблизи обсерватории, народных гуляний и др. Требовательные ведомости на содержание служащих народного сада. — 15.04.1900 – 1900. — Оп. 1. — Спр. 85. — 91 арк.
480. Отношение городского врача градоначальнику со списками об осмотре проституток-одинок в домах терпимости. — 1900 – 10.01.1901. — Оп. 1. — Спр. 114. — 233 арк.
481. Предписание Министерства внутренних дел градоначальнику о продолжении действия введенного в Николаевском градоначальстве

“Положения об усиленной охране” еще на один год. — 2.04.1901 – 21.06.1901. — Оп. 1. — Спр. 125. — 2 арк.

482. Переписка с председателем Николаевского отдела Российского общества садоводства об устройстве праздника древонасаждения. — 12.03.1901 – 13.10.1901. — Оп. 1. — Спр. 142. — 12 арк.

483. Переписка с Министерством внутренних дел, прошение о разрешении врачу Гольденбергу открыть в г. Николаеве специальную лечебницу для больных венерическими болезнями. Устав частной лечебницы для проходящих и стационарных больных венерическими и кожными болезнями. — 20.03.1901 – 6.07.1902. — Оп. 1. — Спр. 184. — 18 арк.

484. Прошение членов и учредителей шахматного общества градоначальнику о разрешении вновь открыть действия утвержденного уже Николаевского шахматного общества. — 12.12. – 18.12.1901. — Оп. 1. — Спр. 186. — 2 арк.

485. Приказ градоначальника об издании обязательных постановлений для жителей г. Николаева о порядке езды по городу на автомобилях, о торговле и внутреннем распорядке на ярмарках и базарах, рынках и др. — 19.03. – 7.06.1902. — Оп. 1. — Спр. 274. — 14 арк.

486. Предложение градоначальника Николаевской городской управе о содержании в чистоте улиц и площадей. — 26.10. – 20.12.1902. — Оп. 1. — Спр. 284. — 3 арк.

487. Переписка с городской управой о введении в г. Николаеве налога на собак. Копии протоколов заседаний Николаевской городской санитарно-исполнительной комиссии по этому вопросу. — 9.02. – 12.04.1902. — Оп. 1. — Спр. 298. — 14 арк.

488. Отношение правления благотворительного общества градоначальнику о разрешении устройства выставки картин французских художников в зале городского собрания. Каталог коллекции картин французских художников. Афиша-выставка. — 3.07. – 4.07.1902. — Оп. 1. — Спр. 330. — 4 арк.

489. Прошение мещан Балагура и Левина градоначальнику о разрешении им отдать зал в арендуемом доме для устройства свадебных вечеров. Переписка

градоначальника с Николаевской городской полицией о запрещении Левину открыть зал как не соответствующий своему назначению. — 16.12.1902 – 23.12.1903. — Оп. 1. — Спр. 370. — 18 арк.

490. Постановления градоначальника, рапорта николаевского полицмейстера о нарушении разным лицами обязательных постановлений, изданных для жителей г. Николаева в порядке положения усиленной охраны. — 13.11.1903 – 28.06.1904. — Оп. 1. — Спр. 475. — 469 арк.

491. Приказ градоначальника (копия) о порядке замощения и исправления тротуаров. — 22.01.1903. — Оп. 1. — Спр. 487. — 2 арк.

492. Переписка с Николаевской городской полицией по ходатайству мещанина Василия Сачека об отводе ему в арендное пользование участка городской земли для разведения сада и виноградника. — 27.03. – 5.05.1903. — Оп. 1. — Спр. 525. — 8 арк.

493. Протоколы заседаний санитарно-исполнительной комиссии и переписка с николаевской городской управой о мерах к оздоровлению жителей и благоустройства города. — 9.01. – 22.09.1904. — Оп. 1. — Спр. 692. — 128 арк.

494. Переписка с николаевским полицмейстером о деятельности секты штундистов в г. Николаеве. — 31.12.1903 – 7.01.1904. — Оп. 4. — Спр. 113. — 54 арк.

Ф. 230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора.

495. Дело о распределении дорожных участков и земских станционных пунктов между пригородными думами Херсонского уезда. — 20.04. – 22.04.1862. — Оп. 1. — Спр. 4120. — 6 арк.

496. Дело о выдаче разным лицам утвержденных военным губернатором проектов фасадов строящихся в г. Николаеве зданий. — 23.01. – 15.08.1862. — Оп. 1. — Спр. 4248. — 24 арк.

497. Дело о преобразовании земских судов, реорганизации и упразднении городских и уездных полиций в Херсонской губернии согласно утвержденным Министерством внутренних дел правилам. — 7.08. — 20.08.1863. — Оп. 1. — Спр. 4426. — 4 арк.

498. Рапорт Николаевского городского архитектора и предписание военного губернатора городской полиции о недопущении самовольного изменения проектов при строительстве домов в г. Николаеве. — 1.03. — 9.03.1863. — Оп. 1. — Спр. 4480. — 4 арк.

499. Прошение М. Бермановой о разрешении ей надзора за всеми публичными домами города; список содержательниц публичных домов. — 5.11. — 15.12.1864. — Оп. 1. — Спр. 4909. — 4 арк.

500. Переписка с Николаевскими городской думой и полицией о представительстве на церемониале открытия памятника адмиралу Лазареву в г. Одессе. — 28.08. — 2.09.1867. — Оп. 1. — Спр. 6150. — 8 арк.

Ф. 231. Миколаївська міська поліція.

501. Ведомость Николаевской городской полиции о переменах, происходящих в положении лиц, состоящих под гласным надзором полиции, за декабрь 1901 года. — 1901. — Оп. 1. — Спр. 5. — 1 арк.

502. Документы со статистическими сведениями по городу Николаеву. — 31.12.1861 — 3.07.1868. — Оп. 1. — Спр. 322. — 72 арк.

503. Документы о публичных домах города, публичных женщинах, не имеющих письменных видов (докладная записка, рапорт, отношения, списки, свидетельства и др.). — 23.09.1862 — 21.12.1864. — Оп. 1. — Спр. 429. — 24 арк.

504. Отношения Николаевского городского комитета, градоначальника и военного губернатора о ремонте театра Миллера для проведения в нем спектаклей, о гастролях немецкой труппы М.И. Меерик, об отказе

мастеровым судостроительных заводов в проведении семейных вечеров. — 19.03.1863 – 07.1904. — Оп. 1. — Спр. 551. — 7 арк.

505. Документы об открытии думы в каждом двух пригородах, переименованных из адмиралтейских поселений, о причислении адмиралтейских поселян в городское и сельское сословия, об устройстве в пригородах, созданных из адмиралтейских слобод, полицейского управления. — 20.03. – 25.11.1863. — Оп. 1. — Спр. 555. — 104 арк.

506. Документы о закрытии некоторых публичных домов, о контроле за имуществом лиц, содержащихся под стражей. — 23.04.1863 – 31.07.1865. — Оп. 1. — Спр. 562. — 50 арк.

507. Дело об организации истребления в г. Николаеве бродячих собак. — 29.05. – 3.06.1864. — Оп. 1. — Спр. 612. — 6 арк.

508. Объявления об исполнении домовладельцами возложенных на их обязанностей для соблюдения в городе порядка. — 17.11.1864 – 2.01.1865. — Оп. 1. — Спр. 645. — 10 арк.

509. Документы о публичных домах и публичных женщинах (показания, прошения, медицинские билеты и др.). — 12.02.1866 – 13.01.1867. — Оп. 1. — Спр. 898. — 58 арк.

510. Дело о перемещении боен и салотопных заводов за черту г. Николаева. — 24.01. – 8.12.1867. — Оп. 1. — Спр. 934. — 42 арк.

511. Дело о цензуре, печати и книжной торговле, об антисанитарном состоянии в г. Николаеве. — 1.06.1874 – 1.08.1901. — Оп. 1. — Спр. 1212. — 35 арк.

512. Переписка с управлением Николаевского военного губернатора о взыскании штрафов с владельцев гостиниц за непредставление сведений о прибывших и выбывших из г. Николаева. — 11.05.1874 – 18.10.1878. — Оп. 1. — Спр. 1227. — 23 арк.

513. Переписка с Николаевской городской управой об обследовании театров г. Николаева в безопасном отношении для зрителей, организации Николаевской театральной дирекции, разрешении на представления

антрепренеру Васильеву, создании постоянной театральной труппы г. Николаева. — 21.01.1874 – 28.10.1882. — Оп. 1. — Спр. 1228. — 55 арк.

514. Дело об изменении границ городских частей и названий улиц в г. Николаеве. — 15.02. – 16.07.1881. — Оп. 1. — Спр. 1379. — 6 арк.

515. Документы о тайной торговле женщинами, вывозимыми из Европы в Америку, об условиях сохранения нижними чинами права на получение пособия от казны, утере документов, развитии проституции. — 11.10.1886 – 25.04.1887. — Оп. 1. — Спр. 1505. — 14 арк.

516. Переписка с Николаевским военным губернатором и приставами о проституции в городе и списки публичных женщин. — 11.01. – 23.11.1898. — Оп. 1. — Спр. 1752. — 45 арк.

Ф. 239. Миколаївський міський статистичний комітет.

517. Переписка о проверке статистических таблиц за пятилетие (1857 – 1862), о сборе и отправке в Центральный статистический комитет сведений за 1862 г. — 18.10.1862 – 7.02.1863. — Оп. 1. — Спр. 3. — 24 арк.

518. Статистические таблицы о количестве жителей по отдельным участкам г. Николаева согласно переписи 1863. г. — 18.12.1862 – 1863. — Оп. 1. — Спр. 4. — 10 арк.

519. Переписка о сборе статистических сведений о количестве населения, зданий и сооружений и составлении сводных таблиц, отправляемых ежегодно в Центральный статистический комитет. — 13.02. – 3.06.1866. — Оп. 1. — Спр. 10. — 53 арк.

520. Годовой статистический отчет за 1872 г., представленный в Центральный статистический комитет. — 1872 – 7.07.1873. — Оп. 1. — Спр. 20. — 128 арк.

521. Статистические таблицы со сведениями о количестве умерших, новорожденных, бракосочетавшихся, присланные для годовых отчетов за 1875 и 1876 гг. — 30.12.1875 – 28.07.1877. — Оп. 1. — Спр. 40. — 179 арк.

522. Годовые статистические ведомости о состоянии медицинских учреждений, количестве больных, новорожденных и др. — 10.01.1872 – 18.01.1878. — Оп. 1. — Спр. 44. — 131 арк.

523. Годовые статистические ведомости о состоянии учебных заведений г. Николаева и его пригородов. — 1870 – 31.03.1879. — Оп. 1. — Спр. 45. — 160 арк.

524. Годовой статистический отчет статистического комитета о движении населения, количестве браков, доходах церквей и др. за 1880 г. — 10.06.1881. — Оп. 1. — Спр. 58. — 63 арк.

525. Годовой статистический отчет за 1881 г., представленный в Центральный статистический комитет. — 15.03.1881 – 5.07.1882. — Оп. 1. — Спр. 63. — 58 арк.

526. Годовой статистический отчет за 1883 г. со сведениями о движении народонаселения, количестве учебных заведений и учащихся и др. — 9.06.1883 – 1884. — Оп. 1. — Спр. 74. — 52 арк.

527. Годовой статистический отчет статистического комитета за 1886 г., представленный в Центральный статистический комитет. — 13.05.1887. — Оп. 1. — Спр. 85. — 49 арк.

Ф. 279. Очаківська міська ратуша.

528. Дело о служебном подлоге секретаря городской ратуши Гаркавенко. — 17.10.1861 – 19.04.1862. — Оп. 1. — Спр. 143. — 12 арк.

529. Рабочая книжка очаковского мещанина Когутенко Сидора. — 16.08.1866 – 24.01.1868. — Оп. 1. — Спр. 153а. — 2 арк.

Ф. 297. Миколаївський суднобудівний завод “Наваль” Бельгійського акціонерного товариства.

530. Правительственное распоряжение об утверждении акционерного Бельгийского общества (копия.) Устав общества. Протоколы собраний акционеров по вопросу стоимости и выпуске акций, изменения устава. Переписка на иностранном языке. — 1895 – 1907. — Оп. 1. — Спр. 1. — 125 арк.
531. Переписка о заказах для николаевского водопровода. — 2.08.1904 – 27.04.1909. — Оп. 1. — Спр. 994. — 80 арк.
532. Краткое описание судостроительных, механических и литейных заводов г. Николаева. — 1901 – 1920. — Оп. 2. — Спр. 8а. — 232 арк.

Ф. 308. Міська лікарня Миколаївської міської управи.

533. Переписка о поступивших на излечение в больницу разных лиц. — 9.01. – 28.12.1868. — Оп. 3. — Спр. 3. — 203 арк.
534. Переписка о приеме на излечение разных лиц. — 11.8.1876 – 2.11.1877. — Оп. 5. — Спр. 1. — 100 арк.
535. Переписка о находящихся в больнице военных чинов. — 11.02.1877 – 20.12.1879. — Оп. 3. — Спр. 7. — 173 арк.
536. Переписка и списки лежащих в больнице проститутках. — 7.01. – 16.12.1880. — Оп. 3. — Спр. 8. — 229 арк.
537. Переписка о производстве разных строительных работ по постройке больницы. — 29.07. – 8.08.1889. — Оп. 3. — Спр. 57. — 3 арк.

Ф. 309. Миколаївське відділення товариства піклування про бідних армійського та флотського духовництва.

538. Годовые отчеты и переписка о деятельности Николаевского отделения совета общества попечения о бедных армейского и флотского духовенства, прошения и протоколы заседаний совета об оказании помощи и выдаче денежных пособий. — 17.12. – 4.02.1884. — Оп. 1. — Спр. 1. — 420 арк.

539. Протоколы заседаний совета. — 28.01.1881 – 23.03.1894. — Оп. 1. — Спр. 3. — 15 арк.

540. Журнал регистрации входящих бумаг. — 28.01.1881 – 10.11.1892. — Оп. 1. — Спр. 4. — 19 арк.

Ф. 324. Миколаївське міщанське товариство.

541. Дело о причислении в мещане жителей Николаева (ревизские сказки, метрические свидетельства, прошения, приемные приговоры и др. документы). — 29.01. – 3.11.1873. — Оп. 1. — Спр. 57. — 115 арк.

542. Посемейные списки мещан 1-го николаевского мещанского общества. — 1.01.1876 – 31.05.1895. — Оп. 1. — Спр. 112. — 270 арк.

543. Дело об исключении и причислении в николаевские мещане купцов и других жителей города Николаева. — 27.02. – 24.12.1879. — Оп. 1. — Спр. 170. — 87 арк.

Ф. 331. Вознесенська міська управа.

544. Копия части плана г. Вознесенска и план озерной части городской местности. — 1889 – 1893. — Оп. 1. — Спр. 1. — 2 арк.

Ф. 410. Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії (об'єднаний архівний фонд).

545. Копии указов и циркуляров Херсонской духовной консистории. — 30.08.1876 – 16.01.1906. — Оп. 1. — Спр. 92. — 178 арк.

546. Метрическая книга регистрации родившихся, бракосочетавшихся и умерших. — 1863. — Оп. 1. — Спр. 93.— 170 арк.

547. Метрическая книга регистрации родившихся, бракосочетавшихся и умерших. — 1864. — Оп. 1. — Спр. 94.— 180 арк.

548. Метрическая книга регистрации родившихся, бракосочетавшихся и умерших. — 1865. — Оп. 1. — Спр. 95.— 196 арк.

549. Метрическая книга регистрации родившихся, бракосочетавшихся и умерших. — 1866. — Оп. 1. — Спр. 96.— 166 арк.

550. Метрическая книга регистрации родившихся, бракосочетавшихся и умерших. — 1867. — Оп. 1. — Спр. 97.— 166 арк.

Державний архів міста Севастополя

Ф. 7. Комісія музею Севастопольської оборони.

551. Финансовые отчеты Севастопольского военного музея. — 1887 – 1888. — Оп. 1. — Спр. 1. — 190 арк.

Ф. 15. Канцелярія Севастопольського градоначальника.

552. Обзор Севастопольского градоначальства за 1878 г. — 1878. — Оп. 1. — Спр. 1. — 18 арк.

553. Обзор Севастопольского градоначальства за 1879 г. — 1879. — Оп. 1. — Спр. 2. — 18 арк.

554. Обзор Севастопольского градоначальства за 1882 г. — 1882. — Оп. 1. — Спр. 3. — 17 арк.

555. Обзор Севастопольского градоначальства за 1884 г. — 1884. — Оп. 1. — Спр. 4. — 17 арк.

556. Обзор Севастопольского градоначальства за 1888 г. — 1888. — Оп. 1. — Спр. 5. — 21 арк.

557. Обзор Севастопольского градоначальства за 1891 г. — 1878. — Оп. 1. — Спр. 6. — 22 арк.

558. Планы города Севастополя за 1886 – 1887, 1891, 1909. — 1886 – 1909. — Оп. 1. — Спр. 7. — 8 арк.

559. Обзор Севастопольского градоначальства за 1894 г. — 1894. — Оп. 1. — Спр. 8. — 24 арк.

560. План города Севастополя за 1904 г. — 1904. — Оп. 1. — Спр. 11. — 2 арк.

Ф. 18. Севастопольський міський магістрат.

561. Протоколы заседаний Севастопольского городского магистрата. — 2.01. — 31.01.1861. — Оп. 1. — Спр. 36. — 33 арк.

562. Протоколы заседаний Севастопольского городского магистрата. — 3.02. — 28.02.1861. — Оп. 1. — Спр. 37. — 37 арк.

563. Совместные определения городского магистрата и сиротского суда. — 2.02.1861 — 30.08.1864. — Оп. 1. — Спр. 48. — 34 арк.

564. Протоколы заседаний Севастопольского городского магистрата. — 2.01. — 31.01.1862. — Оп. 1. — Спр. 51. — 30 арк.

Ф. 21. Комісія з будівництва в Севастополі храму Св. Володимира.

565. Журнал исходящих бумаг. — 2.01.1861 — 31.12.1866. — Оп. 1. — Спр. 66. — 142 арк.

566. Журнал исходящих бумаг. — 2.01. — 29.12.1862. — Оп. 1. — Спр. 69. — 114 арк.

Ф. 22. Карантинне агентство Севастопольського градоначальника.

567. О нижних чинах агентства (список). — 10.01. — 26.11.1872. — Оп. 1. — Спр. 34. — 73 арк.

568. О нижних чинах агентства (списки). — 9.01. — 23.12.1874. — Оп. 1. — Спр. 50. — 72 арк.

569. О нижних чинах ведомства (список). — 9.01. — 12.10.1875. — Оп. 1. — Спр. 59. — 57 арк.

Ф. 25. Севастопольська міська управа.

570. О принятии участия в Московском съезде представителей городов для обсуждения общих нужд городских управлений. — 3.11.1904 – 28.10.1905. — Оп. 1. — Спр. 1. — 117 арк.

Ф. 26. Севастопольське Костянтинівське реальне училище попечителя Одеського навчального округу.

571. Протоколы заседаний педагогического совета. — 9.01. — 30.12.1886. — Оп. 1. — Спр. 1а. — 31 арк.

572. Протоколы заседаний педагогического совета. — 12.01. — 20.12.1904. — Оп. 1. — Спр. 1б. — 36 арк.

Ф. 27. Управління поліцеймейстера Севастопольського градоначальства.

573. Список присяжных заседателей по Севастопольскому градоначальству на 1895 г. — 1895. — Оп. 2. — Спр. 1. — 10 арк.

574. Списки лиц, имеющих право быть избранными присяжными заседателями по первому участку Севастопольского градоначальства за 1902 г. — 1902. — Оп. 2. — Спр. 2. — 12 арк.

Ф. 30. Колекція метричних книг церков Севастопольського благочиння.

575. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1878 г. Петро-Павловская (г. Севастополь), Петро-Павловская (Северная сторона). — 1878. — Оп. 1. — Спр. 1. — 181 арк.

576. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1881 г. Петро-Павловская (г. Севастополь), Петро-Павловская (Северная сторона) и др. — 1881. — Оп. 1. — Спр. 4. — 206 арк.
577. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1882 г. Петро-Павловская (г. Севастополь), Петро-Павловская (Северная сторона), Иоанно-Златоустовская (г. Ялта) и др. — 1882. — Оп. 1. — Спр. 5. — 380 арк.
578. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1884 г. Петро-Павловская (г. Севастополь), Ильинский молитвенный дом (г. Саки). — 1884. — Оп. 1. — Спр. 6. — 196 арк.
579. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1887 г. Петро-Павловская (Северная сторона), Петро-Павловская (г. Севастополь), Кладбищенская Всех Святых (г. Севастополь). — 1887. — Оп. 1. — Спр. 11. — 277 арк.
580. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1888 г. Петро-Павловская (Северная сторона), Петро-Павловская (г. Севастополь), Николаевская (г. Балаклава). — 1888. — Оп. 1. — Спр. 13. — 215 арк.
581. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1889 г. Петро-Павловская (г. Севастополь). — 1889. — Оп. 1. — Спр. 15. — 90 арк.
582. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1890 г. Николаевская (г. Балаклава), Петро-Павловская (Северная сторона) и др. — 1890. — Оп. 1. — Спр. 17. — 287 арк.
583. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1891 г. Петро-Павловская (г. Севастополь). — 1891. — Оп. 1. — Спр. 20. — 183 арк.
584. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1894 г. Петро-Павловская (г. Севастополь.) Кладбищенская Всехсвятительская (г. Севастополь.) — 1894. — Оп. 1. — Спр. 29. — 251 арк.
585. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1894 г. Греческая Трехсвятительская (г. Севастополь), Петро-Павловская (Северная сторона), Александро-Невская (Корабельная сторона). — 1894. — Оп. 1. — Спр. 30. — 230 арк.

586. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1895 г. Петро-Павловская (г. Севастополь). — 1895. — Оп. 1. — Спр. 31. — 168 арк.
587. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1901 г. Петро-Павловская (Северная сторона), Александро-Невская (Корабельная сторона). — 1901. — Оп. 1. — Спр. 56. — 211 арк.
588. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1901 г. Николаевская (г. Балаклава) и др. — 1901. — Оп. 1. — Спр. 57. — 128 арк.
589. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1902 г. Петро-Павловская (Северная сторона), Александро-Невская (Корабельная сторона). — 1902. — Оп. 1. — Спр. 61. — 235 арк.
590. Книга записи актов гражданского состояния церквей за 1904 г. Петро-Павловская (г. Севастополь), Петро-Павловская, возобновленная (г. Севастополь). — 1904. — Оп. 1. — Спр. 68. — 269 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 1. Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора.

591. По всеподданнейшей просьбе мещан г. Ялты о наделении их Байдарскою землею. — 1862. — Оп. 42. — Спр. 9. — 10 арк.
592. О нарезке г. Бердянску земли от дач Котур-Оглу и сел. Кенегез для свободного прогона принадлежащего жителям Бердянска скота на водопой из речек Берды и Куцобердянки. — 1862. — Оп. 42. — Спр. 12. — 114 арк.
593. О росписях по городам Херсонской губернии на 1867 г. Ч. 1. — 5.10.1866 – 22.11.1867. — Оп. 42. — Спр. 90. — 109 арк.
594. О назначении новых торгов на отдачу в оброчное содержание 8-ми рыбных ставков в г. Бердянске. — 1862. — Оп. 42. — Спр. 118. — 21 арк.
595. С росписями городов по Екатеринославской губернии на 1868 г. — 21.11.1867 – 30.11.1871. — Оп. 43. — Спр. 231. — 156+3 арк.

596. Об отобрании от общества Волго-Донской железной дороги участка земли во введение г. Керчи. — 16.09.1870 – 28.08.1873. — Оп. 44. — Спр. 86. — 32 арк.

Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника.

597. Об утверждении фасадов на производство частных построек. — 4.01. – 29.10.1864. — Оп. 1. — Спр. 238. — 224 арк.

598. О передаче планов в Одесскую думу всем городским зданиям. — 14.04. – 30.07.1864. — Оп. 1. — Спр. 240. — 13 арк.

599. Об устройстве в г. Одессе для всего Новороссийского края центрального дома умалишенных. — 1.06.1865 – 18.04.1868. — Оп. 1. — Спр. 244. — 63 арк.

600. Генеральный план Одессы с указанием предприятий, селений, хуторов, садов и др. — 1892. — Оп. 12. — Спр. 5. — 1 арк.

601. Планы г. Одессы с указанием главнейших колодцев Одессы и крепостей и обнаруженных водоносных горизонтов в колодцах. — 1894. — Оп. 12. — Спр. 7. — 22 арк.

Ф. 4. Одеська міська дума.

602. Книга обывательская. — 1861. — Оп. 40. — Спр. 65.

Ф. 5. Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора.

603. Отчеты о состоянии Херсонской губернии и Таганрогского градоначальства за 1879 г. и сведения о податях и недоимках по Бессарабской губернии за вторую половину 1879 г. — 5.03. – 18.10.1880. — Оп. 1. — Спр. 4. — 109+1 арк.

604. Годовые отчеты губернаторов о состоянии Екатеринославской губернии, Таврической губернии и Таганрогского градоначальства за 1878 г. — 3.06. — 20.09.1879. — Оп. 1. — Спр. 6. — 158 арк.

605. Дело о крымских татарах, выехавших во время Крымской войны за границу и пожелавших возвратиться в Россию. — 5.09.1879 — 24.5.1881. — Оп. 1. — Спр. 11. — 40+1 арк.

606. Переписка с Министерством внутренних дел, канцелярией Екатеринославского губернатора о возведении Луганского завода в степень города с присоединением к нему г. Славяносербска. — 20.03.1880 — 6.09.1881. — Оп. 1. — Спр. 116. — 45+1 арк.

607. Отчеты о состоянии губернии и градоначальств подведомственных управлений за 1881 — 1882 гг. — 3.04.1881 — 16.05.1884. — Оп. 1. — Спр. 158. — 477+1 арк.

608. Сведения и переписка с канцеляриями Екатеринославского, Таврического и Бессарабского губернаторов, Одесским и Севастопольским градоначальниками о состоянии театрального дела в подведомственных городах. — 21.10.1881 — 24.12.1883. — Оп. 1. — Спр. 169. — 128+1 арк.

609. Рапорты полицейских и переписка с канцелярией Херсонского губернатора и жандармского управления о погромах в Херсонской губернии и о принятии мер к участникам погромов. — 30.04. — 26.08.1881. — Оп. 1. — Спр. 201. — 40+1 арк.

610. Списки и переписка с Министерством внутренних дел и другими учреждениями о лицах, представленных к награде за участие в прекращении погромов. — 16.05. — 30.12.1881. — Оп. 1. — Спр. 217. — 91+1 арк.

Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

611. О появлении секты штунд в пригороде Богоявленске Херсонского уезда. — 3.01. — 5.08.1876. — Оп. 1. — Спр. 2705. — 13 арк.

612. О распространении секты штунд в г. Херсоне унтер-офицером Григорием Опришкиным. — 13.06. — 27.08.1876. — Оп. 1. — Спр. 2708. — 7 арк.

613. О появлении в местечке Петровке (Завадовке) Ананьевского уезда штундизма. — 30.05.1879. — Оп. 1. — Спр. 2957а. — 10 арк.

614. По обвинению жителей м. Новопавловки Ананьевского уезда запасного рядового Петра и жены его Февроньи Шоль в распространении штундистского лжеучения. — 12.02.1896 – 24.10.1900 р. — Оп. 1. — Спр. 3838. — 2 арк.

615. О восстановлении границ земли Успенской церкви г. Новогеоргиевска Александрийского уезда. — 13.10.1897 – 15.09.1903. — Оп. 1. — Спр. 3929. — 27 арк.

Ф. 42. Канцелярія попечителя Одеського навчального округу.

616. Списки, прошения и переписка с учебными заведениями и лицами о выдаче дипломов и других документов. — 23.08. — 28.12.1901. — Оп. 35. — Спр. 381. — 37 арк.

617. Переписка с дирекциями училищ о результатах осмотра и посещения учебных заведений руководящими лицами. — 7.09. — 13.12.1902. — Оп. 35. — Спр. 1192. — 31 арк.

618. Протоколы заседаний комиссии начальников средних учебных заведений и переписка по учебным и другим вопросам работы гимназий. — 1904. — Оп. 35. — Спр. 1767. — 409 арк.

619. Переписка с учебными заведениями по расследованию жалоб, анонимных писем и газетных корреспонденций. — 3.01.1904 – 14.03.1905. — Оп. 35. — Спр. 1778. — 317 арк.

620. Формулярные списки учителей и служащих учебных заведений. — 1901. — Оп. 35. — Спр. 3978. — 335 арк.

Ф. 45. Новоросійський університет.

621. Об оставшихся за штатом канцелярских чиновниках бывшего Правления Ришельевского лицея по случаю преобразования в университет и о выдаче им годовых окладов. — 1865. — Оп. 7. — Спр. 6. — 99 арк.

Ф. 274. Одеський (міський) статистичний комітет.

622. Сведения о числе домов и вообще о застроении Одесского градоначальства. — 16.07.1863 – 1873. — Оп. 1. — Спр. 2. — 84 арк.

623. Дело о числе жителей и вообще о населении Одесского градоначальства. — 12.10.1863 – 24.06.1886. — Оп. 1. — Спр. 5. — 93 арк.

624. О ходе торговли и состоянии мореплавания при Одесском порте. Часть 1-я. — 20.05.1864 – 1877. — Оп. 1. — Спр. 7. — 160 арк.

625. О собрании сведений о числе зданий и выданных торговых свидетельств. — 18.02.1864 – 23.01.1866. — Оп. 1. — Спр. 9. — 8 арк.

626. О благотворительных заведениях, существующих в Одесском градоначальстве. — 25.06.1884. — Оп. 1. — Спр. 26. — 54 арк.

Ф. 307. Управління Одеського поштово-телеграфного округу.

627. Переписка с Таврическим губернатором и другими учреждениями об открытии в г. Балаклаве конно-почтовой станции (имеется схема дороги Севастополь – Балаклава). — 11.08.1883 – 13.06.1901. — Оп. 7. — Спр. 367. — 90 арк.

628. Переписка с Главным управлением почт и телеграфов о преобразовании Ак-Мечетской телеграфной станции в почтово-телеграфное отделение и перевозка почты от Ак-Мечети до Евпатории. — 1.12.1885 – 17.12.1894. — Оп. 7. — Спр. 368. — 101+2 арк.

629. Переписка с Главным управлением почт и телеграфов об устройстве телефонной сети в г. Николаеве. — 23.12.1886 – 2.01.1890. — Оп. 7. — Спр. 370. — 21 арк.
630. Переписка с Херсонским губернатором и другими учреждениями об открытии почтового отделения в м. Казанке Херсонской губернии. — 13.01.1887 – 16.08.1890. — Оп. 7. — Спр. 372. — 119 арк.
631. Дело об учреждении почтовосодержателем Алексеем Набиркиным экипажного сообщения между Севастополем и Ялтой. — 12.12.1888 – 16.04.1890. — Оп. 7. — Спр. 374. — 43 арк.
632. Переписка с Главным управлением Васильевской вотчины имени полковника Попова об открытии почтового учреждения в м. Васильевка Мелитопольского уезда Таврической губернии. — 18.03.1888 – 17.02.1889. — Оп. 7. — Спр. 377. — 7 арк.
633. Переписка с Бердянской и Мелитопольской почтово-телеграфными конторами и другими об изменении почтовых трактов с проведением железнодорожной линии до г. Бердянска. — 26.08.1895 – 20.12.1902. — Оп. 7. — Спр. 636. — 267+4 арк.
634. Статистические сведения, ведомости и другое к отчету округа за 1900 г., рапорты почтово-телеграфных отделений об отчетности. — 8.01. – 12.04.1901. — Оп. 7. — Спр. 690. — 240 арк.
635. Дело об устройстве телеграфного провода от г. Симферополя до г. Керчи. — 1.07.1895 – 3.01.1903. — Оп. 7. — Спр. 713. — 343 арк.
636. Дело об устройстве электрического освещения в городском театре и учреждениях и предприятиях г. Одессы. — 10.07.1887 – 29.05.1899. — Оп. 7. — Спр. 795. — 649+10 арк.
637. Дело об устройстве телефонной сети в г. Елисаветграде. — 16.08.1890 – 24.07.1902. — Оп. 7. — Спр. 800. — 642 арк.
638. Дело о линиях электрического освещения в г. Херсоне. — 24.06.1893 – 2.06.1905. — Оп. 7. — Спр. 808. — 235 арк.

639. Дело об устройстве электрического освещения на предприятиях и учреждениях г. Мелитополя. — 5.06.1901 – 11.06.1908. — Оп. 7. — Спр. 832. — 54 арк.

Ф. 314. Канцелярія Одеського поліцейстера.

640. Циркуляры департамента полиции о запрещении лицам, обвинявшимся в деятельности против царского правительства, проживать в местностях усиленной охраны, списки и переписка с Одесским градоначальником о поселении таких лиц в Одессе. — 1880 – 21.10.1884. — Оп. 1. — Спр. 40. — 166 арк.

641. Рапорты, сведения и переписка с приставами полицейских участков о наблюдении за лицами, временно прибывшими в Одессу и состоящими под надзором полиции. — 11.04.1885 – 15.01.1886. — Оп. 1. — Спр. 63. — 39 арк.

642. Циркуляры департамента полиции, рапорты и переписка с Одесским градоначальником и приставами полицейских участков о воспрещении лицам, обвинявшимся в деятельности против царского правительства, проживать в г. Одессе и о высылке их из Одессы. — 6.02.1886 – 13.07.1888. — Оп. 1. — Спр. 66. — 212 арк.

643. Рапорты и переписка с Одесским градоначальником и приставами полицейских участков о происходивших 14.04.1886 г. в Одессе уличных беспорядках (еврейский погром), о выселении из города зачинщиков их. — 16.04.1886 – 2.12.1887 р. — Оп. 1. — Спр. 67. — 130 арк.

644. Рапорты полицейских участков о перемене места жительства лицами, состоявшими под надзором полиции. — 22.09. – 13.10.1895. — Оп. 1. — Спр. 99. — 62 арк.

645. Переписка с Одесским градоначальником о разрешении временного пребывания в Одессе лицам, состоящим под надзором полиции. — 15.03.1895 – 15.11.1896 р. — Оп. 1. — Спр. 104. — 38 арк.

646. Переписка с Одесским градоначальством и приставами полицейских участков о прекращении стычек турок и армян в Одесском порту, о выдаче разрешений на право ношения оружия и пр. — 6.01. — 8.12.1897. — Оп. 1. — Спр. 142. — 43 арк.

Ф. 895. Архітектурні об'єкти м. Одеса та інших міст Причорномор'я.

647. Панорама Одессы. Panorama von Odessa. Гравер Юлий Берндт, г. Лейпциг. — 12.06.1871. — Оп. 1. — Спр. 461. — 1 арк.

648. Одесса. Ришельевская улица. Odessa, rue Richelieu. Вид со стороны моря. — 1860-i. — Оп. 1. — Спр. 465. — 1 арк.

649. Городской театр в г. Одессе. Stadttheater, Odessa. Боковой фасад, Ланжероновская ул. — 10.1882. — Оп. 1. — Спр. 480. — 1 арк.

650. Городской театр в г. Одессе. Stadttheater, Odessa. Поперечный разрез, Ланжероновская ул. — 10.1882. — Оп. 1. — Спр. 481. — 1 арк.

651. Городской театр в г. Одессе. Stadttheater, Odessa. Продольный разрез, Ланжероновская ул. — 10.1882. — Оп. 1. — Спр. 482. — 1 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 1. Канцелярія Херсонського цивільного губернатора Міністерства внутрішніх справ, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії.

652. Переписка с Херсонским архиепископом, консисторией, полицейскими управлениями о надзоре за деятельностью сектантов (штундисты, баптисты и др.) на территории губернии. — 5.01.1873 – 16.11.1874. — Оп. 1. — Спр. 40. — 319 арк.

653. Отношения Киевского губернатора, рапорты уездных исправников об установлении негласного полицейского надзора за студентами,

исключенными из Киевского университета за участие в студенческих волнениях. — 26.04. — 23.10.1878. — Оп. 1. — Спр. 49. — 24 арк.

654. Циркулярные распоряжения Херсонского губернатора о запрещении спектаклей драмы М. Кропивницкого “Доки сонце зійде — роса очі виїсть”, посещения полицейских участков корреспондентами газет и о деятельности полицейских учреждений. — 18.01. — 11.09.1891. — Оп. 1. — Спр. 53. — 23 арк.

655. Циркулярные распоряжения Министерства внутренних дел, отношения Министерства земледелия, переписка с полицейскими учреждениями о запрещении розничной продажи газеты “Одесские новости”, командировании в губернию чиновников по обследованию крестьянских хозяйств и состояния пришлых сельхозрабочих, деятельности полицейских чинов и др. — 7.03.1894 — 4.01.1895. — Оп. 1. — Спр. 54. — 59 арк.

656. Постановления комиссии по ревизованию дел канцелярии губернатора, подписные листы и переписка с уездными управами о сборе пожертвований в фонд “Красного Креста” — помощи раненым в период русско-японской войны. — 1904 — 1905. — Оп. 1. — Спр. 78. — 310 арк.

**Ф. 4. Херсонська міська управа Міністерства внутрішніх справ, м.
Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії.**

657. Договор об отводе земли для арендного пользования херсонскому мещанину Евдокимову В.Е. и план земельного участка. — 25.09.1885 — 8.08.1916. — Оп. 1. — Спр. 3. — 16 арк.

658. Доклады, протоколы и выписки из протоколов заседаний Одесской судебной палаты и Херсонской городской управы совместно с железнодорожной комиссией об отводе территории для сооружения в Херсонском порту набережной, о принадлежности к территории упраздненной крепости и адмиралтейства, о постройке магистральных и

подъездных путей и др. вопросам. — 27.04.1892 – 23.06.1910. — Оп. 1. — Спр. 5. — 62 арк.

Ф. 6. Херсонська повітова земська управа, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії

659. Аттестаты, свидетельства и метрические выписки о рождении учителей земских школ Херсонского уезда. — 1889 – 1915. — Оп. 1. — Спр. 1. — 137 арк.

Ф. 10. Херсонський лісоохоронний комітет Міністерства землеробства і державного майна, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії.

660. Протокол заседания совещательной комиссии по устройству защитной лесной дачи в местечке Меловом, план хозяйства дачи. — 1893 – 1915. — Оп. 1. — Спр. 7. — 53 арк.

Ф. 14. Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії.

661. Описание межевых книг и планов по уездам Херсонской губернии. — 1874. — Оп. 1. — Спр. 1878. — 57 арк.

662. Межевая книга описания земельного участка, купленного городом Одессой у владельцев с. Деволановки графов Мараховских. — 28.09.1868. — Оп. 1. — Спр. 1949. — 16 арк.

663. Приговор Анчекракско-Ильинского сельского схода, переписка Херсонского уездного землемера с Херсонско-Бессарабским управлением государственными имуществами о возобновлении меж казенной земли, оставшейся после отмежевания выгонной земли г. Очакову. Полевой журнал землемера. — 1876 – 25.06.1876. — Оп. 4. — Спр. 49. — 19 арк.

**Ф. 20. Херсонська земська фельдшерська школа Херсонської губернії
земської управи, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії.**

664. Копии протоколов заседаний педагогического совета и списков воспитанниц. — 2.01. — 1.09.1879. — Оп. 1. — Спр. 1. — 44 арк.

665. Списки учащихся. — 1881 – 1888. — Оп. 1. — Спр. 2. — 59 арк.

666. Протоколы заседаний педагогического совета. — 2.02.1895 – 1.09.1904. — Оп. 1. — Спр. 6. — 214 арк.

667. Постановления педагогического совета и списки поступающих. — 1895 – 1911. — Оп. 1. — Спр. 8. — 152 арк.

**Ф. 22. Херсонська казенна палата Міністерства фінансів, м. Херсон
Херсонського повіту Херсонської губернії.**

668. Ведомость о причисленных и исключенных мещанах, христианах и евреях по городам Херсонской губернии. — 15.10.1869 – 1870. — Оп. 1. — Спр. 142. — 198 арк.

669. Списки рекрутов херсонского мещанского христианского общества. — 1870 – 1875. — Оп. 1. — Спр. 143. — 1095 арк.

670. Ведомости о мещанах и евреях, причисленных и исключенных с октября 1871 г. по июль 1872 г. — 15.10.1871 – 2.07.1872. — Оп. 1. — Спр. 148. — 78 арк.

671. Семейные списки Малорабочего участка Одесских мещан. — 1872. — Оп. 1. — Спр. 151. — 1163 арк.

**Ф. 82. Поштово-телеграфні контори і відділення Одеського поштово-
телеграфного округу Херсонської губернії.**

672. Циркуляры почтового департамента Министерства внутренних дел, Министерства почт и телеграфа и переписка с Херсонской губернской почтовой конторой об итогах ревизии, правилах пересылки почтовой корреспонденции. — 25.01. – 26.12.1868. — Оп. 1. — Спр. 8. — 45 арк.

673. Циркуляры почтового департамента Министерства внутренних дел о работе почтовых учреждений, открытии новых отделений, приеме, увольнении и перемещении служащих. — 1876. — Оп. 1. — Спр. 12. — 42 арк.

674. Циркуляры Одесского почтово-телеграфного округа о делении округа на участки, устранении неисправностей телеграфных линий, открытии новых почтовых отделений; должностная инструкция служащих. — 30.12.1892 – 25.12.1893. — Оп. 1. — Спр. 13. — 45 арк.

675. Циркуляры Одесского почтово-телеграфного округа об изменении редакции Венской конвенции о всемирном почтовом союзе, установлении перевозки корреспонденции по железной дороге и чертеж почтового сообщения между Херсоном и Екатеринославом в навигационное время. — 22.01. – 29.12.1894. — Оп. 1. — Спр. 14. — 36 арк.

676. Циркуляры Одесского почтово-телеграфного округа об изменении почтово-телеграфных трактов, установлении правил перевода денег по почте и телеграфу и список почтово-телеграфных учреждений России. — 31.01.1895. – 26.12.1896. — Оп. 1. — Спр. 15. — 79 арк.

677. Циркуляры Одесского почтово-телеграфного округа об открытии в местечке Большой Александровке почтового отделения, правилах пересылки денег. — 11.07.1896. – 16.11.1897. — Оп. 1. — Спр. 17. — 100 арк.

678. Статистические сведения о работе конторы. — 31.12.1899 – 15.01.1900. — Оп. 1. — Спр. 19. — 23 арк.

679. Циркуляры Министерства внутренних дел, Одесского почтово-телеграфного округа о запрещении опубликования в печати служебных сведений, открытии новых почтовых отделений и чертежи почтового

сообщений по Херсонской и Таврической губерниям. — 29.01. — 3.12.1900. — Оп. 1. — Спр. 20. — 163 арк.

680. Статистические сведения о работе конторы. — 1900. — Оп. 1. — Спр. 22. — 40 арк.

681. Циркуляры Одесского почтово-телеграфного округа о порядке приема, передачи денежных переводов, открытии новых отделений и сведения о работе конторы. — 21.01.1902 – 30.01.1903. — Оп. 1. — Спр. 27. — 143 арк.

682. Циркуляры Одесского почтово-телеграфного округа об устранении повреждений телеграфных линий, открытии новых почтовых отделений др. — 11.01. – 28.12.1902. — Оп. 1. — Спр. 30. — 142 арк.

683. Циркуляры Одесского почтово-телеграфного округа о составлении отчетов, устранении повреждений телеграфных линий; список учреждений почтово-телеграфного ведомства Херсонской губернии. — 14.01.1903 – 13.01.1904. — Оп. 1. — Спр. 37. — 298 арк.

**Ф. 195. Херсонське відділення Державного банку Міністерства фінансів,
м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії.**

684. Протоколы общих собраний Качкаровского ссудно-сберегательного товарищества и переписка с ним об открытии кредита и деятельности товарищества; списки членов товарищества. — 4.07.1887 – 3.07.1904. — Оп. 1. — Спр. 1. — 495 арк.

685. Протоколы общих собраний Нововоронцовского ссудно-сберегательного товарищества и учетно-ссудного комитета отделения; отчеты о деятельности и списки членов товарищества. — 5.02. – 21.02.1903. — Оп. 1. — Спр. 5. — 311 арк.

686. Переписка с Николаевским отделением Государственного банка, Херсонским окружным судом о взыскании денег с общества крестьян деревни Онуфриевки Херсонского уезда по долговому обязательству. — 25.02.1899 – 17.10.1903. — Оп. 1. — Спр. 10. — 23 арк.

687. Циркуляры Государственного банка, протоколы заседаний учетно-ссудного комитета отделения и отчеты о деятельности кредитных товариществ. — 1.08.1901 – 8.05.1908. — Оп. 1. — Спр. 12. — 381 арк.

688. Протоколы общих собраний совета и правления Нововоронцовского ссудно-сберегательного товарищества. — 1903. — Оп. 1. — Спр. 16. — 12 арк.

Ф. 198. Херсонська духовна консисторія Синоду, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії.

689. Сведения о строениях учреждений Херсонской епархии. — 1898. — Оп. 1. — Спр. 106. — 12 арк.

690. Рапорты священников о поведении причта церковей Херсонской епархии. — 7.05. – 1.12.1899. — Оп. 1. — Спр. 108. — 202 арк.

Ф. 212. Херсонське морехідне училище дальнього плавання Міністерства торгівлі і промисловості, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії.

691. Список учеников мореходных классов. — 1883 – 1886. — Оп. 1. — Спр. 11. — 44 арк.

692. Отчет и переписка с Херсонским губернатором, городской управой об учебной деятельности трехразрядных мореходных классов за 1882 – 1883 уч. год, введении для учащихся форменной одежды, оказании им материальной помощи; проект шкипера Инге об учреждении матросских управ в торговых городах России. — 8.02. – 17.06.1884. — Оп. 1. — Спр. 12. — 119 арк.

693. Удостоверения учащихся училища и переписка с Херсонским гражданским губернатором, городской управой об участии учащихся мореходных классов в выборах гласных в городскую думу. — 10.01. – 30.12.1897. — Оп. 1. — Спр. 44. — 45 арк.

694. Циркуляр отдела торгового мореплавания об издании новых учебников для мореходных классов, отчет о деятельности Севастопольско морской офицерской библиотеки и списки паровых и парусных судов. — 8.01. — 20.12.1899. — Оп. 1. — Спр. 54. — 181 арк.

Ф. 250. Колекція рукописів з історії Херсонського та Дніпровського повітів.

695. Стаття Белякова П.Я. “Дневник провинциала”. — 20.09.1881. — Оп. 1. — Спр. 2. — 4 арк.

Ф. 300. Херсонська губернська палата державного майна Міністерства державного майна, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії.

696. Дело о жалобе Куртовского государственного крестьянина Г. Побережнюка на одесского мещанина Степаскина, взявшего у него 250 руб. — 24.10.1861. — Оп. 1. — Спр. 392. — 1 арк.

697. Дело о помещении государственных крестьян в городские больницы. — 20.11.1861 – 21.07.1866. — Оп. 1. — Спр. 393. — 182 арк.

698. Дело о возвращении на место жительства дочери государственного крестьянина С. Игнатенко, проживающей в г. Херсоне без письменного вида. — 9.02. – 28.02.1863. — Оп. 1. — Спр. 457. — 3 арк.

699. Дело о выселении из казенного местечка Валегоцуловки всех евреев, не имеющих письменного вида на жительство. — 28.02. – 4.07.1863. — Оп. 1. — Спр. 462. — 4 арк.

700. Дело по отношению Херсонского приказа общественного призрения о взыскании с крестьян Д. Несторова, Ленцовой, Дьяченко денег за лечение их в больнице. — 29.05. – 28.09.1863. — Оп. 1. — Спр. 509. — 11 арк.

701. Дело о разрешении одесскому купцу Бортнику и швейцарскому вице-консулу Ф. Иени открыть в селениях Александровке и Тишкове 4 шинка. — 2.06. – 9.07.1863. — Оп. 1. — Спр. 531. — 3 арк.
702. Дело по рапорту губернского врача Леонтьева о необходимости закупки в г. Одессе оспопрививательных игл. — 7.11.1862 – 19.12.1863. — Оп. 1. — Спр. 543. — 31 арк.
703. Дело по прошению херсонского мещанина С. Иванова о разрешении ему в м. Станиславе открыть шинок. — 10.09. – 3.10.1863. — Оп. 1. — Спр. 561. — 3 арк.
704. Дело по прошению херсонского мещанина о разрешении открыть шинок и винный погреб в м. Станиславе. — 7.10. – 9.10.1863. — Оп. 1. — Спр. 581. — 7 арк.
705. Дело о разрешении херсонским мещанам открыть шинки в с. Станиславе. — 31.12.1863 – 3.02.1864. — Оп. 1. — Спр. 642. — 13 арк.
706. Дело о переводе квартиры пристава 1-го стана из Херсона в м. Станислав. — 2.03. – 13.10.1865. — Оп. 1. — Спр. 686. — 9 арк.
707. Переписка с Херсонским губернским статистическим комитетом о подготовке экспонатов-продуктов сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности для выставки. — 20.08. – 30.10.1865. — Оп. 1. — Спр. 733. — 19 арк.
708. Дело по прошению одесского мещанина Ефимцева о выдаче ему свидетельства на право владения домами в с. Троицком. — 14.10. – 24.04.1865. — Оп. 1. — Спр. 739. — 10 арк.
709. Разрешение вдовам Бергульской, Добровольской, Сиренко на свободный проезд до г. Одессы. — 25.01.1866. — Оп. 1. — Спр. 766. — 1 арк.
710. Дело о помещении государственной крестьянки В. Зуевой на лечение в Херсонскую городскую больницу. — 27.05.1866. — Оп. 1. — Спр. 791. — 3 арк.

711. Донесения волостных управлений о расходе гербовой бумаги и паспортных бланков за 1866 год. — 9.05. — 13.09.1866. — Оп. 1. — Спр. 1121. — 15 арк.

712. Переписка с лесничеством о направлении крестьянских мальчиков в Одесский древестный питомник для обучению садоводству. — 28.09.1863 — 19.04.1866. — Оп. 1. — Спр. 1221. — 5 арк.

713. Дело по предписанию Лесного департамента об отдаче в оброчное содержание Одесскому мещанину Шапиро паромной переправы через реку Днепр с обязательством поставить мост на реке Турумчук. — 22.04.1865 — 10.11.1866. — Оп. 1. — Спр. 1257. — 21 арк.

714. Распоряжение Новороссийского генерал-губернатора, переписка с ним и заведующим работами по устройству Бериславской казенной переправы о проведении вырубке из Бериславской лесной дачи вербовых кольев для обсадки строящегося шоссе Берислав — Каховка. — 24.10.1865 — 21.03.1866. — Оп. 1. — Спр. 1275. — 20 арк.

Ф. 317. Зібрання документів про народників-херсонців.

715. Докладные записки Херсонского губернатора о распространении в Херсоне и губернии революционных прокламаций об убийстве царя 1 марта 1881 г. — 9.03. — 16.06.1881. — Оп. 1. — Спр. 20. — 8 арк.

716. Докладная Херсонского губернского жандармского управления о политическом и экономическом состоянии губернии, злоупотреблениях и взяточничестве чиновно-административного аппарата. Сведения о численности учащихся в учебных заведениях г. Херсона, Тираспольского и Ананьевского уездов. — 1881 — 1887. — Оп. 1. — Спр. 22. — 16 арк.

**Ф. 339 Помічник начальника жандармського управління м. Одеса в
Одеському порту.**

717. Дело с перепиской по секретной части и по наблюдению за движением пассажиров в Одесском карантинном порту. — 31.01. – 3.12.1884. — Оп. 1. — Спр. 6. — 70 арк.

718. Дело с перепиской по секретной части и по наблюдению за движением пассажиров в Одесском карантинном порту. — 1.01. – 21.12.1888. — Оп. 1. — Спр. 7. — 41 арк.

719. Дело о движении пассажиров через Одесский карантинный порт. — 2.01. – 19.12.1889. — Оп. 1. — Спр. 10. — 10 арк.

720. Об иностранцах, безвозвратно высланных из России. — 24.03. – 15.10.1893. — Оп. 1. — Спр. 17. — 12 арк.

721. Об иностранцах безвозвратно высланных из России. — 10.03. – 7.10.1893. — Оп. 1. — Спр. 23. — 19 арк.

722. О разных лицах, за возвращением коих в Россию или отъездом за границу надлежит учредить наблюдение, и о похищенных паспортах, печатях. — 27.01. – 8.01.1901. — Оп. 1. — Спр. 69. — 148 арк.

723. О лицах, состоящих под негласным надзором и наблюдением полиции. — 1.11. – 11.12.1901. — Оп. 1. — Спр. 76. — 14 арк.

Ф. 347. Одеський військово-окружний суд.

724. По обвинению Одесских мещан Крика С.Я., Давидовича М.М., Кабатникова И.Р. и др. в принадлежности к обществу “членовредителей”, способствующих освобождению солдат от военной службы. — 30.06.1903 – 29.10.1911. — Оп. 1. — Спр. 179. — 573 арк.

Ф. 348. Одеська судова палата.

725. Дело по обвинению Яковлева В.П., Квашенко Г.О., Мускальченко Я.П. и др. в участии в еврейском погроме в м. Кантакузовке Ананьевского уезда Херсонской губернии. — 3.06.1897 – 6.01.1901. — Оп. 1. — Спр. 6. — 505+4 арк.

726. Дело по обвинению крестьянина Русула И.Я. в участии в еврейском погроме в г. Николаеве 20 – 22 апреля 1899 г. — 29.01.1900 – 28.08.1903. — Оп. 1. — Спр. 7. — 59 арк.

727. Предварительное следствие о всеобщей политической забастовке в г. Николаеве в июле 1903 г. — 7.08. – 30.07.1903. — Оп. 1. — Спр. 47. — 522+2 арк.

728. Дело по обвинению мещанина Фельдмана М.Р. в жительстве в г. Севастополе по чужому письменному виду. — 2.07. – 23.10.1897. — Оп. 1. — Спр. 924. — 17 арк.

**Ф. 354. Помічник начальника Херсонського губернського
жандармського управління в м. Миколаїв.**

729. Донесения унтер-офицеров дополнительного штаба Херсонского губернского жандармского управления в Херсонском уезде о покровительстве воровству, грубом обращении с населением и другими злоупотреблениями службой служащими Николаевской городской полиции. — 11.10.1889 – 8.05.1890. — Оп. 1. — Спр. 1. — 16 арк.

730. Дознание о портных Ефроимовиче Х.З., Колчинском М.И., Краснобродском Х., арестованных по делу о типографии Николаевского комитета РСДРП. — 9.03.1904 – 20.03.1906. — Оп. 1. — Спр. 3. — 186 арк.

731. Дознание о деятельности Николаевского комитета РСДРП. Список членов Николаевского РСДРП. — 7.03.1904 – 12.04.1905. — Оп. 1. — Спр. 4. — 382 арк.

732. Дознание о мещ. Умане Э.З. (он же Уманский), обвиняемом в принадлежности к Николаевской организации РСДРП. — 2.11.1904 – 31.01.1905. — Оп. 1. — Спр. 7. — 20 арк.

Ф. 356. Канцелярія Миколаївського військового губернатора.

733. Отношение командующего войсками Одесского военного округа о внушении населению близлежащих к г. Николаеву сел о необходимости кормить квартирующих у них солдат. — 12.12. – 14.12.1865. — Оп. 1. — Спр. 59. — 2 арк.

734. Переписка с Министерством внутренних дел и Николаевской городской полицией об увеличении числа краж и грабежей по городу Николаеву. — 7.01. – 5.03.1871. — Оп. 1. — Спр. 95. — 7 арк.

735. Дело об установлении полицейского надзора за проживающим в г. Николаеве Подлигайловым П.Н. и о разрешении ему выезда в Одессу. — 17.03.1878 – 8.02.1880. — Оп. 1. — Спр. 137. — 22 арк.

Ф. 359. Миколаївський розшуковий пункт Херсонського губернського жандармського управління.

736. Переписка с Департаментом полиции и начальниками охранных отделений об установлении наблюдения за лицами, принадлежащими к Николаевской рабочей организации партии эсеров и распространении в городе Николаеве листовок этой партии. — 22.12.1904. — Оп. 1. — Спр. 1. — 149 арк.

737. Дело об обысках и арестах лиц, принадлежащих к Николаевской рабочей организации партии эсеров. — 9.06. – 31.12.1904. — Оп. 1. — Спр. 2. — 204 арк.

738. Донесения в Департамент полиции об опубликовании в газете “Южная Россия”, издававшейся в гор. Николаеве, статей антиправительственного содержания. — 7.12.1904 – 15.12.1905. — Оп. 1. — Спр. 3. — 12 арк.

Ф. 385. Жандармське управління м. Одеса.

739. Сообщения Одесского градоначальника о наблюдении за прибытием в г. Одессу лиц, состоящих под надзором полиции в др. губерниях. — 26.01. – 17.12.1868. — Оп. 1. — Спр. 5. — 32+1 арк.

740. Дело о наблюдении за деятельностью польских эмигрантов и их попытками организовать в России восстание раскольников. — 15.01. – 30.12.1868. — Оп. 1. — Спр. 6. — 116+2 арк.

741. Обзор политического и экономического положения Одесского градоначальства. — 28.03.1868. — Оп. 1. — Спр. 19. — 24 арк.

742. Переписка с шефом жандармов, Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором, Одесским градоначальником и др. о сходке студентов Новороссийского университета; розыске студента Орлова В., распространении среди студентов прокламаций, подписанных Бакуниным и Нечаевым; и др. вопросами. — 2.04. – 20.07.1869. — Оп. 1. — Спр. 20. — 65+1 арк.

743. Дело о еврейском погроме в г. Одессе 30 – 31 марта 1871. — 29.03. – 18.11.1871. — Оп. 1. — Спр. 53. — 106+2 арк.

744. Дело о секретаре полицейского управления г. Одессы Болотове, обвиняемом во взяточничестве и покровительстве содержательницам публичных домов. — 8.07.1872 – 18.12.1873. — Оп. 1. — Спр. 69. — 16 арк.

745. Переписка с начальниками жандармских управлений и др. о лицах, которым запрещено жительство в столицах и университетских городах. — 4.01. – 20.12.1901. — Оп. 1. — Спр. 797. — 166 арк.

746. Донесения полицейских приставов о прибытии и выбытии из г. Одессы студентов иногородних высших учебных заведений. — 2.01. – 29.06.1902. — Оп. 1. — Спр. 886. — 455 арк.

Ф. 386. Одеське розшукове відділення.

747. Розыскные циркуляры Департамента полиции — 1902. — Оп. 1. — Спр. 1. — 16 арк.

748. Переписка с Департаментом полиции, жандармским управлением г. Одессы и другими учреждениями о разработке писем, полученных агентурным путем; доклады приставов полицейских участков г. Одессы о заседании Одесского комитета РСДРП, о волнениях студентов Новороссийского университета и по другим вопросам. — 1.02. – 30.08.1902. — Оп. 1. — Спр. 2. — 226 арк.

749. Переписка с Департаментом полиции, жандармским управлением г. Одессы и другими учреждениями об установлении наблюдения за лицами, принадлежащим к РСДРП, организациям “Рабочая воля” и другим партиям и организациям, о политической проверке разных лиц. — 29.06.1902 – 26.02.1903. — Оп. 1. — Спр. 3. — 210 арк.

750. Переписка с Департаментом полиции, Екатеринославским розыскным отделением и другими учреждениями о розыске и политической проверке лиц, принадлежащих к РСДРП и партии “Бунд”; о разработке писем, полученных агентурным путем. — 1.11. – 26.12.1902. — Оп. 1. — Спр. 4. — 176 арк.

751. Дело о распространении в гор. Одессе листовок РСДРП “К новобранцам” и “Письмо к крестьянам” партии эсеров “Письмо к рабочим”, брошюры Л.Н. Толстого “Солдатская памятка” и другой нелегальной литературы. — 16.09. – 31.12.1902. — Оп. 1. — Спр. 5. — 141 арк.

752. Донесение Департаменту полиции о волнениях студентов Новороссийского университета. — 22.03. — 30.11.1902. — Оп. 1. — Спр. 7. — 21 арк.

753. Сводки данных наружного наблюдения по г. Одессе и выписки из журналов наблюдения за лицами, принадлежащими к партии эсеров. — 19.11.1902 — 1903. — Оп. 1. — Спр. 9. — 145 арк.

754. Дело об установлении наблюдения за приехавшим из Харькова в Одессу мещ. Столпнером Б.В. подозреваемым в связях с членами Харьковского комитета РСДРП и с Одесской типографией “Южный рабочий”. — 31.03. — 24.04.1903. — Оп. 1. — Спр. 37. — 8 арк.

755. Переписка с Одесским полицмейстером и приставами полицейских участков в г. Одессе о распространении в г. Одессе листовок и брошюр РСДРП, партии эсеров и другой нелегальной литературы. — 1.05. — 30.07.1903. — Оп. 1. — Спр. 57. — 209 арк.

756. Переписка с Одесским полицмейстером и приставами полицейских участков в г. Одессе о распространении в г. Одессе листовок и брошюр РСДРП, партии эсеров и другой нелегальной литературы. — 1.08. — 31.10.1903. — Оп. 1. — Спр. 58. — 267 арк.

757. Переписка с Одесским полицмейстером и приставами полицейских участков в г. Одессе о распространении в г. Одессе листовок и брошюр РСДРП, партии эсеров и другой нелегальной литературы. — 30.10.1903 — 1.01.1904. — Оп. 1. — Спр. 59. — 131 арк.

758. Переписка с Департаментом полиции и жандармским управлением г. Одессы о политической проверке жителя г. Одессы Сосницкого Л.Д., задержанного за хранение брошюры РСДРП “Пауки и мухи”. — 28.12.1903 — 26.08.1904. — Оп. 1. — Спр. 86. — 9 арк.

759. Переписка с Департаментом полиции, жандармским управлением г. Одессы и приставом портового полицейского участка г. Одессы об обнаружении в Одесской главной складочной таможне транспорта нелегальной литературы: Ф. Энгельса “Развитие научного социализма”,

К. Маркса “Первый манифест международного товарищества рабочих”, газет: “Освобождение”, “Искра”, “Революционная Россия” и др. изданий. — 12.11.1903 – 15.06.1904. — Оп. 1. — Спр. 91. — 18 арк.

760. Переписка с Департаментом полиции и Жандармским управлением гор. Одессы о задержании в гор. Одессе транспорта нелегальной литературы РСДРП, партии “Бунд” и др. — 10.06.1903 – 28.10.1904. — Оп. 1. — Спр. 96. — 91 арк.

761. Дело об обнаружении в различных местах г. Одессы типографского шрифта. — 3.03. – 14.06.1903. — Оп. 1. — Спр. 101. — 28 арк.

762. Дело об аресте в г. Одессе подпольной типографии РСДРП. — 16.04.1904 – 9.06.1905. — Оп. 1. — Спр. 417. — 220 арк.

763. Сообщения Одесского градоначальника о разрешении устройства концертов, спектаклей, собраний и балов в г. Одессе. — 17.01. – 30.12.1904. — Оп. 1. — Спр. 789. — 248 арк.

764. Ведомости выдачи заграничных паспортов разным лицам. — 1.01. – 1.03.1904. — Оп. 1. — Спр. 791. — 6 арк.

Ф. 419. Прокурор Одесской судебной палаты.

765. Дело по обвинению прусского подданного Майзера Ф., задержанного в г. Бердянске Таврической губернии, в ругани царя. — 22.05. – 9.08.1876. — Оп. 1. — Спр. 209. — 19 арк.

766. Дело по обвинению учеников Бердянской гимназии (Таврической губернии) Хаецкого, Крейзера, Энгеля и фельдшера Иванова в принадлежности к народникам и хранении с целью распространения народнической литературы. — 19.11.1879 – 23.07.1880. — Оп. 1. — Спр. 264. — 42 арк.

Ф. 1252. Штаб-офицер корпуса жандармов в м. Одеса.

767. Ведомость о лицах, состоящих под надзором полиции в г. Одессе. — 9.07.1864 – 1.01.1865. — Оп. 1. — Спр. 155. — 11 арк.

768. Копии донесений в III Отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии об общественной жизни и политических событиях в г. Одессе. — 1.02. – 27.06.1866. — Оп. 1. — Спр. 163. — 70 арк.

769. Переписка с шефом корпуса жандармов и чиновником особых поручений Одесского градоначальника о реорганизации Одесской городской полиции. — 25.04. – 22.11.1867. — Оп. 1. — Спр. 186. — 52 арк.

Ф. 1316. Управління Херсонських військових поселень, м. Єлисаветград.

770. Ведомости нижних чинов и гражданских чиновников Новопражской посадской ратуши. Формулярные списки нижних чинов и др. — 25.01.1861 – 25.11.1862. — Оп. 1. — Спр. 326. — 101 арк.

771. Дело о передаче в Єлисаветградський архів документальних матеріалів упраздненого управління Херсонських військових поселень. — 25.02. – 3.12.1866. — Оп. 1. — Спр. 382. — 276 арк.

Государственный архив Российской Федерации

Ф. 94. Верховная распорядительная комиссия по сохранению государственного порядка и общественного спокойствия.

772. Переписка с Третьим отделением и Министерством юстиции о результатах дознания о гимназисте Херсонского реального училища Клейфе А.Д., обвинявшемся в хранении газеты “Земля и воля”, и запрещении брошюры “Хитрая механика”. — 19.01. – 1.07.1880. — Оп. 1. — Д. 9. — 7+1 л.

773. Переписка с Министром юстиции и начальником Херсонского губернского жандармского управления о результатах дознания о матросах

Ключкинове Петре, Фоменко Николае, Старожкове Луке и др., обвинявшихся в принадлежности к “тайному обществу” в г. Николаеве в 1878 г. — 1.07. — 11.09.1880. — Оп. 1. — Д. 66. — 68 л.

774. Переписка с Третьим отделением, начальником Херсонского губернского жандармского управления и др., о результатах дознания об учителях Николаевской гимназии Андриевской А.А., Крастелеве П.Н., Самыкове Ф.И., гимназисте Кричевском Л.В., Голиковой О.К. и др., обвинявшихся в принадлежности к “тайному обществу”. — 25.04. — 13.05.1880. — Оп. 1. — Д. 67. — 4+1 л.

Ф. 102. Департамент полиции Министерства внутренних дел.

775. По письму временного Одесского генерал-губернатора о необходимости принятия некоторых предупредительных мер на случай возникновения в г. Одессе столкновений между русскими и евреями во время предстоящего праздника св. Пасхи. — 1881. — Оп. 38. — Д. 197. — 176 л.

776. По отношению Херсонского губернатора об учреждении в г. Херсоне должности помощника полицейского пристава с содержанием из городских средств. — 1881. — Оп. 38. — Д. 288. — 12 л.

777. По обвинению разных лиц участвовавших в бывших беспорядках на Юге России. — 1881. — Оп. 38. — Д. 680. — 110 л.

778. О беспорядках в некоторых городах юга России, произведенных народными толпами с разграблением имущества евреев. — 1881. — Оп. 38. — Д. 681. Ч. 1. — 175 л.

779. О беспорядках в некоторых городах юга России, произведенных народными толпами с разграблением имущества евреев. — 1881. — Оп. 38. — Д. 681. Ч. 2. — 266 л.

780. О беспорядках в некоторых городах юга России, произведенных народными толпами с разграблением имущества евреев. — 1881. — Оп. 38. — Д. 681. Ч. 3. — 297 л.

781. О беспорядках в некоторых городах юга России, произведенных народными толпами с разграблением имущества евреев.— 1881. — Оп. 38. — Д. 681. Ч. 4. — 34 л.

782. По ходатайству князя Юрия Гагарина, содержащего Одесско-Измаильскую каботажную линию, об отмене некоторых паспортных формальностей, крайне стесняющих пассажиров, отправляющихся из Одессы в Измаил. — 1885. — Оп. 42. — Д. 249. — 72 л.

783. Об учреждении полицейского надзора за врачебно-питательными пунктами для рабочих Херсонской губернии. — 1900. — Оп. 57. — Д. 17. Ч. 2. — 38 л.

784. Об учреждении должности полицейского санитарного чиновника в г. Луганске. — 1900. — Оп. 57. — Д. 17. Ч. 17. — 20 л.

785. Об учреждении четырех должностей городских на заводе Русского общества машиностроительных заводов в г. Луганске Екатеринославской губернии. — 1900. — Оп. 57. — Д. 18. Ч. 27. — 3 л.

786. Об учреждении должности городского на чугунолитейном заводе купца Вендеровича при м. Ивановке Славяносербского уезда Екатеринославской губернии. — 1900. — Оп. 57. — Д. 18. Ч. 37. — 3 л.

787. Об учреждении должности полицейского надзирателя на заводе общества Донецких стеклянных заводов в м. Сантуриновке Бахмутского уезда Екатеринославской губернии. — 1900. — Оп. 57. — Д. 18. Ч. 60. — 6 л.

788. По всеподданнейшему отчету о состоянии г. Одессы за 1898 г. — 1900. — Оп. 57. — Д. 28. Ч. 2. — 2 л.

789. Об учреждении должности городского при здании купца Сергеева в г. Елисаветграде Херсонской губернии. — 1904. — Оп. 61. — Д. 11. Ч. 113. — 5 л.

790. По всеподданнейшему отчету за 1902 г. о состоянии Херсонской губернии. — 1904. — Оп. 61. — Д. 18. Ч. 2. — 5 л.

791. По всеподданнейшему отчету за 1902 г. о состоянии Екатеринославской губернии. — 1904. — Оп. 61. — Д. 18. Ч. 16. — 21 л.

792. По проекту устава общества вспомоществования приказчиков евреев г. Николаева. — 16.04. — 20.08.1884. — Оп. 76 а. — Д. 180. — 2 л.
793. По проекту устава вспомогательной кассы евреев ремесленников в г. Мариуполе. — 18.10. — 24.10.1884. — Оп. 76 а. — Д. 188. — 2 л.
794. О выселении евреев из Екатеринославской губернии. — 24.07.1887 — 1.03.1889. — Оп. 76 а. — Д. 491. — 30 л.
795. По жалобе уполномоченных от общества государственных крестьян Бердянского уезда местечка Большого Токмака Ивана Ярового и Дмитрия Нечипоренко на постановление Таврического губернского правления о воспрещении евреям селиться в названном местечке и приобретать там недвижимую собственность. — 25.05.1888 — 7.02.1894. — Оп. 76 а. — Д. 631. — 17 л.
796. О выселении евреев из Херсонской губернии. — 8.08.1891 — 2.04.1892. — Оп. 76 а. — Д. 967. — 9 л.
797. О неправильном наименовании с. Алушты Ялтинского уезда местечком. — 25.09.1891 — 11.02.1892. — Оп. 76 а. — Д. 1048. — 6 л.
798. О вопросе о правах евреев на жительство, торговлю и причисление к г. Николаеву Херсонской губернии. — 28.12.1891 — 22.12.1901. — Оп. 76 а. — Д. 1080. — 84 л.
799. Об изъятии г. Ялты и его уезда из черты еврейской оседлости. — 14.02.1892 — 27.01.1897. — Оп. 76 а. — Д. 1115. — 71 л.
800. О выселении евреев из Херсонской губернии. — 11.04.1892 — 17.07.1893. — Оп. 76 а. — Д. 1125. — 16 л.
801. О выселении евреев из Таврической губернии. — 2.01.1892 — 11.01.1893. — Оп. 76 а. — Д. 1134. — 10 л.
802. О перечислении заславского мещанина еврея Хаима Гурвича в мариупольские мещане. — 17.08.1892 — 7.06.1893. — Оп. 76 а. — Д. 1261. — 8 л.
803. О причислении евреев к херсонскому мещанству. — 6.09.1893 — 30.04.1898. — Оп. 76 а. — Д. 1497. — 27 л.

804. По жалобе генерал-лейтенанта Шебеко на постановление Херсонского губернского правления о переименовании принадлежащего ему местечка Любомирка Елисаветградского уезда в селение. — 2.06. — 22.11.1893. — Оп. 76 а. — Д. 1541. — 7 л.
805. О воспрещении евреям селиться вне городов и местечек, а также совершение купчих крепостей и закладных на их имя. — 28.04. — 2.10.1893. — Оп. 76 а. — Д. 1550. — 6 л.
806. По общему вопросу о том, распространяются ли временные правила 3 мая 1882 г. О воспрещении евреям вновь селиться вне городов и местечек постоянной еврейской оседлости. — 11.05.1898 — 23.01.1905. — Оп. 76 а. — Д. 1790. — 91 л.
807. О разрешении жительства евреев в г. Ялте и его окрестностях для лечения. — 1.04.1890 — 3.08.1902. — Оп. 76 а. — Д. 1867. — 57 л.
808. О разрешении жительства евреев в г. Ялте и его окрестностях для лечения. — 1.05.1900 — 22.06.1901. — Оп. 76 а. — Д. 1869. — 16 л.
809. О разрешении евреям открывать типографии. — 12.04.1901 — 6.03.1902. — Оп. 76 а. — Д. 2019. — 10 л.
810. Об изъятии г. Балаклавы из черты еврейской оседлости. — 21.02. — 20.11.1901. — Оп. 76 а. — Д. 2046. — 8 л.
811. О приписке евреев к мещанскому обществу г. Николаева. — 26.06.1901 — 18.11.1902. — Оп. 76 а. — Д. 2055. — 8 л.
812. О порядке устройства народных чтений в городах и селах. — 6.01. — 22.05.1887. — Оп. 76 в. — Д. 2. — 125 л.
813. Об устройства народных чтений. — 17.03. — 5.09.1889. — Оп. 76 в. — Д. 4. — 30 л.
814. О разрешении устраивать народные чтения в разных городах России. — 28.01. — 7.07.1896. — Оп. 76 в. — Д. 18. — 910 л.
815. О разрешении устраивать народные чтения в разных городах России. — 2.01. — 5.03.1897. — Оп. 76 в. — Д. 20. — 339 л.

816. О разрешении народных чтений в Таврической губернии. — 24.02. — 8.07.1898. — Оп. 76 в. — Д. 25. — 68 л.
817. О разрешении народных чтений в Одесском градоначальстве. — 30.04.1898. — Оп. 76 в. — Д. 54. — 8 л.
818. О дозволении евреям пребывания в купальных местах для лечения. — 9.02. — 18.05.1894. — Оп. 154 а. — Д. 184. — 75 л.
819. По жалобе дворянина Улашина на Херсонское губернское правление за переименование в селение принадлежащего ему в Елисаветградском уезде местечка Малой Виски. — 22.04. — 15.09.1895. — Оп. 154 а. — Д. 276. — 3 л.
820. О праве евреев принимать участие в городском общественном управлении г. Севастополя. — 26.05. — 28.07.1897. — Оп. 154 а. — Д. 885. — 4 л.
821. По жалобе Саломона Шульмана за неразрешение ему построить кирпичный завод в г. Бердянске. — 16.06. — 13.10.1897. — Оп. 154 а. — Д. 900. — 2 л.
822. О революционных кружках, обнаруженных в Одессе и Херсоне. — 1882. — Оп. 179. — Д. 285 а. — 76 л.
823. Об украинофильском кружке в Херсонской губернии. — 1893. — Оп. 190. — Д. 183. — 123 л.
824. О тайном социал-революционном сообществе среди рабочих г. Одессы. — 1894. — Оп. 191. — Д. 30. — 163 л.
825. О тайном революционном сообществе в г. Одессе. — 1895. — Оп. 191. — Д. 168. — 335 л.
826. О преступном сообществе именующемся Херсонским комитетом российской социал-демократической партии. — 5.02.1904. — Оп. 201. — Д. 298. — 25 л.
827. О распространении в г. Мелитополе преступных изданий. — 24.10.1904 — 10.01.1905. — Оп. 201. — Д. 2848. — 24 л.
828. О разброске преступных прокламаций по улицам г. Симферополя в ночное время. — 24.10. — 25.10.1904. — Оп. 201. — Д. 3104. — 3 л.

829. О лицах, задержанных одновременно с тайной типографией в Одессе. — 18.11.1904 – 5.07.1905. — Оп. 201. — Д. 3310. — 30 л.

830. О подготовке к устройству беспорядков в Севастопольском порту. — 15.11. – 16.11.1904. — Оп. 201. — Д. 3311. — 4 л.

Ф. 109. Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии.

831. О фальшивых кредитных билетах, водворяемых из Константинополя в г. Одессу. — 1865. — Оп. 40. — Д. 23. Ч. 2. — 2 л.

832. О делании фальшивой монеты арестантами Симферопольского тюремного замка. — 1865. — Оп. 40. — Д. 23. Ч. 4. — 26 л.

833. По доносу отставного кондуктора Карташова о делании в г. Керчи неизвестными ему евреями фальшивых кредитных билетов. — 1865. — Оп. 40. — Д. 23. Ч. 5. — 74 л.

834. Об открытии в г. Одессе лиц, занимавшихся подделкою фальшивых паспортов. — 1865. — Оп. 40. — Д. 315. — 13 л.

835. О выселке славяносербского мещанина Ивана Корнилевского за порочное поведение. — 28.03.1880. — Оп. 55. — Д. 4. Ч. 24. — 10 л.

836. О присутствии Его Величества в г. Одессе при закладке сооруженного парка, который высочайше повелено именовать “Александровский парк”. — 13.09.1875. — Оп. 105. — Д. 808. — 2 л.

837. Сведения по Херсонской губернии об увольнении по неблагонадежности учителей от занимаемой ими должностей и воспитанников учебных заведений. — 1875. — Оп. 160. — Д. 72. — 78 л.

838. О произведенных обысках в г. Николаеве по подозрению в преступных сходках. — 16.02.1880. — Оп. 165. — Д. 219. — 12 л.

Ф. 123. Общество попечительное о тюрьмах Министерства юстиции.

839. Отчеты тюремных комитетов Симферопольской губернии. — 1862. — Оп. 2. — Д. 523.

Ф. 678. Император Александр II.

840. Всеподданейший отчет командующего войсками Одесского военного округа генерал-адъютанта Семеко за 1874 год. — 1875. — Оп. 1. — Д. 462. — 36 л.

841. Всеподданейший доклад Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора о состоянии и нуждах края. — 1869. — Оп. 1. — Д. 626. — 380 л.

Ф. 1188. Постоянное бюро съездов русских исправительных заведений.

842. Журналы заседаний постоянного бюро съездов русских исправительных заведений. — 23.09.1904 – 22.09.1908. — Оп. 1. — Д. 1. — 38 л.

Российский государственный исторический архив

Ф. 18. Департамент мануфактур и внутренней торговли Министерства финансов.

843. Дело по отношению Департамента неокладных сборов Министерства финансов о применении штемпельных бумаг врачами при направлении судебно-медицинских, медико-полицейских актов при медицинском осмотре торговых и фабричных предприятий. — 31.05.1863 – 30.06.1867. — Оп. 1. — Д. 301.— 67 л.

Ф. 22. Центральные учреждения Министерства финансов по части торговли и промышленности.

844. О запрещении торговли в г. Мелитополе Таврической губернии в дни религиозных праздников. — 1901. — Оп. 2. — Д. 1460. — 11 л.
845. Об установлении высшего размера сбора и извозного промысла в г. Бахмуте Екатеринославской губернии. — 1903. — Оп. 2. — Д. 1552. — 2 л.
846. О рассмотрении проекта устава “Артели токарей” в г. Екатеринославе. — 1900 – 1902. — Оп. 2. — Д. 1636. — 26 л.
847. О рассмотрении ходатайства крестьянина А. Майорова об утверждении проекта устава коммерческой артели в г. Одессе. — 1901 – 1902. — Оп. 2. — Д. 1657. — 21 л.
848. О рассмотрении проекта устава артели хлебных приказчиков в г. Николаеве Херсонской губернии. — 1901. — Оп. 2. — Д. 1660. — 73 л.
849. О рассмотрении ходатайства австрийских подданных Р.В. Дрогаевского и С.С. Глязора о разрешении им учредить в Одессе торговый дом “Артезия”. — 1900 – 1901. — Оп. 2. — Д. 1797. — 6 л.
850. О размещении маклерных вакансий на Одесской бирже. — 1900. — Оп. 2. — Д. 1844. — 6 л.
851. Об изменении устава общества страхования от огня имуществ в г. Херсоне. — 1889 – 1901. — Оп. 2. — Д. 2431. — 4 л.
852. Об учреждении акционерного общества “Гарантия” в г. Николаеве Херсонской губернии. — 1904. — Оп. 2. — Д. 2629. — 24 л.
853. Об учреждении акционерного общества Хаджибейского трамвая в г. Одессе. — 1903 – 1904. — Оп. 2. — Д. 2755. — 38 л.
854. Об учреждении Николаевского антрацито-промышленного общества. — 1903 – 1904. — Оп. 2. — Д. 2762. — 33 л.
855. Об учреждении Волго-Днепровского лесопромышленного и мукомольного крупорушного акционерного общества в г. Екатеринославе. — 1903 – 1904. — Оп. 2. — Д. 2778. — 27 л.
856. Об учреждении акционерного общества машиностроительного, чугунолитейного и механического завода “Константин” в Екатеринославе. — 1904. — Оп. 2. — Д. 2817. — 39 л.

857. Отчеты Черноморского общества для производства искусственных строительных материалов в г. Одессе. — 1900 – 1902. — Оп. 2. — Д. 2848. — 16 л.

858. Отчеты анонимного общества Одесского стеаринового завода. — 1903. — Оп. 2. — Д. 2886. — 1 л.

Ф.776. Главное управление по делам печати.

859. По ходатайству Моисея Бейленсона об освобождении его от налога на содержание еврейской типографии в г. Одессе. — 1.11.1871. — Оп. 11. — Д. 152. — 6 л.

860. О напечатании отзыва гр. Остен-Саняна к жителям города Одессы по поводу устройства сердобольного приюта для инвалидов г. Одессы в последнюю войну. — 28.01.1872. — Оп. 11. — Д. 28. — 51 л.

861. О городских и общественных библиотеках. — 8.02.1873. — Оп. 11. — Д. 28. — 59 л.

Ф. 1284. Департамент общих дел Министерства внутренних дел.

862. Со всеподданейшего отчета о состоянии губернии Екатеринославского губернатора за 1880 год. — 10.07.1881. — Оп. 70. — Д. 229. — 41 л.

863. Со всеподданейшего отчета о состоянии губерний в 1879 году. Керчь-Еникальское градоначальство. — 1879. — Оп. 70. — Д. 264. — 43 л.

864. Со всеподданейшего отчета о состоянии губерний в 1879 году. Одесское градоначальство. — 1880. — Оп. 70. — Д. 291. — 81 л.

865. Со всеподданейшего отчета о состоянии губерний. Керчь-Еникальское градоначальство. — 20.10.1881. — Оп. 70. — Д. 310. — 37 л.

866. Об открытии на поставку в г. Бердянске памятника Александру II. — 5.08.1900. — Оп. 187. — 1900 г. — Д. 8. — 5 л.

867. По проекту устава общества велосипедистов любителей в г. Севастополе. — 30.04.1901. — Оп. 187. — 1900 г. — Д. 84. — 40 л.
868. Об утверждении устава Елисаветградского фотографического общества. — 15.01.1901. — Оп. 187. — 1900 г. — Д. 153. — 23 л.
869. Об утверждении Бахмутского музыкально-драматического общества. — 29.10.1901. — Оп. 187. — 1900 г. — Д. 317. — 47 л.
870. По проекту устава общества любителей музыки, пения и драматического искусства в г. Павлограде. — 30.11.1901. — Оп. 187. — 1900 г. — Д. 339. — 19 л.
871. О Бердянском музыкально-драматическом кружке любителей. — 12.07.1900. — Оп. 187. — 1900 г. — Д. 513. — 35 л.
872. Об утверждении проекта устава Екатеринославского общества фотографов любителей. — 24.02.1901. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 18. — 5 л.
873. О разрешении правлению Феодосийского округа императорского Российского общества спасения на водах открыть сбор в м. Алуште для сооружения спасательной станции. — 30.01.1901. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 27. — 5 л.
874. О сооружении в г. Ялте памятника императора Александру III. — 21.08.1899. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 35. — 2 л.
875. Об утверждении проекта устава общества любителей пения и музыки в м. Большой Токмак Бердянского уезда Таврической губернии. — 2.06.1898. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 68. — 38 л.
876. Об утверждении инструкции комитету по устройству полевых занятий, игр и развлечений для личного состава речных судостроительных, металлургических и литейных заводов в г. Николаеве. — 17.12.1902. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 135. — 26 л.
877. О разрешении Екатеринославской губернской земской управе учредить при Екатеринославском горном училище музея им. А.Н. Поля и об открытии подписки для сбора пожертвований на сооружение ему памятника. — 5.06.1904. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 150. — 18 л.

878. По ходатайству общества Горных инженеров об открытии отделения названного обществом в г. Екатеринославе. — 7.11.1902. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 192. — 37 л.

879. Об изменении устава Одесского общества велосипедистов любителей. — 21.08.1901. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 195. — 21 л.

880. Об утверждении проекта устава общества фотографов любителей в г. Николаеве. — 19.03.1902. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 201. — 46 л.

881. Об утверждении проекта устава Керчинского общества велосипедистов любителей. — 1.02.1902. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 245. — 25 л.

882. Об утверждении устава Екатеринославского литературно-артистического кружка. — 6.03.1902. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 253. — 52 л.

883. Об утверждении устава собрания служащих Новороссийского общества каменноугольного и рельсового производства в Бахмутском уезде в Юзовке. — 4.05.1902. — Оп. 187. — 1901 г. — Д. 339. — 41 л.

884. Об утверждении устава музыкально-драматического общества в с. Черниговке Бердянского уезда. — 14.07.1902. — Оп. 187. — 1902 г. — Д. 81. — 19 л.

885. Об утверждении проекта устава Никопольского музыкально-драматического общества в м. Никополе Екатеринославской губернии. — 22.01.1903. — Оп. 187. — 1902 г. — Д. 212. — 27 л.

Ф. 1287. Хозяйственный департамент Министерства внутренних дел.

886. По проекту устава общества взаимной помощи приказчиков г. Александровска Екатеринославской губернии. — 5.07.1896 – 9.06.1898. — Оп. 10. — Д. 118. — 52 л.

887. По уставу Евпаторийского общества взаимной помощи Таврической губернии. — 9.03.1898 – 24.01.1900. — Оп. 10. — Д. 482. — 35 л.

888. По проекту устава взаимовспомогательного общества фельдшеров и повивальных бабок в г. Екатеринославе. — 20.07.1899 – 28.06.1899. — Оп. 10. — Д. 666. — 12 л.
889. О новых правилах для Керчь-Еникальского лоцманского цеха. — 5.05.1861 – 31.12.1882. — Оп. 38. — Д. 63. — 23 л.
890. По прошению проживающих в Крыму иногородних мещан о перечислении их в городские общества. — 24.11.1861 – 4.07.1862. — Оп. 38. — Д. 107. — 19 л.
891. По прошению проживающих в г. Севастополе евреев о перечислении из мест настоящей приписки в Севастопольское гражданское общество. — 4.01.1862 – 20.03.1863. — Оп. 38. — Д. 124. — 10 л.
892. О переименовании селения Бокова Херсонской губернии в местечко. — 20.02. – 4.07.1862. — Оп. 38. — Д. 134. — 5 л.
893. О переименования с. Марьяновки Херсонской губернии, принадлежащего гр. Строгоновой, в местечко. — 20.02. – 18.07.1862. — Оп. 38. — Д. 135. — 5 л.
894. О переименовании м. Никополя Екатеринославской губернии в заштатный город с наделением выгонной землей. — 24.06. – 12.10.1862. — Оп. 38. — Д. 180. — 1 л.
895. О переименовании с. Глодос 2-го округа 6-й волости Херсонского поселения в местечко. — 2.10.1862 – 1.02.1863. — Оп. 38. — Д. 206. — 4 л.
896. О переименовании селения Алушты в местечко. — 15.03. – 19.03.1863. — Оп. 38. — Д. 282. — 2 л.
897. По жалобе сына купца Кефелы на недопущение его как караима к должности Севастопольского городского головы. — 2.05.1863 – 30.01.1864. — Оп. 38. — Д. 294. — 6 л.
898. О переименования селения Шестерни Херсонского поселения в местечко. — 14.05. – 18.05.1863. — Оп. 38. — Д. 300. — 2 л.
899. О переименовании селения Еланца Херсонского поселения в местечко. — 2.09. – 6.09.1863. — Оп. 38. — Д. 338. — 2 л.

900. О порядке продажи недвижимых имуществ в г. Николаеве. — 20.11.1863 – 24.12.1872. — Оп. 38. — Д. 356. — 23 л.
901. О споре между Одесскою распорядительною думою и Новороссийским генерал-губернатором по поводу исправления шоссе на улицах города Одессы. — 13.11.1864 – 2.06.1865. — Оп. 38. — Д. 481. — 72 л.
902. О разрешении купеческому старшине заведывания городским хозяйством г. Орехова. — 16.01. – 31.01.1865. — Оп. 38. — Д. 504. — 4 л.
903. По ходатайству помещицы Екатеринославской губернии М. Кох о переименовании принадлежащих ей в Павлоградском уезде селений Ивановки с деревнями в местечко Каховское. — 16.04. – 17.05.1865. — Оп. 38. — Д. 518. — 1 л.
904. По ходатайству жителей г. Орехова Бердянского уезда о переименовании этого города в селение. — 11.10.1865 – 22.06.1876. — Оп. 38. — Д. 572. — 34 л.
905. О переименовании Нововасильевки Бердянского уезда в местечко Богоявленское. — 18.07.1866 – 13.07.1882. — Оп. 38. — Д. 671. — 56 л.
906. О перечислении татар деревень Айвасиль, Лутки и Дерской в мещане г. Ялты. — 6.09.1866 – 22.05.1868. — Оп. 38. — Д. 688. — 43 л.
907. Об устройстве владельческих местечек Кулико-Поле и Акмечетки Херсонской губернии. — 1866. — Оп. 38. — Д. 720. — 25 л.
908. О преобразовании г. Верхнеднепровска в безуездный город и о перечислении взамен его в степень уездного города казенного селения Саксагань. — 19.10. – 25.10.1867. — Оп. 38. — Д. 816. — 3 л.
909. Об упразднении в г. Орехове упрощенного ремесленного управления. — 20.02. – 2.05.1868. — Оп. 38. — Д. 880. — 4 л.
910. По поводу ходатайства Керчь-Еникальского градоначальника о более уравнительном распределении между городом Керчью и городами Таврической губернии налога с недвижимых имуществ. — 16.07. – 7.08.1868. — Оп. 38. — Д. 938. — 9 л.

911. О доставлении сведений об окончании сроков выборов в городские общественные должности по каждому из городов тех губерний, в которых вводится городское положение. — 15.10. — 15.11.1871. — Оп. 38. — Д. 1259. — 55 л.

912. О производстве в Петербурге выборов в сословные общественные должности; об оставлении в силе прежних городских выборов в Петербурге, Москве и Одессе, впредь до введения в этих городах Городового положения 1870 г. — 7.12.1870 — 1.12.1871. — Оп. 38. — Д. 1295. — 33 л.

913. Об отделении г. Севастополя в земско-хозяйственном отношении от Ялтинского и Симферопольского уезда; об отделении Керчь-Еникальского градоначальства от Феодосийского уездного земства и г. Кронштадта от Петергофского уезда. — 4.06. — 22.12.1892. — Оп. 38. — Д. 1369. — 142 л.

914. По ходатайству Херсонской городской думы о разрешении городскому общественному управлению празднования столетнего юбилея г. Херсона и назначении двух премий на конкурс по составлению истории этого города. — 9.08. — 16.11.1877. — Оп. 38. — Д. 1859. — 7 л.

915. По ходатайству Елисаветградской городской думы Херсонской губернии о несовместимости с занятием др. должности звания гласного думы по городскому управлению. — 18.09.1878 — 19.01.1879. — Оп. 38. — Д. 1917. — 4 л.

916. По прошению поверенных мещан г. Маяки Херсонской губернии Иржевского, Поязавца и др. о преобразовании этого города в селение или о перечислении мещан в крестьянское сословие с наделом земель; по ходатайству о распространении на мещан-христиан, занимающихся хлебопашеством в Херсонской губернии, прав на аренду казенных земель, предоставленных крестьянам. — 22.06.1882 — 7.03.1885. — Оп. 38. — Д. 2127. — 23 л.

917. По ходатайству Херсонской городской думы о разрешении ей издавать политико-литературную и торговую газету “Херсонский вестник”. — 18.01.1890 — 7.01.1891. — Оп. 38. — Д. 2429а. — 8 л.

918. О введении Городового положения 11 июня 1892 г. в Таврической губернии. — 28.08.1892 – 11.02.1897. — Оп. 38. — Д. 2628. — 178 л.
919. О введении Городового положения 11 июня 1892 г. в Херсонской губернии. — 12.09.1892 – 30.12.1903. — Оп. 38. — Д. 2642. — 178 л.
920. О введении Городового положения 11 июня 1892 г. в Одессе. — 30.09.1892 – 23.04.1901. — Оп. 38. — Д. 2657. — 94 л.
921. О введении Городового положения 11 июня 1892 г. в Севастополе. — 12.10.1892 – 30.04.1901. — Оп. 38. — Д. 2660. — 145 л.
922. О введении Городового положения 11 июня 1892 г. в Николаеве. — 13.10.1892 – 3.09.1899. — Оп. 38. — Д. 2661. — 29 л.
923. О введении Городового положения 11 июня 1892 г. в Екатеринославской губернии. — 23.12.1892 – 5.10.1893. — Оп. 38. — Д. 2675. — 19 л.

Ф. 1288. Главное управление по делам местного хозяйства Министерства внутренних дел.

924. Александровск. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 83. — 297 л.
925. Бахмут. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 84. — 101 л.
926. Луганск. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 85. — 206 л.
927. Мариуполь. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 86. — 108 л.
928. Новомосковск. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 87. — 177 л.
929. Славяносербск. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 88. — 55 л.
930. Балаклава. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 456. — 49 л.
931. Керчь-Еникале. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 457. — 177 л.
932. Николаев. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 459. — 54 л.
933. Одесса. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 460. — 629 л.
934. Севастополь. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 462. — 45 л.
935. Алешки. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 874. — 85 л.
936. Бахчисарай. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 875. — 83 л.
937. Бердянск. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 876. — 88 л.

938. Евпатория. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 877. — 105 л.
939. Карасубазар. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 878. — 73 л.
940. Мелитополь. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 879. — 126 л.
941. Ногайск. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 880. — 59 л.
942. Орехов. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 881. — 51 л.
943. Перекоп. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 882. — 67 л.
944. Симферополь. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 883. — 122 л.
945. Старый Крым. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 884. — 13 л.
946. Феодосия. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 885. — 196 л.
947. Ялта. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 886. — 76 л.
948. Ананьев. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 985. — 130 л.
949. Александрия. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 986. — 150 л.
950. Березнеговатый и Висунский посады. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 987. — 54 л.
951. Березовка. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 988. — 96 л.
952. Берислав. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 989. — 122 л.
953. Бобринец. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 990. — 80 л.
954. Богоявленско-Покровский посад. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 991. — 48 л.
955. Елисаветград. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 996. — 573 л.
956. Маяки. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 997. — 54 л.
957. Новая Прага. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 998. — 16 л.
958. Новогеоргиевск. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 999. — 91 л.
959. Новомиргород. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1000. — 116 л.
960. Овидиополь. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1001. — 64 л.
961. Ольвиополь. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1002. — 98 л.
962. Очаков. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1003. — 97 л.
963. Херсон. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1005. — 531 л.
964. Балаклава. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1215. — 49 л.
965. Керчь-Еникале. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1216. — 234 л.

966. Николаев. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1218. — 131 л.
967. Одесса. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1219. — 260 л.
968. Севастополь. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1221. — 58 л.
969. Александрия. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1250. — 290 л.
970. Бахмут. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1251. — 104 л.
971. Верхнеднепровск. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1252. — 144 л.
972. Екатеринослав. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1253. — 183 л.
973. Луганск. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1254. — 306 л.
974. Мариуполь. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1255. — 91 л.
975. Николаев. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1256. — 46 л.
976. Павлоград. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1258. — 204 л.
977. Алешки. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1667. — 79 л.
978. Бахчисарай. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1668. — 82 л.
979. Карасубазар. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1669. — 75 л.
980. Ногайск. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1670. — 67 л.
981. Орехов. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1671. — 57 л.
982. Перекоп. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1672. — 59 л.
983. Симферополь. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1673. — 290 л.
984. Старый Крым. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1674. — 24 л.
985. Феодосия. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1675. — 225 л.
986. Ялта. — 1899 – 1901. — Оп. 6. — Д. 1676. — 97 л.

Ф. 1502. Акционерное общество “Русский провиант в Мариуполе”.

987. Дело об учреждении администрации по делам общества. — 23.06. — 4.07.1902. — Оп. 1. — Д. 1. — 51 л.
988. Договора Я.Я. Вебера с Д.Д. Овином, Н.И. Кобезевым и доверенным общества Г.И. Стройсом, письма прис. М.И. Шефтеля и заводууправления администрации по делам общества и другие материалы об аренде последним у Вебера участка земли в районе города Керчь для добычи руды и перевозки

ее по морю, расчеты по этой аренде и продление ее сроков. — 1.10.1896 – 10.04.1916. — Оп. 1. — Д. 8. — 87 л.

Институт Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського

Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей.

989. Указ Херсонской духовной консистории благочинному протоиерею Григорию о разрешении построить здание для служителей св. Троицкой греческой церкви. — 5.05.1898. — Спр. 768. — 2 арк.

990. Договор государственного крестьянина Дениса Резникова и купца Якова Бабаджанова на обучение торговому делу сына Резникова. — 1889. — Спр. 1009. — 4, 2 арк.

991. Письмо председателя попечительного совета Одесского училища торгового мореплавания по поводу уроков немецкого языка в училище. — 21.09.1904. — Спр. 1995. — 4, 1 арк.

992. Письмо директора Одесской 2-ой гимназии Штерну (Эрнесту Романовичу) об испытаниях по немецкому языку. — 22.04.1899. — Спр. 1996. — 1 арк.

993. Письмо попечителя Одесского учебного округа Штерну Эрнесту Романовичу об избрании Штерна председателем комитета по рассмотрению немецких книг. — 8.12.1897. — Спр. 1997. — 1 арк.

994. Письмо попечителя Одесского учебного округа Штерну Эрнесту Романовичу с просьбой сообщить о причинах постоянных студенческих волнений в университетах. — 6.05.1899. — Спр. 1998. — 4, 2 арк.

Ф. X. Архів ВУАН.

995. Бродовский И. Список жителей-евреев, работающих в Одессе во второй половине XIX века и в первой четверти XX в. — 1942. — Спр. 4904. — 5 арк.

996. Пиневиц П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа (нач. XX ст.). — Спр. 11725. — 25 арк.

Ф. XIII. Архів Синоду.

997. Николай епископ Таврический — Победоносцеву Константину Петровичу. Письмо 22 ноября 1902 г. из Ялты в Петербург о беседе с Николаем II в Ливадии. — Спр. 135. — 2 арк.

998. Николай епископ Таврический — Победоносцеву Константину Петровичу. Письмо 7 декабря 1902 г. из Ялты в Петербург об освящении собора в Ялте. — Спр. 2609. — 2 арк.

999. Иустин, архиепископ Херсонський Победоносцеву Константину Петровичу. Письмо 22 декабря 1904 из Одессы в Петербург об отказе священников от службы в Канаде. — Спр. 2845. — 1 арк.

1000. Николай, епископ Таврический — Победоносцеву Константину Петровичу. Письмо 13 ноября 1902 из Симферополя в Петербург о священнике Четвертинкове. — Спр. 3091. — 2 арк.

1001. Николай, епископ Таврический — Победоносцеву К. П. Письмо 30 сентября 1902 г. из Симферополя в Петербург об участии воспитанников Таврической духовной семинарии в тайных обществах. — Спр. 4093. — 4 арк.

1002. Николай, епископ Таврический — Победоносцеву К.П. Письмо 4 ноября 1902 г. из Симферополя в Петербург о революционном движении в Феодосии. — Спр. 4110. — 2 арк.

1003. Благодарность Николаевского городского головы Победоносцеву К.П. за его внимание ко дню городского юбилея. — Спр. 4876. — 09.1890. — 2 арк.

1004. Платон, архиепископ Херсонский, — Победоносцеву К.П. Письмо из Одессы в Петербург о делах Одесского епархиального училища. — 8.02.1882. — Спр. 3731. — 2 арк.

1005. Историческая записка о положении Таврической епархии в сентябре 1885 г. — к. XIX в. — Спр. 2527. — 12 арк.

Ф. 159. Русов О.О.

1006. Херсонские земские статистики ученики (Русову) Олександру Олександровичу. Адрес в день чествования двадцатипятилетней деятельности на поприще земской статистики. — 1901. — Спр. 31. — 2 арк.

Ф. 182. Громашевський Л.В.

1007. Северное пароходное общество — Главному командиру Черноморского флота. Прошение о предоставлении временного приема в Севастополе. — 12.12.1902, 4.07.1907. — Спр. 49. — 2 арк.

Ф. 190. Кабінет єврейської культури.

1008. Общество пособия бедным евреям в г. Бобринце Херсонской губернии. Общество для распространения просвещения. Переписка об открытии библиотеки. — 12.04. – 8.11.1904. — Спр. 34.

1009. Материалы о библиотеке в г. Евпатории: переписка Общества пособия бедным евреям с Обществом для распространения просвещения между евреями в России о присылке книг, деятельности библиотеки, каталог книг, устав. — 25.10.1903 – 16.06.1905. — Спр. 61.

1010. Материалы об открытии и деятельности библиотеки в г. Екатеринославе: переписка общества пособия бедным евреям, ремесленникам с Обществом для распространения просвещения между евреями в России о высылке книг, денежной помощи, свидетельство, каталог. — 5.07.1899 – 1910. — Спр. 62.

Ф. 202. Новицкий Я.П.

1011. Выписки из литературы и библиографические заметки по истории Екатеринославщины. Начало XX века. — Спр. 27.
1012. О пчеловодах в г. Александровске. — 10.01.1900. — Спр. 29.
1013. Список фотографических снимков, сделанных Я.П. Новицким. — 1906 – 1912. — Спр. 30.
1014. Никополь. Заметка об истории города. Начало 20-х гг. XX в. — Спр. 31.
1015. Василенко А.Я. В Александровску городскую думу. Заявление о разрешении открыть Абраму и Луке Китайчиковым дом терпимости в арендуемом у него помещении. — 1885. — Спр. 220.
1016. Сведения о количестве местных материалов, выгруженных на Екатеринославской пристани с 1890 г. по 1892 г. включительно. Заметка. — Спр. 222.

Відділ рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького.

1017. Архив Николая Ивановича Ленца. Заметки относительно нашего семейства. Письма по истории и теории словесности. Материалы по истории Одесской коммерческой гимназии. Выписки из сочинения по истории Одессы и педагогики, копии архивных документов. II пол. XIX в. — РКП 37 / 1. — 702 арк.
1018. Ученические тетради, записи стихов и т.п. II пол. XIX в. — РКП 46 / 1. — 73 арк.
1019. Проекты и сметы постройки Одесского городского театра. — 1874. — РКП 53 / 1. — 94 арк.
1020. Гайд. Подъем патриотизма. Карикатура на самодержавие. — 1904. — РКП 60 / 32. — 1 арк.

1021. Маразли Г.Г. Письмо по поводу устройства зоологического сада в Одессе. — 1894. — РКП 60 / 45. — 2 арк.
1022. Планы Одесского тюремного замка. — 1879. — РКП 62 / 12. — 3 арк.
1023. Доклад об устройстве убежища и общества покровительства для нравственно покинутых детей. — 1892. — РКП 62 / 15. — 48 арк.
1024. Воронцова Е. Письмо-приглашение. — 1867. — РКП 62 / 55. — 2 арк.
1025. Билет члена Херсонского благородного собрания Бурачкова Платона Осиповича. — 1874. — РКП 92 / 5. — 1 арк.

**Научно-исследовательский отдел рукописей Российской
Государственной Библиотеки**

Ф. 169. Милютины Д.А. и др.

1026. Топографическое и статистическое описание окрестностей г. Елисаветграда. — Скоропись. — Оп. 1. — Д. 21. — 2 л.

Ф. 218. Отдел рукописей. Собрание.

1027. План и оценка дома Н.А. Рудзевич, находящегося в г. Симферополе по Александровской улице. — 20.12. 1874. — Оп. 1. — Д. 682. — 2 л.

Отдел рукописей Российской национальной библиотеки

Ф. 9. Айвазовский И.К.

1028. Айвазовский И.К. Письма (3) Василию Васильевичу Салову. — 1880-е гг. — Оп. 1. — Д. 6. — 4 л.

1029. Айвазовский И.К. Расписки (9) в получении денег и доверенность на визитной карточке на имя Ивана Федоровича Шене. — 7.08.1884 – 22.12.1894, б.г., б.д. — Оп. 1. — Д. 7. — 11 л.

Ф.82. Гаевский В.П.

1030. Айвазовский И.К. Письмо к Виктору Павловичу Гаевскому. — 26.08.1880. — Оп. 1. — Д. 6. — 2 л.

Ф. 118. Быковы.

1031. Новицкий Яков Павлович. Письмо Петру Васильевичу Быкову. — 14.01.1886. — Оп. 1. — Д. 634. — 1 л.

Ф. 120. Бычковы А.Ф. и И.А.

1032. Мурзакевич Н.Н. Письма (20) и заявления Афанасию Федоровичу Бычкову. — 1870 – 1883. — Оп. 1. — Д. 976. — 27 л.

1033. Юргевич В.Н. Письмо Афанасию Федоровичу Бычкову. — 24.05.1888. — Оп. 1. — Д. 1477. — 1 л.

Ф. 124. Собрание П.Л. Вакселя.

1034. Кропивницкий М.Л. Письма (2) Владимиру Васильевичу Уманову-Каплуновскому. — 1902 и б.д. — Оп. 1. — Д. 2248. — 2 л.

1035. Мурзакевич Н.Н. Письмо Константину Степановичу Веселовскому. — 2.01.1882. — Оп. 1.— Д. 2940. — 1 л.

1036. Юргевич В.Н. Письмо Михаилу Павловичу Азачевскому. — 7.12.1887. — Оп. 1.— Д. 5019. — 1 л.

1037. Юргевич В.Н. Официальное письмо Владимиру Константиновичу Трутовскому. — Оп. 1.— Д. 5020. — 1 л.

Ф. 377. Корнилов И.П.

1038. Мурзакевич Н.Н. Письмо Ивану Петровичу Корнилову. — 6.01.1872. — Оп. 1.— Д. 921. — 1 л.

Ф. 391. Краевский А.А.

1039. Айвазовский И.К. Письмо Андрею Александровичу Краевскому. — 23.11.1874. — Оп. 1.— Д. 140.

1040. Новицкий Я.П. Корф Николай Александрович. Письмо Василию Алексеевичу Бильбасову. — 31.01.1882. — Оп. 1. — Д. 921.

Ф. 521. Никонов М.Н.

1041. Айвазовский И.К. Письмо Михаилу Николаевичу Никонову. — 18.08.1888. — Оп. 1.— Д. 8 — 2 л.

Ф. 585. Платонов С.Ф.

1042. Маркевич Арсений Иванович. Письма (35) Сергею Федоровичу Платонову. — 1894 – 1927. — Оп. 1. — Д. 3485. — 48 л.

Ф. 601. Половцовы.

1043. Стевен Х.Х. Письмо Анатолию Викторовичу Половцову. — 4.03.1898. — Оп. 1. — Д. 725. — 1 л.

Ф. 608. Помяловский И.В.

1044. Юргевич Владислав Норбертович. Письмо, телеграмма и визитная карточка Ивану Васильевичу Помяловскому. — 19.03.1883. — Оп. 1. — Д. 1468. — 4 л.

Ф. 621. Пыпин А.Н.

1045. Кропивницкий Марко Лукич. Письмо Александру Николаевичу Пыпину от украинских писателей и артистов. Выражение протеста против запрещения театральных постановок на украинском языке. — 24.11.1880. — Оп. 1. — Д. 453. — 2 л.

Ф. 781. Толстой И.И.

1046. Айвазовский И.К. Письмо и телеграмма Ивану Ивановичу Толстому. — 1890. — Оп. 1. — Д. 672. — 3 л.

Ф. 796. Тюменев И.Ф.

1047. Айвазовский Иван Константинович. Визитная карточка его с автографом и доверенностью Петру Федоровичу Исееву на получение платы за картину. Письма (22) и телеграммы (11) Павлу Алексеевичу Черкасову. — 19.08.1872 – 11.02.1888 и б.д. — Оп. 1. — Д. 637. — 43 л.

1048. Айвазовский И.К. Письма (12) и телеграммы (2) Павлу Алексеевичу Черкасову. — 9.07.1884 – 24.01.1892 и б.г. — Оп. 2. — Д. 582. — 16 л.

1049. Айвазовский Иван Константинович. Письмо неизвестному. 17.10.1892. — Оп. 2. — Д. 591. — 2 л.

Ф. 904. Гиль Х.Х.

1050. Стевен А. Письма (2) Христиану Христиановичу Гилю. — 18.09. — 18.10.1891. — Оп. 1. — Д. 320. — 2 л.

Ф. 1004. Ковалевские М.Е., П.М.

1051. Айвазовский И.К. Письмо М.Е. Ковалевскому. — 15.01.1861. — Оп. 1. — Д. 9. — 1 л.

Ф. 1033. Визель.

1052. Айвазовский Иван Константинович. Записки на визитных карточках (2) в Академию художеств. — 1890. — Оп. 1. — Д. 143. — 2 л.

Бердянський краєзнавчий музей

1053. Письмо В.Г. Шуми к В.В. Шуми. — 21.06.1902. — КП 21202. — 2 арк.

1054. Формулярный список о службе и. д. штатного учителя греческого языка Бердянской мужской гимназии статского советника Петра Нищинского. — 25.10.1890. — НВ 15445 (1). — 6 арк.

1055. Открытка “Бердянск”. — К. XIX в. — НВ 12211/1. — 1 арк.

1056. Открытка “Бердянск. Общий вид”. — Н. XX в. — НВ 12211/8. — 1 арк.

1057. План уездного города Бердянска, Высочайше утвержденный в 10-й день апреля 1862 года. — Д 1579. — 1 арк.

Донецький обласний краєзнавчий музей

1058. Екатеринославский “летучий листок”, издававшийся Екатеринославским комитетом РСДРП. — 1902. — Д 4/КП 1423. — 1 арк.

1059. Воззвание “Самодержавие и честь России” Екатеринославского комитета РСДРП, призывающее к свержению царского самодержавия, прекращению русско-японской войны, к победе революции. — 10.03.1904. — Д 5/КП 1424. — 1 арк.
1060. Листовка “Правда о войне”, изданная Екатеринославским комитетом РСДРП. — 1904. — Д 39/КП 1458. — 1 арк.
1061. Листовка “К крестьянскому и рабочему народу”. — 1904. — Д 120/КП 11542. — 1 арк.
1062. Листовка “Война против войны!”. — 1904. — Д 127/КП 11549. — 1 арк.
1063. Листовка “Летучий листок № 8”. — 01.1903. — Д 350/ КП 67331. — 1 арк.
1064. Билет № 134 на посещение бани на станции Юзово во вторник, выдан Павлу Николаевичу Черенкову, помощнику машиниста паровоза № 2256. — 5.03.1904. — Д 144/КП 12791. — 1 арк.
1065. Аттестат, выданный кузнецу Филиппу Федотовичу Шкарину при рудничной мастерской завода Новороссийского общества в Юзовке. — 25.09.1900. — Д 298/КП 66886. — 1 арк.

Запорізький обласний краєзнавчий музей

1066. Негатив. План уездного города Александровска. — 1902.— Инв. № 248. — 1 арк.
1067. Негатив. Общий вид г. Александровска. — 1903. — Инв. № 499. — 1 арк.
1068. Фото. Токарный цех завода И. Фрукса (Токмак). — 1902. — Инв. № 2596. — 1 арк.
1069. Фото. Сахарный цех завода Клейнера (Б. Токмак). — 1902. — Инв. № 2597. — 1 арк.
1070. Открытка. Народный дом в Александровске Екатеринославской губернии. — XIX в. — Инв. № 3953. — 1 арк.

1071. Открытка. Общий вид училища глухонемых в г. Александровске Екатеринославской губернии. — 1903. — Инв. № 4431 (1). — 1 арк.
1072. Открытка. Урок естествознания (5-й год обучения) в училище глухонемых г. Александровска Екатеринославской губернии. — 1903. — Инв. № 4431 (4). — 1 арк.
1073. Открытка. Класс ручного труда училища глухонемых г. Александровска Екатеринославской губернии. — 1903. — Инв. № 4431 (6). — 1 арк.
1074. Открытка. Библиотека училища глухонемых г. Александровска Екатеринославской губернии. — 1903. — Инв. № 4431 (7). — 1 арк.
1075. Открытка дом администрации и хозяйственная контора училища глухонемых, г. Александровск Екатеринославской губернии. — 1903. — Инв. № 4431 (8). — 1 арк.
1076. Открытка. Урок географии (7-й год обучения) в училище глухонемых г. Александровска Екатеринославской губернии. — 1903. — Инв. № 4431 (9). — 1 арк.
1077. Боковой фасад Ногайской женской гимназии. — К. XIX в. — Ф-ист. 609. — 1 арк.
1078. Фото. Е.И. Дервяненко с печатью Мелитопольского отделения жандармской полиции. — 1881. — КВ 25757 / Ф-ист. 4104.
1079. Фото Е.И. Дервяненко с надписью, удостоверяющей личность. — К. XIX в. — КВ 25758 / Ф-ист. 4105. — 1 арк.
1080. Фото. Семья железнодорожного чиновника г. Александровска. — К. XIX в. — КВ 31147 / Ф-ист. 4581. — 1 арк.
1081. Фото. Рабочий Александровских мастерских Н.И. Рыжков. — XIX в. — КВ 31303 / Ф-ист. 4499. — 1 арк.
1082. Фото. Учащийся Александровского технического училища в форме. — XIX в. — КВ 31740 / Ф-ист. 4574.
1083. Фото. Мужчина в городском костюме, житель г. Бердянска. — 80-е гг. XIX в. — КВ 39234 / Ф-ист. 5152. — 1 арк.

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей

1084. Фотографії відкриття пам'ятника Григоровичу В.И. в г. Єлисаветграді. — 8.10.1892. — 1179 / ФО 2. — 2 арк.
1085. Розрешення Одеського генерал-губернатора на постановку в Николаєві і Єлисаветграді Н. Садовському. — 1861. — 1367 / Аи 18. — 1 арк.
1086. Фото. Випускниці Єлисаветградської жіночої гімназії. — 1894 — 1895. — 2989 / ФО 305. — 1 арк.
1087. Аттестат Михайла Конашко, виданий в г. Єлисаветграді заводом Бургарда. — 4.07.1903. — 3337 / Аи 270. — 1 арк.
1088. Формулярний список о службі бывшего секретаря Єлисаветградського міського поліцейського управління колежського секретаря І.К. Тобилевича. — 1883. — 4022 / Аи 561. — 5 арк.
1089. Письмо М.Л. Кропивницькому від І.К. Тобилевича. — 1900. — 4040 / Аи 580. — 1 арк.
1090. Програма спектакля І.К. Тобилевича “Понад Дніпром” театру А.К. Саксаганського. — 1897. — 10453 / Аи 2655. — 1 арк.
1091. Похвальний лист Ольвіопольського міського 4-х класного училища. Видан ученику другого класу Адамському Вацлаву. — 31.05.1904. — 10909 / Аи 2740. — 1 арк.
1092. Письмо Тобилевича к Саксаганському. — 3.08.1901. — 12786 / Аи 4583. — 1 арк.
1093. Похвальний лист Єлисаветградського Кущевського міського народного училища Матвею Васильевичу Гладкому за благонравіє і успіхи в науках. — 6.09.1902. — 12280 / Аи 3804. — 1 арк.
1094. Прокламація “Ко всім робочим і работницям”. — 1903. — 13337 / Аи 5179. — 1 арк.
1095. Визитная карточка І.К. Карпенка-Карого. — 13.03.1901. — 28152 / Аи 12510. — 1 арк.

1096. Открытое письмо в Елисаветград, комиссионный дом Б.Х. Слободскому. — 16.10.1902. — 29691 / Аи 13239. — 1 арк.

1097. Фото. Макеева Е.И. Воспитанница Одесского института благородных девиц. — 1890. — 32108 / ФО 10286. — 1 арк.

1098. Свидетельство об окончании Одесского института благородных девиц Макеевой Евгении Ипполитовны. — 6.09.1900. — 32109 / Аи 14344. — 1 арк.

Луганський обласний краєзнавчий музей

1099. Фото. Чугунно-литейный цех завода ДЮМО. — 1899. — КП 51863 / Ф 966. — 1 арк.

1100. Фото. Цех завода Гартмана. — КП 59105 / Ф 1322. — 1 арк.

1101. Фото. Наводнение в Луганске. — 1903. — КП 51101 / Ф 4-933. — 1 арк.

1102. Фото. Жилище шахтеров в Юзовке. — К. XIX в. — КП 7272 / Ф 13845. — 1 арк.

1103. Билет-разрешение. Выдан Луганской городской управой Тихому Г.И. — 28.08.1903. — КП 55817 / Д 38-10103. — 1 арк.

1104. Удостоверение № 13733, выданное Кривенко Д.С. 8.12.1904 в том, что он занимается при губернской земской больнице с 1.10.1903. — 8.12.1904. — КП 39530 / Д 22-6881. — 1 арк.

1105. Удостоверение № 192 от 18.11.1899 Сущенко О.Д., выданное Луганским двухклассным училищем. — КП 40179 / Д 23-7010. — 1 арк.

1106. Похвальный лист, выданный дирекцией Луганской Екатерининско-Александрьевской мужской прогимназией Цуку Михаилу, ученику 1 класса. — 21.02.1902. — КП 64309 / Д 44-11302. — 1 арк.

Мелітопольський краєзнавчий музей

1107. Фото. Манилов Михаил Григорьевич. Первый организатор спорта и соколиной гимнастической школы в г. Мелитополе. — 1898. — КВ 1951 / Ф. 116. — 1 арк.

1108. Фото. Мелитопольская уездная сельскохозяйственная выставка, которая состоялась в г. Мелитополе в 1898 г. — 1898. — КВ 1956 / Ф. 121. — 1 арк.

1109. Справка на отпуск товара по рецепту № 5108 и № 5109 провизором старой Мелитопольской аптеки Авербахом. — 1899. — КВ 3683 / Д. 4901. — 1 арк.

1110. Фото. Шмитиков Василий Федорович, учитель городской земской школы. — 1900. — КВ 7042 / Ф. 1509. — 1 арк.

1111. Фото. А.В. Каравацкий — земский врач Мелитопольской земской больницы. — 1873. — КВ 12240. / Ф. 1948. — 1 арк.

1112. Бюллетень хлебных сделок, г. Одессы купец Трахтенгеру. — 16.09. — 20.09.1900. — КВ 14670 / Д. 1864. — 5 арк.

1113. Фото. Группа железнодорожных рабочих на фоне локомотивного депо с паровозами. — 1900-е гг. — КВ 33442 / Ф. 5308. — 1 арк.

1114. Рецепт Больше-Токмацкой аптеки Я.А. Левитан. — 1901. — КВ 35334 / Д. 4759. — 1 арк.

1115. Аттестат № 88 Шайтан Эстер об окончании Мелитопольской женской гимназии в 1902 г. — 1902. — КВ 35848 / Д. 4827. — 1 арк.

Миколаївський обласний краєзнавчий музей

1116. Фото. Броненосец “Ростислав”, заложен в 1894 г. Спущен в 1896 г. С 1907 г.— линейный корабль. — КП 69 / Ф. 18. — 1 арк.

1117. Фото. Дом И. Чигрина (Военная, 15), где с 1898 – 1902 гг. собирались рабочие Черноморского завода и завода “Наваль”. — КП 161 / Ф. 773. — 1 арк.

1118. Фото. Здание реального училища в г. Николаеве. — Вторая половина XIX в. — КП 162 / Ф. 777. — 1 арк.
1119. Фото. Котельная мастерская 1900 г. (внутренний вид) завода “Наваль”. — 1900. — КП 174 / Ф. 916. — 1 арк.
1120. Фото. Главная контора 1900 г. завода “Наваль”. — 1900. — КП 175 / Ф. 911. — 1 арк.
1121. Фото. Механическая мастерская 1900 г. (внутренний вид) завода “Наваль”. — 1900. — КП 175 / Ф. 912. — 1 арк.
1122. Фото. Пароход “Одесса” Русского общества пароходства. — 4.04.1878. — КП – 289. — Ф. 995. — 1 арк.
1123. Фото. Группа офицеров, находящихся на службе в г. Николаеве, у здания Морского собрания, г. Николаев. — 1893. — КП 442 / Ф. 1111. — 1 арк.
1124. Фото. Спуск броненосца “Екатерина II” на Николаевском адмиралтействе, спущен 10 мая 1886 г. — 1886. — КП 769 / Ф. 95. — 1 арк.
1125. Фото. Группа учащихся Николаевского среднетехнического училища. 1904 – 1905 уч. год. — КП 1155 / Ф. 1133. — 1 арк.
1126. Фото. Генеральный план укреплений г. Николаева с показанием работ, произведенных в 1868 г. — 1868. — КП 2566 / Ф. 2921. — 1 арк.
1127. Фото. Комиссия по устройству 2-го народного сада Николаевского Комитета попечительства о народной трезвости. Автор Л. Деречинский. — 1904. — КП 3326 / Ф. 3579. — 1 арк.
1128. Фото. Памятник А.С. Грейгу (1873 г.) в Николаеве. — К. XIX в. — КП 32923 / Ф. 6832. — 1 арк.
1129. Фото. Соборная площадь в Николаеве. — К. XIX в. — КП 32934 / Ф. 6841. — 1 арк.
1130. Фото. Общество создателей народного сада № 2 Комитета трезвости на Военном рынке. г. Николаев, Фото Л.С. Деречинского. — 1903. — КП 55151 / Ф. 8065. — 1 арк.
1131. Фото. Вид Николаева с базара. — 1895. — КП 55152 / Ф. 8066. — 1 арк.

1132. Фото. Константиновская школа грамотности. — 90-е гг. XIX в. — КП 56186 / Ф. 8157. — 1 арк.
1133. Предписание Новороссийского генерал-губернатора Николаевскому военному губернатору об учреждении надзора за штурманом Степановым, привезшем из Константинополя “Колокол”. — 1862. — Д 365. — 1 арк.
1134. Предписание Николаевского военного губернатора Николаевскому полицмейстеру об учреждении надзора за штурманом Степановым, привезшем из Константинополя “Колокол”. — 1862. — Д 366. — 1 арк.
1135. Меню обеда в залах зимнего Морского собрания в день празднования 100-летнего юбилея г. Николаева. — 30.8.1890. — Д 22942 / КП 29756. — 1 арк.
1136. Билет для входа на церемониальные торжества по случаю празднования 100-летнего юбилея г. Николаева. — 1890. — Д 9364. — 1 арк.
1137. Пояснительная записка к проекту канализации Одесской и Московской частей г. Николаева. Сост. инженером В.И. Вебером. Николаев. — 1903. — Д 26120 / КП 57803. — 155 арк.
1138. Меню праздничного обеда в честь открытия в Николаеве памятника адмиралу Грейгу. — 22.05.1873. — Д 8086. — 1 арк.

Одеський історико-краєзнавчий музей

1139. Фото. Паровой трамвай в окрестностях Одессы. — К. XIX в. — Ф. 23. — 1 арк.
1140. Фото. Строгановский мост. — К. XIX в. — Ф. 24. — 1 арк.
1141. Фото. Нарышкинский спуск. — К. XIX в. — Ф. 541. — 1 арк.
1142. Фото. Городской театр в Одессе. — 1869. — Ф. 1061. — 1 арк.
1143. Фото. Одесская гавань. — К. XIX в. — Ф. 1117. — 1 арк.
1144. Фото. Порт в XIX в. — Ф. 11418/a. — 1 арк.
1145. Фото. Университет в XIX в. — Ф. 1143. — 1 арк.
1146. Фото. Аркадия. Берег моря. — К. XIX в. — Ф. 1325. — 1 арк.

1147. Фото. Ланжерон. Купальни. — К. XIX в. — Ф. 1330. — 1 арк.
1148. Фото. Пляж в окрестностях Одессы. — К. XIX в. — Ф. 1331. — 1 арк.
1149. Фото. Большой Фонтан. Купальни. — К. XIX в. — Ф. 1332. — 1 арк.
1150. Фото. Александровский парк. — К. XIX в. — Ф. 1333. — 1 арк.
1151. Фото. Парк у крепости. — К. XIX в. — Ф. 1335. — 1 арк.
1152. Фото. Парк у крепости. Александрийская колона. — К. XIX в. — Ф. 1336. — 1 арк.
1153. Фото. Конная железная дорога на Ришельевской улице. — К. XIX в. — Ф. 1348/а. — 1 арк.
1154. Фото. Вид на Думу. — XIX в. — Ф. 1374/б. — 1 арк.
1155. Фото. Николаевский бульвар и памятник Ришелье. — XIX в. — Ф. 1382. — 1 арк.
1156. Фото. Приморский бульвар. — XIX в. — Ф. 1386. — 1 арк.
1157. Фото. Сабанеев мост. — XIX в. — Ф. 1395. — 1 арк.
1158. Фото. Дом гр. Толстого. — К. XIX в. — Ф. 1396. — 1 арк.
1159. Фото. Еврейская улица. — К. XIX в. — Ф. 1418. — 1 арк.
1160. Фото. Пассажирский вокзал. — К. XIX в. — Ф. 1431. — 1 арк.
1161. Фото. Тюремная площадь. — К. XIX в. — Ф. 1434/б. — 1 арк.
1162. Фото. Старый городской театр. — К. XIX в. — Ф. 1462. — 1 арк.
1163. Фото. Станция парового трамвая на Большой Фонтанке. — 70 – 80-е гг. XIX в. — Ф. 15892. — 1 арк.
1164. Фото. Здание Одесского Новороссийского университета по ул. Дворянской. — К. XIX в. — Ф. 15893. — 1 арк.

Херсонський обласний краєзнавчий музей

1165. Проект изменения части утвержденного в 1874 г. плана губернского г. Херсона, ввиду ходатайства Херсонского городского общественного управления об образовании новых кварталов, из коих квартал за № 339

уступлен городом Министерству внутренних дел для построения дома для квартир губернатора и губернских учреждений. — Арх. 40. — 1 арк.

1166. Выкопировка из утвержденного в 1874 г. плана губернского города Херсона, части его, расположенной в упраздненной крепости по изменениям, последовавшим от 7 ноября 1897 г., 4 января 1894 г., 19 мая 1899 г. и 24 августа 1912 г. — Арх. 41. — 1 арк.

1167. Чертеж каменного одноэтажного дома, состоящего в 1-й части г. Херсона на углу Католической улицы. — 1862. — Арх. 46. — 1 арк.

1168. Чертеж на пробивку вместо окна двери с устройством чугунного подъезда в каменном 2-х этажном доме в 1-й части г. Херсона на углу улицы Преображенской и площади Привозной. — 1862. — Арх. 62. — 1 арк.

1169. Фасад существующего каменного одноэтажного дома, состоящего в 1-й части г. Херсона на улице Воронцовской, в нем предполагается сделать наружные изменения, означенные красной краской. — 1862. — Арх. 69. — 1 арк.

1170. Проект на постройку деревянного на каменном фундаменте дома в 4-й части г. Херсона, на Северном форштадте, на углу улицы Канцелярской и Второй Форштадтской. — 1861. — Арх. 71. — 1 арк.

1171. Проект на построение в г. Херсоне на Канатной площади временных деревянных лавок для разной мелкой торговли. — 1863. — Арх. 99. — 1 арк.

1172. Проект на постройку 2-го этажа на каменном одноэтажном с погребом доме, оконченном постройкою осенью прошлого 1860 г., и на пристройку к оному каменного двухэтажного магазина во 2-й части г. Херсона по улице Воронцовской. — 1861. — Арх. 120. — 1 арк.

1173. Карта Ананьевского уезда Херсонской губернии, составленная землемером Ромкиным в 1899 году по планшетам генерал. штата, с показанием границ волостей и существующих поселений. — 1899. — Арх. 195— 1 арк.

1174. План г. Одессы. Составлен землемером Крыловым. — 1864. — Арх. 225. — 1 арк.

1175. План г. Новомиргорода Херсонской губернии Елисаветградского уезда. — 1875, 1902. — Арх. 234. — 1 арк.
1176. План г. Херсона. Составлен Херсонским городским землемером С.И. Щелкуновым. — 1892. — Арх. 279. — 1 арк.
1177. Карта Херсонского уезда Херсонской губернии. — 1903, 1910. — Арх. 287. — 1 арк.
1178. Чертеж и проект на постройку вновь каменного в полтора этажа с погребом дома херсонскому купцу Секачеву Т.И. — 1861. — Д 515/53395. — 1 арк.

Центральный музей Тавриды

1179. Рабочие камнерезчики. — К. XIX в. — КП 10166 / Ф. 369. — 1 арк.
1180. Фото. Общий вид завода Юза. — 1872. — Д-103 Н.В. — 1 арк.
1181. Фото. г. Симферополь. Сельскохозяйственная и промышленная выставка. — 1882. — КП 12080/5 / Ф. 390. — 1 арк.
1182. Фото. г. Симферополь. Сельскохозяйственная и промышленная выставка. Стенд голицинских вин. — 1882. — КП 12080/4 / Ф. 390. — 1 арк.
1183. Фото. Начало постройки порта в Феодосии. — 1892. — Д-107 Н.В. — 1 арк.
1184. Фото. Симферопольское городское училище. Выпуск 1894/5 года. — 1895. — КП 13832 / Ф. 402. — 1 арк.
1185. Фото. Симферопольская мужская гимназия. — 1902. — КП 13831 осн. / Ф. 401. — 1 арк.
1186. Фото. г. Керчь. Керченский залив. — 1900. — КП 8634 / Ф. 3035. — 1 арк.
1187. Фото. г. Севастополь. — 1890. — КП 11475/46 / Ф. 5547. — 1 арк.
1188. Фото. Постройка порта в городе Феодосии. — Вторая половина XIX в. — КП 11496/2 / Ф. 5593. — 1 арк.

1189. Фото. Снимок города Севастополя. — 1875. — КП 11475/1 / Ф. 5502. — 1 арк.
1190. Фото. Снимок города Севастополя. Дом Тотлебена. — 1880. — КП 11475/3 / Ф. 5504. — 1 арк.
1191. Фото. г. Севастополь. Графская пристань. — 1870. — КП 11475/5 / Ф. 5505. — 1 арк.
1192. Фото г. Севастополь. Зал морского собрания. — 1890. — КП 11475/4 / Ф. 5505. — 1 арк.
1193. Программа концерта артистов опереточной труппы С.Н. Новикова, Симферополь. — 1902. — КП 31559 / Д 11478. — 1 арк.
1194. Справочное письмо к годовичному (за 1901 г.) отчету естественно-исторического музея к Таврической ученой архивной комиссии. — 1901. — Д 9490 НВ. — 1 арк.
1195. Устав библиотеки, открытой при Таврической духовной семинарии 21 апреля 1903 г. — 1903. — Д 132. № 9844 Осн. — 21 арк.
1196. Билет пригласительный для входа к спуску крейсера “Очаков”, г. Севастополь. — 09.1902. — КП 34929/Д 12219. — 1 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1197. Адрес-календарь и справочная книжка г. Николаева на 1900 год / [изд. П.А. Ковалев]. — Николаев: Тип. Л.П. Белолипского, 1899. — 253 с.
1198. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1885 год. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1885. — 406 с.;
1199. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1887 год. — Одесса: Тип. штаба войск Одесского военного округа, 1886. — 413+XI+III с.
1200. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1894. — 540 с.
1201. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1897 год. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1897. — 341+167 с.

1202. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1900 год. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1899. — 129+304+128 с.
1203. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1902 год. Издание “Ведомостей Одесского градоначальства”. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1902. — 438 с.
1204. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 год. Издание “Ведомостей Одесского градоначальства”. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1905. — 736+XIX+112 с.
1205. Адрес-календарь служащим в Таврической губернии на 1903 год. — [Симферополь], [1902]. — 235+7 с.
1206. Адрес-календарь служащим в Таврической губернии на 1904 год. — [Симферополь], [1903]. — 248+7+48 с.
1207. Акинфиев И.Я. В Новомосковском уезде. (Из дневника поездки по уезду в 1895 году) / И.Я. Акинфиев // Адрес-календарь города Александровска и его уезда на 1911 г. (5-й год) / Под ред. И.Я. Акинфиева. — Александровск: Тип. при училище-хуторе глухонемых, 1910. — С. 75 – 90.
1208. Баханов К.А. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники / К.А. Баханов, И.И. Лыман, В.К. Крыжановский. — Запорожье: Просвіта, 2002. — 218 с., ил.
1209. Безгласов Ф. Бердянск / Фома Безгласов // Одесский Вестник. — 25.XII.1875. — № 282. — С. 3.
1210. Белоусова Л.Г. Евреи Одессы и Юга Украины: конец XVIII – начало XX вв. / Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. — Одесса: Студия “Негоциант”, 2002. — 300 с. — (серия “Праці ДАОО”. — Т. VII).
1211. Бердянск // Одесский Вестник. — 17.IX.1866. — № 203. — С. 668 – 669.
1212. Бердянск // Одесский Вестник. — 24.III.1889. — № 80. — С. 3.
1213. Бердянск // Одесский Вестник. — 28.XII.1888. — № 347. — С. 3.
1214. Бердянск. Взгляд через столетия. Фотоальбом / Сост. В. Михайличенко. — Бердянск: Південна зоря, 2007. — 240 с.

1215. Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. — К.: Освіта України, 2007. — 631 с. — (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II).
1216. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман.— К.: Освіта України, 2006. — 528 с. — (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I).
1217. Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учительський інститут (1932 – 1953 роки) / Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман.— К.: Освіта України, 2009. — 782 с. — (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том IV).
1218. “Бердянський літописець” Василь Крижанівський / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. — Бердянськ-Київ-Едмонтон: РА “Тандем-У”, 2007. — 300 с.
1219. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920 – 1935 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова.— К.: Освіта України, 2008. — 569 с. — (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том III).
1220. Бериславщина: рік 1903 / Упорядник: С.О. Гейко. — К.-Херсон-Берислав: Просвіта, 2006. — 79 с., іл. — (Нариси з історії Бериславщини. Вип. 6).
1221. Благотворительные, богоугодные, воспитательные и врачебные учреждения Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 185 – 196.
1222. Вереvский И.К. Доклад об экспедиции, устроенной Крымским горным клубом для учеников Ананьевской гимназии под руководством преподавателя ее, члена клуба И.К. Вереvского в июне 1900 г. /

- И.К. Веревский // Записки Крымского горного клуба. — Одесса, 1900. — № 10. — С. 8 – 35.
1223. Веревский И.К. Первая студенческая экспедиция в Крым / И.К. Веревский // Записки Крымского горного клуба. — Одесса, 1901. — № 11 – 12. — С. 3 – 42.
1224. Вечер Т.Г. Шевченка в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Апрель-июнь. — Т. LXXVII. — С. 30 – 31.
1225. Викторовский П. Поездка воспитанников Симферопольского духовного училища в Бахчисарайский скит и несколько слов по поводу этой поездки / П. Викторовский // Таврические епархиальные ведомости. — 1899. — № 13 – 14. — Часть неофициальная. — С. 1049 – 1053.
1226. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. VIII. Губернии Новороссийской группы: Екатеринославская, Таврическая, Херсонская и Бессарабская. — СПб., 1886. — 157 с.
1227. Воронов И.А. Граф Эдуард Иванович Тотлебен / И.А. Воронов // Русская старина. — 1884. — Т. XLIII. — С. 449 – 454.
1228. Всеобщая стачка на юге России в 1903 году. Сборник документов / Ред. Д. Чугаев. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1938. — 212 с.
1229. Вторая учебная экспедиция Симферопольской мужской гимназии. Бахчисарай и его окрестности / Сост. А.Н. Попов. — Симферополь, 1888. — II+131 с.
1230. Вторая экскурсия в Крым, устроенная Горным клубом для воспитанниц женских гимназий города Одессы в июне 1898 года // Записки Крымского горного клуба. — Одесса, 1899. — № 5 – 6. — С. 13 – 27.
1231. Галахов С. Из Ялты. С Южного берега Крыма / С. Галахов. — Симферополь, 1866. — 17 с.
1232. Геккер Н.Л. Революционные кружки в Бердянске (1878 – 1879 гг.) / Н.Л. Геккер // Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. — 1924. — № 4 (11). — С. 100 – 110.

1233. Годичный отчет общества взаимного вспоможения приказчиков-христиан г. Николаева (Херсонской губернии) за 1894 год. — Николаев: Русская типография, 1895. — 30 с., табл.
1234. Гольде К.Л. Пешеходная прогулка из Ялты в Бахчисарай / К.Л. Гольде // Записки Крымского горного клуба. — Одесса, 1898. — № 5 – 6. — С. 38 – 41.
1235. Город развалин (Письмо из Севастополя) // Неделя. — 29.VIII.1876. — № 30. — С. 985 – 987.
1236. Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85 – 108.
1237. Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб.: ЦСК МВД, 1906. — 805 с.
1238. Городские поселения в Российской империи. — Т. 2. — СПб.: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1861. — IV+587 с.
1239. Городские поселения в Российской империи. — Т. 4. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1864. — VIII+805+8 с.
1240. Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — 6+498+63+47 с.
1241. Денежный отчет Бердянской уездной земской управы за 1901 год. — Бердянск: Типо-литография Г.А. Эдигера и К°, 1902. — XVII+151 с.
1242. Деятельность научного общества в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXIX. — С. 29 – 30.
1243. Днепропетровску 200 лет, 1776 – 1976: Сборник документов и материалов / Гл. арх. упр. при Сов. Мин. УССР, Парт. арх. Днепропетр. обкома Компарт. Украины, Днепропетровский обл. гос. арх. / Сост. Б.Я. Бриггер и др.; Редкол. И.В. Васильев (пред.) и др. — К.: Наукова думка, 1976. — 512 с.

1244. Дрей М.И. “Стрельниковский процесс” в Одессе в 1883 году (по личным воспоминаниям) / М.И. Дрей. — М.: Изд. Всесоюзного общества политкаторжан и сс.-поселенцев, 1928. — 24 с.
1245. Егоров А.Ю. Херсон — первый порт на Черном море: Исторические хроники 1778 – 2008 годов / А.Ю. Егоров, В.Д. Смоленцев. — Херсон: Надднепряночка, 2008. — 230 с.
1246. Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год / Под ред. Я.Г. Гололобова. — Екатеринослав: Типо-литография Губернского правления, 1899. — 242+34+74 с.
1247. Екатеринославский юбилейный листок. 1787 – 9 мая 1887. — Апрель-май. — Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1887. — 238 с.
1248. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Упорядники: С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та інші. Наук. ред. А. Бойко. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003. — 488 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 3).
1249. Єгунова-Щербина С. Одеська громада наприкінці 1870-х рр. Спомини / С. Єгунова-Щербина // Матеріали з громадського та літературного життя України XIX – поч. XX ст. — К., 1928. — Кн. 2. — С. 189 – 193.
1250. Журналы Александровской городской думы за 1900 год. — Александровск, 1902. — 235 с., прил.
1251. Журналы Александровской городской думы за 1902 год. — Александровск, 1903. — 260 с.
1252. Журналы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXI сессии созыва с 2 – 5 октября 1896 года с приложениями. — Бердянск: Тип. Г.А. Эдигера, 1897. — 375 с.
1253. Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / Упорядник В. Чоп. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — 136 с. — (Старожитності Південної України. Випуск 15).
1254. К археологическому съезду // Киевская старина. — 1902. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXIX. — С. 183.

1255. К вопросу о сохранении памятников исторических лиц // Киевская старина. — 1891. — Октябрь-декабрь. — Т. XXXV. — С. 136 – 137.
1256. К путешествию Их Императорских Величеств в августе 1898 года от Москвы до Севастополя. Справочные сведения. — СПб., 1898. — 47 с.
1257. К XIII-му археологическому съезду в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXIX. — С. 182 – 183.
1258. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1897 год / Изд. Таврического губернского статистического комитета. — Симферополь: Таврическая губернская типография, 1897. — VIII+138+166+206+2 с.
1259. Календарь на 1867 год / Изд. Н.Г. Овсянникова. — СПб.: Печатня В. Головина, 1866. — 339 с.
1260. Карагодин А.И. История Запорожского края: 1770 – 1919 (документы и материалы) / А.И. Карагодин. — Запорожье: ЗГУ, 2002. — 458 с.
1261. Князев Е.В. Отчет о первой ученической экскурсии в Крым (13 – 21 июня 1892 года) / Е.В. Князев // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. — Одесса, 1892. — № 8 – 9. — Отд. 2. — С. 5 – 10.
1262. Кобзарь Пархоменко в Екатеринославе // Киевская старина. — 1903. — Апрель-июнь. — Т. LXXXI. — С. 109.
1263. “Кращий порт Азовського моря”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1861 – 1875 рр.) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. — Бердянськ-Таганрог: РА “Тандем-У”, 2007. — 360 с.
1264. Л. Город Ялта и его окрестности / Л. // Нива. — СПб., 1878. — № 36. — С. 645 – 647.
1265. Лашков Ф. Архивные документы, относящиеся к истории сооружения в Херсонесе храма Св. равноапостольного князя Владимира / Ф. Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Т. 5. — Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1888. — С. 19 – 75.
1266. Лейтенант П.П. Шмидт. Воспоминания сестры. — Петроград: ред. изд. отдел Морского Комиссариата, 1923. — 151 с.

1267. Малорусские народные спектакли в Одессе // Киевская старина. — 1900. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXI. —С. 78.
1268. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. — VIII, 352 с.
1269. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Военная типография, 1863. — XII+605 с.
1270. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — V+878+XIII с.
1271. Материалы для статистики Одессы. Статистическое обозрение Одессы за 1890 г. / Статистическое бюро при Одесской городской управе. Одесское городское общественное управление. — Одесса: А. Шульце, 1892. — IV+204+63 с.
1272. Машуков В. Воспоминания о городе Екатеринославе (1887 – 1910 гг.) / В. Машуков. — Екатеринослав: Тип. Губернского земства, 1910. — 89 с.
1273. Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій. Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. — 484 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 5. Книга 1).
1274. Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій. Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. — 542 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 5. Книга 2).
1275. Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — 632 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 9).
1276. Музей А.Н. Поля в Екатеринославе // Киевская старина. — 1903. — Апрель-июнь. — Т. LXXXI. —С. 182 – 183.

1277. Музей имени А.Н. Поля в Екатеринославе // Киевская старина. — 1903. — Апрель-июнь. — Т. LXXXI. — С. 107 – 108.
1278. На память о родном крае. История Центральной Украины в слове, красках, фотографиях и почтовых открытках / Автор-составитель Александр Чуднов. — Кировоград: Имекс-ЛТД, 2008. — 432 с.
1279. Народные спектакли в Одессе // Киевская старина. — 1902. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXIX. — С. 181 – 182.
1280. Народные чтения в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXIX. — С. 182.
1281. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб.: Тип. Общественная польза, 1905. — IX+269+120 с.
1282. Научная командировка музея имени А.Н. Поля в Екатеринославе // Киевская старина. — 1903. — Апрель-июнь. — Т. LXXXI. — С. 183.
1283. Николаев с его пригородами и хуторами, по переписи, произведенной 27 апреля 1875 года / Издание Николаевского Статистического Комитета. — Николаев: Тип. М.В. Рюмина, 1877. — 58 с.
1284. Николаеву 200 лет, 1789 – 1989: Сб. документов и материалов / Гл. арх. упр. при Совете Министров УССР, Парт. арх. Николаев. обкома Компартии Украины, Гос. арх. Николаев. обл. / Сост.: И.А. Быченков и др.; Редкол.: В.И. Матвеев (отв. ред.) и др. — К.: Наукова думка, 1989. — 400 с.: ил.
1285. Новое просветительное общество // Киевская старина. — 1899. — Октябрь-декабрь. — Т. LXVII. — С. 78 – 79.
1286. Новороссийский адрес-календарь // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 3 – 112
1287. Обзор Екатеринославской губернии за 1879 год. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1880. — 52 с., 8 прил.

1288. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1890 год. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Николаевского военного губернатора. — Николаев, 1891. — 16 с.
1289. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1894 год. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Николаевского военного губернатора. — Николаев: Русская типо-литография, 1895. — 38 с.
1290. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1895 год. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Николаевского военного губернатора. — Николаев: Русская типо-литография, 1896. — 43 с.
1291. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1897 год. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Николаевского военного губернатора. — Николаев: Русская типо-литография, 1898. — 44 с.
1292. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1898 год. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Николаевского военного губернатора. — Николаев: Русская типо-литография, 1899. — 61 с.
1293. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1899 год. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Николаевского военного губернатора. — Николаев: Тип. Л.П. Белолинского, 1900. — 71 с.
1294. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1900 год. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Николаевского военного губернатора. — Николаев: Тип. Л.П. Белолинского, 1901. — 69 с.
1295. Обзор Николаевского градоначальства за 1902 год. — Николаев: Типо-литография Якубович, 1903. — 86 с.
1296. Обзор Николаевского градоначальства за 1903 год. — Николаев: Типо-литография Якубович, 1904. — 90 с.
1297. Обзор Херсонской губернии за 1879 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон, 1880. — 34 с., 7 табл.

1298. Обзор Херсонской губернии за 1882 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1883. — 53 с., 7 табл.
1299. Обзор Херсонской губернии за 1885 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1886. — 59 с., 7 табл.
1300. Обзор Херсонской губернии за 1887 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1888. — 55 с., 7 табл.
1301. Обзор Херсонской губернии за 1890 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1891. — 74 с., 10 табл.
1302. Обзор Херсонской губернии за 1892 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1893. — 87 с., табл.
1303. Обзор Херсонской губернии за 1893 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1894. — 79 с., 18 табл.
1304. Обзор Херсонской губернии за 1894 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1895. — 60 с., табл.
1305. Обзор Херсонской губернии за 1897 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1898. — 80 с., 18 табл.
1306. Обзор Херсонской губернии за 1899 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1900. — 91 с., 16 табл.
1307. Обзор Херсонской губернии за 1900 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1901. — 94 с., 25 табл.

1308. Обзор Херсонской губернии за 1901 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1902. — 85 с., 16 табл.
1309. Обзор Херсонской губернии за 1902 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1903. — 93 с., 16 табл.
1310. Обзор Херсонской губернии за 1903 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1904. — 92 с., 15 табл.
1311. Обзор Херсонской губернии за 1904 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1905. — 107 с., 13 табл.
1312. Областной музей имени А.Н. Поля // Киевская старина. — 1902. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXIX. — С. 28.
1313. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — XXI+268+89 с.
1314. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. II. — СПб.: Типо-литографии М.Я. Минкова и Н.Л. Ныркина, 1905. — LIX+417 с.
1315. Обязательные постановления Одесской городской думы // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. / Изд. “Ведомостей Одесского Градоначальства”. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского о-ва печатного дела, 1905. — С. 94 – 232.
1316. Обязательные постановления по строительной части в г. Одессе // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. / Изд. “Ведомостей Одесского Градоначальства”. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского о-ва печатного дела, 1905. — С. 203 – 223.

1317. Опитування. Богдан К., 1927 р. н. / В.М. Циберт, І. Шевченко // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 144 – 146.
1318. Опитування. Бондаренко М.Ю., 1910 р. н. / В.М. Циберт, О.С. Александрова // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 1. — С. 2 – 4.
1319. Опитування. Борисенко М.І., 1921 р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 134 – 139.
1320. Опитування. Вайло Л.Р., 1927 р. н. / В.М. Циберт, О.С. Александрова // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 1. — С. 100 – 102.
1321. Опитування. Василенко А.М., 1923 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 42 – 56.
1322. Опитування. Вергун Л.О., [ ] р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 164 – 165.
1323. Опитування. Голобородько Є.О., 1925 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 66 – 83.
1324. Опитування. Грицаєнко Н.І., 1932 р. н. / В.М. Циберт, О.С. Александрова // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 1. — С. 116 – 118.
1325. Опитування. Грищенко Г.М., 1924 р. н. / В.М. Циберт, О.С. Александрова // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 1. — С. 24 – 26.
1326. Опитування. Єрмакова А.Н., 1921 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 83 – 87.

1327. Опитування. Іванова В.Д., 1922 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 87 – 101.
1328. Опитування. Кулап М.Я., 1922 р. н., Кулап В.О., 1923 р. н., Козиряцька Г.В., 1948 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 129 – 151.
1329. Опитування. Куліш В.І., 1927 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 152 – 161.
1330. Опитування. Куліш М.О., 1930 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 162 – 178.
1331. Опитування. Куліш Т.Т., 1923 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 179 – 183.
1332. Опитування. Макаюк Г.В., 1929 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 184 – 207.
1333. Опитування. Мироненко М.С., 1914 р. н. / В.М. Циберт, О.С. Александрова // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 1. — С. 135 – 144.
1334. Опитування. Мірошниченко М.І., 1924 р. н. / В.М. Циберт, О.С. Александрова // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 1. — С. 144 – 147.
1335. Опитування. Мосько К.П., 1920 р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 157 – 164.
1336. Опитування. Моторний М.Х., 1925 р. н., Моторна Н.М., 1929 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 208 – 215.

1337. Опитування. Назаретян П.П., 1910 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 215 – 228.
1338. Опитування. Нечет Л.А., 1931 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 232 – 245.
1339. Опитування. Пащенко А.І., 1915 р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 147 – 150.
1340. Опитування. Пекло Д.А., 1912 р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 150 – 155.
1341. Опитування. Первухіна В.Г., 1929 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 265 – 284.
1342. Опитування. Рильська Є.О., [ ] р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 139 – 142.
1343. Опитування. Савченко А.О., 1912 р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 128 – 129.
1344. Опитування. Саюн Р., [ ] р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 155 – 157.
1345. Опитування. Сердюк О.І., 1926 р. н. / В.М. Циберт, І. Шевченко // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 142 – 143.
1346. Опитування. Тимкова М.Т., 1910 р. н. / В.М. Циберт, О.С. Александрова // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 1. — С. 96 – 99.

1347. Опитування. Філоненко В.Д., 1930 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 311 – 322.
1348. Опитування. Фісун К.О., 1911 р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 322 – 325.
1349. Опитування. Хижняк А.П., 1911 р. н., Важненко Т.О., 1931 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 325 – 338.
1350. Опитування. Чумак А.Н., 1922 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 355 – 366.
1351. Опитування. Шкуропат Ф.Т., 1914 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 366 – 376.
1352. Опитування. Щербак Л.П., 1924 р. н. / Ю.І. Головка, В.М. Циберт // Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — С. 376 – 387.
1353. Опитування. Яременко [О.К.], 1925 р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 129 – 134.
1354. Опитування. Яременко О.Ю., 1918 р. н. / В.М. Циберт // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — С. 107 – 128.
1355. Отчет Александровского городского общественного управления за 1899 год. — Александровск, 1901. — 418 с., прил.
1356. Отчет Александровского городского общественного управления за 1901 год. — Александровск, 1903. — 379 с., прил.
1357. Отчет о деятельности общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе за XVII-й год. От 2-го апреля 1888 г. по 2-е апреля 1889 г. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1891. — 25 с.

1358. Отчет о деятельности Одесского женского благотворительного общества за 1895 г. — Одесса: “Экономическая” типография, 1896. — 94 с.
1359. Отчет о состоянии Бердянской мужской гимназии в 1886/7 учебном году. — Бердянск: Тип. Э. Килиус, 1888. — 68 с.
1360. Отчет Херсонской городской Управы за 1894 год / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1895. — 248+21 с.
1361. Отчет Херсонской городской управы за 1900 год / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Типо-литография О.Д. Ходушиной, 1901. — 584+120+X с.
1362. Отчет Херсонской городской управы за 1904 год. — Херсон: Тип. “Юга”, 1905. — 338+V с.
1363. Павлович В. Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Екатеринославской губернии / В. Павлович. — СПб.: В Военной типографии, 1863. — VI+II+211 с., 2 л. табл.
1364. Палимпсестов И. Возражающийся Севастополь. Путевые наброски / И. Палимпсестов // Русский вестник. — 1885. — Март. — Т. 176. — С. 198 — 218.
1365. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. — 326+35 с.
1366. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. — 364 с., табл.
1367. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии. На 1889 год / Сост. Н.С. Быстрицкий. — Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1889. — 600+252 с.
1368. Памятная книжка Херсонского городского общественного управления за 1899 год. — Херсон: Тип. “Юга”, 1904. — XIV+312+III с
1369. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического

комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — XIV+234 с.

1370. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — XXVI+310 с.

1371. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — XVI+319 с.

1372. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. г. Одесса / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — XIX+168 с.

1373. Перельман М.Б. Катеринославський загальний страйк 1903 року. До тридцятиріччя загальних страйків 1903 р. Матеріяли та документи / М.Б. Перельман [За ред. М. Редіна]. — Б.м.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. — 156 с.

1374. Письма о путешествии государя наследника цесаревича по России от Петербурга до Крыма. — М.: Типография Грачева и комп., 1864. — 567 с.

1375. По Екатерининской железной дороге. Выпуск I-й (Введение и часть первая) / Издание Управления Екатерининской железной дороги. — Екатеринослав: Товарищество “Печатня С.П. Яковлева”, 1903. — 194 с.

1376. “Повітова столиця”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1876 – 1893 рр.) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. — Бердянськ-Невинномиськ: РА “Тандем-У”, 2007. — 339 с.

1377. Погодин А. Севастополь и его окрестности (Из записной книжки туриста) / А. Погодин // Звезда. — 1889. — 30 июля. — № 31. — С. 663, 666 – 667; 6 августа. — № 32. — С. 686 – 687; 13 августа. — № 33. — С. 707, 710 –

711; 20 августа. — № 34. — С. 727, 730 – 731; 27 августа. — № 35. — С. 747, 750 – 751; 3 сентября. — № 36. — С. 779 – 781.

1378. Пожертвование Научному обществу в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXIX. — С. 184 – 185.

1379. Постановления Бердянского очередного уездного земского собрания, с 30 сентября по 10 октября 1868 г. — Симферополь, б. и., б. г. — 371 с.

1380. Постановления Бердянского очередного уездного земского собрания, с 1 по 9 сентября 1871 года. — Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1872. — VI+476 с.+таб.

1381. Постановления Бердянского уездного земского собрания очередной сессии созыва с 20 по 28 октября 1876 года и чрезвычайной сессии созыва 9-го января 1877 года с приложением докладов уездной управы. — Бердянск: Типография Э. Килиус и К°, 1877. — XIV+75+756+50 с.

1382. Постановления Бердянского уездного земского собрания созыва с 4-го октября и чрезвычайной сессии 15 декабря 1895 г. — Бердянск: Тип. Г.А. Эдигера, 1896. — 420 с.

1383. Постановления Бердянского уездного земского собрания чрезвычайной сессии созыва 29-го июня 1877 года и очередной сессии созыва с 22 по 26 октября 1877 г. с приложением докладов уездной управы. — Симферополь: Типография Спино, 1878. — XVIII+573 с.

1384. Постановления Бердянского уездного земского собрания чрезвычайной сессии созыва 3 – 4 апреля 1881 г. Очередной сессии созыва 27-го сентября 1881 г. Чрезвычайной сессии созыва 7 – 13 декабря 1881 г. 3 февраля 1882 г. С приложением докладов земской управы. — Бердянск: Типография Э.Х. Килиус, 1882. — XIII+738 с.

1385. Постановления Бердянского уездного земского собрания, чрезвычайной сессии 20 июля и очередной сессии с 28 – 30 сентября 1892 года с приложениями к постановлениям. — Бердянск: Тип. Э. Килиус и К., 1893. — 481 с.

1386. Постановления Бердянского уездного земского собрания, чрезвычайной сессии 10 февраля и очередной сессии с 22 – 24 сентября 1893 года с приложениями к постановлениям. — Бердянск: Тип. Э. Килиус и К., 1894. — 401 с.
1387. Постановления Бердянского уездного очередного земского собрания созыва с 17 по 24 сентября 1873 г. — Бердянск: Типография Килиус и К., 1874. — VII+66+448 с.
1388. Постановления Бердянского уездного очередного земского собрания созыва с 10-го по 17-е октября 1879 года и чрезвычайного созыва 8 февраля 1880 г. — Бердянск: Типография Э.Х. Килиус, 1880. — X+561 с.
1389. Постановления Бердянского чрезвычайного уездного земского собрания созыва 16 – 23 февраля 1872 г. — Бердянск: В земской типографии, 1873. — IV+123 с.
1390. Почетный выбор // Киевская старина. — 1901. — Апрель-июнь. — Т. LXXIII. — С. 165.
1391. Предполагаемое открытие в Екатеринославе архивной комиссии // Киевская старина. — 1899. — Апрель-июнь. — Т. LXV. — С. 141 – 143.
1392. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1884 год. — Симферополь, 1885. — 89 с., табл.
1393. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1887 год. — Симферополь, 1888. — 108 с.
1394. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1889 год. — Симферополь, 1890. — 107 с., табл.
1395. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1890 год. — Симферополь, 1891. — 56 с., табл.
1396. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1891 год. — Симферополь, 1892. — 59 с., табл.
1397. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1892 год. — Симферополь, 1893. — 52 с., табл.

1398. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1893 год. — Симферополь, 1894. — 50 с., табл.
1399. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1894 год. — Симферополь, 1895. — 46 с., табл.
1400. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1895 год. — Симферополь, 1896. — 56 с., табл.
1401. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1896 год. — Симферополь, 1897. — 44 с., табл.
1402. Проект учреждения ученой архивной комиссии в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXIX. — С. 183 – 184.
1403. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXVI сессии созыва с 27 сентября 1901 года, с приложениями. — Бердянск: Тип. К.Н. Безсонова, 1902. — LXVI+350+201+58+57+230+30 с.
1404. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXVII сессии созыва с 26 сентября 1902 года, с приложениями. — Бердянск: Тип. К.Н. Безсонова, 1903. — X+82+316+ 553+61+205+ 42+24+10+ 25 +164+ 335 с.
1405. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXII сессии созыва с 26 – 29 сентября 1897 года с приложениями. — Бердянск: Типография Г.А. Эдигера, 1898. — XXIII+31+27+64+51+19+17+77+45+116+97+312+таб.
1406. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXIX очередной сессии созыва с 26-го сентября 1904 года, с приложениями. — Бердянск: Типо-литография Г.А. Эдигера и К°, 1905. — 79+94+206+44+19+147 с.
1407. Полное Собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1863. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — От № 36490 – 37190. — 1059 с.

1408. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1863. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — От № 37191 – 37826. — 1030 с. разд. паг.
1409. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1863. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. III. Приложения. — 516 с.
1410. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — От № 37826 – 38621. — 832 с.
1411. 11. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. II. — От № 38622 – 39116. — 837 с. разд. паг.
1412. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. III. Приложения. — 723 с. разд. паг., 53 л. ил., нот.
1413. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — От № 39117 – 40024. — 941 с.
1414. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. II. — От № 40025 – 40456. — 1010 с. разд. паг., 62 л. ил.
1415. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — От № 40457 – 41318. — 975 с.
1416. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. II. — От № 41319 – 41641. — 808 с. разд. паг.
1417. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. III. Приложения. — 829 с. разд. паг., 26 л. ил., нот.

1418. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. I. — От № 41642 – 42509. — 991 с.
1419. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — От № 42510 – 42860. — 1150 с. разд. паг., 47 л. ил., нот.
1420. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1868. — Собр. II. — Т. XLI. — Отд. I. — От № 42861 – 43602. — 1080 с.
1421. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1868. — Собр. II. — Т. XLI. — Отд. II. — От № 43603 – 44077. — 1392 с. разд. паг., 49 л. ил., нот.
1422. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1871. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — От № 44078 – 44894. — 1208 с.
1423. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1871. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. II. — От № 44895 – 45355. — 1525 с., 30 л. ил., нот.
1424. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1873. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. I. — От № 45356 – 46062. — 941 с. разд. паг.
1425. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1873. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. II. — От № 46063 – 46609. — 727 с. разд. паг.
1426. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1873. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. III. Приложения. — 1262 с. разд. паг., 55 л. ил., нот.
1427. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1873. — Собр. II. — Т. XLIV. — Отд. I. — От № 46610 – 47357. — 962 с.

1428. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1873. — Собр. II. — Т. XLIV. — Отд. II. — От № 47358 – 47861. — 522 с. разд. паг.
1429. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1873. — Собр. II. — Т. XLIV. — Отд. III. Приложения. — 522 с. разд. паг., 145 л. ил., нот.
1430. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1874. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — От № 47862 – 48529. — 896 с.
1431. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1874. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. II. — От № 48530 – 49097. — 746 с. разд. паг.
1432. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1874. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. III. Приложения. — 906 с. разд. паг., 49 л. ил., нот.
1433. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1874. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. I. — От № 49098 – 49762. — 935 с.
1434. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1874. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — От № 49763 – 50382. — 876 с. разд. паг.
1435. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1874. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. III. Приложения. — 857 с. разд. паг., 64 л. ил., нот.
1436. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1875. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. I. — От № 50383 – 51051. — 1047 с.
1437. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1875. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. II. — От № 51052 – 51723. — 1329 с. разд. паг.

1438. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1875. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. III. Приложения. — 693 с. разд. паг., 26 л. ил.
1439. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. I. — От № 51724 – 52436. — 911 с.
1440. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. II. — От № 52437 – 52981. — 695 с. разд. паг.
1441. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. III. Приложения. — 933 с. разд. паг., 31 л. ил.
1442. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. I. — От № 52982 – 53684. — 948 с.
1443. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. II. — От № 53685 – 54240. — 611 с. разд. паг.
1444. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. III. Приложения. — 957 с. разд. паг., 119 л. ил., нот.
1445. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1877. — Собр. II. — Т. L. — Отд. I. — От № 54241 – 54878. — 720 с.
1446. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1877. — Собр. II. — Т. L. — Отд. II. — От № 54879 – 55435. — 529 с. разд. паг.
1447. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1877. — Собр. II. — Т. L. — Отд. III. Приложения. — 702 с. разд. паг., 16 л. ил.

1448. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1878. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. I. — От № 55436 – 56149. — 714 с.
1449. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1878. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. II. — От № 56150 – 56793. — 601 с. разд. паг.
1450. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1878. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. III. Приложения. — 818 с. разд. паг., 36 л. ил.
1451. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1879. — Собр. II. — Т. LII. — Отд. I. — От № 56794 – 57528. — 823 с.
1452. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1879. — Собр. II. — Т. LII. — Отд. II. — От № 57529 – 58047. — 343 с. разд. паг.
1453. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1879. — Собр. II. — Т. LII. — Отд. III. Приложения. — 777 с. разд. паг., 27 л. ил.
1454. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1880. — Собр. II. — Т. LIII. — Отд. I. — От № 58048 – 58673. — 464 с.
1455. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1880. — Собр. II. — Т. LIII. — Отд. II. — От № 58674 – 59182. — 366 с. разд. паг.
1456. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1880. — Собр. II. — Т. LIII. — Отд. III. Приложения. — 798 с. разд. паг., 84 л. ил.
1457. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1881. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. I. — От № 59183 – 59838. — 562 с.

1458. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1881. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. II. — От № 59839 – 60540. — 491 с. разд. паг.
1459. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1881. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. III. Приложения. — 644 с. разд. паг., 46 л. ил.
1460. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1884. — Собр. II. — Т. LV. — Отд. I. — От № 60541 – 61928. — 1007 с. разд. паг.
1461. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1884. — Собр. II. — Т. LV. — Отд. II. Приложения. — 817 с. разд. паг., 23 л. ил.
1462. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1885. — Собр. III. — Т. I. — От № 1 – 585. — 603 с. разд. паг., 11 л. ил.
1463. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1886. — Собр. III. — Т. II. — От № 586 – 1292. — 1127 с. разд. паг., 16 л. ил.
1464. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1886. — Собр. III. — Т. III. — От № 1293 – 1933. — 969 с. разд. паг., 28 л. ил.
1465. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1887. — Собр. III. — Т. IV. — От № 1934 – 2642. — 1252 с. разд. паг., 22 л. ил.
1466. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1887. — Собр. III. — Т. V. — От № 2643 – 3435. — 1458 с. разд. паг., 66 л. ил.
1467. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1888. — Собр. III. — Т. VI. — От № 3436 – 4137. — 1218 с. разд. паг., 42 л. ил.
1468. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1889. — Собр. III. — Т. VII. — От № 4138 – 4932. — 1128 с. разд. паг., 29 л. ил.
1469. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1890. — Собр. III. — Т. VIII. — От № 4933 – 5685. — 1153 с. разд. паг., 11 л. ил.
1470. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1891. — Собр. III. — Т. IX. — От № 5686 – 6504. — 1452 с. разд. паг., 37 л. ил.

1471. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1893. — Собр. III. — Т. X. — Отд. I. — От № 6505 – 7339. — 1015 с. разд. паг.
1472. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1893. — Собр. III. — Т. X. — Отд. II. Приложения. — 864 с. разд. паг., 31 л. ил.
1473. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1894. — Собр. III. — Т. XI. — От № 7340 – 8214. — 1372 с. разд. паг., 37 л. ил.
1474. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1895. — Собр. III. — Т. XII. — От № 8215 – 9216. — 1344 с. разд. паг., 41 л. ил.
1475. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1897. — Собр. III. — Т. XIII. — От № 9217 – 10232. — 1357 с. разд. паг., 24 л. ил.
1476. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1898. — Собр. III. — Т. XIV. — От № 10233 – 11208. — 1482 с. разд. паг., 45 л. ил.
1477. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1899. — Собр. III. — Т. XV. — От № 11209 – 12354. — 1501 с. разд. паг., 41 л. ил.
1478. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1899. — Собр. III. — Т. XVI. — Отд. I. — От № 12355 – 13610. — 1169 с. разд. паг.
1479. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1899. — Собр. III. — Т. XVI. — Отд. II. Приложения. — 713 с. разд. паг., 35 л. ил.
1480. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1900. — Собр. III. — Т. XVII. — От № 13611– 14860. — 1531 с. разд. паг., 37 л. ил.
1481. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1901. — Собр. III. — Т. XVIII. — Отд. I. — От № 14861 – 16309. — 1189 с. разд. паг.
1482. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1901. — Собр. III. — Т. XVIII. — Отд. II. Приложения. — 765 с. разд. паг., 49 л. ил.
1483. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1902. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — От № 16310 – 17967. — 1347 с. разд. паг.
1484. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1902. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. II. Приложения. — 760 с. разд. паг., 80 л. ил.
1485. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1902. — Собр. III. — Т. XX. — Отд. I. — От № 17968 – 19504. — 1183 с. разд. паг.

1486. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1902. — Собр. III. — Т. XX. — Отд. II. Приложения. — 785 с. разд. паг., 37 л. ил.
1487. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1903. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — От № 19505 – 20931. — 1295 с. разд. паг.
1488. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1903. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. II. Приложения. — 704 с. разд. паг., 18 л. ил.
1489. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1904. — Собр. III. — Т. XXII. — Отд. I. — От № 20932 – 22359. — 1161 с. разд. паг.
1490. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1904. — Собр. III. — Т. XXII. — Отд. II. Приложения. — 775 с. разд. паг., 38 л. ил.
1491. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1905. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — От № 22360 – 23838. — 1277 с. разд. паг.
1492. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1905. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. II. Приложения. — 898 с. разд. паг., 62 л. ил.
1493. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1907. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — От № 23839 – 25604. — 1271 с. разд. паг.
1494. ПСЗРИ. — СПб.: Государственная типография, 1907. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. II. Приложения. — 979 с. разд. паг., 77 л. ил.
1495. Работы музея Научного общества в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Июль-август. — Т. LXXVIII. — С. 26 – 27.
1496. Риниери Г. Бердянск / Г. Риниери // Одесский Вестник. — 17.VI.1882. — № 133. — С. 2 – 3.
1497. Руденко Н.В. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка / Н.В. Руденко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 5. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. — С. 31 – 70.
1498. Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. — Т. I. — М.: Тип. Казецкого, 1910. — 932 с.+5 л. табл.

1499. Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. — Т. II. — М.: Тип. Московского т-ва Н.Л. Казецкого, 1910. — 980 с.
1500. Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. — Т. III. — М.: Тип. Московского т-ва Н.Л. Казецкого, 1910. — 663 с.
1501. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. 9: Памятная книжка Таврической губернии / Под ред. К.А. Вернера. — Симферополь: Тип. газеты “Крым”, 1889. — 6+76+107+124+69+73+68+91+36+3 с.
1502. Севастополю 200 лет, 1783 – 1983: Сборник документов и материалов / Сост.: Г.И. Ванеев, И.П. Кондратов, М.А. Коротков и др. — К.: Наукова думка, 1983. — 410 [5] с.; 2 л. ил.
1503. Северная Таврия в почтовых открытках XX века / Керівник проекту В.І. Різник. — К.: КВИЦ, 2010. — 340 с.: ил.
1504. Сеницкий А. Описание дел Таврического исторического архива / А. Сеницкий // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Т. 16. — Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1892. — С. 105 – 114.
1505. Симферополю 200 лет (1784 – 1984). Сборник документов и материалов / Сост.: Л.И. Васильева, И.П. Кондранов, Л.П. Кравцова и др. — К.: Наукова думка, 1984. — 319 с., 2 л. ил.
1506. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865 – 1895 годы. — Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. — 13+XXI+897 с.
1507. Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии. Том 1. 1866 – 1886. — Симферополь, 1908. — 905 с.
1508. Сорок первая годовщина смерти Т.Г. Шевченка в южнорусской печати // Киевская старина. — 1902. — Апрель-июнь. — Т. LXXVII. — С. 27 – 30.

1509. Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния / Ред. Л. Майков. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1868. — LXXVIII+189 с.
1510. Список населенных мест по сведениям 1859 года. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / Ред. И. Вильсон. — СПб., 1863. — XX+IX+152 с.
1511. Список населенных мест по сведениям 1864 года. XLI. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — LVII+138 с.
1512. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896. — XXIV+582 с.
1513. Список населенных мест Херсонской губернии. — Херсон: Тип. Херсонского губернского правления, 1888. — 33+25+47+27+24+31 с.
1514. Старинная икона, поднесенная в дар Херсонскому археолог. музею // Киевская старина. — 1900. — Январь-март. — Т. LXVIII. — С. 20.
1515. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. Год второй. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1899. — VII+222 с.
1516. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1897 год. Год одиннадцатый. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1898. — 204+100 с.
1517. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1904 год. Год восемнадцатый. — Херсон: Типо-литография наследников О.Д. Ходушиной, 1908. — 329 с.
1518. Статистические таблицы Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 72 – 105.
1519. Статистические таблицы Российской империи за 1856 год. — СПб.: Тип. II отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1858. — XX+300 с.
1520. Статистический обзор Херсонской губернии за 1876 год / Издание Херсонской земской управы. — Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1877. — 282+25+83+46+139+19 с.

1521. Статистический отчет по Херсонской губернии за 1887 – 88 годы. — Херсон: Издание Херсонской земской управы, 1889 — 395 с. разд. паг.
1522. Столетие г. Луганска // Киевская старина. — 1895. — Октябрь-декабрь. — Т. LI. — С. 106 – 107.
1523. Столетие Одессы. 22 августа 1894 года / Издание Одесского городского общественного управления. — Одесса: Тип. А. Шульце, 1894. — 134 с.
1524. Сукач Г.Б. Бердянск. Страницы истории. Каталог почтовых открыток, изданных до 1940 года / Г.Б. Сукач. — Бердянск: Мини-типография А.И. Иванченко, 2007. — 60 с.
1525. Таблица географического положения некоторых городов и мест Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 59 – 61.
1526. Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — 131 с.
1527. Труды Одесского статистического комитета. Выпуск IV-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — 211 с.
1528. Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. — XXIV+299+199 с.
1529. Усна історія Степової України / [Голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. — Т. 4. — 474 с.
1530. Усна історія Степової України / [Голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. — Т. 5. — 460 с.
1531. Усна історія Степової України / [Голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. — Т. 6. — 464 с.
1532. Усна історія Степової України / [Голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. — Т. 7. — 388 с.
1533. Усна історія Степової України / [Голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. — Т. 8. — 362 с.

1534. Усна історія Степової України / [Голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя: АА Тандем, 2010. — Т. 9. — 412 с.
1535. Усна історія Степової України / Запорізький край / [Голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 1. — 516 с.
1536. Усна історія Степової України / Запорізький край / [Голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 2. — 512 с.
1537. Усна історія Степової України / Запорізький край / [Голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — 492 с.
1538. Ученая экспедиция Д.И. Яворницкого // Киевская старина. — 1901. — Июль-август. — Т. LXXIV. — С. 22.
1539. Херсонская старина // Киевская старина. — 1902. — Июль-август. — Т. LXXVIII. — С. 139 – 140.
1540. Херсону 200 лет. 1778 – 1978. Сборник документов и материалов / Отв. ред. В.П. Завгородний — К.: Наукова думка, 1978. — 405 с.
1541. Ховен А. Несколько дней в Керчи. Из путевых записок (1868 года) / А. Ховен // Русский вестник. — 1871. — Июль. — Т. 94. — С. 273 – 292.
1542. Ценный дар // Киевская старина. — 1901. — Апрель-июнь. — Т. LXXIII. — С. 31.
1543. Ценный дар Одесской публичной библиотеке // Киевская старина. — 1900. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXI. — С. 27.
1544. Чествование памяти Шевченка в Севастополе // Киевская старина. — 1902. — Январь-март. — Т. LXXVI. — С. 176 – 178.
1545. Чрезвычайное Бердянское уездное земское собрание. С 4 по 12 марта 1867 года. — Симферополь: В типографии Спиро. — 160 с.
1546. Школа имени И.П. Котляревского в Одессе // Киевская старина. — 1904. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXXVII. — С. 163.
1547. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 1. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — 910 с. разд. паг.
1548. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — 887 с. разд. паг.

1549. Яблоновский В. Юбилейный спектакль в Херсоне в память сороковой годовщины со дня кончины Тар. Гр. Шевченка / В. Яблоновский // Киевская старина. — 1901. — Январь-март. — Т. LXXII. — С. 158 – 159.

1550. Senior. Общество взаимного кредита Бердянского уездного земства. Земская недоимка / Senior // Одесский Вестник. — 2.П.1885. — № 28. — С. 4.

ЛІТЕРАТУРА

1551. Абдулаєва М.А. Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст.: Історичні зошити / М.А. Абдулаєва. — К., 2000. — 97 с.

1552. Абросимова С.В. Катеринославська вчена архівна комісія: її внесок у дослідження історії міста / С.В. Абросимова // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — Дніпропетровськ, 2001. — № 4 (18). — С. 40 – 44.

1553. Абросимова С. Д. Яворницький: мережі інтелектуальних зв'язків / С.В. Абросимова // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. — Вип. 4. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 417 – 436.

1554. Абросимова С.В. Катеринославська учена архівна комісія: напрямки її діяльності / С.В. Абросимова // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903 – 1993). Методичний посібник. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 1 – 4.

1555. Абросимова С.В. Я.Г. Гололобов у культурно-громадському житті Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. / С.В. Абросимова // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 1. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — С. 82 – 89.

1556. Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина I /

- Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2005 — 200 с.
1557. Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина II / Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2006. — 159 с.
1558. Алексеев М. Мелітополь. Історико-географічний нарис / М. Алексеев, Г. Барков, А. Хижняк. — Запоріжжя: Запорізьке книжково-газетне видавництво, 1962. — 68 с.
1559. Андреевский Е.С. К воспоминаниям о высокопреосвященном Иустине, бывшем архиепископе Херсонском и Одесском / Е.С. Андреевский // Русская старина. — 1908. — Т. СXXXIII. — С. 161 – 178.
1560. Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода / Н.П. Анциферов. — 2-е изд., испр. и доп. — Л.: Книгоизд. “Сеятель” Е.В. Высоцкого, 1926. — 151 с.
1561. Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) / М.А. Араджиони. — Симферополь: Издательский Дом “Амена”, 1999. — 132 с.
1562. Артезианские колодцы Таврической губернии // Новороссийский календарь на 1892 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под. ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1892. — С. 131 – 167.
1563. Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги / Д. Атлас. — Одесса: Типо-литография “Техник”, 1911. — 115 с.
1564. Бабенко Г.А. Симферополь — город пользы / Г.А. Бабенко, В.П. Дюличев. — Симферополь: б. и., 2007. — 516 с., ил.
1565. Бабюх В.А. Методика літочислення міст: світовий досвід / В.А. Бабюх. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 82 с.

1566. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: Історіографія проблеми (II половини XIX – XX ст.): Монографія / О.О. Бакуменко. — Х.: Колорит, 2006. — 172 с.
1567. Балахонов В.И. Город-курорт Феодосия. Очерк-путеводитель / В.И. Балахонов. — Симферополь: Крымиздат, 1961. — 112 с.
1568. Балахонова А.И. Феодосия. Путеводитель / А.И. Балахонова, В.И. Балахонов. — Симферополь: Таврия, 1984. — 96 с., ил.
1569. Балдирєва Е.М. Біля витоків жіночої освіти на Дніпропетровщині: сторінки життя і діяльності О.Я. Риндовської-Чернової / Е.М. Балдирєва // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 4. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. — С. 73 – 77.
1570. Бацак Н. Культурно-просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Бацак. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — 53 с.
1571. Беднов В. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины / В. Беднов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Вып. VI. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1910. — С. 89 – 115.
1572. Белова С.Л. Симферополь. Этюды истории, культуры, архитектуры / С.Л. Белова. — Симферополь: Таврия-Плюс, 2001. — 184 с., ил.
1573. Бердянск глазами архитектора: весна 1945 // Город. — 26.XI.2009. — № 134. — С. 20.
1574. Бердянску — 180: К 180-летию основания г. Бердянска / [Т. Антоненко, И. Венцова, Я. Воробьева и др.]. — Бердянск: б. и., 2007. — 362 с., ил.
1575. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / С. Бернштейн. — Одесса: Типография Л. Нитче, 1881. — 145 с.
1576. Бертенсон И.В. Николай Иванович Пирогов / И.В. Бертенсон // Русская старина. — 1881. — Т. XXX. — С. 603 – 647.

1577. Бикерман И.М. Черта еврейской оседлости / И.М. Бикерман. — СПб.: Разум, 1911. — 152 с.
1578. Бібліографія революційного руху в Одесі (1820 – 1920). — Одеса: Четверта держдрукарня ім. Карла Маркса, 1933. — 212 с. — (Праці Одеської державної наукової бібліотеки. Т. I).
1579. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк. Выпуск I / Я.В. Бойко. — Черкассы: Вертикаль, издатель ЧП Кандыч С.Г., 2007. — 48 с.
1580. Бойко Я.В. Розселення переселенців та розміщення представників східнослов'янських етносів у Північному Причорномор'ї (друга половина XIX – початок XX ст.) / Я.В. Бойко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2009. — Вип. XXVII. — С.44 – 54.
1581. Большакова О.В. Бюрократия и Великие реформы в России (1860 – 70-е гг.). Современная англо-американская историография: Научно-аналитический обзор / О.В. Большакова. — М., 1996. — 64 с.
1582. Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение: Сб. статей / К. Бюхер, Г. Майер, Г. Зиммель и др. — СПб.: Просвещение, 1905. — 204 с.
1583. Бондарь В.В. Город Екатеринодар в пространстве и времени: Опыты исторической урбанистики. Монографический сборник / В.В. Бондарь. — Краснодар: Издатель Игорь Платонов, 2006. — 128 с.
1584. Бориневич А. Характеристика экономической жизни Одессы в 1891 г. / А. Бориневич // Новороссийский календарь на 1893 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под. ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1893. — С. 193 – 199.
1585. Борисов Н. Движение частной земельной собственности в Херсонской губернии. (По данным земской статистики) / Н. Борисов // Новороссийский

- календарь на 1893 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под. ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1893. — С. 76 – 88.
1586. Борисов Н. К истории земского банка Херсонской губернии / Н. Борисов // Новороссийский календарь на 1893 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под. ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1893. — С. 184 – 192.
1587. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. — Т. 1: Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. / Ф. Бродель [пер. с франц. Л.Е. Куббеля]. — М.: Прогресс, 1986. — 624 с.
1588. Буров С.Д. Мариуполь: Былое / С.Д. Буров. — Мариуполь: ТРК “Сигма-ТВ”, ЗАО “Газета “Приазовский рабочий””, 2003. — 465 с.
1589. Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда / В.С. Бушин. — Дніпропетровськ: Ліра, 2004. — 304 с.
1590. Быков Н. Ив. Ив. Манжура. Украинский этнограф и поэт. (1851 – 1893) / Н. Быков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Вып. VI. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1910. — С. 13 – 37.
1591. Ванденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Б. Ванденфельс // Социологос. — Вып. 1. Общество и сферы смысла / Сост. В.В. Винокуров, А.Ф. Филиппов. — М.: Прогресс, 1991. — С. 39 – 50.
1592. Вартминский М. Краткая записка, заключающая в себе церковно-историческую летопись о Вознесенском соборе г. Вознесенска и приписной к нему, предместья Бугского, Петропавловской церкви / М. Вартминский // Херсонские епархиальные ведомости. — 1884. — № 12. — С. 374 – 382.
1593. Васильев К. Поляки в Одессе: врачи и фармацевты (до 1920 г.) / К. Васильев // Поляки на півдні України: історія та сьогодні: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 211 – 230.
1594. Васильчиков А. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А. Васильчиков. — В 3 т. — 3-е изд. — СПб.: Тип. В.В. Прагц, 1872. — Т. 1. — 460 с.

1595. Васильчиков А. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А. Васильчиков. — В 3 т. — 3-е изд. — СПб.: Тип. В.В. Працц, 1872. — Т. 2. — 545 с.
1596. Васильчук Г.М. Прибуткова нерухомість старого Олександрівська: історико-архітектурний аспект / Г.М. Васильчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2009. — Вип. XXV. — С. 203 – 206.
1597. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер. — М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. — 576 с.
1598. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер [перекл. з німецької О. Погорілого]. — К.: Основи, 1994. — 261 с.
1599. Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии / А. Вебер [перевод с английского А.Н. Котельникова]. — СПб.: Изд. Е.Д. Кусковой, 1903. — 265 с.
1600. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства / Л.А. Велихов. — М.-Л.: Гос. изд-во, 1928. — 468 с.
1601. Верменич Я. Проблеми датування міст у сучасній Україні: теоретичні та правові аспекти / Я. Верменич // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В.Г. Панченка. — Дніпропетровськ: Герда, 2008. — С. 9 – 12.
1602. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Я. Верменич // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 21 – 38.
1603. Ветрова Г.В. Формування промислового робітництва на півдні України у другій половині XIX ст. / Г.В. Ветрова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 66 – 71.

1604. Виноградова Л.В. З історії розвитку промисловості міста Херсона. XIX – початок XX століття (хроніка) / Л.В. Виноградова, О.І. Шинкаренко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 60 – 65.
1605. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни / Л. Вирт // Вирт Л. Избранные работы по социологии. Сборник переводов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отдел социологии и социальной психологии. Пер. с англ. В.Г. Николаев; Отв. ред. Л.В. Гирко. — М.: ИНИОН, 2005 — С. 93 – 118.
1606. Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. / О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. — Вип. XIV. — К: Інститут історії НАН України, 2008. — С. 309 – 322.
1607. Владимиров М.М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г.: Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка) / М.М. Владимиров. — Екатеринослав, 1887. — 275 с.
1608. Водотика С.Г. Загальний перепис населення 1897 р. про підсумки соціально-економічного розвитку Херсона у пореформену добу / С.Г. Водотика // Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2004. — С. 8 – 12.
1609. Волова Л. Александровск-Запорожье: очерки истории города / Л. Волова, А. Чуприна. — Запорожье: Запорозька Січ, 1997. — 188 с.
1610. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины / И.К. Вологодцев. — Харьков: Господарство України, 1930. — (Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. — Вып. II.). — С. 93 – 205.
1611. Г.С. Бердянск / Г.С. // Одесский Вестник. — 10.IX.1883. — № 199. — С. 2.

1612. Гаврилов С.И. Николаев — 220 лет. Очерки истории жизни города и горожан / С.И. Гаврилов, Ю.И. Любаров. — Николаев, 2009. — 208 с.
1613. Гайдебуров И.А. Исторический очерк Николаевской Мариинской женской гимназии со дня открытия по 1-е января 1881 года / И.А. Гайдебуров. — Николаев: Тип. М.В. Рюмина, 1881. — 42 с., табл.
1614. Галацька В.Л. Народний театр Придніпров'я ХІХ – ХХ століття / В.Л. Галацька // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 284 – 289.
1615. Ганзуленко В. Польська католицька громада Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть / В. Ганзуленко // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 164 – 168.
1616. Гаращенко С. З історії місцевого самоврядування Єлисаветграда кінця ХІХ століття / С. Гаращенко // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина І. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2005. — С. 52 – 68.
1617. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890) / Г.Н. Ге. — Николаев: Русская типография, 1890. — 122 с.
1618. Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): Монографія / А.В. Гедьо. — К., 2001. — 245 с.
1619. Гейман В. Иван Константинович Айвазовский к столетию со дня его рождения / В. Гейман // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Т. 55. — Симферополь: Тип. Таврического губернского земства, 1918. — С. 192 – 199.
1620. Географический и топографический очерк Одесского градоначальства // Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — С. 1 – 37.

1621. Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. — Т. I. — СПб.: Тип. В. Безобразова и компании, 1863. — VIII+716 с.
1622. Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. — Т. II. — СПб.: Тип. В. Безобразова и компании, 1865. — 898 с.
1623. Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. — Т. III. — СПб.: Тип. В. Безобразова и компании, 1867. — 743 с.
1624. Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. Сост. П. Семенов. — Т. IV. — СПб.: Тип. В. Безобразова и компании, 1873. — 867 с.
1625. Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. — Т. V. — СПб.: Тип. В. Безобразова и компании, 1885. — 1000 с.
1626. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914 / П. Герлігі. — К: Критика, 1999. — 383 с.
1627. Гермоген, епископ. Таврическая епархия / Гермоген. — Псков: Тип. Губернского правления, 1887. — 522 с.
1628. Гетрелл П. Социальная история как метаистория / Питер Гетрелл, Дэвид Мэйси, Грегори Фриз // Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б.Н. Миронов. — 3-е изд. испр., доп. — Т. I. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — С. I – XIV.
1629. Гиляка С.А. Громадська та краєзнавча діяльність Петра Єланського / С.А. Гиляка // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. — С. 68 – 71.
1630. Говоров Д. Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте с основания его в 1835 до 1885 г. / Д. Говоров. — Керчь: Тип. А.В. Холева, 1886. — 113+40 с.
1631. Головки О.М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на

- українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія / О.М. Головка. — Харків: СІМ, 2005. — 176 с.
1632. Гонимов И.А. Старая Юзовка. 1869 – 1905. Сталинский металлургический завод / И.А. Гонимов. — М.-К.: ОГИЗ, 1937. — 255 с., ил.
1633. Гончарук Г.И., Историография Одесских фабрик и заводов: Монография / Г.И. Гончарук, А.Е. Нагайцев — Одесса: Астропринт, 2004. — 215 с.
1634. Горностаев Е. Улица Суворова. Суворовская. Нетленная летопись края / Е. Горностаев. — Херсон: Издательство “Надднепряночка”, 2007. — 224 с., ил.
1635. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен. Монографический сборник / Институт географии Российской академии наук. — М.: ОГИ, 2001. — 560 с.
1636. Городецкий Д. Крым и интерес его изучения / Д. Городецкий // Новороссийский календарь на 1892 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под. ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1892. — С. 13 – 30.
1637. Грахов Я. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Грахов, С. Вереврюсов. — Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1856. — 330 с.
1638. Гребінник Т.О. Природознавча діяльність обласного музею ім. О.М. Поля у Катеринославі: плани і реальність / Т.О. Гребінник, В.С. Савчук // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 290 – 294.
1639. Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.): Монография / И.С. Гребцова. — Одесса: Астропринт, 2002. — 408 с.
1640. Гребцова И.С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст.:

Монографія / І.С. Гребцова, В.В. Гребцов. — Одеса: Астропринт, 2006. — 320 с.

1641. Гребцова І.С. Участь регіональної преси в обговоренні реформ місцевого самоврядування в Росії (кінець 50-х – перша половина 60-х рр. XIX ст.) / І.С. Гребцова // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 7. — Херсон: Вид. ХДПУ, 2002. — С. 145 – 150.

1642. Грибовський В.В. Містечко Микитине і Микитин перевіз: козацька передісторія міста Нікополя / В.В. Грибовський // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Микитинська Запорозька Січ і початок національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття”. — Нікополь: РПЦ “Січ”, 2008. — С. 52 – 64.

1643. Грибовський В.Г. Біля моря Каховського. Про місто Нікополь. Історико-економічний нарис / В.Г. Грибовський, М.В. Кікот. — Дніпропетровськ: Промінь, 1973. — 54 с.

1644. Гринчак М.О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М.О. Гринчак // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2007. — Вип. 4. — С. 17 – 33.

1645. Грушевский Д.Н. Жданов: историко-экономический очерк / Д.Н. Грушевский. — Донецк: Донбасс, 1971. — 153 с.

1646. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Монографія / Ю.І. Гузенко. — Миколаїв: Вид-во “Іліон”, 2006. — 232 с.

1647. Гуревич Б. Ясли-приюты в Мариупольском уезде / Б. Гуревич // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — 1902. — № 10. — С. 1171 – 1189.

1648. Гуркович В.Н. Уникальная архивная находка документов о судьбе сокрушенного в 1917 году памятника Александру III в Феодосии / В.Н. Гуркович // Историческое наследие Крыма. 2008. — № 22 – 23.

Памятники Крыма. Спецвыпуск: Сводный том по материалам журнала “Историческое наследие Крыма” № 1 – 21, 2008. — Симферополь, 2008. — С. 241 – 243.

1649. Гусаров Ф. Керчь. Историко-краеведческий очерк / Ф. Гусаров, Л. Чуистова. — Симферополь: Крымиздат, 1955. — 248 с.

1650. Данилов В.В. Памяти Г.А. Залюбовского / В.В. Данилов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Вып. V. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1909. — С. 108 – 111.

1651. Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В.Г. Панченка. — Дніпропетровськ: Герда, 2008. — 88 с.

1652. Двадцатипятилетие Николаевского Александровского реального училища (1873 – 1898 г.): Историческая записка / Изд. пед. совета. — Николаев: Тип. А.Г. Шнейдера, 1898. — 107+XXXVIII с.

1653. Двуреченська О.С. Благодійна діяльність катеринославської міської Думи / О.С. Двуреченська // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2007. — Вип. 4. — С. 34 – 39.

1654. Двуреченська О. Введення нового Міського положення 1892 року в Катеринославській губернії / О. Двуреченська // Гуманітарний журнал. — 2004. — № 21 – 22. — С. 136 – 141.

1655. Двуреченська О.С. Органи самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О.С. Двуреченська. — Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. — 169 с.

1656. Ден В.Э. Отзыв о сочинении В.П. Семенова-Тян-Шанского “Город и деревня в Европейской России” / В.Э. Ден // Сборник отчетов о премиях и наградах за 1911 год. — Пг., 1916. — С. 2 – 23.

1657. Денисов Е. Бердянский морской торговый порт: Его история от основания в 1830 году до наших дней, главные события на 180-летнем пути,

рассказ о людях, оставивших заметный след в биографии порта / Е. Денисов, В. Михайличенко, А. Киосев. — Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. — 480 с.

1658. Дерибас А.М. Старая Одесса. Забытые страницы: Ист. очерки и воспоминания / А.М. Дерибас. — К.: Мистецтво, 2005. — 416 с.: ил.

1659. Дерюжина А.В. Земські органи влади і проблема створення природничо-історичного музею в місті Херсоні / А.В. Дерюжина // Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, літературознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, ономастики, фольклористики / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2006. — С. 45 – 55.

1660. Джусов А.Б. История Новомосковска / А.Б. Джусов. — Дніпропетровськ: Пороги, 2003. — 352 с.

1661. Дзякович П.К. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении / П.К. Дзякович. — Мелитополь: Изд. Л.Л. Либермана, 1900. — 45 с.

1662. Дискуссия вокруг “Социальной истории России периода империи” // Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б.Н. Миронов. — 3-е изд. испр., доп. — Т. I. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — С. XV – XL.

1663. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России / И.И. Дитятин. — СПб.: Типография П.П. Меркульева, 1875. — Т. 1. — 507 с.

1664. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России / И.И. Дитятин. — СПб.: Типография П.П. Меркульева, 1877. — Т. 2. — 565 с.

1665. Дідик В.В. Планування міст: Підручник / В.В. Дідик, А.П. Павлів. — Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. — 412 с.

1666. Днепрпетровску 200 лет. Историко-публицистический очерк. — Днепрпетровск: Промінь, 1976. — 143 с.

1667. Добров П.В. Промислово-торгівельний розвиток Маріупольщини (кінець XVIII – XIX ст.) / П.В. Добров, А.В. Гедьо // Історичні і політологічні дослідження: Науковий журнал. — 2001. — N 1 (5). — С. 39 – 46.
1668. Добровольська В.А. Внесок громадськості та влади міст у справу розвитку жіночої освіти Півдня України на початку XX століття / В.А. Добровольська // Управління школою. — 2005. — № 6 (90). — С. 20 – 24.
1669. Добровольська В.А. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі у другій половині XIX – на початку XX століття / В.А. Добровольська // Південний архів. Історичні науки. Збірник наукових праць. — Випуск XXVII. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. — С. 44 – 50.
1670. Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія / І.В. Довжук. — Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. — 364 с.
1671. Доценко Л. Павло Рябков як типовий представник провінційного краєзнавства / Л. Доценко // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина I. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2005. — С. 146 – 155.
1672. Дубенко К.І. Суднобудування в Миколаєві наприкінці XIX – на початку XX ст. / К.І. Дубенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. — С. 76 – 80.
1673. Дулина Н.В. Город в трансформирующемся обществе: методология и практика исследования / Н.В. Дулина. — Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2006. — 387 с.
1674. Дьомін О. Польська професура Новоросійського університету (1865 – 1920 рр.) / О. Дьомін // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 169 – 173.

1675. Ермак Б. Евпатория. Историко-краеведческий очерк / Б. Ермак. — Симферополь: Крымиздат, 1958. — 160 с.
1676. Ерохина Л.А. Создание системы метеонаблюдений на примере метеостанций Александровского уезда / Л.А. Ерохина // Музейний вісник — № 8. — Запоріжжя, 2008. — С. 128 – 133.
1677. Живописная Россия. Малороссия и Новороссия. Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии. — Том V. Часть вторая. — СПб.: Тип. Товарищества М.О. Вольф, 1898. — 298 с.
1678. Журба Н. Движение земельной собственности в Екатеринославской губернии за последний период времени / Н. Журба // Новороссийский календарь на 1892 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под. ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1892. — С. 31 – 42.
1679. Журба О.І. Д.І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава / О.І. Журба // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — С. 147 – 154.
1680. Завгородняя О.А. Деятельность Севастопольского отделения Крымского горного клуба в конце XIX – начале XX века / О.А. Завгородняя // X Дмитриевские чтения (16 – 17 марта 2006 г.). История Южного берега Крыма: Сб. науч. ст. / Ялт. ист.-лит. музей / Сост. Л.В. Петренко. — Симферополь: АнтикВА, 2008. — С. 29 – 35.
1681. Загоровский Е.А. Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной / Е.А. Загоровский // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). — Запоріжжя, 1999. — С. 492 – 506.
1682. Загоруйко В.А. По страницам истории Одессы и Одесщины. Выпуск второй. Период промышленного капитализма. Разночинский этап освободительного движения (1861 – 1895) / В.А. Загоруйко. — Одесса: Одесское книжное издательство, 1960. — 152 с.

1683. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк. — Львів: ПАІС, 2007. — 312 с.
1684. Земский феномен: политологический подход. — Саппоро: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2001. — 201 с. — (Occasional Papers on Regional / Subregional Politics in Post-Communist Countries. № 6).
1685. Зенкевич Х.Х. Керчь в прошедшем и настоящем. Историко-археологический и географический очерк с приложением описания достопримечательностей города и его окрестностей, хронологического указателя и статистических сведений и с рисунками / Х.Х. Зенкевич. — Керчь: Типо-литография Х.Н. Лаго и К°, 1894. — VI+162+2 с.
1686. Зенкевич Х.Х. Тридцатилетие Керченской Александровской гимназии (1863 – 1893). Краткая историческая записка / Х.Х. Зенкевич. — Керчь, 1894. — 44 с.
1687. Зиммель Г. Избранное: В 2 т. / Георг Зиммель. — М.: Юрист, 1996. — Т. 1: Философия культуры. — 468 с.
1688. Зиммель Г. Избранное: В 2 т. / Георг Зиммель. — М. Юрист, 1996. — Т. 2: Созерцание жизни. — 607 с.
1689. Зиммель Г. Чужак / Георг Зиммель // Социологическая теория: история, современность, перспективы / Под ред. А.Ф. Филиппова. — СПб.: Владимир Даль, 2007. — С. 237 – 271.
1690. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця ХІХ – початку ХХ століть / С. Зінько // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 231 – 235.
1691. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60 – 90-е годы ХІХ в. / В.А. Золотов. — Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского университета, 1966. — 250 с.

1692. Иван Константинович Айвазовский и его ХЛП-х летняя художественная деятельность // Русская старина. — 1878. — Т. XXIII. — С. 281 – 306.
1693. Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л.М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России. — М., 1971. — С. 312 – 340.
1694. Иванова Л.М. Графиня Е.П. Клейнмихель и создание в Ялте Общины сестер милосердия “Всех скорбящих радость” / Л.М. Иванова // X Дмитриевские чтения (16 – 17 марта 2006 г.). История Южного берега Крыма: Сб. науч. ст. / Ялт. ист.-лит. музей / Сост. Л.В. Петренко. — Симферополь: АнтикВА, 2008. — С. 36 – 47.
1695. Иващенко М. Исторический очерк Ананьевского уезда и г. Ананьева / М. Иващенко. — 1895. (Машинопис). — 230 с.
1696. Из прошлого Одессы. Сборник статей / Сост. де-Рибас Л.М. — Одесса: Тип. Л. Кирхнер, 1894. — 399 с.
1697. Историческая записка о городе Очакове и Очаковском Николаевском соборе (В память исполнившегося столетия со дня полного русского владычества в г. Очакове. 6-го декабря 1788 – 1888 г.) // Херсонские епархиальные ведомости. — 1889. — № 10. — С. 226 – 239; 1889. — № 11. — С. 298 – 308.
1698. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793 – 1882. С отчетом за 1881 – 82 учебный год / Сост. Г.В. Донцов. — Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1882. — 104 с.
1699. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865 – 1899 гг. Выпуск 1. — Херсон: Типо-литография О. Толушиной, 1904. — 308 с.
1700. Источники по истории населенных пунктов дореволюционной России. Выпуск I. Печатные источники периода Российской империи (1721 – 1917 гг.): Сборник библиографических материалов. — СПб.: Изд. Российской национальной библиотеки, 1996. — 384 с.

1701. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. — 186 с.
1702. Іванова Л. Місце товариства розповсюдження грамотності і ремесел у становленні професійно-технічної освіти в м. Єлисаветграді / Л. Іванова // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина II. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2006. — С. 119 – 123.
1703. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси: наукові методи дослідження: Навч. посібник / Г.П. Петришин, У.І. Іваночко, Ю.В. Ідак та ін.; За ред. Г.П. Петришин. — Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. — 212 с.
1704. Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 3 / Міністерство освіти і науки України; Національний гірничий університет. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — 239 с.
1705. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / Редкол. тому: А.Я. Пащенко (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1969. — 954 с.
1706. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область/ Редкол. тому: П.О. Пономарьов (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1970. — 992 с., 12 л. іл.
1707. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область / Редкол. тому: В.І. Петрикін (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1970. — 765 с., 12 л. іл.
1708. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область / Редкол. тому: Д.С. Сиволап (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1972. — 816 с., 12 л. іл.

1709. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область / Редкол. тому: Л.Д. Солодовник (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1974. — 802 с., 15 л. іл.
1710. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область / Редкол. тому: Ю.Ф. Пономаренко (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1968. — 940 с., 11 л. іл.
1711. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / Редкол. тому: В.О. Васильєв (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1971. — 771 с.
1712. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область / Редкол. тому: Л.В. Гладка (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1969. — 910 с., 11 л. іл.
1713. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / Редкол. тому: О.Є. Касьяненко (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1972. — 687 с., 11 л. іл.
1714. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. — Дніпропетровськ: Грані, 2006. — 596 с.
1715. Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — 560 с.: іл.
1716. Казанцев В.И. Социология города: учебно-методическое пособие / В.И. Казанцев, М.Г. Светушков. — Ульяновск: УЛГТУ, 2004. — 140 с.
1717. Каковкина О.Н. Мариупольский уезд и его жители в материалах “Врачебно-санитарной хроники Екатеринославской губернии” / О.Н. Каковкина // Північне Приазов'я / За ред. В.В.Крижка, В.А.Папанової та ін. — Донецьк-Бердянськ: Норд-Прес, БДПУ, 2008. — С. 199 – 213.
1718. Каковкіна О.М. Катеринославський період життя В.І. Пічепи / О.М. Каковкіна // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. — Вип. 6. — Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетровського національного університету, 2008. — С. 68 – 77.

1719. Калустьян Л.Х. Армянская диаспора Одессы / Л.Х. Калустьян. — Одесса: Астропринт, 1999. — 56 с.
1720. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер [перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун]. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. — XII+360 с., 11 карт. — (Історія країн світу).
1721. Карамиш О.М. Грецьке Родоканакієвське дівоче училище / О.М. Карамиш // Наукові праці: Збірник. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. — Т. 10: Історичні науки. — С. 54 – 57.
1722. Карелин И. Никополь / И. Карелин // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. — С. 133 – 154.
1723. Карнаух А.О. Навчальні заклади міста Олешок в дореволюційний період / А.О. Карнаух // Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, літературознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, ономастики, фольклористики / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2006. — С. 98 – 104.
1724. Ковалев А. Модернизация как эволюция типов организации / А. Ковалев // Социологическое обозрение — Т. 2. — № 3. — 2002. — С. 68 – 77.
1725. Ковалева О.Ф. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга первая: Из прошлого культурной жизни на Николаевщине / О.Ф. Ковалева, В.П. Чистов. — Николаев: Изд-во “Тетра”, 2000. — 252 с.
1726. Ковалева О.Ф. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр / О.Ф. Ковалева, В.П. Чистов. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2001. — 286 с.
1727. Ковалева О.Ф. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная

- культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать / О.Ф. Ковалева, В.П. Чистов. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2002. — 265 с.
1728. Коваль Г.П. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі озеленення міста Миколаєва в кінці XVIII – на початку XX століття / Г.П. Коваль // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція. — Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2006. — С. 112 – 114.
1729. Коваль Г.П. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі торгівлі в кінці XVIII – на початку XX ст. / Г.П. Коваль // Наукові праці. — Вип. IV. Історичні науки. — Миколаїв: МФНаУКМа, 2000. — С. 78 – 82.
1730. Коваль Г.П. Діяльність Одеської міської думи в галузі благоустрою міста в кінці XVIII – на початку XX ст. / Г.П. Коваль // Наукові праці: Збірник. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. — Т. 10: Історичні науки. — С. 37 – 41.
1731. Коваль Г.П. Миколаївська міська дума як орган міського самоврядування (кінця XVIII – XX століття) / Г.П. Коваль // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя, 1999. — С. 159 – 166.
1732. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко; Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. — М.: Наука, 2003. — 486 с., ил.
1733. Козирев О.С. Постаць Володимира Мальованого у контексті історіографії / О.С. Козирев // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 27. Вип. 14. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. — С. 31 – 38.
1734. Козыряцкая С.И. К вопросу о развитии банковской системы г. Александровска / С.И. Козыряцкая // Музейний вісник. — № 5. — Запоріжжя, 2005. — С. 116 – 121.
1735. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / І. Колесник. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 596 с.

1736. Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. — Вип. 4. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 54 – 88.
1737. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія / І. Колесник // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. — Вип. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 205 – 220.
1738. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. Колесник. — К.: Генеза, 2000. — 256 с.
1739. Коломоєць Ю.І. Вихідці з Наддніпрянщини у вищих навчальних закладах Швейцарії / Ю.І. Коломоєць // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 182 – 185.
1740. Коник Н.В. Директор Херсонського земського сільськогосподарського училища А.О. Ніколаєв: штрихи біографії / Н.В. Коник // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 128 – 133.
1741. Константинова В.Н. Бердянская мужская гимназия — предшественница Бердянского государственного педагогического университета / В.Н. Константинова // Актуальные проблемы и перспективы современного гуманитарного знания: материалы международной научно-практической конференции (Невинномысск, 26 марта 2009 года) / Отв. ред. С.Н. Артемов, О.Н. Палиева; НГГТИ. — Ставрополь: Литера, 2009. — С. 141 – 145.
1742. Константинова В.Н. Гендерный аспект структуры городского населения Таврической губернии в конце XIX века / В.Н. Константинова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. — 2010. — № 2 (1). — С. 208 – 213.

1743. Константинова В.Н. Городское население Российской империи конца XIX века: гендерный аспект (на примере Екатеринославской губернии) / В.Н. Константинова // Женщина в российском обществе. — № 4 (53). — 2009. — С. 83 – 93.

1744. Константинова В.Н. Северное Приазовье: исследование устной истории как составляющая исторической урбанистики / В.Н. Константинова // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. — Таганрог: Изд. центр Таганрог. гос. пед. ин-та, 2009. № 2. — С. 362 – 367.

1745. Константинова В.Н. Таганрог и города Южной Украины 1861 – 1870 гг. в материалах Полного собрания законов Российской империи / В.Н. Константинова // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Специальный выпуск № 2. Гуманитарные науки. — Таганрог: Изд. отдел ТГПИ, 2010. — С. 224 – 230.

1746. Константинова В.М. Бердянськ кінця XIX ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України / В.М. Константинова // Музейний вісник. — № 9. — Запоріжжя, 2009. — С. 147 – 153.

1747. Константинова В.М. Вивчення феномена сприйняття урбанізаційних процесів в селянській традиції за матеріалами експедицій по селах Південної України / В.М. Константинова // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23 – 24 травня 2008 року. — Запоріжжя: Тандем-У, 2008. — С. 31 – 33.

1748. Константинова В.М. Видовий аналіз законодавчих документів із соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / В.М. Константинова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя: “Просвіта”, 2006. — Вип. 16. — С. 24 – 27.

1749. Константинова В.М. Від селянської до міської реформи: матеріали щодо міст Південної України в Повному Зібранні законів Російської імперії /

- В.М. Константинова // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. — Херсон: Вид. ХДУ, 2010. — Вип. XXXI–XXXII. — С. 86 – 93.
1750. Константинова В.М. “Вікна в Європу”: динаміка зростання чисельності населення портових міст Приазов’я в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В.М. Константинова // Література та культура Полісся. — Вип. 58. — Ніжин, 2010. — С. 277 – 284.
1751. Константинова В.М. Джерела локальної історії освіти: проект створення багатотомного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету / В.М. Константинова // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 19. — Кн. 2. Част. 2. — К., 2009. — С. 372 – 381.
1752. Константинова В.М. Документи Повного Зібрання законів Російської імперії як джерело з історії Азовського козацького війська / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2009. — Вип. XXVI. — С. 182 – 186.
1753. Константинова В.М. Етнічний склад населення міст Таврійської губернії наприкінці ХІХ ст. / В.М. Константинова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Вип. 24. — Запоріжжя, 2010. — С. 13 – 18.
1754. Константинова В.М. Законодавчі джерела з історії Миколаєва 1870 – 1881 років / В.М. Константинова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Випуск 127. Том 140: Історичні науки. — Миколаїв: ЧДУ імені Петра Могили, 2010. — С. 112 – 117.
1755. Константинова В.М. Запорозьке козацтво та урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті ХVІІІ століття / В.М. Константинова // Запорозька старовина. — Вип. 3. — Запоріжжя: Вид. ВАТ “Мотор Січ”, 2005. — С. 140 – 143.
1756. Константинова В.М. Заселення міст Південної України запорозькими козаками в останній чверті ХVІІІ ст. / В.М. Константинова // Національна

перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. Перший міжнародний конгрес: Збірник тез доповідей. — Запоріжжя: ЗДУ, 2004. — С. 46 – 47.

1757. Константинова В.М. Інформативні можливості джерел щодо торговельного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX століття / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2005. — Вип. XIX. — С. 76 – 80.

1758. Константинова В.М. Інформативні можливості матеріалів Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. для вивчення специфіки станової стратифікації міського населення Катеринославської і Таврійської губерній / В.М. Константинова // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. — Вип. XXX. — С. 155 – 162.

1759. Константинова В.М. Колишній директор Катеринославської гімназії Микола Степанович Алаєв: бердянський період діяльності / В.М. Константинова // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 7. — Дніпропетровськ: НГУ, 2010. — С. 143 – 148.

1760. Константинова В.М. Матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. як джерело для вивчення особливостей етнічного складу міського населення губерній Південної України кінця XIX ст. / В.М. Константинова // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. — № 8 (138). — Частина 1. — 2009. — С. 119 – 125.

1761. Константинова В.М. Матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. по Херсонщині, Тавриді та Катеринославщині: специфіка етнічного складу міського населення кінця XIX ст. / В.М. Константинова // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2010. — С. 131 – 141.

1762. Константинова В.М. Міська колонізація та колишнє запорозьке козацтво (остання чверть XVIII ст.) / В.М. Константинова // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. — Вип. 2. — Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. — С. 134 – 135.

1763. Константинова В.М. Основні архівні зібрання документів із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / В.М. Константинова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Вип. 15. — Запоріжжя, 2005. — С. 18 – 24.

1764. Константинова В.М. “Перлина Північного Приазов’я” періоду “великих реформ” (за матеріалами газети “Одеський Вісник”) / В.М. Константинова // Північне Приазов’я / За ред. В.В. Крижка, В.А. Папанової та ін. — Донецьк-Бердянськ: Норд-Прес, БДПУ, 2008. — С. 130 – 137.

1765. Константинова В.М. Перше десятиліття міської реформи: південноукраїнські міста в дзеркалі матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії / В.М. Константинова // Музейний вісник. — № 10. — Запоріжжя: АА Тандем, 2010. — С. 158 – 166.

1766. Константинова В.М. Південноукраїнська історична урбаністика на межі тисячоліть / В.М. Константинова // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. — Вип. 47. — 2010. — С. 102 – 107.

1767. Константинова В.М. Південноукраїнські міста в адміністративній системі Російської імперії останньої чверті XVIII ст. / В.М. Константинова // Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — С. 48 – 54.

1768. Константинова В.М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва) /

В.М. Константинова // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція: Тези доповідей. — Одеса, 2005. — С. 40 – 42.

1769. Константинова В.М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва) / В.М. Константинова // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. — Вип. 17. — Одеса: Астопринт, 2006. — С. 162 – 166.

1770. Константинова В.М. Публікації джерел із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / В.М. Константинова // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 9. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2008. — С. 230 – 239.

1771. Константинова В.М. Публікації “Одеського Вісника” як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст. / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2009. — Вип. XXV. — С. 214 – 218.

1772. Константинова В. Релігійні традиції запорожців у задунайського козацтва / В. Константинова, І. Лиман // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту Історії України НАН України: Зб. наук. пр. — Вип. 4. — О.: Фенікс, 2009. — С. 96 – 104.

1773. Константинова В.М. Розбудова мережі культурних установ міських поселень Південної України (1861 – 1904 рр.) / В.М. Константинова // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 28. — Луганськ, 2010. — С. 43 – 49.

1774. Константинова В.М. Розвиток внутрішньої торгівлі та промисловості у південноукраїнських містах останньої чверті XVIII – середини XIX ст. /

В.М. Константинова // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 10. — К, 2005. — 292 – 304.

1775. Константинова В.М. Розвиток шляхів сполучення і транспорту як складова урбанізаційних процесів на півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В.М. Константинова // Література та культура Полісся. — Вип. 61. — Ніжин, 2010. — С. 138 – 147.

1776. Константинова В.М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / В.М. Константинова. — Запоріжжя, 2011. — 100 с.

1777. Константинова В.М. Специфіка етнічного складу міського населення Херсонської губернії кінця ХІХ ст. / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2009. — Вип. ХХVІІ. — С. 71 – 76.

1778. Константинова В.М. Специфіка етнічного складу населення міст Катеринославщини кінця ХІХ ст. (за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.) / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. ХХVІІІ. — С. 110 – 116.

1779. Константинова В.М. Специфіка містобудування Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В.М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. ХХІХ. — С. 44 – 48.

1780. Константинова В.М. Статус населених пунктів Азовського козацького війська в мережі міських поселень Катеринославської губернії 1860-х рр. / В.М. Константинова // Заповідна Хортиця. Матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції “Історія запорозького козацтва в пам’ятках та музейній практиці”. — Спеціальний випуск. — Запоріжжя: A&V.Art GROUP, 2010. — С. 91 – 93.

1781. Константинова В.М. Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку

південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / В.М. Константинова // Український історичний збірник. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — Вип. 8. — С. 339 – 347.

1782. Константинова В.М. Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст. / В.М. Константинова // Література та культура Полісся. — Вип. 27. — Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. — Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. — С. 48 – 52.

1783. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки) / В.М. Константинова. — Запоріжжя: АА Тандем, 2010. — 596 с.

1784. Константинова В.М. Чиновники, інтелігенція, міщани...: населення Бердянська кінця XIX ст. за статистичними джерелами / В.М. Константинова // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір. Вип. 19 / М-во освіти і науки України; Одес. нац. політех. ун-т; [редкол.: Г.І. Гончарук (гол. ред.) та ін.]. — Одеса: Астропринт, 2010. — С. 24 – 30.

1785. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861 – 1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. — М.: Наука, 1979. — 304 с.

1786. Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава. 9-го мая 1787 г. – 1887 г. / К. Корольков. — Екатеринослав: Тип. Н.Я. Павловского. — 126 с.

1787. Корочанский А. Краткие исторические записки о некоторых церквах и приходах епархии. О Рождество-Богородичном соборе гор. Николаева / А. Корочанский // Херсонские епархиальные ведомости. — 1884. — № 19. — С. 587 – 593.

1788. Коханский В. Одесса за 100 лет (“Одесса и ее окрестности”). Исторический очерк и иллюстрированный путеводитель на 1894 г. / В. Коханский. — Одесса: Тип. П. Францова, 1894. — 135+384+192 с.

1789. Кочергін І.О. Життя і діяльність О.М. Поля у світлі нововиявлених джерел / І.О. Кочергін // Гуманітарний журнал. — 2002. — № 1 (13). — Зима. — С. 111 – 120.
1790. Кочергін І.О. Історико-психологічний портрет О.М. Поля / І.О. Кочергін // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — С. 289 – 294.
1791. Кочергін І.О. Просвітницька діяльність О.М. Поля в складі Катеринославського губернського земства / І.О. Кочергін // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 186 – 190.
1792. Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л.В. Кошман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — 448 с., ил.
1793. Красовський В. Будівництво внутрішньоміського залізничного транспорту та його роль у розбудові міст Південної України (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / В. Красовський, А. Іщенко // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2010. — Вип. 31 – 32. — С. 288 – 293.
1794. Крестьянников В.В. Севастополь и народники / В.В. Крестьянников // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 91 – 97.
1795. Кривко І.М. Розвиток річкового транспорту на півдні України у другій половині XIX ст. / І.М. Кривко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2006. — Вип. XX. — С. 74 – 79.
1796. Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк / Ред. кол. П.Л. Варгатюк, Н.Н. Нивалов, Г.С. Осадчук. — Днепропетровск: Промінь, 1975. — 207 с., 12. л. ил.
1797. Кружко Л.П. Армянск. Страницы истории / Л.П. Кружко. — К.: Таксон, 1999. — 160 с.

1798. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період: Монографія / В.В. Крутіков. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. — 172 с.
1799. Крылов М.П. Российская региональная идентичность как фокус социокультурной ситуации (на примере европейской России) / М.П. Крылов // Логос. — 2005. — № 1 (46). — С. 275 – 287.
1800. Крылов М.П. Феномен региональной идентичности в Европейской России: концептуальный контекст и опыт количественного анализа / М.П. Крылов // Интеллектуальные и информационные ресурсы и структуры для регионального развития. — М., 2002. — С. 104 – 117.
1801. Крылов Н. Очерки по истории города Мелитополя. 1814 – 1917 гг. / Н. Крылов. — Запорожье: Тандем-У, 2008. — 344 с.
1802. Крючков Ю.С. Архитектура Старого Николаева / Ю.С. Крючков. — Николаев: МЧП “Возможности Киммерии”, 2008. — 240 с., 455 ил.
1803. Кузовова Н.М. Місто Миколаїв у системі земського самоврядування / Н.М. Кузовова // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. — Миколаїв: Атол, 2004. — С. 155 – 157.
1804. Кузьменко Т.М. Соціальна мобільність: наукова ретроспектива та реалії сучасного українського суспільства / Т.М. Кузьменко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. — С. 288 – 295.
1805. Кульчицька О.В. Діяльність громадських організацій Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст. / О.В. Кульчицька // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. — С. 81 – 86.
1806. Куприянов А.И. Русский город в первой половине XIX века: общественный быт и культура горожан Западной Сибири / А.И. Куприянов;

под ред. Г.А. Бордюгова. — М.: АИРО-XX, 1995. — 160 с. — (Серия “Первая монография”).

1807. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Гіроакі Куромія; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі. — К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. — 510 с.

1808. Лазебник В.И. Екатеринославское купечество и его роль в истории города (1780 – 1918 гг.) / В.И. Лазебник // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Матеріали першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8 – 9 жовтня 1998 року, м. Дніпропетровськ). — Дніпропетровськ, 1991. — С. 139 – 145.

1809. Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783 – 1883 / А. Лебединцев // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1883. — Т. XIII. — С. 201 – 219.

1810. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920 – 1930 годы / Наталья Борисовна Лебина. — СПб.: Журнал “Нева” – Издательско-торговый дом “Летний Сад”, 1999. — 320 с., ил.

1811. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805 – 1900): Навчальний посібник / Л. Левченко. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — 300 с.

1812. Ленин В.И. Капитализм в сельском хозяйстве (О книге Каутского и о статье г. Булгакова) / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. — Т. 4. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. — С. 95 – 152.

1813. Ленин В.И. Крестьянство и наемный труд / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. — Т. 24. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. — С. 327 – 329.

1814. Ленин В.И. Новейшие данные о партиях в Германии / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. — Т. 23. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. — С. 339 – 342.

1815. Ленин В.И. Развитие капитализма в России / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. — Т. 24. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. — С. 1 – 609.
1816. Лиман І.І. Азовське козацьке військо в публікаціях “Одеського Вісника” / І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сучасні проблеми в дослідженні історії Запорозького козацтва”, м. Запоріжжя, 11 – 12 жовтня 2007 р. — Запоріжжя, 2007. — С. 74 – 78.
1817. Лиман І. Археографічне видання “Джерела з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том І: Бердянська чоловіча гімназія (1872 – 1897)” / І. Лиман, В. Константинова // Рідна школа. — 2006, червень. — С. 77 – 80.
1818. Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861) / І.І. Лиман. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. — 400 с.
1819. Лиман І.І. Матеріали про Азовське козацьке військо в щоденниках “бердянського літописця” В. Крижанівського / І.І. Лиман, В.М. Константинова // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. — Вип. 4. — Дніпропетровськ: Пороги, 2008. — С. 124 – 128.
1820. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І.І. Лиман. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. — 488 с.
1821. Линтварев Д. Фабрично-заводская промышленность Екатеринославской губернии / Д. Линтварев // Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год / Под ред. Я.Г. Гололобова. — Екатеринослав: Типо-литография Губернского правления, 1899. — С. 132 – 142.
1822. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 145 – 171.
1823. Литвинова Т.Ф. Катеринославський губернатор — діяч селянської реформи (матеріали до біографії В.Д. Дуніна-Борковського) /

Т.Ф. Литвинова // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2005. — Вип. 2. — С. 107 – 117.

1824. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Райнер Лінднер; За ред. О.М. Доніка. — Київ-Донецьк: ТОВ “ВПП “Промінь””, 2008. — 496 с.

1825. Локотош Б. Очерки истории Луганска / Б. Локотош. — Луганск: Редакционно-издательский отдел областного управления по печати, 1993. — 112 с.

1826. Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805 – 1905 гг. Краткий исторический очерк / Ф. Локоть. — Екатеринослав: Тип. Губернского земства. 1908. — 386 с.

1827. Лола А.М. Основы градоведения и теории города (в российской интерпретации) / А.М. Лола. — М.: КомКнига, 2005. — 344 с., цв. вкл.

1828. Лохматова А.І. Катеринославське земство / А.І. Лохматова. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. — 200 с.

1829. Луганск. Исторический очерк / Ред. коллегия: Н.С. Стратонов (пред.) и др. — Донецк: Донбасс, 1969. — 207 с., 12 ил.

1830. Лыман И.И. Бердянск и его уезд последней четверти XIX века в публикациях “Одесского Вестника” / И.И. Лыман, В.Н. Константинова // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. — Таганрог: Изд-во ТГПИ, 2008. — Специальный выпуск № 2. — С. 108 – 112.

1831. Лыман И.И. [Рец.] Слово ученых / И.И. Лыман, В.Н. Константинова // Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. — Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. — С. 420 – 422.

1832. Люта О. Педагогічне забезпечення початкової освіти на Єлисаветградщині в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Люта // Наукові

записки. — Випуск 12. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. — С. 96 – 105.

1833. Лямцев Н. Мероприятія по охораненію народного здоров'я Екатеринославской губернии / Н. Лямцев // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. Издание к XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе / Под общ. ред. В.В. Курилова. — Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. — С. 29 – 59.

1834. Лях С.Р. Публікації з історії Південної України в періодиці 1991 – 1995 років. Бібліографічний огляд / С.Р. Лях // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX ст. — Вип. 1. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. — С. 153 – 166.

1835. М. Бердянське та його околиці. Природно-економічний та справочний збірник для робітників шкіл, господарчих установ та курортних одвідувачів. Вип. 1-й. — Бердянське, 1928. — 68 с., іл.

1836. Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект) / О.С. Мазурок. — Львов: Світ, 1990. — 156 с.

1837. Макієнко О.А. А.М. Грабенко і розвиток земського самоврядування на півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) / О.А. Макієнко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск XV. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. — С. 85 – 92.

1838. Макієнко О.А. Листи О.О. Русова до О.С. Лашкевича як джерело вивчення науково-видавничої діяльності херсонських громадівців / О.А. Макієнко // Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2005. — С. 111 – 118.

1839. Макієнко О.А. Щоденник 1887 року як джерело реконструкції херсонського періоду життя Б. Грінченка / О.А. Макієнко // Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства,

- музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2004. — С. 79 – 83.
1840. Малахов В.П. Одесса, 1900 – 1920. Люди... События... Факты... / В.П. Малахов, Б.А. Степаненко. — Одесса: Изд. “Optimum”, 2004. — 448 с., 19 ил.
1841. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866) / Л. Маленко. — Запоріжжя, 2000. — 513 с.
1842. Маленький Париж. Елисаветград в старой открытке / Авторы-составители В.В. Петраков, В.П. Машковцев. — М. : Пинакотека, 2004. — 240 с. ил.
1843. Мальгин А.В. Русская Ривьера / А.В. Мальгин. — Симферополь: СОНАТ, 2004. — 352 с., ил.
1844. Мариуполь и его окрестности / Издание почетного попечителя Д.А. Хараджаева. — Мариуполь: Типо-литография А.А. Франтова, 1892. — 461+55+VIII с.
1845. Марфобудінова М.М. Фольклористична діяльність І. Манжури на Катеринославщині й сучасний фольклорний процес / М.М. Марфобудінова // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 165 – 171.
1846. Марченко О. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Марченко // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина I. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2005. — С. 45 – 51.
1847. Марченко О. Фінансова основа міського самоврядування Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Марченко // Наукові записки. — Випуск 12. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. — С. 69 – 76.
1848. Маршанін А. До історії розвитку військової освіти в місті Єлисаветграді середини XIX – початку XX ст. / А. Маршанін // Актуальні

аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина II. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2006. — С. 115 – 119.

1849. Матівос Ю.М. Місто на сивому Інгулі: Історико-публіцистичний нарис / Ю.М. Матівос. — Кіровоград, ТОВ “Діаграма”, 2004. — 296 с.

1850. Машуков В. Г.Г. Кажайа. (Екатеринославский старожил и местный общественный деятель) / В. Машуков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Вып. IX. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1913. — С. 120 – 135.

1851. Медведський В.І. Токмак: археологія, історія / В.І. Медведський. — Токмак: КВПШ “Трибуна”, 2005. — 220 с.

1852. Меньшиков Г. Никополу 200 / Г. Меньшиков, К. Позняков, А. Пятигорец. — Днепропетровск: Промінь, 1980. — 143 с., 8 л. ил.

1853. Миронов Б.Н. Главные социальные организации крестьянства, городского сословия и дворянства / Б.Н. Миронов // Acta Slavica Iaponica. — 1998. — Vol. 16. — Pp. 158 – 180.

1854. Миронов Б.Н. Историческая социология России: Учебн. пособие / Б.Н. Миронов; под общ. ред. В.В. Козловского. — СПб.: Издательский дом С.-Петербур. ун-та; Интерсоцис, 2009. — 536 с.

1855. Миронов Б.Н. Русский город в 1740 – 1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б.Н. Миронов. — Ленинград: Наука, 1990. — 273 с.

1856. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б.Н. Миронов. — 3-е изд. испр., доп. — Т. I. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — XL+548 с., ил.

1857. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б.Н. Миронов. — 3-е изд. испр., доп. — Т. II. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — 583 с., ил.

1858. Мирончук В.Д. Діячі освіти на Катеринославщині. Династія Ковалевських / В.Д. Мирончук, І.С. Лісниковська // Історія і культура

- Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 1. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — С. 49 – 54.
1859. Мирончук В.Д. Історія Катерининської залізниці (остання чверть ХІХ – початок ХХ століття): Нарис / В.Д. Мирончук. — Дніпропетровськ: б. в., 2003. — 52 с.
1860. Митин І. Мифогеография: теоретическая рамка исследования множественных контекстов места и инструмент презентации городов-на-границе / І. Митин // Порубіжжя: історичний та культурно-антропологічний аспекти: Тези доповідей. — Харків: Східний Інститут Українознавства ім. Ковальських, 2004. — С. 13 – 14.
1861. Михайличенко В. Бердянск. Взгляд через столетия / В. Михайличенко, Е. Денисов, Н. Тишаков. — Бердянск: Південна зоря; Запорож'є: Дикое Поле, 2010. — 448 с., ил.
1862. Михайлов Б.Д. Мелитополь. Историко-краеведческий очерк / Б.Д. Михайлов. — 2-е изд., доп. — Днепрпетровск: Промінь, 1980. — 95 с., 16 л. ил.
1863. Міронова І. Культура та розвиток вільної преси серед польського населення півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст. / І. Міронова // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 202 – 210.
1864. Міронова І. Розселення поляків на території Півдня України (ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Міронова // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 181 – 189.
1865. Мода // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза, И.А. Эфрона. — СПб.: типо-литография И.А. Эфрона, 1896. — Т. ХІХа. — С. 579 – 580.
1866. Моїсеєва Т.М. Одеське відділення опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих: організація навчального процесу та дозвілля

незрячих дітей (1887 – 1915 pp.) / Т.М. Моїсеєва // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 2 (80). — С. 201 – 208.

1867. Музичко О.Є. Внесок професорів Новоросійського університету в розвиток архівної справи в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. / О.Є. Музичко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 7. — Херсон: ХДПУ, 2002. — С. 174 – 179.

1868. Музичко О. Діяльність професора Новоросійського університету І. Лінниченка у наукових і громадських товариствах у другій половині XIX – початку XX ст. / О. Музичко // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. — Вип. 2. — О.: Фенікс, 2007. — С. 120 – 129.

1869. Музичко О. Інтелектуальне співтовариство одеських істориків на зламі XIX – XX ст.: лінії суперництва і співпраці / О. Музичко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. — Вип. 4. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 378 – 394.

1870. Музичко О. Історик Федір Іванович Леонтович (1833 – 1910): життя та наукова діяльність / О. Музичко. — Одеса: Астропринт, 2005. — 208 с.

1871. Муретов И.Д. Двадцатипятилетие Бердянской мужской гимназии (1872 – 1897). Краткая историческая записка / И.Д. Муретов. — Бердянск: Тип. Г.А. Эдигера, 1897. — 107 с.

1872. Мурзакевич Н. Донесения Обществу / Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1872. — Т. VIII. — С. 318 – 322.

1873. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки / Л. Нагорна // Регіональна історія України. Збірник

наукових статей. Випуск 1. — К.: Ін-т історії НАН України, 2007. — С. 107 – 122.

1874. Надибська С.Б. Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі та промисловості Одеси у пореформений період / С.Б. Надибська // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. — 2003. — Вип. 13. — С. 123 – 131.

1875. Надибська С.Б. Євреї та їх роль у підприємництві міст півдня України наприкінці ХІХ ст. / С.Б. Надибська // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. — 2003. — № 2 (7). — С. 148 – 154.

1876. Надибська С.Б. Роль міст півдня України у розвитку всеросійського ринку в пореформений період / С.Б. Надибська // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. — 2000. — Вип. 10. — С. 161 – 171.

1877. Надибська С.Б. Роль промисловості в містах півдня України в пореформений період / С.Б. Надибська // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. — 2002. — Вип. 12. — С. 190 – 198.

1878. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов ХІХ в. Правительственная политика / В.А. Нардова; под ред. Р.Ш. Ганелина. — Ленинград: Наука, 1984. — 260 с.

1879. Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце ХІХ – начале ХХ века / В.А. Нардова. — СПб.: Наука, 1994. — 160 с.

1880. Начала городского положения 1892 года // Новороссийский календарь на 1893 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под. ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1893. — С. 158 – 183.

1881. Наше городское положение // Русский вестник. — 1885. — Май. — Т. 177. — С. 450 – 456.

1882. Непомнящий А.А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть ХVІІІ – начало ХХ века) / А.А. Непомнящий. — К.: б. и., 1999. — 212 с. — (Науковдовідкові видання з історії України; Вип. 46).

1883. Непомнящий А.А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы, конец XVIII – начало XX века / А.А. Непомнящий; Отв. ред. Л.А. Дубровина; Вступ. ст. В.Ф. Шарапы. — Симферополь: Доля, 2001. — 816 с.
1884. Непомнящий А.А. Кримські сторінки біографії С.І. Веребрюсова: за новими документами архівів Москви та Санкт-Петербурга / А.А. Непомнящий // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 1. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — С. 23 – 28.
1885. Непомнящий А.А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века). Библиографическое исследование / А.А. Непомнящий. — Симферополь: Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2000. — 360 с.
1886. Никифоров В. Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской губернии / В. Никифоров // Херсонские епархиальные ведомости. — 1873. — № 17. — С. 488 – 510; № 18. — С. 519 – 538; № 19. — С. 566 – 588.
1887. Ніколко М. “БЕЗобразИЕ” Сімферополя: БЕЗобразНІСТЬ і ПОТворНІСТЬ міста / М. Ніколко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Вип. 9 – 10. Спеціальне видання. — Харків: ТОВ “НТМТ”, 2008. — С. 127 – 134.
1888. Німці Одеси та Одеського регіону: Збірник докладів, зроблених на міжнародних наукових конференціях у Геттінгені (Німеччина) / Інститут культури та історії німців Північно-Східної Європи, Люнебург-Геттінген, Німеччина; Упор. А. Айсфельд, Е.Г. Плеська; Наук. ред. Е.Г. Плеська. — Одеса: Астропринт, 2003. — 440 с.
1889. Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1 / Я. Новицький [Голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — 508 с., 16 с. іл.
1890. Новороссийский календарь (библиографическая справка) // Новороссийский календарь на 1892 год, издаваемый Одесским городским

- общественным управлением / Под. ред. А.С. Бориневича. — Отд. IV. — Одесса, 1892. — С. 3 – 7.
1891. Новороссийский календарь на 1854 год. — Одесса, 1853 — 42+35+V с.
1892. Ованесиян В.П. Долина богини Даны (историко-краеведческий очерк) / В.П. Ованесиян. — Вознесенск: б. и., 2001. — 194 с.
1893. Одеса козацька. Наукові нариси / О.А. Бачинська, Т.Г. Гончарук, С.Б. Гуцалюк та ін. — Видання друге, змінене і доповнене. — Одеса: Фенікс, 2008. — 240 с.
1894. Одесса 1794 – 1894 / Издание Городского общественного управления. — Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. — 836 с.
1895. Одесской таможне 200 лет / Под общ. ред. Ковальчука М.Н. — Одесса: ОКФА, 1995. — 99 с.
1896. Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления / И.Х. Озеров. — М., 1906. — 135 с.
1897. Оленин К. “Век”. Одесский исторический альбом. 1794 – 1894 / К. Оленин. — Одесса: Книгоизд. Г.Н. Каранта, 1894. — 122+II с.
1898. Орлянский С.Ф. История евреев Запорожья. Книга I. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). Вып. 1. 1780 – февраль 1917 г. / С.Ф. Орлянский; Запорожский государственный университет. Запорожское городское отделение общества “Украина-Израиль”. — Харьков-Запорожье: “Еврейский мир”, 1997. — 64 с.
1899. П.П. “Парубоцьки громады” в г. Маяках, Херсон. губ. / П.П. // Киевская старина. — 1901. — Июль-август. — Т. LXXIV. — С. 19 – 20.
1900. Памятная книжка Херсонского городского общественного управления за 1899 год. — Херсон: Тип. “Юга”, 1904. — XIV+312+III с.
1901. Парк Р. Город как социальная лаборатория / Роберт Парк // Социологическое обозрение. — Т. 2. — № 3. — 2002. — С. 3 – 12.
1902. Парк Р. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Роберт Парк; пер. с англ. В. Николаева // Социологическое обозрение. — Т. 5. — № 1. — 2006. — С. 11– 19.

1903. Пастушенко Н.Т. Очаков. Историко-экономический очерк / Н.Т. Пастушенко. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Одесса: Маяк, 1975. — 47 с.
1904. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н. Пашутин; Печатается по изданию 1897 г. — Кировоград, 1992. — 176 с.
1905. Перлина над Дніпром. Верхньодніпровську — 225 років. Науково-популярне видання / Упорядники: колектив журналістів газети “Придніпровський комунар”. — Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2004. — 144 с.
1906. Перцик Е.Н. Города мира. География мировой урбанизации / Е.Н. Перцик. — М.: Международные отношения, 1999. — 384 с.
1907. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика): Исторические этапы развития городов. Курс лекций / Е.Н. Перцик. — М.: Изд. Московского университета, 1985. — 145 с.
1908. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика): Учеб. пособие для геогр. спец. вузов / Е.Н. Перцик. — М.: Высш. шк., 1991. — 319 с.; ил.
1909. Першина З.В. Очерки истории революционного движения на юге Украины (К 100-летию “Южнороссийского союза рабочих”): Монография / З.В. Першина. — К.-Одесса: Вища школа, 1975. — 248 с.
1910. Пиворович В.Б. Виктор Иванович Гошкевич — чины, награды, звания (малоизвестные страницы биографии) / В.Б. Пиворович // Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2004. — С. 98 – 102.
1911. Пиворович В.Б. Из истории переписки В.И. Гошкевича с Великим князем Александром Михайловичем / В.Б. Пиворович // Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2005. — С. 141 – 149.
1912. Пиворович В.Б. Письма из прошлого / В.Б. Пиворович // Летопись Причерноморья. Археология, история, нумизматика... — Вып. 1. — Херсон, 1999. — С. 55 – 65.

1913. Пиворович В.Б. Улицами старого Херсона / В.Б. Пиворович, С.А. Дяченко. — Херсон, 2003. — 196 с. — (Иллюстрированное приложение к журналу “Летопись Причерноморья”).
1914. Пискурев С.Е. Коллекция дореволюционных театральные афиш (1867 – 1916) из собрания Николаевского областного краеведческого музея / С.Е. Пискурев // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.— Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2008. — С. 278 – 282.
1915. Пихуля В.М. Геническ и геничане / В.М. Пихуля; Ред. С.В. Василенко. Изд. 2-е, доп. — Б. м., б. и., 1997. — 168 с.
1916. Піскурьов С.Є. До питання утворення та реконструкції театральних закладів у Миколаєві / С.Є. Піскурьов // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 62. — Вип. 49. — Миколаїв: Вид. ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. — С. 109 – 112.
1917. Платонов В.П. Человек-легенда: Александр Польш / В.П. Платонов. — Днепропетровск: Проспект, 2002. — 208 с.
1918. Побережников И.В. Дилеммы теории модернизации / И.В. Побережников // Третьи Татищевские чтения. — Екатеринбург, 2000. — С. 6 – 15.
1919. Побережников И.В. Модернизационная перспектива: Теоретико-методологические и дисциплинарные подходы / И.В. Побережников // Третьи Уральские историко-педагогические чтения. — Екатеринбург, 1999. — С. 16 – 25.
1920. Побережников И.В. Модернизация: Определение понятия, параметры и критерии / И.В. Побережников // Историческая наука и историческое образование на рубеже XX – XXI столетий. Четвертые Всероссийские историко-педагогические чтения. — Екатеринбург, 2000. — С. 105 – 121.
1921. Поваров П.М. Верхнеднепровску — 200 / П.М. Поваров. — Днепропетровск: Промінь, 1979. — 118 с.; 8 л. ил.

1922. Подов В.И. История Донбасса: В 3 т. / В.И. Подов, В.С. Курило. — Т. II. Донбасс в XIX веке. — Луганск: Альма-матер, 2004. — 384 с.
1923. Покровский Н.Е. Американская социология в диалоге с современностью / Н.Е. Покровский, В.И. Добренков // Современная американская социология. — М.: МГУ, 1994. — С. 290–293.
1924. Поляков В.Е. Историческая эволюция городской топонимии Симферополя / В.Е. Поляков. — Симферополь: СОНАТ, 2001. — 224 с.
1925. Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок ХХІ ст.). Історико-етнографічне дослідження / І.С. Пономарьова. — К.: Реферат, 2006. — 300 с., іл.
1926. Портнова Т.В. Село і селянство очима міських мешканців: особливості рецепції другої половини XIX – початку ХХ століття / Т.В. Портнова // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — Вип. 3. — С.181 – 184.
1927. Празднование семидесятипятилетнего юбилея Симферопольской мужской гимназии и отчет о состоянии гимназии от 1812 по 1887 год. — Симферополь, 1887. — 68 с.
1928. Приймак О.М. Соціальна поліструктурність сільського населення Півдня України кінця XIX – початку ХХ століть / О.М. Приймак // Музейний вісник. — № 9. — Запоріжжя, 2009. — С. 132 – 147.
1929. Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского / С.А. Приклонский. — СПб.: Тип. Товарищества “Общественная Польза”, 1886. — 380 с.
1930. Прилипко Ф.С. Старый Крым. Историко-краеведческий очерк / Ф.С. Прилипко. — Симферополь: Крым, 1967. — 79 с.
1931. Присяжнюк Ю. Лікувальна практика українського селянства другої половини XIX – початку ХХ ст. у контексті його традиційного світосприйняття / Ю. Присяжнюк // Наукові записки. — Випуск 10. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2007. — С. 162 – 167.

1932. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю. Присяжнюк. — Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. — 640 с., іл.
1933. Причорноморські німці. Їх внесок в розвиток м. Одеси та регіону, 1803 – 1917: Бібліогр. показчик / Міністерство освіти України. Одес. держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. Наук. б-ка / Укл. В.В. Самодурова; Наук. ред. та авт. вступ. ст. М.А. Шевчук; Бібліограф. ред. М.А. Подрезова; Ред. І.В. Шепельська. — Одеса: Астропринт, 1999. — 192 с.; 4 л. іл.
1934. Прошлое и настоящее Одессы. Издание Одесской городской аудитории народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794 – 1894) / Сост. С.Ч. — Одесса: Тип. Л. Кирхнера, 1894. — 49 с.
1935. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ – початку ХХ століття / О.А. Редькіна. — К.: Куприянова, 2008. — 192 с.
1936. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія / О.П. Реєнт; Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — 340 с.
1937. Репина Л.П. История исторического знания: Пособие для вузов / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. — М.: Дрофа, 2004. — 288 с.
1938. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. — Т. 14. Новороссия и Крым. — СПб.: Изд. А.Ф. Дебриена, 1910. — 981 с.
1939. Рудченко И.Я. Чумацкие народные песни / И.Я. Рудченко. — К.: Тип. М.П. Фрица, 1874. — ХІІІ+263 с.
1940. Рыбицкий В.А. Пятидесятилетие Ялты. 1837 – 1887 г. Исторический конспект и памятная книжка с приложением трех последовательных фотографий / В.А. Рыбицкий. — Ялта: Тип. Н. Петрова, 1887. — 75 с.
1941. Рындрзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины ХІХ века (Взаимоотношение города и деревни в социально-

- экономическом строе России) / П.Г. Рындзюнский. — М.: Наука, 1983. — 271 с.
1942. Рябков П. Чумацтво / П. Рябков; Упорядник С. Телюпа. — Запоріжжя: ЗНТН, 2010. — 124 с. — (Старожитності Південної України. Випуск 22).
1943. Савчук В. Поляки на півдні України: незримі фахові угруповання та їхня діяльність (на прикладі вчених-біологів) / В. Савчук // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 236 – 248.
1944. Саенко Р.И. Мариупольские купцы Хараджаевы и их общественная и благотворительная деятельность (конец XIX в.) / Р.И. Саенко // Україна-Греція: досвід дружніх зв’язків та перспективи співробітництва: тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 24 – 26 травня 1996 р.). — Маріуполь, 1996. — С. 247 – 249.
1945. Самойлов О. А.А. Арцимович — попечитель Одеського учбового округу / О. Самойлов, Ф. Самойлов // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 249 – 259.
1946. Самойлов О.Ф. Одеська Маріїнська жіноча гімназія: до характеристики викладацького складу / О.Ф. Самойлов // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск XVII. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. — С. 43 – 48.
1947. Самойлов Ф.О. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис / Ф.О. Самойлов, М.О. Скрипник, О.Т. Ярещенко. — Одеса: Маяк, 1998. — 230 с.
1948. Сборник статей по вопросам городской жизни в России и за границей. Выпуск I / Издание Московского городского общественного управления. — М.: Городская типография, 1901. — 122 с.

1949. Сведения о пожарах и других бедствиях, о числе совершенных преступлений и о числе насильственных и случайных смертей в 1870 г. // Новороссийский календарь на 1873 г. / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 169 – 171.
1950. Свешников М.И. Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств / М.И. Свешников. — СПб., 1892. — 296 с.
1951. Світленко С.І. Постать О.М. Поля в дореволюційній історіографії / С.І. Світленко // Гуманітарний журнал. — 2002. — № 1 (13). — Зима. — С. 3 – 8.
1952. Світленко С. Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики / С. Світленко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. — Вип.2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Ч.1. — С. 307 – 316.
1953. Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50 – 80-х роках XIX століття: Монографія / С.І. Світленко. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. — 268 с.
1954. Севастополь на фотографиях и открытках: Фотоальбом / Автор проекта Прокопенков В.Н. — Симферополь: Издательство ООО “Фирма “Салта” ЛТД”, 2009. — 256 с.
1955. Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты / Д.Д. Семенов. — СПб.: Электротипография Н.Я. Стойковой, 1901. — 389 с.
1956. Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России / В.П. Семенов-Тян-Шанский. — СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. — 212 с.
1957. Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе / А.С. Сенявский; Ин-т рос. истории. — М.: Наука, 2003. — 286 с.

1958. Серафимов С. Одесская Единоверческая Покровская церковь / С. Серафимов // Херсонские епархиальные ведомости. — 1883. — № 14. — С. 352 – 364; № 18. — С. 835 – 855; № 24. — С. 1117 – 1141.
1959. Сергеев А.А. Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. / А.А. Сергеев // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Т. 49. — Симферополь: Тип. Таврического губернского земства, 1913. — С. 178 – 222.
1960. Сигаревич Д. Тридцатилетие педагогической, общественной и литературной деятельности директора Александровского городского коммерческого училища И.Я. Акинфиева / Д. Сигаревич // Адрес-календарь города Александровска и его уезда на 1911 г. (5-й год) / Под ред. И.Я. Акинфиева. — Александровск: Тип. при училище-хуторе глухонемых, 1910. — С. 3 – 30.
1961. Симферополь. 1784 – 2007. Альбом. — Симферополь: ООО “Салва”, 2007. — 132 с.
1962. Синявский А. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский / А. Синявский // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Вып. VI. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1910. — С. 216 – 225.
1963. Сінкевич І.Ю. Секретар Херсонського губернського статистичного комітету Раєвський Віктор Михайлович / І.Ю. Сінкевич // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 72 – 78.
1964. Сіталова Н.О. Інтелігенція Катеринослава у складі комітетів партії соціалістів-революціонерів (1902 – 1907 рр.) / Н.О. Сіталова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетровського національного університету, 2007. — Вип. 5. — С. 216 – 222.
1965. Скальковский А.А. Взгляд на состояние Новороссийского края и Бессарабии в 1862 г. / А.А. Скальковский // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 62 – 71.

1966. Скороход А. Херсон: вчера и сегодня. Сборник очерков / А. Скороход. — Херсон: Надднепряночка, 2008. — 252 с., ил.
1967. Слюсаренко В. Зелені шати нашого міста / В. Слюсаренко // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина II. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2006. — С. 151 – 158.
1968. Смирнягин Л.В. Территориальная морфология российского общества как отражение регионального чувства в русской культуре / Л.В. Смирнягин // Региональное самосознание как фактор формирования политической культуры в России: материалы семинара (Тверь, 5 – 7 марта 1999 г.) / Под ред. М.В. Ильина, И.М. Бусыгиной. — М., 1999. — С. 108 – 115.
1969. Смыков Ю.И. Город и деревня Поволжья в период капитализма: основные направления и характер взаимодействия / Ю.И. Смыков // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. — М., 1989. — С. 76 – 77.
1970. Согомонов А.Ю. Судьбы и пророчества Пителима Сорокина / А.Ю. Согомонов // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — С. 5 – 24.
1971. Солдатенко В.Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 75 – 88.
1972. Солдатенко В.Ф. Революційний чинник в українській історії / В.Ф. Солдатенко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Випуск 30. — С. 5 – 44.
1973. Сорокин Г.И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания / Г.И. Сорокин; Издание Херсонской губернской земской управы. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1889. — 65 с.

1974. Сорокин П.А. Социальная стратификация и мобильность / П.А. Сорокин // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — С. 295 – 424.
1975. Сорокин П.А. Структурная социология / П.А. Сорокин // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — С. 156 – 220.
1976. Степаненко В.В. Херсонський порт у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В.В. Степаненко // Наукові праці: Збірник. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. — Т. 5: Історичні науки. — С. 57 – 61.
1977. Степаненко Г.А. Одеса, ХІХ век / Г.А. Степаненко. — К.: ООО “3 Медиа”, 2004. — 168 с., 30 ил.
1978. Степкин В.П. Полная история Донецка / В.П. Степкин, В.И. Гергель. — Донецк: Апекс, 2008. — 560 с., ил. 16 с.
1979. Стойчев В.М. Державний банк на Півдні України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. / В.М. Стойчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. ХХVІІІ. — С. 82 – 86.
1980. Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. — 113 с.
1981. Страдомский Н.Ф. Города и земство. (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений) / Н.Ф. Страдомский. — К.: Тип. Петра Барского, 1905. — 64 с.
1982. Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине ХІХ столетия. Историко-правовое исследование / С.Н. Стременовский. — Одесса: Юридична література, 2002. — 158 с.
1983. Стрижова І.А. Історичні умови та напрямки пам’яткоохоронних досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Катеринославська вчена архівна комісія / І.А. Стрижова // Історія і культура Придніпров’я: Невідомі та

маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 6. — Дніпропетровськ: НГУ, 2009. — С. 138 – 145.

1984. Стрижова І.А. Повне Зібрання законів Російської імперії — джерело вивчення процесу становлення пам'яткоохоронної справи в південноукраїнських землях (Новоросійський край) у ХІХ ст. / І.А. Стрижова // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 7 (85). — С. 5 – 13.

1985. Судковский Г. Историческая записка об Очаковском Николаевском соборе / Г. Судковский // Херсонские епархиальные ведомости. — 1885. — № 20. — С. 679 – 685; 1885. — № 22. — С. 762 – 769.

1986. Сухопаров С.М. Улицы Херсона. Очерки. С приложением полного списка улиц, переулков, съездов, тупиков, проездов, спусков, шоссе, проспектов, площадей, бульваров, парков, скверов Херсона и указанием их старых (исторических) названий и переименований / С.М. Сухопаров. — Херсон: Издательский дом “СЛАЖ”, 2002. — 160 с., 32 ил.

1987. Сыжко В.Г. Верхнеднепровску — 225. Краткий очерк истории города Верхнеднепровска / В.Г. Сыжко. — Днепропетровск: Пороги, 2004. — 127 с.

1988. Тараненко С. Організація пожежної служби міст Південної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / С. Тараненко // Український історичний збірник. — Вип. 6. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 176 – 188.

1989. Тархов С.А. Первый в Крыму: История трамвая и троллейбуса в Севастополе / С.А. Тархов. — Севастополь, 1998. — 300 с., ил. 68, карт 25, табл. 4.

1990. Татаринов С.И. Бахмут: Очерки истории. 1783 – 1917 / С.И. Татаринов. — Артемовск, 2001. — 142 с.

1991. Татаринов С.Й. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у ХVІІІ – ХХ століттях / С.Й. Татаринов, Н.О. Тутова. — Артемівськ: б. в., 2008. — 228 с.

1992. Темірова Н.Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на півдні України у пореформений період / Н.Р. Темірова // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 3. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. — С. 135 – 142.
1993. Теннис Ф. Общность и общество / Ф. Теннис // Социологический журнал. — 1998. — № 3/4. — С. 207 – 229.
1994. Терещук Н.М. Метрические книги второй половины XIX в. — источник база по изучению истории греческой диаспоры г. Севастополя / Н.М. Терещук // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 79 – 85.
1995. Тиганій К.А. Євреї в Одеському міському самоврядуванні в XIX столітті / К.А. Тиганій, Т.В. Тхоржевська // Громадсько-політичний науковий збірник “Інтелігенція і влада”. — Одеса: Астропринт, 2008. — Вип. 13. Серія: “Історія”. — С. 19 – 30.
1996. Титлинов Б.В. Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860 – 1905 гг. Второе издание / Б.В. Титлинов. — Ленинград: Ленинградское отделение государственного издательства, 1925. — 168 с.
1997. Ткаченко В.Г. Міське самоврядування Олександрівська (кінець XVIII – початок XX століття) / В.Г. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Вип. VII. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. — С. 195 – 198.
1998. Тригуб П.М. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі освіти, охорони здоров’я, фізичного виховання і спорту (друга половина XIX – початок XX ст.) / П.М. Тригуб, Н.Ю. Довгань // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. — С. 177 – 183.

1999. Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи / П.Т. Тронько. — К.: б. в., 2001. — 49 с.
2000. Трубина Е.Г. Современная урбанистика: Учебное пособие / Е.Г. Трубина. — Екатеринбург, 2008. — 319 с.
2001. Турченко Ф.Г. [Рец.]: Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. — Черкаси: Вертикаль, 2007. — 637 с. / Ф.Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2009. — Вип. ХХVІІ. — С. 395 – 398.
2002. Турченко Ф.Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. — К.: Генеза, 2003. — 304 с.
2003. Указатель материалов по истории крымских армян, хранящихся в Государственном архиве Автономной Республики Крым. — Выпуск I. — Симферополь: ЧП “Предприятие Феникс”, 2007. — 128 с.
2004. Утешева Г.В. Формування “розумових розваг” городян на межі ХІХ – ХХ ст. (Катеринославська комісія народних читань) / Г.В. Утешева // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетровського національного університету, 2007. — Вип. 5. — С. 237 – 251.
2005. Федоров И. Климат Одессы и влияние его на общественное здоровье / И. Федоров // Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — С. 107 – 114.
2006. Федоров И. О положении рабочего класса в Одессе / И. Федоров // Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — С. 89 – 106.
2007. Федорчук О.О. Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О.О. Федорчук // Наукові праці: Науково-методичний

- журнал. Вип. 4. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. — С. 88 – 91.
2008. Феодосия (исторический очерк) / Сост. В.К. Виноградов. — Феодосия: Тип. Феодосийского уездного земства, 1884. — 153 с.
2009. Филиппов А.Н. К вопросу о составе Первого Полного Собрания законов Российской империи. Речь на торжественном собрании Императорского Московского университета 12-го января 1916 г. / А.Н. Филиппов. — М.: печатня А. Снегиревой, 1916. — 138 с.
2010. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія / В.М. Хмарський. — Одеса: Астропринт, 2002. — 400 с.
2011. Хоменок О.С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838 – 1916): очерк истории и библиографический указатель / О.С. Хоменок. — Одесса: АОБАХВА, 2003. — 180 с.
2012. Циберт В.М. “Грамота на права и выгоды городам Российской империи” як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття / В.М. Циберт // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XIV. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — С. 25 – 29.
2013. Цибуленко Л.О. Дорадянські дослідження проблем соціально-економічного розвитку міського самоврядування / Л.О. Цибуленко // Південний архів (історія нації). — Вип. IV. — Херсон, 1999. — С. 190 – 197.
2014. Цибуленко Л.О. Муніципальне землеволодіння та землекористування Херсона в кінці XIX – на початку XX ст. / Л.О. Цибуленко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 65 – 72.
2015. Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: Монографія / Л.О. Цибуленко. — Херсон: Айлант, 2003. — 160 с.

2016. Цибуленко Л.О. Становлення муніципального скотопереробного виробництва у містах: Одесі, Миколаєві та Херсоні у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Л.О. Цибуленко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск І. — Херсон: Видавництво ХДУ, 1999. — С. 109 – 117.
2017. Циганенко Л.Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.) / Л.Ф. Циганенко // Український історичний журнал. — Випуск 4. — К.: Дієз-продукт, 2009. — С. 67 – 83.
2018. Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры, 1794 – 1881 / С. Ципперштейн; пер. с англ. А. Локшина. — М.: Гешарим, 1995. — 208 с.
2019. Чепурко О.О. Зародження меншовизму в Катеринославі напередодні першої російської революції / О.О. Чепурко // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 102 – 107.
2020. Черемісін О.В. Дослідження становлення й розвитку земської медицини Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століть в історіографії / О.В. Черемісін, М.В. Герасименко // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2010. — С. 232 – 250.
2021. Чоп В.М. “Вольный Бердянск”: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки) / В.М. Чоп, І.І. Лиман. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. — 478 с.
2022. Чорна К.Д. З історії становлення мореходної освіти в Херсоні / К.Д. Чорна // Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2004. — С. 143 – 149.
2023. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д.М. Чорний. — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. — 304 с.
2024. Чорний О. Діяльність навчальних закладів морського профілю на півдні України в останній чверті ХVІІІ – на початку ХХ ст.: історіографія

- проблеми / О. Чорний // Наукові записки. — Випуск 12. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. — С. 250 – 262.
2025. Чорний О. Херсонське училище торгового мореплавства / О. Чорний // Наукові записки . — Випуск 10. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. — 2007. — С. 247 – 253.
2026. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття / В.С. Шандра. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. — 427 с.
2027. Шаригіна О.А. Історіографія розвитку залізничного та морського транспорту на півдні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О.А. Шаригіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. —Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. ХХVІІІ. — С. 464 – 468.
2028. Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе / М. Шатров. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Днепропетровск: Промінь, 1969. — 416 с., 16 л. ил.
2029. Швайба Н.І. Міста і села Південної України в спадщині Н.Д. Полонської-Василенко / Н.І. Швайба // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — С. 17 – 23.
2030. Швидько Г.К. [Рец.] Катеринославщина в загальному річищі суспільних рухів / Г.К. Швидько // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2007. — Вип. 4. — С. 184 – 187.
2031. Шебанов А.Ф. Полное Собрание законов Российской империи (из истории систематизации законодательства в России) / А.Ф. Шебанов // Труды Всесоюзного юридического заочного института. Проблемы истории государства и права. — М., 1970. — Т. ХІV. — С. 277 – 304.
2032. Шевченко В. Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / В. Шевченко //

- Актуальні питання всесвітньої та зарубіжної історії: Збірник наукових праць. — Вип. 10. — 2007. — Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — С. 168 – 177.
2033. Шевченко В.Г. Історичні погляди Д.М. Овсянико-Куликовського / В.Г. Шевченко // Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2004. — С. 149 – 152.
2034. Шевякова Д.П. Греческое население Севастополя в XIX – начале XX в. / Д.П. Шевякова // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 106 – 110.
2035. Шевякова Д.П. Роль греческого населения Севастополя в возрождении православия в Крыму (к. XVIII – н. XX вв.) / Д.П. Шевякова // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 110 – 116.
2036. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. / Л.Е. Шепелев. — СПб.: Искусство-СПб., 1999. — 479 с., ил.: 20 цв. ил.
2037. Шибеко З. Городская цивилизация: белорусский шлях / З. Шибеко // Европа: Журнал Польского института международных дел. — Т. 1. — 2001. — № 1 (1). — С. 179 – 183.
2038. Шиколов В.А. Эпидемия холеры в Крыму в XIX – XX веках (история и статистика): Становление санитарно-карантинной службы в морских портах Крыма / В.А. Шиколов. — Симферополь: б. и., 2002. — 104 с.
2039. Шитюк М.М. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть: Монографія / М.М. Шитюк, В.В. Щукін. — Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2008. — 222 с.
2040. Шкода Н.А. Українська тема у театральному житті Криму у кінці XIX ст. – на початку XX ст. / Н.А. Шкода // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. — Вип. 3. — Мелітополь, 2004. — С. 273 – 278.
2041. Шляхов О.Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.Б. Шляхов // Український історичний журнал. — Випуск 1. — К.: Дієз-продукт, 2006. — С. 61 – 72.

2042. Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: Монографія / О.Б. Шляхов. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. — 366 с.
2043. Шматко Н.А. Территориальная идентичность как предмет социологического исследования / Н.А. Шматко, Ю.Л. Качанов // Социологические исследования. — 1998. — № 4. — С. 94 – 98.
2044. Шмитт Ж.-К. К вопросу о сравнении истории религиозных образов / Жан-Клод Шмитт // Другие Средние века. К 75-летию А.Я. Гуревича. — М.-СПб., 2000. — С. 343 – 357.
2045. Штойко П. Поселенський ландшафт як інтегративна географічна система / П. Штойко // Історична топографія і соціотопографія України. Збірник наукових праць. — Львів: Піраміда, 2006. — С. 64 – 79.
2046. Шушляннікова Н.В. Культура Херсона XIX ст. / Н.В. Шушляннікова // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 133 – 137.
2047. Шушляннікова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія / Н.В. Шушляннікова. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. — 207 с., іл.
2048. Щукин В.В. Зарождение сионистского движения в Николаеве (конец XIX – начало XX в.) / В.В. Щукин // Південний архів. Історичні науки. Збірник наукових праць. — Випуск XXVII. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. — С. 89 – 94.
2049. Этингер Я. Садоводство г. Николаева Херсонской губернии и его окрестностей / Я. Этингер. — Одесса: “Славянская” Тип. Хрисогелос, 1897. — 36 с.
2050. Юз і Юзівка / В.А. Гайдук, В.Г. Ляшенко, В.І. Мозговий, І.П. Навка; [пер. англ. текстів І.М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової] / Під загальною ред. В.А. Гайдуга. — Донецьк: Фирма “Кардинал”, 2000. — 320с. з іл.

2051. Я.Г. Открытие Екатеринославского высшего горного училища / Я.Г. // Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год / Под ред. Я.Г. Гололобова. — Екатеринослав: Типо-литография Губернского правления, 1899. — С. 223 – 242.
2052. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2007. — 376 с.
2053. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. / Л. Якубова. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — 331 с.
2054. *Between Tsar and People: Education Society and Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* / Edited by Edith W. Clowes, Samuel D. Kassow, and James L. West. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991. — 383 p.
2055. Blumin Stuart M. Review: “The New Urban History” Updated. Reviewed work: *The New Urban History: Quantitative Explorations by American Historians* by Leo F. Schnore / Stuart M. Blumin // *Reviews in American History*. — Vol. 3. — No. 3. — Sep., 1975. — Pp. 293 – 299.
2056. Bradley Joseph. *Muzhik and Muscovite. Urbanization in Late Imperial Russia* / Joseph Bradley. — Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1985. — 440 p.
2057. Bradley Joseph. *Subjects into Citizens: Societies, Civil Society, and Autocracy in Tsarist Russia* / Joseph Bradley // *American Historical Review*. — Vol. 107. — № 4. — October, 2002. — Pp. 1094 – 1123.
2058. Brower Daniel R. *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850 – 1900* / Daniel R. Brower. — Berkeley-Los Angeles-Oxford: University of California Press, 1990 — 267 p.
2059. Celik Zeynep. *Methods of Urban History* / Zeynep Celik, Diane Favro // *Journal of Architectural Education*. — Vol. 41. — No. 3. — Spring, 1988. — Pp. 4 – 9.

2060. Charle Christophe. Contemporary French Social History: Crisis or Hidden Renewal? / Christophe Charle // *Journal of Social History*. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 57 – 68.
2061. Christiansen Karl O. Industrialization and Urbanization in Relation to Crime and Juvenile Delinquency / Karl O. Christiansen // *International Review of Criminal Policy*. — № XVI. — October, 1960. — Pp. 3 – 8.
2062. Commerce in Russia Urban Culture 1861 – 1914 / Edited by William Craft Blumfield, Boris V. Anan'ich, and Yuri A. Petrov. — Washington, D.C.-Baltimore-London: Woodrow Wilson Center Press, the Johns Hopkins University Press, 2001. — 239 p.
2063. Conzen Kathleen Neils. Quantification and the New Urban History / Kathleen Neils Conzen // *Journal of Interdisciplinary History*. — XIII. — 1983. — Pp. 673 – 677.
2064. Costlow Jane. Imaginations of Destruction: The “Forest Question” in Nineteenth-Century Russian Culture / Jane Costlow // *Russian Review*. — Vol. 62. — No. 1. — Jan., 2003. — Pp. 91 – 118.
2065. De Certeau M. The Practice of Everyday Life / M. De Certeau. — Berkeley: University of California press, 1984. — 299 p.
2066. De Vries Jan. European Urbanization, 1500 – 1800 / Jan De Vries. — London: Methuen; Cambridge, Mas.: Harvard University Press, 1984. — XVII+398 p.
2067. Delacroix Jacques. The Protestant Ethic Debate: Max Weber's Replies to His Critics, 1907 to 1910 by David J. Chalcraft; Austin Harrington; Mary Shields / Jacques Delacroix // *Contemporary Sociology*. — Vol. 32. — No. 1. — Jan., 2003. — Pp. 119 – 120.
2068. Dierig Sven. Introduction: Toward an Urban History of Science / Sven Dierig, Jens Lachmund, J. Andrew Mendelsohn // *Osiris*. — 2-nd Series. — Vol. 18: Science and the City. — 2003. — Pp. 1 – 19.

2069. Ebner Michael H. *Urban History: Retrospect and Prospect* / Michael H. Ebner // *The Journal of American History*. — Vol. 68. — No. 1. — Jun., 1981. — Pp. 69 – 84.
2070. Engelstein Laura. *Review: Print Culture and the Transformation of Imperial Russia: Three Articles* / Laura Engelstein // *Comparative Studies in Society and History*. — Vol. 31. — No. 4. — October, 1989. — Pp. 784 – 790.
2071. Fass Paula S. *Cultural History/Social History: Some Reflections on a Continuing Dialogue* / Paula S. Fass // *Journal of Social History*. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 39 – 46.
2072. Feagin Joe R. *Review: Bringing Space Back into Urban Social Science: The Work of David Harvey. Reviewed works: The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization by David Harvey; Consciousness and the Urban Experience: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization by David Harvey* / Joe R. Feagin // *Sociological Forum*. — Vol. 2. — No. 2. — Spring, 1987. — Pp. 417 – 422.
2073. Frank Stephen P. “Simple Folk, Savage Customs?” *Youth, Sociability, and the Dynamics of Culture in Rural Russia, 1856 – 1914* / Stephen P. Frank // *Journal of Social History*. — Vol. 25. — No. 4. — Summer, 1992. — Pp. 711 – 736.
2074. Freeze Gregory L. *Caste and Emancipation: The Changing Status of Clerical Families in the Great Reforms* / Gregory L. Freeze // *The Family in Imperial Russia*. — Urbana: University of Illinois Press, 1978. — Pp. 124 – 150.
2075. Freeze Gregory L. *The Parish Clergy in Nineteenth Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform* / Gregory L. Freeze. — Princeton: Princeton University Press, 1983. — 507 p.
2076. Freeze Gregory L. *The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History* / Gregory L. Freeze // *The American Historical Review*. — Vol. 91. — No. 1. — Feb., 1986. — Pp. 11 – 36.

2077. Friedgut Theodore H. Iuzovka and Revolution. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869 – 1924: Volume II / Theodore H. Friedgut. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994. — XXI+521 p.
2078. Frisch Michael H. Town into City: Springfield, Massachusetts, and the Meaning of Community, 1840 – 1880 / Michael H. Frisch. — Cambridge: Harvard University Press, 1972. — IX+301 p.
2079. Gavrilova Raina. Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries / Raina Gavrilova. — Selingrove-London: Susquehanna University Press, Associated University Press, 1999. — 262 p.
2080. Gervais-Lambony Philippe. Review: Urban Social History. Reviewed work: Kathorus: A History by Philip Bonner, Noor Nieftagodien / Philippe Gervais-Lambony // Journal of Southern African Studies. — Vol. 28. — No. 4. Special Issue: Minorities and Citizenship in Botswana. — Dec., 2002. — Pp. 846 – 847.
2081. Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w XIX i na początku XX w. (na przykładzie Odessy) / A. Gocłowski // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 190 – 201.
2082. Gottdiener M. Key Concepts in Urban Studies / M. Gottdiener, L. Budd. — London-Thousand Oaks-New Delhi: SAGE Publications, 2005. — X+188 p.
2083. Grusky David B. Social History Update: A Sociological Approach to Historical Social Mobility / David B. Grusky, Ivan K. Fukumoto // Journal of Social History. — Vol. 23. — No. 1. — Autumn, 1989. — Pp. 221 – 232.
2084. Hagedorn R.B. Industrialization, Urbanization and Deviant Behavior: Examination of Some Basic Issues / R.B. Hagedorn, J.P. Miller, S. Labovitz // Pacific Sociological Review. — Vol. 14. — № 2. — Apr., 1971. — Pp. 177 – 195.
2085. Hamm Michael F. Introduction / Michael F. Hamm // The City in Late Imperial Russia / Ed. by Michael F. Hamm. — Bloomington: Indiana University Press, 1986. — Pp. 1 – 8.

2086. Hamm Michael F. *Kiev. A Portrait, 1800 – 1917* / Michael F. Hamm. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. — 304 p.
2087. Hanchett Walter. *Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth Century* / Walter Hanchett // *The City in Russian History* / Ed. by Michael F. Hamm. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — Pp. 91 – 114.
2088. Hannerz Ulf. *Exploring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology* / Ulf Hannerz. — New York: Columbia University Press, 1980. — 378 p.
2089. Harootunian Harry. *History's Disquiet: Modernity, Cultural Practice, and the Question of Everyday Life* / Harry Harootunian. — New York: Columbia University Press, 2000. — 200 p.
2090. Hause Steven C. *The Evolution of Social History* / Steven C. Hause // *French Historical Studies*. — Vol. 19. — No. 4. Special Issue: Biography. — Autumn, 1996. — Pp. 1191 – 1214.
2091. Herlihy Patricia. *Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century* / Patricia Herlihy // *Harvard Ukrainian Studies. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* / Ed. by I. Shevchenko and F. Sysyn. — Vol. III – IV. — 1979 – 1980. — Part 1. — Pp. 399 – 420.
2092. Herlihy Patricia. *Odessa: A History 1794 – 1914* / Patricia Herlihy. — Cambridge: Harvard University Press, 1991. — 412 p.
2093. Herlihy Patricia. *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794 – 1881* by Steven J. Zipperstein / Patricia Herlihy // *Russian Review*. — Vol. 46. — No. 1. — 1987. — Pp. 94 – 95.
2094. Herlihy Patricia. *Ukrainian Cities in the Nineteenth Century* / Patricia Herlihy // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by Ivan L. Rudnytsky. — Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, 1981. — Pp. 135 – 155.

2095. Hershberg Theodore. The New Urban History: Toward an Interdisciplinary History of the City / Theodore Hershberg // *Journal of Urban History*. — № 5. — November, 1978. — Pp. 3 – 40.
2096. Isenberg A.C. The Nature of Cities / A.C. Isenberg. — Rochester: University of Rochester, 2006. — XIX+200 p., il.
2097. Jansen Harry. The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History / Harry Jansen; Translated by Feike de Jong. — Oxford-New York: Berg, 2001. — 374 p.
2098. Jarausch Konrad H. Towards a Social History of Experience: Postmodern Predicaments in Theory and Interdisciplinarity / Konrad H. Jarausch // *Central European History*. — Vol. 22. — No. 3/4: German Histories: Challenges in Theory, Practice, Technique. — Sep.-Dec., 1989. — Pp. 427 – 443.
2099. Jensen Richard. Oral History, Quantification, and the New Social History / Richard Jensen // *The Oral History Review*. — Vol. 9. — 1981. — Pp. 13 – 25.
2100. Joyce Patrick. The End of Social History? / Patrick Joyce // *Social History*. — Vol. 20. — No. 1. — Jan., 1995.— Pp. 73 – 91.
2101. Kaelble Hartmut. Social History in Europe / Hartmut Kaelble // *Journal of Social History*. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 29 – 35.
2102. Kalberg Stephen. On the Neglect of Weber's Protestant Ethic as a Theoretical Treatise: Demarcating the Parameters of Postwar American Sociological Theory / Stephen Kalberg // *Sociological Theory*. — Vol. 14. — No. 1. — Mar., 1996. — Pp. 49 – 70.
2103. Katz Michael B. Social Class in North American Urban History / Michael B. Katz // *Journal of Interdisciplinary History*. — Vol. 11. — No. 4. — Spring, 1981. — Pp. 579 – 605.
2104. Katznelson Ira. Marxism and the City / Ira Katznelson. — Oxford: Clarendon Press, 2004. — 320 p.
2105. Kent Stephen A. In Search of the Spirit of Capitalism: An Essay on Max Weber's Protestant Ethic Thesis by Gordon Marshall / Stephen A. Kent // *Journal*

for the Scientific Study of Religion. — Vol. 22. — No. 4. — Dec., 1983. — Pp. 388 – 390.

2106. Kocka Jürgen. Losses, Gains and Opportunities: Social History Today / Jürgen Kocka // Journal of Social History. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 21 – 28.

2107. Kocka Jürgen. What Is Leftist about Social History Today? / Jürgen Kocka // Journal of Social History. — Vol. 29. Special Issue: Social History and the American Political Climate: Problems and Strategies. — 1995. — Pp. 67 – 71.

2108. Lampard Eric. American Historians and the Study of Urbanization / Eric Lampard // American Historical Review. — Vol. LXVII. — Oct., 1961. — Pp. 49 – 61.

2109. Lampard Eric. The Dimensions of Urban History: A Footnote to the “Urban Crisis” / Eric Lampard // The Pacific Historical Review. — Vol. 39. — No. 3. — Aug., 1970. — Pp. 261 – 278.

2110. Leeds Anthony. Cities, Classes, and the Social Order / Anthony Leeds; Edited by Roger Sanjek. — Ithaca and London: Cornell University Press, 1994. — 275 p.

2111. Lees Lynn H. Review: The Study of Cities and the Study of Social Processes: Two Directions in Recent Urban History. Reviewed works: Hull in the Eighteenth Century by Gordon Jackson; The Classic Slum: Salford Life in the First Quarter of the Century by Robert Roberts; London 1808 – 1870: The Infernal Wen by Francis Sheppard; Outcast London: A Study in the Relationship between Classes in Victorian Society by Gareth Stedman Jones / Lynn H. Lees // Journal of Social History. — Vol. 7. — No. 3. — Spring, 1974. — Pp. 330 – 337.

2112. Lefebvre H. Everyday Life in the Modern World / H. Lefebvre. — New Brunswick: Transaction Publishers, 1985. — XXIV, 206 p.

2113. Lenneberg Hans. Speculating about Sociology and Social History / Hans Lenneberg // The Journal of Musicology. — Vol. 6. — No. 4. — Autumn, 1988. — Pp. 409 – 420.

2114. Little David. Max Weber Revisited: The “Protestant Ethic” and the Puritan Experience of Order / David Little // *The Harvard Theological Review*. — Vol. 59. — No. 4. — Oct., 1966. — Pp. 415 – 428.
2115. Lodhi Abdul Qaiyum. Urbanization, Crime, and Collective Violence in 19th-Century France / Abdul Qaiyum Lodhi, Charles Tilly // *The American Journal of Sociology*. — Vol. 79. — No. 2. — Sep., 1973. — Pp. 296 – 318.
2116. Low Setha M. The Anthropology of Cities: Imagining and Theorizing the City / Setha M. Low // *Annual Review of Anthropology*. — Vol. 25. — 1996. — Pp. 383 – 409.
2117. Magnússon Sigurdur Gylfi. “The Singularization of History”: Social History and Microhistory within the Postmodern State of Knowledge / Sigurdur Gylfi Magnússon // *Journal of Social History*. — Vol. 36. — No. 3. — Spring, 2003. — Pp. 701 – 735.
2118. Magubane B. The “Xhosa” in Town, Revisited Urban Social Anthropology: A Failure of Method and Theory / B. Magubane // *American Anthropologist*. New Series. — Vol. 75. — No. 5. — Oct., 1973. — Pp. 1701 – 1715.
2119. Mandelbaum Seymour J. H.J. Dyos and British Urban History / Seymour J. Mandelbaum // *The Economic History Review*. — New Series. — Vol. 38. — No. 3. — Aug., 1985. — Pp. 437 – 447.
2120. McHale Vincent E. Urbanization, Industrialization, and Crime in Imperial Germany: Part I / Vincent E. McHale, Eric A. Johnson // *Social Science History*. — Vol. 1. — No. 1. — Autumn, 1976. — Pp. 45 – 78.
2121. McKay William A. Review [untitled]. Reviewed work: *Winnipeg: A Social History of Urban Growth, 1874 – 1914* by Alan F. J. Artibise / William A. McKay // *The American Historical Review*. — Vol. 82. — No. 1. — Feb., 1977. — Pp. 219 – 220.
2122. Means Richard L. Weber’s Thesis of the Protestant Ethic: The Ambiguities of Received Doctrine / Richard L. Means // *The Journal of Religion*. — Vol. 45. — No. 1. — Jan., 1965. — Pp. 1 – 11.

2123. Merrifield Andy. *Metromarxism. A Marxist Tale of the City* / Andy Merrifield. — London-New York: Routledge, 2002. — 212 p.
2124. Neale R.S. *Bath, 1680 – 1850: A Social History, or A Valley of Pleasure Yet A Sink of Inequity* / R.S. Neale. — London: Routledge and Kegan Paul, 1981. — XIV+466 p.
2125. *Nineteenth-Century Cities: Essays in the New Urban History* / Ed by S. Thernstrom and R. Sennett. — New Haven, Conn.: Yale University Press, 1969. — 430 p.
2126. Park R. *The City as a Social Laboratory* / R. Park // Park Robert E. *On Social Control and Collective Behavior / Selected Papers*, Ed. and with introduction by Ralph H. Turner. — Chicago-London: Phoenix Books, The University of Chicago Press, 1967. — Pp. 3 – 18.
2127. Park R.E. *The Urban Community as a Spatial Pattern and a Moral Order* / R.E. Park // Park R.E. *Human Communities. The City and Human Ecology*. — Glencoe, Ill.: The Free Press, 1952. — Pp. 165 – 177.
2128. Park Robert E. *The City. Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment* / Robert E. Park // *The City* / Edited by Robert E. Park, Ernest W. Burgess, and Roderick D. McKenzie. — Chicago: The University of Chicago Press. — Pp. 1 – 46.
2129. Parker S. *Urban Theory and the Urban Experience: Encountering the City* / S. Parker. — London: Routledge, 2004. — IX+210 p., il.
2130. Parusheva Dobrinka. *Orient Express or About European Influences on Everyday Life in the Nineteenth Century Balkans* / Dobrinka Parusheva // *New Europe College Yearbook*. — № 9. — 2001 – 2002. — Pp. 139 – 167.
2131. Petković Jelena. *Traditional Values and Modernization Challenges in Forming Urban and Rural Culture* / Jelena Petković // *Facta Universitatis. Series Philosophy, Sociology, Psychology and History*. — Vol. 6. — № 1. — 2007. — Pp. 23 – 39.
2132. Picard L. *Victorian London: the Life of a City, 1840 – 1870* / L. Picard. — London: Phoenix, 2006. — 384 p., il.

2133. Rieber Alfred J. *Businessmen and Business Culture in Imperial Russia* / Alfred J. Rieber // *Proceedings of the American Philosophical Society*. — Vol. 128. — № 3. — 1884. — Pp. 238 – 243.
2134. Rieber Alfred J. *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia* / Alfred J. Rieber. — Chapel Hill: University of Northern Carolina, 1982. — XXVI+464 p.
2135. Robinson J. *Ordinary Cities. Between Modernity and Development* / J. Robinson. — Padstow: Routledge, 2006. — 211 p.
2136. Rodger Richard. *Theory, Practice and European Urban History* / Richard Rodger // *European urban history* / Ed. by Richard Rodger. — London: Leicester University Press, 1993. — Pp. 1 – 18.
2137. Rotenberg Mordechai. *The Protestant Ethic Against the Spirit of Psychiatry: The Other Side of Weber's Thesis* / Mordechai Rotenberg // *The British Journal of Sociology*. — Vol. 26. — No. 1. — Mar., 1975. — Pp. 52 – 65.
2138. Roth Guenther. *Current Trends in Weber Interpretation* / Guenther Roth // *Contemporary Sociology*. — Vol. 13. — No. 4. — Jul., 1984. — Pp. 403 – 406.
2139. Rowland Richard H. *Urban In-Migration in Late Nineteenth-Century Russia* / Richard H. Rowland // *The City in Russian History* / Ed. by Michael F. Hamm. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — Pp. 115 – 124.
2140. Shapiro Gilbert. *Recent Developments in Social History* / Gilbert Shapiro // *Journal of Social History*. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 151 – 153.
2141. Short J.R. *Urban Theory: a Critical Assessment* / J.R. Short. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. — X+258 p.
2142. Siegel Marcia B. *Urban Anthropology* / Marcia B. Siegel // *The Hudson Review*. — Vol. 51. — No. 1. 50th Anniversary Issue. — Spring, 1998. — Pp. 217 – 223.
2143. Skinner Frederick W. *Odessa and the Problem of Urban Modernization* / Frederick W. Skinner // *The City in Late Imperial Russia* / Ed. by Michael F. Hamm. — Bloomington: Indiana University Press, 1986. — Pp. 209 – 248.

2144. Skinner Frederick W. Trends in Planning Practices: the Building of Odessa, 1794 – 1917 / Frederick W. Skinner // The City in Russian History / Ed. by Michael F. Hamm. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — Pp. 139 – 159.
2145. Smith Daniel Scott. A Perspective on Demographic Methods and Effects in Social History / Daniel Scott Smith // The William and Mary Quarterly. Third Series. — Vol. 39. — No. 3. — Jul., 1982. — Pp. 442 – 468.
2146. Smith Mark M. Making Sense of Social History / Mark M. Smith // Journal of Social History. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 165 – 186.
2147. Stearns Peter N. Social History Present and Future / Peter N. Stearns // Journal of Social History. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 9 – 19.
2148. Storch Robert D. Review: The Study of Urban Crime. Reviewed work: Rogues, Rebels, and Reformers. A Political History of Urban Crime and Conflict by Ted Robert Gurr / Robert D. Storch // Social History. — Vol. 4. — No. 1. — Jan., 1979. — Pp. 117 – 122.
2149. Swierenga Robert P. Theoretical Perspectives on the New Rural History: From Environmentalism to Modernization / Robert P. Swierenga // Agricultural History. — Vol. 56. — No. 3. — Jul., 1982. — Pp. 495 – 502.
2150. Sylvester Roshanna P. City of Thieves: Moldavanka, Criminality, and Respectability in Prerevolutionary Odessa / Roshanna P. Sylvester // Journal of Urban History. — Vol. 27. — № 2. — January, 2001. — Pp. 131 – 157.
2151. Taylor Miles. The Beginnings of Modern British Social History? / Miles Taylor // History Workshop Journal. — No. 43. — Spring, 1997. — Pp. 155 – 176.
2152. The City in Late Imperial Russia / Ed. by Michael F. Hamm. — Bloomington: Indiana University Press, 1986. — 372 p.
2153. The City in Russian History / Ed. by Michael F. Hamm. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — 362 p.

2154. *The European City in the Nineteenth Century* / Edited by Jaroslav Machacek and John Ferris. — Prague: Institute of Art History, 1995. — 219 p.
2155. Thernstrom Stephan. *Reflections on the New Urban History* / Stephan Thernstrom // *Daedalus*. — Vol. 100. — No. 2. *The Historian and the World of the Twentieth Century*. — Spring, 1971. — Pp. 359 – 375.
2156. Thiede Roger L. *Industry and Urbanization in New Russia from 1860 to 1910* / Roger L. Thiede // *The City in Russian History* / Ed. by Michael F. Hamm. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — Pp. 125 – 138.
2157. Tilly Louise A. *Social History and Its Critics* / Louise A. Tilly // *Theory and Society*. — Vol. 9. — No. 5. *Special Issue on Social History*. — Sep., 1980. — Pp. 668 – 670.
2158. Vann Richard T. *The Rhetoric of Social History* / Richard T. Vann // *Journal of Social History*. — Vol. 10. — No. 2. — 10th Anniversary Issue: *Social History Today and Tomorrow?* — Winter, 1976. — Pp. 221 – 236.
2159. Von Geldern James. *Life In-Between: Migration and Popular Culture in Late Imperial Russia* / James Von Geldern // *The Russian Review*. — Vol. 55. — July, 1996. — Pp. 365 – 383.
2160. Von Laue Theodore H. *Russian Peasants in the Factory 1892 – 1904* / Theodore H. Von Laue // *The Journal of Economic History*. — Vol. 21. — No. 1. — Mar., 1961. — Pp. 61 – 80.
2161. Walton John. *Urban Sociology: The Contribution and Limits of Political Economy* / John Walton // *Annual Review of Sociology*. — Vol. 19. — 1993. — Pp. 301 – 320.
2162. Warner Sam B. “If All the World Were Philadelphia: A Scaffolding for Urban History, 1774 – 1930” / Sam B. Warner // *American Historical Review*. — Vol. 74. — October, 1968. — Pp. 26 – 43.
2163. Weber Michael P. Review [untitled]. Reviewed work: *Dimensions in Urban History: Historical and Social Science Perspectives on Middle-Size American Cities* by J. Rogers Hollingsworth, Ellen Jane Hollingsworth / Michael P. Weber //

The American Historical Review. — Vol. 85. — No. 3. — Jun., 1980. — Pp. 712 – 713.

2164. Weinberg Robert. The Revolution of 1905 in Odessa. Blood on the Steps / Robert Weinberg. — Bloomington: Indiana University Press, 1993. — 302 p.

2165. York 1831 – 1981 / Ed. by C.H. Feinstein. — York: William Sessions for the British Association for the Advancement of Science, 1981. — XII+340 p.

2166. Zipperstein Steven J. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794 – 1881 / Steven J. Zipperstein // Stanford: Stanford University Press, 1985. — IX+212 p.

2167. Аверіна-Лугова Д.Ю. Крим наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: міська повсякденність: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Аверіна-Лугова Діана Юріївна. — Сімферополь, 2009. — 277 с.

2168. Агеева Е.Ю. Город как социокультурное образование: Функционально-типологический анализ: дис. ... доктора философских наук: 24.00.01 / Агеева Елена Юрьевна. — Нижний Новгород, 2005. — 355 с.

2169. Антощак М.М. Громадська та освітньо-наукова діяльність Миколи Олександровича Корфа: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.М. Антощак. — Запоріжжя, 2010. — 20 с.

2170. Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.І. Бацак. — К., 1999. — 20 с.

2171. Беленкова С.В. Архитектура Черновиц ХІХ – первой половины ХХ века: Исследование стилистических особенностей архитектуры города и процесса ее стилевой эволюции: дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.04 / Беленкова Светлана Викторовна. — СПб., 2004. — 315 с.

2172. Бельдюгін В.А. Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.А. Бельдюгін. — Луганськ, 2006. — 20 с.

2173. Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у ХІХ – на початку ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Бобров Володимир Вікторович. — К, 1998. — 196 с., додатки.
2174. Ващенко В.П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах юга Украины в дореформенный период (конец ХVІІІ в. – 1861 г.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец 07571 “История СССР” / В.П. Ващенко. — Одесса, 1972. — 31 с.
2175. Виноградов В.Ю. Становление и развитие системы городского самоуправления в пореформенный период Российской империи: 1870 – 1914 гг.: дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Виноградов Валерий Юрьевич. — М., 2005. — 403 с.
2176. Вороніна М.С. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.С. Вороніна. — Харків, 2005. — 20 с.
2177. Гавозда К.В. Городская реформа второй половины ХІХ века в России и особенности ее реализации на Кубани: Историко-правовой анализ: дис. ... канд. юридических наук: 12.00.01 / Гавозда Ксения Вячеславовна. — СПб., 2002 — 171 с.
2178. Галлямова З.В. Городское самоуправление второй половины ХІХ – начала ХХ веков: По материалам г. Вятки: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Галлямова Земфира Виленовна. — Киров, 2005. — 241 с.
2179. Галушина Н.С. Город как объект культурологического исследования: дис. ... кандидата культурол. наук: 24.00.01 / Галушина Наталья Сергеевна. — М., 1998. — 153 с.
2180. Гедьо А.В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини ХVІІ – ХІХ ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / А.В. Гедьо. — Донецьк, 2006. — 35 с.

2181. Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.М. Головка. — Харків, 1997. — 18 с.
2182. Гончарова Н.О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.О. Гончарова. — Одеса, 2006. — 23 с.
2183. Горбунова М.И. Екатеринославская социал-демократическая организация в период Ленинской “Искры”: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / М.И. Горбунова. — К., 1951. — 19 с.
2184. Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / Т.О. Гребінник. — К., 2002. — 20 с.
2185. Гринчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.О. Гринчак. — Дніпропетровськ, 2008. — 21 с.
2186. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864 – 1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.М. Гуз. — К., 1997. — 24 с.
2187. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Вітчизняна історія” / А.О. Гуменюк. — К., 1993. — 16 с.
2188. Гурьянов М.В. Архитектурно-градостроительное развитие городов Западного Забайкалья (Баргузин, Селенгинск, Улан-Удэ, Кяхта) до начала XX в.: дис. ... кандидата архитектуры: 18.00.01 / Гурьянов Михаил Валериевич. — СПб., 2008. — 130 с.

2189. Давыдов В.А. Миф города в социокультурном контексте: дис. ... кандидата философских наук: 09.00.11 / Давыдов Валерий Алексеевич. — Тверь, 2004. — 131 с.
2190. Далина О.А. Проблемы городского самоуправления в деятельности правительства и Государственной Думы в начале XX века: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Далина Ольга Александровна. — М., 2004. — 177 с.
2191. Демин Б.О. Проблемы реконструкции центров российских провинциальных городов в конце XVIII – начале XX веков: На примере Тамбова, Козлова (Мичуринска) и Моршанска: дис. ... кандидата архитектуры: 18.00.01 / Демин Борис Олегович. — М., 2005. — 178 с.
2192. Дихнич Л.П. Феномен моды в соціокультурних процесах XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 17.00.01 “Теорія та історія культури” / Л.П. Дихнич. — К., 2002. — 20 с.
2193. Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.М. Діанова. — Одеса, 2003. — 20 с.
2194. Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.В. Дмитрієв. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.
2195. Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: дис... канд. історичних наук: 07.00.01 / Дмитрієв Владислав Володимирович. — Дніпропетровськ, 2003. — 219 с.
2196. Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І.С. Дружкова. — Одеса, 2004. — 20 с.
2197. Дулина Н.В. Социально-пространственная модификация современного российского крупного города: автореф. дис. доктора социологических наук:

- 22.00.04: “Социальная структура, социальные институты и процессы” / Н.В. Дулина. — Волгоград, 2007. — 54 с.
2198. Емельянова М.С. Архитектура города Рыбинска конца XVIII – начала XX веков: дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01 / Емельянова Мария Сергеевна. — Ярославль, 2004. — 212 с.
2199. Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XX вв.: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук / В.А. Золотов. — Ростов-на-Дону, 1966. — 47 с.
2200. Зубко А.Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. на соискание учен. степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 “История СССР”, 07.00.09 “Историография и источниковедение” / А.Н. Зубко. — К., 1988. — 20 с.
2201. Ильин В.Г. Город как концепт культуры: дис. ... доктора социологических наук: 24.00.01 / Ильин Виктор Григорьевич. — Ростов-на-Дону, 2004. — 331 с.
2202. Ишкин Б.С. Представления о провинциальном городе в российской культуре XIX – начала XX вв.: дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01 / Ишкин Борис Сергеевич. — Челябинск, 2006. — 163 с.
2203. Иванов І.В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / І.В. Иванов. — Харків, 2004. — 20 с.
2204. Кавун М.Е. Походження та рання історія міста Катеринослава: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.Е. Кавун. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.
2205. Ковалева М.В. Орловская городская дума: 1787 – 1913 гг.: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Ковалева Марина Вячеславовна. — Орел, 2003. — 368 с.
2206. Коновалов Ю.П. Морской торговый флот России в период промышленного капитализма. 60-е – середина 90-х гг. XIX в. (На материалах

Чорноморсько-Азовського басейна): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 “История СССР” / Ю.П. Коновалов. — Одесса, 1981. — 25 с.

2207. Константинова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В.М. Константинова. — Запоріжжя, 2004. — 21 с.

2208. Константинова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.06 / Константинова Вікторія Миколаївна. — Запоріжжя, 2004. — 280 с.

2209. Корольов В.І. Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії. 1899 – 1918 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.І. Корольов. — К., 1996. — 43 с.

2210. Кочергін І.О. О.М. Поль і його місце в суспільно-політичному житті та економічному розвитку Півдня України другої половини XIX століття: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Кочергін Ігор Олександрович. — Дніпропетровськ, 2003. — 206 с.

2211. Крутіков В.В. Гірничопромислова буржуазія Донецько-Придніпровського району та соціально-економічна політика царизму в пореформений період (60 – 90-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.В. Крутіков. — Дніпропетровськ, 1996. — 39 с.

2212. Кузовова Н.М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-ті роки XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.М. Кузовова. — Харків, 2007. — 20 с.

2213. Кузьміна О.В. Особенности трансформации русской земледельческой свадебной традиции в условиях городской купеческой среды: середина

XVIII – конец XIX вв.: дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01 / Кузьмина Ольга Владимировна. — Кемерово, 2004. — 159 с.

2214. Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Кульчицька Олена Василівна. — Миколаїв, 2007. — 292 с.

2215. Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Кульчицька. — Донецьк, 2007. — 20 с.

2216. Кускашев Д.В. Исторический опыт деятельности органов городского самоуправления Енисейской губернии в социально-хозяйственной сфере: 1870 – 1914 гг.: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Кускашев Дмитрий Валерьевич. — Абакан, 2003. — 185 с.

2217. Кустова Е.В. Органы самоуправления в структуре провинциального города дореформенной России (на материалах деятельности Вятской городской думы 1793 – 1870 гг.): автореф. дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Е.В. Кустова. — Ижевск, 2004. — 27 с.

2218. Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805 – 1900 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л.Л. Левченко. — Донецьк, 2003. — 20 с.

2219. Лубский А.В. Южнороссийская промышленность во второй половине XIX века (техничко-экономическая структура): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / А.В. Лубский. — Ростов-на-Дону, 1975. — 33 с.

2220. Лучка Л.М. Бібліотеки у культурно-освітньому просторі Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л.М. Лучка. — Дніпропетровськ, 2010. — 20 с.

2221. Лямин С.К. Менталитет населения прединдустриального города 1860 – 1870-х гг.: По материалам Тамбова: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Лямин Сергей Константинович. — Тамбов, 2003. — 204 с.
2222. Ляхова С.С. Провинциальный город как социокультурный феномен: дис. ... кандидата философских наук: 09.00.11 / Ляхова Светлана Сергеевна. — Архангельск, 2006. — 124 с.
2223. Мазурок О.С. Социально-экономическое развитие городов на западноукраинских землях в эпоху империализма (конец XIX в. – 1918 г.): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук / О.С. Мазурок. — К., 1986. — 44 с.
2224. Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865 – 1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А. Майстренко. — К., 2006. — 20 с.
2225. Макаров В.В. Музыкальная составляющая культурно-образовательной среды города Ельца: конец XIX – начало XX вв.: дис. ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 / Макаров Владимир Викторович. — Елец, 2004. — 148 с.
2226. Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А. Макієнко. — Харків, 2006. — 20 с.
2227. Малхозов В.А. Нормативно-правовое регулирование деятельности городских органов местного самоуправления; историко-правовой аспект: На основе реформ 1870, 1892 и 1990-х годов: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / Малхозов Владимир Александрович. — Ставрополь, 2001. — 176 с.
2228. Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861 – 1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.Х. Маргулов. — Донецьк, 2005. — 20 с.

2229. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.І. Мармазова. — Донецьк, 1998. — 16 с.
2230. Марутян Р.Р. Громадсько-просвітницька та наукова діяльність М.О. Каришева: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Р.Р. Марутян. — Запоріжжя, 2001. — 20 с.
2231. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.М. Марченко. — Одеса, 1997. — 16 с.
2232. Маскина А.С. Таврическое земство в 1866 – 1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук 07.00.02 “История СССР” / А.С. Маскина. — М., 1982. — 17 с.
2233. Мекшун Л.М. Особливості земської статистики в Україні у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. (історико-економічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економічних наук: спец. 08.01.04 “Економічна історія та історія економічної науки” / Л.М. Мекшун. — К., 2004. — 19 с.
2234. Мельник Н.В. Архитектура комплексов общественно-жилой застройки городов юга Украины конца XVIII – начала XX века (на примере городов Херсона, Николаева, Одессы): дис. ... кандидата архитектуры: 18.00.01 / Мельник Наталия Васильевна. — Одесса, 2007. — 317 с.
2235. Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І.М. Миколаєнко. — К., 2003. — 20 с.
2236. Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.О. Мінц. — Запоріжжя, 2007. — 19 с.

2237. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.Б. Молчанов. — К., 2000. — 20 с.
2238. Мостовая Г.И. Город и театр: Эволюция системы правовых и организационно-управленческих взаимоотношений, XIX в.: дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.01 / Мостовая Галина Ивановна. — М., 2002. — 211 с.
2239. Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861 – 1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.Б. Надибська. — Одеса, 2005. — 17 с.
2240. Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861 – 1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Надибська Світлана Богданівна. — Одеса, 2005. — 273 с.
2241. Николаева Н.А. Архитектурно-градостроительное развитие уездных городов Вятской губернии последней трети XVIII – начала XX века: дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.04 / Николаева Надежда Анатольевна. — СПб., 2002. — 296 с.
2242. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60 – 70 років XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю.О. Нікітін. — К., 2004. — 18 с.
2243. Новікова С.В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / С.В. Новікова. — К., 2005. — 18 с.
2244. Павлик И.С. История города Горловки (1867 – 1968 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. “История СССР” / И.С. Павлик. — К., 1970. — 20 с.

2245. Першина З.В. Южная Украина в годы первой и второй революционных ситуаций (проблема центра и региона в российском освободительном движении): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02 / З.В. Першина. — К., 1977. — 38 с.
2246. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.О. Петров. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.
2247. Писаренко Э.Е. История Херсонского судостроительного завода имени Коминтерна (1797 – 1961 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / Э.Е. Писаренко. — К., 1961. — 21 с.
2248. Плаксі́й Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпряни в другій половині XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.М. Плаксі́й. — Запоріжжя, 2001. — 19 с.
2249. Поляков І.І. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за судовою реформою 1864 року (60 – 90-ті роки XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / І.І. Поляков. — Харків, 2002. — 20 с.
2250. Пономаренко Р.О. Розвиток залізничного транспорту Півдня та Сходу України в другій половині XIX століття – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / Р.О. Пономаренко. — К., 2007. — 21 с.
2251. Рогачев А.М. Города Европейского Севера России во второй половине XIX – начале XX вв.: дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02 / Рогачев Алексей Михайлович. — Сыктывкар, 2005 — 230 с.
2252. Романова О.Е. Деятельность городского самоуправления Нижнего Поволжья в решении хозяйственных и социальных вопросов в 1870 –

- 1914 гг.: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Романова Ольга Евгеньевна. — Астрахань, 2003. — 223 с.
2253. Самков П.С. История Луганского паровозостроительного завода (1896 – 1905 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / П.С. Самков. — Ворошиловград, 1952. — 24 с.
2254. Самойленко П.С. Экономическое положение фабрично-заводских рабочих Юга Украины в период империализма: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. экономич. наук / П.С. Самойленко. — К., 1962. — 19 с.
2255. Семенова Т.В. Теоретические и прикладные аспекты социально-психологического исследования городской ментальности: дис. ... доктора психологических наук: 19.00.05 / Семенова Татьяна Вениаминовна. — Самара, 2007. — 414 с.
2256. Симонова Е.В. Города Тульской губернии в процессе урбанизации в XIX в.: дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Симонова Елена Викторовна. — М., 2005. — 464 с.
2257. Скрабневская Е.С. Городское самоуправление на Дальнем Востоке России: Конец XIX – начало XX вв.: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Скрабневская Елена Серафимовна. — Хабаровск, 2004. — 289 с.
2258. Тараненко С.П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.П. Тараненко. — Черкаси, 2007. — 20 с.
2259. Тарасов А.В. Суспільно-політична позиція учнівської молоді Півдня України другої половини XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.В. Тарасов. — К., 2008. — 20 с.
2260. Трускавецкая В.А. Городское хозяйство губернских и областных центров Восточной Сибири в конце XIX – начале XX вв.: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Трускавецкая Валентина Александровна. — Иркутск, 2005. — 233 с.

2261. Тюрин В.А. Губернская администрация и городское общественное управление в провинциальной России конца XIX – начала XX века: Пензенская, Самарская, Симбирская губернии: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Тюрин Вадим Александрович. — Самара, 2004. — 229 с.
2262. Филобок А.А. Города Азово-Черноморского побережья Краснодарского края: Экономико-географические аспекты развития: дис. ... кандидата географических наук: 25.00.24 / Филобок Анатолий Анатольевич. — Краснодар, 2004. — 227 с.
2263. Целуйко А.В. Роль и место МВД Российской империи в проведении земской и городской реформ второй половины XIX века: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / Целуйко Андрей Валерьевич. — М., 2007. — 166 с.
2264. Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785 – 1870 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Черемісін. — Запоріжжя, 2006. — 18 с.
2265. Чорний Д.М. Міста Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Д.М. Чорний. — Харків, 2008. — 42 с.
2266. Шевченко А.М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.М. Шевченко. — Одеса, 2008. — 16 с.
2267. Шевчук-Бєла Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Я.В. Шевчук-Бєла. — Одеса, 2008. — 19 с.

2268. Шиханов Р.Б. Біржі Південної України 1886 – 1914 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Р.Б. Шиханов. — Запоріжжя, 1999. — 19 с.
2269. Шихов К.Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866 – 1913 рр. (комп’ютерні технології обробки та аналізу джерел): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / К.Л. Шихов. — Дніпропетровськ., 2003. — 16 с.
2270. Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.Б. Шляхов. — Дніпропетровськ, 2004. — 35 с.
2271. Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Щерба Тетяна Олександрівна. — Донецьк, 2001. — 223 с.
2272. Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.О. Щерба. — Донецьк, 2001. — 19 с.
2273. Щербак М.Г. Матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець ХІХ ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук: спец. 07.00.02 “Вітчизняна історія”, 07.00.09 “Історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження” / М.Г. Щербак. — К., 1993. — 43 с.
2274. Щербаков С.В. Воронежское самоуправление по Городовому положению 1870 года: Историко-правовой аспект: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / Щербаков Сергей Владимирович. — Белгород, 2001. — 160 с.
2275. Юрій І.А. Градоначальництво як інститут державної влади на Півдні Російської імперії (1803 – 1917): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / І.А. Юрій. — Одеса, 2007. — 19 с.

2276. Верменич Я. Історія міст і сіл як дослідницький об’єкт [Електронний ресурс] / Верменич Ярослава // Український видавничий портал. — Режим доступу до статті: <http://who-is-who.com.ua/istoriya-mist-i-sil.html>.

2277. Глазычев В.Л. Город России на пороге урбанизации [Електронний ресурс] / В.Л. Глазычев // Город как социокультурное явление исторического процесса. — М.: Наука, 1995. — Режим доступу до статті: http://www.glazychev.ru/habitations&cities/1995_gorod_Rossii_na_poroge_urban.htm.

2278. Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро и макро-исторических исследований (на материалах российской истории XX века) [Електронний ресурс] / Сенявский А.С. Интернет-конференция “История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества”. База данных докладов. Режим доступу: <http://www.auditorium.ru/file:///E:/%E3%EE%F0%EE%E6%E0%ED%E5/index.php.htm>.

2279. Clinard Marshall B. The Process of Urbanization and Criminal Behavior [Електронний ресурс] / Marshall B. Clinard // The American Journal of Sociology. — Vol. 48. — No. 2. — Sep., 1942. — Pp. 202 – 213. Режим доступу до журн.: <http://www.jstor.org/stable/2769616>.